

T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

OSMANLI DÖNEMİNDE HADİS İLMİ

MUSTAFA CELİL ALTUNTAŞ

2502110364

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. HÜSEYİN HANSU

İstanbul, 2018

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : MUSTAFA CELİL ALTUNTAŞ Numarası : 2502110364
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Danışmanı : PROF. DR. HÜSEYİN HANSU
Tez Savunma Tarihi : 25.07.2018 Saati : 10:00
Tez Başlığı : "OSMANLI DÖNEMİNDE HADİS İLMİ"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. MUSTAFA ERTÜRK		KABUL
2- PROF. DR. HÜSEYİN HANSU		KABUL
3- PROF. DR. NURETTİN GEMİCİ		KABUL
4- PROF. DR. ZEKERİYA GÜLER		Kabul
5- PROF. DR. AHMET YÜCEL		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. BEKİR KUZUİŞLİ		
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ FATMA AKDORUK AKTAŞ		

ÖZ

OSMANLI DÖNEMİNDE HADİS İLMİ

Mustafa Celil ALTUNTAŞ

Osmanlı dönemi hadis tarihi, üzerinde yeterince söz söylenmemiş bir alandır. Derinlemesine incelenmeden alana dair sarfedilen sözler ise Osmanlı dönemi hadis tarihinin ya görmezden gelinmesine ya da yüceltmeci bir yaklaşımla ele alınmasına sebebiyet vermiştir. Osmanlı dönemi hadis tarihini diyâr-ı Rûm merkezli ele alan bu çalışmada ulemâ ağları (network) tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda hadis tarihi dört ana dönemde ele alınmıştır. Bu tasnifte hadis ilmi ile alakalı kurumsal bir faaliyet merkeze alınmamış daha çok ulema etkileşimi üzerinde durulmuş, özellikle icâzet (إجازة) ve sebetler (ثبوت) üzerinden Osmanlı dönemi hadis tedrisinin boyutlarının tespiti amaçlanmıştır. Bunun için icâzet ve sebetlerinin günümüze ulaştığı 18. yüzyıl âlimlerinin faaliyetleri daha derinlikli olarak incelenmiştir. Bu dönemde hadis alanında faaliyet gösteren bütün ulemâ değil özellikle diyâr-ı Rûm ulemâsı tarafından kendisinden icâzet alınan muhaddisler öncelenmiştir. Osmanlı dönemi hadisçi kimliğinin tespitinin Osmanlı dönemi hadis tarihini anlamada önemli bir rol üstlendiği düşünülerek “diyâr-ı Rûm ulemâsının hadisçi kimliği” tespit edilmeye gayret edilmiştir. Bu kimlikte Horasan/Mâverâünnehir ilmi düşüncesi ile diyâr-ı Rûm’da neşvü nemâ bulmuş nazarî tasavvuf düşüncesinin etkisi üzerinde yoğunlaşmıştır. Aynı zamanda diyâr-ı Rûm ulemâsı tarafından telif edilen eserler değerlendirilerek hadisçi kimliğinin eser telifi üzerindeki yansımalarının tespiti hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Hadis Tarihi, Diyâr-ı Rûm Ulemâsı, İcâzet, Sebet

ABSTRACT

THE HADITH SCIENCE IN THE OTTOMAN PERIOD

Mustafa Celil ALTUNTAŞ

The history of Hadith of the Ottoman period is a field that has not been mentioned enough. The studies in this poorly examined field have caused the history of Hadith in the Ottoman period to be ignored or treated with an honorific approach. In this work dealing with the history of hadith in the Ottoman era called as *diyar-ı Rûm*, it has been attempted to identify the networks of Islamic scholars. In this context, the hadith is handled in four main periods. No institutional activity related to the science of hadith is centered in this classification; it is more focused on interaction among religious scholars. It was aimed to determine the dimensions of the Ottoman period hadith in particular through *ijaza* (إجازة) and *thabats* (ثبوت). For this, the activities of the 18th century scholars whose *ijaza* and *thabats* are surviving today have been examined more in depth. In this period, not all of Islamic scholars in the field of hadith, but especially the *muhaddiths* giving diplomas to scholars of *diyar-ı Rûm* are given priority. Considering that the identification of *muhaddith* identity had an important role to understand the history of the Hadith in the Ottoman period, it has been tried to determine the *muhaddith* identity of *Diyar-ı Rûm* scholars. For this identity, it is focused on the scientific thought of Khorasan/Ma wara al-nahr (Transoxiana) and the influence of theoretical Sufism developing in *Diyar-i Rum*. At the same time, by evaluating the works of *Diyar-ı Rûm* scholars, it has been aimed to determine the reflections of the identity of the hadith scholars on copywriting.

Key Words: Ottoman, Hadith History, Scholars of Diyar-ı Rum, *Ijaza* (Licentiate in Hadith), *thabat* (intellectual autobiography)

ÖNSÖZ

Hadis ilmi, Hz. Peygamber'e ait bütün bilgileri biraraya getirmek amacıyla sahabeden başlayarak günümüze kadar bütün İslam ümmetinin ortak gayretleriyle oluşmuş bir ilim dalıdır. İlk üç asırda hadislerin kayıt altına alınması ve tasnif edilmesi süreci büyük ölçüde tamamlanmış daha sonra farklı tasnif yöntemleri, hadis şerhleri, usûl-i hadise dair eserler yazılmıştır. Bu bağlamda her asrın kendine ait bir hadis meşgalesi ortaya çıkmıştır. Hadis tarihinin mütekaddimûn-müteahhirûn olarak nitelenen tasnifinde bazı âlimler dönüm noktası olarak ele alınmıştır. İbnü's-Salâhla başlayan ve Memlükler dönemi hadis çalışmalarıyla devam eden süreçte hadis ilmi kurumsal olarak medreselerde tahsil edilmesinin de etkisiyle önemli bir ivme kazanmıştır. Bu dönemin en son temsilcilerinden birisi ise Suyûtî olmuştur. Çalışmamız içiçe geçmekle beraber Suyûtî sonrası hadis tarihinin seyrine odaklanmış ve bu dönem kendi iç dinamikleriyle birlikte ele alınmaya gayret edilmiştir. Bu dönemde bütün İslam dünyasında hadisle ilgili yapılanların ele alınması, bu çalışmanın sınırlarını aşacağından diyâr-ı Rûm merkeze alınarak İstanbul ve diyâr-ı Rûm uleması ile irtibata geçen ve diyâr-ı Rûm hadis tedrisatına etki eden âlimler ve hadis çalışmaları tetkik edilmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında birçok kişinin katkısı bulunmaktadır. Öncelikle ilmî çalışmalarında desteklerini hiç eksiltmeyen anne ve babama teşekkür borçlu olduğumu ifade etmek isterim. Kıymetli eşim ve kızımın fedakârlıkları için kendilerine ne kadar teşekkür etsem azdır. Ayrıca çalışmanın başından itibaren teşvikini hiçbir zaman eksiltmeyen ve çalışmanın bu seviyeye gelmesinde en büyük pay sahibi olan danışman hocam Prof. Dr. Hüseyin Hansu'ya, tez izleme komitesinde olan ve tezin planının şekillenmesinde yönlendirmelerde bulunan Prof. Dr. Mustafa Ertürk ve Prof. Dr. Nurettin Gemici hocalarıma teşekkürlerimi arz ederim. Tez savunma jürisinde bulunan muhterem hocalarım Prof. Dr. Zekeriya Güler ve Prof. Dr. Ahmet Yücel'e teşekkür ederim. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ana Bilim Dalı'nın muhterem hocalarına da şükranlarımı arz ederim. Tezin başlangıcında yaptığı çalışmaları benimle paylaşan Dr. Öğrt. Üyesi Necdet Yılmaz hocama ayrıca tezin yazım aşamasında kendisiyle istişarelerde bulunduğum kıymetli dostlarım Ar. Gör. Halil İbrahim Kaygısız ile Yazma Eserler Uzmanı Arafat Aydın'a teşekkürlerimi sunarım. Tez çalışmasının başlarında mensubiyeti bulunduğum Osmanlı Arşivi Daire

Başkanlığı çalışanlarına, bunun yanında çalışma esnasında istifade ettiğim Süleymaniye Kütüphanesi ve İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi idareci ve personeline de teşekkür ederim.

Mustafa Celil ALTUNTAŞ

Altunizade, 2018

İÇİNDEKİLER

ÖZ	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HADİS TARİHİNDE OSMANLI DÖNEMİ

Hadis Tarihi Çalışmaları ve Osmanlı Dönemi.....	36
A. Beylikten Devlete Giden Süreçte Hadis İlmi (700-923/1300-1517)	43
1. Osmanlı'nın Tarih Sahnesine Çıktığı Dönemde Memlûklerde Hadis	44
2. Kuruluş Döneminde Diyâr-ı Rûm İlim Düşüncesine Etki Eden Âlimlerin Hadis İlmiyle İlişkisi.....	47
3. Diyâr-ı Rûm'a Gelen Hadis İcâzetli Âlimler	51
4. Diyâr-ı Rûm'da İlim Tahsil Eden Âlimler.....	56
B. İslam Birliğinin Tesis Edildiği Süreçte Hadis İlmi (Mısır ve Hicaz'ın İlhâkından Sonra Hadis İlmi (923/1517-1072/1661)	63
1. Yüksek Rütbeli Diyâr-ı Rûm Âlimlerinin Hadis Çalışmaları.....	65
2. İstanbul-Şam-Kâhire Hattında Hadis	69
3. Kâdîzâdeliler-Sivâsîler Arasında Yaşanan Tartışmalar ve Hadis.....	76
C. Köprülüler Döneminde Hadis İlmi: Sistematik Hadis Faaliyetlerinin Başlaması (1070-1205).....	80
1. Hicaz, Şam ve Mısır'da Hadis Tedrisi Yapan ve İcâzetleri İstanbul'a Taşınan Muhaddisler.....	86
2. Diyâr-ı Rûm'u Ziyaret Eden Hadis Âlimleri	95
3. Hicaz ve Şam'daki Hadis Tedrisinin Diyâr-ı Rûm'a Yansıması	110
D. Tanzimat Döneminde Hadis İlmi: Modernleşmenin Hadis İlmine Etkisi ..	127
1. Tanzimat Döneminde Öne Çıkan Hadis Çalışmaları.....	129
2. Tanzimat Döneminde İstanbul ve Anadolu Uleması İsnadıyla İcâzetleri Yaygınlaşan Âlimler.....	141

II. BÖLÜM

OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİNDE HADİS İLMİNİN YERİ

A.	Osmanlı Dönemi İlimler Tasnifinde Hadis İlminin Yeri.....	151
1.	Mehmed Şah Fenâri (ö. 839/1435) <i>Enmûzecu'l-ulûm</i>	152
2.	Molla Lutfî (ö. 900/1495) <i>Risâle fi'l-ulûmi's-şer'iyye ve'l-arabiyye</i>	153
3.	Celâleddin Devvânî (ö. 908/1502) <i>Enmûzecu'l-ulûm</i>	155
4.	Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561) <i>Miftâhu's-saade</i>	157
5.	Nev'î Efendi (ö. 1007/1599) <i>Netâyicu'l-funûn ve mehâsinu'l-mutûn</i>	159
6.	Mehmed Emin eş-Şirvânî (ö. 1036/1627) <i>el-Fevâidu'l-Hâkâniyye</i>	159
7.	Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) <i>Keşfü'z-zünûn</i>	161
8.	Sergiz Orpilyan ve Abdülzâde Mehmed Tahir <i>Mahzenu'l-Ulûm</i>	162
9.	İzmirli İsmail Hakkı (ö. 1946) <i>Târîh-i hadîs</i>	164
B.	Osmanlı Eğitim Müfredâtında Hadis İlminin Yeri.....	165
1.	İshâk b. Hasan et-Tokâdî (ö. 1100/1689) <i>Nazmu'l-ulûm</i>	166
2.	Saçaklızâde (ö. 1145/1732) <i>Tertîbu'l-Ulûm</i>	168
3.	<i>Kevâkib-i Seb'a</i>	170
1.	Erzurumlu İbrâhim Hakkı (ö. 1194/1780) <i>Tertîbu'l-ulûm</i>	171
2.	Ali el-Uşâkî (ö. 1200/1786) <i>Kaside fi'l-kütübi'l-meşhure fi'l-ulum</i>	172
3.	<i>Manzûme fi tertîbi'l-kütüb fi'l-ulûm</i>	173
C.	Medrese Eğitiminde Hadis İlminin Yeri.....	175
1.	Medrese Eğitimi.....	175
2.	Hadis Eğitimi ve Müfredâtı	179
3.	Hadis İlminin Diğer İlimlerle Mukayesesi	190
D.	Dâruhâdisler'de Hadis Eğitimi	193
1.	Dâruhâdislerde Okutulan Eserler.....	194
a.	Hadis Eserleri.....	194
b.	Hadis Dışında Okutulan Eserler	196
2.	Dâruhâdislerin Osmanlı Eğitim Sistemindeki Yeri	200
E.	Yaygın ve Özel Eğitim (Medrese Dışı Eğitim)	209
1.	Camiler.....	210
2.	Kütüphaneler.....	216
3.	Tekkeler	218

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
OSMANLI DÖNEMİ HADİŞÇİLİĞİ ve HADİS ESERLERİNİN GENEL
ÖZELLİKLERİ

A. Osmanlı Hadisçi Kimliği ve Etkileyen Âmiller.....	222
1. Bürokratik Medrese Sistemi	222
a. Bürokratik Görevler.....	222
b. Usûl/Alet ilimleri	225
2. Mantık İlmi/Nazarî Düşüncenin Etkisi	229
3. Hanefî Mezhebi Düşüncesinin Etkisi	233
4. Sûfî Düşüncenin Etkisi	238
5. Siyâsî Desteğin Etkisi	245
B. Osmanlı Döneminde Hadis Yolculukları: Sebetler ve İcâzetler Üzerinden Bir Tarama	258
1. Hicaz'da 18. Yüzyılda Yaygınlaşan Sebetler ve Diyâr-ı Rûm Ulemasına Yansımaları.....	260
a. Abdalbâkî el-Hanbelî'nin (1071/1661) <i>Rıyâzu 'l-cenne fî âsâri ehli 's-sünne 'si</i>	263
b. Şemsüddîn Muhammed b. Alâeddin el-Bâbilî'nin (ö. 1077/1666) <i>Müntehabü 'l-esanid fî vasli 'l-musannefat ve 'l-eczai ve 'l-mesânîd 'i</i>	266
c. Muhammed b. Muhammed b. Süleyman er-Rûdânî'nin (ö. 1094/1683) <i>Sılatü 'l-halef bi-mevsûli 's-selef 'i</i>	270
d. İbrahim el-Kûrânî'nin (ö. 1101/1690) <i>el-Emem li-îkâzi 'l-himem' 'i</i>	271
e. Ahmed b. Muhammed en-Nahlî'nin (ö. 1130/1717) <i>Buğyetü 't-tâlibîn' 'i</i>	273
f. Abdullah b. Sâlim el-Basrî'nin (ö. 1134/1722) <i>el-İmdâd' 'ı</i>	275
g. Ebu'l-Fazl Muhammed Tâcüddîn b. Abdulmuhsin el-Kal'î'nin (ö.1147/1735) <i>Evâil' 'i</i>	278
h. Muhammed b. Ahmed Akîle'nin (ö. 1150/1737) <i>el-Mevâhibü 'l-cezîle fî merviyâti Muhammed b. Ahmed Akîle 'si</i>	279
i. Yusuf b. Hüseyin el-Hüseyinî el-Halebî'nin (ö. 1153/1740) <i>Kifâyetü 'r-râvî ve 's-sâmi ' ve hidâyetü 'r-râvî ve 's-sâmi ' 'i</i>	280
j. Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed el-Aclûnî'nin (ö. 1162/1749) <i>Hilyetü ehli 'l-fadli ve 'l-kemal bi-ttisali 'l-esânîdi bi-kümmeli 'r-ricâl' 'i</i>	281
k. Hüseyin b. Muhammed el-Mîmî el-Basrî'nin (ö. 1162/1749) <i>Hulâsatu 'l-esânîd</i>	285
l. Şihabüddin Ahmed el-Menînî'nin (ö. 1172/1759) <i>el-Kavlü 's-sedîd fî ittisâli 'l-esânîd' 'i</i>	286

m.	Hâmid b. Yûsuf el-Bandırnavî'nin (Küçük Hâmid Efendi) (ö. 1172/1758) <i>Tanînu'l-mücelcelât</i> 'ı.....	288
n.	Ebu'l- Hasen Muhammed b. Sâdık es-Sindî'nin (es-Sindî es-Sağır) (ö. 1187/1773) <i>Sebeti</i>	291
o.	Reisülküttap Mustafa Efendi, oğlu Âşir Efendi ve torunu Hafîd Efendi'nin <i>İcâzetleri</i>	293
p.	Hibetullah el-Ba'î'nin (ö. 1224/1809) <i>Mezîdü'n-ni'me fi hadîsi'r-rahme'si</i>	296
q.	Zâhid el-Kevserî'nin (ö. 1952) <i>et-Tahrîrü'l-vecîz</i> 'i	298
2.	İcâzetnâmeler	302
C.	Osmanlı Dönemi Hadis Eserlerinin Genel Özellikleri	318
1.	Osmanlı Dönemi Hadis Eserlerinin Tasnifi	319
a.	Hadis Usulü ve İlimleri.....	319
I.	Hadis Usûlü	319
II.	Hadis Tahrici.....	332
b.	Hadis Şerhleri	336
I.	Tam Şerhler.....	336
II.	Kısmî Şerhler	340
III.	Tek Hadis Şerhleri	351
c.	Derlemeler	365
I.	Derleme Eserlerden Yapılan Yeni Derlemeler	366
II.	Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin Rivâyetleri'nin Derlemeleri	369
III.	Me'sûr Dua ve Salavât'la İlgili Derlemeler.....	371
IV.	Kudsî Hadis Derlemeleri	373
V.	Geniş Hacimli Derlemeler	374
d.	Erbainler.....	377
e.	Tercümeler	390
I.	Mensûr Tercümeler.....	391
II.	Manzum Tercümeler.....	398
f.	Şemâil, Şifâ, Mevlid, Hilye türü eserler	403
I.	Şemâil	404
II.	Şifâ	408
III.	Mevlid.....	410
IV.	Hilye.....	411

2. Osmanlı Döneminde Hadis İstinsâh ve Matbuat Faaliyetleri	414
a. Hadis İstinsâh Faaliyetleri	414
b. Hadis Matbuat Faaliyetleri	417
3. Osmanlı Dönemi Hadis Eserlerinin Değerlendirilmesi	425
a. Muhteva Açısından	426
b. Sıhhat Açısından	427
SONUÇ	434
KAYNAKÇA	443
Ekler	480
Özgeçmiş	493

KISALTMALAR LİSTESİ

b.	:	Bin
Bkz.	:	Bakınız
BOA	:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
DİA	:	Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	:	Editör
h.	:	Hicrî
haz.	:	Hazırlayan
nşr.	:	Neşreden
ö.	:	Ölüm tarihi
s.	:	Sayı
SBE.	:	Sosyal Bilimler Enstitüsü
thk.	:	Tahkik eden
trc.	:	Tercüme
ty.	:	Tarihi yok
vd.	:	Ve devamı/ve diğerleri
v.	:	Varak
yy.	:	Yayın yeri yok

GİRİŞ

Osmanlı dönemi hadis âlimlerini ve ilmî faaliyetlerini ele alan bu çalışma, ilk olarak hadis ilminin Osmanlı düşüncesindeki yerini mevzu bahis edinmiştir. Çalışmanın çıkış noktasını, hâlihazırda hayatini muhafaza eden bir ilim dalının, tarihi süreç içerisinde de varlığının devam ettiği düşüncesi oluşturmaktadır. Osmanlı'nın kuruluş döneminde özellikle Kâhire ve Şam gibi diğer İslam beldelerinde mevcut hadis ilminin Osmanlı'ya intikâli ve tarihi süreçte geçirdiği dönüşüm Osmanlı hadis çalışmalarının en önemli mesâilinden birisidir. Dolayısıyla çalışma, bu intikâl kavramı takip edilerek hadis ilminin Osmanlı döneminde geçirdiği safhalar üzerinde yoğunlaşacaktır.

Umumiyetle Celâleddin es-Suyûtî'ye (ö. 911/1505) kadar getirilip orada bırakılan hadis tarihi çalışmalarının, bu dönemden sonra gerek müellif, gerekse telifât olarak hadis faaliyetlerinden bahsetmeyişinin sebepleri de çalışmanın ele aldığı meselelerdendir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin VIII/XIV. asırda ortaya çıkması ile Anadolu, Rumeli ve daha sonra Arap Coğrafyasını kapsayan geniş bir coğrafyaya hükmettiği zaman diliminde “diyâr-ı Rûm âlimi” tabirinin ifade ettiği mana ele alınacaktır. Diğer taraftan hadis ilminin Osmanlı medrese sistemindeki yeri ve ulemanın hadis ilmi ile irtibatı incelenecektir. Bu bakımdan Osmanlı'nın, hadis tarihinin hangi dönemine tekabül ettiği ve hadis ilminin Osmanlı düşünce sistemi ile ilişkisi ve varsa etkileşimi ele alınacak konulardan bir diğeridir.

Çalışmada Osmanlı hadîs âlimi kavramlarının ifade ettiği mananın tespiti üzerinde durulmuştur. Osmanlı döneminde kaleme alınmış ilimler tasnifi eserlerinde hadis ilminin yerinin tespiti için, belirlenen eserler üzerinden bu konu vuzuha kavuşturulmaya çalışılacaktır. Daha sonra ise hadis ilminin Osmanlı dönemindeki yerini tespit etmek amacıyla hadis ilminin tarihi seyrine ve Osmanlı döneminde hadis ilmine etki eden âmillere temas edilecek, Osmanlı hadis âlimleri ve eserleri “telif türleri” açısından değerlendirilmeye tabi tutulacaktır.

Dünya siyaset tarihinde altı yüz yıl hüküm süren ve bir dönem İslam siyasi birliğini tesis eden Osmanlı Devleti'nin, İslamî ilimler tarihi içerisindeki yeri henüz tam olarak ele

alınmış değildir. Çeşitli sebepleri olan bu durum, Osmanlı döneminin ilimler tarihi açısından görmezden gelinmesine sebebiyet vermiştir.

Modern dönem hadis tarih yazıcılığının üzerinde çok fazla söz söyleyemediği bir alan olan Osmanlı dönemi hadis ilminin genel bir çerçevesinin çizilmesi ile on dört asırlık İslam ilimler tarihinin uzun bir dönemi olan Osmanlı hadis tarihi hakkında hadis ilmi açısından daha sağlıklı değerlendirmelerin yapılacağı muhakkaktır. Zira altı yüz yıl gibi uzun bir dönem değerlendirilmeden günümüz için yapılacak tespitler de sağlıklı olmayacaktır. Osmanlı döneminin değerlendirilmesiyle beraber bugün üniversitelerde tedaris edilen hadis ilminin hoca ve talebe için ne anlam ifade ettiği, hadis ilminin diğer ilimler arasındaki yeri konularında mukayese imkânı doğacaktır. Osmanlı medrese tecrübesi çerçevesinde hadis ilminin meseleleri ve tedaris gayesinin bilinmesinin bugün hadis ilminin hangi amaçla okutulduğu sorusuna verilecek cevaba katkı sağlayacağı şüphesizdir.

Osmanlı dönemini hadis tarihinde bir yere konumlandırmak bu çalışmanın en önemli gayelerinden birisi olmuştur. Hadis ilminin ele alınan dönemde ilmî faaliyet olarak canlılığını nasıl devam ettirdiği, intikalini sağlayan faaliyetlerin ne olduğu gibi hususlar aydınlatılmaya çalışılacaktır. Böylece hadis ilminin ilimler tarihi içerisindeki algılanışı ve hadis ilmi için yeni bir dönemlendirmenin mümkün olup olmadığı daha net görülecektir.

Bu bağlamda Osmanlı'da hadis ilminin mevzû, mesâil ve gayesinin ne olduğuna yönelik açıklamalar ile bu tariflerin hadis ilmi algısına ne derecede etki ettiği üzerinde durulacaktır. Bu tariflerin de etkisiyle Osmanlı döneminde hadis ilminin tedarisâtında hangi eserlerin merkezde yer aldığı, hangi âlimlerin veya düşünce yapısının takip edildiği ve bunun takipçilerinin kimler olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır.

Osmanlı dönemi çalışmalarının farklı alanlarda ve birbirinden kopuk olmasından dolayı, devlet sisteminin küllî bir anlayışla kavranıp belirli bir konuda kanaate varılması elzem görünmektedir. Böyle bir anlayışa sahip olabilme, çok uzun süreli çalışmaları ilzam etmektedir. Dolayısıyla Osmanlı dönemindeki bir olgunun siyasal, kültürel ve ekonomik açıdan bir yekûn olarak bakılarak anlaşılması gerekmektedir. Tımar ve toprak sistemi kadımlarla, kadımlar vakıflarla, vakıflar eğitim sistemi ile bağlantılı ve iç içedir ve birlikte ele

alınmalıdır. Birinin ihmal edildiği durumlarda gözden kaçan şeyler olabilmektedir. Bu yüzden sistemli ve kurumsal çalışmalara ihtiyaç vardır. Dolayısıyla Osmanlı dönemi hadis âlimleri ve edebiyatının ele alındığı bu çalışmada Osmanlı dönemi küllî olarak anlaşılmaya ve olaylara bu açıdan yaklaşılmaya gayret edilmiştir. Bu çalışmanın tarih ve ilahiyat ilimlerinin müşterek alanına dâhil olduğu göz ardı edilmemiştir.

Çalışmada Osmanlı döneminde Osmanlı coğrafyasında yazılmış tabakat türü eserler incelenecektir. Bu eserlerde hadis ilminde ön plana çıkmış müellif ve müderrisler ile onların telifatı incelenmeye çalışılacaktır. Hadis ilmi gibi rivâyet ve icâzet geleneğine dayanan bir ilmin hoca-talebe ilişkisi olarak ilerlemiş olması konumuz açısından mühimdir. Bunun için âlimlerin silsileleri ile ilgili birinci el kaynak olan icâzet ve sebetler de elden geldiğince ele alınacaktır. Böylece hem hadis okuyan-okutan âlimler hem de dönemde okunan eserler tespit edilmeye çalışılacaktır.

Bir âlimin muhaddisûndan sayılıp sayılmaması ve bir eserin bugünkü ihtisaslaşma çerçevesinden bakıldığında hangi ilim dalına ait olduğunun tespiti başlıbaşına karmaşık bir konudur. Hadis ile ilgili yazılan eserler hadis usûlü ve ilimleri, seçme hadis metinleri gibi konular olabildiği gibi –ki bunları tespit etmek nispeten daha kolaydır- namaz, hac, cihad gibi diğer ilim dallarının da ortak alanı ile ilgili eserler olabilmektedir. Bu durumda o eserin hangi ilim dalının içerisinde zikredileceği meselesi gündeme gelmektedir. Fıkıh, tefsir ve ahlak kitaplarında da müellifin birikimine göre hadisler yoğun olarak yer alabilmektedir. Dolayısıyla bir eserin hangi ilim dalına ait olduğunun tespiti bu tasnifi yapan kişinin görüşüne göre değişebilmektedir.

İlimlerde ihtisaslaşma ilk dönemlerden itibaren görülen bir uygulamadır. İlk asırlarda bazı âlimlerin muhaddis, mütekellim, fakîh gibi sıfatlarla tavsif edilmesi bu durumu göstermektedir. Bugünkü akademik anlamda bir ihtisaslaşmayla örtüşmesine de ilk dönemlerden itibaren bir âlimin bir ilme daha fazla eğilim göstermesi tabîi bir durum olarak değerlendirilebilir. Zira İslamî ilimlerin fıkıh, tefsir ve hadis gibi isimlerle ortaya çıkması bizâtihi ihtisaslaşmanın varlığına delildir. Günümüz akademik yapısından ayrılan noktaları ise ilimlerin ve âlimlerin daha içiçe ve geçişken nitelik arz etmesidir. Bu çerçevede bir âlimin

muhaddis olarak zikredilmesi konumuz açısından önemlidir. Bunun yanında bir âlimin hadis ilmi ile ilgili okudukları veya fakih/müfessir olarak anılsa da hadis ilmi ile ilgili kaleme aldıkları da bu çalışmada ele alınacaktır. Osmanlı literatürünü ortaya çıkarmak için medresede okutulan, istinsah edilen, üzerine şerh, haşiye, talik yazılan kitaplar, Osmanlı ve özellikle İstanbul kütüphanelerinde birçok nüshası bulunan kitaplar da önem arz etmektedir.

Bir eserin hangi ilme nispet edileceği meselesi, eseri inceleyen kişinin bilgi birikimiyle alakalı olabildiği gibi, ilimlerin bütünlüğü ve içiçe geçmesi gibi durumlardan dolayı farklılık gösterebilmektedir. Osmanlı döneminde bir hadis üzerine yazılan şerhlerde ele alınan hadisin genelde felsefi ve lügat ilimleri açısından ele alınması, bu şerhlerin felsefe veya lügat ilimlerine dair bir şerh olarak değerlendirilmesine olanak tanımaktadır. Nitekim Kemalpaşazade'nin (ö. 940/1534) “الْفَقْرُ فَخْرِي”¹ hadisinin şerhi, müellifin felsefi eserleri arasında zikredilmiştir.²

Aynı şekilde “من عرف نفسه فقد عرف ربه”³ hadisinin şerhleri felsefi-tasavvufî eserler arasında zikredilebilir. Cemâleddin Aksarayî (ö. 791/1388-89 [?]) ve Sadruddinzâde Şirvânî'nin (ö. 1036/1627) şerhettiği “ان الله خلق آدم على صورته”⁴ hadisinin şerhleri, meseleyi felsefi (ontolojik) boyutları ile ele almaktadır. Dolayısıyla bir eserin, hangi ilmin kapsamında değerlendirileceği meselesi de farklılık arz edebilmektedir. Bir ilmin lügat, tarih, mantık, felsefe ilimleri ile zorunlu olan birlikteliği literatür tespitinin zorluklarındanır. VIII/XIV. asır sonrası ilimler tarihinin de bir konusu olan bu dönemdeki âlimlerin genellikle birçok ilimde birden söz sahibi olması, dönem ele alınırken dikkat edilmesi gereken bir noktadır. Dolayısıyla bu dönemde telif edilen eserlerin, farklı literatür çalışmalarında muhtelif ilimler altında ele alınması mümkün olabilmektedir.

¹ Sagânî, *el-Mevzûât*, thk. Necm Abdurrahman Halef, Dâru'l-Me'mûn li't-Türaş, Dımaşk 1985, I, 52; Sehâvî, *el-Mekâsıdu'l-hasene*, Dâru'l-kütübi'l-arabî, Beyrût, 1405/1985, I, 480; Ali el-Kâri, *el-Esrâru'l-merfûa fî ahhâri'l-mevzûa*, (thk. Muhammed es-Sabbâğ), Dâru'l-Emâne, Beyrût, ty; I, 255; Ali el-Kâri, *el-Masnu' fî marifeti ahhâri'l-mevzu'*, (thk. Abdülfettah Ebû Gudde), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1398, I, 128.

² Çelebi, İlyas, “Kemalpaşazâde” *DİA*, XXV, 247.

³ Müstakîmzâde Süleymân Sadeddin, *Şerhu hadisi 'Men arafe nefseh'*, Hüsrev Paşa, 141.

⁴ Aksarayî, Cemâleddin, *Risâle fî hadisi 'İnnallahe Haleka Âdeme ala sûratihî'*, Carullah, 1084, 81b-86b.

Çalışmamız hadis ilimleri ve tarihi içerisinde tabakat ve rical ilimleri kapsamında değerlendirilmektedir. Zira bu çalışma, XIV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Osmanlı coğrafyasındaki hadis âlimlerinin hadis tarihi içerisindeki konumunu ve hadis eserlerini de tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bir âlimin, hadis âlimi sayılması için hadis ilminde bir eser vermesi, hadis dersi okutması, tabakat kitaplarında hadis ilminde behresinin olduğunun zikredilmesi gibi özellikler dikkate alınmıştır. Yeri geldikçe eserinin durumu hakkında değerlendirmeler yapılacaktır. Ancak eserin hadis ilimleri açısından yetersiz görülmesi bu listeden çıkmasına sebep teşkil etmeyecektir.

Siyer ilmi ile hadis ilminin içiçe olması ve mesâilinin örtüşmesi sebebiyle siyer ile alakalı eserler zaman zaman bu çalışmanın konusu dâhilinde ele alındığı olmuştur. Bu iki ilmi tam anlamıyla birbirinden tefrik etmek en azından Osmanlı dönemi açısından zor görünmektedir. Kâfiyeci'nin (ö. 879/1474) hadis ilminden "*O'nun (Hz. Peygamber) ahvâlini ve sîretini açıklayan ilim*"⁵ olarak bahsetmesi, İzmirli İsmail Hakkı'nın (ö. 1946) siyer ilmini hadis ilminin bir parçası olarak değerlendirmesi,⁶ İlm-i megâzi'nin hadis ilimleri içerisinde sayılması hadis ilminin çerçevesinin çizilmesi açısından da önemlidir.⁷ Dolayısıyla çalışmada en azından Osmanlı dönemi için geçerli olan hadis-siyer birlikteliği dikkate alınacak ve bunun yansımaları takip edilmeye çalışılacaktır.

⁵ Kâfiyeci, **el-Muhtasar fî ilmi ehli'l-eser**, Risâletân fî mustalahi'l-hadis, thk. Ali Zevin, Riyad, Dârü'r-Rüşd, 1987, s, 109.

⁶ İzmirli İsmail Hakkı, **Hadis Tarihi**, nâşirin girişi, s, 19. (*İzmirli, nasıl ki Hadis Tarihi'ni İslami ilimler bütünlüğü içerisinde bir zemine oturtarak yazmış ise, burada da Siyer-i Celile'yi hadis ilminin bir parçası olarak değerlendirmiş ve buna bağlı olarak, büyük ölçüde hadis ilmi içerisinde mütalaa edilen rivayetlerin sıhhatini tespit, senede ârız olan haller ve mevzu hadisler gibi konulara temas etmiştir.*)

⁷ İlm-i megâzi'den "*ilm-i tarih furu'undan add ve şimâr olunması mümkün olup lakin sübutu ehâdis ve âsâr ile hâsıl olduğu cihetle ilm-i hadîs-i şerîfin furu'undan add ve i'tibâr olunduğu...*" Bkz. Orpilyan, Sergis, Abdülzâde, Mehmed Tahir, **Mahzenü'l-ulûm**, s, 162.

Literatür Değerlendirmesi ve Kavramsal Çerçeve

1. Literatür Değerlendirmesi

a. Tabakât ve Terâcim Kitapları

XV ve XVI. asırda Osmanlı coğrafyasında yetişmiş veya Orta Asya ve Mısır gibi ilim ve kültür merkezlerinden gelerek bu coğrafyada ilim neşrinde bulunmuş, kitap telif etmiş âlimler hakkında en geniş bilgi, Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin (ö. 968/1561) *eş-Şekâiku'n-nu'mâniye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniye* adlı eseri ile bu esere yazılmış olan zeyillerde bulunmaktadır.⁸ Taşköprizâde'nin başlattığı *eş-Şekâik* geleneği kendisinden sonra birçok zeyille son dönemlere kadar getirilmiştir.⁹

Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) çeşitli ilim dallarında yazılmış kitapları tanıttığı *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn* isimli eserinde kendi döneminde kadar yaşamış âlimler ve telifleri hakkında bilgiler bulunmaktadır.¹⁰ Ayrıca Kâtib Çelebi'nin *Mizânü'l-hakk fî ihtiyâri'l-ehakk*, *Düstûru'l-amel* ve *Fezleke* gibi eserleri de yazıldığı dönem hakkında önemli bilgiler içermektedir. Nâimâ (ö. 1128/1716), Subhî Mehmed Efendi (ö. 1182/1769) ve Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1895) gibi Osmanlı dönemi resmî tarihçilerinin yazdıkları da ilmiyeyi anlamak için önemli kaynaklardandır. Bu kaynaklarda Kâdizâde-Sivâsî tartışmaları bağlamında bid'at/sünnet tartışmaları gibi hadisi ilgilendiren konular da yer alabilmektedir. Ayrıca medrese eğitiminde hadis ilminin durumu hakkında kişisel tecrübeler yer alabilmektedir.

⁸ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâikun-nu'mâniye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniye*, thk., Ahmed Subhi Furat, İstanbul, 1985.

⁹ *Şekâik* tercüme ve zeyilleri hakkında bilgi için Bkz. Câhid Baltacı, "*Hadâiku's-şakâik ve Hadâiku'l-hakâik*"te bulunmayan Ulemâ Hakkında Notlar", **İslâm Medeniyeti**, cilt: IV, s. 2 (Kasım 1979), 55-56; Taşköprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâik* s, VIII-IX; Abdülkadir Özcan, "Taşköprizade ve eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye ile bunun tercüme, telhis ve zeyilleri hakkında", Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s, XI-XIII.

¹⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, haz. M. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, Ankara, 1941.

Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi'nin (ö. 1202/1788) *Mecelletü'n-nisâb fi'n-nesebi ve'l-künâ ve'l-elkâb*,¹¹ Şemseddin Sâmî'nin (ö. 1904) *Kâmûsu'l-a'lâm*¹², Mehmed Süreyyâ'nın (ö. 1909) *Sicill-i Osmânî yâhud tezkire-i meşâhîr-i Osmâniyye*¹³, Bağdatlı İsmail Paşa'nın (ö. 1920) *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*'u¹⁴ ve *Hediyyetü'l-ârifîn*,¹⁵ Bursalı Mehmed Tahir'in (ö. 1925) *Osmanlı müellifleri*¹⁶ isimli çalışmaları Osmanlı dönemi âlimlerini ve eserlerini tespit etmek açısından önemli kaynaklardır.

Yukarıda zikredilen ulemâ biyografilerinin yanında genellikle Kâhire/Şam merkezli ulemânın yazdıkları eserlerde de Osmanlı dönemi âlimleri hakkında önemli bilgiler bulmak mümkündür.

İbn Hacer'in (ö. 852/1449), *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*¹⁷ Bıkâî'nin (ö. 885/1480) *Unvânü'z-zamân bi-terâcimi's-şuyûhi ve'l-akrân*, Muhyiddin Abdülkâdir b. Şeyh Abdullah el-Ayderûs'un *en-Nûru's-sâfir min ahbâri karni'l-âşir*, Şemseddin es-Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *ed-Dav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi*¹⁸, Necmeddin el-Gazzî'nin (ö. 1061/1651) *el-Kevâkibü's-sâire bi-a'yâni'l-mi'eti'l-âşire ve zeyli ve Lutfu's-semr ve katfu's-semr min terâcimi a'yâni't-tabakati'l-ülâ mine'l-karni'l-hâdî aşer*, Muhammed Emîn el-Muhibbî'nin (ö. 1111/1699) *Hulâsatü'l-eser fi a'yâni'l-karni'l-hâdî aşer ve Nefhatü'r-reyhâne ve raşhatu tılai'l-hane*¹⁹, Ebu'l-Fazl Muhammed Halil b. Ali b. Muhammed Muradi'nin (ö. 1206/1791) *Silkü'd-dürer fi a'yâni's-sânî aşer*²⁰, Cebertî'nin (ö.

¹¹ Müstakimzâde Süleyman Sadeddin, **Mecelletü'n-nisâb fi'n-nesebi ve'l-künâ ve'l-elkab**, Halet Efendi, 628; Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000.

¹² Şemseddin Sami, **Kamûsü'l-a'lâm**, İstanbul, Mihran Matbaası, 1890-1893.

¹³ Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî yâhud tezkire-i meşâhîr-i Osmâniye**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1308.

¹⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, **Îzâhu'l-meknûn fi zeyli ala Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn**, tsh. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1971.

¹⁵ Bağdatlı, **Hediyyetü'l-arifîn esmaü'l-müellifin ve asaru'l-musannifin**, istinsah ve tsh. İbnülemin Mahmûd Kemal İnal, Avni Aktuç, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1955.

¹⁶ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1333.

¹⁷ Çubukçu, Asri, "ed-Dürerü'l-Kâmine", **DİA**, X, 29.

¹⁸ Eser, Hüsâmeddin el-Kudsî tarafından on iki cilt olarak neşredilmiştir (Kahire 1353-55), ayrıca Bulak ve Beyrut'ta da basılmıştır (ty). Bilgi için bkz. Çubukçu, Asri, "ed-Dav'ü'l-lâmi", **DİA**, IX, 56-57.

¹⁹ Muhibbî, **Nefhatü'r-reyhâne**, thk., Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1967, s. 13.

²⁰ Şensoy, Sedat, "Silkü'd-dürer", **DİA**, XXXVII, 205-206.

1240/1825) *Târîhu Acâibi'l âsâr fi't-terâcimi ve'l-ahbâr*²¹, Abdürrezzâk b. Hasen b. İbrâhîm el-Baytâr el-Meydânî ed-Dîmaşkî'nin (1837-1917), *Hilyetü'l-beşer fi târihi'l-karni's-sâlis aşer*, Muhammed b. Ali eş-Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) *el-Bedrü't-tâli' bi-mehâsini men badel-karni's-sâbi*²², Hayreddin ez-Zirikli'nin (ö. 1976) *el-A'lâm: kâmûsu terâcim*,²³ Ömer Rıza Kehhale'nin (1905-1987) *el-Mu'cemü'l-müellifin*,²⁴ Muhammed Abdülhay el-Leknevî'nin (ö. 1304/1886), Mahmud el-Kefevî'nin (ö. 997/1589) *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr* isimli tabakat kitabından özetlenmiş ve bazı ilaveler eklenmiş Hanefî fakihlerine dair yazdığı *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*²⁵ isimli eserleri Osmanlı dönemi âlimleri ve eserleri açısından önemli kaynaklardandır.

Bunun yanında seyahat türü eserler de Osmanlı coğrafyasındaki ilmî hareketliliği gösteren önemli eserlerdir. Ebû Abdillâh Kutbüddîn Muhammed b. Ahmed'in *el-Fevâidü's-seniyye fi'r-rihleti'l-Medeniyye ve'r-Rûmiyye*, Bedruddin el-Gazzî'nin (ö.984/1577) *el-Metâli'u'l-bedriyye fi'l-menâzili'r-Rûmiyye*, Ebû Sâlim Abdullah b. Muhammed el-Ayyâşî'nin (ö. 1090/1679) *er-Rihletü'l-Ayyâşîyye*, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Nâsır'ın *er-Rihletü'n-Nâsırıyye*, İbrâhîm el-Hıyârî'nin *Tuhfetu'l-udebâ ve selvetu'l-gurabâ*, Abdulganî en-Nablusî'nin *el-Hakika ve'l-mecaz fi'r-rihle ila Biladi's-Şam ve Mısır ve'l-Hicaz*, Ebu'l-Berekat Abdullah b. Hüseyin b. Mer'î es-Süveydî'nin (ö. 1174/1761) *en-Nefhatü'l-miskiyye fi'r-rihleti'l-Mekkiyye* gibi kendi gözlemlerini aktardıkları eserler konumuz açısından önem taşımaktadır. Zira bu âlimler aynı zamanda muhaddis kimliğine sahip oldukları için gittikleri bölgelerdeki hadis âlimleri hakkında önemli bilgiler aktarmışlar ve aldıkları icâzetleri kaydetmişlerdir.

²¹ Cebertî, *Târîhu acâibi'l-asar fi't-teracim ve'l-ahbar*, Dâru'l-Cil, Beyrût, ty; Bilgi için Bkz. Maksudoğlu, Mehmed, "Cebertî", *DİA*, VII, 190.

²² Şevkânî, *Bedru't-tâli' bi-mehâsini men ba'de karni's-sâbi*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ty; Bilgi için Bkz. Cengiz Kallek, "el-Bedrü't-tâli'", *DİA*, V, 335-336.

²³ Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm: Kamusu teracimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arabi'l-mübta'ribîn ve'l-müsteşrikîn*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1984; Bilgi için Bkz. Mücteba Uğur, "el-A'lâm", *DİA*, II, 335.

²⁴ Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin: teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Mektebetü'l-Müsenna, Beyrut, 1957.

²⁵ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, Kâhire, ty; Bilgi için Bkz. Halit Ünal, "el-Fevâidü'l-behiyye", *DİA*, XII, 502.

b. Sebetler, İcâzetler, Müselselât ve Evâil Eserleri

Osmanlı döneminde hadis faaliyetlerinin tespitinde sebet, icâzet ve müselselât türü eserler de önemli bir yere sahiptir. Sebetler bir âlimin kendi entelektüel otobiyografisini kaleme aldığı eser türleridir. Bu tür eserlerde müellif hangi âlimden hangi eseri okuduğuna dair ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Bir âlimin talebesine verdiği icâzetler de sebetler gibi ulema etkileşimini tespit etmek için birincil kaynaklardır. Hadis tarihinin belirli dönemlerinde yaygınlaşan sebetler özellikle 17. yüzyılın sonunda ve 18. yüzyılda Hicaz'da yapılan hadis faaliyetleriyle büyük bir artış göstermiştir. Osmanlı'nın siyasi olarak elinde bulundurduğu bu bölgelerde yapılan faaliyetler Osmanlı dönemi hadis tarihi açısından gayet önemlidir. Aynı zamanda bu tür eserlerin icâzetini alan İstanbul ulemâsının Hicaz'da telif edilen ve talebelere verilen sebet ve icâzetlerini İstanbul'a taşıması konumuz açısından son derece önemlidir. Bu çalışmada Osmanlı döneminde yazılan, İstanbul ulemâsı tarafından icâzeti alınan ve İstanbul kütüphanelerine intikâl etmiş sebet türü eserler incelenecektir. Sebetlerin baş ve sonlarına kaydedilmiş icâzetler Hicaz ve Osmanlı ulemâsı arasındaki irtibatı birinci elden gösteren en önemli kaynaklardır. Sebetler de dikkat edilmesi gereken nokta ise; müellifleri hayatta iken İstanbul'a intikâl etmemiş sebetler, müellifin vefatından sonra talebeleri veya onların talebeleri vasıtasıyla intikâl etmiştir. Dolayısıyla bir sebetin İstanbul'a intikâli müellifinin değil de talebelerinin faaliyetlerini ve/veya talebelerinin İstanbul ve ulemâsı arasındaki irtibatı gösterebilmektedir. Ancak sonraki süreçler de konumuz açısından gayet önemli olduğundan bu süreçler de çalışmada ele alınacaktır.

Sebetlerin yanında icâzetler de Osmanlı dönemindeki hadis faaliyetlerini göstermesi açısından önemlidir. Ancak Osmanlı'nın ilk dönemleriyle alakalı icâzetler kütüphanelerde bulunmamaktadır. Bu dönemde âlimlerin kimlerden icâzet aldığı hakkındaki bilgiye ancak tabakât kitaplarından ulaşılabilmektedir. Özellikle 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerek İstanbul'da müstakil kütüphanelerin kurulmaya başlaması gerekse Hicaz'daki hadis faaliyetlerinin sonucunda ulemâ arasındaki irtibat icâzetler üzerinden takip edilebilmektedir. Bu çalışmada diyâr-ı Rûm ulemâsı ve yöneticilerinin daha önce tespit edilmemiş icâzetleri değerlendirilecek ve çalışmaya dercedilecektir.

Müselâat türü eserler, müellifinin, Hz. Peygamber'den kendisine kadar gelen isnadları bir araya getirmesi açısından önemlidir. Böylece müselâat türü üzerinden eserin yazıldığı döneme kadar hadis tarihini takip etmek mümkün olmaktadır. Ayrıca bazı müselâat eserlerinde müellif o hadisi nerede ve hangi tarihte okuduğunu not etmiştir. Bu tür eserlerden bazıları Osmanlı dönemi hadis tarihi açısından değerlendirilecektir. Ancak bu eserler değerlendirilirken de İstanbul ulemâsı ile irtibatı olan eserler konuya dâhil edilecektir.

18. yüzyılda yaygınlaşan bir diğer eser türü de evâil eserleridir. Bu eserler, müellifin icazetine sahip olduğu hadis kitaplarının ilk hadislerini bir araya getirdiği hadis derlemeleri olarak değerlendirilebilir. Aynı zamanda icazetlerinin verilmesiyle beraber bu eserler, icâzet geleneğinin taşıyıcısı bir konumunda değerlendirilmiştir. Çalışmanın sınırları ölçüsünde bu eserler de konuya dâhil edilecektir.

c. Günümüzde Osmanlı Dönemi Hadis Araştırmaları

Türkiye'de Osmanlı hadis eğitimi/öğretimi alanında yapılan çalışmaların çoğu tasvir niteliğindedir. Birçok alan gibi Osmanlı hadis literatürü tam olarak ortaya konulamamıştır. Belki bu tasvîrî çalışmaların nihayete ermesinden sonra tahliline yönelik daha derinlikli çalışmalar yapılacaktır. Türkiye'de bulunan yazma eser kütüphanelerinde bulunan yazma eserlerin tamamının kataloglama işlemlerinin bitmesinden sonra ilimlerin tarihi hakkında daha net sonuçlar çıkarılabilecektir.

Türkiye'de Osmanlı dönemi hadis alanında akademik çalışmaların ilki sayılabilecek eser Abdülkadir Karahan tarafından yazılan *İslam Türk edebiyatında kırk hadis*²⁶ isimli eserdir. 1952 yılında doçentlik tezi olarak hazırlanan bu eser kırk hadis konusunda başvuru eseri olma niteliğini korumaktadır. Müellifin edebiyatçı olması ve çoğunluğu manzum olan kırk hadisleri bu gözle değerlendirmesi eserlerin bu yönünü ön plana çıkarmıştır.

²⁶ Karahan, *İslam Türk Edebiyatında kırk hadis, toplama, tercüme ve şerhleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1954.

Osmanlı dönemi hadis alanında öncü olan bir diğer isim Sadık Cihan'dır. Fransa'da Sorbon Üniversitesi'nde hazırlanan "*Osmanlı Devri Türk Hadisçileri*" isimli doktora tezi²⁷ müellifi tarafından okuyucuya sunulmaması sebebiyle kaynak olarak kullanılamamaktadır. Ancak Cihan'ın tezinden sonra kaleme aldığı makaleler alanındaki ilk önemli makalelerdir.²⁸

İslam Medeniyeti Dergisi'nin 1980 yılındaki üçüncü sayısında İsmail Lütfi Çakan tarafından bir literatür çalışması yapılmıştır. Dört bölüm olarak hazırlanan çalışma 1876-1976 arasını kapsamaktadır ve eserler saltanat, meşrûtiyet ve cumhuriyet dönemleri esas alınarak tasnif edilmiştir. 1876 tarihinden II. Meşrûtiyet dönemine kadar 35, o tarihten Babanzâde'nin *et-Tecrîd* tercümesine kadar 15 eser olmak üzere Osmanlı dönemi için toplam 50 eser tespit edilmiş ve genellikle kütüphanedeki yerleri gösterilmiştir.²⁹ Daha sonra Ahmet Gül tarafından dâruhadislerle ilgili bir yüksek lisans tezi hazırlanmış,³⁰ Yunus Macit tarafından son dönemle ilgili bir literatür çalışması yapılmıştır.³¹

1990'lara gelindiğinde Ahmet Tobay tarafından "*Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi ve hadis şerhçiliğindeki yeri*" isimli doktora tezi yapılmıştır.³² Tobay'ın, Yusufefendizâde'nin *Sahîh-i Buhârî* şerhinin İbn Hacer ve Aynî gibi önceki şârihlerin

²⁷ İmamoğlu, Abdullah Taha, "Cumhuriyet Devri Osmanlı Hadis Araştırmaları" **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 2013, cilt: XI, sayı: 21, s. 166.

²⁸ Bu makaleler şunlardır:

Cihan, Sadık, "Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeleler", **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, 1975, sayı: 1, s. 127-136; Cihan, "Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Kırk Hadis Dışında Muayyen Sayıda Derlenen Hadis Mecmuaları ve Bir Hadis Üzerine Yapılan Risaleler", **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, 1977, sayı: 2, s. 157-173; Cihan, "Muhammed B. Pir Ali Birgivi ve "Risâle fi Usulü'l-Hadis" in Tercümesi", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1987, sayı: 2, s. 55-76; Cihan, "Hayreddin Hıdır b. Mahmud b. Ömer el-Atufi Kastamoni" ve Hadis Eserleri", **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, 1979, sayı: 3 (f. 1-2), s. 65-75; Cihan, "Nüzhet Ömer Efendi ve Hadis-i Erbaîn Tercümesi", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1991, sayı: 5, s. 35-66; Cihan, "Şeyhi ve Hadis-i Erbaîn Tercümesi", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1997, sayı: 9, s. 5-27.

²⁹ Çakan, İsmail Lütfi, "Hadis Çalışmaları Bibliyografyası", **İslam Medeniyeti**, Dilek Matbaası, 1980, s. 33-55.

³⁰ Gül, Ahmet, "Osmanlı medreselerinde eğitim-öğretim ve bunlar arasında dâru'l-hâdislerin yeri", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Erciyes Üniversitesi SBE, 1989.

³¹ Macit, Yunus, "Osmanlı İmparatorluğu gerileme döneminde hadis çalışmaları", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, 1990.

³² Tobay, Ahmet, "Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi ve hadis şerhçiliğindeki yeri", (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi SBE, 1991.

eserlerinden ihtisar edildiğini söylemesi, kendisinden sonra yapılacak Osmanlı-hadis çalışmalarını etkilemiş ve eserlerin özgünlüğü noktasındaki mevcut olan yaygın kanaatin oluşmasına etki etmiştir.

Salih Karacabey'in Osmanlı medreselerinde hadis öğretimi hakkında yazdığı tez ve ardından kaleme aldığı makaleler hadis eğitimini genel medrese eğitimi açısından özetleyen çalışmalardır. Karacabey Osmanlı'da hadis eğitimi ve farklı alanlarda daha sonra muhtelif makaleler de yazmıştır.³³

Selahattin Yıldırım'ın Osmanlı dönemi ilk üç asrını şahıs merkezli ele aldığı doktora tezi, müellifin daha sonraki çalışmalarına öncülük etmesi açısından önemlidir.³⁴ Çalışmanın üzerinden uzun yıllar geçmesine rağmen gözden geçirilerek baskısının yapılmaması eserden istifadeyi zorlaştırmıştır. Ancak Yıldırım, daha sonra kurduğu Darulhadis yayınevi ile farklı mütercim ve müelliflerin Osmanlı dönemi ile ilgili çalışmalar yapmasına öncülük etmiştir.³⁵ “*Osmanlı ilim geleneğinde Edirne Dârulhadisi ve müderrisleri*” başlıklı doçentlik tezi ise arşive dayalı olması ve belli bir döneme kadar Edirne Dârulhadisi'nde görev alan müderrislerin biyografisini içermesi bakımından müellifin önemli bir çalışmasıdır. Yıldırım,

³³ Karacabey, Salih, “XV. ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1992, cilt: IV, sayı: 4, s, 227-236; Karacabey, “Osmanlı Medreselerinin Son Dönemi'nde Hadis Öğretimi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1999, cilt: VIII, sayı: 8, s, 149-170; Karacabey, “Şemseddin Sivasî ve Hadis İlmi”, **İlim ve Kültür Tarihinde Sivasiler Ulusal Sempozyum Tebliğleri**, 30 Nisan - 1 Mayıs 2010 Sivas, 2011, s, 339-360; Karacabey, “Vesiletü'n-Necât'ın Hadis İlmi Açısından Analizi”, **Yazılışının 600. Yılında Bir Kutlu Doğum Şaheseri Uluslararası Mevlid Sempozyumu**, 2010, s, 274-291.

³⁴ Yıldırım, Selahattin, **Osmanlı dönemi Anadolu muhaddisleri (H. VII-IX asır)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi SBE, 1994.

³⁵ Bu eserlerden bazıları şunlardır: İzmirli İsmail Hakkı-Şeyh Safvet, **Ahlak ve tasavvuf kitaplarındaki hadislerin sıhhati: ahlak ve tasavvuf kitaplarındaki ehadis hakkında Darü'l-Hikme ve Tetkik-i Müellefat arasındaki münakaşat-ı ilmiyye**, tenkitli neşir, İbrahim Hatiboğlu, İstanbul, Darulhadis, 2001; İmamzâde Esad Efendi, **Değeri ve Tesiri Açısından Fetih Hadisi ve Feth-i Kostantiniyye**, haz. Necdet Yılmaz, Dârulhadîs, İstanbul, 2002; Muhyiddin Seydi Çelebi, **Buhari'de yönetim esasları (Müstahrec mine'l-Buhari)**, trc. Mehmet Erdoğan, Darulhadis, İstanbul, 2000; İsmail Hakkı İzmirli, **Hadis tarihi**, tenkitli neşir, İbrahim Hatiboğlu, Darulhadis, İstanbul, 2001; Okçuzâde Mehmed Şahi Bey, **el-Makamu'l-Mahmud**, trc. Hür Mahmud Yücer, Mehmet Ruzi, Darulhadis, İstanbul, 2006; Darir Mustafa Efendi, **Yüz hadis yüz hikâye**, Darulhadis, İstanbul, 2005; Debbağzade Mehmed Efendi, **Din dürüstlüktür, -Reşhatü'n-nasih mine'l-hadisi's-sahih-**, trc. Ataullah Şahyar, Darulhadis, İstanbul, 2005; İsmail Ankaravi, **Hadislerle tasavvuf ve Mevlevî erkani**, (şerh-i ehâdis-i erbaîn), yay. haz. Semih Ceyhan, Darulhadis, İstanbul, 2001; Mehmed Arif Bey, **Hadisleri anlamada toplumsal boyut**, bin bir hadis-i şerif şerhi'nden seçme kırk hadis, yay. haz. İbrahim Hatiboğlu, Darulhadis, İstanbul, 2000.

daha sonra kaleme aldığı yüzyıl tasnifli literatür makaleleri ile alana katkısını devam ettirmiştir.³⁶

Mehmet Emin Özafşar, “*Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin hayatı, eserleri, fikirleri ve hadisçiliği*” isimli yüksek lisans teziyle Osmanlı'nın son döneminde yaşamış bir âlimin hadis ile ilgisini tespit etmiş daha sonra *Türkler Ansiklopedisi* için kaleme aldığı “*Osmanlı eğitim, kültür ve sanat hayatında hadis*” isimli makalesi ile Osmanlı çalışmalarının genel bir çerçevesini çizmiştir.

Abdullah Aydın'ın Bandırmalı Hâmid Efendi'nin hayatını ve eserlerini tanıttığı makalesi, gerek kaynak kullanımı gerekse müellifin eserlerini derinlikli tetkik etmesi ile Osmanlı dönemi hadis çalışmaları için örnek alınacak önemli bir makedir.³⁷ Aydın daha sonra Bandırmalı'nın hadis ıstılahları sözlüğü mahiyetindeki eseri *Ukûdü'd-dürer* isimli eserini tahkik ederek neşretmiştir.³⁸

Seyit Avcı ve Muhittin Uysal tarafından hazırlanan Bursevî'nin hadis anlayışı hakkındaki çalışmalar Osmanlı döneminde yazılmış eserlerde bulunan hadisler hakkında değerlendirmeler ihtivâ etmektedir.³⁹ Bu çalışmalarda Osmanlı dönemi müelliflerinin hadis kaynağı olarak kullandığı eserler ile kullandıkları hadislerin değeri hakkında bilgiler sunulmaktadır.

Son dönemlere gelindiğinde Osmanlı döneminde eser yazan müelliflerin eserleri yüksek lisans ve doktora düzeyinde çalışılmaya devam etmiştir. Yusuf Zâhir Efendi'nin

³⁶ Yıldırım, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, 2004, sayı: 13, s, 263-315; Yıldırım, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, 2004, sayı: 14, s, 151-182; Yıldırım, “Osmanlı Muhaddislerinden el-Kemâhî ve el-Müheyyâ Adlı Muvatta Şerhi”, **Ekev Akademi Dergisi**, (İstanbul, Yaz-2004), 20/197-220; Yıldırım, “el-Muhaddisünû'l-'Osmâniyyun fi'l-Karnî's-Sâminî 'Aşer ve Mü'ellifâtuhum”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2015, sayı: 39, s, 5-30.

³⁷ Aydın, Abdullah, “Osmanlı Hadis Âlimlerinden Bandırmalı Küçük Hâmid Efendinin (1111-1172/1699-1758 veya 1759) Hayatı ve Eserleri”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2003, sayı: 8, s, 1-11

³⁸ Aydın, “es-Seyyid Hamid el-Bandırmavî ve Eseruhu Ukûdü'd-Dürer fi Hudûdi 'İlmi'l-Eser (es-Seyyid Hâmid el-Bandırmavî (111-1172/1699-1758 veya 1759) ve Ukûdü'd-Dürer fi Hudûdi 'İlmi'l-Eser adlı eseri”, **Hadis Tetkikleri Dergisi**, 2003, cilt: I, sayı: 2, s, 67-112.

³⁹ Avcı, Seyit, **Sufilerin hadis anlayışı**, Bursevî örneği, Ensar Yayıncılık, Konya, 2004; Uysal, Muhittin, **Bursevî'nin hadisçiliği: Ferahu'r-ruh örneği**, Adal Ofset, Konya, 2007.

Usûl-i hadîs'i,⁴⁰ *Birgivîli Mehmed Efendi'nin hadisçiliği*,⁴¹ Molla Gürânî'nin *Sahîh-i Buhârî* şerhi,⁴² Hâdimî'nin *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* şerhi *el-Berîka*,⁴³ Taşköprüzâde'nin *eş-Şekâik*'te zikrettiği hadisçiler,⁴⁴ Himmâtzâde'nin hadis usûlü eseri *Netîcetü'n-nazar fî ilmi'l-eser* isimli eserinin tahkîki,⁴⁵ Muhammed İbn Melek'in *Şerhu Mesâbihi's-sünne* isimli eserinin tahkîki⁴⁶ gibi eser-telif tetkiki-tahkîki çalışmaları yapılmıştır. Bunun yanında Gümüşhanevî Tekkesi'nde yapılan hadis faaliyetleri ile ilgili tezler⁴⁷ ve Gümüşhanevî tekkesindeki hadis faaliyetleri ile ilgili yapılan sempozyumlarda sunulan tebliğler son dönemde Osmanlı hadis faaliyetleri çalışmalarına katkılar sunmuştur.⁴⁸

Çankırı'da ilki 2011'de "*Anadolu'da Hadis Geleneği ve Dâruhadisler*" ikincisi 2012'de "*Anadolu'nun İslamlaşma Sürecinde Dâruhadisler*" başlığıyla tertip edilen hadis alanına münhasır toplantılar, alana nisbî bir canlılık getirmiştir. Ancak her sene bu alanda bir ilmî toplantı düzenleneceği taahhüt edilmesine rağmen bunun devam ettirilememesi

⁴⁰ Şenburç, Muhammed Masum, "Osmanlı müelliflerinden Yûsuf Zâhir Efendi ve Usûl-i Hadîs'e dâir eseri", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, 2004.

⁴¹ Martı, Huriye, *Birgivi Mehmed Efendi'nin hadisçiliği ve et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* (Tahkik ve tahlil), Selçuk Üniversitesi SBE, 2015.

⁴² Demirci, Selim, "Molla Gürani ve el-Kevserü'l-Cari Adlı Buhari Şerhi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, 2009.

⁴³ Koçyiğit, Yakup, "Hâdimî'nin el-Berîka'da İzlediği Hadis Metodolojisi ve Hadis İlmindeki Yeri", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, 2010.

⁴⁴ Mercimekçi (Bayram), Hülya, "Taşköprüzâde'nin eş-Şakâiku'n-Nu'mâniye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye adlı eserinde adı geçen muhaddislerin incelenmesi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, 2006.

⁴⁵ Okuyan, Mustafa, "Muhammed İbn Himmât ed-Dîmeşki'nin Netîcetü'n-Nazar fî İlm'l-Eser adlı eserinin tahkiki", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), SÜSBE, Konya, 2005.

⁴⁶ Alaween, Raed, "Tireli Muhammed İbn Melek'in 'Şerhu Mesabihi's-Sünne' adlı eserinin edisyon kritiği ve değerlendirilmesi (İman-nikâh bölümü)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 2012.

⁴⁷ Demirer, Macit, "Hadis ilimleri açısından Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî ve Levâmî'u'l-ukûl adlı eseri", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, 2007.

Aydoğdu, Rukiye, "19. yy. Osmanlı Toplumunda Tasavvuf-Hadis İlişkisi -Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevi Özelinde", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, 2008.

⁴⁸ **Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevi, sempozyum bildirileri**, 11-12 Temmuz 1992, haz. Necdet Yılmaz, İlim Kültür ve Sanat Vakfı, İstanbul, 1992; **I. Uluslararası Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevi sempozyumu 03-05 Ekim 2013-Gümüşhane bildiriler kitabı**, [Uluslararası Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevi Sempozyumu (2013, Gümüşhane)], editörler, İhsan Günaydın, Ali Kuzudışli, Adem Çatak, Gümüşhane, 2014; **Doğumunun 200. yılı hatırasına Uluslararası Gümüşhanevi sempozyumu "ilim ve irşadla geçen bir ömür" bildiriler** [Uluslararası Gümüşhanevi Sempozyumu (2013, İstanbul)], İstanbul, Bağcılar Belediyesi, 2014.

sebebiyle bu canlılık da kaybolmuştur.⁴⁹ Son yıllarda artan Osmanlı dönemi ilmî hayatı ile ilgili düzenlenen toplantılardaki hadis oturumlarında sunulan bildirilerin yayınlanmasıyla bu alanda yapılan yayınlarda önemli bir artış görülmektedir. Ancak bu tebliğ metinlerinin bazılarının konuya giriş mahiyetinde sunulması sebebiyle alana önemli bir katkısı olamamaktadır.

Son yıllarda tamamlanmış doktora⁵⁰ ve yüksek lisans tezleri⁵¹ ve devam etmekte olanları ekleyince yakın bir zamanda Osmanlı dönemi hadis araştırmaları ile ilgili nicelik ve nitelik olarak bir yükseliş olacağı muhakkaktır. Bu çalışmaların birbirini tamamlar mahiyette olabilmesi için çalıştaylar düzenlenmesi daha sağlıklı neticelere ulaşmayı sağlayacaktır. Burada ismini zikredemediğimiz birçok makalenin⁵² yanında Osmanlı döneminde manzum hadis edebiyatı çalışmalarına dâir Edebiyat Fakültelerinde hârlanan tez/makale/kitaplar da konuyla ilgilinen herkesin göz önünde bulundurması gereken çalışmalardır.

2. Kavramsal Çerçeve

a. Diyâr-ı Rûm Âlimi

Taşköprîzâde, ulemanın hayatını derlediği *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye fi ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmaniyye* isimli eserini “*Rum ulemâsının*” isimlerinin unutulup gitmemesi için

⁴⁹ Anadolu'da Hadis Geleneği ve Daru'l-Hadisler, Uluslararası Katılımlı Sempozyum 30 Nisan-1 Mayıs 2011, Çankırı, 2011; Anadolu'nun İslamlaşma Sürecinde Dâru'l-Hadisler, 08-09 Eylül 2012, Çankırı, 2012.

⁵⁰ Yücel, Ekrem, “Osmanlı Devri Dâru'l-Hadisleri ve Hadis Eğitimi”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, 2012; Kadir Ayaz, “Molla Gürânî ve el-Kevserü'l-Cârî ilâ Riyâdî Ehâdisi'l-Buhârî”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, Konya, 2014; Yağcı, Hızır, “Hayreddin Hızır Atûfi'nin “Keşfü'l-Meşârik” Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya, 2017; Sarı, Necmi, “İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerhu Nuhbeti'l-Fiker Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya, 2017.

⁵¹ Alkan, Hasan, “Akkirmânî'nin Hadis Şerh Metodu, Şerhu'l-Ehâdisi'l-Erbain” Adlı Eseri Özelinde”, Ankara Üniversitesi SBE, Antalya, 2015, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Kepenek, Muhammed Yakub, “Molla Lutfi'nin “Ta'likât alâ evâili Sahîhi'l-Buhârî” adlı eserinin tahkik ve tahlili”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi SBE, Edirne, 2018.

⁵² Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi'nin (TALİD) “Hadis” sayısında, Cumhuriyet döneminde, Osmanlı hadis araştırmaları hakkında yapılan çalışmaları bir araya getiren bir makale yayınlanmıştır. (İmamoğlu, Abdullah Taha, “Cumhuriyet Dönemi Osmanlı Hadis Araştırmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2013, cilt: XI, sayı: 21, s, 165-189).

kaleme aldığına belirtmiştir.⁵³ “*Rum ulemâsi*” tabiri ve “*Rûmî*” nisbesi, Anadolu’nun fethi ile Müslümanlar için de kullanılmaya başlanılmış bir tabirdir. Son dönemlere kadar kullanılan bu tâbir,⁵⁴ erken dönemden itibaren İbn Hacer,⁵⁵ Suyûtî,⁵⁶ Sehâvî,⁵⁷ Necmeddin el-Gazzî,⁵⁸ Muhibbî,⁵⁹ Murâdî⁶⁰ gibi tabakat türü eser kaleme almış âlimlerin bölge âlimlerini tavsif ederken kullandıkları bir sıfattır. Hısım Ali Çelebi (ö. 992/1584) *eş-Şekâik*’e zeyl olarak yazdığı eserine *el-Ikdü’l-manzûm fi zikri efâzılı’r-Rûm* adını vermiştir.⁶¹

Taşköprüzâde, *eş-Şekâiku’n-nu’mâniyye*’de Osmanlı sultanı ile irtibat kurmuş, Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde kadı-müderris olarak görev almış, Osmanlı sınırları dışında yetişip Osmanlı Devleti’nin idaresi altında bulunan şehirlere yerleşmiş âlimleri zikretmiştir.

Özellikle Sultan Fatih’in tesis ettiği Sahn-ı Semân medreselerine gelinceye kadar Osmanlı medreselerinde görev yapmış âlimlerin ya dönemin en önemli ilim merkezi olan Horasan/Şam/Mısır şehirlerinde yetiştiği ya da hayatının belli bir döneminde bu merkezlerde bulunan âlimlerle hoca-talebe olarak irtibat kurduğu görülmektedir. İstanbul’un fethinden sonra Sahn-ı Semân Medreseleri’nin kurulması ile ilim merkezlerindeki yetkin âlimlerin İstanbul’a davet edilmesi devam etmiş; ilerleyen süreçte dışarıdan gelen âlimlerle beraber ilim rihlesi yapmadan, sadece İstanbul medreselerinde yetişen âlimler de olmuştur.

Osmanlı’nın ilk dönemlerinde müftî olarak zikredilen daha sonra ise Şeyhülislamlık olarak kurumsallaşan makamın ilk sahiplerinden olan Molla Fenârî (ö. 834/1431), Fahreddin

⁵³ Taşköprüzâde, *eş-Şekâik*, s. 5.

⁵⁴ Kevserî, Gümüşhanevî’nin “*ulema-yı Rûm*” içindeki faziletine değinirken bu tabiri kullanmıştır. (Bkz. Kevserî, *İrgâmu’l-merîd*, Bekir Efendi Matbaası, İstanbul, 1320, s. 92.)

⁵⁵ İbn Hacer doğrudan “*ulemâu’r-Rûm*” tabirini kullanmasa da Osmanlı sultanlarına “*sâhibu’r-Rûm*”, coğrafya için “*Bilâdu’r-Rûm*”, ulemâ için de “*er-Rûm*” nisbesini birçok kereler kullanmıştır. Bkz. İbn Hacer, *İnbâu’l-ğumr*, thk. Hasan Habeşî, Lecnetu İhyai’t-Türasi’l-İslami, Kahire, 1389/1969, I, 7, 80, 235.

⁵⁶ Suyûtî, *Buğyetu’l-vu’ât*, thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrâhim, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1979, I, 97, 117, 167.

⁵⁷ Sehâvî, *ed-Dav’u’l-lâmi*, Dâru Mektebeti’l-hayât, Beyrût, ty, III, 178.

⁵⁸ Gazzî, *Kevâkibü’s-sâire*, I, 302, 306; III, 122, 167.

⁵⁹ Muhibbî, *Hulâsatu’l-eser*, I, 17, 138, 181.

⁶⁰ Murâdî, *Silkü’l-dürer*, I, 39; 254; II, 12; IV, 130.

⁶¹ Atâî de Osmanlı için “*el-hâletü hâzihî diyâr-ı cennet-şi’âr-ı Rûm*” tabirini kullanmaktadır. Atâî, *eş-Şekâiku’n-nu’mâniyye ve zeyilleri; Hadâikü’l-hakâik fi tekmileti’ş-Şekâik*, neşre hazırlayan Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 60.

Acemî (ö.865/1460-61 [?]), Molla Gürânî (ö. 893/1488) gibi âlimler tahsillerini Osmanlı topraklarının dışında Mâverâünnehir, Şam ve Kâhire gibi şehirlerde yapan âlimlerdir. Efdalzâde Hamîdüddin Efendi (ö. 908/1503) ise Bursa'da yetişmiş, fetihten sonra İstanbul'a gelmiş ve daha sonra Şeyhülislam olmuştur. Şeyhülislamlık makamının önemli temsilcilerinden Zenbilli Ali Efendi (ö. 932/1526) ile Kemalpaşazâde (ö. 940/1534) de ilk eğitimlerini Aksaray ve Amasya gibi Anadolu şehirlerinde aldıktan sonra İstanbul'a gelmişlerdir. İstanbul medreselerinde yetişen ve daha sonra Şeyhülislam olan ilk âlim ise Sa'dî Çelebi'dir (ö. 945/1539). Fatih'in 875/1470'te kurduğu ve sistemleştirdiği medrese tedrisatı kısa zaman sonra kendi kâdî ve müderrisini yetiştiren bir konuma gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren devam eden ve Sahn-ı Semân'ın kuruluşundan sonra da özellikle Yavuz'un Mısır'ı fethine kadar Anadolu, Mısır, Şam ve Mâverâünnehir gibi bölgelerdeki âlimlerin birbirleriyle ilmî anlamda önemli irtibatları olmuştur. Yavuz'un Mısır'ı fethi ile Arap coğrafyası siyasi olarak Osmanlı Devleti'ne bağlanmış, daha sonra kurulan Süleymâniye Medreseleri ile Osmanlı medreselerinin kurumsallaşması tamamlanmış ve artık devlet kadrolarına özellikle şeyhülislam, müftî ve kazasker gibi rütbelere genellikle İstanbul medreselerinde yetişen âlimler atanmaya başlamıştır.

Taşköprüzâde'nin medrese kurumsallaşmasının tamamlandığı zaman diliminden sonra “eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye” olarak kitabına adını vererek isimleştirdiği “Osmanlı Devleti uleması” tabiri, ulemanın merkezi otorite ile yakınlaşmasını hatta siyasi organizasyonun bir ayağı olarak onunla bütünleşmesini ifade etmektedir. Bu isimlendirme, Osmanlı Devleti'nin, tüm İslam Dünyası'nın siyasi birliğini sağlama iddiasının bir sonucu olarak da görülebilir. Bu düşüncenin Moğol İstilas, Timur'un seferleri gibi İslam Dünyasındaki siyasi birliği dağıtan olaylardan sonra oluştuğu da göz önünde bulundurulmalıdır.

Şekâik'in en önemli zeyillerinden olan Atâî'nin *Hadâiku'l-hakâik*'i ile Şeyhî Mehmed Efendi'nin *Vekâiyu'l-fudalâ* isimli eserlerinde Osmanlı âlimlerinin hayatları anlatılırken, hangi medreselerde görev yaptıkları, hangi medreseye hangi âlimlerin yerine

atandıkları, atandıktan sonra boş kalan medreseye kendisinden sonra kimin geldiği, arpalık olarak nereden maaş aldıkları ve vefat ettikten sonra arpalığın kime verildiği gibi konular ayrıntılı olarak zikredilmektedir.⁶² Bu bilgiler ulemayı devlet merkezli ele almanın doğal bir sonucudur. Mezkûr tabakat eserlerinde biyografi sahibinin hocalarına/talebelerine ayrıntılı olarak yer verilmemesi, hangi kitapları okuduğu-okuttuğu gibi klasik tabakat kitaplarında zikredilen ayrıntılara yer verilmeyişi, ulemanın devletin memuru olduğu konusuna yapılan vurgu sebebiyle olsa gerektir. Bu dönüşüm, merkezinde ulemanın yer aldığı tabakât literatürünün merkezinde devletin yer aldığı bir alana evrilmesi sürecini ifade etmektedir.⁶³ Bunun neticesi olarak Osmanlı âlimlerinin hoca/talebe ilişkileri, hangi medresede okudukları gibi konuları takip etmek zorlaşmaktadır.

Ulemâyı sultanlara nispetle tabakalara ayıran Taşköprüzâde'nin, adını koyduğu (*eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*) ulemâyı devletle bütün bir halde ele alma geleneği *eş-Şekâik* zeyilleriyle devam etmiştir. Bu durum ulemanın devlete bakışı ile devletin ulemâdan beklentisi ile doğrudan ilgilidir. Zira devlet ile ulemâ birbirlerini yekdiğerinden ayrı değerlendirmiyor, aynı gaye için yola çıkan bir vücudun azaları gibi algılıyordu. Nitekim devlet yapısı, ahlât-ı erbaa (dört karışım) olarak tanımlanan; kan, balgam, sevdâ ve safradan oluşan vücut yapısına benzetilmiştir. Kâtip Çelebi, devleti oluşturan ulemâ, asker, tüccar ve reâyâyı bu dört unsurla eşleştirmiştir.⁶⁴ Osmanlı dönemi tabakât geleneğinde tebarüz eden, devlete canlılık (kan) veren ulemâ düşüncesi, ulemânın tedris, te'lif gibi ilmî faaliyetlerine de yansımıştır. Osmanlı ulemâsının ilmî faaliyetleri ve konuları, ulemânın Balkanları fetheden, Viyana'ya sefer düzenleyen Kırım ve Mısır'ı fetheden irâdenin bir parçası olduğunu birlikte değerlendirmekle mümkün görünmektedir.

⁶² Arpalık: Osmanlı döneminde memurlara bir nevi münzam tahsisat veya azilden sonra yahut da emekli edilen mülkî ve ilmî memurlara mazuliyet ve emekli maaşı kabilinden verilen şey hakkında kullanılan tabirdir. Bkz. Pakalın, M. Zeki, **Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü**, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1983; I, 84; Baltacı, Cahit, "Arpalık", **DİA**, III, 392-393.

⁶³ Osmanlı ulemâsının bürokratik yönü için Bkz. Atçıl, Abdurrahman, "Osmanlı Devleti'nin Ulemâsı"/Osmanlı Âlim-Bürokratlar Sınıfı (1453-1600), **Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: İstanbul'un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar**, 2015, s. 265-282.

⁶⁴ Kâtip Çelebi, *ulemâyı vücuttaki kan, askeri balgam, tüccarı safra reayayı da sevdaya benzetmiştir. Kalp mesâbesinde olan ulemâ, sahip oldukları ilimle (kan) vücudun bütün noktalarına ulaşarak canlılık verir. Dolayısıyla ilim topluma bir canlılık devamlılık sağlar*. Bkz. Kâtip Çelebi, **Düstûr'l-amel li-islâhi'l-halel**, haz. Ali Can, s. 22-23.

Dolayısıyla Osmanlı âlimini sadece müderris ve müellif kimliği ile tanımlamak o âlimin konumunun net olarak anlaşılmasına sebep olacaktır. Osmanlı âlimi sadece medresede ders okutan bir âlim değil, aynı zamanda ordu kadısı, ordu imamı, ordu şeyhi ve ordu Buhârîhân'ı gibi vasıflarla sefere katılan askerî sınıfa da mensup bir görevlidir.

Devletin sınırlarının çok ileri boyutta ilerlemesi ve sultanın elinde bulundurduğu iktidâr ve yetkiyle paralel olarak bir dünya nizamı tesisi iddiası âlimlerin devletin yanında olmasını ilzam etmiş ve devletin “me'muru” olan âlimler bu kudretli devletin mensubu olmaktan daima sitayişle bahsetmişlerdir.⁶⁵ Bunun sebebini de devletin kuruluştan itibaren ilme ve ulemaya verdiği değer olarak göstermişlerdir. Yani devlet “*Şer'-i şerîfin bekasının ilimle, ilmin de bekasının ulema ile olduğunu bilip, ilme ve erbabına olan hürmet ve izzetinden*”⁶⁶ dolayı ulemayı takdir etmiştir. Ulema da bunun neticesinde devletin yanında yer alabilmeyi bir görev addetmiştir ki bu, ulemanın devlete ve hanedana bakışının temelini oluşturmaktadır. “*Âl-i Osman ki eğer ba'de nebî-i âhir-zaman risâlete imkân olsa ol-nesl-i âlî-şân ve adâlet-fişân ve celâlet-nişândan olurdu.*”⁶⁷ sözü ulemanın devlete ve yöneticilerine bakışını yansıtmaya açısından kayda değerdir.

“*Din u devlet*” tabirinde olduğu gibi devlet algısının din ile irtibatının en güçlü şekilde görüldüğü devletlerden biri olan Osmanlı Devleti'nde⁶⁸ âlimlerle yöneticiler arasındaki bu ilişki hem tadrîsâta hem de te'lifâta yansımış, ilmiye silkinde kâdı-müderris olarak görev yapan ulemanın ilk vazifesi bu resmî görevini yerine getirmek olmuştur. Erken dönemden itibaren ulemâ devlete bağlılık konusundaki düşüncelerini ifade etmekten geri durmamıştır: “*Pâdişâh-ı rûy-i zemînin ilme ve ulemâyâ muhabbetindedir husûsan ulemâ-i Hanefiyye'ye*

⁶⁵ “*Müeyesser olan gazâ ü cihâd ve bunlara nasîb olan feth-i memalik ü bilâd bir padişaha müeyesser olmamıştır.*” Koçi Bey, **Koçi Bey risâlesi**, (yay. haz. Yılmaz Kurt), Ecdad Yayınları, Ankara, 1994, s. 39.

⁶⁶ Koçi Bey, **Koçi Bey risâlesi**, s. 39-40.

⁶⁷ **Tercüme-i Meşâriku'l-envâr**, Fatih, 716, 5a.

⁶⁸ “*Dîn u devlet tev'emândır. Dîn-i Muhammediye temeldir. Padişâh Efendimiz Dîn-i Muhammediye'yi hıfz edicidir. Dahî şol-şey ki temeli olmaya ol-şey yıkılmıştır. Şol-şey ki hâfızı olmaya zâyidir. Bu fezâil-i aliyye ve menâkıb-ı celîleye nâil padişâhımızdır.*” (Babakaleli Abdülazîz Efendi, **Mukarribu't-tâlibîn**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1290. s. 3.) Abdülazîz Efendi'nin hadis olarak naklettiği metnin benzeri İmam Gazzâlî'nin İhyâ'ında geçmektedir. (الملك والدين توأمان فالدين أصل والسلطان حارس وما لا أصل له فمهدوم وما لا حارس له فضائع), Gazzâlî, **İhyâ**, I, 17, Dârü'l-marife, Beyrût.

*ki devleti gölgesinde ve re'feti sayesinde belki mecmû-ı reâyâ ve ümem müreffehü'l-hâl ve fâriğu'l-bâldirler.”*⁶⁹

Osmanlı devlet adamı ve âlimlerinden olan Veziriâzam Lutfî Paşa (ö. 970/1563) “Allah her yüzyılın başında bu ümmete dinini tecdîd edecek bir müceddid gönderecektir”⁷⁰ hadisini devlet merkezli ele almış yedinci yüzyılın müceddidini Osman Gazi, sekizinci yüzyılın müceddidini Yıldırım Bâyezid, dokuzuncu yüzyılın müceddidini ise Yavuz Sultan Selim olarak zikretmiştir.⁷¹ Bu bakış açısı Osmanlı Devleti'nin ulemanın gözündeki konumunu göstermesi açısından önemlidir.

Osmanlı Devleti'nin daha geniş anlamıyla Türk devletlerinin genelde bir uç beyliği şeklinde kurulması, düşmanla sınır boylarında sürekli bir çatışma içerisinde olması devletin hep bir seferberlik halinde yaşamış olmasını icbâr etmiştir. Bu halin Osmanlı Devleti'nin dinî düşüncesine etki ettiği yadsınamaz bir gerçektir. Bu anlamda Hicaz ve Şam'da yapılan ilim faaliyeti ile yeni fethedilen toprakları hukukî ve siyasi anlamda yönetmek zorunda olan İstanbul'un medreselerinde yetişen ulemanın ilmî faaliyetleri ve öncelikleri birbirinden farklı olsa gerektir. Osmanlı döneminde fıkıh ilminin öne çıkması ve diğer ilimlerin fıkha göre geri planda kalmış olması devletin bu askerî yapısına bağlanmıştır.⁷²

Âlimlerin bu konularının yanında “Osmanlı” ifadesinin kapsamının anlaşılması da bazı zorlukları içinde barındırmaktadır. Gerek coğrafi ve siyasi olarak sınırların değişkenliği gerekse siyasi nüfuzun etkileri, kimin veya hangi düşüncenin Osmanlı sayılabileceğinin tespitini zorlaştırmıştır. Dolayısıyla “*Osmanlı*” tabiri dönemsel olarak veya bakış açısına göre farklı algılanabilmektedir.

⁶⁹ Kalaycı, Mehmet, Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetin Osmanlı'daki İzdüşümleri, **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, 2016, cilt: XX, sayı: 2, s, 24; Muhammed b. Ömer el-Halebî, **Tercüme-i menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam Ebû Hânîfe li'l-Kerderî**, Nuruosmaniye, 2615, 2a'dan naklen

⁷⁰ Ebû Dâvûd, Melâhim, 1; Taberânî, **el-Mu'cemu'l-avsât**, Dâru'l-Harameyn, Kâhire, ty, VI, 323; Hâkim, **Müstedrek**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1411/1990, IV, 567.

⁷¹ Lutfî Paşa, **Tevârîh-i Âli Osman**, Kültür Bakanlığı, haz. Kayhan Atik, Ankara, 2001, s, 147.

⁷² Doğan, İshak, **Osmanlı müfessirleri**, İz yayıncılık, İstanbul, 2011, s, 14.

Taşköprîzâde'nin “*Osmanlı Devleti uleması*” ismini verdiği eserindeki yöntem takip edilecek olursa Osmanlı Devleti ile bir şekilde irtibat kuran bütün ulema bu gruba dâhil edilebilir. Osmanlı Devleti'nin Yemen, Hicaz, (Kuzey ve Orta) Afrika, Kırım, Kafkaslar gibi siyasi olarak elinde bulundurduğu bölgelerde bulunan âlimlerin durumu da böyle bir bakış açısından sonra daha net olarak değerlendirilecektir.⁷³

Taşköprîzâde'nin eserine dâhil ettiği Antakya'da doğup yetişen daha sonra Tebriz'e gidip öğrenim gören Kudüs ve Mekke'de kaldıktan sonra Kâhire'de Süyûtî'den icâzet alan Molla Arap (ö. 938/1531), Sultan Kayıtbay'ın (ö. 901/1496) kendisine olan sevgisinden dolayı onun vefatına kadar Kâhire'de ikâmet etmiş daha sonra Osmanlı'ya gelerek II. Bâyezid ve Yavuz Sultan Selimle yakın ilişki içinde olmuştur. Balkanlara geçerek uzun yıllar orada tadrîs ve tebliğ faaliyetinde bulunmuştur. Musannifek (ö. 875/1470) ise Horasan'da doğmuş, Herat'ta ilim görmüş daha sonra Karamanoğullarına bağlı Konya'da hocalık yapmıştır. Bursa'da bir müddet kaldıktan sonra İstanbul'a davet edilmiştir. Fatih Sultan Mehmedle Bosna seferine katılmıştır. Dolayısıyla Osmanlı âlimi ve düşüncesi Tebriz'den Üsküp'e Horasan'dan Bosna'ya geniş bir coğrafyaya yayılan ortak düşüncenin bir ürünüdür.

Kutbüddîn eş-Şîrâzî (ö. 710/1311), Teftâzânî (ö. 792/1390), İbn Melek (ö. 821/1418'den sonra), İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), Fahreddin-i Acemî (ö.865/1460-61 [?]) ve Muhyiddin Kâfiyeci (ö. 879/1474) gibi âlimlerin hayatları incelendiği zaman dönemlerindeki âlimlerin birçoğu gibi onlar da herhangi bir devletle kayıtlandırılmazlar. Bu âlimler o dönemdeki birçok âlim gibi hem İslam coğrafyasını gezip ilim tahsil etmiş, hem de belirli siyasi organizasyonlara bağlı bu bölgelerdeki medreselerde hocalık vazifelerini yerine getirmişlerdir. Devletlerarasındaki mücadeleleri kendi meseleleri haline getirmemişler, ilimlerini rahatça yapabilecekleri alan buldukları zaman tercih yapabilmişlerdir. Dolayısıyla

⁷³ Diyâr-ı Rûm'un tarih içerisinde farklı zamanlarda farklı bölgeleri tanımlayan bir tabir olduğunu ve Rûmî kimliğinin tarih boyunca serüvenini takip etmek için Bkz. Kafadar, Cemal, **Kendine Ait Bir Roma**, Metis, Mayıs, 2017.

özellikle Taşköprüzâde'nin *eş-Şekâik*'i yazmadan önceki dönemde âlimlerin kendilerini herhangi bir devlete ait hissetmeleri gibi bir durum görünmemektedir.⁷⁴

Osmanlı Düşüncesi, sadece medreseler ile sınırlı olmadığı gibi, resmi görev almış olan âlimlerin dile getirdiği düşünce ile de sınırlı değildir. Şairler, sufiler, medreseliler, medreseli olmayan âlimler, meslek ve zenaat erbabı gibi birçok zümre, Osmanlı düşüncesi'nin konusunu teşkil etmektedir⁷⁵ görüşü Osmanlı düşüncesinin daha girift ve kapsamlı ele alınmasını ilzâm eden bir tariftir.

Nitekim Osmanlı dönemi literatür çalışmalarında hangi âlimin Osmanlı olarak nitelendirileceği meselesi çalışmaların sorunları olarak nitelendirilmiştir.⁷⁶ Osmanlı döneminde tefsir literatürünün ele alındığı çalışmada tefsir müellifleri sahabe ve tabi'în döneminden sonra Osmanlı'ya kadar, Emevîler, Abbâsîler, Karahanlılar, Timûrîler, Anadolu Selçukluları tefsir faaliyetleri ve eserleri dikkate alınarak tasnif edilmiştir.⁷⁷

Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerde ulema tavsif edilirken Haleb uleması, Ehl-i sünnet uleması, Yemen uleması, Horasan uleması, Priştine uleması, Rusya ulema-yı İslamiyesi, Sana uleması, Türk uleması, Hind ulema-yı İslamiyesi, Arap uleması, Mısır uleması, Necid uleması, Ulema-yı Mısriyye, ulema-yı İran, ulema-yı Irakiye gibi sıfatlar

⁷⁴ İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) hayatı bu konuda dönemin âlimleri için iyi bir örneklik teşkil etmektedir. Dımaşk, Kudüs, Kâhire, Bursa, Semerkant, Buhârâ, Herat ve İsfahan medreselerinde talebelere ders okutan İbnü'l-Cezerî, Kâhire'de Memlük Sultanları daha sonra ise Bursa'da Yıldırım Bâyezid ile yakın ilişkiler kurmuştur. Yıldırım'la Ankara Savaşı'na katılarak onunla beraber esir düşen İbnü'l-Cezerî'ye Timur tarafından büyük bir saygı gösterilmiş beraberinde Semerkant'a gitmiştir. İslam coğrafyasının neredeyse tamamını dolaşmış ve birçok talebe yetiştirmiştir. Taşköprüzâde *eş-Şekâik*'te İbnü'l-Cezerî'yi zikretmesi Osmanlı âlimi tanımına nasıl baktığı konusunda fikir vermektedir. (Taşköprüzâde, *eş-Şekâik*, s. 36-44.)

⁷⁵ Görgün, Tahsin, "Osmanlı Düşüncesi Nasıl Anlaşılabilir? -Osmanlı Düşüncesi'nin Araştırılmasında Karşılaşılan Bazı Zorluklar Üzerine-", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, 13-14. sayı, İstanbul, 2003, s. 32.

⁷⁶ "Bir diğer problem ise, aslen Arap veya Acem olup Osmanlı topraklarında hizmet verenlerle, aslen Osmanlı olup Osmanlı toprakları dışında yaşayan ve hizmet verenlerin Osmanlı müfessiri sayılıp sayılmayacağına ilişkin kararın olmuştur. Kaynaklarımız bu hususta standardı yakalayamamıştır." Bkz. Demir, Ziya, **XII.-XVI. y. y. arası Osmanlı müfessirleri**, Ensar neşriyat, İstanbul, 2006, s. 15.

⁷⁷ Demir, Ziya, **XII.-XVI. y. y. arası Osmanlı müfessirleri**, Ensar neşriyat, İstanbul, 2006; Muhammet Abay, Osmanlı dönemi müfessirlerini incelediği çalışmada zaman olarak bir sınır koymadığını, tefsir telif edenleri incelediğini söylemiş, ancak Osmanlı coğrafyasının tamamını almayıp Anadolu ve Balkanlarda yetişen âlimleri çalışmasına dâhil ettiğini belirtmiştir. Bkz. Abay, Muhammet, "Osmanlı Dönemi Müfessirleri," Uludağ Üniversitesi SBE. Tefsir Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1992, s. XII.

kullanılmıştır. Bu tanımlar ulemânın yaşadığı bölge ile özdeşleşip bu şekilde anıldığını göstermektedir. Hibetullah el-Ba‘lî (ö. 1224/1809) aynı şekilde icâzet aldığı hocalarını zikrederken onları bölgelere nispetle Şam, Hicâz, Mısır, Halep ve Rum uleması olarak nitelemiştir.⁷⁸ Atâî, *Şekâik* zeylinde “Diyâr-ı Arab”, “Diyâr-ı Anadolu”, “Diyâr-ı Acem”, “Diyâr-ı Hindistan” ulemasından olup “Diyâr-ı Rûm’a” gelen âlimlerin hayatlarını zikretmiştir. Atâî’nin uygulaması dikkate alınırca diyâr-ı Rûm merkeze alınıp Osmanlı Devleti ve ulemâsı ile irtibata geçen bütün âlimler Osmanlı tabakât kitaplarında kendilerine yer bulabilmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada da İstanbul ve Anadolu (Diyâr-ı Rûm) merkez kabul edilip herhangi bir şekilde Osmanlı ile irtibat kurmuş âlimler çalışmanın içerisine dâhil edilecektir.

Anadolu ve İstanbul fethedilmeden önce de bölge “diyâr-ı Rûm” olarak anılmaktadır.⁷⁹ Taşköprizâde’nin kaynakları arasında yer alan Sehâvî (ö. 902/1497), Suyûtî (ö. 911/1505) gibi tabakât kitabı yazan âlimlerin dilinde “*Bilâdu’r-Rûm*” “*Rûmî*” “*Ulemâu’r-Rûm*” ifadesi yaygın olarak kullanılmaktadır. Osmanlı’dan önce Selçuklu Devleti’nin ve beyliklerin hâkim olduğu bölgelere de “*Bilâdu’r-Rûm*” denilmektedir. Daha sonra bölgede hâkimiyet kuran Osmanlı sultanları da “*Melikü’r-Rûm*” olarak anılmışlardır.⁸⁰ Sehâvî’nin, Molla Arab’ın (ö. 938/1531) hayatını verirken Rumların ve Türklerin kendilerinden olmayı Arab olarak tesmiye ettiklerini zikretmesi Rum ile birlikte Türk isminin de kullanıldığını göstermektedir.⁸¹ Bunun yanı sıra Sehâvî (ö. 902/1497), Dımeşk’e yerleşen Sarı Ahmed isimli bir âlimi, Rûmî olarak değil Türk olarak tanıtmıştır.⁸² Anadolu’ya gelen kabilelere mensup âlimlere Rûmî nisbesi verilirken aynı bölgelerden Arap coğrafyasına gidenler Rûmî olarak değil Türk olarak zikredilmişlerdir. Sehâvî, Mısır’da vefat eden Kâfiyeci’yi, Rumî Osmanoğulları diyarından (من ديار ابن عثمان الروم) Kâfiyeci er-Rûmî (الرؤمي)

⁷⁸ Hibetullah el-Ba‘lî, *Mezîdü’n-ni‘me*, Esad Efendi, 344, 4b.

⁷⁹ Tirmizî, *Tefsîr*, 3.

⁸⁰ İbn Hacer, *İnbâu’l-ğumr*, I, 349, 473, II, 108; Sehavî, *ed-Dav’u’l-lâmi‘*, I, 242; III, 59, 113.

⁸¹ Sehavî, *ed-Dav’u’l-lâmi‘*, I, 200.

⁸² Sehavî, *ed-Dav’u’l-lâmi‘*, II, 263.

(الْحَنَفِيُّ وَيَعْرِفُ بِالْكَافِيَايِ) olarak zikretmiştir.⁸³ Dolayısıyla Rûm tabiri bir kökeni değil, bir bölgeyi ve düşüncesini tanımlamaktadır.

b. Diyâr-ı Rûm Muhaddisi

Muhaddis kavramı “rivâyet ettiği hadisleri senediyle birlikte nakleden ve bu hadislerin metinlerini ezbere bilen, senedlerindeki râvîlerin güvenilirliği konusunda görüşleri bulunan kimse demektir.⁸⁴ Fıkhu’l-hadîsi ve isnad ve rical ilmini bilenler için muhaddis, bunları bilmeyenler için müsniid veya ravî denilmiştir.⁸⁵

Mütekaddimûn dönemi râvîlerini açıklayan başka bir tanımda ise muhaddisler dereceli olarak üç kısım olarak tarif edilmiştir: Kendisinde ihtilaf edilmeyen hâfız ve mutkin kişi, rivâyetinde yanılmakla birlikte hadislerinin çoğu sahih olan kişi ve çokça hata etmesinden dolayı hadisi alınmayan kişi.⁸⁶

Zerkeşi (ö. 794/1392), fakihlerin muhaddisi, hadis metinlerini ezberleyen, adalet ve cerh yönünden râvîleri bilen kişi olarak tanımladıklarını aktarmıştır.⁸⁷ Suyûtî *Tedrîbu’r-râvî*’de hafız, muhaddis ve müsniid kavramları üzerinde uzunca durmuş, kendisinde ilim olsun olmasın hadisi isnâdı ile rivâyet eden müsniid olarak tanımlamıştır. Hadisin tariklerini ve râvîlerin isimlerini bilmeyenin muhaddis olamayacağını⁸⁸ hadis ezberlemeyenin ise hadis ashâbından kabul edilemeyeceğini nakletmiştir.⁸⁹ Fethuddîn İbn Seyyidi’n-Nâs’ın (ö. 734/1334) “*muhaddisi, rivâyet ve dirâyet olarak hadisle iştiğal eden ve zamanındaki rivâyetleri ve râvîleri bilen olarak tanımlaması*”⁹⁰ bu tanımların ekserisinin rivayet dönemini tarif ettiğini göstermektedir.

⁸³ Sehavî, *ed-Dav’u’l-lâmi* VII, 259.

⁸⁴ Kandemir, M. Yaşar, “Muhaddis”, *DİA*, XXX, 392.

⁸⁵ Eren, Mehmed, “Muhaddislerin Hadis İlmindeki Dereceleri ve Meşhur Hadis Âlimlerine Dair İki Önemli Kaynak”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 2004, cilt: IV, sayı: 2, s, 279.

⁸⁶ Ramehürmüzi, *el-Muhaddisu’l-fâsil*, s, 406.

⁸⁷ Suyûtî, *Tedrîbu’r-râvî*, thk. Muhammed Avvame, Dâru’l-Yüsr, Medîne, 2016, I, 41-42.

⁸⁸ Suyûtî, *Tedrîbu’r-râvî*, II, 39.

⁸⁹ Suyûtî, *Tedrîbu’r-râvî*, II, 51.

⁹⁰ Suyûtî, *Tedrîbu’r-râvî*, II, 59-60.

Suyûtî'nin, Ebû Şâme'den (ö. 665/1267) aktardığına göre hadis ilmi üç kısımdır; Birinci kısım, hadisleri ezberlemek yanında metnine vâkıf olmak; ikinci kısım, isnâdı ezberlemek ve ricâlini ve sahîhini sakîminden ayırdetmek; üçüncü kısım ise hadisin cem edilmesi, kitâbeti, semaı ve tariklerini bilmektir.⁹¹ İkinci kısım, birinci kısma yani isnâd ve ricâl bilgisi metnin anlamına ulaşmak için bir basamak olduğu için daha önemli addedilmiştir.⁹² O yüzden ikinci kısım yani isnadı bilmeyenin muhaddis olamayacağı zikredilmekle birlikte isnadı bilip metni bilmeyenin nâkıs olmakla birlikte muhaddis olarak addedilebileceği söylenmiştir.⁹³ Suyûtî'nin bu aktarımları kendi dönemine kadar muhaddisin, isnâdı ve râvilerin hallerini bilen kişi olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır.

Bandırmalı Hâmid Efendi'nin (ö. 1172/1758) hocası İbn Akîle (ö. 1150/1737) müselsel rivâyetleri derlediği risâlesinde on dokuzuncu rivâyet olarak “*el-müselsel bi'l-huffâz*” isnadını zikretmiştir. Bu senedde İbn Akîle kendisine kadar hâfız olarak isimlendirilen âlimlerden aldığı hadisi nakletmektedir. Ahmed b. Hanbel, Ali b. Medîni (ö. 234/848-49), Şube (ö. 160/776) gibi hafızların senediyle Hz. Aişe'den (ö. 58/678) rivâyet edilen hadis⁹⁴ senedinin baş kısmı şöyledir:

İbn Akîle < Hasan b. Ali el-Uceymî < Şemseddin Muhammed b. Alaeddin el-Bâbilî < Abdüsselam b. İbrahim el-Lekânî < Salim b. Muhammed es-Senhûrî < Necmeddin el-Gaytî < Zekeriyâ el-Ensârî.⁹⁵ Uzun bir dönem İstanbul'da da bulunan İbn Akîle 12./18. asrın ortalarına kadar hafız olarak isimlendirilen âlimlerin olduğunu da zımnen söylemiş olmaktadır. Bu düşünce en azından modernleşme öncesine kadar âlimlerin zihninde hadis ilminde bir sürekliliğin ve intikâlin, inkıtaa uğramaksızın devam ettiğini göstermektedir.

Dâvûd-i Karsî'nin (ö. 1169/1756) muhaddisin tarifi konusundaki aktardıklarını Mahmud Esad Seydîşehrî (1856-1918), *Usûl-i hadîs* isimli eserinde aynen aktarmış ve

⁹¹ Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, II, 43-44; Kâsımî, *Kavâidü't-tahdîs*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 2010, s, 79-80; Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselselât*, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1982, I, 73.

⁹² Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, II, 46.

⁹³ Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, II, 48-49.

⁹⁴ (كَنْ أُرْوَجَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَأْخُذُهُنَّ مِنْ رُءُوسِهِنَّ حَتَّى تَكُونَ كَالْوَقْرَةِ) Ebu Avâne, I, 248.

⁹⁵ İbn Akîle, *el-Fevâidü'l-celîle*, Aşir Efendi, 24b-25b.

muhaddis tanımını “*usûl ve furû’-ı hadîsin çoğunu bilen kimse*” olarak tarif etmiştir. “*Çünkü her fende itibar gâlibedir.*” diyerek bir ilim dalında herşeyin bilinmesi değil o ilimden genel olarak haberdâr olunması gerektiğini belirtmiştir.⁹⁶ Yine Mahmud Esad, muhaddis ve hâfız kelimelerinin tarifini verirken Aliyyü’l-Kârî’den (ö. 1014/1605) nakille muhaddisi “*rivâyet-i hadîsi istimâ’ ve dirâyet-i hadîse itina eden kimse*” olarak tanımlamıştır. Hafız, “*kendine vâsıl olan ehâdîsi rivâyet ve kendine lâzım olanları hıfz eden kimse*” olarak tarif etmiştir.⁹⁷ Mahmûd Esad, Suyûtî’nin hâfız ve muhaddis kavramları için verdiği tarifi imkânsızlığını görerek daha makul bir seviyeye çekme gayretine girmiştir. Nitekim Karsî ve ondan nakleden Mahmud Esad, “*Suyûtî’nin bu kelâmı muhaddis ve hâfızın fıkhdânını istilzâm ile beraber bu dahî tarif-i bi’l-mechûldür*” diyerek onu tenkîd etmişlerdir.⁹⁸

Babanzâde Ahmed Naîm Efendi (1872-1934), muhaddisi, “*senedleri hıfz etmekle beraber ricâl-i esânîdin ne dereceye kadar adl ve veya mecruh olduklarını da bilen kimse*” olarak tarif ettikten sonra “*her ne hal ise muhaddis, hafız, hüccet, hâkim ünvanlarının kimlere verilmek lâzım geleceğini bildirecek kâide aramak da o kadar ehemmiyet olmayıp – merviyâtının mikdârı az da olsa- râvinin adâlet ve zabt ve itkân sahibi olması aranır.*”⁹⁹ demekle muhaddis tanımını rivâyet dönemi için yapmış görünmektedir. Ancak yine de muhaddis gibi ünvanların hangi vasıfta olanlara verileceği kaidesi aramanın ehemmiyetinin olmadığını belirtmesi bu tanımların zamana göre değişken olabileceğini kabul ettiğini göstermektedir.

Müteahhirun dönemi için bir münhasır anlamı bulunan muhaddis kavramı müteahhirun döneminde farklı anlamlar kazanmıştır. İlk dönem için rivâyet merkezli yapılan tarifler, müteahhirun döneminde usûl bilgisi ile birlikte hadis kitaplarına nüfûz olarak tarif

⁹⁶ Dâvûd-i Karsî, *Şerhu risâle fi usûli’l-hadîs*, thk. Halil İbrahim Kutlay, Ervika, Amman, 2015, s, 76; Mahmud Esad, *Usûl-i hadîs*, s, 23.

⁹⁷ Ali el-Kârî, *Şerhu şerhi Nuhbeti’l-fiker fi mustalahâtı ehli’l-eser*, thk. Heysem Nizar Temim, Muhammed Nizar Temim, Dâru’l-Erkam b. Ebi’l-Erkam, Beyrut, ty, 121-122.

⁹⁸ Dâvûd-i Karsî, *Şerhu risâle fi usûli’l-hadîs*, Ervika, Amman, 2015, s, 76-78; Mahmud Esad, *Usûl-i hadîs*, s, 24; Kahraman, Hüseyin, “Osmanlı Son Dönemi Müelliflerinden Mahmud Es’ad’ın Usûl’i Hadîs’i”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, cilt: VIII, sayı: 8, s, 292.

⁹⁹ Babanzâde, Ahmed Naîm, *Sahîh-i Buhârî muhtasarı tercümesi ve şerhi*, Diyanet İşleri Reisliği, Ankara, 1936, I, 5-6.

edilmiştir. İlk dönem tarifleri merkeze alındığında sonraki dönemlerde muhaddis olarak tanımlanabilecek kimse bulunmamaktadır. Dolayısıyla hadis ilminin tarihinin gittiği seyre göre her dönemde yeni bir tanım yapmak elzem görünmektedir. Abdülfettah Ebû Gudde (ö. 1997), bu tanımların örfî olduğunu söyleyerek, “*zamanımızda muhaddis, hadis kitaplarıyla fazla meşgul olan, onları araştıran ve hocalarından aldığı icâzetlerle okutan, rivâyet ve dirâyet yönünden hadisin manalarını bilendir*” demiştir.¹⁰⁰

Abdülfettah Ebû Gudde, Suyûtî’den nakille yaygınlaşan hâfız, hüccet ve hâkim tariflerinin kabul edilemez olduğunu ifade etmiştir. **Hâfızın** tahdîs ve rivâyet için kullanılan bir lakap olduğunu ve sayıya hasredilemeyeceğini; **hüccetin** rivâyet lakabı olmayıp tevsîk ve dirâyet lafzı olduğunu; **hâkimin** ise kaza sıfatı olduğunu ve hadis hıfz ve dirayetiyle bir alakasının olmadığını belirtmiştir. Abdülfettah Ebû Gudde’nin aktardığına göre Tânevî, Kevserî’ye bu tanımların kaynağını sormuş Kevserî, bu tanımların selefin bilmediği müteahhir tanımlar olduğunu belirtmiştir.¹⁰¹

Hadis ilminin dönemlendirilmesi konusunda da fikir veren hâtimetü’l-muhaddisîn, hâtimetü’l-huffâz gibi tabirlerin kimler için kullanıldığı da bu konuda önem arz etmektedir. İbn Hacer, Suyûtî, Gazzî, gibi âlimler bu sıfatlarla tavsif edilmişlerdir. Bu tabir hadis ilminin rivâyet ve semâ meclisleri gibi bazı konularının artık terkedildiğini göstermek için kullanılmıştır. Münâvî (ö. 1031/1622), İbn Hacer için “*hâtimetü’l-huffâz*” tabirini kullanmaktadır.¹⁰² Suyûtî *Tabakâtu’l-huffâz*’da son âlim olarak İbn Hacer’i zikretmiş ve “*Ondan sonra kapı kapandı, bu ilim hitama erdi*” demiştir.¹⁰³ Hafâcî ise, Suyûtî ve Sehâvî ile hadis ilminin hitama erdiğini söylemiştir.¹⁰⁴ Kettânî (ö. 1962), İbn Nasır ve Suyûtî’nin *Tabakâtu’l-huffâz*’ına zeyl olarak IX. asırdan kendi zamanına kadar gelen âlimlerin

¹⁰⁰ Eren, Muhaddislerin hadis ilmindeki dereceleri, s, 282; Tânevî, **Kavâid fi ulûmi’l-hadîs**, Halep 1392/1972, s, 28, dn. 1

¹⁰¹ Tânevî, **Kavâid fi ulûmi’l-hadîs**, s, 28-29.

¹⁰² Münâvî, **Feyzû’l-kadîr**, thk. Hamdi ed-Demirdaş Muhammed, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Mekke, 1998/1418, I, 13.

¹⁰³ Suyûtî, **Tabakâtu’l-huffâz**, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût, 1983, s, 553.

¹⁰⁴ Yusuf Abdurrahman el-Maraşlı, **Mu’cemü’l-meâcim ve’l-meşyehat ve’l-fehâris ve’l-berâmic ve’l-esbât**, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad, 2002, s, 16.

hayatlarını ele aldığını belirttiği¹⁰⁵ *Fihrisü'l-fehâris*'te “kim hicri IX. asırdan zamanımıza dek Şam, Mısır, Yemen, Hind ve Mağrib ulemâsının hayatlarını incelerse hafız olarak isimlendirilme şartlarını taşıyan âlimlerin bulunduğunu görecektir demiştir.”¹⁰⁶ Kettânî, Şemseddin Alkamî'nin (ö. 969/1561-62) kardeşi İbrahim el-Alkamî için “*Hâtimetü'l-muhaddisin*”, “*Hatimetü huffâzi'l-muhaddisin*” tabirlerini kullanmaktadır.¹⁰⁷ Suyûtî için ise “*Hâtimetü'l-hâfiz*” tabirini kullanmış¹⁰⁸ onu ilm-i hadisi ricâl, garib, metin, sened ve ahkâm istinbâtı yönlerinin hepsi ile zamanının en iyi bilenini olarak tavsif etmiştir.¹⁰⁹ *Keşfü'z-zunûn*'da ise Muhammed b. Abdülbâkî ez-Zürkânî (ö. 1122/1710) için “*hâtimetü'l-muhaddisîn*” tabiri kullanılmıştır.¹¹⁰ Bandırmalı Hâmid Efendi'nin Süleyman Fâzıl Efendi'yi “*hâtimetü'l-muhaddisîn*” olarak zikretmesi ise İstanbul merkezli ulemânın zihninde de böyle bir tanımlamanın olduğunu göstermesi açısından önemlidir.¹¹¹ Şeyhî, Köprülü Mehmed Paşa türbesinde (kütüphanesi) muhaddis olarak vazife yapan Şeyhulkurra Ali el-Mansûri'yi “*huffâz-ı hadîsten olmağla ilm-i hadiste mahir*” olarak zikrederek hadis hafızlığına da vurgu yapmıştır.¹¹² Bursalı Mehmed Tahir Efendi, İbrahim Fıtrî Efendi'yi (ö. 1135/1722-23) “*Muhaddisîn-i ızâmdan bir fâzıl*” olarak tanımlamıştır.¹¹³ Himmâtzâde bir risâlesinde müstensih tarafından “*Reîsu'l-muhaddisîn*” olarak tavsif edilmiştir.¹¹⁴

Kettânî, Irâkî'den (ö. 806/1404) naklen muhaddislerin örfünde muhaddis olarak isimlendirilen kimselerin, hadis kitaplarını okuyan, farklı şehirlere rihle yapan ve birçok tarih, ilel ve müsned kitaplarından hadis usûl ve furûunu öğrenen âlimler olduğunu belirtmiştir. Daha sonra ise hadis ilmine yakışmayacak amellerde bulunan kişilere de bu sıfatın verildiğini zikrederek muhaddis diye ortaya çıkıp başına bir sarık sarıp umerânın

¹⁰⁵ Kettânî, Abdülhay, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 33.

¹⁰⁶ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 77; Kettânî'nin burada bölge olarak diyâr-ı Rûm'u zikretmesi de eserinin girişinde “*Min ehli İstanbul ve bilâdi't-Türk ve'l-Fürs ve bilâdi'l-Acem*” başlığı altında bazı diyâr-ı Rûm âlimlerine işaret etmiştir. Bkz. Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 38.

¹⁰⁷ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, II, 827.

¹⁰⁸ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, II, 1011.

¹⁰⁹ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, II, 1011.

¹¹⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1897, 1908.

¹¹¹ Bandırmalı Hâmid Efendi, *Tanînü'l-mücelcelât*, Veliyyüddin Efendi, 822, 2b.

¹¹² Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudalâ*, II-III, 678.

¹¹³ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 394.

¹¹⁴ Himmâtzâde, *Tuhfetu'r-râvî*, Esad Efendi, 280, 241a.

gölgesinden ayrılmayan ve oradan dünya menfaatleri elde eden kişilerin ise muhaddis olarak isimlendirilemeyeceğini söylemektedir.¹¹⁵ Ayrıca Kettânî, yukarıda da nakledilen İbn Seyyidünnâs'ın, günümüzde muhaddisin rivâyet ve dirâyet olarak hadisle iştigâl eden şeyhlerini ve tabakalarını bilen kişi olduğunu belirtmiş ve mütekaddiminden gelen “*yirmi bin hadis yazmayanı muhaddis olarak kabul etmezdik*” sözünün, söyleyenlerin kendi zamanlarına göre değerlendirilmesi gerektiğini nakletmektedir.¹¹⁶ Kettânî, İbn Hacer'den sonra da hadis ilminde âlimlerin olduğunu söylemiş ve İbn Hacer'den sonra kendi zamanına kadar muhaddis olarak öne çıkan elli dört hadis âlimini zikretmiştir.¹¹⁷

Buraya kadar aktarılanlardan anlaşıldığına göre her dönemde bazı âlimler “hâtîme” olarak tavsif edilmişlerdir. Dolayısıyla bu tabirlerin dönemsel bir yargı olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Zira bu tabir o âlimin kendisinden sonra hadis âliminin olmadığını göstermek için değil, zamanındaki en önemli âlimlerden olduğunu anlatmak için kullanılmış görünmektedir. Hicrî IX-X. asırlar için hadis ilminin kimi âlimlerce inkırazından söz edilse de inkırazdan ziyade köklü bir dönüşümün yaşandığını söylemek yanlış olmasa gerekir.

Bir âlimin hayatına veya eserlerine bakarak o âlime muhaddis denilebileceği gibi görevleri ve akranları arasındaki konumu da bu konuda bir kanaat verecektir. Osmanlı arşiv belgelerinde muhaddis kavramı dâruhadislerde veya medreselerde görev yapan âlimlere verilmiştir. Âlimler de bu sıfatla dâruhadislere muhaddis olarak tayin edilmişlerdir.¹¹⁸ Bu durum muhaddislerin bu göreve atandıklarını dolayısıyla o dönemde muhaddis olarak tavsif edildiklerini gösterebildiği gibi vakfiye şartı gereği atanan kişiye böyle bir sıfatın verilmiş olabileceği durumunu da gösterebilmektedir.

Taşköprüzâde, hadis ilmi ile alakalı olarak biyografisini verdiği âlimleri, hadis dersi alması, dâruhadislerde müderris olması ve hadis eseri telif etmesi bağlamında zikretmiştir.

¹¹⁵ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, s, 45.

¹¹⁶ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, s, 45.

¹¹⁷ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, s, 47-50.

¹¹⁸ 1115/1703 tarihli bir belgede Reisülküttâb Mustafa Efendi Dâruhadis'inde “muhaddis” olan Şaban Efendi'nin kasr-ı yed ederek bu görevi oğlu Ahmed Efendi'ye bıraktığı söz konusu edilmiştir. Bkz. BOA, İ.E. EV, 46/5195.

Molla Gürânî'nin (ö. 893/1488) sultana “muhaddis ve müfessir” olarak arzedildiğini belirtmiş, bir dönem Edirne Dârulhadisi'nde müderris olan Sarıgörez Molla Nureddin Efendi'yi (ö. 928/1522) muhaddis ve fakih¹¹⁹; Molla Muhyiddin Mehmed el-Âmâsî'yi ise muhaddis ve müfessir olarak nitelemiştir.¹²⁰ Taşkoprîzâde'nin genel olarak Edirne Dârulhadisi'nin ilk müderrisi olan Fahreddin-i Acemî (ö.865/1460-61 [?]), İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), Kâfiyeci (ö. 879/1474) ve Abdürrahîm el-Abbâsî (963/1556) gibi âlimleri muhaddis olarak tavsif etmemiş, hadis icâzeti alması, okuması/okutması ve hadis eseri telif etmesi yönleriyle zikretmiştir. Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde ise Osmanlı döneminde yaşamış olan Aclûnî (ö. 1162/1749), Ebu'l-Hasen es-Sindî (ö. 1138/1726), Süleyman Fâzıl Efendi (ö. 1134/1722) gibi âlimler **muhaddis** olarak tavsif edilmişlerdir.

981/1574 tarihinde Tosya'da sâkin Abdülvehhâb Efendi'nin muhaddis ve müfessir olarak tavsif edilmesi Osmanlı döneminin erken dönemlerinden itibaren Anadolu coğrafyasında muhaddis olarak anılan ulemânın varlığına işaret etmektedir.¹²¹

Osmanlı döneminde İstanbul'da dârulhadîs, medrese ve camilere muhaddis atamalarının yanında, Şam ve Hicâz bölgesindeki medrese ve camilere de muhaddis atamaları yapılmaktadır. 1072/1662 yılında Şam Emeviye Camii'nde görevlilerin ve maaş miktarlarının kaydedildiği bir arşiv defterinde imam-hatîb, müderris ve muhaddislerin isimleri kaydedilmiştir. Defterde 42 müderrisin ismi zikredilirken 20 **muhaddis** görevlendirilmiştir. Şeyh Abdülganî en-Nablusî de burada muhaddis olarak zikredilenler arasındadır.¹²² Mustafa b. Yusuf (ö. 1145'ten sonra) yazdığı eserlerin başına kendisini “*Ayasofya muhaddisi*” olarak tanıtmıştır.¹²³ Hibetullah el-Ba'î, icâzet aldığı İbrahim b. Ali el-Halebî'yi “*Muhaddisu'r-Rûm*” olarak zikretmiştir.¹²⁴ Ebû Saîd el-Hadimî, Mehmed et-

¹¹⁹ Taşkoprîzâde, **eş-Şekâik**, s, 299.

¹²⁰ Taşkoprîzâde, **eş-Şekâik**, s, 419.

¹²¹ BOA, A.DVNS.MHM.d, 25/1176.

¹²² BOA, **MAD.d**, 4868, s, 3; Şeyh Abdülganî en-Nablusî'nin Emeviye Camii'nde muhaddis, müderris ve cüzhanlık cihetlerine sahip olduğu ve bu görevi oğulları Mehmed Tahir ve Mustafa'ya bıraktığına dair verilen bir berat bulunmaktadır. BOA, MFB, 43; Bkz: Ek: 13.

¹²³ Mustafa b. Yusuf, **Seyfu'l-meslûl li-reddi'l-cehûl**, Topkapı Hazine Kitaplığı, 52; Lala İsmail, 687; Halet Efendi, 41; Mustafa b. Yusuf, **Usûlu'l-hadis**, Hüdai Efendi, 160.

¹²⁴ Hibetullah el-Ba'î, **Mezîdü'n-ni'me fi hadîsi'r-rahme**, Esad Efendi, 344.

Tarsûsî'den aldığı hadis icâzetleri Anadolu'da verilen hadis icâzetlerinin silsilelerinde yer bulmuştur. Ebû Saîd el-Hadimî naklî ilimlerde öne çıkmasa da kendisinden sonra hadis icâzetleri Hâdim'de Hadimî ailesi mensubu âlimler tarafından verilegelmiştir. Bu icâzetlerden bir tanesinde Muhammed Emin el-Hâdimî'nin "*senedü'l-muhaddisîn*" olarak zikredilmesi¹²⁵ hadis icâzet geleneği olarak muhaddis kimliğinin canlılığını göstermektedir. Son yüzyılda İstanbul'da hadis icâzetleri veren ve burada vefat eden Ebu'l-Kâsım et-Trablusî (ö. 1298/1881), *muhaddisu'l-âsime/muhaddisu'l-âsitâne* olarak tavsif edilmiştir.¹²⁶

Sultan I. Mahmûd'un (ö. 1168/1754) Ayasofya Kütüphanesi vakfiyesinde kütüphaneye bir "**muhaddis**" kadrosu tayin edilmiş ve muhaddisten ders alacak on kişiye üçer akçe tahsisat ayrılmıştır.¹²⁷ Nuruosmaniye Camii'ne de bir "**muhaddis**" kadrosu tahsil edilmiştir.¹²⁸

3 Şaban 1307/25 Mart 1890 tarihinde Topkapı Sarayı Bâbu's-saâde ağavâtı dâiresinde muhaddislik vazifesine atanan Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin, Meşihât Müsteşarlığı vazifesini de ifa ettiği 18 Receb 1310/5 Şubat 1893 tarihinde meşguliyetinin çok olmasından dolayı görevi, Süleymâniye Camii Dersiâmı Giresunlu Hasan Tahsin Efendi'ye tevcih edilmiştir.¹²⁹

Osmanlı döneminde günümüzde anlaşıldığı şekilde veya mütekaddimûn döneminde görüldüğü şekilde bir muhaddisle karşılaşmak pek mümkün görünmemektedir. Zirâ Osmanlı dönemi âlimleri bütün mesâîlerini hadise hasreden âlimler değildiler. Dolayısıyla Osmanlı döneminde **muhaddis** kavramı -bu âlimlerin aynı zamanda müfessir, fakih, mütekellim, filozof ve sûfî olabileceğini gözardı etmeden- "*medreselerde hadis dersi veren, hadis icâzet*

¹²⁵ **İcâzet**, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY3120, 80a.

¹²⁶ Kehhâle, **Fihrisu'l-fehâris**, I, 162; Kevserî,

¹²⁷ Kevserî, **Tahrîru'l-vecîz**, s, 52; Kettânî, **Fihrisü'l-fehâris**, I, 162; Özaşar, Mehmet Emin, Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis, **Türkler**, 2002, XI, 362; Ayaz, Kadir, "Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi", **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 40, 2015,s, 79.

¹²⁸ TSMA.d, 4284/2.

¹²⁹ TSMA.e, 598.115; BOA, Y.MTV, 74/75.

gelenegine eklenerek hocalarından hadis icâzeti alan ve talebelerine icâzet veren, camilerde hadis dersi okutan ve hadis eseri telif eden âlimler” olarak tanımlanabilir.

c. Nâkil-i Hadîs

Taşköprizâde'nin *eş-Şekâik*'ine zeyl yazan Atâî (ö. 1045/1635), Uşşâkizâde (ö. 1136/1724) ve Şeyhî Mehmed Efendi (ö. 1145/1732) Türkçe kaleme aldıkları eserlerde âlimlerin biyografilerini verirken hadis ilmi ile iştiğal edenleri genellikle “*nâkil-i hadis*” olarak zikretmektedirler. Onların bu sıfatla genellikle medreselerde, camilerde ve tekkelerde hadis dersi okutanları kastedtiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla özellikle 11-12/17-18. yüzyıllarda Osmanlı âlimleri arasında nâkil-i hadis olarak isimlendirilen ve bunun için medrese ve camilerde görevlendirilen âlimler bulunmaktadır.

Atâî, İmam Birgivi'nin “*nâkil-i hadis u tefsîr*” ettiğini belirtmiştir. Aynı tabir Şeyh Halil b. Ali, Amasyalı İcâdî Efendi,¹³⁰ Şeyh Hasan Zarîfî Efendi,¹³¹ Yek-çeşm Ahmed Çelebi,¹³² Şeyh Yakub el-Germiyânî,¹³³ Şeyh Mehmed İlhamî Efendi,¹³⁴ Nureddinzâde Muslihuddin Efendi¹³⁵ için de kullanılmıştır. Tabîb İlyâs Efendi hakkında: ‘*İlm-i tefsîr u hadîsde mâhir olmağla ekser-i eyyâm tefsîr-i Kur’ân-ı Kerîm ile meclis-efrûz-ı reşâd ve nâkil-i ehadîs-i şerîfe ile alem-efrâz-ı irşâd-ı ibâd olmak mu tâdı idi*’ denilmiştir. Bunların yanında Tatar İbrahim Efendi'nin selâtin camiilerinde “nâkil-i hadîs” olduğu¹³⁶ Tunuslu Şeyh Ebu'l-Gays'ın üç aylarda nakl-i *Sahîh-i Buhârî* yaptığı¹³⁷ Uşşâkizâde Şeyh Abdülmecîd es-Sivâsî Efendi'nin İstanbul'a geldikten sonra Ayasofya Camii'nde nakl-i hadis u tefsîr ettiği

¹³⁰ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s, 298

¹³¹ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s, 201.

¹³² Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s, 203.

¹³³ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s, 206.

¹³⁴ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s, 208.

¹³⁵ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s, 213.

¹³⁶ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s, 370.

¹³⁷ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s, 652-654.

belirtilmiştir.¹³⁸ Erdebîlîzâde Ahmed Efendi ise (Fâtih) Sultan Mehmed Camii'nde nakl-i hadîs u tefsîr etmekle meşhur olmuştur.¹³⁹

Nakl-i hadîs tabirinin örnekleri değerlendirildiğinde hadislerin aynı zamanda tebliğ ve irşad için bir bir vesile kılındığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı'da medrese ve camilerde yapılan derslerde hadîs ilminin usûlu veya ilme ait konularından ziyade va'z u nasihatın öncelenmiş olduğu da görülmektedir.

d. İfâde-i Hadîs

Dönemin tabakat eserlerinde hadîs ilmi okutanlar için kullanılan bir diğer tabir hadîs dersi verme anlamında kullanılan “ifâde-i hadîs”tir. Uşşâkîzâde Mısır'dan İstanbul'a gelen Şa'rânîzâde Ebu's-Suûd Efendi için, “*Dâru'l-hadîs-i Süleymâniye inâyet olunup bir seneye karîb ol buk'a-i bakî'ada edâ-yı hudmet ve ber-şart-ı vâkıf ifâde-i hadîse müdâvemet etdiler*” denilmiştir.¹⁴⁰ Bunun yanında dâruhâdîs olarak bilinen bazı medreseler için de “**dâru'l-ifâde**” tabiri kullanılmıştır. Bir dâruhâdîs olan Vefâ Hâkâniye Dâruhâdîsi için “Hakâniye-i Vefâ Dâru'l-ifâdesi”¹⁴¹ kullanılması dâruhâdîsler için de bu tabirin kullanıldığını göstermektedir. Ancak “dâru'l-ifâde” tabiri dâruhâdîs olmayan medreseler için de kullanıldığına göre bu tabir “ders verilen yer” anlamında kullanılmış görünmektedir. Osmanlı döneminde hadîs tedrisi görevi için “**neşr-i hadîs**” tabirinin de kullanıldığı görülmektedir. Neşr-i hadîs görevi Konya Selimiye Camii'nde dersiâm olan Seyyid Abdurrahman Efendi'ye 20 Receb 1177/24 Ocak 1764 tarihinde tevcih edilmiştir.¹⁴²

Osmanlı döneminde hadîs ilmi açısından önemli olan kavramları zikrettikten sonra çalışmanın birinci bölümünde bu dönemde hadîs âlimlerinin özellikle diyâr-ı Rûm'da hadîs

¹³⁸ Uşşâkîzâde, **Zeyl-i Şekâik**, 51.

¹³⁹ Uşşâkîzâde, **Zeyl-i Şekâik**, 555.

¹⁴⁰ Uşşâkîzâde, **Zeyl-i Şekâik**, s. 383; Bu tabirler Osmanlı dönemi tabakatında “*ifâde-i funûn-ı şettâ*”, “*ifâde-i ulûm*”, “*ifâde-i mantık ve meşhûm*” olarak medresede ders takrîr eden zevât için de kullanılmaktadır.

¹⁴¹ Uşşâkîzâde, **Zeyl-i Şekâik**, 268.

¹⁴² BOA, C.MF, 45/2207.

ilmi ve diyâr-ı Rûm'un hadis tarihine etki etmiş ulemanın hadis ilmi açısından Osmanlı ile irtibatları incelenecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HADİS TARİHİNDE OSMANLI DÖNEMİ

Hadis Tarihi Çalışmaları ve Osmanlı Dönemi

İslâm düşüncesinde ilimlerin tarihi, tabakat türü eserlerin içerisinde ele alınmıştır. Tabakat türü eserlerin en önemli özelliği, o ilmin tarihi süreç içerisindeki intikâlini de yansıtmadır. İlimlerin hoca-talebe olarak devamlılığı ve sürekliliği iddiasını da içerisinde taşıyan tabakat eserleri farklı dönemleri, kırılmaları ve dönemleri göstermekten ziyade tarihi süreci kronolojik perspektiften ele almaktaydı. Bu durum modern döneme gelindiğinde her ilmin tarihinin yazılması şeklinde tezahür etti. İlk defa modern dönemde İzmirli İsmail Hakkı tarafından yazılan “*Târîh-i Hadîs*” ile hadis tarihinin farklı dönemlerini gösteren bir tasnif yapılmıştır. Müellifin bakış açısıyla hadis tarihinin genelini değerlendirmeye çalışan bu eser hadis ilminin kendi tarihi süreci içerisinde çıkıp onu dışarıdan bir bakışla ele alması açısından modern bir tutum olarak değerlendirilebilir.¹⁴³

İzmirli İsmail Hakkı, *Tarih-i Hadis*'te hadis tarihini sekiz kısma ayırmıştır. İlk dördünü mütekaddimîn ikinci dördünü ise müteahhirîn olarak nitelediği bu dönemlendirmede¹⁴⁴ sekizinci devir olarak gösterilen kısmın başlangıcı 800/1400'lere tekâbül etmekte ve Osmanlı dönemini kapsamaktadır. İzmirli'nin taksimini her dönemin öne çıkan özelliğini dikkate alarak yapması ve Osmanlı dönemini zevâid literatürünün ortaya çıkması ile irtibatlandırması, bu dönemi hadis tarihinde bir yere konumlandırmak açısından önemli bir başlangıçtır.¹⁴⁵ İzmirli'nin sekizinci devir dediği ve kendi dönemine kadar

¹⁴³ Hatiboğlu, İbrahim, “Anadolu’da Hadis Tarihine İlişkin Çalışmalar Üzerine”, **Anadolu’da Hadis Geleneği ve Daru’l-Hadisler**, 2011, s, 311-323.

¹⁴⁴ *Devr-i evvel: Devr-i ashabdır ki, bi’set senesinin zuhurundan yüz hududuna kadar geçen müddettir. (h. 100)*

Devr-i sânî: Devr-i tâbi’indir ki yüz elli hududuna imtidâd eder. (h. 100-150)

Devr-i sâlis: Devr-i etba’i tâbi’indir ki iki yüz yirmi sene hududuna kadar imtidâd eder. (h. 150-220)

Devr-i Râbi: Üç yüz senesi başına kadar devam eden müddettir ki, karn-ı râbi’ ricâli devrine mahsustur. (h. 220-300)

Devr-i hâmis: Huffâz-ı seb’a devridir ki dört yüz altmış hududuna kadar devam eder. (h. 300-460)

Devr-i sâdis: Bu müddetten usûl-i hadîsin kemal bulunduğu devre kadar geçen müddettir ki altı yüz kırk hududuna kadardır. (h. 460-640)

Devr-i sâbi’: Zevâid zuhuruna kadardır ki sekiz yüz hududuna kadardır. (h. 640-800)

Devr-i sâmin: Zevâid zuhuru tarihinden zamanımıza kadar geçen müddettir. (h. 800-1300) (Bkz. İzmirli İsmail Hakkı, **Hadis Tarihi**, (Tenkitli Neşir: İbrahim Hatiboğlu), Dârulhadis, İstanbul, 2002, s, 283.)

¹⁴⁵ İzmirli'nin sekizinci devri zevâid zuhuru olarak değerlendirmesi Suyûtî'nin *Tedribu’r-râvî*'de Heysemî (ö. 807/1405) ve İbn Hacer (ö. 852/1449) asrında müteahhirun ulemasının birçok zevâid türü eser yazdığını belirtmesiyle mutabaktır. (Bkz. Suyûtî, **Tedribu’r-râvî**, II, 351).

getirdiği dönem, zevâid literatürünün ortaya çıktığı hadis tarihinin en uzun dönemidir. Beş yüz yıllık bu zaman dilimini hadis tarihinin ilk üç asrı ile karşılaştıran bazı çalışmalarda, bu devir “daralma dönemi” olarak nitelenmiştir.¹⁴⁶ Ancak her dönemin kendi iç dinamikleri ile değerlendirilmesi daha sağlıklı neticelere ulaşmayı sağlayacaktır.

İzmirli'nin *zevâid zuhuru* olarak tesmiye ettiği bu son dönem, çoktan bitmiş olan hadis rivâyet faaliyetinden sonra ulemanın farklı kitapları biraraya getirmek için eserler yazdığı, alfabetik olarak hadislerin derlendiği ve sistemli medrese eğitiminin verildiği bir döneme tekabül etmektedir. Eğitimin müesseseseleşmesi ve buna bağlı olarak devlet kontrolünde yaygınlaşması bu dönemin en önemli özelliğidir. Osmanlı eğitim tarihi incelenirken bu kurumsallaşmaya paralel olarak “kurumlar tarihi” temelli değerlendirmeler yapılmaktadır. Osmanlı eğitim tarihi ile ilgili yapılan çalışmaların İznik, Bursa, Edirne, Sahn-ı Semân, Süleymâniye Medreseleri ve Dârulfünûn ekseninde ele alınması kurumsallaşmayı göstermesi açısından önemlidir. Klasik tabakât kitaplarında hoca-talebe eksenli anlatılan ilimler tarihi özellikle Osmanlı eğitim tarihine gelince kurumlar merkezli olarak ele alınmaktadır.

Hadis ilmi için de aynı durum geçerlidir. Hadis tarihinin müteahhirûn dönemi olarak nitelendirilen İbnü's-Salâh, Nevevî, Irâkî, İbn Hacer ve Suyûtî gibi âlimlerin dönemi incelenirken hoca/talebe merkezli olarak anlatılan hadis tarihi Osmanlı dönemine gelince, İznik Medresesi (1331), Edirne Dârulhadisi (828/1425) ve Süleymâniye Dârulhadisi (964/1557) merkeze alınarak incelenmektedir.¹⁴⁷ Fatih Sultan Mehmed'in kurup sistemleştirdiği medrese sistemindeki medrese silsilesini takip etmenin getirdiği, medresede kısa dönem görev yapıp başka medreseye intikal etme, eğitimde kurumun ve devletin otoritesi ile birlikte merkezinde devletin yer aldığı bir tabakat literatürüne, dolayısıyla tarih

¹⁴⁶ Özafşar, “‘Hadisin Neliği’ Sorunu ve Akademik Hadisçilik”, *İslâmiyât*, 2000, cilt: III, sayı: 1, s, 49-52; Bağcı, H. Musa, *Hadis Tarihi ve Metodolojisi*, Ankara Okulu, Ankara 2012, s, 16-19.

¹⁴⁷ Yıldırım, Selahattin, *Osmanlı ilim geleneğinde Edirne Darulhadisi ve müderrisleri*, Darulhadis, İstanbul, 2001; Çiftçi, Mehdi, *Süleymaniye Dârulhadisi (XVI-XVII. asırlar)*, Kitabevi, İstanbul, 2013.

yazımına etki etmiştir. Taşköprîzâde'nin *eş-Şekâiku'n-nu'mâniye*'de ulemâyı, padişahlara göre tabakalara ayırması bunun en önemli göstergelerindendir.

Günümüzde yazılan hadis tarihi eserlerinde ise genellikle Osmanlı dönemi üzerinde durulmamıştır. Bu eserler ya ilk üç asrı, ele almışlar ya da Osmanlı dönemi hadis tarihi ile ilgili bilgilere yer vermemişlerdir. Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* isimli eserini ilk üç asra hasrettiği için sonraki dönemleri eserinde zikretmemiş ve bunu “*hadis ilminin, üçüncü asırda teşekkülünü tamamladığına*” hamletmiştir.¹⁴⁸ Selman Başaran ve M. Ali Sönmez'in ortaklaşa telif ettikleri eserde ise hadis tarihi Hz. Peygamber, sahabe, tâbiîn-ttbâu't-tâbiîn dönemi olarak üç bölümde incelenmiş sonraki dönem hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.¹⁴⁹

Yaşar Kandemir tarafından yazılan *Diyânet İslam Ansiklopedisi* “Hadis” maddesinin tedvin ve tasnifi başlığı altında hadis tarihinin her yüzyılda öne çıkan özelliği ve müellifleri zikredilmiştir. V. yüzyılda Ebû Nuaym (ö. 430/1038), Kudâî (ö. 454/1062) ve Beyhâki'nin (ö. 458/1066) isimleri verilirken VII. yüzyılda İbnü's-Salah (ö. 643/1245), Sagânî (ö. 650/1252) ve Nevevî (ö. 676/1277) zikredilmiştir. IX. yy.da Nureddin Heysemî (ö. 807/1405), İbn Hacer, Suyûtî ve Sehâvî'den sonra, daha sonraki yüzyıllarda yaşamış Ali el-Müttakî el-Hindî (ö. 975/1567) ve Aclûnî (ö. 1162/1749) ile hadis tarihine nokta konulmuştur. Osmanlı döneminde hadis ilminin durumunu gösterecek örnekler neredeyse hiç değinilmemiştir.¹⁵⁰

Ahmet Yücel, hadis tarihini h. 1-5. asır arası, “**rivâyet dönemi**”, h. 6-12 miladi 18. asra kadar “**nakil dönemi**”, m. 18. asırdan günümüze kadar ise “**son dönem**” olarak üçe ayırmaktadır. Son dönemi ise oryantalizm etkisi ile gelişen ve akademik çalışmaların yapıldığı dönem olarak adlandırmıştır.¹⁵¹ Son dönem olarak isimlendirilen bölümde

¹⁴⁸ Koçyiğit, Talat, **Hadis Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s, 8; İbrahim Canan ise hicrî dördüncü asırdan günümüze kadar olan devri “*Tehzîb devri*” olarak isimlendirmiştir. Tehzîb dönemini günümüze kadar uzatmasının sebebini ise; üçüncü asırdan sonra yapılan hadis çalışmalarının orjinaliteden uzak olması ve daha önce yazılmış eserlerin üzerine yapılmasına bağlamıştır. Bkz. Canan, İbrahim, **Hadis Usûlü ve Tarihi**, Akçağ, İstanbul, 1998, s, 249.

¹⁴⁹ Başaran, Selman-Sönmez, M. Ali, **Hadis Usûlü ve Tarihi**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1993, s, 5-90.

¹⁵⁰ Kandemir, M. Yaşar, “Hadis”, **DİA**; XV, 27-64.

¹⁵¹ Yücel, Ahmet, **Hadis Tarihi**, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, s, 18.

Hindistan, Pakistan, Arap Dünyası ve İran’da hadis çalışmaları ana hatlarıyla işlenmiştir. Türkiye’de hadis çalışmaları başlığı altında ise Osmanlı sonrası Cumhuriyetle başlayan dini eğitim ve hadis ilmi ile ilgili bilgiler aktarılmıştır.¹⁵² Nakil döneminin ele alındığı bölümde Osmanlı döneminde hadis ilminin durumunu yansıtacak herhangi bir bilgi verilmemiştir.¹⁵³

Osmanlı dönemi hadis alanı ile ilgili yazılan yazılarda ve söyleşilerde de Osmanlı döneminde hadis alanında neredeyse hiçbir çalışmanın yapılmamış olduğu dile getirilmiştir.¹⁵⁴ Mehmet Emin Özafşar, hadis tarihine farklı bir açıdan bakmayı teklif ettiği makalesinde dönemlendirmeyi, **1. Oluşum, 2. Gelişim, 3. Açılım, 4. Daralma, 5. Dönüşüm veya Yeni dönem** olmak üzere beş dönem olarak taksim etmiştir. Özafşar, ilk üç dönemi h. 10. asra kadar getirmekte takriben h. 900-1300/m. 1500-1900 arasındaki dönemi “*daralma*” dönemi olarak adlandırmaktadır. Bu dönem, “*geçmiş dönemlerin biteviye tekrar edildiği*” nazm, hâşiye, muhtasar ve şerhlerin telif edildiği bir dönem olarak takdim edilmiştir.¹⁵⁵ Yaklaşık bir asırlık yeni dönem ise hem üniversitelerin kurulup akademik hadisçiliğin ortaya çıktığı hem de oryantalist düşüncenin geliştiği ve yaygınlık kazandığı dönem olarak tavsif edilmiştir.¹⁵⁶ Özafşar’ın, hadis tarihini Osmanlı dönemini de içine alacak şekilde tasnif etmesi ve hadis tarihinin tümünü değerlendirmeye tabi tutması, önceki çalışmalara göre atılmış önemli bir adımdır. Ancak Osmanlı dönemi hakkında yapılan bu değerlendirmenin henüz

¹⁵² Yücel, **Hadis Tarihi**, s, 207-256. Hadis tarihi müellifleri olan, H. Musa Bağcı ve Bekir Kuzudişli’nin Hadis Tarihi ile ilgili kaleme aldığı eserler hadis tarihinin tamamını kapsama amacı gütmeyen özellikle ilk üç asır çerçevesinde yazılmıştır.

¹⁵³ Yücel, **Hadis Tarihi**, 119-163.

¹⁵⁴ Süleyman Uludağ, kendisi ile yapılan bir söyleşide Osmanlı’da hadis ilminin durumu ile ilgili şu tespitlerde bulunmuştur: “*Ben Osmanlıları severim ama şunu daima düşünürüm, altıyüz senelik iktidarları süresince Osmanlı döneminde, İstanbul’da, Balkanlarda veya Anadolu’da yazılmış ciddi bir hadis kitabı yoktur. Gösteremezsiniz şöyle bir hadis kitabı yazdılar diye.*” (Bkz: Uludağ, Süleyman, “Süleyman Uludağ ile söyleşi”, **Tasavvuf: ilmi ve akademik araştırma dergisi**, yıl 3, sayı 7, Eylül-Aralık, 2001, s, 71.) Birgivi’nin Usûl-i hadis’ini tercüme eden Talha Alp’in değerlendirmeleri ise şöyledir: “*Daha sonraki asırlarda himmeti azalan insanlar eskilerin eserlerini anlayamaz hale gelmişler, bunun üzerine zamanın âlimleri önceki eserler üzerine şerh, hâşiye ve ta’likler yazmak suretiyle asırlarının hadis çalışmalarına katkıda bulunmuşlardır. Son asırlardaki hadis çalışmaları özellikle Hindistan vs. Asya ülkelerinde canlılığını koruyabilmişse de bunun dışında diğer memleketlerde birkaç hadis tasnifi teşebbüsünün dışında, ciddi manada hadis çalışmaları kalmamıştır.*” (Bkz. Birgivi, **Usûlu hadis**, trc. Talha Alp, Yasin yayınevi, İstanbul, 1998, (Mütercimim önsözü), s, 13.)

¹⁵⁵ Özafşar, “Hadisin neliği sorunu ve akademik hadisçilik”, **İslâmiyât**, 2000, cilt, III, sayı: 1, s, 51.

¹⁵⁶ Özafşar, “Hadisin neliği sorunu ve akademik hadisçilik”, **İslâmiyât**, 2000, cilt, III, sayı: 1, s, 52-53.

Osmanlı dönemi çalışmalarının yeterli sayıya ulaşmadığı bir dönemde yapıldığı göz önünde bulundurulmalıdır.

Hadis tarihini ele alan eserlerin tamamında Osmanlı döneminin neredeyse hiç ele alınmaması ya da ele alınmaya değer bulunmaması Osmanlı'yla muasır olan İbn Hacer ve Suyûtî gibi âlimlerin vefatıyla hadis tarihine nokta konulması konusunda oluşan zımnî bir ittifakın sonucu gibi görünmektedir. Zira bu konuda genel kabul, İbnü's-Salâh'tan sonra kişisel çabalarla devam eden hadis imlâ meclislerinin Suyûtî ve Sehâvî'den sonra tamamen ortadan kalkmasıyla birlikte hadis tarihinin sona erdiği'dir. Bu tarihten sonra hadis dersleri ve meclisleri medreselerde veya özel oturularda okutulan kitapların icâzeti şeklinde devam etmiştir. Artık bu dönemde hadislerin ezberlenmesi, isnad ve râvî değerlendirmeleri öncesine göre önemini kaybetmiş görünmektedir. İlimler tarihinin kendi tabii sürecinde aktığı bu dönemi önceki dönemlerle kıyaslamak yerine kendi içinde değerlendirmenin daha sağlıklı sonuç vereceği muhakkaktır.¹⁵⁷

Hadis ilminin ve eğitiminin dolayısıyla hadis tarihinin bu doğal seyirinin Osmanlı'yla etkileşimi konusu bu dönem hakkında bilgilerin daha net görülmesiyle ortaya çıkacaktır. Zira özellikle Suyûtî'den sonra hadis ilmi, rivâyet ve nakilden ziyade şerh ve derlemelerin farklı ilmî disiplinler içerisinde okunduğu dönemdir. Hadis tarihinin doğal süreci olan, fıkıhın ameli, kelam/felsefe/mantık ilimlerinin düşünceyi belirlediği ve tasavvufla içiçe olan bu yeni dönemde artık hadis, diğer ilimlerin içinde mündemiç bir döneme girmiştir. Bunların yanı sıra bu dönemde aynı zamanda hadis ilmi "icâzet" geleneği olarak devam ettirilmiştir.

¹⁵⁷"Asrımızın ulemâsı ve zamânemizin muhaddisleri ve fudalâsı bu ilimden ancak isim ve ashâbından hemân bir resm bilirler. Sâlif-i ezmânda meşâyih-i hadîsin asrı hulâsa-i a'sâr ve dehrleri sülâle-duhûr ve zînet-i ezmân ve edvâr idi. Ba'dehû tedric ile şey'en fe-şey'en bu ilm-i şerîf kalîl ve ricâli ma'rifet ve ihâtada alîl olmuştur. Cemî'-i ulûmun hâli böyledir ki evvelinde izdiyâd ve nemâ ile vâsıl-ı hadd-i intihâ olup ba'dehû yine ol-mertebeyle avd ve rucû' edip belki bi'l-küllîye merfû' olur. Nitekim an-karîb bu kelâmın sıdkı müşâhede ve bu makâlin hakikati muâyene olunur. Ve hadîs-i şerîfte dahi alâ kâili efdalü's-salâtü ve 's-selâm bu kelâma işâret vardır ki "بَدَأَ الْإِسْلَامُ عَرَبِيًّا، وَسَيَعُودُ كَمَا بَدَأَ" ve bu kelâm-ı hoş-sadâ-yı gam-zidâ ile beyân ve edâ buyurulmuştur. Fi'l-vâki' müşâhede ve ma'lûm değil midir ki gayet-i ilm-i hadîs Buhârî ve Müslim ve onlara tâlî ve eserlerine muktefî olanlara müntehâ olup ba'dehû tedricle bu zamana gelince tenezzül ve kusur ve erbâbında sâ'ide-i fütûr şâyi' ve meşhur olup min ba'd dahi halk kusura iştigâl ettikçe âteş-i cehl iştiâl olup bil'l-küllîye ifnâ-i ulûm ve i'dâm-ı âsâr ve rusûm eylemek mukaddirdir." (Taşköprizade, **Mevzûatü'l-ulûm**, (trc. Kemaleddin Mehmed Efendi), İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1313, I, 593-594.)

Osmanlı dönemi ile ilgili birçok çalışma yapılmasına rağmen Osmanlı döneminin hadis tarihindeki yerinin yeterince üzerinde durulmaması ve ele alınamaması sebebiyle bu bölümde Osmanlı dönemi hadis tarihi açısından genel hatlarıyla değerlendirilecektir. Bu değerlendirmede Hersekli Arif Hikmet Bey'in (ö. 1903) de ifade ettiği üzere “ *Her asrın ricâli ve ricâlin kendilerine mahsus bir tavr u hâli ve neşve-i irfân u kemâli vardır.*”¹⁵⁸ sözünden ilham alarak her dönem, öne çıkan bazı özellikleriyle anlaşılmalı gayret edilecektir. Aşağıda yapılan bu tasnif farklı araştırmalarla gelişecek ve derinleşecek bir çalışma niteliğindedir. Aşağıda Osmanlı hadis tarihine etki etmiş ve hadis tarihinin Osmanlı Devleti'nin kurulduğu 8/14. asırdan sonraki durumu genel hatlarıyla ele alınacaktır.

Osmanlı döneminin hadis tarihi açısından tasnifindeki en büyük zorluk hangi dönemde hangi bölgenin Osmanlı'ya dâhil edileceği ve edilmeyeceği meselesidir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Memlûklerin ilhakına kadar iki yüz yılı aşkın bir sürede Mısır-Şam-Hicaz topraklarındaki faaliyetler Memlûk dönemi hadis tarihinin konusunu teşkil etmektedir. Ancak bu dönemde Mısır coğrafyası ile Anadolu arasındaki irtibat hadis tarihi açısından değerlendirilecektir. Dolayısıyla Osmanlı dönemi hadis tarihi diyâr-ı Rum ve başkentleri olan Bursa-Edirne-İstanbul merkezli değerlendirilecek, diğer bölgelerdeki ulemâ ve faaliyetleri Osmanlı'ya etkisi bakımından ele alınacaktır.

Mısır ve Hicaz'ın ilhakından sonra ise bu bölgelerdeki ilmî faaliyetler Osmanlı hâkimiyeti altında yapıldığı için Osmanlı dönemi kapsamında değerlendirilebilir. Ancak Afrika, Yemen, Kafkaslar ve Kırım gibi uzak coğrafyaları hâkimiyetinde tutmuş Osmanlı Devleti sözkonusu olduğunda hepsini bir arada değerlendirmenin zorluğu aşikârdır. Bu çalışmada Mısır'ın ilhakından sonra hadis âlimlerinin faaliyetleri dikkate alınarak hadis ilminin genel durumu takip edilmeye çalışılacak ve bu dönem Osmanlı Devleti ile irtibata geçen ve hadis tarihinde önemli bir yer teşkil eden âlimler çerçevesinde değerlendirilecektir.

Bu dönemde belli başlı dönüşümler bulunmaktadır. Osmanlı dönemi ile irtibatlı olarak değerlendirdiğimiz ilk dönem Osmanlı devletinin tarih sahnesine çıkışı ile Mısır'ın

¹⁵⁸ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, mukaddimede.

Osmanlı topraklarına katılmasına kadar geçen zaman olarak değerlendirilebilir. İkinci dönem ise 923/1517 yılında Memlûk Devleti'nin yıkılmasıyla Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasının hâkimi olduğu zamandır. Üçüncü dönem 11/17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mısır'dan Hicaz'a doğru ulemânın seyahati ve Hicaz'ın ilmî anlamda merkeze yerleşmeye başlamasıdır. Bu dönemdeki durumu yansıtan en önemli örnek Muhammed b. Alâeddin el-Bâbilî'nin (ö. 1077/1666) Hicaz'a yerleşip on yıl Mekke'de hadis okutmasıdır. Bu dönem Osmanlı'da yaklaşık olarak Köprülüler döneminin başlangıcına tekâbül etmektedir. Özellikle Fâzıl Ahmed Paşa'nın Sadarete geçmesi ile 11/17. yüzyılın sonlarına doğru Hicaz'daki faaliyetlerin İstanbul'daki yansımaları önemlidir. Bundan sonraki son dönem ise Mısır ve Hicaz'daki Osmanlı hâkimiyetinin zayıfladığı, Hicaz'da Vehhâbî isyanları, Mısır'da Fransız işgali ile başlayan Mehmed Ali Paşa'nın Mısır hâkimiyeti ile devam eden süreçtir. Bu dönem Murtezâ ez-Zebîdî'nin Mısır'da vefat ettiği (ö. 1205/1791) dönemle başlatılabilir. İstanbul'a bunun yansıması ise Hibetullah el-Ba'î'nin 1224/1809'daki vefatından sonraki süreçtir. Bu süreçleri şu şekilde detaylandırmak mümkündür:

1. **Beylikten devlete giden süreçte Hadis İlmî:** (Osmanlı'nın kuruluşundan Mısır'ın ilhakına kadarki süreç 700-923)
2. **İslam Birliğinin Tesis Edildiği Süreçte Hadis İlmî:** (Mısır'ın İlhâkından Bâbilî'nin Mısır'a gittiği ve Hicaz'da hadis faaliyetlerinin başlamasına kadarki süreç 923-1070 (İstanbul'daki yansıması Köprülüler dönemine kadar))
3. **Köprülüler Döneminde Hadis İlmî: Sistematik Hadis Faaliyetlerinin Başlaması (1070-1205)** Hicaz'daki hadis faaliyetlerinden Murtezâ ez-Zebîdî'nin vefatına kadarki süreç 1070-1205 (İstanbul'daki yansıması Köprülü Mehmed Paşa'nın Sadarete Geçmesinden Hibetullah el-Ba'î'nin 1224/1809'daki vefatına kadar)
4. **Tanzimat Döneminde Hadis İlmî: Modernleşmenin Hadis İlmine Etkisi** 1205'ten Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadarki süreç 1205-1341 (İstanbul'daki yansıması Hibetullah el-Ba'î'nin 1224/1809'daki vefatından sonraki süreç)

A. Beylikten Devlete Giden Süreçte Hadis İlimi (700-923/1300-1517)

Moğol istilasası ile ilim dünyasının Anadolu ve Mısır'a yöneldiği ve yeni ilim merkezlerinin oluşmaya başladığı h. 8-9 / m. 14-15. asırları kapsayan bu dönemde hadis ilmi açısından özellikle Kâhire merkezli bir canlanma gerçekleşmiş ve hadis ilminde önemli başarılar yazılmıştır. Özellikle h. 8-9. asırlar Kâhire merkezli olarak hadis tarihinde önemli şerh ve usûl eserlerinin yazıldığı bir dönemdir. Bu dönemde Osmanlı Devleti henüz kuruluşunu tamamlayan ve beylikten devlete giden sürecin yaşandığı Balkanlarda önemli fetihlerin gerçekleştirildiği, Ankara Savaşı (804/1402) ile fetret dönemine girildiği (804-816/1402-1413) daha sonra ise İstanbul'un fethedilip (857/1453) Sahn-ı Semân Medreseleri'nin kurulduğu (875/1470) ve Mısır'a hâkimiyetine (923/1517) kadarki dönemi içermektedir.

8/14. asır Anadolu'da henüz siyasi birliğin sağlanamadığı, Osmanlı Devleti ile beraber Karamanoğulları ve Aydınoğulları, Germiyoğulları gibi beyliklerin hüküm sürdüğü bir zaman dilimidir. Âlimlerin hayatları incelendiği zaman Anadolu'dan birçok âlimin Mısır ve Horasan âlimlerinden ders aldığı, o bölgelerdeki âlimlerin de Anadolu topraklarına geldiği görülmektedir. Bu ilim rihlelerinin siyasi, sosyal ve dini birçok sebebi olduğu muhakkaktır. Bunun yanında az da olsa bazı âlimlerin buldukları bölgede gerek yöneticilerle ve gerekse bölge âlimleriyle aralarında ihtilaflar yaşadığı da bilinmektedir. Horasan erenleri olarak anılan sûfilerin Anadolu'ya yerleşmesi, Moğol etkisiyle kimi âlimlerin Anadolu ve Mısır coğrafyasına rihleleri, Timur'un Şam ve Anadolu topraklarındaki faaliyetleri gibi sebeplerle bugünkü imkânlarla bile zorlukla yapılabilecek bir ulemâ hareketliliği yaşanmıştır.

İlk dönemlerde Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), Burhâneddin Haydar el-Herevî (ö. 830/1426-27), İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), Molla Fenârî (ö. 834/1431), Ali Kuşçu (ö. 879/1474), Alaaddin et-Tûsî (ö. 887/1482), Molla Hüsrev (ö. 885/1480), Molla Gürânî (ö. 893/1488) gibi âlimler İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde ilim tahsil edip, daha sonra

Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde bulunan İznik, Bursa, Edirne ve İstanbul gibi şehirlerde ilmî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.¹⁵⁹

Bu dönemin en önemli özelliği Seyyid Şerîf Cürcânî ve Teftazânî'nin talebeleri vasıtasıyla Osmanlı düşüncesinin gelişmesidir. Cemâleddin Aksarâyî, Fahreddin el-Acemî, Burhaneddin Haydar el-Herevî gibi âlimler bu geleneğin önemli isimlerindedir. Aynı zamanda Dâvûd-i Kayserî ve Molla Fenârî, ekberî düşüncesini Osmanlı düşüncesinin merkezine yerleştirmiştir.

Bu dönemde gerek bizzat Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunan topraklara gelmiş ulemâ gerekse o dönemde eserleriyle ve talebeleriyle Osmanlı düşüncesine etki etmiş âlimler ve hadis ilmiyle irtibatları incelenecektir. Bu sayede Osmanlı döneminde hadis ilminin gelişmesi/gelişmemesinin sebepleri de daha iyi görülmüş olacaktır.

1. Osmanlı'nın Tarih Sahnesine Çıktığı Dönemde Memlûklerde Hadis

1299 yılında bir beylik olarak Osmanlı Devleti kurulmadan hemen önce Şam'da hadis çalışmaları, kurulan birçok dârulhadîs ve burada görev yapmış önemli muhaddislerle medrese ve dârulhadîs gibi kurumlarda tadrîs edilerek önemli bir ivme kazanmıştı. Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi olarak adlandırılan İstanbul'un fethine kadar süren yaklaşık yüz elli yıllık dönemde özellikle Memlûklerin idaresi altındaki Şam ve Kâhire'de önemli hadis âlimleri yetişmiştir. İbn Dakîku'l-İd (ö. 702/1302), Dimyâtî (ö. 705/1306), Bedrüddîn İbn Cemâa (ö. 733/1333), Yusuf b. Abdurrahmân el-Mizzî (ö. 742/1341), İbn Seyyidünnâs (ö. 734/1334), Birzâlî (ö. 739/1339), Zehebî (ö. 748/1348), Alâeddîn İbnü't-Türkmânî (ö. 750/1349), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350), Alâî (ö. 761/1359), Moğoltay b. Kılıç (ö.

¹⁵⁹ Muallim Cevdet bu durumu şöyle ifade etmiştir: “Devletin bidâyetinde ta'lim ve terbiye hesabına mütesâdîf olduğumuz üçüncü bir hâdise de, tedris ve terbiyenin mesûlinin esas itibariyle muhâlif siyâsiye-i Osmâniye'de düşünülüp kotarılmış şeylerden olmadığı, bütün bu esâsâtın, teşkilat, medrese programlarının Şam, Mısır, İran müessesât-ı ilmiye ve müelliflerinden mülhem olmasıdır ki Hazret-i Fatih devrine gelinceye kadar bizde Şam, Mısır, İran medreselerine gidip tahsil etmeden yetişmiş büyük müderrisler bulunmaması da bunun neticesidir.” Muallim Cevdet, “Dârulmuallimîn'in yetmişinci sene-i devriyesi münasebetiyle verilen konferans” **Tedrisat mecmuası**, 10 Rebiulâhir 1334/15 Şubat 1916, No: 6/32 s, 175-200, (Gündüz, Mustafa, **Osmanlı'da Eğitim Mirası**, s, 498-499'dan naklen.)

762/1361), ez-Zeylaî (ö. 762/1360), Ebu'l-Mehâsin el-Hüseynî (ö. 765/1364), Tâceddîn es-Sübkî (ö. 771/1370), Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr (ö. 774/1373), Şemseddin el-Kirmânî (ö. 786/1384), Ekmeleddîn el-Bâbertî (ö. 786/1384), Bedreddîn ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393), İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401), Ebû Hafs Ömer b. Raslân el-Bulkînî (ö. 805/1403), Zeynuddîn el-İrâkî (ö. 806/1404), Heysemî (ö. 807/1405), Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), Muhammed b. Ebî Bekir İbn Cemâa (ö. 819/1416), Celaleddin el-Bulkînî (ö. 824/1421), İbnü'l-İrâkî (ö. 826/1423), Birmâvî (ö. 831/1428), İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), Bûsirî (ö. 840/1436), Sıbt İbnü'l-Acemî (ö. 841/1438), İbn Nâsiruddîn (ö. 842/1438), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) ve Bedreddîn el-Aynî (ö. 855/1451) gibi hadis ilminin otorite âlimleri Memlûkler döneminde ilmî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

648-923/1250-1517 tarihleri arasında iki yüz elli yıldan fazla hüküm süren Memlûk Devleti hadis tarihi açısından özellikle hadis şerhleri ve ricalle dair önemli eserlerin telif edildiği bir dönemdir.¹⁶⁰ Bu dönemde İslâmî ilimlerin genelinde çok sayıda eser telif edilmiş, birçok şerh-hâşiye çalışması yapılmış, hadis çalışmaları artmış ve tasavvufî düşünce yaygınlaşmıştır.¹⁶¹ Memlûkler öncesinde Şam'da kurulan dârulhadîsler, Memlûklerle birlikte artarak devam etmiş ve kurumsal olarak hadis ilminin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Memlûkler döneminde yukarıda ismi geçen hadisle işigal etmiş âlimlerden dârulhadîslerde hocalık yapan isimlerden bazıları şunlardır:

Eşrefiye Dârulhadîsi'nde hocalık/şeyhlik yapan hadis âlimleri: Ebû Şâme el-Makdisî, Nevevî, Yusuf b. Abdurrahmân el-Mizzî, Tâceddîn es-Sübkî, Celaleddin el-Bulkînî, Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr, İbn Nâsiruddîn ve Birzâlî.

Kâmiliyye Dârulhadîsi'nde hocalık/şeyhlik yapan hadis âlimleri: Bedreddîn İbn Cemâa, İbn Seyyidünnâs, İbnü'l-İrâkî ve Zeynuddîn el-İrâkî.

¹⁶⁰ Yiğit, İsmail, "Memlûkler", **DİA**, XXIX, 94.

¹⁶¹ Gökçe, Ferhat, "Türkiye'de Memlûkler Dönemi Hadis Çalışmaları", **TALİD**, 11(21), 2013, s. 42.

Zâhiriyye dârulhadisi'nde hocalık/şeyhlik yapan hadis âlimleri: Birzâlî ve Zeynuddîn el-İrâkî.

Tenkiziyye Dârulhadisi'nde hocalık/şeyhlik yapan hadis âlimleri: Zehebî, Alâî ve Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr.

Nefisiyye Dârulhadisi'nde hocalık/şeyhlik yapan hadis âlimleri: Zehebî ve Birzâlî.

Bu dârulhadîslerin yanında Ebu'l-Mehâsin el-Hüseyînî, Bahâiyye Dârulhadîsi'nde; İbn Dakîku'l-Îd, Sâbıkıyye Dârulhadîsi'nde; Dimyâtî, Kahire Mansûriyye Medresesi'nde; Birzâlî, Nûriyye Dârulhadîsi'nde; Alâî, Nâsriyye Dârulhadîsi'nde hadis hocalığı vazifelerini yapmışlardır.

Memlûkler döneminde hadis ilminin medrese ve dârulhadîs gibi kurumlarda tahsil edilmesinin bir sonucu olarak özellikle Kâhire'de hadis ilmi en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır. İbn Haldun, Kâhire'deki bu ilmî canlanmayı vakıflarla tesis edilen kurumların artmasına bağlamıştır.¹⁶² Kurumsal ilerlemenin yanında aralarında muhaddis âilelerin de bulunduğu bu âlimlerin birbirleriyle hoca-talebe ilişkisi Memlûkler döneminde hadis ilminde önemli bir birikim oluşturmuştur. Ancak bu birikim gerek ilmî anlamda gerekse kurumsal anlamda Osmanlı Devleti'ne yeterince intikâl ettirilememiştir. Osmanlı Devleti'nin kurulduğu döneme denk gelen bu zaman diliminde Mısır'da zirve noktasına gelen hadis ilmi, Şam'da İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) ve Nevevî (ö. 676/1277) gibi âlimlerin talebeleri ve burada kurulan dârulhadîs geleneğinin devamı olarak iki yüz yıldan fazla süren bir birikimin ulaştığı seviyeyi temsil etmektedir.

Bilâdu'r-Rûm olarak anılan **Anadolu**'da hadis alanında kurumsal olarak ilk önemli faaliyet ise 640 (1242) yılında Çankırı Dârulhadîsi'nin açılması ile başlamıştır. Daha sonra ise Sivas Sâhibiyye Dârulhadîsi, Konya İnce Minare Dârulhadîsi ve Erzurum Ahmediye Dârulhadîsi'nin açılması ile farklı bölgelerde hadis eğitimi tadrîs edilmiştir. Ancak bu

¹⁶² Özkan, Halit, **Memlûklerin Son Asrında Hadis: Kahire 1392-1517**, Klasik, İstanbul, 2012, s. 27; İbn Haldûn, **Mukaddime**, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1988, I, 549.

medreselerin eğitimi ve hocaları hakkında yeterli malumat bulunmamaktadır. Sûfî bir âlim olan Sadreddin Konevî'nin (ö. 673/1274) Konya'da İbnü'l-Esîr'in *el-Câmi 'u'l-usûl'*ünü hadis geleneğine uygun, sema kayıtlarını tutarak okuttuğu bilgisi dışında bu dönemde Anadolu'da hadis ilminin tedrisi hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır.

Osmanlı Devleti kurulduğunda Anadolu'da ise Kutbüddin Şîrâzî (ö. 710/1311), Alâeddin el-Konevî (ö. 729/1329), Emînüddin el-Ebherî (ö. 733/1333), Cemâleddin el-Aksarâyî (ö. 791/1388-89 [?]) gibi tasavvuf ve felsefe alanlarında eser vermiş âlimlerin bulunması Anadolu ile Kâhire arasındaki farklılaşmayı göstermesi açısından önemlidir. Konya'da doğan Alâeddin el-Konevî, Şam ve Kâhire'ye gittikten sonra İbn Dakîku'l-îd (ö. 702/1302), Ebu'l-Abbas el-Eberkûhî, İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), Abdülmü'min ed-Dimyâtî (ö. 705/1306) gibi muhaddislerden ders almıştır. Zehebî (ö. 748/1348) ve Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr (ö. 774/1373) gibi muhaddislerin hocası olmuştur. Ancak döneminin önemli muhaddisleriyle hoca-talebe olarak irtibat kuran Alâeddin el-Konevî'nin Suyûtî'nin de belirttiği üzere “*aklî ve lugavî ilimleri kendisinde cem eden*” biri olarak öne çıkması Anadolu ilim geleneğinin erken dönemlerden itibaren naklî ilimlerden ziyade aklî ilimlere daha fazla önem verdiğini göstermektedir.¹⁶³ Dolayısıyla bu dönemde Kâhire-Şam havzasında naklî ilimler daha çok tadrîs edilirken Anadolu'da usûl/âlet ilimleriyle birlikte kelâm, felsefe ve tasavvuf ilimlerine ağırlık verilmiştir.

2. Kuruluş Döneminde Diyâr-ı Rûm İlim Düşüncesine Etki Eden Âlimlerin Hadis İlmiyle İlişkisi

Osmanlı medrese geleneğinin kendisi ile başladığı Dâvûd-i Kayserî (ö. 751/1350) Anadolu'da dünyaya gelmiş daha sonra ise Mısır'a giderek tefsir, hadis ve usûl ilimlerini tahsil etmiştir.¹⁶⁴ Aklî ilimlerde üstün bir yeteneğe sahip olduğunun zikredilmesi Osmanlı ilim geleneğinin temelini oluşturması bakımından kayda değerdir. Anadolu'da kendisinden önce Sadreddin el-Konevî'nin (ö. 673/1274) en önemli temsilcisi olduğu ekberî geleneğini

¹⁶³ Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, II, 150; Özcan, Tahsin, “Konevî, Alaeddin”, *DİA*, XXVI, 163-164.

¹⁶⁴ Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, s. 7.

de tevarüs etmiş olması Osmanlı medrese geleneğinin duruşunu da ortaya koymaktadır. Ancak Konevî'nin hadis konusundaki ilmî birikiminin Dâvûd-i Kayserî'de en azından telif ve tadrîs noktasında olmaması Selçuklular ve Anadolu Beylikleri dönemi medrese sistemi ile Osmanlı medreselerinin farklılaşmalarının olduğunun ilk göstergeleridir. Kâhire'de sema yoluyla İbnü'l-Esîr'in *el-Câmiu'l-usûl*'ünü dinleyen Sadreddin Konevî, Konya'da *el-Câmiu'l-usûl*'ü baştan sona talebelerle okumuştur.¹⁶⁵ Konevî, döneminde “muhaddis-i eyyâm, melikü'l-muhaddisîn” gibi ünvanlarla anılmıştır.¹⁶⁶ Aynı geleneği tevârüs eden Dâvûd-i Kayserî'nin ise Anadolu'da ilim tahsil ettikten sonra Mısır'a gidip orada hadis okumuş¹⁶⁷ olmasına rağmen hadis alanında herhangi bir çalışması bulunmamaktadır.

Döneminin hem Hanefî geleneği hem de hadis şerhçiliği açısından önde gelen bir diğer ismi Ekmelüddin el-Bâbertî'dir (ö. 786/1384). Her ne kadar Bayburtlu olduğu zikredilse de onun Anadolu coğrafyası ile irtibatı, yazdığı eserler ve talebelerle olmuştur. Fıkıhta *el-Hidaye* şerhi *el-İnâye* ile kendisinden sonraki literatürü etkilemiştir. Hadis alanındaki etkisi ise *Tuhfetü'l-ibrâr şerhu Meşâriki'l-envâr*'la olmuştur. Osmanlı döneminde medreselerde okutulan *Meşârik* üzerine yazılan şerh ve hâşiyelerde ve yazmalarının kenarındaki taliklerde, Babertî'nin şerhi sıklıkla kullanılmaktadır. Molla Fenârî'nin hocası olması ise hoca-talebe ilişkisi olarak Anadolu coğrafyası ile olan irtibatını göstermektedir. İbn Hacer, Ekmelüddin Bâbertî hakkında bilgi verirken onun fıkıh, Arap dili ve usûl ilmindeki bilgisini ifade etmiş ardından “*onun mesmûatından bir şey tahdis ettiğini bilmiyorum.*” demiştir.¹⁶⁸ Osmanlı medreselerinde yazdığı birçok metnin okunduğu ve medreselerde okutulan bir hadis kitabının şârihi olan Bâbertî'nin müteahhir döneminin en önemli muhaddisi olan İbn Hacer tarafından mesmûatından bir şey nakletmeyen birisi olarak tavsif edilmesi Anadolu ilmî zihniyetinin oturduğu temeli göstermesi açısından önemlidir. el-Bâbertî, Kâhire'deki genel hadis ilmî geleneğine çok uymayan “*Şeyh el-Ekme*”, Osmanlı

¹⁶⁵ Yılmaz, Muhammet, Sadreddin Konevî'nin Huzurunda Okunan İbnü'l-Esîr'in *Câmi'u'l-Usûl* Adlı Eserinin Semâ Kayıtları, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2013, cilt: XIII, sayı: 2, s, 1-19.

¹⁶⁶ Topatan, Mustafa, “Mevlevî Menâkıbnâmelerinde Sadreddin Konevî”, **I. Uluslararası Sadreddin Konevî Sempozyumu Bildirileri**, 2010, s, 224.

¹⁶⁷ Taşkoprîzâde, eş-Şekâik, s, 8.

¹⁶⁸ İbn Hacer, **İnbâu'l-gumr bi-ebnai'l-umr fi't-tarih**, thk. Hasân Habeşî, Lecnetu İhyai't-Türasi'l-İslami, Kahire, 1389/1969, I, 298. (وما علمته حدث بشيء من مسموعاته)

ulemâsının gözünde hem usûl ve fûru‘-ı fıkıhta hem de hadiste takip edilen önemli bir âlimdir. Bu düşünce İstanbul merkezli Osmanlı coğrafyasında artık hadis anlama faaliyetinin fıkıh usûlü ve lûgat ilimleriyle dirâyetü’l-hadîs merkezli ele alındığını göstermektedir.

Osmanlı hadis literatürünün fıkıh usûlü temelli ele alınmaya başladığının delillerinden bir tanesi de erken dönemde *Meşârik*’e şerh yazan Vecîhüddin el-Erzincânî ile Bâbertî’nin ve *Mesâbih*’e şerh yazan Musannifek’in Ebu’l-Usr el-Pezdevî’nin (ö. 482/1089) fıkıh usûlü eserine şerh yazmış olmalarıdır. Zira bu isimler hadis şerhlerini önceki âlimlerin usulünü takip ederek değil Horasan-Mâverâünnehir’de oluşan ve Anadolu’da neşvü nema bulacak usûl geleneği ile yazmışlardır.

Dönemin önemli âlimlerinden bir tanesi de Cemâleddin el-Aksarâyî’dir (791/1388-89). Taşkoprîzâde, üçüncü tabakada Sultan I. Murad âlimleri arasında zikrettiği Aksarayî’yi arabî ve aklî ilimlere vâkıf bir âlim olarak zikretmiştir. Taşkoprîzâde’nin ifade ettiği gibi eserlerini de aklî ve arabî ilimler merkezde kaleme almıştır. *el-Esile ve’l-ecvibe* isimli eserinde bulunan hadislerle ilgili herhangi bir kaynak ve isnad değerlendirmesine girmemiş hadislerin hepsi sahih kabul edilerek hadislerin anlaşılmasına (*dirâyetü’l-hadîs*) çalışılmıştır. Soru-cevap şeklinde yazılan ve ilk babta tefsir, ikinci babda hadis ilmi ile alakalı sorular cevaplanan eserinin önemli bir kısmı hadis ilmi ile ilgili açıklamalara ayrılmıştır. Müşkilü’l-hadis alanına dâhil edilebilecek olan bu eserde Aksarâyî, birbiriyle çelişkili gibi görünen hadislerin arasını cem etmeye çalışmıştır.¹⁶⁹

Anadolu’da ilim tahsil eden ve Aksarayî’nin talebesi olan Molla Fenârî (ö. 834/1431) daha sonra Seyyid Şerîf el-Cürcânî ile birlikte Kâhire’ye gitmiş, *Meşârik* şârihi Ekmeleddin el-Bâbertî’nin talebesi olmuştur. İbn Hacer ve Kâfiyeci gibi âlimlere hocalık yapmıştır. İbn Hacer, Molla Fenârî’den icazet aldığı belirtmiştir. Konevî ve Dâvûd-i Kayserî gibi ekberî çizgisinde olan âlimleri takip eden Molla Fenârî, fıkıh usûlü ve tasavvuf konularındaki eserlerle ön plana çıkmıştır. İbn Hacer, Molla Fenârî’nin İbn Arabî’nin *el-Füsûs*’unu okuduğunu ve takrir ettiğini ancak Kahire’ye gelince bunu izhâr etmeyip gizlediğini

¹⁶⁹ Aksarâyî, *el-Es’ile ve’l-ecvibe*, Ayasofya, 70, 71, 72.

belirtmiştir.¹⁷⁰ Kâhire'ye gidince *el-Füsûs* okuduğunu gizlemesi bile Anadolu ve Mısır bölgesinin düşünce farklılaşmasını göstermektedir. İbn Hacerle irtibat kurmuş olmasına rağmen hadis ilmi ile ilgili herhangi bir telifinin olmaması, Fenârî ekolünün aile bireyleri ve eserleri ile Osmanlı'ya etkisi düşünüldüğünde önemlidir.

İbn Melek (ö. 821/1418'den sonra) eserleri ile Osmanlı dönemine önemli etkileri olan bir âlimdir. Taşköprizâde ve Bursalı Mehmed Tahir'in Osmanlı âlimleri içerisinde zikrettikleri İbn Melek ömrünün büyük bölümünü Aydınolu Beyliği'nin sınırları içerisinde geçirmiştir. Yıldırım Bâyezid'in 1389/1390 yılında Aydınolu Beyliği'ni idaresi altına almasıyla İbn Melek de Osmanlı'nın siyasi nüfuz alanında yaşamış bir âlim konumuna gelmiştir. İbn Melek, Yıldırım'la Bursa'ya gitmemiş ömrünün sonuna kadar Tire'de kalmıştır. Ankara Savaşı'ndan sonra Timur'la İzmir'e kadar gelen Cürcânî ile görüşmüştür. Medreselerde ders kitabı olarak okutulan *Meşârik*, İbn Melek'in şerhi *Mebâriku'l-ehâr* ile birlikte okutulmuştur. Ayrıca İbn Melek, usûl-i hadis müellifi Kâfiyeci'nin hocaları arasındadır. Beş asır boyunca medresede hadis eğitiminin temel metni olan *Mebâriku'l-ehâr*'ın fıkıh temelli yazılması, hadisler şerh edilirken garip kelimelerin okunuşlarının ve anlamlarının verildiği yer yer kelâmî mevzuların açıklandığı kısa bir şerh olması hasebiyle Osmanlı medreselerinde tercih edilmiştir.

Anadolu'da doğan ve belli bir müddet İran, Kudüs, Kahire gibi şehirlerde ikâmet eden ve Kâhire'de vefat eden Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyeci'ye (ö. 879/1474) Taşköprizâde *eş-Şekâik*'te yer vermiştir.¹⁷¹ Birçok âlimden ders alan Kâfiyeci'nin hocaları arasında, Burhaneddin Haydar b. Mahmud Haydar el-Herevî, İbn Melek, Molla Fenârî gibi âlimler vardır.¹⁷² Suyûtî, "*ma'kulâtta*" büyük bir imam olarak tanıttığı hocasının usûl-i fıkıh, lügat, mantık ve felsefe gibi ilimlerdeki üstünlüğünü zikretmiş hadis, tefsir ve fıkıhta da telif sahibi olduğunu belirtmiştir.¹⁷³ Hadisle ilgili özellikle

¹⁷⁰ İbn Hacer, *İnbâu'l-ğumr*, III, 465.

¹⁷¹ Kâfiyeci Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde "*Osmanlı âlimi*" olarak tavsif edilmiştir. Bkz. Gökbulut, Hasan, "Kâfiyeci", *DİA*, XXIV, 154.

¹⁷² Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi*, VII, 259; Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, s. 64; Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, I, 117.

¹⁷³ Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, I, 117; Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, s. 64.

Hulâsatü'l-akvâl fî hadisi "İnneme'l-a'malü bi'n-niyât", ve *Muhtasar fi-ilmi'l-eser* isimli eserleri vardır.¹⁷⁴

Kâfiyeci *Hulâsatü'l-akvâl* isimli niyet hadisini şerh ettiği risâlesinde hadisi şerh etmeye başlamadan önce bazı hadis terimlerini açıklamış ardından hadisin kabul şartlarının hadisin metni ve râvisiyle alakalı olduğunu belirtmiştir. Metinle alakalı kısımda hadisin kendisinden daha kuvvetli bir delile muâriz olmaması, sahabenin ihtilaf etmemesi ve umumî belvâ gibi konularda açıklamalar yapmıştır. Daha sonra râvînin gâfil olmaması, Müslüman olması, akıllı olması gibi şartların gerektiğini belirtmiştir. Kâfiyeci, Buhârî'ye ulaşan isnadı olmasına rağmen uzatmamak için zikretmeyeceğini belirterek hadisin *Sahîh-i Buhârî*'deki metnini naklederek metni şerh etmeye başlamıştır. Raviler hakkında kısaca bilgi veren Kâfiyeci daha sonra Hz. Peygamber'in nesebi, risâleti ve hicreti gibi konularda kısaca açıklamalar yapmıştır. Bundan sonra hadisi, lügat, sarf, nahv, beyân ve fikhî açılardan ele alacağını belirtip hadisin metnini şerhe başlamış ve uzunca (إنما) edatını ve (ال) lâm-ı ta'rîfin manalarını açıklamıştır. Kâfiyeci'nin ictihâd, Allah'ın kulların fiillerinin yaratıcısı olmasının kulun amelindeki teklife etkisinin olup olmayacağı, amelin sadece hareket ve sükûneti mi kapsadığı gibi lügat, fıkıh ve kelâm konularında uzunca durması onun hadis şerhini İslâmî ilimlerdeki behresini gösterdiği bir risâle olarak kaleme aldığını ifade etmektedir. Kâfiyeci; Cevherî, Beyzâvî, Gazzâlî, Kirmânî, Nevevî gibi âlimlerden nakiller yapmıştır. Eserin 28 Şevval 872/21 Mayıs 1468 tarihinde tamamlandığı belirtilmiştir.¹⁷⁵

3. Diyâr-ı Rûm'a Gelen Hadis İcâzetli Âlimler

El-Kâmusü'l-muhît'in müellifi olan Kâzerûn'da doğan Fîrûzâbâdî (817/1415) Yıldırım Bâyezid döneminde Bursa'ya gelen âlimlerdendir. Kâhire, Şam, Kudüs, Hicaz, Yemen, Hind gibi İslam dünyasını dolaşarak *Sahîh-i Buhârî*, *Meşâriku'l-envâr*, *Müsned-i Ahmed*, *Sünen-i Beyhakî*, *Musannef-i İbn Ebî Şeybe* gibi hadis kitaplarının rivâyet hakkını elinde bulunduran Fîrûzâbâdî'nin Bursa'da hadis tedrisine yönelik faaliyette bulunduğu

¹⁷⁴ Taşkoprîzâde, *eş-Şekâik*, s. 65; Gökbulut, Hasan, "Kâfiyeci", *DİA*, XXIV, 155.

¹⁷⁵ Kâfiyeci, *Hulâsatü'l-akvâl*, Ayasofya, 525.

dair herhangi bir bilgi yoktur.¹⁷⁶ Tâceddîn es-Sübki (ö. 771/1370) ve Alâî'den (ö. 761/1359) hadis icâzetleri alan el-Fîrûzâbâdî, lügat ilimlerine öncelik veren Osmanlı âlimleri arasında daha çok lügatçi kimliği ile ön plana çıkmıştır. Kendisinden müselsel rivâyetleri dinlediğini zikreden İbn Hacer, Fîrûzâbâdî'nin *Şevâriku'l-esrâr fî şerhi Meşâriki'l-envâr* isimli bir şerhinin olduğunu kaydetmiştir.¹⁷⁷ *Urcûze fî mustalahi'l-hadîs* isimli hadis usûlü eseri olmasına rağmen Osmanlı döneminde hadis usûlü eseri ile tanınmamıştır. Bunun yanında hadislerle Hz. Peygamber'in hayatını anlattığı *Sifri's-saâde* isimli eserinin birçok nüshasının bulunması Osmanlı döneminde siyer ve şemâil türü eserlere daha fazla alaka gösterildiğini ifade etmektedir. Özellikle *Sifri's-saâde*'nin hâtîme kısmında Hz. Peygamber'den sahih hadis bulunmayan mevzuları naklettiği bölümün müstakil istinsahları yapılmıştır.¹⁷⁸ 18. yüzyılda İstanbul'da bulunmuş ve hadis dersleri vermiş olan Himmâtzâde *Sifri's-saâde*'nin zikredilen bu hâtîme kısmının hadislerini tahric etmiştir.¹⁷⁹ Ancak Fîrûzâbâdî'nin ne hadis tedrisatı bağlamında ne de hadis icâzetleri bağlamında diyâr-ı Rûm âlimlerine herhangi bir etkisi görünmemektedir.

İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) Osmanlı kıraat âlimlerinin silsilelerinin kendisinde birleştiği önemli bir âlimdir. Yıldırım Bâyezid döneminde Bursa'ya gelmiştir. Sultan kendisine özel ilgi göstermiş ve ihsanlarda bulunmuştur.¹⁸⁰ Döneminde hadis icazetlerine sahip olduğu, aralarında Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî (ö. 705/1306), Muhammed b. İshak el-Eberkûhî ve İbn Abdisselâm'ın (ö. 660/1262) talebelerinin de olduğu birçok kimseden hadis aldığı zikredilmiştir.¹⁸¹ Sehâvî, İbnü'l-Cezerî'nin kıraat ve hadis ilimlerini Anadolu'da yaydığını ifade etmiştir.¹⁸² Eşrefiyye Dârulhadîsi'nin meşîhati görevini de üstlendiği¹⁸³ dikkate alınırsa önemli bir hadis birikimine sahip olduğu anlaşılmaktadır. *Sahîh-i Buhârî*'nin muhtasarı *et-Tecridü's-sarih*'in müellifi Zebîdî (ö. 893/1488), *Tecrid*'in

¹⁷⁶ Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, s. 29-31; Kılıç Hulusi, "Fîrûzâbâdî", *DİA*, XIII, 142-145.

¹⁷⁷ İbn Hacer, *İnbâu'l-ğumr*, III, 47-50.

¹⁷⁸ Fîrûzâbâdî, *Hâtîmetu Sifri's-saâde*, Ayasofya, 912.

¹⁷⁹ Himmâtzâde, *et-Tenkît ve'l-ifâde fî tahrîci ehâdîsi hâtîmeti Sifri's-saâde*, thk. Ahmed Bezre, Dâru'l-Me'mun li't-Türâs Dımaşk, 1987/1407.

¹⁸⁰ İbn Hacer, *İnbâu'l-ğumr*, s. III, 525.

¹⁸¹ Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, s. 36.

¹⁸² Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi*, IX, 256.

¹⁸³ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi*, IX, 256.

mukaddimesinde sahip olduğu *el-Câmi'u's-Sahih* icâzetlerini zikrederken “*Hâtimetü'l-huffâz*” olarak nitelediği ve *Sahih-i Buhârî* okuduğu İbnü'l-Cezerî'yi de zikretmiştir.¹⁸⁴ Ancak Anadolu'da daha çok kıraat konusunda öne çıkan İbnü'l-Cezerî'nin Kâhire'de, Ahmed b. Hanbel ile İmam Şâfiî'nin *Müsned*'ini okutması¹⁸⁵ Ankara Savaşı'nda Timur'la Semerkant'a gittikten sonra *Sahih-i Buhârî* ve *Mesâbihu's-sünne* okutması ve *Mesâbih*'e bir şerh yazması¹⁸⁶ Osmanlı coğrafyasında gerek yönetici gerekse ulemâ nezdinde hadis dinleme, icâzet alma gibi konularda gerekli ilginin olmadığına hamledilmiştir.¹⁸⁷ İbnü'l-Cezerî'nin rivâyet ilimlerini kendisinde toplayan bir âlim olmasına rağmen Anadolu'da hadis tedrisâtı yapmamasını Kâtip Çelebi'nin İbnü'l-Cezerî'nin *Tezkiratu'l-ulemâ fi usûli'l-hadîs* isimli eserinden bahsederken naklettiği “*İbnü'l-Cezerî, eserinde hadis ilminin önemini, kesâd ve revâc bulduğu zamanları zikretmiş, aynı zamanda Rum diyarında hadis ehlinin az olduğuna temas etmiştir.*” cümlesi de açıklamaktadır.¹⁸⁸ İbnü'l-Cezerî'nin *Hısnu'l-hasîn* isimli eseri ise Osmanlı uleması nezdinde itibar görmüştür. Me'sûr duaları içermesinden ötürü zikir ve dua rivâyetleri konusunda takip edilmiş ve tercümelere yapılmıştır. İbnü'l-Cezerî'nin *el-Hidâye fi ilmi'r-rivâye* isimli hadis ıstılahlarını nazm olarak açıkladığı 370 beytlik hadis usûlü eserinin de İstanbul Kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır.¹⁸⁹ Ancak eserin Ahmed b. Ali el-Gazzî'nin (ö. 1179/1765) İbnü'l-Cezerî'nin eserini şerh ettiğini belirtmesi ve eseri Sultan I. Mahmûd'un kütüphanesi için istinsah etmesi haricinde¹⁹⁰ Osmanlı âlimleri arasında okunduğu, hadis tedrisâtında kullanıldığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Kâtip Çelebi'nin İbnü'l-Cezerî'den naklettiği “*Rum diyarında hadis ehlinin az olduğu*” Osmanlı döneminin kurulduğu yıldan İbnü'l-Cezerî'nin Bursa'da bulunduğu zamana kadar geçen yaklaşık 100 yıllık diliminde hadis ilminin durumunu ifade eden önemli bir tanıklıktır.

¹⁸⁴ Zebîdî, *et-Tecrîdü's-sarîh*, Dâru'n-Nefâis, Beyrût, 1985, s, 19.

¹⁸⁵ İbn Hacer, *İnbâu'l-ğumr*, s, III, 466.

¹⁸⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 389; Altıkulaç, Tayyar, “İbnü'l-Cezerî”, *DİA*, XX, 551-557.

¹⁸⁷ Bkz. Ayaz, “Molla Gürânî”, s, 39-40.

¹⁸⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 389.

¹⁸⁹ İbnü'l-Cezerî, *el-Hidâye fi ilmi'r-rivâye*, Lâleli, 70, vr. 1-22; 393; Servili, 52, vr. 103-111.

¹⁹⁰ İbnü'l-Cezerî, *el-Hidâye fi ilmi'r-rivâye*, Servili, 52, vr. 103-111.

Burhâneddin Haydar el-Herevî (ö. 830), (Suyûtî, 820'den sonra vefat ettiğini belirtmiştir.)¹⁹¹ Teftazânî'nin (ö. 792/1390) talebesi olmuş daha sonra diyâr-ı Rûm'a gelmiş ve müftülük yapmıştır. Osmanlı âlimlerinden bazılarının hadis icâzet silsilelerinin kendisinde birleştiği bir âlimdir. Edirne Dârulhadîsi'nin ilk müderrisi Fahredin el-Acemî, Kâfiyeci, Molla Hüsrev gibi âlimler kendisinden ilim almıştır. Suyûtî; meânî, beyan ve arabî ilimlerde allâme olduğunu belirtmiştir.¹⁹² Taşkoprîzâde'nin *Sahîh-i Buhârî* icâzeti de Burhâneddin el-Herevî'ye ulaşmaktadır.

Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin yanında yetişen Fahreddin el-Acemî (ö. 865/1460-61), ilk Osmanlı şeyhülislamıdır. Çelebi Mehmed (1413-1421) döneminde Osmanlı coğrafyasına gelmiş, Burhaneddin Haydar el-Herevî'den hadis okuyup icazet almıştır.¹⁹³ Otuz yıldan fazla bir süre müftülük makamında bulunan Fahreddin el-Acemî ulemadan olan babasından *Sahîh-i Buhârî*'yi nakil ve rivayete icâzetli idi. II. Murad'ın 828/1425'te yaptırdığı Edirne Dârulhadîsi'nin ilk müderrisi olarak vazife yapmıştır. Pek çok âlim kendisinden hadis dersleri almıştır. Hayreddin Halil b. Kasım ondan ders gördüğü gibi daha sonra Şeyhülislâm olan Alâeddin Arabî (ö. 901/1496), Edirne Dârulhadîsi'nde iken onun muîdi olmuştur. Hocasâde Muslihuddin Mustafa (ö. 893/1488), *Sahîh-i Buhârî*'yi Fahreddin el-Acemî'ye okumuş ve ondan hadis icâzeti almıştır.¹⁹⁴ Taşkoprîzâde'nin babası da Fahreddin el-Acemî'den icâzetli Hocasâde'ye *Sahîh-i Buhârî*'yi okumuş ve ondan icazet almıştır.¹⁹⁵ Bu aynı zamanda Taşkoprîzâdenin de *Sahîh-i Buhârî* icâzet silsilesidir. Osmanlı âlimlerinin bu dönemde veya sonraki asırlarda Teftazânî ve Cürcânî gibi âlimlerin talebelerinden hadis icâzeti almaları bu gelenekten gelen âlimlerin devlet nezdinde itibar görmesi ve bu bölgedeki âlimlerin Osmanlı Devleti'ne geldiklerinde önemli makamları elde etmelerinin bir sonucu olsa gerektir.

¹⁹¹ Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, I, 549.

¹⁹² Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, I, 117; Taşkoprîzâde, *eş-Şekâik*, s, 59-60, 117.

¹⁹³ Taşkoprîzâde, *eş-Şekâik*, s, 60.

¹⁹⁴ Taşkoprîzâde, *eş-Şekâik*, s, 60.

¹⁹⁵ Baltacı, Cahit, "Fahreddin-i Acemî", *DİA*, XII, 82.

Horasan'da doğan ve daha sonra İstanbul'a gelen Musannifek (ö. 875/1470) Fahreddin er-Râzî'nin soyundandır.¹⁹⁶ Eğitimini Herat gibi doğu medreselerinde tamamlayan Musannifek, Anadolu coğrafyasına gelmiş ve 850 senesinde *Mesâbih* şerhini Konya'da muhtemelen müderrislik yaparken kaleme almıştır.¹⁹⁷ Daha sonra Vezir Mahmud Paşa'nın daveti üzerine İstanbul'a gitmiştir. Kitaplarını Fatih Kütüphanesi'ne vakfetmiştir.¹⁹⁸ Kütüphanelerde fıkıh, tefsir, lügat ve tasavvuf ilimlerine dair yazdığı eserlerin birçok nüshasının olmasına rağmen *Mesâbih* şerhinin sadece müellif nüshasının bulunmasından bu eserine gerekli ihtimamın gösterilmediği anlaşılmaktadır.

Molla Gürânî (ö. 893/1488), ise Sehâvî'nin aktardığına göre İbn Hacer'den *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim* ve Irâkî'nin *Elfiye*'sini okumuş ve Kâhire'de sultanın huzurunda okunan *Sahîh-i Buhârî* meclislerinde hazır bulunmuştur.¹⁹⁹ Taşköprizâde de Gürânî'nin İbn Hacer'den hadis icâzeti aldığını özellikle *Sahîh-i Buhârî*'yi rivâyet ve dirâyet olarak okuduğunu belirtmiştir.²⁰⁰ Ayrıca İstanbul'un fethinden sonra kendisi için bir Dârulhadis inşa edildiği aktarılmıştır.²⁰¹ Mısır'da ilmî birikimini alan Molla Gürânî, İstanbul'a geldikten sonra *Sahîh-i Buhârî*'yi şerh etmiştir. *el-Kevseru'l-Cârî* isimli bu şerhini 874/1469 tarihinde Sultan Fatih'e takdim etmiştir.²⁰² Osmanlı coğrafyasındaki ilk *Sahîh-i Buhârî* şerhinin müellifi olan Molla Gürânî'nin şerhini “*mantikî analizler*” açısından farklı bir bakış açısıyla yazdığı belirtilmiştir.²⁰³ Ayrıca Molla Gürânî'nin şerhini usûl-i fikh ve mantık ağırlıklı olarak ele aldığı ve bu anlamda etkili bir anlama yöntemi geliştirdiği, teknik hadisçilik sayılan isnad değerlendirmeleri, ta'likler ve nüsha farklılıkları gibi konularda İbn Hacer ve Aynî'nin ortaya koyduğu açıklamaların ötesine geçemediği zikredilmiştir.²⁰⁴

¹⁹⁶ Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, s, 163.

¹⁹⁷ Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, s, 164.

¹⁹⁸ Erken dönemde Fatih Kütüphanesi'nin kitaplarının dökümünün yapıldığı listede Musannifek'in kitapları eserlerin altında belirtilmiştir. Bkz. TSMA.d, 9559.

¹⁹⁹ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi*, I, 241. Dâru Mektebeti'l-hayât, Beyrût, I, 241.

²⁰⁰ Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, s, 84.

²⁰¹ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi*, I, 242; Şevkânî, *Bedru't-tâli' bi-mehâsini men ba'de karni's-sâbi'*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ty, I, 41; Sehâvî, Molla Gürânî'nin Dârulhadis ismini verdiği bir medrese inşâ ettiğini belirtmiştir. (وَأَنْشَأَ بِاسْطَنْبُولِ جَامِعًا وَمَدْرَسَةً سَمَّاهَا دَارَ الْحَدِيثِ).

²⁰² Ayaz, Kadir, “Molla Gürânî”, s, 31.

²⁰³ Ayaz, Kadir, “Molla Gürânî”, s, 437.

²⁰⁴ Ayaz, Kadir, “Molla Gürânî”, s, 432.

Suyûtî'den Kâhire'de icâzet alan Molla Arap (ö. 938/1531), daha sonra diyâr-ı Rûm'a gelerek II. Bâyezid ve Yavuz Sultan Selim ile yakın ilişki kurmuştur. Yavuz ile bazı seferlere iştirak eden Molla Arap, kaleme aldığı *Tehzîbü'ş-Şemâil, es-Sedâd fi fadli'l-cihâd* isimli eserini Yavuz Sultan Selim'e ithaf etmiştir.²⁰⁵ Molla Arab'ın geniş yelpazede kaynak kullanması Anadolu'ya hadis ilminin aktarılması konusunda mühimdir. Ancak onun *Cemu'l-cevâmi, el-Câmiu's-sağîr* gibi derleme eserlerin sahibi olan Suyûtî'nin talebesi olması bu hadisleri ikincil kaynaklardan iktibas etmesinin daha büyük bir ihtimal olduğunu göstermektedir. Böyle olsa bile Molla Arab'ın hadis birikiminin ileri düzeyde olduğu görülmektedir. Sahih hadislerin tamamına yakını ezbere bildiğinin ifade edilmiş olması muhtemelen derleme eserlere vukufiyetini anlatmaktadır. Bu birikimi Kahire'de edinip Anadolu ve Balkanlara taşıyan bir âlim olması açısından önemlidir. Zira Molla Arap Balkanlar'da Saray ve Üsküp gibi şehirlerde on yıl kadar va'z vermiş ve birçok insanın Müslüman olmasına vesile olmuştur.²⁰⁶

4. Diyâr-ı Rûm'da İlim Tahsil Eden Âlimler

Bu başlık altında diyâr-ı Rûm'da ilim tahsil edip Osmanlı Devlet merkezinin bulunduğu şehre gelen veya Osmanlı'nın hâkimiyeti altında bulunan medreselerde ilim tahsil eden âlimlerin hadis ilmi ile ilişkisi incelenecektir. Bu sayede diyâr-ı Rûm düşüncesi temelli kurulan medreselerde yetişen âlimler tarafından hadis ilminin nasıl ele alındığı anlaşılacaktır.

Kutbüddin İznîkî (ö. 821/1418) Niğde'de doğmuş daha sonra İznik'e gelmiştir. Hadislerdeki zâhirî çelişkileri ortaya koymak için kaleme aldığı *Telfikâtu'l-Mesâbih* isimli eseri şu ana kadar tespit edilen Osmanlı döneminde Anadolu coğrafyasında yetişmiş bir

²⁰⁵ Molla Arab, *es-Sedâd fi fadli'l-cihâd*, Ayasofya 1985, 2a; Müellif eserinde birinci babda Allah yolunda cihadın faziletleri, ikinci babda cihada teşvikin fazileti, üçüncü babda şehitliğin fazileti, dördüncü babda ok atmanın fazileti, beşinci babda mücâhidlerin teçhizatlanmasının fazileti, altıncı babda Allah yolunda yara almanın fazileti, yedinci bab Allah yolunda küffârı öldürmenin fazileti gibi 19 baba ayırmıştır. Konu ile ilgili âyetleri verdikten sonra hadisleri aktarmıştır. Hadisleri aktarırken *Sahîh-i Buhârî, Müslim, İbn Huzeyme, İbn Hibbân, Taberânî, Beyhakî, Ebû Yala, Tirmizî, İbnü'l-Mübârek, İbn Asâkir, Saîd b. Mansûr, Hâkim, Ahmed b. Hanbel, Zehebî'nin Siyeru alâmi'n-nübelâ'sı İbn Ebi'd-Dünyâ'nın Kitâbü'z-zühdü, Kâdî İyâz'ın eş-Şifâsı, İbn Kesîr'in Tefsîr'i, İbn Ebî Şeybe, Ebû Dâvûd, Abdülazîm el-Münzirî, Abdürrezzâk, Bezzâr, Ebû Avâne, Nesâi, İbn Mâce, Ebû Nuaym, İbn Şâhin'in et-Terğîb* gibi müellif ve eserlerinden nakiller yaptığı görülmektedir.

²⁰⁶ Özcan, Tahsin, "Molla Arap", *DİA*, XXX, 240.

âlimin kaleme aldığı ilk hadis eseri olarak addedilmiştir.²⁰⁷ İznîkî, hadisler arasındaki zâhirî teâruzunu ehl-i ukûlün indinde makbul olan bir yolla ortadan kaldırmak²⁰⁸ için bu eseri kaleme aldığını belirtmiştir. Anadolu’da ilim tahsil eden İznîkî’nin ehl-i ukûl indinde makbul olan yollarla hadislere bir yaklaşım getirmesi diyâr-ı Rûm muhaddislerinin tavrını açıklamak açısından önemlidir.

İznîki, mukaddimedede tefsir ve hadis ilminin en önemli ilimlerden olduğunu ancak *zamanındaki talebelerin bu ilimlerin tahsiline önem vermediklerini* söylemektedir. Bunu da alet ilimlerini öğrendikten sonra yorulmadan bu ilmi elde etmenin kolay olduğunu sanmaları gibi sebeplere bağlamaktadır.²⁰⁹ *Zira zaruret miktarınca alet ilimlerini öğrendikten sonra dini ilimleri tahsil etmek vaciptir. Hadis ilmi zaruriyyet-i diniyyedendir. Birçok ulemâ da hadis ve tefsir ilminde funûn-ı âliye ve ulûm-ı akliyenin hilafına sema’ı ve teallümü şart koşmuşlardır,*²¹⁰ demesi hadis ilmi ile alakalı Osmanlı coğrafyasındaki eksikliğin farkında olduğunu göstermektedir.

Kutbüddin İznîkî’nin oğlu olan Kutbüddinzâde İznîkî (ö. 885/1480), Molla Fenârî’nin öğrencisidir. Konevî’nin *Miftâhu’l-gayb*’ını şerh etmiştir. Osmanlı âlimleri arasında ekberî çizginin en önemli temsilcileri arasındadır.²¹¹ Hadisle ilgili olarak, *Şerhu hadîsi Sübhâneke mâ arafnâke hakka ma’rifetike,*²¹² *Şerhu hadîsi ihticâci Âdem ma’â Mûsâ*²¹³ ve *Risâle fî*

²⁰⁷ Ayaz, Kadir, “Molla Gürânî”, s. 37.

²⁰⁸ İznîkî, *Tevfikâtu’l-Mesâbih*, Ayasofya, 476, 2a.

²⁰⁹ Yıldırım, Selahattin, “Anadolu Muhaddisleri”, s. 92; Ayaz, Kadir, “Molla Gürânî”, s. 5.

²¹⁰ İznîki, *Tevfikâtu’l-mesâbih*, Ayasofya, 476, 1b-2a. (İlk olarak İman babında, îmânın ne olduğunu belirten rivâyetleri sıralamış ve arkasından teâruzları tek tek göstererek yorumlamıştır. Cibrîl hadisindeki tarifin rivâyet ve delâlet bakımından daha kuvvetli olduğuna işâret etmiştir. İmânın ne olduğu ile ilgili nakledilen hadislerin imanın kuvveti, kemâli ve semeresine işâret ettiğini belirtmiştir. İmân-amel tartışmaları bağlamında yorumladığı hadislere ehl-i hadis düşüncesinden farklı bir açıdan yaklaşmaktadır. Eser, *Mesâbih*’ten seçilen hadislerin muhtelifu’l-hadîs açısından ele alındığı bir eserdir.)

²¹¹ Öngören, Reşad, “Kutbüddin İznîki” *DİA*, XXVI, 489-490.

²¹² Ragıb Paşa 692; Hacı Mahmud Efendi, 4223; Yazma Bağışlar, 4345.

²¹³ Amcazâde Hüseyin, 290, 37b-40a, (müellif nüshası); Hacı Mahmud Efendi, nr. 4223; Lâleli, 1593; Râgıb Paşa, 692.

*Beyâni ehâdîsi ta'cîli'l-fitr ve te'hîri's-sahûr*²¹⁴ (*Risâletü's-Sahûriyye ve'l-iftâriyye*).adlı eserleri yazmıştır.²¹⁵

Kutbüddinzâde, *Risâle ihticâci Âdem maa Mûsâ aleyhime's-selâm* isimli risâlesinde Âdem (as) ile Musa (as) arasındaki tartışmada kader konusunu kelâmî bağlamda ele almaktadır. Daha önce babası Kutbüddin el-İznîkî'nin *Mesâbîh* şerhinde “Bâbu'l-îmâni bi'l-kader” başlığı altında uzunca şerh ettiği²¹⁶ hadisi, oğlu Kutbüddinzâde el-İznîkî'nin tekrar şerh etmesi kader bağlamında bazı tartışmaların ulemânın gündeminde olduğunu göstermektedir.²¹⁷ Şârih, babası Kutbüddin İznîkî'nin *Mesâbîh* şerhinde bu hadise getirdiği yorumu naklederek şerhine başlamıştır. Ayrıca Osmanlı döneminin ilk yıllarında âlimlerin atıf yaptıkları *Mesâbîh* şerhlerinden biri olan Sehûmî'nin *Menhelü'l-yenâbi* isimli şerhinden nakil yapmıştır. Konuyu on vecihten açıklayan Kutbüddinzâde, Musâ as'ın Hızır ile birlikte yaptığı yolculuktan bahsetmiş ve Sadreddin Konevî'den nakille İbn Arabî'nin Hızır'la görüşüğünü ve Musâ as'ın Âdem as ile aralarında geçen olayı ona aktardığını zikretmiştir. Kutbüddinzâde İznîkî'nin diğer islam ülkelerine ilim yolculuğu yaptığı zikredilmemiştir. Dolayısıyla onun hadise dair eserleri Osmanlı coğrafyasında bulunan medreselerde yetişmiş bir âlimin eseri olması bakımından önemlidir. Risâlelerinde hadislerin kelâmî/felsefî düşünce

²¹⁴ Hacı Mahmud Efendi, 4223; Fatih, 2852.

²¹⁵ Kaynaklarda “*Şerhu hadîsi 'el-ulemâu verasetü'l-enbiyâ*” ismiyle de geçen şerh, iftar'da acele etmek, sahur yapmak ve sahur geciktirmek ve hurmayla iftarı açmak konusundaki hadisin şerhidir. Üç bâbdır. İlk bâb “ta'cîlu'l-fitr”, ikinci bâb “fi's-sahûr ve te'hîrihi”, üçüncü bâb ise “fi't-tergîb fi'l-fitri ale't-temr'dir.” Risâlenin girişinde ‘*el-ulemâu verasetü'l-enbiyâ*’ hadisinin zikredilmesinden ötürü yanlış olarak kaydedilmiştir. (Esad Efendi, 3594, 69b-74b.)

²¹⁶ Kutbüddîn el-İznîkî, *Tevfikâtu'l-Mesâbîh*, Ayasofya, 476, 30b-34b.

²¹⁷ اٰخٰجَ اٰدَمُ وَمُوْسَى عَلَيْهِمَا السَّلَامُ عِنْدَ رَبِّهِمَا، فَحَجَّ اٰدَمُ مُوسَى، قَالَا لَ مُوسَى: اَنْتَ اٰدَمُ الَّذِي خَلَقَكَ اللهُ بِيَدِهِ وَنَفَخَ فِيكَ مِنْ رُوْحِهِ، وَاَسْجَدَ لَكَ مَلٰٓئِكَتَهُ، وَاَسْكَنَكَ فِي جَنَّتِهِ، ثُمَّ اَهْبَطْتَ النَّاسَ بِخَطِيْبَتِكَ اِلَى الْاَرْضِ، فَقَالَ اٰدَمُ: اَنْتَ مُوسَى الَّذِي اصْطَفَاكَ اللهُ بِرِسَالَتِهِ وَبِكَلِمَتِهِ وَاَعْطَاكَ الْاَلْوَاخَ فِيهَا نَبِيَّانَ كُلَّ شَيْءٍ وَقَرَّبَكَ نَجِيًّا، فَبِكُمْ وَجَدْتَ اللهُ كَتَبَ التَّوْرَةَ قَبْلَ اَنْ يَخْلُقَ، قَالَ مُوسَى: يَا رَبِّعَيْنِ عٰمًا، قَالَ اٰدَمُ: فَهَلْ وَجَدْتَ فِيهَا وَعَصَى اٰدَمُ رَبَّهُ فَعَوَى، قَالَ: نَعَمْ، قَالَ: اَفْتَلَوْنِي عَلٰى اَنْ عَمِلْتُ عَمَلًا كَتَبَهُ اللهُ عَلٰى اَنْ اَعْمَلَهُ قَبْلَ اَنْ يَخْلُقَنِي يَا رَبِّعَيْنِ سَنَةً؟ " قَالَ رَسُوْلُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «فَحَجَّ اٰدَمُ مُوسَى (Âdem (as) ile Musa (as) münâkaşa ettiler, Musa, sen, Allah'ın eliyle yarattığı, ruhundan üflediği, meleklerin kendisine secde ettiği, cennetine yerleştirdiği, sonra senin hatan yüzünden insanları yeryüzüne indirdiği Âdem'sin dedi. Âdem de sen de Allah'ın risâletle seçtiği, konuştuğu, herşeyi açıklayan levhalar gönderdiği, Mûsâ'sın. Allah'ın Tevrat'ı benim yaratılmamdan kaç yıl önce yazdığını buluyor musun dedi. Musa, kırk yıl dedi. Peki, orada okuyor musun “Âdem isyan etti ve âsî oldu” diye dedi. Musâ, evet dedi. Âdem, peki Allah'ın beni yaratmadan kırk yıl önce benim hakkımda yazdığı yüzünden mi beni kınıyorsun, dedi. Peygamberimiz şöyle buyurdu. Âdem Mûsâ'ya galebe çaldı.) (Müslim, Kader, 15. Hadisin diğer kaynakları için Bkz. Buhârî, Enbiyâ, 31; Kader, 11; Tevhîd, 37; Ebû Dâvûd, Sünne, 17; Tirmizî Kader, 2; İbn Mâce, Mukaddime, 10.)

içerisinde yorumlanması Osmanlı dönemi hadis çalışmalarının yoğunlaştığı alanı göstermektedir.

Molla Fenârî'nin torunu olan Muhaşşî Molla Hasan Çelebi el-Fenârî (ö. 891/1486), Muhammed Şah el-Fenârî'nin oğludur. İlk eğitimini Bursa'da almış daha sonra Fahreddin el-Acemî, Alaeddin et-Tûsî, Molla Hüsrev gibi âlimlerden okumuştur. *Muğni'l-lebîb* okumak için Mısır'a gitmiştir. Mısır'da İbn Hacer'in talebelerinden *Sahîh-i Buhârî* okumuştur.²¹⁸ Daha sonra İstanbul'a gelen Hasan Çelebi, *el-Müstahreç mine'l-Buhârî* isimli eserin sahibi Muhyiddîn Seydî Çelebi gibi âlimlere hocalık yapmıştır. İbn Hacer'in talebelerinden *Sahîh-i Buhârî* okuyan Hasan Çelebi'nin, aldığı hadis icâzeti Anadolu hadis ilim geleneğini İbn Hacer'e bağlaması yönüyle önemli addedilmiştir.²¹⁹ Döneminin önemli hadis âlimi Suyûtî ile Kâhire'de görüşmüş olması ve Suyûtî'nin ondan övgüyle söz etmesi İstanbul ile Kahire arasındaki ilmi irtibatı göstermesi açısından önemlidir. İstanbul'da ilim hayatına devam eden bir âlimin hadis için değil de nahiv alanında eğitim ve icâzet almak için Mısır'a gitmesi ayrıca İbn Hacer'in talebeleri ve Suyûtî ile görüşmesine rağmen daha sonra hadis tedrisi ve naklî ilimlerde değil de dil, akâid, usûl-i fikh alanında eserler vermesinde Fatih Sultan Mehmed döneminde diyâr-ı Rûm'da aklî ve nazarî ilimlere gösterilen ilginin etkisi olmalıdır. Bu, mihverinde usûl-i fikh ve felsefe/kelâmın olduğu bir düşüncenin hâkim olduğu ve âlimleri ve onların telifâtını etkisine alan bir düşünceye karşılık gelmektedir.

Molla Lutfî, Lütfullah b. el-Hasan et-Tokâdî (ö. 900/1495), II. Bâyezid zamanında Edirne Dârulhadîsi'nde müderris olarak vazife yapmıştır. Edirne Dârulhadîsi'nde Kemalpaşazâde'nin hocası olmuştur. Taşköprizâde amcasından nakille Molla Lutfî'nin derslere başlamadan önce *Sahîh-i Buhârî*'den bir miktar hadis naklettiğini daha sonra derse başladığını zikretmiştir.²²⁰ *Talîkât alâ Evâili Sahîhi'l-Buhârî* isimli *Sahîh-i Buhârî*'nin baş kısımlarını şerh ettiği bir eseri bulunmaktadır.

²¹⁸ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, X, VIII.

²¹⁹ Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, s. 185-186; Akpınar, Cemil, "Hasan Çelebi, Fenârî", *DİA*, XVI, 314.

²²⁰ Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, s. 280, Mecdî, *Hadâikü's-Şekâik (Tercüme-i Şekâik)*, Dâru't-tibâati'l-âmire, İstanbul, 1853/1269, s. 298. (Taşköprizâde, Molla Lutfî'nin derslerde *Sahîh-i Buhârî*'den naklettiği bir hadisten sonra yaptığı açıklamalar yüzünden kendisine iftiralar atıldığını belirtmiştir.)

Muhyiddin Seydî Çelebi Kocевî (ö. 931/1524) ilköğrenimini babasından almış, daha sonra İbn Hacer'in (talebeleri vasıtasıyla) *Sahîh-i Buhârî* icazetine sahip olan Fenârîzâde Hasan Çelebi'den (ö. 891/1486) ders okumuştur. Anadolu kazaskerliğine kadar yükselmiş daha sonra görevi bırakarak Sahn-ı semân medresesi müderrisliğine tayin edilmiştir.²²¹ Seydî Çelebi, *el-Müstahrec mine'l-Buhârî* isimli eserinde *Sahîh-i Buhârî*'de bulunan siyaset ile ilgili hadisleri derlemiş ve şerh etmiştir.²²²

Muhammed Şah b. Muhammed b. Hasan er-Rûmî (ö. 939/1533), Zamanının âlimlerinden ve babasından ilim tahsil ettikten sonra İstanbul'da Davud Paşa Medresesi'ne müderris olmuştur. Daha sonra sırasıyla Edirne, İstanbul Sahn-ı Semân ve Bursa Murâdiye medreselerinde müderrislik yaptıktan sonra tekrar İstanbul Sahn-ı Semân medresesine yevmî 80 dirhemle müderris olarak tayin edildi. Şer'î, aklî ve arabî ilimlerde derinleşen Muhammed Şah, Kudûrî'nin *Muhtasari*'nin şerhi yanında *Sahîh-i Buhârî*'nin Sülâsiyyâtı'nı şerh etmiştir.²²³ Taşköprizâde daha birçok telifinin olduğunu ancak vefatından sonra kayb olduğunu belirtmiştir.²²⁴ Muhammed Şah'ın *Sülâsiyyât*'ı, hadisleri isnadlı olarak nakletmesi ve isnaddaki râviler hakkında bilgi vermesi bakımından önemlidir. Muhammed Şâh'a kadar Molla Gürânî'nin *el-Kevseru'l-Cârî* isimli *Sahîh-i Buhârî* şerhi istisna edilirse, isnad merkezli çalışmalar bulunmamaktadır. Ancak eserdeki hadislerin isnad özelliği açısından derlenmesi sebebiyle isnâdı da içeren bir çalışma yapılmıştır.

Osmanlı döneminin kuruluş yıllarına tekabül eden yaklaşık iki asırlık dönemde Mısır'da hadis ilmi faaliyeti yürüten âlimlerle sıkı bir irtibatın varlığı görülmektedir. Osmanlı âlimleri Mısır'da tedaris edilen hadis ilmini oradan alarak İstanbul'a gelmişlerdir. Ancak İstanbul'un hâkim ilmî yapısı içerisinde hadis ilmini Mısır'da tedaris edildiği şekilde tedaris etmemişlerdir. İbn Hacer, Sehavî, İbnü'l-Cezerî gibi âlimlerin Osmanlı âlimleri ile irtibatı

²²¹ Gazzî, Necmeddin, *el-Kevâkibü's-sâire*, I, 21.

²²² Hadislerle yazılan siyâsetnâme örneği de olan eserini Sultan II. Bâyezid'e ithaf etmiştir. Eserde yöneticilerin görev ve sorumlulukları ile halkla ilişkilerindeki durumları hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Her hadisten sonra o hadisteki garib kelimelerin anlamlarını, okununuşlarını vermiştir. İbn Battal en önemli kaynağıdır. Ayrıca Nevevî, Tîbî, Hattâbî gibi şârihlerden faydalanmıştır. Bkz. Seydî Çelebi, **Buhârî'de yönetim esasları (Müstahrec mine'l-Buhari)**, (trc. Mehmet Erdoğan), Darulhadis, İstanbul, 2000.

²²³ Musalla Medrese, 74.

²²⁴ Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, s, 386-387.

önemli bir imkânın varlığını göstermektedir. Ancak bu imkân Mısır'daki şekliyle hayatiyet bulamamıştır. Örneğin Osmanlı âlimleri gibi Hanefî-Mâturîdî olan, Mısır'da İbn Arabî'nin görüşlerini savunan ve İbn Hacer-İbnü'l-Cezerî gibi âlimlerden icâzet alan İbn Kutluboğa (ö. 879/1474) usûl, tahrîç ve ricâl ilmi ile ilgili eserleriyle hem Hanefî düşüncesini eserlerinde yansıtmış hem de Mısır âlimlerinden tevârüs ettiği ilmi, kendi bakış açısıyla yorumlayabilmiştir. Ancak İstanbul'da gerek Mısır/Kâhire'deki ortamın olmaması gerekse Horasan/Mâverâünnehir'de gelişen ilmî geleneğe intisap neticesinde hadis ilminin usûl-ricâl ilimlerinden ziyade dirâyet yönü öne çıkmıştır.

Osmanlı devletine gelen ve bir müddet burada bulunup herhangi bir hadis faaliyetinde bulunmayan âlimlerin daha sonra Osmanlı'dan ayrılıp gittikleri bölgelerde hadis tedrisine devam etmiş olmaları Osmanlı medrese eğitimi ve ilmî düşüncesinde özellikle erken dönemlerde hadis ilmüne yeterli ilginin olmadığı anlamına gelmektedir. Sultan II. Bâyezid zamanında İstanbul'a (Rum) gelen ve daha sonra Mekke'ye yerleşen Molla İsmail eş-Şirvânî'nin Mekke'de *Sahîh-i Buhârî* okuttuğu kaydedilmiştir.²²⁵ İbnü'l-Cezerî ve el-Fîrûzâbâdî'nin de Osmanlı'da değil de daha sonra gittikleri bölgelerde hadis ilmi ile daha yoğun iştiğal etmeleri ve tadrîs ve telîf faaliyetinde bulunmaları bu durumu teyit etmektedir.

Bu dönemde ayrıca Kâhire'den hadis icâzeti alıp Osmanlı Devleti'ne gelen âlimlerin hadisçi yönleriyle öne çıkmadığı ve bu hadis icazetlerinin yaygınlık kazanmadığı görülmektedir. Molla Hekîm eş-Şirvanî'nin (ö.890/1485) hac yolculuğu için çıktığı yolculukta es-Sehâvî (ö. 902/1497) ve dengi âlimlerden hadis icâzeti aldığı ayrıca Molla Gürânî'den (ö. 893/1488) icâzet aldığı belirtilmiştir.²²⁶ Akbilek Bahşi Halife er-Rûmî (v. 930) Arap diyarına gitmiş ve orada ilim tahsil etmiştir.²²⁷ Mısır'da Suyûtî'den icâzet aldığı belirtilmiştir. Sehâvî, Ebu'l-Fazl el-Merâğî eş-Şâfî'nin (ö. 894) Kâhire'de kendisinden müselsel hadislerin icâzetini aldığı daha sonra Bursa'ya gelip burada vefat ettiğini belirtmiştir.²²⁸ Aslen Endülüslü olan Şeyh Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Yahya

²²⁵ Taşkoprîzâde, eş-Şekâik, s, 356.

²²⁶ Taşkoprîzâde, eş-Şekâik, s, 221.

²²⁷ Gazzî, el-Kevâkibü's-sâire, I, 166.

²²⁸ Sehâvî, ed-Dav'u'l-lâmi', IX, 206.

el-Mağribî en-Nahvî (ö. 840) 806 tarihinde Kâhire'ye gelmiş ve İbn Hacer'den hadis okumuştur. Halep'te ve Kudüs'te bulunmuştur. Daha sonra Bursa'ya geldiği, insanların ona teveccüh ettiği, burada vefat ettiği belirtilmiştir.²²⁹

Endülüs'ten çıkan, Kâhire'de İbn Hacer'den hadis okuyup Bursa'ya gelen ve burada vefat eden Şemseddin el-Mağribî'nin varlığı o dönemde kendisi gibi birçok âlimin olabileceğini akla getirmektedir. Bu bilgilerden Osmanlı Devleti'nin kuruluşundaki âlimler arasındaki irtibatın, görülen ve tabakât kitaplarında zikredilenlerin çok daha ötesinde olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kuruluş dönemi Osmanlı ilimler tarihi özellikle hadis tarihi için zikredilmesi gereken en önemli kavram rihledir. Rihlelerle bu dönemde âlimler arasındaki irtibat güçlenmiş Bursa ve Edirne İslam şehirlerinin en önemlilerinden biri konumuna yükselmiştir. Mısır ve Şam, Doğu'da Horasan Mâverâünnehir ve Batı'da Endülüs'ten gelen âlimlerle bir hareketlilik yaşanmıştır. Hadis ilmi açısından söylenmesi gereken nokta ise bu dönemde Mısır/Kâhire'deki ilmî birikim Osmanlı Devleti'nin merkezi olan Bursa/Edirne/İstanbul'a aktarılamamıştır. Bunun ilk sebebi Osmanlı Devleti'nin önemli merkezlerinde yer alan âlimlerin hem ilgi alanlarının dil/kelam/felsefe ilimlerine daha yatkın olması hem de özellikle Sultan Fatih dönemindeki aklî ilimlere yönelik devlet tarafından sağlanan destektir. İkinci husus ise az da olsa hadis ile alakalı eser telif eden âlimler genellikle şerh kaleme almışlardır. Yazdıkları bu şerhler hadis ilminin önemli bir konusu olan isnad/ricâl değerlendirmelerinden ziyade dirâyetü'l-hadis olarak isimlendirilen anlam ve yorum merkezlidir. Müellifler hadis şerhlerinde ihtilâfu'l-hadis konusundaki hadislerde genellikle aklî yöntemlerle çözüme ulaşmaya gayret etmişlerdir.

Osmanlı'nın kuruluş yıllarına denk düşen bu dönemde hadis usûlü ile ilgili herhangi bir eserin okunduğu/icâzetinin verildiği gibi bilgilerin bulunmaması bu dönemde hadis usulünün diyâr-ı Rum âlimlerinin ilgisini çekmediği olarak yorumlanabilir. Dolayısıyla bu dönem nazârî düşüncenin medrese eğitiminin temelinde yer aldığı bir dönemdir. Her ne kadar rihlelerle hadis icâzetleri alınsa da bu icâzetlerin sonucu olabilecek bir hadis tedrisatının yapıldığını söylemek zordur. Mısır bölgesinden hadis icâzeti olarak Osmanlı coğrafyasına

²²⁹ İbn Hacer, **İnbâu'l-ğumr**, IV, 64; Sehâvî, **ed-Dav'u'l-lâmi**, VIII, 277; X, 26.

gelen âlimlerin buralarda hadis meclisleri akdettiğine dair herhangi bir bilgi nakledilmemiştir. Bu durum aynı zamanda bir tercihi de yansıtmaktadır. Bu dönemde nüveleri atılan Osmanlı düşüncesi, hâkim yapısını uzun yıllar muhafaza etmiştir.

B. İslam Birliğinin Tesis Edildiği Süreçte Hadis İlmi (Mısır ve Hicaz'ın İlhâkından Sonra Hadis İlmi (923/1517-1072/1661))

Bu dönem fiili olarak el-Kastallânî'nin (ö. 923/1517) vefatından sonra siyasi olarak ise Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethi (923/1517) ile başlayıp Köprülüler dönemi özellikle Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın Sadrazamlığa tayin edildiği döneme kadar (8 Rebîülevvel 1072/1 Kasım 1661) yaklaşık yüz elli yıllık dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde İslam dünyasının hâkimi konumuna yükselmiş ve İslam Dünyası'ndan birçok âlimle irtibat devam etmiştir. Bu aynı zamanda Avrupa ortalarına kadar ilerleyen fetihlerle âlimlerin sorumluluklarının daha da arttığı bir döneme tekâbül etmektedir.

Hicrî X. asrın ilk çeyreğinde Hicaz, Şam ve Mısır topraklarının Osmanlı topraklarına dâhil edilmesiyle bölge ile daha önce ilim rihleleriyle süregelen irtibat kâdî atamaları gibi siyasi-hukûkî irtibatla daha da gelişmiştir. Medrese silkini tamamlayan bir müderris eğer üst rütbelerdeki medreselerden kadılığa geçmişse Şam, Hicaz bölgesine kadı olarak tayin olabiliyordu. Bölge âlimleri ile irtibatın güçlenmesine katkı eden bir diğer faktör Şam, Hicaz gibi yüksek rütbeli kadılıklarda görev yapan âlimlerin daha sonra Kazasker ve Şeyhülislam rütbelerine kadar yükselebilmeleridir. Bürokraside üst rütbeleri temsil eden bu önemli görevlere gelen âlimlerle Arap coğrafyasında kâdî iken irtibat kuran âlimler daha sonra bu irtibatları vesilesiyle gerek İstanbul'a gelerek, gerekse buldukları bölgelerdeki medreselerde görev yaparak Osmanlı idaresiyle daha yakın temas kurmuşlardır.

Bu dönemde yapılan rihlelerle ilgili kaleme alınan seyahatler de İstanbul ulemâsı ile Arap coğrafyasında bulunan âlimler arasındaki irtibat ve ilmiyenin genel durumu hakkında bazı ipuçları sunmaktadır. Aynı zamanda muhaddis de olan Bedreddin el-Gazzî (ö.984/1577) ile Kutbüddin Mekkî en-Nehrevâlî'nin (ö. 990/1582) yolculuklarını anlattıkları seyahatname

türü eserlerinden bu dönemde ulemâ arasındaki irtibatın güçlü olduğu anlaşılmaktadır.²³⁰ Suyûtî'nin talebesi olan ve Suyûtî sonrasının önemli hadisçilerinden olan Şemseddin b. Tolun (ö. 953/1546) Osmanlı Devleti tarafından inşâ edilen Selimiye Camii'nde imam olarak vazife yapmıştır ve bu döneminde talebeler icâzet almak için kendisine rağbet göstermişlerdir. *Î'lâmü'l-verâ bi-men vulliyê nâiben mine'l-etraki bi-Dımeşk* isimli eserinde Osmanlı Devleti'nin Arap coğrafyasına hükmettiği ilk yılları bir hadisçinin gözünden aktarılmıştır.²³¹

Bu dönemde özellikle hadis ilmi söz konusu olduğunda iki âlim tipinden söz etmek mümkündür. Birisi Anadolu'da veya İstanbul'da yetişmiş, bürokraside üst görevler almış ve hadis eseri telif etmiş âlimlerdir. Bunlar, Kemalpaşazâde (ö. 940/1534), Atûfî (ö. 948/1541), Şeyhzâde (ö. 950/1543), Taşköprizâde (ö. 968/1561) ve Birgivî (ö. 981/1573) gibi Osmanlı döneminin en etkili âlimlerinin bulunduğu gruptur. Bunun yanında İbrâhîm el-Halebî (ö. 956/1549), Abdürrahîm el-Abbâsî (ö. 969/1561'den sonra), Bedreddin el-Gazzî (ö. 984/1577), Kutbüddîn en-Nehrevâlî (ö. 990/1582), Şihâbeddin el-Hafâcî (ö. 1069/1659) gibi âlimler Mısır ve Şam bölgesinde yetişip Osmanlı Devleti ve âlimleri ile yakın ilişkiler kurmuşlar, bazıları İstanbul'a gelmiş ve idari görevler de almışlardır. Mısır'da Zekeriyâ el-Ensârî'den icâzet alan Şihâbüddîn Garseddin Ahmed (ö. 971/1563-64) gibi Yavuz'un Mısır'ı fethinden sonra İstanbul'a gelen ve burada vefat eden âlimlerin varlığı özellikle Mısır'ın ilhakından sonra hadis icâzetli âlimlerin İstanbul'a geldiğini göstermektedir.²³² Aynı şekilde Acem'den gelip Bursa'da ikâmet eden Necmi Efendi b. Mehmed (ö. 978/1570) Sa'di Efendi'nin kendisini daveti üzerine İstanbul'a gelmiştir. Ebussuud Efendi'nin Şeyhülislamlığı zamanında Arap Çelebi'nin vefatı üzerine Cezeri Kasım Paşa Medresesi'ne

²³⁰ Kutbüddin Mekki, İstanbul ziyaretinde Ebussuud Efendi'yi (ö. 982/1574) ziyaretini aktarmaktadır. Ebussuud Efendi'nin oğlu Ahmed Efendi'yi ziyaretinde, onun Arapçasının açık ve belîğ olduğunu zikretmiş ve Ebu't-Tayyib el-Mütenebbi'nin (ö. 354/965) Divân'ını okuduğu her beyte üç mısra ekleyerek tahmis (beşleme) yaptığından bahsetmiş ve bunun büyük Arap üstadlarının bile yapamayacağı bir şey olduğunu kaydetmiştir. Mekkî devamında "*Öyle bir okudu ki neredeyse kendimden geçecektim. Bu şiirleri okuyan bir Türk çocuğu, Arap illerine gitmemiş, misvak ağacı çiğnememiş bir âlimdi.*" diyerek hayretini dile getirmiştir. Ahmed Efendi'nin, Rüstem Paşa Medresesi'nde *Hidâye*, *Şerhu'l-mevâkıf*, *Şerh-i Miiftâh* ve *Sahîh-i Buhârî* okuttuğunu da nakletmiştir. (Kâmil, Ekrem, "Gazzî Mekkî Seyahatnâmesi" **Tarih Semineri Dergisi**, İstanbul, 1937, 1-2. sayı, s. 73-74.)

²³¹ Gazzî, **el-Kevâkibu's-sâire**, II, 51-52.

²³² Atâî, **Hadâiku'l-hakâik**, 81-82.

tain olunmuştur. Atâî'nin aynen naklettiği icâzetinde hocası Sad b. İsa, Zekeriya el-Ensârî'den *Sahîh-i Buhârî*'nin “sülâsiyyâtını” ve Sagânî'nin *Meşâriku'l-envâr*'ı ile el-Beğâvî'nin *Mesâbîhu's-sünne*'sinin icâzetini almış ve Necmî Efendi'ye icâzet vermiştir.²³³

Mısır ve Hicaz bölgesinde ise Abdülvehhâb eş-Şa'rânî (ö. 973/1565), İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567), Münâvî (ö. 1031/1622), Muhammed Hicâzî el-Vâiz (ö. 1035), Necmeddin el-Gazzî (ö. 1061/1651), İbn Allân (ö. 1057/1648) gibi hadis âlimleri ilmî faaliyetlerini Osmanlı idaresinde sürdürmüşlerdir. Bu dönemde Nuh b. Mustafa el-Konevî (ö. 1070/1660) ise Anadolu'da yetişip daha sonra Mısır'a gitmiş ve orada hadis tedris ve telifinde bulunmuştur.

1. Yüksek Rütbeli Diyâr-ı Rûm Âlimlerinin Hadis Çalışmaları

Bu dönemde hadis alanında derlediği Erbaînler, tek hadis şerhleri, manzum hadis tercümelere, *Sahîh-i Buhârî*'nin ilk hadisleri ve kısa bir hadis ıstılahları risâlesiyle öne çıkan Kemalpaşazâde²³⁴ (ö. 940/1534), Edirne Dârulhadisi'nde Molla Lütî'nin talebesi olmuştur. 926/1520 yılında Edirne Dârulhadisi'nde müderrislik vazifesine atanmıştır. 928 yılında Edirne Sultan Bâyezid Medresesi'ne tayin edildiği gözönünde bulundurulursa iki seneye yakın Edirne Darulhadîsi'nde müderrislik yaptığı anlaşılmaktadır. Hadis sahasında *Sahîh-i Buhârî*'nin ilk hadislerine yazdığı talik de buradaki görevinin bir ürünü olmalıdır. Kendisine atfedilen “*İstulâhât-ı muhaddisîn*” isimli risâle bazı hadis terimlerinin açıklandığı bir sayfalık kısa bir not şeklindedir. Henüz Osmanlı ulemâsı tarafından herhangi bir hadis usulünün yazılmadığı bu dönemde Kemalpaşazâde'nin hadis terimlerinin tariflerini verdiği bu risâle bazı yazma hadis eserlerinin başına kaydedilmiştir. Edirne Dârulhadîsi'nde müderrislik yapan bir âlim olan Kemalpaşazâde'nin bir varaklık bu risâlesi Osmanlı döneminin başlangıcından itibaren uzun bir dönem hadis usûlü alanına gereken ilginin oluşmadığını

²³³ Atâî, **Hadâiku'l-hakâik**, 139-141.

²³⁴ Kemalpaşazâde'nin hadislerle ilgili bazı risâleleri *Resâil-i İbn Kemâl* isimli eserde İkdâm Matbaası'nda 1316/1898'de yayınlanmıştır. Prof. Dr. Muhittin Uysal, *Erbau Erbaînât ve Şurûhuhâ* isimli çalışmasında Kemalpaşazâde'nin *Erbaîn*'ini yayınlamıştır. Daha sonra 2018'de yayınlanan *Mecmûu Resâil-i-Allâme İbn Kemâl Paşa* isimli eserin II. cildinde Kemalpaşazâde'nin hadislerle ilgili risâleleri bir araya getirilmiştir. Muhakkiklerin *Erbaîn* risâlelerinin ilk defa yayınlandığını söylemeleri Prof. Dr. Muhittin Uysal'ın mezkûr çalışmasına muttali olamadıklarını göstermektedir.

göstermektedir. Kemalpaşazâde'ye atfedilen “*Dünyanın ömrünün yedi bin yıl olduğu*”²³⁵ ile ilgili Türkçe risâlesi, Suyûtî'den yapılan bir tercüme niteliğindedir.²³⁶ Bu durum Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinde yanında bulunan Kemalpaşazâde'nin Suyûtî'ye ait bazı eserlere ulaştığını göstermektedir. Nitekim Kemalpaşazâde'nin hakkında risale yazdığı taun²³⁷ konusu yine Suyûtî'nin üzerinde durduğu konulardandır.²³⁸ Kemalpaşazâde'nin Suyûtî'nin eserlerine vâkıf olmasına rağmen hadis ilmine Suyûtî kadar ihtimam göstermemiştir. Zira Kemalpaşazâde Yavuz Sultan Selim ile birlikte Mısır'a gittiğinde Mısır ulemasından hadis icâzeti almış ve âlî isnâd elde etmiştir. Ancak Kemalpaşazâde bu birikimi elde etmesine rağmen nakilden ziyâde fehm, dirâyet ve müdekkik yönü ağır basan bir âlim olarak tavsif edilmiştir. Kemalpaşazâde'nin hadis dışındaki ilimlerde Suyûtî'den üstün olduğu, ancak hadis ilminde Suyûtî'nin daha üstün olduğu belirtilmiştir.²³⁹

Hayreddin Hızır Atûfî (ö. 948/1541), Mısır'da Suyûtî'den icâzet alan Bahşî Halîfe'den tefsir ve hadis, Efdalzâde (ö. 908/1503) ve Hocasâde'den (ö. 893/1488) de aklî ilimleri okumuştur.²⁴⁰ Atufî < Bahşî Halife < Suyûtî silsilesi ile Kâhire hadis geleneğini, Atûfî < Hocasâde < Fahreddin el-Acemî < Burhâneddin Haydar el-Herevî < Teftazânî silsilesi ile Mâverâünnehir geleneğini kendinde cem etmiştir. Sultan II. Bâyezid'in sarayda görev verdiği Atûfî, hafız-ı kütüb olarak görev yapmış, daha sonra bu görevden ayrılarak İstanbul camilerinde vaaz vermeye başlamıştır.²⁴¹ Bir müddet sonra bu görevden de ayrılan Atûfî evine çekilerek telif ile meşgul olmuştur. Atûfî, Osmanlı döneminde hadis konusunda eser telif etmiş en velûd âlimlerdendir. *Keşfü'l-Meşârik* isimli *Meşâriku'l-envâr* şerhi hadis

²³⁵ إِنَّمَا الشَّقَاعَةُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لِمَنْ عَمِلَ الْكِبَائِرَ مِنْ أُمَّتِي، ثُمَّ مَاتُوا عَلَيْهَا، وَهُمْ فِي النَّبَابِ الْأَوَّلِ مِنْ جَهَنَّمَ، لَا تَسْوَدُ وُجُوهُهُمْ، وَلَا تَزْرُقُ عُبُونُهُمْ، (وَلَا يَلْعَلُونَ بِالْأَعْلَالِ، وَلَا يُفْرَتُونَ مَعَ الشَّيَاطِينِ، وَلَا يُصْرَبُونَ بِالْمَقَامِعِ، وَلَا يُطْرَحُونَ فِي الْأَدْرَاكِ، مِنْهُمْ مَنْ يَمُكُّتُ فِيهَا سَاعَةً ثُمَّ يَخْرُجُ، وَمِنْهُمْ مَنْ يَمُكُّتُ فِيهَا يَوْمًا ثُمَّ يَخْرُجُ، وَمِنْهُمْ مَنْ يَمُكُّتُ فِيهَا شَهْرًا ثُمَّ يَخْرُجُ، وَمِنْهُمْ مَنْ يَمُكُّتُ فِيهَا سَنَةً ثُمَّ يَخْرُجُ، وَأَطْوَلُهُمْ مُكْتًا فِيهَا مِثْلَ الدُّنْيَا مِنْذُ يَوْمِ خَلَقَتْ سَنَةً (إِلَى يَوْمِ أَفْنَيْتِ، وَذَلِكَ سَبْعَةَ أَلْفِ سَنَةٍ) el-Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, Dâru'l-Cîl, Beyrût, II, 36.

²³⁶ Kemalpaşazâde, *Risâle fî müddeti hayâtî'd-dünyâ*, Kılıç Ali Paşa, 1025, 73b-75a; es-Suyûtî, *el-Hâvî li'l-fetâvâ*, Dâru'l-fîkr, 2004, Beyrût, II, 104-107.

²³⁷ Kemâlpaşazâde, *Râhatu'l-ervâh fî ahvâli't-tâûn*, İ. İsmail Hakkı, 3672.

²³⁸ Suyûtî, *Mâ ravâhu'l-vâûn fî ahbâri't-tâûn*, Nuruosmaniye, 4948; es-Suyûtî, *el-Hâvî li'l-fetâvâ*, I, 454-455.

²³⁹ Temîmî, Takıyyüddin, *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, I, 107; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, Kâhire, ty, s, 22.

²⁴⁰ Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, s, 416.

²⁴¹ Bâyezid dönemi İn'âmât defterinde 14 Cumâdelâhir 909/ tarihinde hâfiz-ı kütüb olarak, Ramazan 909 tarihinde ise vâiz olarak sultan tarafından kendisine ihsanda bulunulmuştur. Bkz. Gök, İlhan, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 numaralı 909-933/1503-1527 tarihli İn'âmât Defteri*, s, 155, 192.

alanındaki en önemli eseridir.²⁴² *Enzâr fî şerhi ba‘zı hadîsi Meşâriki’l-envâr (Hâşiyeye alâ Mebâriki’l-ezhâr), Ravzü’l-insân fî tedâbiri’l-ebdân, Mir’âtü’r-rü’yâ, el-Cevheratü’l-cinâniyye fî mesâ’ili’l-îmâniyye (Hâşiyetü şerhi hadîsi evvel)* hadis ile ilgili diğer eserleridir.

İstanbul medreselerinde yetişen Şeyhzâde (ö. 950/1543), Şeyhülislam Efdalzâde’den ilim tahsil etmiştir. Beyzâvî tefsirine yazdığı hâşiyeye yanında hadisten *Meşârik* şerhi, Atûfî’nin şerhi ile birlikte Osmanlı döneminde *Meşârik* üzerine yazılmış en hacimli hadis şerhlerindedir. Hadis şerhini fikhî açıdan kaleme alan Şeyhzâde, hadislerde geçen garîb kelimelerin okunuşları ve anlamları ile ilgili bilgiler vermektedir.²⁴³

Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561), Muhammed et-Tûnusî el-Mağûşî’ye *Sahîh-i Buhârî* ve *Şifâ-i şerîf*’in bir bölümünü okuduğunu zikretmiş ve el-Mağûşî’den hadis icâzeti almıştır. Mağûşî’nin hadis senedi hocası Şihâbüddin Ahmed el-Bekkî el-Mağribî vasıtasıyla İbn Hacer’e ulaşmaktadır.²⁴⁴ Mağûşî, Taşköprizâde’nin babasından aldığı *Sahîh-i Buhârî* icâzet silsilesi Hocazâde (ö. 893/1488) ve Fahreddin el-Acemî (ö. 865/1460-61 [?]) kanalıyla Teftazânî’ye (ö. 792/1390) ulaşmaktadır. Taşköprizâde *Müstahrec mine’l-Buhârî* eserinin sahibi Seydî Çelebi ve onun hocası Fenârizâde Muhaşşî Hasan Çelebi (ö. 891/1486) vasıtasıyla İbn Hacer kanalıyla gelen hadis rivâyet icâzetinin de sahibidir. Ayrıca yine babası kanalıyla dedesi Hayreddin Halil (ö. 879/1475), Molla Yegân (ö. 865/1461 civarı), Molla Fenâri (ö. 834/1431) Cemâleddin el-Aksarâyî ve Ekmeleddin el-Bâbertî senedi bulunmaktadır.²⁴⁵ Taşköprizâde’nin Osmanlı medreselerinde okuttuğu hadis eserleri medresede hadis eğitimi bölümünde zikredilecektir. *Sahîh-i Buhârî* ve *eş-Şifâ* icâzeti olan ve medreselerde *Sahîh-i Buhârî* ve *Mesâbîhu’s-sünne* okutan Taşköprizâde’nin Hz. Peygamber’in latifelerini derlediği *Letâifu’n-nebî* isimli kırk hadis risâlesi²⁴⁶ ile *Risâletü’l-*

²⁴² *Keşfü’l-Meşârik*’in müellif nüshası Hacı Selim Ağa 230 numarada kayıtlıdır. Müellif şerhin yazımını 15 Rebiulevvel 946/31 Temmuz 1539 tarihinde bitirmiştir. 926/1520 senesinde Kanûnî’nin tahta geçtiği gözönünde bulundurulursa eser telifi için önemli bir zamanının olduğu görülmektedir.

²⁴³ Şeyhzâde, *Şerhu Meşâriki’l-envâr*, Ayasofya, 714.

²⁴⁴ Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, s. 555.

²⁴⁵ Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, s. 555-556.

²⁴⁶ Cihan, Sadık, “Taşköprizâde Ahmed Efendi’nin ‘Letâifu’n-Nebî’ İsimli Kırk Hadisi, **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, 1980, sayı: 4, s. 41-75; İmamoğlu, Abdullah Taha, “Taşköprülüzâde’ye Göre Hadis İlmi ve Letâifu’n-Nebî Adlı Kırk Hadis Risâlesinin Tahlili”, **Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: İstanbul’un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar**, 2015, s. 127-146.

garrâ fî halli hadîseyi'l-ibtidâ isimli risâlesinden başka hadislerle ilgili bir eseri bulunmamaktadır. *Risâletü'l-garrâ fî halli hadîseyi'l-ibtidâ* isimli eseri ise bir şeye başlarken besmeleyle, hamdle, hamd ve salatla başlanmayan işin sonunun kesik olduğunu belirten hadislerdeki ihtilafı konu edinen bir eserdir. Taşköprizâde hadisleri zikrederken kaynaklarına hiç atıf yapmamıştır. Hadislerin sahilik-zayıflık konusunu gözardı ederek açıklamaya çalışması Osmanlı dönemi hadisçiliğinin önemli özelliklerindedir.²⁴⁷ Taşköprizâde'nin *Risâle müte'allika bi-Sahihî Buhari ve şerhihi li'l-Fâdil el-Kirmânî* isimli eseri ise *Sahih-i Buhârî*'nin ilk babındaki (بَابُ بَدْءِ الْوَحْيِ) “bâb” kelimesinin okunuşu ve ilk bâbda vahiyle başlamasının hikmeti konusunu açıklayan bir varaklık bir risâledir. Risâlenin isminde Kirmânî'yi zikretmesinin sebebi ise zikrettiği konularda Kirmânî'nin açıklamalarına yer vermiş olmasıdır.²⁴⁸ Taşköprizâde'nin hadis şerhlerinde ihtilâflı görünen hadisleri açıklamaya çalışması ve dil açısından kelimelerin okuyuşuna öncelik vermesi Osmanlı dönemi âlimlerinin hadis şerhlerini hangi sâiklerle telif ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Kataloglarda Taşköprizade'ye atfedilen ve “*İktibasat fî ilmi usûli'l-hadis*” ismiyle kaydedilen eser 1080/1669-70 yılında yapılan *Mesâbih* tercümesinin başına Mesâbih şerhlerinden ve Taşköprizâde'nin *Mevzûatü'l-ulûm* adlı eserinden hadis usûlü ve tarihine yönelik iktibaslardır.²⁴⁹

Osmanlı döneminde yönetim ve kendi dönemindeki âlimlerle ihtilaflar yaşayan ve İstanbul'dan ayrılıp Birgi'de müderris olarak görev yapan Birgivî Mehmed Efendi (ö. 981/1573) Osmanlı müellifleri içerisindeki ilk hadis usûlü çalışmasını yapan kişi olması bakımından önemlidir. Gerek para vakıfları konusundaki Ebussuud Efendi ile yaşadığı ihtilaf, gerekse ilmiye sınıfına yönelik eleştirileri onun İstanbul'dan uzaklaşmasına ve ilmiye tarikinde üst rütbelerde yükselememesine sebebiyet vermiştir. Birgivî'nin devlet kadrolarından ve merkezden uzaklaşması ve hadis telifatı ile arasındaki irtibat Osmanlı dönemi hadis telifatının niceliğine dair önemli bir bilgidir. Zira devlet kadrolarından uzak durma ve İstanbul merkezli yönetici ve ulema sınıfından uzaklaşma eser telifine etki etmiştir.

²⁴⁷ Bağdatlı Vehbi, 2196.

²⁴⁸ Taşköprizâde, *Risâle müte'allika bi-Sahihî Buhari ve şerhihi li'l-Fâdil el-Kirmânî*, Carullah, 2098; Nuruosmaniye, 4902; Veliyyüddin Efendi, 3275.

²⁴⁹ Çelebi Abdullah, 44.

Birgivî *Erbain*'de ve *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'de toplumu irşâd etmeyi düşünmüş bunun vasıtası olarak da hadisleri irşad ve tebliğ için bir vesile kılmıştır.²⁵⁰ *Et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'de Birgivî'nin kaynak olarak ilk dönem hadis kitaplarından olan *Kütüb-i sitte*, Abdurrezzak'ın *el-Musannef*'i, Bezzâr ve Ebû Ya'lâ'nın *el-Müsned*'i, Taberânî'nin *Mu'cemleri*, İbn Adî'nin *el-Kâmil*'i, Hâkim'in *el-Müstedrek*'i gibi eserleri zikretse de bu eserlere bizzat ulaştığı sonucuna ulaşamayız.²⁵¹ Zira Birgivî'nin eserlerinde kullandığı hadisleri *el-Câmi'u'l-usûl*, *el-Câmi'u's-sağîr* gibi muahhar dönemde yazılan derleme kaynaklardan almış olması ihtimali daha isabetlidir. Hadisleri naklederken kaynaklarına rumuzlarla atıfta bulunması da bu hadisleri bu rumuzları kullanan derleme eserlerden aldığını teyit etmektedir. Her ne kadar o dönem *Sahîh-i Buhârî*'nin medreselerde okutulup icâzetleri verildiği biliniyorsa da kullanımındaki kolaylıktan ötürü fihrist niteliği de taşıyan ve alfabetik olarak tertip edilmiş eserler telifte ve tedriste tercih edilmiştir. Ahlâk konusunda ele aldığı eseri *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'nin yüzlerce nüshasının olmasına rağmen kendisine atfedilen hadis usûlü risâlesinin sınırlı sayıda yazma nüshasının olması, medrese tedrisinde hadis usûlü alanına yeterince rağbet edilmediğini göstermektedir.

2. İstanbul-Şam-Kâhire Hattında Hadis

Memlükler sonrası hadis ilminin yaklaşık olarak 150 yıllık zaman dilimi olan 923-1070/1517-1660 yılları arasında bu dönemden önce veya bu dönemde vefat etmiş olan Suyûtî (ö. 911/1505), Kastallânî (ö. 923/1517), Zekeriyâ el-Ensârî (ö. 926/1520) gibi memlük döneminde yetişen muhaddis âlimlerin talebeleri vasıtasıyla hadis ilmi hoca-talebe silsilesi olarak devam etmiştir. Şehâbeddîn er-Remlî (ö. 957/1550), Şemseddin el-Alkamî (ö. 969/1561-62), Abdülvehhâb eş-Şa'rânî (ö. 973/1565), İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567), Necmeddin el-Gaytî (ö. 982/1574-75), Bedreddin el-Gazzî (ö.984/1577), Şemseddin er-Remlî (ö. 1004/1596), Sâlim es-Senhûrî (ö. 1015/1606) Münâvî (ö. 1031/1622), Muhammed b. Abdullah Hicâzî el-Vâiz (ö. 1035/1626), İbrâhîm el-Lekânî (ö. 1041/1632), Necmeddin el-Gazzî (ö. 1061/1651), Şehâbeddin el-Hafâcî (ö. 1069/1659), Nûh b. Mustafa el-Konevî (ö.

²⁵⁰ Yüksel, Emrullah, "Birgivi", *DİA*, VI, 191-194.

²⁵¹ Martı, Huriye, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2012, s. 56-57.

1070/1660) gibi isimler icâzetleri ve eserleriyle hadis ilmini sonraki nesillere taşımışlardır. Bu âlimlerin en büyük özelliği ise muhaddis olmalarının yanısıra aynı zamanda mutasavvıf veya fakih kimliklerinin de bulunmasıdır.

Halepli olan ve Kahire’de Süyûtî gibi âlimlerden ders okuyan İbrahim bin Muhammed el-Halebî, (ö. 956/1549) Mısır’da hadis ve tefsîr okumuş daha sonra İstanbul’a gelerek Fatih Camii’nde hatîb ve imam olmuştur. Taşkoprîzâde fıkhîta yed-i tûlâ sahibi olduğunu belirtmiştir.²⁵² Osmanlı medreselerinde çokça okutulan *Mülteka’l-ebhur*’un müellifidir. Bedreddin el-Gazzî, İstanbul’u ziyaretinde kendisi ile görüştüğünü ifade etmektedir.²⁵³ Hadisle ilgili *Fusûlü’l-erbaîn* isimli bir eseri olduğu zikredilmiştir.²⁵⁴ Şemâil ve hilye türünde kaleme aldığı *el-Hilyetü’ş-şerîfe*²⁵⁵ isimli eseri Kâdî İyâz’ın *eş-Şifâ*’sından derlenmiştir. Osmanlı döneminde hadis alanında gelişecek hilye, şemâil türü edebiyatın ilk örneklerindedir. Süyûtî’den ders almış olmasına rağmen hadis usûlü konularından ziyade şemâil türü eser kaleme almasında Osmanlı toplumunun etkisinin olduğu düşünülebilir.

867/1463 tarihinde Kâhire’de doğan Abdürrahîm el-Abbâsî (ö. 969/1561’den sonra) aralarında Kâfiyeci gibi âlimlerin olduğu birçok âlimden ilim tahsil etmiştir.²⁵⁶ İbnü’l-Muammer es-Sahrâvî’den *Sahîh-i Buhârî*’yi dinlemiştir.²⁵⁷ II. Bâyezid zamanında İstanbul’a gelmiş, yazdığı *Sahîh-i Buhârî* şerhini Sultan Bâyezid’e takdîm etmiştir.²⁵⁸ Sultan da kendisine ihsanda bulunmuş bina ettirdiği medresede hadis okutmasını talep etmiş ancak

²⁵² Taşkoprîzâde, *eş-Şekâik*, s, 499-500.

²⁵³ Bedreddin el-Gazzî, *el-Metâli’u’l-bedriyye fi’l-menâzili’r-Rûmiyye*, Dâru’s-Süveydî, Beyrut, 2004, s, 209; Temîmî, *Tabakatü’s-seniyye fi teracimi’l-hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Dâru’r-Rifai, Riyad, 1983, I, 222.

²⁵⁴ İbrahim el-Halebî, *Fusûlu’l-erbaîn*; Reşîd Efendi, 242, (Reşîd Efendi, 242 numarada bulunan risâle kırk baba ayrılmış abdest, gusûl, namaz, cenaze, oruç, zekât, hac gibi konular hakkında vârid olan hadisler nakledilmiştir. Erbaîn adı kırk konunun tespit edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bab başlıkları altında birçok hadis zikredilmiştir. Ancak risalenin İbrahim el-Halebî’ye ait olduğuna dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.)

²⁵⁵ Lâleli, 1543/5; Pertev Paşa, 603.

²⁵⁶ Gazzî, *el-Kevâkibü’s-sâire*, II, 159-160

²⁵⁷ İbnü’l-Îmâd, *Şezarâtü’z-zeheb*, X, 486; Gazzî, *el-Kevâkibü’s-sâire*, II, 159-160.

²⁵⁸ Müellif eserinde Sultan II. Bâyezid için sünneti ihyâ eden Arap ve Acem sultanlarının seyyidi demiştir. (القائم بأعباء السنة و فرضه مولى ملوك الأمم سيد سلاطين العرب و العجم Hamidiye, 299, 2a.

Abbâsî kabul etmemiştir.²⁵⁹ Sultanın talebini kabul etmeyen ve Mısır'a dönen Abbâsî, Mısır'ın fethinden sonra tekrar İstanbul'a gelmiş kendisine günlük elli dirhem maaş bağlanmış ve vefat edinceye kadar İstanbul'da ikâmet etmiştir. Yavuz Sultan Selim'in öldüğünü rüyasında görmüş ve Sultan Süleyman, Manisa'dan gelinceye kadar Yavuz'un öldüğünü gizlemiştir. Bu olaydan sonra devlet nezdinde üne ve itibara kavuşmuştur. Taşköprizâde hadiste âlî sened sahibi olduğunu belirtmiş şerhini ise muhtasar ve müfid olarak nitelemiştir.²⁶⁰ Kemalpaşazâde'nin kırk hadis ve şerhini Türkçeye çeviren Âşık Nettâî (Âşık Çelebi) (ö. 979/1572), 969 senesinde Abdürrahim el-Abbâsî'den Kütüb-i sitte icâzeti aldığını belirtmiştir.²⁶¹

Şerhini İstanbul'da yazdığını belirten Abdurrahîm el-Abbâsî, *Feyzü'l-Bârî fî şerhi garibi Sahîhi'l-Buhârî*²⁶² isimli şerhinin mukaddimesinde İbnü'l-Esîr'in metodunu takip ederek şerhi isnatlardan tecrid ederek yazacağını belirtmiştir. Yaklaşık elli-altmış yıl önce İbn Hacer'in ve Aynî'nin ricâl ile alakalı tüm bilgileri aktaran şerhlerinden sonra İstanbul'a gelen Abbâsî'nin senedleri hazfedip ricalle ilgili değerlendirmeleri baştan elemesi ve şerhini lügat eksenli garîbu'l-hadis tarzında ele alması hadis ilminin tarihinin seyrine de önemli bir işaret olarak sayılabilir. Osmanlı ilmiyesinin rical ilminden ziyade dil ilimlerine yatkınlığı şerhin bu bağlamda yazılmış olmasına etki etmiş olmalıdır. Abdurrahîm el-Abbâsî'nin Sultan Süleyman döneminde Rodos'un fethedilmesi üzerine *Menhu rabbi'l-beriyye fî fethi Rodosi'l-ebiyye* isimli bir risale kaleme almış olması Osmanlı Devleti ile irtibatının güçlü olduğunu göstermektedir.²⁶³

Kaynaklarda Vehbî el-Yemânî olarak da zikredilen Kadrî Bigavî (ö. 1065/1654'den sonra), Yemen'de ve Mısır'da uzun süre görev aldıktan sonra İstanbul'da Suyûtî'nin *el-*

²⁵⁹ Abdürrahim Abbâsî, **Feyzü'l-bârî**, Atf Efendi, 529. Nüshanın zahriyyesinden bulunan tercüme-i halinden naklen. Bu tercüme-i halinde ayrıca el-Abbâsî'nin Rum'da (İstanbul) *Sahîh-i Buhârî*'ye geniş bir şerh yazdığı belirtilmiştir. Gazzî, **el-Kevâkibü's-sâire**, II, 162.

²⁶⁰ Taşköprizâde, **eş-Şekâik**, s, 412.

²⁶¹ Kasidecizâde 724, 56b.

²⁶² Abdurrahîm el-Abbâsî, **Feyzü'l-Bârî**, Hamidiye, 298, 2a. 1175 tarihinde istinsâh edilmiştir. 503 varaktır. Hamidiye 299'daki nüsha ise 488 varaktır. Müstensih Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-İzzî el-Âmirî nüshanın sonuna *Sahîh-i Buhârî* ve şerhin müellifi el-Abbâsî'nin faziletini anlatan bir sayfalık bir not eklemiştir.

²⁶³ Abbâsî, **Menhu rabbi'l-beriyye fî fethi Rodosi'l-ebiyye**, Topkapı Sarayı Ktp. III. Ahmed, 518.

Câmiu's-sağîr'ini tercüme etmiştir. Münâvî'nin *el-Câmiu's-sağîr* şerhi *et-Teysîr*'in tercümesi niteliğinde olan bu eser, müellifi Münâvî'nin vefatından 12-13 sene gibi kısa bir süre sonra Türkçeye tercüme edilmiş olması bakımından önemlidir. On binden fazla hadis içeren bu tercümenin İstanbul kütüphanelerinde iki nüshası bulunmaktadır.²⁶⁴ Tercümeden Kadri Bigavî'nin uzun yıllar Yemen ve Mısır gibi Arap coğrafyasında kaldığı, özellikle edebiyat ve şiir alanında derinleştiği, Mısır'da hakkında malumat sahibi olduğu *et-Teysîr*'i İstanbul'a getirip tercüme ettiği anlaşılmaktadır. *el-Câmi'u's-sağîr* ve Münâvî'nin şerhleri Osmanlı döneminde çokça okunmasına rağmen mezkûr tercüme ulema arasında çok fazla yaygınlaşmamıştır. Eserin istinsahının yapılmaması, sadece iki müellif nüshasının olması da bu durumu teyit etmektedir.

Bedreddin el-Gazzî (ö. 984/1577), memleketinde tasavvuf ve hadis ilimlerini aldıktan sonra babası ile birlikte Mısır'a gitti. Yaklaşık beş sene kaldığı Mısır'da Zekeriya el-Ensârî, Burhâneddîn İbn Ebî Şerîf, Kastallânî, Burhâneddin Kalkaşendî'den hadis dersi aldı. Kendisinden hadis alanlar arasında Çivizâde Mehmed Efendi, Bostanzâde Mehmed Efendi gibi Şam'da kadılık yapanlarla Muîdzâde el-Amâsî gibi âlimler bulunmaktadır.²⁶⁵ İstanbul'a gelmiş, Kanuni ile görüşmüştür. Bedreddin Gazzî ile oğlu Necmeddin Gazzî (ö. 1061/1651) kendilerinden sonra gelen hadis âlimlerinin icazetlerin birçoğunun birleşme noktasıdır. Bedreddin Gazzî'nin İstanbul'a gelip âlimlerle ve idarecilerle buluştuğu gezisini anlattığı eseri *el-Metâliu'l-bedriyye fi'l-menâzili'r-Rûmiyye* isimli eseri dönemin Anadolu ve İstanbul'u hakkında değerli bilgiler içermektedir. İstanbul'da Mısır'dan tanıdığı Ebu'l-Feth Abdürrahim el-Abbâsî'nin evine misafir olmuştur. Kınalızâde Ali Çelebi, Şam kadısı olduğu zaman Bedreddin el-Gazzî'den hadis okumuştur.²⁶⁶

²⁶⁴ Kadri Bigavî, **Tercüme-i Câmiu's-sağîr**, Hamidiye, 312-314; Şehid Ali Paşa, 457-462.

²⁶⁵ Gazzî, Necmeddin, **el-Kevâkibü's-sâire**, III, 6.

²⁶⁶ Gazzî, Necmeddin, **el-Kevâkibü's-sâire**, III, 167. Ayrıca Necmeddin el-Gazzî ve Kâtip Çelebi'nin naklettiğine göre Kınalızâde Ali Çelebi (İbnü'l-Hinnâî) Şam kadısı olduğu zaman Bedreddin el-Gazzî'nin ders meclisine katılmış ve aralarında ilmî tartışma yaşanmıştır. Bedreddin el-Gazzî, Emeviye Câmi'indeki tefsir dersinden sonra Zemahşeri'yi eleştiren Ebû Hayyân el-Endelûsî'ye talebesi Ahmed b. Yusuf es-Semîn'in yaptığı itirazları yerinde bulmadığını belirtmiştir. Kınalızâde ise talebesi Ahmed b. Yusuf es-Semîn'in haklı olduğunu bunu da İbn Hacer'in teyit ettiğini belirtmiştir. El-Gazzî ile Kınalızâde bu konuda risâleler kaleme almışlardır. Tartışmanın sonunda Şam uleması Kınalızâde'nin ilmî bakımdan üstünlüğünü ikrar etmiştir. (Gazzî, Necmeddin, **el-Kevâkibü's-sâire**, III, 168; Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zünûn**, I, 122-123. Bu tartışma

İbrâhîm el-Lekânî (ö. 1041/1631), Memlûkler döneminden sonra Osmanlı idâresindeki Mısır topraklarında yetişmiş önemli muhaddislerdendir. Mısır’da uzun süre hadis tedrisatı yapmıştır. Nuhbe üzerine *Kazâu’l-vatar* isimli bir eseri vardır. Kâtip Çelebi’nin 1052/1642-43 senesinde kendisinden *Nuhbe* ve *Elfiye* okuduğu Vâiz Velî Efendi, hadis ilmini İbrâhîm el-Lekânî’den ahz etmiştir.²⁶⁷ Âtâî, el-Lekânî için “Diyâr-ı Mısıryyenin a’lem-i ulemâsı” demiştir.²⁶⁸

Aslen Mısırlı olan ve Mekke’de ikâmet eden Muhammed b. Ahmed el-Menûfî (ö. 1044/1635) Ka’be’nin anahtarını Sultan [IV.] Murad’a takdim etmek istemiş Rum’a (İstanbul) seyahat için yola çıkmış Şam’a uğrayınca talebelere Emeviye Camii’nde *Sahîh-i Müslim* okutmuştur. Sultan’ın Revân seferinde olmasından dolayı İstanbul’a gelememiştir.²⁶⁹

Abdurrahim b. Abdulmuhsin eş-Şa’râvî (eş-Şa’rânî) (ö. 1048/1638) aslen Mısırlıdır. İstanbul’a hicret etmiştir. İstanbul’da Şeyhulislâm Sadeddin Efendi’den ilim tahsil etmiştir. 1021 yılında Edirne Dârülhadîs müderrisliğine tayin edilmiştir. Kur’ân ve özellikle hadis ilminde çok üstün bir konumda idi.²⁷⁰

Şa’rânîzâde Ebu’s-Suûd Efendi (1082/1672) 999 tarihinde Mısır’da doğmuş Mısır’da ilim tahsil ettikten sonra babası Abdurrahim eş-Şa’rânî ile birlikte İstanbul’a gelmiştir. Şeyhulislam Sunullah Efendi’den mülazım olarak medrese silkine dâhil olmuştur. Birçok medresede müderris olmuş akabinde Şam ve Kudüs kadılıklarında bulunmuştur. Bursa ve Edirne kadılıkları yaptıktan sonra 1066/1656 tarihinde Şîrvânî Ahmed Efendi yerine Süleymânîye Dârulhadîs müderrisliğine getirilmiş bir sene görev yaptıktan sonra azledilmiştir.²⁷¹

hakkında Prof. Dr. Mehmet Eren bir tebliğ metni kaleme almıştır. Bkz. Eren, Mehmet, “Kınalızâde Ali Efendi ile Bedreddin el-Gazzî Arasında İlmî Bir Tartışma”, **Uluslararası Kınalızâde Ailesi Sempozyumu Bildiriler Kitabı 31 Mayıs 1-2 Haziran**, 2014, s. 151-162.)

²⁶⁷ Kâtip Çelebi, *Mîzânu’l-Hakk*, s. 136.

²⁶⁸ Âtâî, *Hadâiku’l-hakâik*, s. 763.

²⁶⁹ Muhibbî, *Hulâsatu’l-eser*, III, 360.

²⁷⁰ Şeyhî, *Vekâyi’l-fudalâ*, s. 36-37.

²⁷¹ Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şekâik*, 642-643.

Ali b. Hasan b. Sadaka (ö. 1057), aslen Mısırlıdır. *İdrâkû'l-hakîka fî tahrîci ehâdisi't-Tarîka* isimli eserinde kendisini Bayrampaşa İmamı olarak tanıtmıştır. *Et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'nin hadislerini tahriç etmesi İstanbul'da yapılmış bir tahriç çalışması olması açısından son derece önemlidir. Eserinin sonunda zikrettiği kaynakları hadis ilmindeki ve kaynaklara ulaşmadaki derinliğini göstermektedir.

Mekke'de ders veren muhaddislerinden olan ve döneminin Suyûfî'si olarak zikredilen İbn Allân (ö. 1057/1648) (Muhammed b. Alî b. Muhammed Allân), Mekke'ye gelen talebelere hadis okutmasıyla tanınmıştır. Özellikle Kâbe'de *Sahîh-i Buhârî* hatimleri ile birçok talebeye hadis icâzeti vermiştir.²⁷² Nuh b. Mustafa el-Konevî'nin de hadis okuduğu Muhammed Vâiz el-Hicâzî'den (ö. 1035/1625) hadis icâzeti almıştır. Muvatta şerhi olan ve Mekke'de kadılık yapmış Pîrîzâde İbrahim b. Hüseyin hadis ilmini İbn Allân'dan almıştır. Hasan b. Ali el-Uceymî, hem Pîrîzâde İbrahim'den hem de İbn Allân'dan hadis dersi almıştır. 1071/1660-61 senesinde İstanbul'da vefat eden Abdülberr bin Abdülkadir el-Feyûmî, 1042/1632-33 senesinde İbn Allân'dan hadis icâzeti almış daha sonra İstanbul'a gelmiştir.²⁷³ İstanbul'u ziyâret eden Yusuf b. Hüseyin el-Halebî (ö. 1153/1740) de İbn Allân'dan Mekke'de icâzet almıştır.²⁷⁴ İbn Allân, Nevevî'nin *el-Ezkâr* ve *Riyâzü's-sâlihîn* isimli eserlerini şerh etmiştir. Ayrıca *el-Vechü's-sabîh fî hatmi'l-Câmii's-sahîh* isimli *Sahîh-i Buhârî*'nin hatmi ile ilgili bir risâlesi bulunmaktadır.²⁷⁵ İbn Allan'ın İmam Birgivî'nin *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'sini şerh ettiği *el-Mevahibü'l-Fethiye ala Tarikati'l-Muhammediyye* isimli eserinin İstanbul Kütüphanelerinde birçok nüshasının bulunması eserleriyle de İstanbul ulemâsı tarafından takip edildiğini göstermektedir. Kataloglarda "*Kurratü'l-Ayn fî Hadisi -İstemtiu min haze'l-beyti fe-innehû kad hüdime*"²⁷⁶ isimli bir risalenin olduğu görülmektedir.

²⁷² Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, IV, 185.

²⁷³ Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, II, 292-298.

²⁷⁴ Yusuf b. Hüseyin el-Halebî, *Kifâyetü'r-râvî ve's-sâmî*, Veliyyüddin, 793, 87a.

²⁷⁵ Nuruosmaniye, 2431.

²⁷⁶ «اسْتَمْتَعُوا مِنْ هَذَا الْبَيْتِ فَإِنَّهُ قَدْ هُدِمَ مَرَّتَيْنِ، وَيُرْفَعُ الثَّلَاثَةَ» hadisini şerhidir. (Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 608; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 153; İbn Hüzeyme, *Sahîh*, IV, 128.) Müellifin bu eseri sel sebebiyle Kâbe'nin hatim kısmının 1039 yılında yıkılmasından sonra yazmış olması muhtemeldir. Kâbe'nin içinde *Sahîh-i Buhârî* okutan İbn Allan hatmin sonlarına yaklaştığı için *Sahîh-i Buhârî* okumaya devam etmek istemiş ancak tamir inşaatında

el-Kevâkibü's-sâire isimli tabakat türü bir eser kaleme alan Necmeddin el-Gazzî (ö. 1061/1651) yaşadığı dönemde “*muhaddisü's-Şâm*”²⁷⁷ “*hâtimetü huffâzı's-Şâm*”²⁷⁸ olarak nitelendirilmiştir. Yirmi yedi sene gibi uzun bir zaman Emeviye Câmii'nde hadis okutması²⁷⁹ birçok âlimin kendisinden icâzet almasını sağlamıştır. İstanbul'a gelmiş ve burada âlimlerle irtibat kurmuştur. Necmeddin el-Gazzî'nin babası Bedreddin el-Gazzî vasıtasıyla Zekeriyâ el-Ensârî ve hocası İbn Hacer'e uzanan silsilesi kendisinden sonraki hadis âlimlerini İbn Hacer'e bağlayan önemli bir isnaddır. Abdülbâkî el-Hanbelî, İbrâhîm el-Kûrânî, Abdulganî en-Nablusî gibi kendisinden icâzet alan talebeleri vasıtasıyla Gazzî silsilesiyle verilen icâzetler yaygınlık kazanmıştır.

Mısır'da doğan Şehâbeddin el-Hafâcî (ö. 1069/1659), memleketinde İbrahim el-Alkamî, Şemseddin er-Remlî gibi âlimlerden ders almış daha sonra İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da Ganîzâde, Mustafa b. Azmi ve Şeyhülislâm Hoca Sadeddin (ö. 1008/1599) gibi âlimlerden ders almıştır.²⁸⁰ Ebussuud Efendi'den (ö. 982/1574) ders alan *Tâcü't-tevârih* müellifi Hoca Sadeddin'i İstanbul'un en önemli âlimi olarak zikretmiştir. Üsküp ve Selanik kadılıkları yapan Hafâcî, İstanbul ulemâsı ile anlaşamaması üzerine kendisine maaş bağlanarak Mısır'a gönderilmiştir. Kendisi Hoca Sadeddin Efendi'den sonra Şeyhülislam olan Sunullah Efendi (ö. 1021/1612) zamanında işlerin yolundan çıktığını, bunu Sadrazam'a ilettiğini, bunun üzerine sürgün edildiğini belirtmiştir.²⁸¹ Ayrıca Şeyhülislam Esad Efendi'den sonra (ö. 1034/1625) fetvanın, kadılığın ve ilmî mansıpların değerinin kaybolduğunu belirtmiştir.²⁸² Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ* isimli eserinde “*Beyânu ahvâli'r-Rûm ve inkırâzı ulemâihâ ve neşri'z-zulmi ve'l-udvâni beyne ümerâihâ*” başlığı altında Osmanlı âlimlerini acımasızca eleştirmiş hatta ağır hakaretler etmiştir.²⁸³ Hafâcî'nin bu

çalışanlarla arasında anlaşmazlıklar çıkmış ve konu Mekke şerifine intikal edince kısa süreliğine hapsedilmiştir. (Muhibbi, *Hulâsatü'l-eser*, IV, 186; Yusuf b. Hüseyin el-Halebî, *Kifâyetü'r-râvî ve's-sâmî*, Veliyyüddin, 793, 87a.)

²⁷⁷ Muhibbi, *Hulâsatü'l-eser*, IV, 189.

²⁷⁸ Muhibbi, *Hulâsatü'l-eser*, IV, 200.

²⁷⁹ Muhibbi, *Hulâsatü'l-eser*, IV, 199.

²⁸⁰ Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ*, II, 330.

²⁸¹ Murâdî, *Hulâsatü'l-eser*, I, 332-333.

²⁸² Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ*, II, 283.

²⁸³ Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ*, II, 281-324.

eleştirileri Şeyhülislam Sunullah Efendi (ö. 1021/1612) ile anlaşamamasından kaynaklanmıştır. Arap diline büyük bir vukûfu olan Hafâcî, yaşadığı dönemde İstanbul uleması ile anlaşamasa da sonraki dönem Osmanlı âlimlerinin kendisinden övgü ile bahsettiği bir âlimdir. *Nesîmü'r-riyâz* isimli *eş-Şifâ* şerhi Osmanlı döneminde *eş-Şifâ* üzerine yazılan şerhler, tercümeleler, ihtisarların temel kaynaklarındandır.

Nûh b. Mustafa el-Konevî (ö. 1070/1660), Konya'da bir müddet müftülük yaptıktan sonra Kâhire'ye gitmiş ve orada vefat etmiştir. Mısır'da Muhammed Vâiz el-Hicâzî'den (16 Rebûlevvel 1035) hadis okumuştur. Hocası el-Hicâzî gibi kendisi de *el-Câmiu's-sağîr*'i şerh etmiştir. Yarım kalmış bir şerhtir.²⁸⁴ Konevî'nin hocası El-Hicâzî'nin Mısır'da Necmeddîn el-Gaytî, Şemseddin el-Alkamî'den ders almış olması²⁸⁵ el-Konevî'yi Suyûtî ve İbn Hacer silsilesine bağlamıştır.

3. Kâdîzâdeliler-Sivâsîler Arasında Yaşanan Tartışmalar ve Hadis

Kâdîzâdeliler ile Sivâsîler olarak bilinen iki grup arasında yaşanan gerginlikte hadis ilmi açısından bazı tartışmaların yaşandığı bilinmektedir. Bu tartışmalar sahih-mevzu hadis ile sünnet-bid'at çerçevesinde yürümüşdür. Kâdîzâdeliler İmam Birgivî'nin *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye*'sini vaazlarında okutarak halkı irşâd etmeye ve bid'at olarak nitelendirdikleri uygulamalardan uzaklaştırmaya çalışmışlardır. Bu tartışmalar arasında sûfîlerin devran ve sema uygulamalarına karşı duruşları başta gelmektedir. Kâtip Çelebi, o dönemde yaşanan tartışmaları ele aldığı eserinde yirmi ihtilâflı meseleyi zikretmiştir. Bunlar; hayât-ı Hızır, teğanni, raks-devir, hutbe esnasında salat ve tarziye, tütün, kahve, afyon, ebeveyn-i rasûl,²⁸⁶ Firavun'un imanı, İbn Arabî, Yezîd'in imanı, bid'at, kabir ziyareti, Regaib ve Berat gecesi namazları, namazlardan sonra musâfaha, el veya başla selam, emr-i bi'l-

²⁸⁴ Nuh b. Mustafa el-Konevî, *Şerhu'l-Câmi'i's-sağîr*, Hamidiye 315; Hekimoğlu 192; Nuruosmaniye 947.

²⁸⁵ Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, IV, 175.

²⁸⁶ Ebeveyn-i rasûl konusu *Mizânu'l-Hakk*'ın Osmalı'nın son dönemlerindeki baskılarında risaleden çıkarılmıştır.

ma'rûf nehy-i ani'l-münker, millet-din ayrımı, rüşvet, Ebu's-Suûd ile Birgili arasında yaşanan tartışmadır.²⁸⁷

Bid'at-sünnet tartışmaları bu dönemde topluma yayılmış, camilerde birden fazla olan minarelerin ve kaşıkla yemek yemenin bid'at olduğu gibi söylemler yayılmıştır. Bu konulardaki tartışmalar dönemin tartışmaların ileri boyutlara vardığını göstermektedir.²⁸⁸ Birgivî'nin *et-Tarîka*'daki hadislerinin zayıf ve mevzu olduğu tartışmaları da uzun süre devletin, ulemanın ve toplumun gündemini meşgul etmiştir. Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), Nâimâ (ö. 1128/1716) ve Uzunçarşılı'nın (1888-1977) Kâdızâdeliler ile Sivâsîler arasındaki mücadele anlatılırken Mehmed Ağa Camii imamı Tatar İmamla Kadızâdeliler arasında geçen bir olay anlatılmaktadır. Olaya geçmeden önce *et-Tarîka*'nın hadislerini ilk olarak sivâsîler grubundan birisinin tahriç ettiği ifade edilmektedir. “*Ol-zümreden [Sivâsîler] biri kitab-ı mezbûrun hadislerini tahrîç tarîki ile tezyîf kaydına düşüp fenni değil iken azîm dağdağaya uğradı.*”²⁸⁹ Daha sonra Kürd Molla isimli bir âlim *et-Tarîka*'yı şerh şeklinde zayıf hadislerini ortaya koyan ve bazı meselelerine açıklayan bir risâle kaleme almıştı.²⁹⁰

Kürd Molla'dan sonra Tatar İmam'ın yine şerh şeklinde *et-Tarîka*'da olan mevzû hadisleri ortaya koymak için bir eser kaleme aldığı belirtilmiştir.²⁹¹ *Et-Tarîka*'daki mevzu hadisleri ortaya çıkaran Tatar İmam²⁹² eseriyle Şeyhulislâm Ebû Saîd Efendi'nin huzuruna çıkmıştır. O esnada Şeyhulislâm'ın huzurunda Birgivîzâde İsmet Efendi bulunmaktaydı.

²⁸⁷ Kâtib Çelebi, **Mizânu'l-hakk**, s, 17-125.

²⁸⁸ “*Maslahat-ı dünyevîye için mezbûr seyhler mütereddid bir zarîf sû'âl idüp bid'at-ı haseneyi ve cümle-i seyî'eye ref' idüp sa'y itseniz gerekidi. Yohsa don giymek dahi bid'atdır. Anları dahi kaldırır mısız? didikde Türk Ahmed belî, âyende men' ideriz pîstemâl kuşansunlar. Harîf tekrâr sû'âl idüp, kaşık isti'mâli de yokdur. Anı ne islersiz? Âyende kaldırırız, ta'âmı elleriyle yesünler. Yag-ı zefîr ellerine bulasmagla ne lâzım gelür? Harîf-i zarîf ta'accüb idüp, efendiler halk-ı âlemi soyup ... çöl Arab'ı kıyafetine komak istersiz deyü hıza eylemiş. Huzzâr-ı meclislerinde biri dahi yâ sultânım kaşıklar yasağ oldıkda bir alay kaşıkçı fukarâsı ne işlesün didikde yine Türk Ahmed misvâk ve tesbîh yapup geçinsünler dimiş. Zarîf-i mezbûr Türk Ahmed'e ta'rizen misvâk ve tesbîh san'atı Gerede ve Taraklı Türklerine işledirsün. Haremeyn fukarâsına te'ayyüs idecek san'at bulun dimiş.*” (Gökçek, Mehmet Fatih, **Behçetî**, s, 14-15.)

²⁸⁹ Kâtib Çelebi, **Fezleke**, II, 383; Nâimâ, **Tarih**, V, 268.

²⁹⁰ (*Mezbûr Kürd dahi şeyhin sevk ve terğîbine binâen şerh şeklinde kitab-ı mezbûru red u cerh etmek kasd etti ve tarikat kitabında olan ehâdis-i za'îfeyi beyân ve bazı mevzu'una dahl ve tearruz etmişti.*) Nâimâ, **Tarih**, V, 268.

²⁹¹ Nâimâ, **Tarih**, V, 268.

²⁹² Uzunçarşılı'ya göre Tatar İmam, Hüseyin el-Kefevî'dir. Ancak o tarihte Kefevî vefat etmişti.

Şeyhüslâm eseri İsmet Efendi'ye takdim etti. İsmet Efendi, kitabın *et-Tarîka*'nın hadislerinin zayıf olduğunu belirtmek için kaleme alındığını görünce eseri müellife iade etmiştir. Halvetî tarîkati meşâyihinden ve tarikat ehlerinden okuryazar olanlar, Kürd Molla'nın ve Tatar İmam'ın eserlerinin istinsahlarını yapıp halka arasında yaymışlardır. Yaygınlaşan şerhleri Kâdîzâdeliler de okuyarak mütalaa etmişler ve Kürd Molla'nın "*istivâ ale'l-arş*" tefsirinde ehl-i sünnetin görüşüne aykırı görüş bildirdiğini ve katlinin gerektiği konusunda Enderûn-ı Hümâyûn ve Saray'a yakın kimseleri kullanarak dönemin Şeyhüslâm'ı Bahâî Efendi'nin (ö. 1064/1654) huzuruna çıkmışlardır. Araya girenlerin olayı yatıştırmasıyla Kürd Molla sürgüne gönderilmiştir. Kâdîzâdeliler Kürd Molla'nın sürgününden sonra Tatar İmam'ın eserinin de *et-Tarîka* hadislerine mevzu deyip eseri tezyif ettiği için müellifinin katledilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Tatar İmam Kadîzâdelilerin Şeyhüslâm'a giderek şikâyet etmeleri üzerine Şeyhüslâm Bahâî Efendi'nin huzuruna çıkmış ve daha önce Kürd Molla'ya yaptıklarını kendisine yapamayacaklarını ve *et-Tarîka*'daki mevzu hadisleri "*ol mevzuat beyanını müstemil kütüb-i ehâdis bende hâzır*" diyerek isbata hazır olduğunu ve yanındaki eserlerle birlikte Fatih Camii'inde Kadîzâdelilerin kendisini ilzâm etmelerini bekleyeceğini söyleyerek huzurdan ayrılmış ve Fatih Camii'ne giderek beklemeye başlamıştır. Kimsenin gelmemesi üzerine Kadîzâdelilerin toplum ve ulema nezdinde itibarları zarar görmüştür. Ancak müellifinin karşısına çıkamayan Kâdîzâdeliler Sultan'a ulaşarak "*Birgili gibi sâlih ve mütedeyyin fâzılın eserinin padişahımızın zamanında tezyif olmak hususan salâh u takvâda ve ilm u zekâda Birgili'nin şâkirdi rütbesinde olmayan bir imamın sözüyle öyle ehl-i hâl-i devletlünün te'lifi medhûl olmak alâmet-i hayr değildir ve tatalım naklettiği ehâdis beyninde zayıf ve mevzû varmış tahsîn-i ahlâk ve teşviş-i ibârât için ol-makûle ehâdis li-ecli't-terğîb ve't-terhîb îrâd olunmakda be's yoktur.*" diyerek eserin kıymetinin tekrar iade edilmesi gerektiğini belirttiler. Bunun üzerine Sultan, Bahâî Efendi'ye Tatar İmam'ın şerhinin iptâli için emir vermiştir. Şeyhüslâm ulemâ ile bir meclis akdedip müellif Tatar İmam'ın da katıldığı mecliste eserin üzerine iptal yazıları yazılıp Tatar İmam uyarılıp gönderilmiştir.²⁹³ *İdrâku'l-hakîka*'nın Çorlulu Kütüphanesi'ndeki nüshasının

²⁹³ Kâtip Çelebi, **Fezleke**, II, 383; Nâimâ, **Tarih**, V, 264; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, III, 361-362; Ürkmez, Ahmed, "Kadîzâdeliler-Sivasiler tartışmalarının hadis ilmine etkisi ve İdraku'l-Hakika örneği", Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 2000.

üzerinde bulunan takriz yazılarının aslında bu mecliste yazılan iptal yazıları olduğu anlaşılmaktadır. Şeyhülislam Bahâî Efendi *İdrâku'l-hakîka*'ya yazdığı takrizde “*et-Tarîka müellifinin zayıf hadisleri serdetmesinde gerçekte bir beis olmadığını zira fer'î hükümleri aktarmadığını ve fikhî istinbatta bulunmadığını zikretmiş, Birgili'nin bu hadisleri terğîb ve terhîb konularında getirdiğini bunda da bir sakınca olmadığını*” belirtmiştir.²⁹⁴

Tatar İmam eserinin mukaddimesinde *Fezâilu'l-hulefâi'l-erbaa* isimli risâlesini tamamlayınca bazı zühd ve ilim sahiplerinin kendisinden *Tarîkat-i Muhammediyye*'nin hadislerini tahric etmesini istediklerini nakletmiş bunun üzerine eseri kaleme aldığını belirtmiştir. Mukaddimedede *et-Tarîka*'da geçen hadislerle ilgili yaptığı açıklamalar onun hadis alanındaki vukûfunu göstermektedir. Âlimlerin terğîb ve terhîb konusunda tesâhül gösterdiklerini zikretmiş hatta mevzu olduğunu belirtmeden mevzû rivâyeti naklettiklerini ifade etmiştir. Hadislerin isnadlarının sahih, hasen, mürsel, munkatı mu'dal olanlarını, müttehem ve zayıf râviyi, zayıf veya sika olarak nitelenmiş olanların hallerini, hadisi tahric edenler tarafından sahih veya hasen olarak nitelenen ancak zayıf olanlarını, isnadında kezzâb ve veddâ' olduğu belirtilenleri zikredeceğini ifade etmiştir.²⁹⁵ Müellif hadislerin tahricini genellikle (كذا في جامع الكبير) (كذا في جمع الجوامع) diyerek Suyûtî'nin *Cem'u'l-cevâmi*'i ile *el-Câmi'u'l-kebîr*'den ve *el-Câmi'u's-sağîr* şârihi Münâvî'den naklettiği görülmektedir. Ayrıca müellifin *Türbiştî*'nin *el-Mesâbih* şerhi, *Tîbî*'nin *Mişkât şerhi* (Çorlulu 82, 6a) gibi şerhleri kullandığı görülmektedir. İbn Hacer'in *Mişkât* (Çorlulu 82, 6b, 7a) ve *Mesâbih* tahriclerini (Çorlulu 82, 6b) *Takrîbü't-tehzîb*'i (Çorlulu 82, 6b, 7a, 7b) Suyûtî'nin *el-Leâli'l-masnûa* (Çorlulu 82, 6b) İbn Abdilber'in *et-Temhîdi* (Çorlulu 82, 6b) Zeylaî'nin *Keşşâf* tahriri (Çorlulu 82, 6b, 7a) en-Nevevî'nin *el-Erbaîn*'i (Çorlulu 82, 7a) Fîrûzâbâdî'nin *Sıfru's-saâde*'si ((Çorlulu 82, 7a.) Irakî'nin *Tahrîcü'l-ihyâ*'ını (Çorlulu 82, 8a) kullanması onun geç dönem hadis edebiyatını geniş ölçüde tanıdığını ortaya koymaktadır. Müellif eserin sonunda kaynak olarak kullandığı bütün hadis eserlerini zikretmiştir.²⁹⁶ O dönemde yazılan eserlerde

²⁹⁴ Ali b. Hasan b. Sadaka, *İdrâku'l-hakîka*, Çorlulu Ali Paşa, 82, 1a.

²⁹⁵ Ali b. Hasan b. Sadaka, *İdrâku'l-hakîka*, Çorlulu Ali Paşa, 82, 2a.

²⁹⁶ Ali b. Hasan b. Sadaka, *İdrâku'l-hakîka*, Çorlulu Ali Paşa, 82, 101a.

olmamasına rağmen faydalandığı hadis eserlerini, kâdizâlılerle yaşanan tartışmada kendisinin daha önceki eserlerden faydalandığını ispat sadedinde zikrettiği anlaşılmaktadır.

C. Köprülüler Döneminde Hadis İlimi: Sistemik Hadis Faaliyetlerinin Başlaması (1070-1205)

Bu dönem, Köprülü Mehmed Paşa'nın (ö. 1072/1661) Sadaret makamına geçtiği 1067/1657 tarihi ile başlayıp yeğeni Amcazâde Hüseyin Paşa'nın (ö. 1114/1702) sadareten çekildiği 1702 yılına kadarki kısmını Köprülü ailesinin faaliyetleri; 1702'den Mısır'da Murtezâ ez-Zebîdî'nin 1205/1791 tarihinde; İstanbul'da ise Hibetullah el-Ba'lı'nın 1224/1809 tarihinde vefat etmesine kadar iki bölümde incelenebilir.

Osmanlı'da hadis ilmi bu dönemde XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sadrazam olan özellikle Köprülü Mehmed Paşa'nın oğulları Fazıl Ahmed (ö. 1087/1676) ile Fazıl Mustafa paşalarla (ö. 1102/1691) ivme kazanmıştır. İslam dünyasındaki âlimlerle irtibatı güçlendiren sadrazamlar, bu âlimleri İstanbul'a davet etmişlerdir. Hadis ilmi ile özel bir ilgilerinin olduğu bilinen Köprülüzâdeliler, âlimleri bu konuda eser yazmaya da teşvik etmişlerdir. Köprülülerin bu faaliyetleri Osmanlı ulemasına alternatif ulemâ arayışı olabileceği şeklinde yorumlanmıştır.²⁹⁷ Köprülüler döneminden hemen önce İstanbul'da Kadızâdeliler-Sivâsîler hadisesi yaşanmış ve devlet uzun süre bununla mücadele etmek durumunda kalmıştır. Köprülü Mehmed Paşa, 1067/1657 yılında sadaretinin ilk günlerinde Fatih Camii'nde yaşanan olaylardan sonra Kadızâdeliler'in katli için ferman almış ancak daha sonra katli sürgün cezası olarak uygulamıştır.²⁹⁸ Köprülülerin diyâr-ı Arab ulemasına rağbet etmesinin sebeplerinden biri İstanbul'da yaşanan bu çekişmeler ve ulemanın tefrikaya düşmesi olabilir. Aynı zamanda Kadızâdeliler döneminde yaşanan sahih-mevzu hadis ve bidat-sünnet tartışmaları hadis alanında daha yetkin âlimlerin İstanbul'a celbine sebebiyet vermiş olabilir. Ancak bu faaliyetlerin ulemânın nüfuzunu kullanarak Arap coğrafyasındaki

²⁹⁷ Ayaz, "Köprülülerin Şam, Mısır ve Hicâz Ulemâsı ile Münâsebetlerinin Osmanlı Hadis Çalışmalarına Yansıması (İcâzet ve Kütüphane)" s. 312, 28. dipnot.

²⁹⁸ Çavuşoğlu, Semiramis, "Kadızâdeliler" **DA**, XXIV, 101-102.

halkların devlete bağılıklarını artırmak gibi farklı siyasi düşüncelerle yapılmış olabileceğini de gözardı etmemek gerekmektedir.

Köprülü Fazıl Ahmed Paşa döneminde Girit adası iki buçuk yıl kuşatma altında tutulduktan sonra fethedilmiştir (1666-1669). Fetihten sonra Girit adasında diyâr-ı Arab ulemasından bazı önemli isimleri görmek mümkündür. Köprülülerin yeni fethedilen bölgede Şam uleması ile bu kadar yakın irtibat sağlaması bölge ulemasına yönelişi açıkça göstermektedir. Girit fethinden sonra bölgeye Şam ulemâsının yönlendirilmiştir. Alâuddin el-Haskefî bu âlimlerden biridir. Ayrıca Yusuf b. Ahmed ed-Dîmeşkî (ö. 1100/1688) Girit fethedildikten sonra bölgeye gitmiş kendisine İbn Arabî'nin zemmedildiği bir risâle takdim edilmesi üzerine *es-Seyfu'l-meslûl alâ unuki külli ma'ânidin cehûl* isimli İbn Arabî'yi savunan risaleyi Girit'te kaleme almıştır.²⁹⁹ Girit adasında yaptırılan medreselerde sonraki dönemlerde de Şâm/Mısır/Hicaz âlimlerinden icâzetli müderrislerin atanması devam etmiştir. Bu durum Köprülülerin aile bireylerinin Girit'teki vakıflardan Şam ulemasına vazifeler verme işinin uzun yıllar devam ettiğini göstermektedir. Girit adasında bulunan Kandiye'de Köprülüzâde Numan Paşa Medresesi'nde müderris Ebu Bekir Abdullah eş-Şerîfî (ö. ?) tarafından Köprülüzâdelerden olan el-Hâc Hâfız Ahmed Paşa'ya (ö. 1769) verilmiş bir icâzet bulunmaktadır. Şerîfî, Hâfız Ahmed Paşa'nın kendisinden *Kasîde-i Bürde* yazmasını talep ettiğini bunun üzerine *Kaside-i Bürde*'yi yazdığını belirtmiş ve icâzetini vermiştir. *Kasîde-i Bürde* icâzeti Suyûtî kanalıyla müellif Bûsirî'ye ulaşmaktadır. Ayrıca *Delâilu'l-hayrât* icâzeti de vermiştir. *Delâil* icâzeti ise Ebû Sâlim Muhammed el-Hıfîni vasıtasıyla müellif Cezûlî'ye ulaşmaktadır. Köprülüzâde Hafız Ahmed Paşa'ya verilen bu icâzetin tarihi, Şevval 1172/Haziran 1759'dur.³⁰⁰

Köprülü Mehmed Paşa, oğulları Ahmed Paşa ile Mustafa Paşa'yı ilk olarak ilmiye silkine sokmuş ve ikisi de medresede iyi derecede eğitim görmüşlerdir. Ancak daha sonra ikisi de bürokraside görev almış, Sadrazamlık makamına kadar yükselmişlerdir. Fazıl Ahmed Paşa on yıl Sahn-ı semân ve Sultan Selim medreselerinde görev yapmış Erzurum ve Şam

²⁹⁹ Yusuf b. Ahmed, *es-Seyfu'l-meslûl alâ unuki külli mu'ânidin cehûl*, Mehmed Asım Bey, 459, 121b-135b.

³⁰⁰ Mehmed Asım Bey, 713, 148a-149a.

Valisi, Halep Beylerbeyliği ve İstanbul Kaymakamlığı gibi görevlerden sonra babasının vefatının ardından Veziriazam olmuştur. Şam'da bulunduğu sırada devletin otoritesini sağlamlaştırmıştır.³⁰¹ Emeviye Camii'nin doğusunda bulunan ve Dârulhadis olarak bilinen Ahmediye Medresesi'ni yenilemiştir.³⁰² Köprülü Mehmed Paşa ile oğulları Fazıl Ahmed Paşa ve Fazıl Mustafa Paşa'nın gayretleri ile oluşmuş Köprülü Kütüphanesi binasını Fazıl Ahmed Paşa yaptırmıştır. Kıymetli ve nâdir hadis eserlerinin bulunması yönüyle hadis ilim tarihinde önemli bir yere sahiptir. İlmî kıymeti yüksek sema kayıtlı hadis eserleri/cüzleri devlet himayesinde korumaya alınmış ve günümüze intikâli sağlanmıştır. Aynı zamanda istinsâh faaliyetleri ile bazı eserlerin nüshaları çoğaltılmıştır.³⁰³

Ağabeyi Fazıl Ahmed Paşa gibi medrese eğitimi gören Mustafa Paşa (ö. 1102/1691) ise herhangi bir medresede görev almamış, Kubbealtı vezirliği gibi görevler yaptıktan sonra veziriazam olmuştur. Ancak bu makama gelmeden önce ilmî faaliyetlerini yoğun olarak sürdürmüştür. Behçetî İbrahim (ö. 1094/1683), Mustafa Paşa hakkında şöyle demektedir. *“Vezîr-i muşârun ileyh, kable'l-vezâret pederi ve birâderi Fâzıl Ahmed Paşa, zamânında etrâf ve eknâfda olan fuhûl-i ulemâya ikrâm ile İstanbul'a getirib, Mustafa Paşa hazretleri görmediği fenn u nusah kalmayup, bâ-husus ilm-i hadiste imâmu'l-hadis olup, İstanbul'da Süleymaniye Câmî ile Vefâ beyninde olan sarayları hassıyla bir kitâphâne ihdâs idüp, fuhûl-i ulemâ-i İstanbul'a anda tahdîs ve ta'lîm-i funûn-ı şettâ iderler idi.”*³⁰⁴

Hadis ilmine özel ilgisi olduğu söylenen Mustafa Paşa, ağabeyi Fazıl Ahmed Paşa'nın Arap coğrafyasındaki ulema ile kurduğu irtibat sayesinde hadis ilminde öne çıkmış ve hadiste *“imâmu'l-hadis”* olarak nitelenmiştir. Babası ağabeyi ve kendisinin katkılarıyla kurulan

³⁰¹ Muhibbî, **Hulâsatü'l-eser**, I, 353.

³⁰² Muhibbi, **Hulâsatü'l-eser**, I, 158.

³⁰³ Ayaz, Kadir, “Köprülülerin Şam, Mısır ve Hicâz Ulemâsı ile Münâsebetleri”, 328-329.

³⁰⁴ Behçetî İsmâil, **Silsiletü'l-âsafîyye fî Hâkâniyyeti'l-Devleti'l-Osmâniyye (Târih-i Sülâle-i Köprülüzâde)**, Hacı Ahmed Paşa, 212, v, 164a. Gökçek, Mehmet Fatih, **Behçetî Seyyid İbrahim Efendi, Târih-i Sülâle-i Köprülü**, Marmara Üniversitesi SBE, 2006; Ayaz, Kadir, “Köprülülerin Şam, Mısır ve Hicâz Ulemâsı ile Münâsebetleri” s, 316.

Köprülü Kütüphânesi'nde İstanbul ulemasına hadis tahdîs etmesi onun hadis ilmine ilgisini ortaya koymaktadır.³⁰⁵

Sadrâzam Fazıl Ahmed Paşa ve Mustafa Paşa gerek valilik dönemlerinde gerekse âlimlerle yaptıkları seyahatlerde Arap coğrafyasında bulunan âlimlerle irtibatlar kurup onları İstanbul'a davet ederek ilmî anlamda İstanbul'un gelişmesini de sağlamışlardır. Köprülüler dönemiyle 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve özellikle 18. yüzyılda İstanbul, ulemanın uğrak yerlerinden biri olmuştur. Âlimlerin kendi bölgelerinde vazife alabilmelerinin bir yolunun da İstanbul'u ziyaret etmekten geçmesi bölgeler arasındaki ulema irtibatını güçlendirmiş ve bunun hadis icâzeti olarak yansımaları olmuştur.

Fazıl Mustafa Paşa yanında amcazâdesi Hüseyin Paşa (ö. 1114/1702) ve Süleyman Fâzıl Efendi (ö. 1134/1722) ile birlikte hac niyetiyle (*tahsîl-i kemâl ü hüner kasdıyla hacc-ı Beytullahi'l-harâma*) yola çıkmışlar ve yol üzerinde Şam ve Mısır'a uğrayarak bölge âlimlerinden icâzet almışlardır. Bu irtibat sayesinde bazı âlimlerin bizzat İstanbul'a gelmeleri, kütüphanenin kuruluşunda önemli nüshaların toplanması gibi faaliyetler hadis ilmi açısından bir ilerlemenin olmasını sağlamıştır. Aşağıda hadis ilmi ile ilgilenen ve Köprülüzâde Ahmed ve Mustafa Paşa'nın irtibat kurduğu âlimler ile bu âlimlerle hoca-talebe ilişkisi olan isimler zikredilmeye çalışılacaktır. Bu sayede hadis tarihinin belli bir dönemdeki faaliyetlerinin görülmesi amaçlanmıştır.

Köprülü ailesine mensup Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ile Amcazâde Hüseyin Paşa'nın sadrazamlık dönemlerinde ulema ile ilişkilerinin hadis ilmine neler kattığı konumuz açısından anlam taşımaktadır. Hem Merzifonlu Kara Mustafa Paşa hem de Amcazâde Hüseyin Paşa yaptırdıkları imârethânelerde birer dâruhadîs inşâ ettirmişlerdir. Amcazâde Hüseyin Paşa Dâruhadîs vakfında bu dâruhadîse atanacak muhaddiste; "*fenn-i celîl-i*

³⁰⁵ Behçetî'nin naklettiği "*Süleymaniye Câmii ile Vefâ beyninde olan sarayları hassıyla bir kitâphâne ihdâs idüp*" ifadesi hadis tahdis ettiği kütüphanenin Vefa'da olduğu yorumlarına sebep olmuştur. (Bkz. Özcan, Abdülkadir, "Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa" *DİA*, XXVI, 265; Ayaz, "Köprülülerin Şam, Mısır ve Hicâz Ulemâsı ile Münâsebetleri" s, 316) Ancak ifadeden kütüphanenin gelirlerinin Mustafa Paşa'nın Vefa'daki hassasından (arazi geliri) karşılandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla hadis tahdis ettiği kütüphane bugün bilinen Köprülü Kütüphanesi olmalıdır.

hadîsde rivâyeten ve dirâyeten müstahsır ve mütefennin, usûl-i sitteyi ikrâya kudreti mütehakkık ve mütebeyyin, sikâtdan me'zûn ve mücâz, ulüvv-i sened ile bâhirü'l-imtiyâz bir muhaddis-i muntaliku'l-lisân-ı azbü'l-beyân” olması şartını getirmiştir. Vakfiyede, muhaddisin icâzet alması ve kütüb-i sitte okutması gerektiğine yapılan vurgu Amcazâde Hüseyin Paşa'nın icâzet aldığı seyahatler ile Köprülü dönemindeki hadis ilmine artan ilginin bir sonucu olsa gerektir. Ayrıca müderrisin haftanın belli günlerinde sahih hadis kitaplarındaki hadisleri okuması ve açıklaması şart koşulmuştur.³⁰⁶ Dâruhadîse ilk müderris olarak ise Şam ve Hicaz'a beraber gittikleri Süleymân Fâzıl Efendi'yi tayin etmiştir.³⁰⁷

Köprülü Fâzıl Mustafa Paşa'nın oğlu Abdullah Paşa'nın, 1129/1716-17 senesinde Şam'da vali iken Muhammed b. Ali el-Kâmilî'den,³⁰⁸ 1142/1729-30 senesinde Mısır'da bulunduğu sırada muhaddis Abdullah b. Muhammed b. Âmir eş-Şebrâvî'den³⁰⁹ (ö. 1172/1758-59) hadis icâzeti alması,³¹⁰ Köprülü ailesinde hadis icâzeti toplama geleneğinin devam ettiğini göstermektedir. Köprülüzâde Hafız Ahmed Paşa da İslam dünyasındaki muhaddislerle irtibat kurmuştur. Muhammed b. Ahmed el-Cezâirî (ö. 1139/1726) İstanbul'a yerleşmiş,³¹¹ “*Lâ advâ*” hadisi ile ilgili risalesini Köprülüzâde Hafız Ahmed Paşa'ya ithaf etmiştir.³¹² Sonraki nesillerde yine aileden Köprülüzâde Abdülhamîd Bey'in (ö. 1203/1789'dan sonra) Murtezâ ez-Zebîdî'den icâzet alması Köprülü âilesinin hadis ilmine yönelik ilgilerinin sonraki nesillerde de devam ettiğini göstermektedir.

Köprülüler Dönemi 1067/1657 ile başlayıp III. Selim'in tahta geçmesine kadar (1203/1789) yaklaşık yüz otuz yıllık bu dönemde dokuz padişah tahta geçmiştir. Bunlar, IV Mehmed, II. Süleyman, II. Ahmed, II. Mustafa, III. Ahmed, I. Mahmud, III. Osman, III.

³⁰⁶ Yıldız, Murat, **Amcazâde Hüseyin Paşa Vakfı**, Bayrak Yayıncılık, İstanbul, 2011, s, 412-413; Yıldız, “Vakfiyelerine Göre Veziriazam Amcazade Hüseyin Paşa Evkafı”, **Vakıflar Dergisi**, 35. Sayı, Ankara, 2011, s, 87.

³⁰⁷ Şeyhî, **Vekâyiü'l-fudalâ**, III, 679-680.

³⁰⁸ Aşir Efendi, 37, v129a-129b.

³⁰⁹ Hayatı için bk: Murâdî, **Silkü'd-dürer**, III, 107.

³¹⁰ Dâru'l-kütüb, 194.

³¹¹ Âdil Nüveyhiz, **Mu'cemu a'lâmi'l-Cezâir min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâdir**, Müessesetu Nüveyhizi's-Sekafiyye, 1980/1400, Beyrut, s, 107.

³¹² Ahmed b. Muhammed el-Cezâirî, **Risâletü'l-menni ve's-selvâ fi hadisi 'Lâ advâ'**, Köprülü Ahmed Paşa, 69.

Mustafa ve I. Abdülhamîd'dir. Bu dönem Osmanlı döneminin askeri olarak yenilgi yaşadığı ve buna çözüm arayışlarının ortaya çıktığı dönemdir. IV. Mehmed döneminin ilmiye açısından en önemli olayı Kadızâdeliler olayıdır. Köprülü Mehmed Paşa'nın Kâdızâdelileri merkezden uzaklaştırarak bulduğu çözüm bundan sonraki süreçte ilmiyeye bakışı da etkilemiştir. IV. Mehmed'in av merakı ve Edirne'de ikâmeti gibi sebeplerle yönetimde bir boşluk olduğu söylenebilir. IV. Mehmed'den sonra tahta II. Süleyman geçmiştir. Daha sonra tahta geçen II. Ahmed döneminde Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa savaş meydanında şehid düşmüştür. II. Mustafa döneminde ise Karlofça Antlaşması ile Osmanlı Devleti ağır toprak kayıpları yaşamıştır. Daha sonra padişahın tahtan indirilmesine yol açan Edirne Vak'ası Şeyhulislam Feyzullah Efendi'nin ölümüyle sonuçlanmıştır. Bu olay üzerine II. Mustafa tahtan indirilmiş ve III. Ahmed padişah olmuştur. III. Ahmed dönemi lale devri olarak adlandırılacak bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu dönemde matbaa kurulmuş, Batı ve Doğu dillerinden tercüme yapılmış, birçok mimari eser inşa edilmiştir. Ayrıca bu dönemde sultan ilim adamlarını himayesine almış bu sayede birçok eser telif edilmiştir. Patrona Halil isyanından sonra padişah tahtan indirilmiş ve yerine I. Mahmud geçmiştir. I. Mahmud'un Ayasofya ve Fatih Kütüphanelerini kurmasının akabinde kütüphanedeki *Sahîh-i Buhârî* hatimleri, sonrasında bütün coğrafyaya ve kurumlara yayılmıştır. Topkapı Sarayı kütüphanesinde Revan köşkü bölümünü açmıştır. Ayrıca bu dönemde Reisülküttab Mustafa Efendi, Âşir Efendi ve Atif Efendi kütüphaneleri açılmıştır. Bu kütüphanelerde dönemin Şam-Hicaz âlimleriyle irtibat sayesinde hadis eserleri ve icâzetleri de İstanbul'a taşınmıştır.

Hadis tarihinin bu yeni dönemi Şemseddin Muhammed b. Alâeddin el-Bâbilî (ö. 1077/1666) ile başlayan ve hadis ilminin merkezinin Mısır bölgesinden Hicâz bölgesine kaydığı “**Sebet ve İcâzet**” dönemi olarak değerlendirilebilir. Bu dönem, özellikle sebet/fehrese türü eserlerin ulemâ arasında yaygınlaştığı bir dönemdir. Aynı zamanda mutasavvıf kimlikleri de olan bu muhaddis âlimlerin ilmî faaliyetleri 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyılda artacak ıslahat düşüncesine zemin hazırladığı iddia edilmiştir.³¹³ John Obert

³¹³ Voll, John Obert, “Hadis Âlimleri ve Tarikatler: 18. yüzyıl Haremeyn Ulema Grubu ve İslam Dünyasındaki Etkileri” trc. Mustafa Ertürk, **Türkiye Günlüğü**, sayı, 61. Ankara 2000 s, 84; Makale 2014 yılında tekrar tercüme edilmiştir. Bkz. Voll, “Hadis Âlimleri ve Tarikatlar ” trc. Sümeyye Onuk, **Batı Gözüyle Tecdid**, ed. Nail Okuyucu, Klasik Yayınları, İstanbul, 2014, s, 74.

Voll'un 18. yüzyıl hadis alanında yaptığı çalışmalar bu dönemde Hicaz'da hadis ilminin durumuna yönelik en ciddi çalışmalardır. Ancak Voll, ulema ağlarını resmettiği bu çalışmalarında İstanbul'un durumu ve diyâr-ı Rûm ulemâsının Hicaz uleması ile irtibatı hakkında herhangi bir bilgi sunmamıştır. Aşağıda Hicaz'da hadis ilminin yükselmeye başlaması ile Osmanlı devleti ile irtibata geçmiş ve hadisçi kimlikleri öne çıkmış ulema incelenecektir.

1. Hicaz, Şam ve Mısır'da Hadis Tedrisi Yapan ve İcâzetleri İstanbul'a Taşınan Muhaddisler

10/16. yüzyılın başlarında Memlûklerin tarih sahnesinden çekilmesi ile birlikte Mısır'da Suyûtî, Sehâvî, Zekerîya el-Ensârî, Kastallânî gibi âlimler ve onların talebeleri vasıtasıyla hadis tedrisi devam ettirilmiştir. Ancak 11/17. yüzyılın başlarından itibaren Mısır'da tedris edilmekte olan hadis ilmi yüzyılın ortalarından itibaren Hicaz bölgesine kaymıştır. Şüphesiz bu intikâlde siyasi istikrar ve ekonomi gibi birçok etken bulunmaktadır. 17. yüzyılın ortalarından itibaren Mısır'da siyasi istikrarın bozulması³¹⁴ hadis ilminin 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hicaz'a yönelmesinin sebeplerinden bir tanesidir. Bunun yanında âlimlerin Hicaz'da güvenli bir ortamın olması ve vakıf gelirlerinin yüksek olması gibi sebepler de bu bölgeye yönelmiş olmaları muhtemeldir. Bu yönelişin ardından ilk olarak Hicaz ön plana çıkmış daha sonra Şam bölgesinden Hicaz'a gelen âlimler vasıtasıyla Bilâd-ı Şam olarak anılan bölge ön plana çıkmıştır. Bu bölümde Hicaz-Şam'da hadis tedris edip icâzetleri İstanbul'a taşınan ve hadis tarihi açısından önemli âlimler ilk olarak ele alınacaktır. Daha sonra bu âlimler arasından İstanbul'u ziyaret etmiş âlimler zikredilecektir. Son olarak da Hicaz-Şam ulemasından icâzet/ders alıp İstanbul'da hadis tedris eden/icâzet veren Diyâr-ı Rûm âlimleri bahse konu edilecektir.

a. Hicaz Muhaddisleri

Zamanının en önemli hafızlarından olan ve Kettânî'nin ifadesiyle hicrî 11. asrın hafızı olan Muhammed b. Alâeddin el-Bâbilî (ö. 1077/1666), Münâvî, Şeyh Ali el-Halebî,

³¹⁴ Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Mısır" Osmanlılar Dönemi, **DİA**, XXIX, 564.

Burhânedin el-Lekânî, Sâlim es-Senhûrî, Ali el-Uchûrî (ö. 1066), Şeyh Muhammed el-Hicâzî el-Vâiz (ö. 16 Rebûlevvel 1035), Sultan b. Ahmed el-Mezzâhî (ö. 1075) gibi âlimlerden hadis okumuştur. Gerek Mısır'da gerekse on yıl mücâvir olarak kaldığı Mekke'de XI-XII. asırlarda yaşayan hadis âlimlerinin çoğu kendisinden hadis icâzeti almıştır. Hadis eserlerini de istinsah ettiği belirtilmiştir ki İbn Hacer'in Fethu'l-bârî'si bunlardan biridir.³¹⁵ Onun hadis tarihindeki bu önemli yerini farkedenden Murtezâ ez-Zebîdî, âli isnâd konusuna ilgi duyunca Bâbilî'nin bu konuda öne çıkmış olduğunu farkettiğini belirtmiştir. Bu sebeple Bâbilî'nin hocalarını ve talebelerini konu edinen müstakil bir risâle yazmıştır. Bu risâlede, Bâbilî'nin 26 hocasını, kendisinden icâzet alan 94 âlimi zikretmiştir.³¹⁶ “Sebet” dönemi olarak isimlendirebilecek 18. yüzyıldaki hadis tedrisatının muharriki olmuştur. Talebesi İsâ es-Seâlibî onun sebetini cem etmiş ve bu sebetin yaygınlaşmasını sağlamıştır.

Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa, kendisinden cihad ve faziletleri hakkında bir kitap yazmasını istemiş, Bâbilî eser telifinden kaçındığı halde kısa bir zaman içerisinde bir eser meydana getirmiştir.³¹⁷ Fâzıl Ahmed Paşa'nın Bâbilî'den icâzet aldığı vakfiye kayıtlarına yansımıştır.³¹⁸ Köprülü Mustafa Paşa ile özel bir yakınlığı bulunan ve gerek Belgrat'ta gerekse İstanbul'da birçok medresede görev yapan Şeyhulkurra Ali el-Mansûrî de (ö. 1134/1722) Bâbilî'nin talebesidir.³¹⁹

İsâ b. Muhammed es-Seâlibî (ö. 1080/1669), Hafacî, Bâbilî, Hayreddin er-Remlî gibi âlimlerden icâzet almıştır. Döneminde hadis icâzetlerini toplamış ve birçok talebeye icâzet vermiştir. Hocası Bâbilî'nin sebetini derlemesiyle yeni bir dönemi başlatmıştır. Seâlibî kendisi de *Mekâlîdü'l-esânîd* ismiyle sebet derlemesine rağmen hocası Bâbilî'nin sebeti daha çok yaygınlık kazanmıştır. Seâlibî'nin sebetinin İstanbul'da nüshasının bulunmaması da bu sebeple olmalıdır. Ancak İsâ es-Seâlibî'nin muhtemelen kendi hattıyla olan *Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe* olarak da bilinen *Esmâu ruvâti'l-İmâm Ebî Hanîfe* isimli eseri Köprülü

³¹⁵ Muhibbi, *Hulâsatü'l-eser*, IV, 39-41.

³¹⁶ Zebîdî, *el-Mürebâ el-kâbulî fi-men ravâ an Şems el-Bâbilî*, (*Sebetü Şemsiddin el-Bâbilî'nin sonunda*) Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût, 2004.

³¹⁷ Muhibbi, *Hulâsatü'l-eser*, IV, 41.

³¹⁸ Ayaz, “Köprülülerin Şam, Mısır ve Hicâz Ulemâsı ile Münâsebetleri”, s, 314.

³¹⁹ Zebîdî, *el-Mürebâ*, s, 239.

kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu eserde *Müsned*'in icâzetini aldığı hocalarını râvîlerini ve kendisine ulaşan senedlerini zikretmiştir. İsâ es-Seâlibî, Nuh b. Mustafa (el-Kâhîrî) el-Konevî'den (ö. 1070/1660) Kâhîre'de hadis dinlemiş ve ondan icâzet almıştır.³²⁰ Mekke'de hocası Bâbilî'ye uzun yıllar mülâzemet etmesi sebebiyle Babilî'nin vefatından sonra hadis derslerine o devam etmiştir. Hasan b. Ali el-Uceymî de kendisine uzun yıllar talebelik yapmış ve vefatından sonra dersleri devam ettirmiştir.³²¹ İstanbul'da bir müddet bulunmuş olan Ahmed en-Nahlî, Seâlibî'nin talebelerindendir.³²²

Pîrizâde İbrahim (ö. 1099/1688) Mekke'de İbn Allân'dan hadis okumuş aynı zamanda birçok âlimden icâzet almıştır. Hasan b. Ali el-Uceymî ve Tâcuddîn ed-Dehhân gibi âlimlere icâzet vermiştir. Rudânî ile aralarının bozuk olması Mekke müftülüğünden azledilmesine sebebiyet vermiştir. Muvatta'ın İmam Muhammed eş-Şeybânî rivayeti üzerine bir şerh kaleme almıştır.³²³

XVII. yüzyılın en önemli mutasavvıf ve muhaddislerinden olan İbrahim el-Kûrânî (ö. 1101/1690) kendinden sonraki dönemi, eserleri ve talebeleriyle etkileyen önemli bir âlimdir. Memleketi Şehrîzor'dan ayrıldıktan sonra bir müddet Bağdat'ta ders okutmuştur. Bağdat'ta bulunduğu sırada talebeleri arasında Türkler de bulunmaktadır. Kendisinden Türkçe kitaplardan okutmalarını talep etmeleri üzerine Türkçe de ders okuttuğunu belirtmiştir.³²⁴ Tasavvuf ve hadis ilmini Hicaz ve Şam gibi şehirlere yaptığı rihlelerle almıştır. Bunu şöyle ifade etmiştir: “*Hicaz, Mısır ve Şam'a gitmeden önce yeryüzünde “haddesena ve ahberena” diyen hiç kimsenin kalmadığını zannediyordum. Yine aynı şekilde tasavvufun da kitaplar arasında veya dağların tepelerinde yaşayanlar hariç kaybolduğunu zannediyordum.*”³²⁵ Bu ifadeler 17. yüzyılın sonunda Bağdat'tan gelen bir âlim için bile Hicaz'daki hadis faaliyetlerinin yaygınlığını ve durumunu göstermesi açısından önemlidir. Kûrânî, İbn Arabî

³²⁰ İsâ es-Seâlibî, *Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, 420, 38a.

³²¹ Avcı, Casim, “Uceymî”, *DİA*, XLII, 37-38.

³²² Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, III, 240-243.

³²³ Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, I, 19-20; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 261-262; Özcan, Tahsin, “Pîrizâde İbrahim”, *DİA*, XXXIV, 286-288.

³²⁴ Ayyâşî, *er-Rihletü'l-Ayyâşîyye*, I, 480.

³²⁵ Ayyâşî, *er-Rihletü'l-Ayyâşîyye*, I, 479-480.

düşüncesini benimsemiş ve talebeleri vasıtasıyla Endonezya ve Cava bölgesine kadar düşünceleri yayılmıştır.³²⁶ Hocaları arasında Bâbilî, Sultan el-Mezzâhî, Nureddin eş-Şebremellisî, Abdülbâkî el-Hanbelî gibi hadis âlimleri vardır. Tasavvufu şeyhi Kuşâşî'den almıştır. Şehid Ali Paşa koleksiyonunda on sekiz risalesinin bulunduğu kendi hattı olan mecmuanın başında mecmuanın IV. Mehmed'e takdim edildiği belirtilmiştir.³²⁷

On birinci asrın en önemli hadis âlimlerinden bir tanesi de Hasan b. Ali el-Uceymî'dir. (ö. 1113/1702) İbn Allân, Bâbilî, Seâlibî, Pîrîzâde İbrahim, İbrâhim el-Kûrânî, Rudânî, Şebremellisî, Berzencî gibi hadis âlimlerinden hadis dersi almıştır.³²⁸ İbrâhim el-Kûrânî'nin oğlu Ebû Tahir el-Kûrânî on bir mecliste kendisinden Muvatta okumuştur. Arapzâde Abdülvehhâb b. Abdurrahmân el-İstanbulî, Uceymî'den hadis dileyenler arasındadır.³²⁹ Diyâr-ı Rûm'a gelmiş olan İbrahim b. Hamza da Uceymî'den icâzet almıştır.³³⁰ Bandırmalı Hâmid Efendi'nin hocalarından olan İbn Akîle (ö. 1150) ile Mekke Müftüsü Tacuddîn el-Kal'î, Uceymî'nin talebesidir.³³¹ Ayasofya vaizi Süleyman Fâzıl Efendi, Uceymî'den Mekke'de icâzet almıştır.³³² Bâbilî, Seâlibî ve Uceymî Hicaz'da hadis ilminin 17. yüzyılın sonundan itibaren tedrisini üstlenen üç önemli hadis âlimidir. Bu âlimlerin icâzetleri/sebetleri talebeleri vasıtasıyla 18. yüzyılda bütün İslam dünyasına yayılacaktır.

Abdullah b. Sâlim el-Basrî, (ö. 1134/1722) Muhammed er-Rûdânî, İsâ es-Seâlibî, Muhammed el-Bâbilî (ö. 1077/1666), Ali eş-Şebremellisî (ö. 1087/1676-77) önemli hocalarından bazılarıdır. Mekke'ye yerleşmiş ve burada talebelere hadis okutmuştur. 1109 ve 1110 senelerinde Kâbe'nin içinde *Sahîh-i Buhârî* okutmuştur. Medine'de Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inin tamamını 56 mecliste okutmuştur.³³³ Kütüb-i sitte nüshalarını tashih etmiş ve bu nüshalar kendisinden sonra farklı bölgelere yayılmıştır. Ahmed b. Hanbel'in

³²⁶ Cici, Recep, "Kûrânî", **DİA**, XXVI, 426-427.

³²⁷ Şehid Ali Paşa, 2722, 1a.

³²⁸ Avcı, Casim, "Uceymî", **DİA**, XLII, 37.

³²⁹ Kettânî, **Fihrisü'l-fehâris**, II, 811.

³³⁰ Murâdî, **Silkü'd-dürer**, I, 22.

³³¹ Murâdî, **Silkü'd-dürer**, IV, 30; El-Gâzî, Abdullah b. Muhammed, **Nazmü'd-dürer**, (dirase ve tahkik Abdülmelik b. Abdullah b. Dehiş) Mektebetü'l-Esedi, Mekke, s, 268.

³³² Şeyhî, **Vekâiyü'l-fudala**, II-III, 678; Ayaz, "Köprülülerin Şam, Mısır ve Hicâz Ulemâsı ile Münâsebetleri", 319.

³³³ Abdullah b. Sâlim el-Basrî, **Ziyâu's-sârî**, muhakkikin önsözü, I, 14.

Müsned'inin dağılmış haldeki nüshalarını biraraya getirmiş ve tashih etmiştir.³³⁴ Özellikle Yunûnî nüshaları üzerine yaptığı tashih ve ilaveler önemlidir. Sultan Abdülhamîd tarafından Bulak'ta tab ettirilen *Sahîh-i Buhârî* nüshasının Abdullah b. Sâlim'in Yunûnî nüshasından tashih ettiği nüsha olduğu tespit edilmiştir.³³⁵ Onun özellikle Kütüb-i sitte'yi talebelerle hatmedip akabinde (*Hatmu Süneni'l-İmam Ebî Davud*, Edvâu's-selef, Riyad, 2004; *Hatmu Câmi'l-İmam et-Tirmizî*, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 2002, Beyrût) hatim kitapları kaleme almış olması hadis tarihi açısından önemlidir. Ebu'l-Abbas ed-Der'î, Basrî'yi, Hac için Mekke'ye gittiğinde ziyaret ettiğini onun etrafında kitaplar olduğu halde *Sahîh-i Buhârî*'ye şerh yazdığını, yanında üç cilt *Müsned-i Ahmed b. Hanbel*'in bulunduğunu ayrıca Basrî'nin Yunûnî nüshasından kendi hattıyla bir nüsha yazdığını kendisine haber verdiğini aktarmıştır.³³⁶

Ebu'l-Hasen Muhammed b. Abdülhâdî Sindî, (ö. 1138/1726) Sind'de doğmuş, Tette'de yetiştikten sonra Hicâz'a yerleşmiştir. Hicaz'da Berzencî, İbrâhîm el-Kûrânî, Abdullah b. Sâlim el-Basrî ve Hasan b. Ali el-Uceymî gibi âlimlerden ders almıştır. Derslerde okuttuğu Kütüb-i Sitte üzerine hâşiyeler (*Sünen-i Tirmizî* hariç) kaleme almıştır. Hocası Abdullah b. Sâlim'in *Müsned-i Ahmed*'i biraraya getirip derlemesinin akabinde *Müsned*'i okuyup üzerine yazdığı hâşiye, hadis ilminin o dönemde Mekke'de yüksek seviyede tahsil edildiğini göstermektedir.³³⁷

Hint alt kıtasında doğan Muhammed Hayât es-Sindî (ö. 1163/1750), ilk tahsilinin ardından Hicaz'a gitmiş ve orada İbrâhîm el-Kûrânî ve Berzencî gibi âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Abdullah b. Sâlim el-Basrî ve Hasan b. Ali el-Uceymî'den hadis icâzeti almıştır. Daha sonra Medine'ye yerleşmiş ve talebelere hadis okutmuştur. Medine'de sünnet sancağının hâmilî sıfatını kazanmış ve döneminde Medine'ye gelen birçok âlime hadis

³³⁴ Abdullah b. Sâlim el-Basrî, **Hatmu Süneni'l-İmam Ebî Davud**, tahkik ve talik, Muhammed Muhammedi b. Muhammed Hamid en-Nuristani, Edvâü's-Selef, Riyad, 2004/1425, s, 35.

³³⁵ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Arafat Aydın, Ali Albayrak, "Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular: Bulak Baskısı, Yunûnî Yazmaları ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî Nüshası", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2016, sayı: 35, s, 1-39.

³³⁶ Ebu'l-Abbas, Ahmed b. Muhammed b. Nâsir ed-Der'î, **er-Rihletü'n-Nâsırıyye**, Dâru's-Süveydî li'n-neşr ve't-tevzî, Abu Dabi, 2011, s, 367.

³³⁷ Murâdî, **Silkü'd-dürer**, IV, 66.

icâzeti vermiştir.³³⁸ Ebu'l-Hasen Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî'nin (Sindî el-Kebîr) (ö. 1138/1726) vefatından sonra 24 yıl onun meclisinde hadis derslerine devam etmiştir. Vehhâbî hareketinin kurucusu Muhammed b. Abdülvehhâb'ın hocası olduğu için hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Medine'ye yerleşen Şeyh İsmail el-Üsküdârî (ö. 1132/1719-20) kendisinden icâzet almıştır.³³⁹ 1128 yılında Medine'de doğan Medine'de 30 yıldan fazla kadılık yapmış olan Abdülmuhsîn el-Üsküdârî (ö. 1183/1769) de Hayât es-Sindî'den icâzet almıştır.³⁴⁰ Defterdâr[î] Ali b. Abdullah el-İstanbulî (ö. 1183/1769), 1140/1727-28 senesinde Medine'ye gittiğinde Hayat es-Sindî'den icâzet almıştır.³⁴¹

Muhammed Hayât es-Sindî, Ebû Saîd el-Hâdimîye de bir icâzet vermiştir. Hayât es-Sindî, icâzetin başında Nakşibendî tarikatine dair kısa bir risâle yazmış sonrasında Hâdimî'ye genel icâzet vermiştir.³⁴² Ayrıca Abdullah b. Yahya el-Alâiyevî'nin 1315/1897-98 tarihinde İsmâil Zühdi b. İsmâil el-İslâmbûlî'ye verdiği *Delâilü'l-hayrât* icâzeti Muhammed Hayât es-Sindî kanalıyla müellif el-Cezûlî'ye ulaşmaktadır. Muhammed Hayât es-Sindî'ye ulaşan isnâd şöyledir: İsmâil Zühdi b. İsmâil el-İslâmbûlî < Abdullah b. Yahya el-Alâiyevî < Hâfız Ebû Bekir Rızâ < Hasan el-Kürdî < Seyyid İbrâhîm Âgâh < Hâfız Ali b. Osman < Muhammed b. Sâlih < Ebu'l-Hasen es-Sindî (Sindî es-Sağîr) < Muhammed Hayât es-Sindî.³⁴³

Yukarıda zikredilen âlimler, -İstanbul'a gelmemiş olsalar da gerek Diyâr-ı Rûm âlimlerinin Hicaz ziyaretlerinde onlarla görüşmesiyle gerekse İstanbul'a gelen talebeleri aracılığıyla- icâzetleri İstanbul'a taşınan 17. yüzyılın ortalarından 18. yüzyılın ortalarına kadar Hicaz'da hadis tedris eden hadis âlimleridir. Bu âlimler gerek tedris gerekse telif noktasında önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Tasavvufa yakın irtibatı bulunan bu âlimlerin icâzet/sebetlerine de bu etki yansımıştır. Ancak 18. yüzyılın ortalarından itibaren hareketlenmeye başlayan Muhammed b. Abdülvehhâb öncülüğünde tasavvuf karşıtlığı ve

³³⁸ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, IV, 34.

³³⁹ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, I, 255.

³⁴⁰ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, III, 134-135.

³⁴¹ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, III, 216.

³⁴² Muhammed Hayât es-Sindî, *Ta'rîfâtu'n-Nakşibendiyye*, Konya Bölge Yazma Eserler, BY5848, 3b; BY4671, 54a.

³⁴³ Abdullah b. Yahya el-Alâiyevî, *İcâzet (li-İsmâil Zühdi Efendi)*, Atatürk Kitaplığı, KO242.

mezhepleri dışarıda bırakan hadis vurgusu da bu âlimlerin hadis tedrislerinin ortaya çıkardığı bir sonuçtur. Dolayısıyla Hicaz’da yoğunlaşan hadis tedrisatı tasavvufla içiçe bir görünüm arzederken yaklaşık bir asır içinde tasavvuf ve mezheb karşıtı bir hareketin de başlangıcına etki etmiştir.

İslam dünyasının farklı bölgelerinden Hicaz’a giden ve orada hadis tedrisatı yapan âlimlerin yanında diyâr-ı Rûm’da da Hicaz’a gidip orada yerleşen âlimler bulunmaktadır. Nakşibendî şeyhi olan ve Medine’ye yerleşen Şeyh İsmail el-Üsküdârî (ö. 1182/1768-69) Medîne’de İbrâhîm el-Kûrânî’nin oğlu Ebû Tahir el-Kûrânî, Şems Muhammed Hayat es-Sindî, İbnü’t-Tayyîb el-Mağribî gibi âlimlerden ders almıştır. Hadisle ilgili *Muhtasaru Sahîhi İmam Müslim* ve *Muhtasaru Şerhi Şifâ li’ş-Şihâb* gibi eserlerinin olduğu zikredilmiştir. Medine’de vefat etmiş, Bakî’ mezarlığına defnedilmiştir.³⁴⁴

b. Şam Muhaddisleri

Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa, Amcazâde Hüseyin Paşa ve Süleyman Fazıl Efendi ile çıktığı yolculukta Remle’de (Rebiulevvel 1081/ Temmuz 1670 tarihinde) Hayreddin er-Remlî’den (ö. 1081/1671) hadis, fıkıh ve usûl okumuşlar ve icâzet almışlardır. Fazıl Mustafa Paşa ağabeyi Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa için Remlî’den icâzet talep etmiştir.³⁴⁵ Kudüs kadısı Abdülbâkî Efendi’nin de Hayreddin er-Remlî’den icâzet aldığının belirtilmesi kâdî olarak Şam-Hicaz bölgesine atanan kâdîların gittikleri bölgelerde hadis âlimlerinden icâzet aldığını göstermektedir.³⁴⁶

Muhammed b. Bedrüddin b. Belbân el-Ba’lî, (ö. 1083/1672-73), zamanının önemli hadis âlimlerindedir. Kendisinden Muhammed b. Süleyman er-Rûdânî, Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa ve Amcazâde Hüseyin Paşa hadis icâzeti almışlardır. Muhibbî de kendisinden hadis okuduğunu belirtmiştir.³⁴⁷

³⁴⁴ Murâdî, *Silkü’l-dürer*, I, 255.

³⁴⁵ Muhibbî, *Hulâsatü’l-eser*, II, 138.

³⁴⁶ Ebu’l-Mevâhib el-Hanbelî, *Meşyehatu Ebi’l-Mevâhib el-Hanbelî*, Dâru’l-fikr, s, 98.

³⁴⁷ Muhibbî, *Hulâsatü’l-eser*, III, 402.

İbrâhîm b. Muhammed, el-Birmâvî, (ö. 1106/1694) Sultan b. Ahmed el-Mezzâhî, Muhammed el-Bâbilî, Ali eş-Şebrâmellisî ve Şehâbeddin el-Kalyûbî gibi hocalardan ders almıştır.³⁴⁸ Köprülüzâde Ahmedpaşa Medresesi'nde müderris olan Şeyhülkurrâ Ali el-Mansûrî, Birmâvî'den icâzetlidir. Ali el-Mansûrî'nin Yusufefendizâde'ye verdiği bu icâzet silsilesi Kevserî'ye kadar gelmiştir.³⁴⁹

Şam bölgesinin önemli âlimlerinden bir tanesi de Muhammed b. Ali el-Kâmilî'dir (ö. 1131/1718). Nureddin eş-Şebrâmellisî, Sultan el-Mezzâhî, Muhammed el-Bâbilî, Abdûlbâkî ez-Zürkânî, Hayreddin er-Remlî, Ahmed el-Kuşâşî, İbrâhîm el-Kûrânî, Necmeddin el-Gazzî gibi âlimlerden icâzet almıştır. Hergün ikindi namazından sonra Bâb-ı Sancak'ta Zekeriya el-Ensârî'nin *Şerhu'l-Menhec*'ini (*Menhecü't-tullâb*) okutmuş, Bâb-ı Câbiye mahallesindeki Sîbây Camii'nde de büyük bir kalabalığa *Sahîh-i Buhârî* dersi yapmıştır.³⁵⁰ Emeviye Camii'nde bulunan Kubbetü'n-nesr'de verdiği *el-Câmi'us-sağîr* derslerine birçok kişi katılmış ve ondan icâzet almıştır. Bu derslerde Mehmed b. Ahmed et-Tarsûsî (ö. 1145/1732) ve Ahmed el-Menînî (ö. 1172/1759) de el-Kâmilî'den icâzet almıştır.³⁵¹ Bu icâzet et-Tarsûsî'den icâzet alan Hadîmî'nin babası Mustafa Efendi vasıtasıyla Hâdimî'ye intikâl etmiş ve daha sonra Anadolu'da yaygınlık kazanmıştır.³⁵² Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın oğlu Abdullah Paşa ve oğlu Abdurrahman Bey el-Kâmilî'den 1129/1717 senesinde icâzet almışlardır. Ayrıca Abdurrahman Bey el-Kâmilî'nin müselsel rivâyetleri içeren icâzetini 11 Rebûlevvel 1129/23 Şubat 1717 mukabele ettiğini belirten bir kayıt düşmüştür.³⁵³

c. Mısır'lı Muhaddisler

Muhammed b. Sâlim b. Ahmed el-Hifnî (ö. 1181/1767) Halvetî-Şa'bânî tarikatının Hıfniyye kolunun kurucusudur. Abdullah b. Sâlim el-Basrî gibi muhaddislerden icâzetlidir.

³⁴⁸ Yaran, Rahmi, "Birmâvî", *DİA*, VI, 203.

³⁴⁹ Kevserî, *et-Tahrîru'l-vecîz*, s. 28; Ayaz, "Zahid el-Kevserî", s. 90-91.

³⁵⁰ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, IV, 67; Cebertî, *Acâibü'l-âsâr*, I, 135.

³⁵¹ Cebertî, *Acâibü'l-âsâr*, I, 141.

³⁵² Altuntaş, Mustafa Celil, "Suyûtî'nin el-Câmi'us-sağîr'inin Osmanlı Hadis Eğitimindeki Yeri", *Sahn-ı Semân'dan Dârulfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler)-XVII.Yüzyıl*, İstanbul, 2017, s. 361.

³⁵³ Aşir Efendi, 37, 129a-129b.

Suyûtî'nin *el-Câmi' u's-sağîr*'inin Ali el-Bulâkî (ö. 1070/1659) tarafından yazılan şerhine yazdığı hâşiye ile tanınmıştır. Hâşiyenin Osmanlı kütüphanelerinde birçok yazmasının bulunması eserin yaygınlık kazandığını göstermektedir. Ayrıca eser Osmanlı döneminde Bulak'ta tab edilmiştir. Mutasavvıf kimliği ile tanınan Halvetî-Uşşâkî Şeyh Salâhî Efendi (ö. 1197/1783), Mısır'a gidip Hıfînî'den icâzet almıştır.³⁵⁴

Murtezâ ez-Zebîdî (ö. 1205/1791) 1145/1732 senesinde Hindistan'da doğmuş, daha sonra hac için çıktığı yolculuklarda Abdullah es-Sindî, Abdurrahman Ayderus gibi âlimlerden icâzet almıştır. Ayderus'tan tasavvuf hırkası giymiştir. Daha sonra 1169/1755-56 senesinde Mısır'a giden Zebîdî, bölge âlimleri ile görüşerek birçok icâzet almıştır. *Tâcu'l-arûs*'u bitirdikten sonra evinde talebeye ve ulemaya verdiği ziyafetten sonra ilmî şöhreti yayılmış bütün İslam dünyasından kendisini ziyaret edenler artmıştır. Bunda Türkçe ve Farsça bilmesinin de etkili olduğu belirtilmiştir.³⁵⁵ Suyûtî'den sonra inkıraza uğrayan hadis sema meclislerini başlattığı belirtilmiştir. *Sahih-i Buhârî*, müselsel hadisler, *eş-Şemâil*, *Sülâsiyyât-ı Buhârî* ve Darîmî dersleri yapmıştır. Cebertî, İstanbul'dan Mısır'a giden Osmanlı bürokratlarının kendisini ziyaret ettiğini belirtmiştir. Abdürrezzâk Efendi'nin (ö.) İstanbul'dan Mısır'a geldiğinde kendisini ziyaret ettiğini, icâzet ve Makâmât-ı Harîrî'yi okumayı talep ettiğini ve işlerinden arta kalan vakitlerde Zebîdî'nin yanına giderek ders yaptıklarını belirtmiştir.³⁵⁶ İzzet Mehmed Paşa (ö. 1198/1784) vali olarak Mısır'a geldiğinde (12 Ramazan 1189/6 Kasım 1775'te Mısır'a tayin edilmiştir.) 1191/1777 senesinde kendisine birçok hediyeler vererek maaş bağlamıştır. İslam dünyasından kendisine gelen bazı hediyeleri Sultan Abdülhamîd'in evladlarına gönderdiği belirtilmiştir.³⁵⁷ Zebîdî kaleme aldığı *İhyau ulûmiddîn* şerhi *İthâfû's-sâdeti'l-müttâkîn*'i İslam dünyasının çeşitli bölgelerine göndermiştir. İstanbul'a gönderdiği kendi hattıyla olan nüsha 1197/1782-83 tarihlidir.³⁵⁸ 1779 tarihinde Sultan I. Abdülhamîd'e "*müselsel bi'l-evveliyye*" olarak bilinen rahmet

³⁵⁴ Ceyhan, Semih, "Salâhî Efendi", **DİA**, XXXVI, 17.

³⁵⁵ Cebertî, **Acâibü'l-âsâr**, Dâru'l-Cil, II, 106.

³⁵⁶ Cebertî, **Acâibü'l-âsâr**, Dâru'l-Cil, II, 108.

³⁵⁷ Cebertî, **Acâibü'l-âsâr**, Dâru'l-Cil, II, 108.

³⁵⁸ Mehmet Asım Bey, 152.

hadisinin icâzetini göndermiştir.³⁵⁹ Şeyh Beyzâde Mustafa Efendi, hac emiri olarak gittiği Mısır'da Zebîdî ile görüşmüş ve ondan icâzet almıştır.³⁶⁰ 1232 senesinde Haznedar Mahallesi Cami Tekkesi şeyhi Şeyh Sâlih Efendi hadis usulüne dair eserlerin de yer aldığı mecmuanın başında kendisini Murteza ez-Zebîdî'nin halifesi olarak tanıtmıştır.³⁶¹ Murtezâ ez-Zebîdî'nin hem tasavvuf hem de hadisçi kimliği ile diyâr-ı Rûm ulemasına icâzet verdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Topkapı Sarayı Arşivi'nde Zebîdî'nin Sultan I. Abdülhamîd'e gönderdiği Arapça bir kasidenin tercümesi yer almaktadır.³⁶²

2. Diyâr-ı Rûm'u Ziyaret Eden Hadis Âlimleri

Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete gelmesinin akabinde (1067/1657) ilk icraatı Kâdizâdeliler-Sivâsiler tartışmasına son vermek ve onları Kıbrıs'a sürgün etmek olmuştur. Başkentte ulemâ arasında yaşanan bu tartışmaların boyutu zaman zaman artmış ve fiziksel müdahaleye kadar varmıştı. Bu tartışmalar uzun yıllar devletin ve toplumun gündemini meşgul etmiştir. Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa ile Fâzıl Mustafa Paşa'nın hadis ilmine önem vermeleri ve hadis âlimleriyle irtibat kurmalarının yaşanan tartışmalarla bir irtibatı olmalıdır. İlki yaşanan tartışmalarla ilgili kendi entelektüel ilgileri onları hadis eserlerine va âlimlerine yönelmelerine sebep olmuş olabilir. İkinci sebep ise İstanbul'da fiziksel boyutlara varan tartışmaların yaşandığı, tekkeler basıldığı, âlimlerin sürgün edildiği bir dönemden sonra devletin yeni bir arayışın peşine düşmüş olmasıdır. Zira İstanbul'da birçok âlim bu tartışmaların içine girmiştir. Köprülüler hem Köprülü Medresesi'ni kurmuş, hem Hicaz-Şâm âlimlerini diyâr-ı Rûm'a davet etmiş hem de yeni bir kütüphane kurarak farklı bir çabanın içine girmiştir. Kendilerine bu bölgeden davet ettikleri âlimleri imam olarak tayin etmişler. Uzun süren kuşatmadan sonra fethedilen Girit'te kurdukları medreseye Şam'dan gelen âlimleri müderris olarak atamışlardır. Aşağıda diyâr-ı Rûm'a gelmiş âlimler zikredilecektir.

³⁵⁹ Vaseer, Eminullah, "Hind-Pakistan Yarımadası Alimlerinin İmam Buhârî'ye ve Onun Cami'ü's-Sahihî'ne Gösterdikleri İtina", **Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhâri (811-569)-Uluslararası Sempozyum-, 18-20 Haziran, 1987**, Kayseri, 1996, s, 67; Özaşar, **Hadis ve Kültür yazıları**, Kitâbiyât, Ankara, 2015, s, 118; Sıddik Hasan Han, **Ebcedu'l-ulum**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1978.

³⁶⁰ Özaşar, **Hadis ve Kültür**, s, 119; Dârulmesnevî, 135.

³⁶¹ Yazma Bağışlar, 1845, 1a.

³⁶² TSMA.e, 705/10.

Bu sayede diyâr-ı Rûm uleması ile irtibat kurmuş âlimlerin hadis ilmi ile irtibatları ve diyâr-ı Rûm taşınan icâzetler ve bunun hadis tedrisine yansımaları anlaşılacaktır.

Abdülber b. Abdülkadîr el-Feyûmî (ö. 1071/1660/1661) Mısır'da Şeyh Ahmed el-Vârisî ve Şeyh Muhammed el-Hamevî gibi âlimlerden ilim aldıktan sonra Hicaz'a gitmiştir. Hicaz'da 1042/1633 senesinde İbn Allan'dan icâzet almıştır. Dönüşte Şam'a uğramış ardından İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da Ebu's-Suûd eş-Şa'rânî'den birçok kitabı okumuş ve icâzet almıştır. Hafâcî'den eş-Şifâ şerhini okuyarak icâzet aldığı belirtilmiştir ki bunun İstanbul'da gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Hafâcî, Mısır'a kâdî olarak tayin edilince onunla birlikte Mısır'a dönmüş ve hocasının muîdi olmuştur. Yine İstanbul'da iken sultanın imamı Yusuf b. Ebu'l-Feth ed-Dimeşkî'den ders almıştır. Kudüs Şafiî müftülüğü ve Salâhiye Medresesi vazifesini alarak İstanbul'dan ayrılmıştır. Ancak Kudüs Şafiî müftüsü Şeyh Ömer b. Ebu'l-Latîf'ten çekindiği için Kudüs'e gitmeden iki sene Şam'da ikâmet etmiştir. Daha sonra İstanbul'a gelerek İstanbul ulema silkine dâhil olmuş ve Sakız Kazası'ndan ma'zul olduğu halde vefat etmiştir.³⁶³

Şeyh İbrahim b. Abdurrahman el-Hıyârî, (ö. 1083), Muhaddis Muhammed b. Alâüddîn el-Bâbilî'den Medîne'de hadis okumuştur. Hayreddin er-Remlî, Şebremellisî gibi âlimlerden ders almıştır. Muhammed b. Bedruddin el-Belbânî'den de Şam'da hadis okumuştur. IV. Mehmed Yenişehir'de bulunduğu zaman Yenişehir'e gitmiş ve Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahya Efendi ile görüşmüş ve Şeyhülislam'dan *Tefsîr-i Beyzâvî* icâzeti almıştır. Veziriazam Fazıl Mustafa Paşa ile görüşmüş ve Mısır Hazinesi'nden kendisine tahsisat ayrılmıştır. Daha sonra İstanbul'a giden Şeyh İbrahim el-Hıyârî, İstanbul'da Ebussuud b. Abdürrahim eş-Şa'rânî'den ders aldıktan sonra Şam'a geri dönmüştür. Tercümesini aktaran Muhibbî, Hıyârî'den bütün merviyâtının icâzetini aldığını ve *Sahîh-i Buhârî*'nin evâilini okuduğunu belirtmiştir. Medine'de vefat etmiştir.³⁶⁴ Bu ziyaretini *Tuhfetu'l-udebâ ve selvetu'l-gurabâ* isimli eserinde aktarmıştır.³⁶⁵ İstanbul'u ziyaretinde İstanbul'un selâtin

³⁶³ Muhibbî, *Hulâsatu'l-eser*, II, 292-298.

³⁶⁴ Muhibbî, *Hulâsatu'l-eser*, I, 25-27.

³⁶⁵ İbrahim b. Abdurrahman el-Hıyârî, *Tuhfetu'l-udebâ ve selvetu'l-gurabâ*, thk. Recâ Mahmûd Samarrâî, 1969.

camilerini aktarmış ve Süleymâniye Camii ziyaretinden sonra Süleymaniye medresesinde bir derse iştirak ettiğini belirtmiştir. Bu derslerde özellikle tefsir, hikemiyât, tabî‘iyyât dersleri hadisten ise *Meşârik* şerhi okutulduğunu ifade etmiştir.³⁶⁶

Abdülbaki b. Ahmed b. Muhammed ed-Dimeşkî (ö. 1088/1677), Şam’da doğmuştur. Önce Mısır’a gitmiş, ardından İstanbul’a yerleşmiştir. Ölünceye kadar İstanbul’da yaşamıştır. *el-Cem’ beyne’s-sahîhayn* isimli eserini tamamlamaya fırsat bulamadan vefat etmiştir.³⁶⁷

Alâuddin Muhammed b. Ali el-Haskefi, (ö. 1088/1677), babasından ve hocası İmam Muhammed el-Muhâsinî’den hadis okumuştur. Hocasının *Sahîh-i Buhârî* derslerinde onun muîdi olmuştur. Remle’ye gidip Hayreddin er-Remlî’den ve Kudüs’te Fahreddin b. Zakeriyya el-Makdisî’den ders alan Haskefi, 1067/1656-57 senesinde hac için çıktığı yolculuğunda Medine’de Safiyyüddin el-Kuşâşî’den ders okumuştur. Şam’a dönen Haskefi, Emeviye Camii’nde *Sahîh-i Buhârî* dersleri yapmıştır. Daha sonra 1073/1662-63 senesinde İstanbul’a gelmiş ve Fazıl Ahmed Paşa kendisini Çakmakiye Medresesi’ne müderris olarak atamıştır. Ancak kendisi Dimeşk müftüsü olma talebini sadrazama iletince Fazıl Ahmed Paşa onu Dimeşk müftülüğüne atamıştır. Beş yıl müftü olarak görev yapan Haskefi, bu sırada Emeviye Camii’nde hadis dersleri vermiştir. Muhaliflerinin girişimleriyle görevinden alınan Haskefi, İstanbul’a gitmiş ve Şeyhülislam Minkârîzâde Yahya Efendi ile görüşerek tekrar görev almıştır. O sırada Girit seferinde olan Fazıl Ahmed Paşa’nın yanına gitmiş ve Kandiye’nin fethinden sonra Sadrazam fetih hutbesi için onu görevlendirmiştir. Hama Kadılığı görevini alıp tekrar Şam’a dönmüş ve Emeviye Camii’nde derslerine devam etmiştir. Yanlışlıkla İstanbul’a öldü haberi ulaşınca görevinden alınmıştır. Tekrar İstanbul’a giden Haskefi, bu sefer Sayda kadılığı ile görevlendirilip Şam’a dönmüştür.³⁶⁸

Mağrib’te Saîd b. İbrahim el-Kaddûra gibi birçok âlimden ders alan Muhammed b. Süleyman er-Rûdânî, (ö. 1094/1683) daha sonra Mısır’a gelmiş ve Şehâbeddin el-Hafâci,

³⁶⁶ el-Hiyârî, *Tuhfetü’l-udebâ*, Esad Efendi, 2534, 140a.

³⁶⁷ *Hediyyetü’l-ârifin*, I, 496; *İzah*, II, 468; Zirikli, *el-A‘lâm*, s, 44; Kehhale, *Mu‘cem*, V, 70.

³⁶⁸ Muhibbî, *Hulasatü’l-eser*, IV, 63-65; Özel, Ahmet, “Haskefi” *DİA*, XVI, 387-388.

Şehâbeddîn el-Kalyûbî ve Hayreddin er-Remlî gibi âlimlerden ders almıştır. *Cem 'u'l-fevâid min Câmi' l-usûl ve Mecmâi 'z-zevâid* isimli eseri hadis alanında kaynaklara vukûfunu göstermektedir. 1080/1669-70 senesinde Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın daveti üzerine İstanbul'a gelmiş ve yaklaşık bir sene İstanbul'da kalmıştır.³⁶⁹ İstanbul'da bulunduğu sırada yaşadığı bazı olaylardan ötürü İstanbul'dan çıkmak zorunda kaldığı bizzat kendi ağzından nakledilmiştir:

Rûdânî, İstanbul'da meşhur olan, kendisinin Şeyh Zerrûk'un (ö. 899/1493-94) neslinden olduğunu söyleyen bir âlimle karşılaşmış ve hürmet duyduğu Şeyh Zerrukla bu nesebi irtibattan dolayı bu âlimle ilgilendiğini belirtmiştir. Rudânî bu zâtın tasavvufî bir risâleyi nazma çevirmesi talebini yerine getirdiğini belirtmiştir. Bu zât uzak diyarlardan birisi geldiğinde ondan bir eseri nazma çevirmesini veya bir eser telif etmesini söyler sonra da o eseri kendisine isnâd edermiş. Bundan dolayı Rudânî kendisinden uzaklaştığını belirtmektedir. Belli bir süre bu zattan uzaklaşan ve kimseyle görüşmeyen Rudânî, bu zâtın kendisini çok aradığını ancak bulamadığını belirtmiştir. Bu zât kendi irtibatını güçlendirmek ve itibar kazanmak için Vâlide Sultan'a [Dönemin padişahı IV. Mehmed'in annesi Hatice Turhan Sultan (ö. 1094/1683) olmalıdır.] Rudânî'den övgüyle bahsetmiş ancak Rudânî'yi bulamayınca bu planı gerçekleştirmemiştir. Rudânî, daha sonra inzivâından çıkıp bu zâtle görüşmüş ve olaylardan haberdâr olduktan sonra bu zâtın seni yanımda bulundurmam lazım yoksa kendim için korkarım sözü üzerine bu kişiden kurtulması gerektiğini düşünüp ondan hileyle kurtulma yollarını aramış kendisine bir tuzak kurabileceğini düşündüğü bu şahıstan uzaklaşmıştır. Rudânî'nin başına gelen diğer bir olay ise müftü olarak zikrettiği ulemâdan bir toplulukla yaşadıklarıdır. İstanbul müftülerinden birinin yanına girdiğinde İstanbul'da o dönemde âdet olduğu üzere kendisine kahve ve sigara ikram edilmiş. Rudânî, şüpheli olduğunu söyleyerek bundan uzak durmuş ve aralarında geçen münazara sonucunda delilleriyle birlikte iddiasını savunarak ulemayı konuşamayacak duruma getirdiğini belirtmiştir. Bu olayın şehirde "Mağribli bir adam gelmiş ve müftü ile aralarında şöyle bir

³⁶⁹ Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, IV, 205.

vakıa geçmiş” şeklinde yayılıp zor durumda kalabileceğini düşünerek İstanbul’dan ayrılıp Mısır’a gitmiştir.³⁷⁰

Rûdânî’den icâzet alan Süleyman Fazıl Efendi silsilesiyle Rûdânî’ni ilmî birikimi İstanbul’a taşınmıştır. Rudânî ile beraber bazı âlimlerin de İstanbul’a geldiği nakledilmiştir. Bunlardan İbn Abdülhâdî el-Ömerî künyesiyle meşhur Abdülkâdir b. Bahâüddin b. Nebhân ed-Dımeşkî, Rudânî’nin onu övmesiyle veziriazamlar Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, Fâzıl Mustafa Paşa ve Amcazâde (Köprülü) Hüseyin Paşa’nın nezdinde itibar kazanmıştır. İbn Abdilhâdî İstanbul’da bulunduğu sırada boşalan Eşrefiye Dârulhadîsi’ne müderris olarak atanmış ve Şam’a gitmiştir.³⁷¹

Yahya eş-Şâvî (ö. 1096/1685) aslen Cezâyirlidir. Hac dönüşü Kâhire’ye uğramış ve orada Bâbilî ve Şebremellisî ile buluşmuştur. Mısır’da bulunan yöneticilerin ilgisini çekmiştir. Sonra İstanbul’a (Rum’a) gitmek üzere yola çıkmış ve yolda Şam’a uğramıştır. Şam’da âlimlerle buluşmuş ve Emeviye Câmii’nde ders meclisi akdetmiştir. Şam’dan sonra İstanbul’a gelmiş Sultan’ın huzurunda ulemâ ile yapılan Sadrazam Fazıl Paşa’nın da olduğu derste bulunmuştur. İstanbul’da bir müddet ikâmet ettikten sonra Mısır’a dönen Şâvî, Eşrefiyye, Süleymâniyye, Sargıtımsıyye medreselerinde müderrislik yapmıştır. Daha sonra tekrar İstanbul’a dönen Şâvî’yi, Fâzıl Mustafa Paşa misafir etmiştir. Bu dönemde birçok talebeye icâzet vermiştir.³⁷²

Hanlîzâde Mehmed Efendi (ö. 1097/1685-86), Diyarbekirli’dir. Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa zamanında İstanbul’a davet edilip, Fazıl Mustafa Paşa ile Amcazâde Hüseyin Paşa’ya muallim olarak tayin edilmiştir. Daha sonra memleketine dönen Mehmed Efendi, Köprülü Mehmed Paşa’nın himayesinde yetişen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından tekrar İstanbul’a davet edilmiş ve 1091/1680-81 senesinde Süleymaniye Dârulhadîsi’ne müderris olarak atanmıştır. 1094/1683 tarihinde II. Viyana seferi akabinde Merzifonlu’nun

³⁷⁰ Ayyâşî, **er-Rihletü'l-ayyâşîyye**, II, 46; Ebu'l-Abbas ed-Der'î, **er-Rihletü'n-nâsırıyye**, s, 422-424.

³⁷¹ Muhibbî, **Hulâsatü'l-eser**, II, 438.

³⁷² Muhibbî, **Hulâsatü'l-eser**, IV, 487.

âkıbetinden sonra boŖta kalmıŖ ve memleketine dnŖte yolda vefat etmiŖtir. Usûl-i hadîsde *Nuhbe Ŗerhi* zerine ta'likâtinin meŖhur olduğu belirtilmiŖtir.³⁷³

Zeynüddin el-Busrav (. 1102/1690), Abdülkâdir es-Safr, Hayreddin er-Remlî gibi âlimlerden icâzet almıŖtır. İstanbul'da bulunmuŖ ve Köprülü Fazıl Mustafa PaŖa, onu kendisine imam olarak tayin etmiŖtir. Busrâvî, İstanbul'da iken muhaddis Yahya eŖ-Ŗâv ve Ŗam'dan gelen talebeler kendisinden icâzet almıŖlardır. Bu âlimler arasında *Hulâsatü'l-eser* isimli eserin müellifi Muhammed Emin el-Muhibbî (. 1111/1699) de vardır. Sadrazam Mustafa PaŖa'ya yakınlığını onunla birlikte Belgrad'ın fethine katılmıŖ olması da göstermektedir. Busrâvî, fetih dnŖ vefat etmiŖ Sadrazam tarafından kabri üzerine bir türbe yaptırılmıŖtır.³⁷⁴

Muhammed b. Abdurresl el-Berzencî (. 1103/1691) Ŗehrizer'da dünyaya gelmiŖ ve Muhammed b. Ŗerf el-Kûrânî'nin talebesi olmuŖtur. Daha sonra İbrâhîm el-Kûrânî'nin talebesi olan Berzencî, Ahmed el-KuŖâŖ'ye intisâb ederek tasavvuf yoluna girmiŖtir. Hemedân, Bağdat, DmeŖk, Mısır, İstanbul gibi Ŗehirleri dolaŖmıŖ ve âlimlerinden ders almıŖtır. İcâzet aldığı âlimler arasında Muhammed el-Bâbilî, Ali eŖ-Ŗebramellis, Sultan el-Mezzâhî gibi döneminin önemli muhaddisleri bulunmaktadır.³⁷⁵

Muhammed b. Hamza et-Tefsr (. 1111/1699-1700), Aslen Antepli olan Tefsr, Sivâsî olarak da tanınmıŖtır. Ŗeyhlislâm Minkârîzâde Yahya Efendi tarafından İstanbul'a davet edilmiŖ ancak İstanbul'da ikâmet etmemiŖ, Sivas'a geri dnmŖtir. Birçok telif sahibi olan Tefsr asıl Ŗhretini çok tefsir okutmasıyla kazanmıŖtır. Nureddin Ali eŖ-Ŗebramellis'den hadis icâzeti almıŖtır.³⁷⁶

Ahmed el-Bekr, (. 1117/1705) Ŗeyh Abdülbâkî el-Hanbelî ve Necmeddin el-Gazzî'den hadis ilmini ahz ettikten sonra İstanbul'a gelmiŖ akmakı, Molla Hüsrev

³⁷³ UŖŖâkzâde, *Zeyl-i Ŗekâik*, s, 532.

³⁷⁴ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, II, 120-123.

³⁷⁵ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, IV, 65.

³⁷⁶ Kevserî et-*Tahrîru'l-vecîz*, s, 36.

Kethüdâ, Rum Mehmed Paşa ve Pîrî Paşa gibi birçok medresede müderrislik yaptıktan sonra Medine, Şam, Bursa ve Mekke kadılığı yapmıştır.³⁷⁷

Yunus el-Mısrî (ö. 1120/1708) 1029/1619-20 senesinde Mısır'da dünyaya gelmiş ve Mısır ulemasından tefsir, hadis ve fıkıh almıştır. Ezher'de Muhammed eş-Şevberî, Nur Ali ez-Ziyâdî, Ali el-Uchûrî, Mansûr et-Tûhî, Şihâb Ahmed el-Kalyûbî, Muhammed b. Alâeddin el-Bâbilî gibi muhaddislerden hadis tahsil etti. 1070/1659-60 senesinde Şam'a gitmiştir. Şam'da Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî, Muhammed el-Belbânî gibi âlimlerden ders almıştır. Alaaddin el-Haskefî'den sonra Kubbetü'n-nesr'de hadis dersleri vermiştir. Derslerde bulunamadığı zaman Şemsüddin Muhammed el-Kâmilî (ö. 1131) onun yerine dersleri vermiştir. Yunus el-Mısrî, iki defa İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da kendisine ikram ve hürmet edilmiştir.³⁷⁸

Seyyid İbrâhim b. Hamza (ö. 1120/1708), Sâhihayn'ı babasından ve kardeşlerinden dinledikten sonra Şam'da Muhammed el-Batnîni, Muhammed b. Süleyman er-Rudânî, Yahya eş-Şâvî, el-Haskefî, Abdülbâkî el-Hanbelî ve babası Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî gibi âlimlerden icâzet almıştır. Daha sonra İstanbul'a gelmiş ve Sultan II. Süleyman'ın hocası Molla Abdülvehhab,³⁷⁹ Medine Kadısı Molla Mûsâ el-Kastamonî ve Üsküdâr Camii hatibi Şeyh Abdülkâdir el-Makdisî gibi âlimlere *Sâhihayn* okuttuğu zikredilmiştir.³⁸⁰ Ardından Mısır'a gitmiştir. İstanbul'dan döndükten sonra Mısır'da Nahhâsîn Mahallesindeki evinde büyük bir kalabalığa üç ayda *Sâhih-i Buhârî* okumuştur.³⁸¹

Muhammed Murâd b. Alî b. Dâvûd en-Nakşibendî Murâd Buhârî (ö. 1132/1720), uzun yıllar İstanbul'da bulunmuştur. On bin hadisi isnadıyla birlikte ezbere bildiği

³⁷⁷ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, s, 149-152.

³⁷⁸ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, I, 265-266.

³⁷⁹ Süleymaniye Camii vâizi Arapzâde Abdülvehhâb Efendi, Sadâret Kaymakamı Köprülüzâde Mustafa Paşa'nın aracılığıyla padişahın hocalığına getirilmiş ve her gün padişahın huzurda ders vermesi sağlanmıştır. Bkz. Özcan, Abdülkâdir, "Süleyman II", *DİA*, XXXVIII, 76.

³⁸⁰ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, I, 22.

³⁸¹ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, I, 23.

zikredilmekle birlikte hadis icâzeti ve silsilesi ile değil tasavvufî yönüyle tanınmış ve Nakşibendiliğin İstanbul’da yayılmasında etkisinin olduğu belirtilmiştir.³⁸²

Şeyhulkurrâ Ali el-Mansûrî (ö. 1134/1721) Mısır’da doğdu. Kahire’deki âlimlerden ilim tahsil etti. Özellikle hadis ve kıraat ilimleriyle meşgul oldu. 1088/1677-78’de İstanbul’a gelerek Rüstempaşa Camii yakınında bir evde ikamet etti. Bu sırada Fazıl Mustafa Paşa’nın meclisine dâhil oldu. 1090/1679-80 tarihinde Belgrad’da bulunan Köprülüzâde Ahmed Paşa Medresesi’ne Şeyhülkurrâ olarak tayin edildi. Mustafa Paşa Sadrazam olunca (11 Muharrem 1101/25 Ekim 1689) Arapzâde Abdülvehhâb Efendi yerine Köprülü Mehmed Paşa Türbesi’ne dersiâm, muhaddis ve hâfız-ı kütüb olarak tayin edildi. Hadis ilminde çok mahir ve hadis hafızı bir âlim olduğu belirtilmiştir.³⁸³ *Sahîh-i Buhârî* şârihlerinden Yusufefendizâde, Ali el-Mansûrî’den hadis icâzeti almıştır. Ali el-Mansûrî’nin Köprülü Mehmed Paşa türbesindeki muhaddislik görevi, kendisinden sonra talebesi Yusufefendizâde’ye (Amasyalı Abdullah Efendi) tevcih edilmiştir. Ayasofya’da kılınan cenaze namazının ardından Üsküdar’da defnedilmiştir.³⁸⁴ Köprülülerle başlayan süreçte Hicaz ve Mısır’daki hadis icâzetlerini toplayıp İstanbul’a gelen ve uzun yıllar İstanbul’da kalan önemli âlimlerdendir. Ancak bu hadisçi birikimine sahip olmasına rağmen onun Şeyhulkurra olarak öne çıkması İstanbul’da ulemâ nezdinde hadis icazetinden çok kıraat icazetinin öncelendiğini göstermektedir.

Abdulganî en-Nablusî (ö. 1143/1731) dedeleri Şam’a bugün Filistin bölgesinde yer alan Nablus’tan geldiği için Nablusî olarak şöhret bulmuştur. Şam’da 1050/1641 yılında dünyaya gelmiştir. Necmeddin el-Gazzî, Ali eş-Şebamellisî, Ali ed-Dağüstânî gibi muhaddislerden ders almıştır. Abdülbâkî el-Hanbelî’den hadis ve mustalahları dersi almıştır. Daha sonra Emeviye Camii’nde ders vermeye başlamıştır. Osmanlı Devleti’nden resmi bir görev alabilmek için İstanbul’a seyahat etmiştir. Emeviye Camii’nde *Sahih-i Buhari* okutmakla görevlendirilmiştir.³⁸⁵ Osmanlı Arşivi’nde, Emeviye Camii’ndeki görevini

³⁸² Murâdî, *Silkü’l-dürer*, IV, 129-131; Şimşek, Halil İbrahim, “Murad Buhârî”, *DİA*, XXXI, 185-187.

³⁸³ Şeyhî, *Vekâyi’l-fudalâ*, II-III, 678.

³⁸⁴ Şeyhî, *Vekâyi’l-fudalâ*, II-III, 677-678; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, III, 530-531.

³⁸⁵ Özel, Ahmet, *DİA*, XXXII, 268-270.

oğullarına bıraktığını belirttiği bir berat bulunmaktadır.³⁸⁶ Emeviye Câmii'nde Suyûtî'nin *el-Câmi'u's-sağîr*'i ile Nevevî'nin *el-Erbain* ve *el-Ezkâr*'ını da okuttuğu belirtilmiştir.³⁸⁷ Nablusî'nin Birgîvî'nin *Tarîkat-ı Muhammediyye*'sine yazdığı bir şerh bulunmaktadır.³⁸⁸ Nablusî'nin Aziz Mahmud Hüdâî ve Sa'dî Efendi'nin eserlerine de şerh yazdığı belirtilmiştir.³⁸⁹ Ayrıca "*el-Mecâlisü's-Şâmiyye fî mevâzu ehli bilâdi'r-rûmiyye*"³⁹⁰ isimli eseri Şam'da verdiği hutbelerinden oluşmaktadır. Rum beldeleri ahâlîsine va'z için kaleme alındığı isminden de anlaşılmaktadır. İstanbul'da Muhammed Efendi er-Rûmî'nin kendisinden böyle bir eser kaleme almasını istediği için bu eseri telif ettiğini belirtmektedir.³⁹¹ *Mürâselâtü'n-Nablusî* isimli eseri ise Nablusî'nin dönemindeki âlimlerle olan mektuplaşmalarını içermektedir. İstanbul, Hayrabolu, Edirne, Tekirdağ, Antep'te bulunan âlimlerle olan yazışmaları dönemindeki âlimlerle olan sıkı irtibatını göstermektedir.³⁹²

Ali b. Habibullah el-Kudsî (ö. 1144/1731-32), aslen Kudüslüdür. İlk eğitimini babasından aldıktan sonra Mısır'a gidip hadis dersi almıştır. Mısır'dan sonra diyâr-ı Rûm'a yolculuk etmiş ve yirmi beş sene İstanbul'da kalmıştır. İstanbul'da Şehzâde Camii'nde kütüb-i sitte dersleri yapmıştır.³⁹³

İbn Akîle (ö. 1150/1737) Mekke'de doğmuş ve dönemin âlimleri olan Abdullah b. Sâlim el-Basrî, Ahmed en-Nahlî, Hasan b. Ali el-Uceymî, İlyas el-Kûrânî, Ebu'l-Mevâhib Muhammed b. Abdülbâkî el-Hanbelî, İbn Abdülganî diye meşhur Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî gibi âlimlerden hadis okuyup icâzet almıştır. İbn Akîle, Şam ve İstanbul'da (Rum) belirli bir müddet bulunmuş ve kendisinden birçok âlim icâzet almıştır.³⁹⁴ İstanbul'da

³⁸⁶ BOA, MFB, 43; Bkz. Ek, 13.

³⁸⁷ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, III, 31.

³⁸⁸ Abdülganî b. İsmail en-Nablusî, *el-Hadîkatü'n-nediyye şerhü't-tarîkatî'l-Muhammediyye ve's-sireti'l-Ahmediyye*, Matbaa-i Âmire, Kahire, 1279.

³⁸⁹ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, III, 33.

³⁹⁰ Nablusî, *el-Mecâlisü's-Şâmiyye fî mevaizi ehli'l-biladi'r-Rumiyye*, thk. Hibetü'l-Malih, Daru Nuru's-Sabah, Dımaşk, 2011.

³⁹¹ Nablusî, *el-Mecâlisü's-Şâmiyye*, s. 63.

³⁹² Nablusî, *Mürâselâtü'n-Nablusî vesâilî't-tahkîk ve resâilî't-tevfîk*, dirase ve tahkik Bekri Alaeddin, Dâru Ninova, Dımaşk, 2010

³⁹³ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, III, 209.

³⁹⁴ İbn Akîle, *el-Fevâidü'l-cefile*, Aşir Efendi, 68; Murâdî, *Silkü'd-dürer*, IV, 31.

bulunduğu sırada Bandırmalı Hâmid Efendi kendisinden icâzet almıştır. Ayrıca Mehmed Emin Tokâdî de kendisinden icazetlidir.

İsmail b. Muhammed el-Cerrahi el-Acluni, (ö. 1162/1749) sebeti *Hilyetü ehli'l-fazl*'da bildirdiğine göre Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî, Muhammed el-Kâmilî, İlyas el-Kürdî, Abdülganî en-Nablusî, Yunus el Mısrî gibi Şam muhaddisleri dışında Şemseddin er-Remlî, Abdullah b. Sâlim el-Basrî, Ebu'l-Hasen es-Sindî, Tacuddîn el-Kal'î, Ebû Tahir el-Kûrânî, Muhammed el-Berzencî ve Ayasofya vâizi Süleyman b. Ahmed er-Rumî (Süleyman Fazıl Efendi) gibi âlimlerden icâzet almıştır.³⁹⁵ 1119/1707 senesinde İstanbul'a gelmiştir. Yunus el-Mısrî'den boşalan Kubbetü'n-nesr'de hadis tedris vazifesini alarak Şam'a dönmüştür. Aclûnî'nin Şeyhülislam Ataullah Efendi (ö. 1127/1715) ve Şeyhülislam [Ebezâde] Abdullah Efendi hakkında övgü içeren şiirleri vardır.³⁹⁶

Ahmed el-Menîni (1172/1759), 1089/1678 tarihinde Menîn'de doğmuş ilk eğitimini memleketinde aldıktan sonra on üç yaşında Şam'a gelerek Sümeysâtiyye Medresesi'ndeki kardeşinin yanına yerleşmiştir. Şam'da Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî, Muhammed el-Kâmilî, İlyas el-Kürdî, Abdülganî en-Nablusî, Yunus el-Mısrî, Abdürrahim el-Kâmilî, Abdullah el-Aclûnî, Abdülkâdir et-Tağlebî, Şihâbüddin Ahmed el-Gazzî gibi âlimlerin yanısıra Hicaz âlimlerinden Abdullah b. Sâlim el-Basrî, Ebû Tâhîr el-Kûrânî gibi âlimlerden ders almıştır. Daha sonra İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'u ziyareti esnasında Süleyman Fazıl Efendi'den (ö. 1134/1722) ders aldı. Şam Emeviye Câmii'nde Cuma günleri namazdan sonra *Sahîh-i Buhârî* okutmuştur. Murâdî, Diyâr-ı Rûm âlimleri arasındaki şöhretinin Târîh-i Utbî'ye yazdığı şerh sayesinde olduğunu söylemiştir. Müftî Esad Efendi [Şeyhülislâm Ebûishâkzâde Esad Efendi (ö. 1166/1753)] Ahmed Menîni için bir şiir yazmıştır.³⁹⁷ Osmanlı dönemi tarihçilerinden ve Ragıb Paşa'ya *Halikatü'r-rüesâ* isimli bir eser takdîm eden Ahmed Resmî Efendi (ö. 1197/1783), Ahmed el-Menîni'den İstanbul'da ders okumuştur. Mollacıkzâde İshak Efendi (ö. 1195/1781) Ahmed el-Menîni'den ders okuyan âlimler arasındadır.³⁹⁸ Sebeti *el-Kavlu's-*

³⁹⁵ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, I, 259-260; Kettânî, *Fihrisu'l-fehâris*, I, 98.

³⁹⁶ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, I, 262.

³⁹⁷ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, I, 133-138; DİA, "Ahmed el-Menîni" DİA, II, 100.

³⁹⁸ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, I, 222.

sedid'in anlatıldığı kısımda geleceği üzere İstanbul'da bulunduğu sırada yöneticilerle irtibat kurmuş bazı yöneticilere icâzet vermiş ve istinsah ettiği bazı hadis kitaplarını icazetleriyle birlikte İstanbul ulemasına bırakmıştır. *el-Kavlü's-sedid*'in yanısıra *İzâetü'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî* isimli eserinde Kitâbu's-salât'a kadar olan hadisleri şerh etmiştir.

Muhammed b. Tayyib el-Mağribî el-Fâsî (ö. 1170/1756-57), 1110/1698-99 senesinde Fas'ta doğmuş, memleketinde birçok âlimden ders almış daha sonra Hicaz'a gelerek İbrahim el-Kûrânî'nin oğlu Ebû Tahir el-Kûrânî gibi âlimlerden icâzet almıştır. Şam tarikiyle İstanbul'a yolculuk yapmış ve bir müddet İstanbul'da bulunmuştur. Müselsel hadisleri derlediği bir eseri vardır.³⁹⁹ Hadis ilminin yanında dil ilimlerinde özellikle şiirde mâhir olduğu belirtilmiştir.⁴⁰⁰ Ayrıca *Şerhu hizbi'n-Nevevî* isimli bir eseri bulunmaktadır.⁴⁰¹ *Şerhu hizbi'n-Nevevî*'nin başında Nevevî'nin musannefâtının kendisine ulaşan icâzet silsilelerini zikretmiştir. Bu icâzet silsilelerinde Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Misnâvî (المسناوي), Muhammed b. Abdurrahman el-Fâsî silsilesiyle; Hasan b. Ali el-Uceymî, Ebû Sâlim Abdullah b. Muhammed el-Ayyâşî, Ebû Muhammed Abdullah el-Beşîşî gibi farklı hocalardan icâzetle İbn Hacer'e ulaşmaktadır. İbn Hacer < et-Tennûhî < el-İrâkî < İbn Attâr < en-Nevevî silsilesi ise bütün icâzetlerde ortaktır.⁴⁰² Mehmed Trabzonî Efendi kendisinden icâzet almıştır. Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir evrakta *Sahîh-i Buhârî* okumaları ile ilgili olarak zikredilen “*Medîne-i Münevvere'den gelmiş Tayyibzâde dâileriyle Buhârî-i şerîf on günde kırâat ve tekmîl olunduğu ve ol-vakt envai '-i faidenin meşhûd olduğu*” belirtilmiştir.⁴⁰³ Muhtemelen belgede Medine'den geldiği belirtilen ve Tayyibzâde olarak anılan âlim İbnü't-Tayyib'tir.

³⁹⁹ İbnü't-Tayyib, *Uyûnu'l-mevâridi's-silsile min uyûni'l-esânidi'l-müselsele*, Bağdatlı Vehbi, 317. İbnü't-Tayyib'ten icâzetli ve bu risâleyi müellifin nüshası ile mukabele eden Muhammed b. Şeyh Sâlih el-Mevâhibi İbnü't-Tayyib'ten Rum'dan [İstanbul] döndüğü zaman 1167/1753-4 senesinde *Sahîh-i Buhârî* icâzeti aldığını belirtmiştir.

⁴⁰⁰ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, IV, 91.

⁴⁰¹ İbnü't-Tayyib, *Şerhu hizbi'n-Nevevî*, Dâru'l-Mesnevî, 161; Yazma Bağışlar, 776.

⁴⁰² İbnü't-Tayyib, *Şerhu hizbi'n-Nevevî*, Yazma Bağışlar, 776, 10b-12a; Dâru'l-Mesnevî, 161, 33b-34b.

⁴⁰³ HAT. 186/8786; Altuntaş, *Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık*” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans) Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 2010, s, 128.

Abdülvehhâb b. Mustafa eş-Şâmî (ö. 1189/) Şam'da dünyaya gelmiştir. Abdülganî en-Nablusî'nin hizmetinde bulunmuş ve onun talebesi olarak meşhur olmuştur. Daha sonra İstanbul'a gelmiş ve Çorlulu Ali Paşa Dâruhâdisi'nde ders vermiştir. Onun bu görevi esnasında medrese Şam'dan gelenler onunla müzakere etmek isteyenler için buluşma yeri olmuştur.⁴⁰⁴ O dönemde yine de tam olarak emellerine ulaşamadığını ancak Padişah değişikliğinden sonra ise bir surûr ortamının oluştuğunu ve istihare yapıp *el-Kevkebü's-sârî bi-ehâdisi Seyyidinâ Ebî Eyyûb el-Ensârî* isimli bir kırk hadis derlediğini belirtmiştir. Mukaddimede zikrettiği şiirden anlaşıldığına göre bu değişiklik 1168/1754 yılındaki I. Mahmud'un vefatıyla Sultan III. Osman'ın tahta geçmesidir. Müellifin eserini 1 Rebiulevvel 1168/16 Aralık 1754 tarihinde tamamladığı eserin sonunda kayıtlıdır ki bu tarih III. Osman'ın tahta geçişinden iki gün sonradır. Müellif eserine Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin faziletleri ile başlamış Akşemseddin'in kabri bulması ve kabri ziyaret eden keşf ehlinin yaşadığı bazı tecrübeleri aktarmıştır. Risâlede Ebû Eyyûb el-Ensârî'den mervî kırk hadis zikretmiştir.⁴⁰⁵ İstanbul'da vefat etmiş Kasım Paşa Türbesine defnedilmiştir.

Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şerâbâtî (ö. 1178/1764) 1106 yılında Halep'te doğmuş, Halep'teki hocalardan ders aldıktan sonra 1121 senesinde Şam'a gitmiştir. Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî, Abdülganî en-Nablusî, Abdülkâdir et-Tağlebî, Molla İlyâs el-Kürdî, Şeyh Ahmed el-Gazzî, Muhammed el-Kâmilî gibi döneminin muhaddislerinden icâzet almıştır. 1123 senesinde Hac için gittiği Hicaz'da muhaddis Ahmed en-Nahlî, Abdullah b. Sâlim el-Basrî, Ebû Tahir el-Kûrânî'den icâzet aldıktan sonra Halep'e geri dönmüştür. 1143 senesinde ikinci defa hac için gittiği Hicaz'da Muhammed Hayât es-Sindî, Şeyh Muhammed Dakkâk'tan ders almıştır. Halep'te İbn Akîle ve Şeyh Mustafa es-Sıddîkî'den icâzet almıştır. Bununla birlikte sebetinde Molla Abdürrahim el-Özbekî el-Kâbilî, Molla Tâhir el-Kûrânî, Ali eş-Şebremellisî'den de icâzetli olduğunu belirtmiştir. Ayrıca İstanbul'a gelmiş ve İstanbul ulemâsı tarafından kendisine ihtimam gösterilmiştir. Daha sonra birçok kereler İstanbul'a ve Şam'a rihleler yapmıştır. *Şifâ-i şerîf*'e ta'likâtı, kudsî hadislerle risalesinin

⁴⁰⁴ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, III, 144.

⁴⁰⁵ Muhammed b. Abdülvehhâb, *el-Kevkebü's-sârî bi-ehâdisi Seyyidinâ Ebî Eyyûb el-Ensârî*, Dâru'lmesnevi, 161, 84b-109a.

yanında birçok eseri bulunmaktadır.⁴⁰⁶ Murâdî'nin zamanındaki âlî senedin son âlimlerinden dediği Şerâbâtî, *Înâletü't-tâlibîn* isimli bir sebet kaleme almıştır. Abdülkerîm eş-Şerâbâtî bu sebeti, kendisine icâzet de veren Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî'nin yazmasını istediğini belirtmiştir. Sebeti kendisinin izniyle talebesi İbn Dekdekî olarak bilinen Muhammed b. İbrahim b. Muhammed'in 2 Zilka'de 1121/3 Ocak 1710 tarihinde yazdığını belirtmiştir. Sebetinin İstanbul kütüphanelerinde iki nüshası bulunmaktadır.⁴⁰⁷ İki nüshanın başında da Kudüs müftüsü eş-Şeyh Muhammed et-Tâflâtî'nin bu sebeti öven beyitleri yazılmıştır. Aşir Efendi nüshasının sonunda Abdülkerîm eş-Şerâbâtî'nin oğulları Muhammed ve Mustafa, babalarının talebelerinden, babaları hakkında nakledilen bilgileri kaydetmişlerdir. Bu nakiller arasında eş-Şerâbâtî'nin oğullarının babalarının vefatından sonra İstanbul'a gelip babalarının talebesi olan Mehmed en-Nehâlî (النهالي) Efendi'nin vefatından sonra babalarını gördüğü rüya da bulunmaktadır.⁴⁰⁸

Mustafa b. Muhammed es-Sefercûlânî (ö. 1179/1765) aslen Şamlıdır, uzun süre İstanbul'da bulunmuştur. Aynı zamanda Türkçe ve Farsça da bildiği belirtilmiştir. İstanbul'a geldiğinde Şeyhülislâm [Dürrîzâde] Mustafa Efendi (ö. 1188/1775) kendisini imtihan etmiş başarılı olunca müderris olarak atanmıştır. Daha sonra Şeyhülislam Feyzullah Efendi Medresesi'nde (Dârulhadîs) tedaris ile görevlendirilmiştir. Sultan Fatih Camii'nde ders okutan Sefercûlânî'nin derslerine iki yüzden fazla kişinin iştirak ettiği belirtilmiştir. Ramazan ayında Sultan III. Mustafa'nın sultanın huzurunda yapılan derslere [Huzur Dersleri] iştirak etmiştir.⁴⁰⁹ İstanbul'daki âlimleri küçümseyince Ragıb Paşa (ö. 1176/1763) onu ve Ayaklı Kütüphane olarak anılan Müftîzâde Mehmed Emin Efendi'yi (ö. 1212/1797) konağına davet etmiş ve Müftîzâde'nin Sefercûlânî'yi ilmî seviyesiyle susturduğu zikredilmiştir.⁴¹⁰ Medrese merâtibinde altmışlı rütbede iken İstanbul'da vefat etmiştir. Hüseyin es-Sâdâtî'nin *el-*

⁴⁰⁶ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, III, 63-64.

⁴⁰⁷ eş-Şerâbâtî, Abdülkerîm b. Ahmed, *Înâletü't-tâlibîn*, Hafid Efendi, 23 ve Aşir Efendi, 35.

⁴⁰⁸ eş-Şerâbâtî, Abdülkerîm b. Ahmed, *Înâletü't-tâlibîn*, Aşir Efendi, 35, 70a.

⁴⁰⁹ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, IV, 209-210.

⁴¹⁰ el-Kevseri, Zâhid M., "Gelenbevi İsmâil Efendi", trc. Musa Alak, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sayı: 11, s, 143-144.

Kavlü'l-bedî' isimli hadis usulüne dair eserinin yazma nüshasının başında bir takriz yazısı bulunmaktadır.⁴¹¹

Abdullah el-Kefersûsî (ö. 1179/1765-66) İlyâs el-Kürdî, Abdülkâdir el-Hanbelî et-Tağlebî gibi hadis âlimlerinden ders aldıktan sonra İstanbul'a gelmiştir.⁴¹² Ahmed el-Menî'nin vefatıyla münhal kalan Emeviye Câmii Kubbetü'n-nesr'de ders okutma [*Sahîh-i Buhârî*] görevini almak istemiş ancak görev Dımeşk Vâlisi'nin yardımıyla görev Şeyh Ali ed-Dağîstânî'ye verilmiştir.⁴¹³

Gedikzâde Abdülkâdir, (ö. 1187/1773) 1140'da Medine'de doğan Gedikzâde Mescid-i Nebevî'nin imamıdır. Ebû Abdullah Muhammed b. Tayyib el-Fâsî ve Muhammed Hayât es-Sindî'den hadis kitaplarının birçoğunu dinleyen Gedikzâde Mısır'a gitmiş ve orada âlimlerden ders okuduktan sonra İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'dan Medine'ye dönen Gedikzâde daha sonra ikinci defa geldiği İstanbul'da biraraya geldiği kişiler tarafından kendisine hürmet edilmiş ve ihsanda bulunulmuştur.⁴¹⁴ Cebertî'nin belirttiğine göre sesini duyan sultan onu yanına imam olarak almak istemiş ancak görevi istemeyen Gedikzâde, İstanbul'dan kaçarak Mısır'a gitmiş ve orada hadisle iştiğal etmiştir. Halep ve Trablusşam'da âlimlerle buluşup onlardan icâzet almıştır. Ününü duyduğu Hâdim müftüsünden [Ebû Saîd el-Hadimî] "*müsel sel bi'l-evveliyye*" hadisinin icâzetini almak için Hâdim'e gitmiş ancak Hadimî'de isnad ilimlerinin olmadığını ve aklî ilimlerle iştiğal eden ehl-i ma'kul'den olduğunu görünce icâzet almayıp oradan ayrılıp Mısır'a gitmiş ve orada Murtezâ ez-Zebîdî'den hadis okumuştur.⁴¹⁵

Abdurrahman el-Ba'li, (ö. 1192/1778-79) yaklaşık beş sene Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî'den ders okumuştur. On beş sene ise Abdülkâdir et-Ta'lebî'den fıkıh ve hadis ve diğer ilimleri okuyan el-Ba'li, Muhammed el-Kâmilî, İlyas el-Kürdî, İsmâil el-Aclûnî, Ahmed el-Menî ve Ali el-Küzberî gibi zamanının muhaddis âlimlerinden ders almıştır.

⁴¹¹ Hüseyin el-Kudsî, es-Sâdâtî, *el-Kavlü'l-bedî' fi usûli ehâdisi'n-nebiyyi's-şefî*, Esad Efendi, 3529.

⁴¹² Murâdî, *Silkü'd-dürer*, II, 324.

⁴¹³ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, II, 324.

⁴¹⁴ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, III, 57.

⁴¹⁵ Cebertî, *Târîhu Acâibi'l âsâr fi't-terâcimi ve'l-ahbâr*, I, 428-429.

Zamanında Buhârî'ye ulaşan en âlî isnada sahip olduğu belirtilmiştir. 1144/1731-32 senesinde diyâr-ı Rûm'a [İstanbul] giderken uğradığı Haleb'te Muhammed el-Akîle'den müselsel bi'l-evveliyye ve *Sahîh-i Buhârî* icâzeti almıştır.⁴¹⁶

Abdürrahim Münîr (ö. 1193/1779-80) Şam'da doğmuş ve İsmâil Aclûnî, Şeyh Ali el-Küzberî, Ahmed el-Menînî, Abdülganî en-Nablusî, Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî ve Abdülkâdir et-Tağlebî gibi dönemin önemli hadis âlimlerinden ders okumuştur. Emeviye Câmii'nde Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî'nin vefat ettiği sene tamamladığı *el-Câmi'u's-sağîr* derslerinde hazır bulunmuştur. Kitap istinsâhı ile geçinen Abdürrahim Münîr, 1151/1738-39 senesinde İstanbul'a ilk gelişinde beş sene kalmış ve o dönemlerde Reisülküttab olan [Sadrazam] Mehmed Ragıb Paşa (ö. 1176/1763) için kitap istinsâh etmiştir. İstanbul'dan ayrılan Abdürrahim Münîr, daha sonraki gelişlerinde de kitap istinsâh etmiş ancak maişeti için yeterli miktar elde edememiş Şam'a dönmüş ve orada vefat etmiştir.⁴¹⁷

Ebu Muhammed, Abdüllatif b. Mustafa b. Hicâzî el-Halebî el-Hanefî, (1200'den sonra) 1131 yılında doğan Ebu Muhammed el-Halebî, Abdülkerim eş-Şerâbâtî, Ebu's-Senâ Mahmûd b. Şaban el-Bezistânî gibi âlimlerden ilim aldıktan sonra 1160 yılında İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da Muhaddis Şihâb Ahmed b. Ali el-Gazzî'ye *Nuhbetü'l-fiker*'i birçok talebenin bulunduğu mecliste okumuştur. Ayasofya Camii'nde okunan *Sahîh-i Buhârî* ve *Müslim* derslerinde hazır bulunmuş ve 1160 senesinde Ahmed el-Gazzî'den icâzet almıştır. İstanbul'da Şihâb Ahmed Süleymânî el-Mısırî'nin derslerine iştirâk etmiş 1161 senesinde icâzet almıştır. Ayrıca Ahmed el-Gazzî ile Ahmed el-Mısırî ve Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Erîhâvî (Şârihu'l-kenz) ve Himmâtzâde gibi âlimlerden müselsel rivâyet icâzeti almıştır. *Silkü'd-dürer* müellifi Halil el-Murâdî 1205 senesinde kendisinden müselsel bi'l-evveliyye'yi dinlemiş ve genel hadis icâzeti almıştır.⁴¹⁸

⁴¹⁶ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, II, 305.

⁴¹⁷ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, III, 6.

⁴¹⁸ Abdürrezzak b. Hasan el-Baytar, *Hilyetü'l-beşer*, s, 1027.

3. Hicaz ve Şam'daki Hadis Tedrisinin Diyâr-ı Rûm'a Yansıması

Köprülü ailesinin Hicaz ve Şam'da bulunan âlimlerle irtibata geçmeleri ve bölge âlimlerini imam/müdürris/kâdî olarak tayin etmeleri gibi ilişkilerin akabinde bölgeden birçok âlim diyâr-ı Rûm'a gelmiş, İstanbul özelinde hadis ilminin tedrisi ve icâzetlerin yaygınlaşması açısından bir canlanma gerçekleşmiştir. Bu dönemde İstanbul'da yapılan hadis derslerinin yanında diyâr-ı Rûm âlimleri de Hicaz/Şam/Mısır bölgesini ziyaret etmiş ve hadis âlimlerinden dersler ve icâzetler almışlardır. 18. yüzyılda önceki asırlara görülmediği şekilde hadis usûlü alanında şerhler kaleme alınmıştır. Diyâr-ı Rûm'da hadis tedrisi yapmış âlimlerin bu faaliyetlerinin görülmesiyle Osmanlı yönetimi ve uleması nezdinde hadis ilminin durumu daha net ortaya çıkaracaktır.

İzmîrî Süleyman Efendi (ö. 1102/1691), İstanbul'da Arabzâde Abdülvehhâb gibi âlimlerden ders alıp Mısır gitmiş ve “*ulemâ-yı fenn-i hadîsten ulûm-ı hadisi ahz etmiştir.*” Daha sonra Hicâz'a giden Süleyman Efendi, Hicâz'da Rudânî'den *Kütüb-i sitte* icâzeti almıştır.⁴¹⁹ Tüm bunlar onun hadis icâzetlerini elde etme konusunda bir gayretinin olduğunu göstermektedir.

Kara Halil b. Hasan b. Muhammed el-Boyabadi, (ö. 1123/1711) 1100/1688-89 tarihinde Uşşâkî Mustafa Efendi yerine Süleymâniye Dârulhadis müdürrisi olmuştur. Şevvâl 1101/1690 tarihinde Süleymâniye Dârulhadîsi'nde müdürris iken Kudüs kadılığına getirilmiştir.⁴²⁰ Zilkade 1102/1691'de azledilmiştir. Kudüs kadılığından mazûl iken Safer 1107/1695'te Bursa Kadısı olmuştur.⁴²¹ Receb 1108/1697'de Bursa Kadılığından azledilmiştir. 1111/1700 Ramazan'ında İstanbul kadısı olmuştur.⁴²² 1114/1702 Muharreminde Mekke kadısı olmuştur. 1117/1706 Şevvalinde Anadolu Kazaskeri olmuştur. İkinci sefer tayin edildiği Anadolu Kazaskerliğinden 1119/1707 Recebinde emekli olmuştur.

⁴¹⁹ Ayaz, “Köprülülerin Şam, Mısır ve Hicâz Ulemâsı ile Münâsebetleri”, *Sahn-ı Semân'dan Dârulfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII. Yüzyıl*, 2017, s. 319; Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudalâ*, II-III, 60-61.

⁴²⁰ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudalâ*, s. 50.

⁴²¹ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudalâ*, s. 223.

⁴²² Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudalâ*, s. 281.

15 Şaban 1123/28 Eylül 1711'de Kanlıca'da vefat etmiş ve Eyüp civarına defnedilmiştir.⁴²³ İbrahim el-Kûrânî'nin *Hâşiye ala şerhi Nuhbe*'si üzerine *Hâşiye alâ hâşiyeti'l-Kürdî alâ Şerhi Nuhbe fî usûli'l-hadîs* isimli bir haşiye kaleme almıştır.⁴²⁴ Zahid el-Kevserî'nin naklettiğine göre Kara Halil Efendi, İbrahim Kûrânî'nin talebesidir ve onun *el-Emem* isimli sebetinin icâzet hakkına sahiptir. Bu sebetin icâzetini talebesi Yusufefendizâde'ye vermiştir. Zahid el-Kevserî de bu silsile ile Kûrânî'nin *el-Emem*'inin Hibetullah el-Ba'î senediyle icâzet hakkına sahiptir.⁴²⁵ Kara Halil el-Boyabadî'nin mantık ve felsefe konularında birçok eseri de bulunmaktadır.

Köprülülerin Hicaz-Şam uleması ile irtibatı sayesinde Osmanlı ulemâsının da bu âlimlerle irtibatı hadis usulünde ilk olarak Kara Halil el-Boyâbâdî'nin *Nuhbe* hâşiyesi olarak meyvesini vermiştir. Kısa bir hâşiye olmasına rağmen Birgivî'ye atfedilen usûl-i hadis risâlesinden sonra Süleymâniye Dârulhadîs müderrisliği de yapmış olan Kara Halil Efendi'nin hâşiyesi bu dönemde hadis ilmine artan ilginin somut göstergelerinden bir tanesidir.

Süleyman Fâzıl Efendi (ö. 1134/1722), 1080/1669 yılında Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa ve Amcazâde Hüseyin Paşa ile birlikte hac ibadetini eda etmek ve tahsil için Arap coğrafyasını dolaştı. Bu sırada uğradığı Şam, Kudüs, Remle, Kahire ve Haremeyn'de Muhammed el-Belbânî, Nûreddin eş-Şebrâmellisî, Hasan b. Ali el-Uceymî, İbrâhim el-Kûrânî, Muhammed b. Süleyman er-Rûdânî el-Mağribî, Abdullah b. Sâlim el-Basrî, Hayreddin er-Remlî, Abdülkâdir el-Makdisî gibi âlimlerden ders okuyup icâzet aldı. 1112'de (1700-01) Amcazâde Hüseyin Paşa'nın yaptırdığı dârülhadiste müderris olarak görev yaptı. *Sahîh-i Buhârî* ve *Müslim* şârihi Yusufefendizâde'nin (ö. 1167/1754) hocasıdır.

Süleyman Fâzıl Efendi, Köprülüzâde Mustafa Paşa ve Amcazâde Hüseyin Çelebi ile birlikte hac niyetiyle çıktığı yolculuğunda ilk olarak Şam'a ulaştığında Şam muhaddisleri ile görüşmüştür. Şeyh Muhammed el-Belbânî'den ilm-i hadis ve kütüb-i sitte icâzeti almıştır.

⁴²³ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudalâ*, s, 329-330.

⁴²⁴ Kara Halil el-Boyâbâdî, *Hâşiye alâ hâşiyeti'l-Kürdî alâ Şerhi Nuhbe fî usûli'l-hadîs*, Yazma bağışlar, 23.

⁴²⁵ Kevserî, *et-Tahrîru'l-vecîz*, s, 28; 37.

Daha sonra Kâhire'ye geçip Nureddin eş-Şebramellisî'nin ders meclisinde hazır bulunmuş ve icâzet almıştır. Haremeyn'de Hasan el-Uceymî, Abdülkâdir es-Safûrî, Muhammed b. Süleyman er-Rudânî ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî'den icâzet aldıktan sonra⁴²⁶ Kudüs'te Abdülkâdir el-Makdisî'den icâzet almıştır. Daha sonra ise Remle'ye uğrayıp Hayreddin er-Remlî'nin ders halkasına katılıp fıkhıtan da icâzet almıştır.⁴²⁷ Receb 1105/Mart 1694'te Bâyezid Camii'nde “*nâkil-i hadis*” ve *tefsir* ciheti ile görevlendirilmiştir. 1112/1700-1701 senesinde Amcazâde Hüseyin Çelebi'nin yaptırdığı Dârulhadîs'in ilk müderrisi olmuştur. “*Fenn-i hadisten Sahîh-i Buhârî'yi bir defa dirâyeten ve bir defa da rivâyeten tedris edip, Mesâbîh ve Meşârik-i şerif'i ve Şifâ-i Kâdı İyâz'ı defaatle tedris etmiştir.*” Şeyhî, ayrıca Nevevî'nin *Erbaîn*'ini şerh ettiğini de belirtmiştir.⁴²⁸ Muhammed el-Bâbilî'nin hadis ilmini Kâhire'den Hicaz'a taşımasından sonra artan hadis okumaları ve neticesinde verilen icâzetlerin İstanbul'a ilk yansıması Süleyman Fâzıl Efendi'nin icâzetleridir. Dolayısıyla Süleyman Fâzıl Efendi, hem tedris hem de icâzet açısından diyar-ı Rûm'da yeni bir döneminin başlangıcı sayılabilir.

Şeyh Yahyâ Sıddık Efendi (ö. 1134/1721) 1063/1652 tarihinde İstanbul'da doğdu. İstanbul'da ilim tahsiline başladı. Hicaz'a giderken Şam'a uğradı ve Şeyh Muhammed Belbânî'den hadis ve diğer ilimleri tahsil etti. Tahsiline Kudüs ve Mısır'da devam etti. Nevevî'nin *Hadîs-i erbaîn*'ine şerhi mevcuttur.⁴²⁹

İsmâil Hakkı el-Bursevî, (ö. 1137/1725) Celvetî şeyhidir. Üsküdar, Üsküp ve Bursa gibi şehirlerde vaaz ve irşâd ile meşgul olmuştur. 1129/1717 yılında Şam'a gitmiş Şam'da üç yıl ikâmet etmiştir. Şam'da bulunduğu sırada Şeyh Ebu'l-Mevâhib'le tanışmış ve kendisinden icâzet almıştır.⁴³⁰ Nevevî'nin kırk hadisinin şerhi ile kendi derlediği *Şerhu'l-hadîsi'l-Erbaîn* önemli hadis eserleridir. *Muhammediyye*'nin şerhi olan *Ferâhu'r-rûh* gerek Osmanlı düşüncesi ihtiva etmesi gerekse şerhte kullanılan birçok hadisle Osmanlı

⁴²⁶ Aşir Efendi, 65; Bkz. Ek: 2.

⁴²⁷ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudalâ*, s, 678-679.

⁴²⁸ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudalâ*, s, 680.

⁴²⁹ İsmet Efendi, *Tekmiletü'ş-Şekâik*, s, 260-265.

⁴³⁰ Yıldız, Sâkıb , Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevi'nin Hayatı, *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 1975, sayı: 1, s, 119.

düşüncesini her alanda anlamak için önemli bir kaynaktır. Şam'da ikâmeti esnasında tamamladığı *Şerhu Nuhbeti'l-fiker* Osmanlı döneminde *Nuhbe* üzerine yazılmış en hacimli şerhlerdendir.⁴³¹ Ayrıca bu risâle Birgivi'ye atfedilen *Risâle fî usûli'l-hadîs* ve Kara Halil el-Boyâbâdî'nin usule dair hâşiyelerinden sonra diyâr-ı Rûm âlimi olan bir müellifin kaleminden çıkmış olması itibarıyla önem taşımaktadır.

Tarsûsî Mehmed Efendi (ö. 1145/1732) Tarsûs müftüsü olan babasından icâzet aldıktan sonra Şam'a gidip Muhammed b. Ali el-Kâmilî ve Ahmed el-Kuşâşî'den icâzet almıştır. Kâmilî'nin Emeviye Camii Kubbetu'n-nesr'de yaptığı hadis derslerine katılmıştır.⁴³² Ebû Saîd el-Hadimî'nin babası Fâhru'r-Rûm Mustafa Efendi vasıtasıyla Tarsûsî'den aldığı hadis icâzeti sonraki dönem âlimleri arasında diyâr-ı Rûm'da yaygınlık kazanmıştır.

Abdülkerîm el-Konevî el-Âmidî (ö. 1150/1737-38), Osman ed-Divriğî ve Muhammed el-Yemânî el-Ezherî'den (ö. 1135/1722-23) icâzet almıştır. Kendisinden Veliyyüddin el-Âmidî, Ömer b. Hüseyin b. Ali el-Hâmidî, Ebû Bekir b. Ahmed el-Âmidî, İsmail b. Muhammed el-Konevî, Ali b. Sâdık ed-Dağıştânî gibi âlimler icâzet almışlardır.⁴³³ Anadolu'da 19. yüzyılda verilen hadis icâzetlerinde ismi sıkça geçmektedir. Bunun yanında aklî ilimlere dair icâzetlerde adına daha sık rastlanmaktadır.

Amasyalı Osman Efendi (ö. 1151/1738), muhaddis ve fakihlerdendir. Kürt Hâfizzâde Ali Efendi'nin oğludur. Devrinin âlimlerinden tahsilini ikmal ettikten sonra Şam'a gitti. Şam'da bazı büyük âlimlerden hadis okudu. Sonra memleketine dönüp okuduklarını okutmaya başladı. Akifzâde Abdurrahim Efendi'nin hocasından naklettiğine göre bazı Ramazanlar Mahkeme Camii'nde itikâfta iken Suyûtî'nin *Câmiu's-sağîr*'ini ezberlemiştir.⁴³⁴

Yusufefendizâde Abdullah Hilmi (ö. 1167/1753), 1086/1674'de doğmuştur. Babası şeyhülkurrâ Yusuf Efendizâde Muhammed Efendi'dir. Kıraat ilmini babasından, Arapça'yı

⁴³¹ Yıldız, Sâkib, **Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevi'nin Hayatı**, s. 119; Bursevî'nin *Nuhbe* şerhi üzerine bir doktora çalışması yapılmıştır. Bkz. Sarı, Necmi, "İsmail Hakkı Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker* Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili", (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya, 2011.

⁴³² Cebertî, **Acâibu'l-âsâr**, I, 141.

⁴³³ Kevserî, **et-Tahrîru'l-vecîz**, s. 35.

⁴³⁴ Âkifzâde Abdurrahim el-Amasi, **Kitâbü'l-mecmû' ve'l-meşhûd**, Ali Emiri, 2527, s. 116-117.

Fazıl İbrahim Efendi'den ve aklî ilimleri Kara Halil Efendi'den okumuştur. Çorlulu Ali Paşa'nın sadrazamlığı döneminde saray hocalığına tayin olunmuştur. *Sahîh-i Buhârî*'ye *Necâhü'l-kârî* ismiyle 28 senede 30 ciltlik şerhi Fındıklılı İsmet Efendi, "*tahrîrâne şerh*" olarak ifade etmiştir.⁴³⁵ Eserini padişaha takdim ettiği zaman pek çok takdir ve hediyeler elde etti. Ömrünün sonlarına doğru yazmaya başladığı *İnâyetü'l-mün'im* adlı *Sahîh-i Müslim* şerhini tamamlayamamıştır.⁴³⁶ İcâzetlerde ismine çok rastlanılmasa da Kevserî *et-Tahrîru'l-vecîz*'de kendisini diyâr-ı Rûm'da önemli bir konumda değerlendirmiş, Hicaz, Mısır ve Şam ehlinin ondan icâzet talep ettiklerini belirtmiştir.⁴³⁷ Ancak Kevserî'nin de belirttiği üzere özellikle kıraat icâzetlerinde öne çıkması hem hadisçi kimliğinin daha sonraki icazetlere yansımamasının nedenini ortaya koymakta hem de Osmanlı döneminde rivâyet ilimlerinde kıraat alanına hadisten daha çok önem verildiğini göstermektedir.

Hayatı hakkında çok geniş malumat bulunmayan Dâvûd-i Karsî (ö. 1169/1756), daha çok eserleriyle tanınmıştır. İlk eğitiminin Kars'ta aldıktan sonra İstanbul'da eğitimini tamamlamış ve Ruûs imtihanına girerek başarılı olmuştur. Daha sonra Mısır'a giden Karsî, Mısır'da tahsiline devam etmiş ve döndükten sonra İmam Birgivî'ye duyduğu muhabbetten dolayı Birgi'ye yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. Akifzâde onu sûfîyyenin bid'atlerine karşı çıkan ehl-i sünnet itikâdine bağlı biri olarak tanıtmıştır.⁴³⁸ Usûl-i hadîs'e dair şerhi ile sonraki dönem Osmanlı hadis usûlcülüğünü derinden etkilemiştir. Özellikle 19. yüzyılda yapılan *Nuhbe* tercümeleleri ve hadis usûlü telif eserlerinin en önemli kaynağıdır. Dâvûd-i Karsî hadis usûlü konusunda Osmanlı döneminin dönüm noktasıdır. Eserini kaleme aldığı 1151/1738 tarihi Osmanlı hadis usûlcülüğünün başlangıç noktası olarak değerlendirilebilir.

Osman b. Ya'kub el-Kemâhî (ö. 1171/1757), 1102/1689 yılında doğmuştur. İstanbul'da ilim tahsil ettikten sonra Kâhire ve Mekke'ye gitmiş ve ilim tahsil etmiştir.

⁴³⁵ Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü's-Şekâik*, V, 255. Eser üzerine Ahmed Tobay tarafından doktora tezi yapılmıştır.

⁴³⁶ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, III, 87; Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü's-Şekâik*, 251-257; Âkifzâde Abdurrahim, *Kitâbü'l-mecmû' ve'l-meşhûd*, Ali Emiri, 2517, s, 135-136; Kehhale, *Mu'cem*, VI, 145.

⁴³⁷ Kevserî, *et-Tahrîru'l-vecîz*, s, 37.

⁴³⁸ Âkifzâde Abdurrahim, *Kitâbü'l-mecmû' ve'l-meşhûd*, Ali Emiri, 2527, s, 138; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 309; Akpınar, Cemil, "Dâvûd-i Karsî", *DİA*, IX, 29-32.

Süleyman Fâzıl Efendi, Köseç Süleyman Efendi ve Âmâsîzâde Ali Efendi'den ilim tahsil etmiştir.⁴³⁹ Ayrıca Kâhire ve Mekke'ye gidip ilim tahsil etmesi hadisçi kimliğinin öne çıkmasında etkili olmuştur denilebilir. *Müheyyâ* isimli *Muvatta* şerhi onun en önemli eseridir. Ayrıca "*Tenvîru's-sened fî izâhi rumûzi'l-Müsned*" ismiyle Ebû Hânife'nin *Müsned*'ine bir şerh yazdığı belirtilmiştir.⁴⁴⁰ *Muvatta* şerhine başlarken mukaddimede bazı talebelerinin kendisine *Muvatta*'dan bir kısmını yazınca birçok nimetlere nail olduklarını ve muradlarına eriştiklerinden bahsettiğini belirtmiştir. İstanbul âlimlerinden bazılarının da *Muvatta*'yı yazınca makam ve mevkiye sahip olduklarını, kızı hastalanıp gözleri zayıflayan bir kişinin *Muvatta*'nın tamamını yazdığını ve kızı o nüshayı öpüp yüzüne ve gözüne sürünce hastalığının iyileştiğini ve gözlerinin görmeye başladığını zikretmiştir.⁴⁴¹ Ayrıca kendisinin gördüğü rüyaları zikretmiş ve bunları *Muvatta* ile ilgilenmesinin kerametleri olarak aktarmıştır. Müellif şerhin yazımına 1 Zilhicce 1161/22 Kasım 1748 Cuma günü başladığını, Muharrem 1166/Kasım 1752'de altmış beş yaşında iken dört senede tamamladığını belirtmiştir.

Hâmid b. Yûsuf el-Bandırmaî (Küçük Hâmid Efendi) (ö. 1172/1758), Üsküdar'da doğmuştur. Tahsilini ikmal ettikten sonra daha da ilerletmek için Hicaz'a gitmiştir. Suriye ve özellikle Mısır'da görüştüğü büyük âlimlerden icazet aldı. Medine'ye yerleşip telif ve tedrisle meşgul oldu. Medine uleması arasında büyük saygınlık kazandı. Babası Yusuf Nizâmettin Efendi 1115/1703-4 yılında Mekke'de Vaiz Şeyh Sunullah Halebî'nin derslerine katılmış hadis usulüne dair *Urcûze*'sini istinsah edip hocasına okumuştur.⁴⁴² Hâmid Efendi ise İstanbul'da bulunan Muhammed b. Ahmed Akîle (ö. 1150/1737), Muhammed b. Hüseyin b. Himmât ed-Dîmeşki'den (Himmâtzâde) (ö. 1175/1761) ders okumuştur. Himmâtzâde'den *Sahîh-i Buhârî*'yi iki defa kiraatla dinlemiştir. *Sahîh-i Buhârî* senedi Himmâtzâde, Abdullah b. Sâlim el-Basrî ve İbrâhîm el-Kûrânî vasıtasıyla Buhârî'ye kadar ulaşmaktadır. Aynı

⁴³⁹ Yıldırım, Selahattin, "Kemâhî", *Ekev*, s, 198; Al-Zeidan, **Abdullah, Osmanlı Muhaddisi Kemahlı Osman b. Yakub ve el-Muhayya adlı Muvatta Şerhi**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi SBE, 2010, s, 44.

⁴⁴⁰ Bağdatlı, **Hediyetü'l-ârifîn**, I, 659.

⁴⁴¹ Kemâhî, **el-Müheyyâ**, Kılıç Ali Paşa, 260, mukaddimede. Müellif hattı.

⁴⁴² Bandırmavî, **Tanînu'l-mücelcelât**, 3a; Abdullah Aydın, "Osmanlı Hadis Âlimlerinden Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi", s, 4.

zamanda 1141/1728 yılında Üsküdar'daki Ahmediye Camii'nde Şeyh Muhammed ez-Zeytûnî ve 1145/1732 yılında Valide Sultan Dârulhadîsi'nde Hafız Ahmed el-Mukrî'den *Sahîh-i Buhârî*'yi kısmen kiraat yoluyla almıştır.⁴⁴³

İbrahim b. Mustafa el-Halebî el-Kostantînî, (ö. 1190/1776) Haleb'ten sonra Mısır'a giderek özellikle aklî ilimleri tahsîl etmiştir. Mısır'dan memleketine dönünce kendisine naklî ilimler sorulunca o konuda istenileni gerçekleştiremediğini söylemiştir. Haleb ahâlisi tarafından kendisine “*ma'kûlâtta ziyâde menkûlâta ihtiyacımız var*” denilmesi üzerine Şam'a gitmiş ve Abdülganî en-Nablusî, Ebu'l-Mevâhib ibn Abdülbâkî, Şeyh İlyas el-Kürdî, Şihâb Ahmed el-Gazzî gibi âlimlerden ders almıştır. Daha sonra hacca gitmiş ve orada Abdullah b. Sâlim el-Basrî, Ebû Tahir b. İbrahim el-Kûrânî, Muhammed Hayat es-Sindî gibi âlimlerden ders almış ve Mısır'a geçmiştir. Mısır'da Süleyman Paşa ile anlaşamadığı için İstanbul'a gitmiştir. İstanbul'da Reisü'l-küttâb Ragıb Paşa (ö. 1176/1763) ilmî seviyesinden dolayı kendisine özel ilgi göstermiştir. 9 Cemâziyelâhir 1170/29 Şubat 1757 tarihinde Sadrazam olan Ragıb Paşa, Halebî'den ders okumuş ayrıca birlikte bazı önemli nüshaları mukabele ederek istinsah etmişlerdir.⁴⁴⁴ Bunların arasında Konya'da bulunan *Futuhât-ı Mekkiyye*'nin müellif nüshası da vardır. Halebî daha sonra Şeyhülislam olacak Abdullah Vassaf Efendi'nin (el-İrânî) (ö. 1761) yanında müfettişlik yapmıştır. Himmâtzâde'nin 1175/1761 tarihindeki vefatından sonra günlük kırk Osmânî ile Sultan Selim Camii ile Ayasofya Camiilerinde hadis şeyhi olarak ders vermiştir. Yaşlılığına rağmen gece-gündüz ders mütalaa etmeye devam ettiği belirtilmiştir. İstanbul'da vefat etmiş Eyüp Mezarlığı'na defnedilmiştir.⁴⁴⁵ İbn Âbidîn İbrahim el-Halebî'nin talebelerinden aldığı icâzetle onun icâzetlerini sebetinde nakletmiştir. Bu icâzette İbrahim el-Halebî kendisini Ayasofya muhaddisi olarak tavsif etmiştir.⁴⁴⁶

⁴⁴³ Abdullah Aydın, “Osmanlı Hadis Âlimlerinden Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi”, s. 6.

⁴⁴⁴ Ragıb Paşa Buhârî ve Müslim şârihi Yusufefendizâde'den hat dersleri de almıştır. Bkz. Aydın, Mesut, “Ragıb Paşa”, *DİA*, XXXIV, 403.

⁴⁴⁵ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, s. 37-39; Zâhid el-Kevserî, *Mukaddimâtu'l-İmâm el-Kevserî*, Dârü's-Süreyya, Dımaşk, 1997/1418, s. 105.

⁴⁴⁶ İbn Âbidîn, *Sebetu İbn Abidin -Ukûdu'l-leâli fi'l-esânîdi'l-avâli-*, thk. Muhammed b. İbrahim el-Hüseyin, Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, Beyrut, 2010/1431, s. 147-151.

Âkif Mustafa Efendi (ö. 1173/1759) devrinin üstün âlimlerindendir. Aklî ve naklî ilimleri şahsında toplamış, bilhassa tefsir ve hadis sahasında parlamış dönemin önemli âlimlerindendir. Arabî ve zâhirî ilimleri Mısır'da tahsil etti. Sahih hadisleri, özellikle *Buhârî* ve *Müslim*'i Mısır ulemâsından dinledi. Ebü'l-izz Muhammed b. Ahmed el-Acemî kendisine hadis icâzeti verdi. Daha sonra Amasya'ya döndü ve Sultan Bayezid Medresesi'ne müderris oldu. Amasya'da uzun zaman müftülük yaptı. Yaşının ilerlemiş olması sebebiyle müftülük görevinden ayrıldı. Son zamanlarda uzleti tercih etti. Anadolu'da ilim tetebbuu ile meşgul olanların sonuncusu olarak kabul edilmiştir. Babası Bayram Efendi'nin kitaplarının kendisine intikalinden başka, Mısır'dan pek çok kitap getirmişti. Okuduğu kitaplara el yazısı ile haşiyeler düşmüştür.⁴⁴⁷

Akkirmanî Mehmet Efendi b. Mustafa, (ö. 1174/1760) Mekke kadısı iken vefat eden Akkirmânî hakkında kaynaklarda tafsilatlı bilgi bulunmamaktadır. Birçok eseri bulunduğu için daha çok bu eserler üzerinden tanınmıştır. Eserleri hadisin yanında daha çok kelâm ve dil ilimleri ile ilgilidir. Osmanlı Arşivi'ndeki bir arzuhalinde Köprülü Mehmed Paşa Vakfî'ndan günlük kırk akçeyle Dâruhâdis şeyhi olduğu, 1156/1743 senesinde deruhte ettiği bu görevini 1165/1752 yılında başkasına devrettiği anlaşılmaktadır.⁴⁴⁸ Hadis ile ilgili Birgivî'nin kırk hadisinin şerhi ile *Sahih-i Buhârî* üzerine bir haşiyesi bulunmaktadır.⁴⁴⁹

Himmâtzâde Muhammed b. Hasan b. Himmât (ö. 1175/1761), aslen Türkmen'dir. Muhaddis ve usûlcüdür. Mekke'ye gitmiş ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî, Tâcuddin el-Kal'î ve Muhammed b. Muhammed el-Büdeyrî'den hadis okumuştur.⁴⁵⁰ Abdullah b. Sâlim < Muhammed el-Bâbilî < Sâlim es-Senhûrî < Necm el-Gaytî < Zekeriyâ el-Ensârî < İbn Hacer kanalıyla Buhârî'ye kadar ulaşan senedini *Şerhu hulâsati'n-Nuhbe* isimli usûl eserinde zikretmiştir.⁴⁵¹ Rudânî'nin *Cem'u'l-fevâid* isimli eserinin icazetini Abdullah b. Sâlim'den

⁴⁴⁷ Âkifzâde Abdurrahim, *Kitâbü'l-mecmû' ve'l-meşhûd*, Ali Emîrî, 2527, s, 40-43.

⁴⁴⁸ BOA, C. MF, 80/3952.

⁴⁴⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1037; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 332; Kehhâle, *Mu'cem*, XII, 27-28.

⁴⁵⁰ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, II, 930.

⁴⁵¹ Himmâtzâde, *Şerhu hulâsati'n-Nuhbe*, Hacı Mahmud Efendi, 745, 71a-73a.

aldığını bizzat kendisi nakletmiştir.⁴⁵² Daha sonra İstanbul'a yerleşmiş ve İstanbul'da Enderun'a talebe yetiştiren Galata Sarayı'nda hocalık yapmıştır. Sultan III. Ahmed'in hocasını yaptığı da zikredilmiştir. İlmî birikimi sebebiyle devletin üst kademelerinde itibar görmüştür. Hadis ilminde İstanbul ulemasının üstadı olarak zikredilmiştir.⁴⁵³ Talebesi olan Şeyhülislâm Veliyyüddin Efendi (ö. 1182/1768) kendisine Nevevî'nin *el-Erbaûn*'unu okumuştur.⁴⁵⁴ Ayrıca Dımeşk ve Medine kadılıkları yapmış olan Şeyh İsmail b. Muhammed el-Kostantînî (ö. 1201/1786-87) Himmâtzâde'den icâzet almıştır.⁴⁵⁵ Abdülhayy el-Kettânî bu icâzeti "*Müsel sel bi'l-Hanefiyyeti'd-Dimeşkîyyin*" silsilesi olarak rivâyet etmiştir.⁴⁵⁶ *Şerhu hulâsati'n-Nuhbe* eserinin kenarında belirttiğine göre bu risâleyi Şeyhülislâm [Vassâf] Abdullah Efendi'nin (ö. 1174/1761) talebi üzerine yazdığı anlaşılmaktadır.⁴⁵⁷ Ayrıca Atatürk Kitaplığı'nda bulunan sebetinde Abdullah b. Sâlim el-Basrî'den aldığı kütüb-i sitte (İbn Mâce hariç)⁴⁵⁸ icâzetlerini müelliflerine ulaşan senedleriyle zikretmiş ve daha sonra bu eserlerin baştaflarından birer ikişer hadis nakletmiştir. Müelliflere ulaşan bu senedleri Abdullah b. Sâlim el-Basrî < Muhammed b. Alâeddin el-Bâbilî isnadıyladır. Bâbilî'den sonra Sahîhayn senedi Sâlim es-Senhûrî, Ebû Dâvûd senedi Süleyman b. Abdüddâim, Tirmizî senedi Nûr Ali b. Yahyâ ez-Ziyâdî, Nesâî senedi Şihâb Ahmed b. Halil es-Subkî ve Sâlim es-Senhûrî ile devam etmektedir.⁴⁵⁹

Ebû Saîd el-Hâdimî, (ö. 1176/1762) Hâdim'de doğmuş ilk tahsilini burada aldıktan sonra İstanbul'a gelmiş ve sekiz yıl ilim tahsil ettikten sonra Hâdim'e dönmüştür. Daha sonra İstanbul'a tekrar davet edilmiş ve padişahın talebine rağmen İstanbul'da kalmayıp memleketine dönmüştür. Medine'de imam olan Gedikzâde Abdülkâdir Efendi (ö. 1187/1773-74), müsel sel hadislerin icâzetini almak için Hâdim'de kendisini ziyaret etmiş onda "isnad"ın olmadığı görünce icâzet almadan geri dönmüştür. Bununla birlikte

⁴⁵² Himmâtzâde, *Tuhfetu'r-râvî fi tahrîci ehâdîsi'l-Beyzâvî*, Esad Efendi, 280, 2a.

⁴⁵³ Âkîfzâde Abdurrahîm, *Kitâbü'l-mecmû' ve'l-meşhûd*, Ali Emîrî, 2527, s, 203.

⁴⁵⁴ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, IV, 37-38.

⁴⁵⁵ İbn Âbidîn, *Sebetu İbn Abidin -Ukûdu'l-leâlî fi'l-esânîdi'l-avâlî-*, s, 144-146.

⁴⁵⁶ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, II, 931.

⁴⁵⁷ Himmâtzâde, *Şerhu hulâsati'n-Nuhbe*, Hacı Mahmut Efendi, 745, 3a. Şeyhülislâm Vassaf Abdullah Efendi, Kûrânî'nin Nuhbe şerhine hâşiye yazan Kara Halil Boyâbâdî'nin talebesi ve damadıdır.

⁴⁵⁸ Eserin nüshasının eksik olmasından dolayı hem İbn Mâce senedi hem de devamı görülememiştir.

⁴⁵⁹ Himmâtzâde, *Umdetu'l-isbât*, Atatürk Kitaplığı, 418.

Hâdimî'nin özellikle babasından ve babasının hocası Mehmed et-Tarsûsî'den rivâyetle birçok icâzete sahip olduğu bilinmektedir. Nitekim Kettânî de Rum ulemâsı kanalıyla Ebû Saîd el-Hâdimî'ye ondan da Suyûtî'ye ulaşan bir isnâda sahip olduğunu belirtmiştir.⁴⁶⁰ Hâdimî, Evveliyât olarak isimlendirdiği eserde,⁴⁶¹ hadis kitaplarından “*ve bi-senedine'l-muttasıl*” diyerek *Kütüb-i sitte*, *Muvattâ*, *Sünen-i Dârekutnî*, *Müsned-i Şâfî*, *Müsned-i Ahmed*, *Keşşî*, *Sünen-i Saîd b. Mansûr*, *Musannef-i İbn Ebî Şeybe*, *Beğavî'nin Şerhu's-sünne*, *Müsned-i Ebû Dâvûd et-Tayâlisî*, *Müsned-i Abd b. Humeyd*, *Müsned-i Hâris b. Ebî Usâme*, *Müsned-i Bezzâr*, *Müsned-i Ebû Ya'lâ*, *Taberânî*, *Hatîb el-Bağdâdî*, *Yahya b. Maîn*, *Abdürrezzâk*, *Beyhakî'nin Sünen-i Kübrâ*, *Ebû Avâne'nin Sahîh*'i gibi eserlerde bulunan hadislerden birer hadis bu kitaplardaki senedleriyle beraber nakletmiştir.⁴⁶² Hâdimî'nin risâlede müelliflerin hadis kitaplarına ulaşan kendi senedini zikretmeyip başında sadece “*muttasıl senedle*” ulaştığını belirterek böyle bir risâle yazması bu dönemdeki sebet türü eserlerin yaygınlığından kaynaklanmalıdır. Zira o dönemdeki Şam-Hicâz âlimleri sebet türü eserler kaleme alarak icâzetlerini vermişlerdir. Gedikzâde'nin Hâdim'i ziyaret edip Hâdimî'de isnâdın olmadığını gördükten sonra icâzet almadan geri dönmesi bu konuda Anadolu'da eksiklik olarak değerlendirilen duruma bir cevap olarak bir sebet türü eser kaleme alınması zarurietini hissedilmiş olabilir. Ancak bu sebette, sadece zikredilen hadis kitaplarındaki senedlerin zikredilmesi müellife ulaşan senedlerin ayrıntılı olarak belirtilmemesi Anadolu'daki ilim geleneğinin Hicaz'dan farkını göstermektedir. Hâdimî'nin bu kadar hadis eserinden nakilde bulunması ve icazetine sahip olduğunu belirtmesine rağmen risâlenin hemen arkasından gelen Tasavvuftaki “*Erbain*” hakkındaki risâlesine Suyûtî'nin *el-Câmi'u's-sağîr*'inden nakilde bulunarak başlaması ve şârih Münâvî'den nakillerde

⁴⁶⁰ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, II, 1021.

⁴⁶¹ Eser kütüphane kataloğunda Ebû Saîd el-Hâdimî'ye nispet edilmiştir. Ancak eserin başında ve sonunda Hâdimî'ye aidiyetini gösteren herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Risâleden sonraki iki risâle Hâdimî'ye aittir. Ayrıca risâlenin sonunda, sonraki iki risâlede işaret edildiği üzere Konya'da yazıldığına dair telmihte bulunulmuştur. Hâdimî'ye ait olmasa bile Konya'da yazılmış/istinsâh edilmiş bu risâle 18. yüzyılda sebet ve hadis icâzeti toplama ve sebet/evâil/müselâlat türü eserlerin yaygınlaşmasının Anadolu'da yaygınlaşmasını göstermesi açısından önemlidir.

⁴⁶² el-Hâdimî, *el-Evveliyât*, Yusuf Ağa Kütüphanesi, 8546, 20b-25a.

bulunması bu icâzetlerin eserlere vâkıf olmak anlamına gelmediğini teberrük sadedinde zikredildiğini göstermektedir.⁴⁶³

Ahmed b. Ali el-Gazzî (ö. 1179/1765), Ayasofya Camii reîsü'l-muhaddislerindendir. İstanbul'a yerleşmiş ve İstanbul'da vefat etmiş, Üsküdar'da defnedilmiştir.⁴⁶⁴ Süleymâniye Kütüphanesi'nde bulunan bir yazmada I. Mahmûd'un Ayasofya Camii'nde *Sahîh-i Buhârî* okumaları için vakıf kurduğunu ve kendisini reis olarak tayin ettiğini belirtmektedir. Ayrıca İbnü'l-Cezerî'nin *el-Hidâye fî-ilmî'l-mustalahi'r-rivâye* eserini şerh ettiğini belirtmektedir. Sultan'ın kütüphanesine hediye olarak sunmak üzere İbnü'l-Cezerî'nin mezkûr eserini istinsah etmiştir.⁴⁶⁵

Hanîf İbrâhim Efendi (ö. 1189/1775), teftiş göreviyle gittiği Haremeyn'de tanınmış pek çok âlimle görüştü ve ilmî çalışmalarda bulundu. Mekke'de iken telif ettiği *ed-Dürrü's-semîn* adlı kırk hadis şerhini orada ikamet eden Mısırlı muhaddis Abdülvehhâb b. Ahmed Berekât el-Ahmedî et-Tantâvî'ye sundu. Eseri çok beğenen Tantâvî kitaba bir takriz yazmış ve Hanîf Efendi'ye *Sahîh-i Buhârî* icâzeti vermiştir.⁴⁶⁶ Tantâvî bu icâzette Ahmed el-Huleyfi, Ahmed el-Beşîşî, Mansûr et-Tûhî, Ebu'l-Îz el-Uceymî ve Ali el-Uchûrî, Sâlim es-Senhûrî, Necmeddin el-Gaytî, Suyûtî gibi hadis âlimlerinin bulunduğu silsileyle İbn Hacer'e ulaşan senedini zikretmiştir.⁴⁶⁷ Aynı şekilde Hasan b. Ali el-Uceymî'nin oğlu Muhammed b. Hasan el-Uceymî de İbrâhim Hanîf Efendi'ye Ali el-Kârî'ye ulaşan isnâdını zikrederek onun musannefâtının icâzetini ve Kütüb-i sitte icâzeti verdiğini belirtmiştir.⁴⁶⁸ İbrâhim Hanîf Efendi, Abdülvehhâb eş-Şâfiî ve Muhammed el-Uceymî'den aldığı bu icâzetleri Şaban 1176/Mart 1763 tarihinde Kesriyeli Vezir Ahmed Paşa oğlu Hazîne-i Âmire emiri Osman el-

⁴⁶³ el-Hâdimî, **Hakku'l-erbaîn**, Yusuf Ağa Kütüphanesi, 25b-26a.

⁴⁶⁴ Bağdath, **Hediyye**, I, 176; Kehhale, **Mu'cem**, II, 16.

⁴⁶⁵ İbnü'l-Cezerî, **el-Hidâye fî ilmî'l-mustalahi'r-rivâye**, Servili, 52, 101b-111b.

⁴⁶⁶ Akpınar, Cemil, "İbrahim Hanif Efendi", **DİA**, XVI, 39-42; Müstakimzâde, **Tuhfe-i hattâtîn**, nşr., İbnülemin Mahmud Kemal Türk Tarih Encümeni, Ankara, 1928 s, 638; Kehhâle, **Mu'cemu'l-müellifin**, I, 113; icâzetnâmesinin nüshaları için bk; Nadir Eserler, AY, 3454, 133b; Yusuf Ağa Kütüphanesi, 667, 160b-161a.

⁴⁶⁷ Et-Tantâvî, **İcâzet**, Nadir Eserler Ktp., AY, 3453, 133b; Yusuf Ağa Kütüphanesi, 667, 160b-161a.

⁴⁶⁸ Muhammed b. Hasan el-Uceymî, **İcâzet**, Yusuf Ağa Kütüphanesi, 667, 159b-160a.

Hüseynî'ye vermesi Hicaz'da alınan icâzetlerin hem ulemâ nezdinde hem de yöneticiler nezdinde itibar gördüğünü göstermektedir.⁴⁶⁹

Abdullah Salâhî Uşşâkî (ö. 1197/1783), aslen Balıkesirlidir. 20 yaşına kadar memleketin âlimlerinden alet ilimlerini öğrendi. Daha sonra İstanbul'a gelerek tahsilini ikmal için tekrar ders aldı. Sûfiyyeden ve edîblerdendir. Hekimoğlu Ali Paşa ile gittiği Mısır'da *el-Câmi'u's-sağîr*'in şerhi üzerine hâşiye yazan Hifnî'den icâzet almıştır.⁴⁷⁰ Kaynaklarda *Usûl-i hadîs şerhi* olarak zikredilen eseri, Suyûtî'nin ilimler tasnifini ele aldığı *İtmâmü'd-Dirâye li-kurrâ'in'n-Nukâye* isimli eserinin hadis ve hadis usûlü bölümünün tercümesinden ibarettir.⁴⁷¹ Suyûtî'nin eserinde hadis usûlü konularının muhtasar bir şekilde ele alınmasından dolayı *usûl-i hadîs'e* dair bazı konuların Türkçe ifade edilmiş ilk örneklerinden olması hasebiyle kıymeti hâizdir.

Mehmed Medenî (ö. 1200/1786), Süleymaniye koleksiyonundaki bir risalesinde belirttiğine göre Trabzon'da doğmuştur.⁴⁷² Uzun süre Medine'de ikâmet ettiği için Medenî nisbesi ile meşhur olmuştur.⁴⁷³ Kehhâle'nin Mekkî nisbesi ile anmasına bakılacak olursa Mekke'de de ikâmet ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁷⁴ Hicaz ve İstanbul'da döneminin âlimlerinden hadis icâzeti almıştır. Mescid-i Haram müderrisi Yahya b. Salih el-Hanefî'den aldığı icâzette hadis ve fıkıh icâzeti silsilesi zikredilmiştir. Hadis icâzetleri Yahya b. Salih'in hocaları Muhammed Tâcüddin b. Abdülmuhsin el-Kal'î, Hasan b. Ali el-Uceymî, Abdullah b. Sâlim el-Basrî ayrı ayrı senedleriyle; fıkıh icâzeti ise Tâcüddin b. Abdülmuhsin el-Kal'î < Hasan b. Ali el-Uceymî silsilesi ile dir.⁴⁷⁵ Hicaz'da bulunduğu 1157/1744 senesinde Muhammed b. Tayyib'den (ö. 1170/1756-57) *Sahîh-i Buhârî* ve *Müslim* icâzeti ile Tirmizî'nin *eş-Şemâil'i*, Zeynüddin el-İrâkî'nin *el-Elfiyye*'sinin icâzetini almıştır. Himmâtzâde'den de *Kütüb-i Tis'a* ve *Delâil* icâzetleri icâzetleri almıştır. Hicaz'dan İstanbul'a dönünce Süleymaniye

⁴⁶⁹ İbrâhim Hanîf Efendi, *İcâzet*, Yusuf Ağa Kütüphanesi, 667, 161b.

⁴⁷⁰ **Osmanlı Müellifleri**, I, 104-105; Bağdatlı, *İzâhu'l-Meknûn*, II, 457; Bağdatlı, *Hediyye*, I, 485. Ceyhan, Semih, "Salâhî Efendi", *DİA*, XXXVI, 19.

⁴⁷¹ Pertevpaşa, 433, 745a.

⁴⁷² Mehmed Medenî, *ed-Dureru's-semîne fi fezâilî'l-âyâti ve'l-azîme*, Süleymaniye, 1041, 201b.

⁴⁷³ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 167.

⁴⁷⁴ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, XII, 48.

⁴⁷⁵ Süleymaniye, 1071, 99b-101a.

Medresesi'nde müderris ve hâfız-ı kütüb olarak görevlendirilmiştir.⁴⁷⁶ Medenî Mehmed Efendi, vefatından kısa bir süre önce 5 Cemâziyelâhir 1199'da (15 Nisan 1785) 226 kitabını Süleymaniye Kütüphanesi'ne vakfetmiştir.⁴⁷⁷ *el-İthâfâtu's-seniyye fi'l-ehâdîsi'l-kudsiyye* başta olmak üzere çeşitli konularda yazdığı hadis risâleleri bulunmaktadır. Bağdatlı İsmail (ö. 1920) ile Bursalı Mehmed Tahir (ö. 1925) *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker* isimli bir eseri olduğunu zikretmişlerdir.⁴⁷⁸ Daha sonra Sâdık Cihan tarafından bu bilgiler iktibas edilmiştir.⁴⁷⁹ Ancak *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-Fiker*'in Bursa İnebey Kütüphanesi'nde bulunan nüshası Bursa'da 19 Şevval 1122/11 Aralık 1710 tarihinde Bursa'da Veled Abdurrahman Medresesi müderrisi tarafından istinsah edilmiştir. Müstensih, hâşiyenin müellifinin Üstad Mehmed et-Trabzonî olduğunu belirtmiştir. Bu bilgiler ışığında 1200/1786 tarihinde vefat eden Mehmed Medenî et-Trabzonî Efendi'nin haricinde yüzyılın başlarında vefat eden Mehmed et-Trabzonî isimli başka bir müellif vardır ve *Nuhbe* hâşiyesi ona aittir. Mehmed Süreyyâ'nın Trabzonlu, Bursa pâyesiyile mütekâid, Receb 1128/Haziran 1716 tarihinde vefat ettiğini belirttiği Mehmed Efendi'nin hâşiyenin müellifi olması kuvvetle muhtemeldir.⁴⁸⁰

Müstakimzâde Süleyman Sadeddin (ö. 1202/1787), mutasavvıf kimliği ile öne çıkmıştır. Ancak hadis ve tabakat alanında birçok eser telif etmiştir. Şeyhî Mehmed Emin Tokâdî'den aldığı icâzetler onu hadis icâzet silsilesine bağlamıştır. Tokâdî'den 1201/1786-87 tarihinde onun Ahmed en-Nahlî'den aldığı *Buğyetü't-talibîn* isimli sebetinin icâzetini almıştır. Ayrıca *Buğyetü't-talibîn* nüshasının hâşiyelerine kaydettiği notlarla eserin sadece icâzetini almadığı ve eseri tetkik ettiği de anlaşılmaktadır. Hicaz'da yazılan sebetlerin İstanbul'da okunması diyâr-ı Rûm'da yapılan hadis faaliyetleri açısından önemlidir. Ancak me'sûr duaları da içeren bu sebetin tarikat virdi niteliği kazandığı da zikredilmelidir.⁴⁸¹

⁴⁷⁶ Ali, Benli, Trabzonî Mehmed, **DİA**, XLI, 304-305; Bağdatlı İsmail, **Hediyye**, II, 345; Zirikli **el-A'lâm**, VII, 89.

⁴⁷⁷ Erunsal, İsmail, "İstanbul, İstanbul Kütüphaneleri", **DİA**, XXIII, 282.

⁴⁷⁸ Bağdatlı İsmail, **Hediyye**, II, 345; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, I, 167.

⁴⁷⁹ Cihan, Sadık, Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercüme, **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, 1975, sayı: 1, s, 132.

⁴⁸⁰ Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1308, IV, 211.

⁴⁸¹ Ahmed en-Nahlî, **Buğyetü't-talibîn**, Hacı Mahmut Efendi, 684, 50a.

Lütfullah b. Muhammed el-Erzurumî (ö. 1202/1788), hadis ilmini Medine’de Muhammed Hayat es-Sindî’den ve San’a’da Abdullah el-Basrî’nin talebesi Muhammed Emir’den, Mısır’da Şeyh Muhammed el-Hifnî’den (el-Hafnâvî) (ö. 1181/1767) ayrıca Abdullah el-Kattân’dan aldığını belirtmiştir.⁴⁸² Dönemindeki hadis ulemasından icazet alan Lütfullah Erzurûmî, *Mustalahu’l-hadis* isminde kısa bir hadis ıstılahları sözlüğü mahiyetinde bir eser yazmıştır.⁴⁸³

Mehmed b. Ömer İskilibi (yaşadığı tarih 1213/1798), İskilip’te ilk eğitimini almış ardından İstanbul’a gelerek Ürgüplü Ahmed Efendi’den hadis ve tefsir okumuştur. İstanbul’da müzâkere ettiği İbn Hacer’in *Nuhbetü’l-fiker*’ine talebelerin teveccühünü görünce eseri tercüme etmeye karar vermiş ve hâşiyelerini gözden geçirerek kısa sürede *Terceme-i Nuhbetü’l-Fiker*’i kaleme almıştır. Eseri Sultan III. Selim’e ithaf etmiştir. İskilibî’nin tercümesi neşredilmiştir.⁴⁸⁴

Debbağzâde Mustafa Efendi (ö. 1220/1805), Rize’de doğup büyüdü. İstanbul’a gelerek zamanının âlimlerinden ilim okudu. Tahsilini ikmalden sonra Fatih Camii’nde talebe okutmaya başladı. Selanik Kadısı oluncaya kadar tadrise devam etti. Mısır ve Medine Kadılığı yaptı. İstanbul’a ikinci defa gelerek 1220’de vefat etti. Abdürrahîm Efendi (ö. 1817), *Sahîh-i Buhârî*’yi baştan sonra İbn-i Hacer’in *Nuhbe*’sini kendisine okumuştur. Ayrıca kendisinden *Sahîh-i Buhârî* için icazeti almıştır.⁴⁸⁵

Hibetullah el-Ba’lî et-Tâcî (ö. 1224/1809) Muhammed Hayât es-Sindî (ö. 1163/1750) Sâlih b. İbrahim el-Cînînî (1170), Sadeddin el-Aynî (ö. 1174), Seyyid Mustafa el-Eyyûbî (ö. 1205), Atıyye el-Uchûrî (ö. 1191), Melevî (ö. 1181), Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şerâbâtî (ö. 1176), Şihâb Ahmed el-Menînî (ö. 1172), Ebu’l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Aclûnî (ö. 1193), İbrahim el-Halebî (ö. 1190) gibi döneminin önemli âlimlerinden dersler aldı.⁴⁸⁶

⁴⁸² Lütfullah b. Muhammed el-Erzurumî, **Mustalahu’l-Hadis**, Şehid Ali Paşa, 2812, 10a-10b.

⁴⁸³ Lutfullah Erzurûmî, **Mustalahu’l-hadis**, Şehid Ali Paşa, 2812, 5a-10b.

⁴⁸⁴ İmamoglu, Abdullah Taha – Gümüş, Fatih, “İskilipli Mehmed B. Ömer’in Nuhbetü’l-Fiker Haşiyesi ve Tercümesinin Neşri”, **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2016, cilt: X, sayı: 10, s, 127-164.

⁴⁸⁵ Akifzâde Abdürrahîm el-Amâsî, **Kitâbü’l-mecmu’ ve’l-meşhûd**, Ali Emiri, 2527, s, 26-27.

⁴⁸⁶ Abdürrezzâk b. Hasan el-Baytar, **Hilyetü’l-beşer fî tarihi’l-karni’s-sâlisî aşar**, (thk. Muhammed Behcet el-Baytâr), Dâru Sâdir, Beyrut, 1993/1413, III, 1076-1077.

1173/1759-60 tarihinde İstanbul'a gelmiş bir müddet kaldıktan sonra Şam'a geri dönmüş ve Kubbetü'n-nesr'de ders okutmuştur. Daha sonra İstanbul'a tekrar dönmüş ve Üsküdar'da vefat etmiştir.⁴⁸⁷ Kendisinden İmamzâde Mehmed Esad Efendi (ö. 1267/1851) ve Ayasofya şeyhi Yusuf b. İsmail (ö. 1264/1848) gibi âlimler icâzet almışlardır. Bu icâzetler Zâhid el-Kevserî'ye kadar ulaşmıştır. Uzun yıllar İstanbul'da ikâmet etmiş olması ve Şam hadis geleneğini İstanbul'a taşımış olması onun icâzetlerini ön plana çıkarmıştır. Devlet adamlarıyla yakın irtibat kurduğu Osmanlı Arşivi'nde yer alan bir müzehheb berattan anlaşılmaktadır. Bu beratta, Hibetullah el-Ba'î'nin dersaadette ikâmet ettiği, uzun yıllar Şam Emeviye Camii evkafının tevliyetini elinde bulundurduğu ve görevini vekil tayin ederek sürdürdüğü ifade edilmiştir.⁴⁸⁸

Abdullah Ahıskavî (ö. 1228/1813), 1146/1733'te doğdu. Küçük yaşta babası ile birlikte Şam'a gitmiş ve ilk tahsilini burada yapmıştır. Babasının vefatından sonra 1164/1750-51'de Şam'dan ayrılarak Kars'a gitti. İsmail İbn Muhammed Berkûşî'den [Berkûşâdî] usûl-i fıkıh ve hadis ilimlerini okudu. Hocası tarafından Ziyaeddin lakabı verilerek okuduğu ilimlerden icazet aldı. Diyarbekir'de Küçük Ahmedzâde Ebubekir Efendi'den *Sahîh-i Buhârî* ve *Nuhbe* okudu. Daha sonra Mısır ulemasından Şeyh Abdüsselam Efendi'den *Buhârî*'yi, usûl-i hadisten *Nuhbe* ve diğer ilimleri okuyarak tahsilini ikmal etti. Daha sonra İstanbul'a gelerek Ayasofya Medresesi'nde ikâmet etmiştir.⁴⁸⁹ Kendi dönemi için “*artık hadis ilmi ile uğraşan âlimlerin kalmadığı*” şeklinde bir değerlendirmesi nakledilmiştir.⁴⁹⁰ Kütüb-i Sitte'yi *Levâmiu'l-envâr* adı ile ihtisar etmiştir.⁴⁹¹

Yûsuf Bahrî (ö. 1245/1830), Amasya Vezirköprülüdür. İlk tahsilini Amasya'da yaptıktan sonra İstanbul'a gelmiş ve Erzincanlı Müftüzâde'den ilim tahsil etmiştir. Daha sonra Mısır'a giderek Murtaza ez-Zebîdî'nin talebesi olmuştur. *Şifâ-i şerîf* üzerine yazdığı

⁴⁸⁷ Zirikli, *el-A'lâm*, VIII, 75.

⁴⁸⁸ BOA, MFB, 774.

⁴⁸⁹ Akifzâde Abdürrahîm el-Amâsî, *Kitâbü'l-mecmu' ve'l-meşhud*, s. 124-125; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 370-372; Kehhale, *Mu'cem*, VI, 109; Yıldırım, Selahattin, XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2004, sayı: 13, s. 270-272.

⁴⁹⁰ Okçuzâde Mehmed Şâhî, *el-Makâmu'l-mahmûd*, (mütercimim önsözü), s. 20.

⁴⁹¹ Abdullah Ahıskavî, *Levâmiu'l-envâr*, Esad Efendi, 421, 422, 423, 424; Eser hakkında “Hadis Eserleri” başlığında bilgi verilecektir.

Atâü'l-Feyyâz alâ Şifâi'l-Kâdî İyâz isimli eseri eksik bir şerhtir. Ayrıca istinsah ettiği hadise ve diğer ilimlere dair eserler Çorum kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁴⁹² Mısır dönüşünde ömrünün sonuna kadar Çorum'da kalan Yusuf Bahrî Efendi, 1218/1803 tarihinde istinsah ettiği *Nüzhetü'n-nazar*'ın ferağ kaydına, “*İlim ehlinin kadrinin bilinip saygı duyulduğu bir beldeye hicreti kolaylaştırması ve bunun esbabını hazırlaması*” için ettiği duanın sonunda, “*Allah'ım, artık bu beldeden sıkıldım, burada kalmak istemiyorum, beni kurtar*” dediği belirtilmiştir.⁴⁹³

İbrahim Sıdkî İşkodravî'nin (ö. 1250/1834) 20 Muharrem 1247 tarihinde tamamladığı hadis usûlü risâlesi Tanzimat'döneminde artacak olan Türkçe hadis usûlü telifinin ilk örneklerindedir. Müellifin hadis alanında birçok çalışması bulunmaktadır.⁴⁹⁴ Bir mecmuada bulunan bu eserler teliften ziyade bir derleme mahiyetindedir. Gece-gündüz okunacak dualar, giyim-kuşam gibi konularda hadisleri derlemiştir. Bu eserler Şemsi Paşa Medresesi'nde (Dârulhadîs) ikâmet eden ve orada vefat eden İşkodravî'nin burada yaptığı derslerin semeresi olarak değerlendirilebilir.

Muhammed b. Alâaddin el-Bâbilî'nin Hicaz'a gelmesi ve akabinde Köprülü âilesinin gayretleri ile onlarla birlikte seyahate çıkan Süleyman Fâzıl Efendi'nin Hicaz'da hadis icâzetleri elde edip İstanbul'da hadis tedris etmesiyle başlayan Murtezâ ez-Zebîdî'nin Mısır'a gitmesi ondan icâzet alan Diyâr-ı Rûm âlimlerinin faaliyetleri ile nihayete ermektedir. Bu dönemde Hicaz'da tedris edilen hadis ilmi İslam coğrafyasının her bölgesinden gelen âlimlerle etki alanını genişletmiştir. Hadis ilmine ağırlık veren bu âlimlerin tedris ve sebet icâzetleri İstanbul'u da etkilemiş hem bölge âlimlerinin bizzat gelerek İstanbul'daki hadis dersleri vermeleri hem de onlardan icâzet/ders alan Diyâr-ı Rûm âlimlerinin çalışmalarıyla ivme kazanmıştır. Ayrıca Hicaz'a giden âlimler Hicaz'dan hadis

⁴⁹² Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, I, 468; Eren, Mehmet, “Çorum'daki İlmî Hayata Önemli Katkısı Olan Bir Osmanlı Âlimi: Yûsuf Bahrî (1245-1860)”, **Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu**, 2008, cilt: I, s, 429.

⁴⁹³ Eren, Mehmet, “Osmanlı Muhaddislerinden Yûsuf Bahrî'nin (ö. 1245/1830) Çalışmaları”, **İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi**, 2009, cilt: VII, sayı: 13, s, 166.

⁴⁹⁴ Yıldırım, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, 2004, sayı: 13, s, 276-281.

derlemeleri istinsâh ederek dönmüşlerdir. Bu sebeple bu yüzyılda müselselât ve evâil türü eserler yaygınlaşmıştır. Zira bu eserler aynı zamanda başında hadis veya kitap icâzetleri zikredilerek icâzet hüviyeti kazanmıştır. Tasavvufla içiçe olan ve birçoğu tarikat şeyhi/müntesibi olan âlimlerin bu faaliyetleri tasavvuf-hadis icâzet geleneği olarak etkisini devam ettirmiştir. Bu gelenek etkisini zayıf da olsa devam ettirse de Vehhâbî hareketinden sonra hadis-tasavvuf birlikteliği ilerleyen zamanlarda farklı bir evreye girmiş ve tasavvuf hadis birlikteliği zayıflamıştır.

Bu dönemde Hicaz'ın ardından Şam'da da önemli hadis âlimleri yetişmiştir. Ancak bu âlimler hakkında kendi dönemlerinde olumsuz kanaate sahip olanlar da bulunmaktadır. Abdullah b. Hüseyin es-Süveydî⁴⁹⁵ (ö. 1174/1761) Şam ehlini anlatırken onları üç kısma ayırmış ve bu üç kısmı da acımasızca eleştirmiştir:

İlk mertebedekiler sefil olanlar din kaygısı taşımayanlar ki bunları Yeniçeriler olarak adlandırmıştır. İkinci kısım ise bir takım sûfiler ki onlar da iblisin oyuncağı olmuşlar, dünyaya aldanmışlar ve mal toplama peşine düşmüşlerdir. Üçüncü kısım ise ulemadır ki, tahkik ve anlayıştan yoksun bir ilim anlayışları bulunmaktadır. Ziyaret ettiği âlimlerden İsmâil el-Aclûnî'yi (ö. 1162/1749) mescidde talebeleriyle birlikte gördüğünü başlarında felek-i atlas gibi sarıklar olduğunu, beraber *Sahîh-i Buhârî*'yi okuduklarını, elinde birçok şerh olduğunu muhakeme ve mananın önemsenmediğini, sadece şerhlerden ibâreler aktarıldığını bununla beraber ihtilafli konularda tercih ve cem' yapılmadığını fakat aynı şeyi söyleyen iki ibârenin uzun uzun açıklandığını söylemektedir. Devamında Şam ehlinin faziletini duyduğunu ancak memleketi olan Bağdat'taki en aşağı derecedeki talebenin bile Şam ulemasından daha ileride olduğunu zikretmiştir. Aclûnî'nin ilminin olduğunu kabul etmekle beraber şöhretinin ilminin önüne geçtiğini belirtmiştir.

⁴⁹⁵ Abdullah es-Süveydî, Bağdat'ta doğmuş, Bağdat'tan sonra gittiği Musul ulemasından aklî ve naklî ilimlerde icâzet almıştır. Abdulgani en-Nabluşî'den mükatebe yoluyla icâzet almıştır. 1143 senesinde Bağdat'a gelen İbn Akile'den, Muhammed ibnû't-Tayyib'ten, Haleb'te Abdulkерim eş-Şerâbâtî'den icâzet almıştır. Bkz. Murâdî, **Silkü'd-dürer**, III, 84-86; Ayrıca kaynaklarda Süveydî'nin "Sâhibu sebeti'l-meşhûr fi'r-Rûm olan Âlî Efendi'den (ألي أفندي الرومي القسطنطيني)" ilim aldığı belirtilmiştir. Ancak Âlî Efendi'nin kim olduğu tarafımızdan tespit edilememiştir. Bkz. Murâdî, **Silkü'd-dürer**, III, 84; Kettânî, **Fihrisü'l-fehâris**, II, 1166.

Aynı şekilde Ahmed el-Menîni'yi (ö. 1172/1759) de gördüğünü elinde Kastallanî (*İrşâdu's-sârî*) cüzleri olduğunu söylemiş, tahrîr ve takrirden yoksun bir şekilde doldurduğunu, her gün bin Osmânî aldığını ve dünyalık elde ettiğini belirtmiştir. Talebelerden ve gariplerden hiç kimsenin bu iki şeyhin evini görmediğini, yemeklerini yemediğini, ancak bu âlimlerin kendilerine zekât ve sadaka geldiğinde onları aldıklarını belirtmiştir.⁴⁹⁶ Süveydî'nin eleştirileri devletin kontrolündeki vakıflardan tahsisat olarak önemli makamlara gelmiş bu âlimlerin bu görevi hak edecek liyakatta olmadıklarına yöneliktir. Dolayısıyla İstanbul'la irtibata geçen âlimlerin bu irtibatlarının ekonomik bir yönü de bulunmaktadır. Yapılan bu ziyaretlerin kendi bölgelerindeki vakıflardan görev almak için yapıldığı dikkate alınmalıdır.

D. Tanzimat Döneminde Hadis İlmî: Modernleşmenin Hadis İlmine Etkisi

III. Selim döneminden itibaren başlayan Osmanlı modernleşmesinde devlette bazı kurumların yerine yenileri tesis edilmeye başlamıştır. Askerî alanda başlayan bu yenilikler gittikçe diğer kurumları da kapsamıştır. II. Mahmûd'un ıslahat fikrini benimsemesi ve ulemâyı da arkasına alarak yaptığı faaliyetler ve özellikle bu dönemde matbaada basılan kitapların farklı alanlarda yaygınlık kazanması Osmanlı'da yayın faaliyetini artırmış dini alanda da yayınlar yapılmaya başlamıştır.⁴⁹⁷ Zira matbaanın kuruluşunda (1139/1727) dini eserlerin basılmayacağı fetvası verilmiş olsa da ilk olarak 1218/1803 tarihinde ilmihal olarak da bilinen Birgivi'nin risâlesi (*Vasiyetnâme*) yayınlanmış⁴⁹⁸ ve matbaanın bu dönemde topluma mal olacak neşirler yapmaya başladığı belirtilmiştir.⁴⁹⁹

⁴⁹⁶ Süveydî, *en-Nefhatü'l-miskiyye fi'r-rıhleti'l-mekkiyye*, thk. İmâd Abdüsselam Rauf, el-Mecmeu's-sekâfi, Abu Dabi, 2003. 242-244.

⁴⁹⁷ Beydilli, Kemal, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane*, s. 261. Mühendisjane matbaasında 1797-1824 yılları arasında basılan 66 kitaptan 27 tanesi din ve dil ilimleri ile ilgili olması oluşan bu yeni durumu göstermektedir.

⁴⁹⁸ Baysal, Jale, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1968, İstanbul, 1968, s. 63; Beydilli, Kemal, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane*, s. 255.

⁴⁹⁹ Baysal, Jale, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1968, İstanbul, 1968, s. 63-64.

Bu dönemde Osmanlı eğitimini etkileyen bir diğer konu da 1826'da Evkâf Nezâreti'nin kurularak vakıfların devlet idaresine bağlanması olmuştur. Vakıfların merkezi otoriteye bağlanması ile eğitimde devletin kontrolü artmış buna bağlı olarak ulemânın eğitimdeki etkisi azalmıştır. II. Mahmud'dan sonra 1839'da tahta geçen Sultan Abdülmecîd, aynı yıl Tanzimat Fermanı'nı (Gülhane Hatt-ı Hümayunu) ilan ederek Osmanlı'da bütün kurumların yeniden tesis edileceği bir sistemi getirmiştir. Bunun akabinde kadılık ve yargılama sisteminin değişmesiyle ulemânın bu alandaki etkisi de daraltılmıştır.⁵⁰⁰ Ancak matbaanın imkânlarını kullanan âlimler sayesinde hadis alanında birçok telif-tercüme yayınlanmıştır. Yapılan bu çalışmaların ve yayınların genel olarak medrese sisteminin içerisinde tedris faaliyeti yürüten âlimlerden değil de bürokrat ve tekke ile irtibatlı müelliflerden gelmesi değişen Osmanlı devlet-ulema ilişkisinin bir sonucu olsa gerektir. Zira Tanzîmat'tan sonra devlette ulema etkisi eskisine nazaran azalmış, bürokrasi etkisini artırmıştır. Bu dönemden sonra bürokratların yazdığı hadis eserlerinin ortaya çıkmasında bunun önemli bir etkisi vardır.

Bu dönemin siyasi olarak etkileyen önemli olayları ise Vehhâbî isyanının çıkması akabinde İstanbul uleması ile Hicaz uleması arasında 18. yüzyıldan itibaren özellikle hadis ilmi açısından artan irtibatın azalması olmuştur. Mehmed Ali Paşa'nın Vehhâbî isyanını bastırıp Mısır'da hâkimiyet kurması ve Mısır'daki faaliyetleri Mısır'ın öne çıkmasını sağlamıştır.

XIX. yüzyılın başlarında Yeniçeriliğin kaldırılıp (1826) Bektâşî ocağının yasaklanmasıyla önem kazanan Nakşî geleneğin Şam Nakşî-hadis âlimleri ile irtibatı ve bunu İstanbul'a taşıma gayreti sonuç vermiştir. 1845-47 tarihlerinde İstanbul'da bulunan Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî'nin halifesi olan Ervâdî'nin Ayasofya'da hadis dersleri vermesi sonucunda ondan icâzet alan Gümüşhânevî'nin tertip ettiği *Râmuzu'l-ehâdîs*, telifinden sonra Osmanlı hadis tedrisi ve icazetlerinde önemli bir yer teşkil etmiştir.

⁵⁰⁰ İpşirli, Mehmet, "Medrese", *DİA*, XXVIII, 332.

1. Tanzimat Döneminde Öne Çıkan Hadis Çalışmaları

a. *Sahîh-i Buhârî* Üzerine Yapılan Çalışmalar

Osmanlı döneminde Hicaz ve Şam ulemâsının İstanbul ziyaretleri özellikle hadis ilmi açısından önemli bir birikimin intikâlini sağlamıştır. Sultan I. Mahmûd'un 18. yüzyılın ilk yarısında yaygınlaştırdığı *Sahîh-i Buhârî* hatimleri de Şam ulemâsı ile İstanbul ulemâsı arasındaki irtibatı sağlayan etkenlerden biri olmuştur. Vâsıf Ahmed Efendi'nin (ö. 1221/1806) naklettiğine göre 1198/1783-84 yılında Sadâret makamından Hicaz, Şam, Bağdat ve civâr beldelerin vâlilerine bir emir gönderilerek bu şehirlerde bulunan âlimlerin beldelerinde yapılacak *Sahîh-i Buhârî* tilâvetine nezâret etmeleri talebinde bulunulmuştur. Vâsıf Efendi bu emrin bir suretini de kaydetmiştir. Emrin ilgili yerinde "*Haremeyn-i şerîfeyn ve Mısır ve Şam ve Bağdad-ı behişt-âbâdda meşâhîr-i muhaddisîn ve ulemâ-yı âmilîn halka-bend-i ictimâ ve kütüb-i sahiha-i ehâdîs-i nebeviyyeden Kitâb-ı Buhârî ve Şifâ-i şerîf'i istimdâd-ı feth u nusret ve şürûr-ı a'dâdan her halde selâmet-i devlet ve emniyyet-i ümmet niyyet-i sâdikasıyla hatm eylemeleri fazl-ı Hakk ile galebe-i cünûd-i muvahhidîn ve makhûriyet-i ahzâb-ı şeyâtîni müstelzim olacağında iştibâh olmamağın Mekke-i mükerreme'de sâkin muhaddisîn ve ulemâyı nezd-i saâdetlerine celb ve ticâh-i beyt-i şerîf ve sahâ-i harem-i münîfte Buhârî ve Şifâ-i şerîf'i tilâvet ve hatme mübâderet ve a'kâb-ı mecâlisde be-tahsîs hitâmı akabinde kâffe-i ulemâ ve sulehâ ve meşâyih ve ahâlî ve mücâvirîn bir yere gelüp mülk-i ma'mûr-i İslâm'ın mekr u gezend-i küffardan masûn olması...*"⁵⁰¹ dile getirilmiştir. Sultan I. Abdülhamîd döneminde gönderilen bu emirde ifadesini bulan gelenek Sultan III. Selim ve II. Mahmud döneminde de devam ettirilmiştir. Dolayısıyla 19. yüzyılın başlarından itibaren *Sahîh-i Buhârî* hatimleri ülkenin geneline ve türbeler başta olmak üzere farklı kurumlara yayılmıştır. Artan bu *Sahîh-i Buhârî* okumaları *Sahîh* üzerine birçok çalışmanın yapılmasına sebebiyet vermiştir. Aşağıda dönemin hadis ilmi açısından durumunu göstermesi açısından 19. yüzyılda *Sahîh-i Buhârî* üzerine yapılan çalışmalar incelenecektir.

⁵⁰¹ Vâsıf Ahmed Efendi, *Mehâsinu'l-asar ve hakâiku'l-ahbâr*, yay. haz. Mücteba İlgürel, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1978 s. 52-53.

Râgıb Efendi (ö. 1264/1848), Diyarbekirli bir ulemâ ailesine mensuptur. Dedesinin babası Küçükahmed Efendizâde Ebû Bekir Efendi, şârih-i Buhârî olarak anılmaktadır. Daha önce zikredilen Abdullah Ahıskavî, dedesi Ebû Bekir Efendi'den *Sahîh-i Buhârî* okumuştur.⁵⁰² Tahsilini ikmal ettikten sonra memleketinde tedaris ve telifle meşgul olan Ragıb Efendi, 1244/1829-30 senesinde Hicaz'a giderek bir yıl orada ikamet etti ve bu esnada *Sahîh-i Buhârî*'yi Mekke uleması huzurunda istinsah etti. Döndükten sonra Diyarbekir'de Câmî-i Kebîr'de yaptığı *Sahîh-i Buhârî* dersleri sonucunda *Tercümetü't-terâcim fî terâcimi'l-Buhârî* isimli eseri telif etmiştir. Bunun yanında *Risâle mühimme fî tefsîri'l-âyât ve şerhi'l-ehâdîsi'l-vârîde fî hakkı'l-guzât* ve usûl-i hadise dair eserleri bulunduğu belirtilmiştir.⁵⁰³

Seyyid Hasan Hulûsi bin Hasan Sofizâde (ö. 1279/1862), Çarşamba Kasabası Arnavud Ali Bey Medresesi müderrisidir. *Esâmî Ruvâtu Sahîhi'l-Buhârî* isimli eserinde *Sahîh-i Buhârî*'nin ricâlinin harf sırasına göre tertip etmiş ve harf ve hareke bakımından okunuşlarını beyan etmiştir. Aynı zamanda künyesi ile ismi farklı yerlerde zikredilen râvîleri beraber zikrederek farklı kişiler olmadığını göstermiştir. Eserin sebab-i teliflerinden birisi olarak “*hatm usûlüyle kıraatı dahî envâ-ı hayr u saâdeti dâî olarak bi-hamdillahi teâlâ ekser bilâd-ı İslâmiyye'de teyemmünen bu emr-i hatîr-i lâzımü't-tevkîre tevessül ve müdâvemetle iktisâb-ı feyz u mes'adet olunmakda olmasıyla bununla tenvir dîde-i ibtihâc edenler esnâ-i tilâvetlerinde ruvât-ı sikâtın esâmî-i şerîfesini tahkike muhtâc*” olmasını zikretmiştir.⁵⁰⁴

Babakaleli Abdülaziz Ahmed Efendi (ö. 1296/1878), 1288/1871 yılında Tophâne Kadısı iken *Sahîh-i Buhârî* okumaya başlamış ve râviler hakkında da bilgi sahibi olmak için *Silsiletü'z-zeheb fî esmâi'[hâli]r-ruvât* isimli bir eser kaleme almıştır.⁵⁰⁵ Eserinde *Sahîh-i*

⁵⁰² Ali Emîri Efendi, **Tezkire-i Şuarâ-i Âmid**, I, 365.

⁵⁰³ Ali Emîri Efendi, **Tezkire-i Şuarâ-i Âmid**, I, 364-374. Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, I, 317. Özcan, Tahsin, “Ragıb Efendi”, **DİA**, XXXIV, 397-398.

⁵⁰⁴ Seyyid Hasan b. Hasan Sofizâde, **Esâmî'r-ruvât li-Sahîhi'l-Buhârî**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1282/1865, s, 2-3.

⁵⁰⁵ Yıldırım, Selahaddin, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, 2004, sayı: 13, s, 290; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., 1886; Topkapı Medine Gelen Ktp. 497; İmamoğlu, Abdullah Taha, “Bir Asır Sonra Dâvûd-i Karsî'nin Hadis Usulü Şerhini Okutmak: Babakaleli Ahmed Abdülaziz Efendi ve Mukarribu't-Talibin Adlı Tercümesi”, **Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu**, (edit. Bünyamin Çalık), Kars, 2017, 262-267; Eserin ismi mukaddimesinde *Silsiletü'z-zeheb fî esmâi'r-ruvât* ferağ kaydında ise *Silsiletü'z-zeheb fî hâli'r-ruvât* olarak kaydedilmiştir. Nadir Eserler Ktp., 1886, 27b.

Buhârî'de geçen râvîleri harf sırasına göre tanıtmıştır. Eserde daha önceki *Sahîh-i Buhârî* şerhlerinin ilgili bölümlerinden aktardığı bilgilerden sonra hangi bilgiyi hangi eserden aldığını zikretmiştir. Alıntılarının çoğu Yusûfendizâde'nin *Sahîh-i Buhârî* şerhindendir. Diyâr-ı Rûm'da yazılmış şerhin aradan uzun yıllar geçtikten sonra tekrar tedâvülde olması Osmanlı dönemi hadisçiliği açısından kıymetlidir. Babakaleli Abdülaziz Efendi, zikredilen biyografi eseri, üçüncü bölümde zikredilecek olan icâzeti, erbaini, usûl tercümesi ile diyâr-ı Rûm'da hadis tedrisi ve telifi konusunda önemli bir âlimdir.

Ömer Ziyâeddin Dağistânî (1850-1920), 1308 yılında *Sahîh-i Buhârî*'deki kavli hadisleri *Sünenu akvali'n-nebeviyye mine'l-ehâdîsi'l-Buhariyye* ismiyle yayınlamıştır. Harekeli olarak yayınlanan *Sahîh-i Buhârî* muhtasarı olarak addedilebilecek bu derlemede 4541 hadis bulunmaktadır. 1308/1890 tarihinde yayınlanan bu derleme *Sahîh-i Buhârî*'nin II. Abdülhamîd tarafından Bulak'ta yapılan baskısından önce yapılması nedeniyle önemlidir. Osmanlı coğrafyasında baskısı yapılan ilk *Sahîh-i Buhârî* nüshası olarak değerlendirilebilir. Bu eseri tekrarlardan azâde ederek *Zübdetü'l-Buhârî* ismiyle yayınlamıştır. Daha sonra ise *Zübdetü'l-Buhârî*'nin tercümesini yayınlamıştır. Gümüşhânevî Tekkesi şeyhi olan Ömer Ziyâeddin Efendi'nin *Sahîh-i Buhârî* üzerine yaptığı çalışmalar bu dönemde *Sahîh* üzerine yapılan çalışmaların artışını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca kütüphane kataloglarında *Fihristü Muhtasari'l-Buhârî* isimli bir fihrist yer almaktadır. Müellifinin kim olduğu eserin sonunda yer alan ve Ömer Ziyâeddin b. Abdullah yazan mühürden anlaşılmaktadır. Fihristin başında eserin kullanışı ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir. Müellif, *Sahîh-i Buhârî* üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Ömer Ziyâeddin Dağistânî olmalıdır.⁵⁰⁶

Mehmed Şerîf b. Mustafa et-Tokâdî, (ö. 1313'den sonra), *Miftahu's-sahîhayn* isimli bir fihrist hazırlamıştır.⁵⁰⁷ Fatih dersiâmı olan Mehmed Şükrü Efendi, *Sahîh-i Buhârî* ve *Müslim*'de olan hadislerin tamamını ayrı ayrı olarak harf sırasına göre sıralamıştır. *Buhârî*'de olan hadisleri Kastallânî, İbn Hacer ve Aynî şerhlerinde ve *Sahîh-i Buhârî*'de hangi cildin

⁵⁰⁶ Ömer Ziyâeddin, *Fihristü Muhtasari'l-Buhârî alâ hurûfi'l-Mu'cem*, Atatürk Kitaplığı, 1841.

⁵⁰⁷ Mehmed Şükrü, *Miftâhu's-sahîhayn*, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, Dersaadet, 1313.

hangi sayfasında olduğunu tek tek belirtmiştir. Ayrıca hadisin *Sahîh-i Buhârî*'de hangi kitap babda olduğunu kaydetmiştir. Müslim için ise hadisin Nevevî şerhindeki cilt ve sayfa numaralarını belirtmiştir. Aynı şekilde kitap ve bab numaralarını kaydetmiştir. Girişte hangi matbu nüshaları kullandığını belirtmiş, kitap ve bab numaralarını vererek yazma nüshalar için de bu şekilde istifade edilebileceğini zikretmiştir. Ayrıca müellif Buhârî'deki hadisleri nakleden sahâbî isimlerini de harf sırasına göre sıralamış ve sahabînin Buhârî'de kaç hadis rivayetinin olduğunu belirtmiştir. Onun sayımına göre 3730 bab ve tekrarsız 2602 hadis bulunmaktadır. Ancak İbnü's-Salah'ın yaklaşık 4 bin olan sayımındaki farklılığın onun ihtisar olarak gelen rivâyetleri farklı bir hadismiş gibi yorumlamasından ileri gelebileceğini belirtmiştir. Esasen burada talikler de bu farklı sayıma etki eden bir diğer husustur.

Edirne Müftüsü Kırışzâde Mehmed Fevzi Efendi (ö. 1318) *el-Feyzü 'l-cârî fi ta'rîfi 'l-Beyzâvî ve 'l-Buhârî* isimli eserinde Beyzâvî ile Buhârî'nin hayatlarını kaleme almıştır. Özellikle *el-Câmi 'u's-sahîh* hakkındaki değerlendirmeleri dönemin bakış açısını vermesi bakımından önemlidir. *Sahîh-i Buhârî* hakkında Arapça, Farsça ve ikisi Türkçe olmak üzere yazdığı dört kasideyi eserin sonuna eklemiştir. Kasîdelerinden bazı beyitlerde;

“Her kim Buhârî[y]le tevessül şâd olur
Çünkü envâ'-ı kudûrdan kurtulup dil-şâd olur.”

“Bu kitab ile tevessül eyleyen her kimsenin
Hal olur her müşkilâtı yüsr ve âsândır bilin”⁵⁰⁸ ifadeleri *Sahîh*'in tevessül için yapılan hatimlerinin bir yansıması olsa gerektir. Ayrıca bu hatimlerin *Sahîh* üzerine yapılan çalışmalara etkisini göstermektedir.

Ankaravî Mehmed Şükrü b. Hasan 1313/1895 senesinde *Sahîh-i Buhârî*'nin fihristi olan *Miftâhu 'l-Buhârî* isimli eserini yayınlamıştır.⁵⁰⁹ *Sahîh-i Buhârî*'nin Bulak'ta yapılan baskısından sonra yayımlanan bu eser hadisin baş tarafını verip *Sahîh*'te hangi kitapta ve hangi babta olduğunu göstermiştir. Hadislerin yapılacak baskılarda cilt/sayfa numaralarının

⁵⁰⁸ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, III, 195; Hacı Mahmud Efendi, 6405; Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Şry, 1205.

⁵⁰⁹ Ankaravî Mehmed Şükrü, **Miftâhu 'l-Buhârî**, Sahafiye-i Osmaniye, İstanbul, 1313.

farklılık arzedeceği düşünülerek kitab/bab şeklinde gösterileceği belirtilmiştir. Daha sonra yayınlanacak olan *Concordance (el-Mu‘cemu’l-müfehres)* isimli fihristin sadece *Sahîh-i Buhârî* üzerine yapılmış bir numunesini teşkil etmesi bakımından önemlidir. Ayrıca kolaylık olması için hadisin Bulak’ta yapılan baskısında hangi ciltte olduğunu gösterir rumuzlar da konulmuştur.

Ahmed Hamdullah Efendi (ö. 1317/1899-1900), aslen Ankaralıdır. Tahsilini ikmal ettikten sonra Taşra Kadı naibliklerinde bulunmuştur. Daha sonra Üsküdar Kadı Nâibliği görevi yapmıştır. 1296’da Meclis-i Tetkikat-ı Şer‘iyye azalığına tayin olunmuş, vefatına kadar bu görevde kalmıştır. *Sahîh-i Buhârî*’nin fihristi mahiyetinde olan *en-Nucûmu’d-derâri ilâ irşâdi’s-sârî* adlı bir eseri vardır.⁵¹⁰ 1267/1850 tarihinde Mısır’da Kastallânî’nin *Sahîh-i Buhârî* şerhi *İrşâdu’s-sârî* yayınlanınca onu mutalaa etmiş ve eserin bir fihristini çıkarmıştır. Ahmed Hamdullah Efendi, öncelikle *İrşâdu’s-sârî*’de bulunan hadislerden yaklaşık 90 bin kelime tespit etmiş daha sonra tekrarları çıkararak 28 bâb, 600 fasl, 19327 kelimeye ayırmıştır. Bu tafsil işini yaklaşık yedi senede tamamlayabilmiştir. Muhaddis-i Dâru’s-saâde (Dâru’s-Saltana) Ebu’l-Kâsım el-Mağribî eserin başına bir takriz yazmıştır.⁵¹¹

Fatih dersiamlarından olan Muhammed Şerîf b. Mustafa et-Tokâdî, *Miftâhu’s-Sahîhayn* ismiyle *Sahîh-i Buhârî* ve *Müslim* için bir fihrist hazırlamıştır. Tek ciltte ilk olarak (192 sayfa) *Sahîh-i Buhârî* fihristi, ikinci olarak (52 sayfa) *Sahîh-i Müslim* fihristi yer almaktadır. Genişçe hazırlanan bu fihristte ilk olarak *Sahîh-i Buhârî*’de hangi kitab/babda kaç hadis bulunduğu ayrıntılı olarak zikredilmiştir. Daha sonra harf sırasına göre sahâbî isimleri ve rivâyet adetleri verilmiştir. Fihrist olarak ise o dönemde matbu olarak yayınlanan *Sahîh-i Buhârî*’nin yanında İbn Hacer, Aynî ve Kastallânî’nin şerhlerinde harf sırasına göre ilk kısımları verilen hadislerin hangi ciltlerinde ve sayfalarında bulunduğu kaydedilmiştir. Bunun yanında günümüz fihrist anlayışına da uygun olarak cilt ve sayfadan farklı olarak hadisin *Sahîh*’in hangi kitabında ve babında yer aldığı zikredilmiştir. Daha sonra *Miftâhu Sahîhi Müslim* bölümünde ise hece sırasına göre verilen hadisin *Sahîh-i Müslim* ile Nevevî

⁵¹⁰ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, I, 248-249; Bağdatlı, **Hediyye**, I, 195.

⁵¹¹ Ahmed Hamdullah, **en-Nucûmu’d-derâri ilâ irşâdi’s-sârî**, Beyazıt, 1033.

şerhinin matbu nüshalarında hangi cilt ve sayfalarında olduğu belirtilmiştir. Bunun yanında matbu nüshalardan farklı olarak hadisin hangi kitabın hangi babında zikredildiği kaydedilmiştir.⁵¹²

Dönemin en önemli hadis faaliyetinden birisi ise *Sahîh-i Buhârî*'nin Bulak'ta yapılan baskısıdır. 1313-1315 yılları arasında tamamlanan bu baskı *Sahîh-i Buhârî*'nin en güvenilir ve en mükemmel baskısı kabul edilmiştir.⁵¹³ Yunûnî'nin farklı nüshalarının kullanıldığı bu baskıda rumuzlar aynen gösterilmiş ve farklı birçok nüshadan faydalanılmıştır.⁵¹⁴ Dönemin matbaasının bütün imkânları kullanılmış ve o güne kadar misli görülmemiş bir sûrette baskısının gerçekleştirildiği belirtilmiştir.⁵¹⁵

Mehmed Zihni Efendi'nin (1846-1913) *Sahîh-i Buhârî* baskısı dönemin *Sahîh-i Buhârî* çalışmalarının önemlilerinden bir diğeridir. Bulak'ta yapılan baskısından sonra *Sahîh-i Buhârî*'nin Osmanlı coğrafyasına dağıtımı ile ilgili Osmanlı Arşivi'nde birçok belge bulunmaktadır. Bu nüshanın sayı olarak yetersizliği hissedilmiş olacak ki aradan kısa bir zaman geçtikten sonra 1315 tarihinde Mehmed Zihni Efendi tarafından yeni bir baskısı gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu baskıda Kastallânî şerhinden faydalanılmış ve haşiyeye bazı notlar eklenmiştir. Daha önce Bulak baskısında gösterilen Yunûnî rumuzları hazfedilmiş ve Mehmed Zihni Efendi metne yer yer müdahale etmiştir.

19. yüzyılda artan *Sahîh-i Buhârî* çalışmaları, 18. yüzyılda başlayan ancak 19. yüzyılda daha da yaygınlaşan *Sahîh-i Buhârî* hatimlerinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Camilerde, türbelerde yaygınlaşan bu hatimler sıkıntılı zamanlarda da ülke geneline gönderilen emirlerle devlet vasıtasıyla yaygınlaştırılmıştır. Yapılan baskıları,

⁵¹² Muhammed Şerif et-Tokâdî, *Miftâhu's-Sahîhâyn*, Şirket-i Sahâfiye-i Osmaniye, Dersaadet, 1313.

⁵¹³ Kandemir, Yaşar, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, VII, 118.

⁵¹⁴ Aydın, Arafat-Albayrak, Ali, Yunûnî, "Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular: Bulak Baskısı, Yunûnî Yazmaları ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî Nüshası", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2016, sayı: 35, s, 1-39.

⁵¹⁵ "Nüsha-i asliyenin esahh rivayeti Cami-i nüsha-i nefiseden olması matbuanın dahi gerek kat' ve hacimde ve gerek terkîb-i hurûf ve eşkâlde şimdiye kadar misli görülmemiş bir sûret-i nâdirede suretyâb tab' ve temsili" Bkz. Altuntaş, "Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2010, s, 21.

hakkında yazılan kasideler, baskılar için hazırlanan fihristlerle bu dönemde *Sahîh-i Buhârî* Osmanlı Devleti'nin neredeyse resmî bir kitabı hüviyetini kazanmıştır.

b. Hadis Usûlü Çalışmaları

Bu dönemde İbn Hacer'in *Nuhbe*'si ve Dâvûd-i Karsî'nin *Şerhu usûli hadis*'i üzerine yapılan çalışmalar, hadis usûlü konusunda 19. yüzyılda giderek artan bir ilginin varlığını göstermektedir. Hem *Nuhbe* hem de Dâvûd-i Karsî'nin şerhi üzerine yapılmış çalışmalar ve tercümeleler hadis tadrîsâtı konusunda yeni adımların atıldığını göstermektedir. Bu yaklaşımlardan ilki Osmanlı eğitim sisteminin batı tarzında yeniden düzenlenmesinin sonuçlarından sayılabilecek ders kitaplarının Türkçeleştirilmesidir. Bunun hadis tedrisâtı ve telifatına yansımaları ise bu dönemde hadis usûlü tercümelerinin ve Türkçe hadis telifatının artması olmuştur.

Ahmed b. Abdullah el-Ağrûsî, (Fatih Ahmed Efendi)⁵¹⁶ (ö. 1260'ta hayatta) tarafından *Tercüme-i Nuhbetü'l-fiker*, 21 Rebûlevvel 1260/10 Nisan 1844 tarihinde Sultan Abdülmecîd zamanında yayınlanmıştır. Osmanlı döneminde hadis usulü alanında yayınlanmış ilk eser olması bakımından önemlidir. Müellifin bir müddet Medine'de bulunduktan sonra Şam'da ikâmet ettiğini belirtmesi Şam-Hicâz âlimleriyle irtibat kuran âlimlerin hadis alanına daha fazla ilgi gösterdiğini kanıtlamaktadır. Eser 1327/1909 tarihinde Uhuvvet Matbaası'nda tekrar tab edilmiştir.

Yusuf Şükrî el-Harputi (ö. 1292/1875) İstanbul'da Vefâ Medresesi'nde Beyzâvî ve Celâleyn tefsiri okutmuştur. Medîne-i Münevvere Mahmûdiye Medresesi'nde müderris olarak görev yapmıştır.⁵¹⁷ Dâvûd-i Karsî'nin *Şerhu usûli hadis*'i üzerine kaleme aldığı hâşiye İstanbul'da Matbaa-i Âmire tarafından 11 Cumâdelûlâ 1293/4 Haziran 1876 tarihinde basılmıştır. 134 sayfa olan bu hâşiyede muhaşşî Yusuf Harpûtî Efendi, Dâvûd-i Karsî'nin

⁵¹⁶ Müellifin eserin sonundaki beytinden dolayı Fatih Ahmed olarak da anılmıştır. (*Tercüme buldu hitamına resîd, okuyanlar ola dareynde saîd, Fatih Ahmed ruhuna bir fâtiha, okuyanlar bula hüsn-i hâtîme*. Fatih Ahmed Efendi, *Tercüme-i Nuhbetü'l-fiker*, s. 72.) Nüshaları için Bkz. Fatih, 658; İd Mehmed Efendi, 24; Sami Benli, 913

⁵¹⁷ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 57.

açıklamalarını daha anlaşılır kılmaya çalışmış yer yer örnekler vererek şerhte geçen konularla ilgili örneklemeler yapmıştır.⁵¹⁸ Münker⁵¹⁹, illet⁵²⁰ ve mevzû⁵²¹ gibi kavramları hadislerle örnekleme bunlardan bazılarıdır. Ayrıca şârihin, Nevevî, Suyûtî, Zerkeşî, İbn Abdisselâm, İrâkî, Bulkînî, İbn Cema, Tîbî gibi hadis âlimlerinden iktibas yapması hadis eserlerine vukûfunu göstermesi açısından önemlidir.

Mustafa Şevket Efendi'nin (ö. 1292/1875) Davud-i Karsî'nin *Usûl-i hadîs şerhi*'ne yazdığı hâşiye onun vefatından sonra oğlu Abdullah Münîb'in inayetiyle yayınlanmıştır. İlk kısımlarında genişçe yazılan hâşiyeler eserin sonuna doğru seyrekleşmiştir. 1307, 1314 ve 1326 tarihlerinde olmak üzere üç farklı tab'ı gerçekleştirilmiştir.⁵²² Hâlidîye şeyhlerinden olan Mustafa Şevket Efendi'nin yazdığı bu hâşiye 19. yüzyılda tarikat şeyhleri tarafından yapılan hadis tedris faaliyetinin bir ürünü olarak görünmektedir. Ayrıca hadis eserlerinin matbaada basılması konusunda tasavvuf erbabının öncü konumunda olduğunu göstermektedir.

Babakaleli Abdülaziz Ahmed Efendi (ö. 1296/1878), Davud-i Karsî'nin *Şerhu usûli hadisi*'ni *Mukarribü't-talibîn* ismiyle Türkçe şerh etmiştir. Galata kadısı olan ve Huzur derslerine katılan Abdülaziz Ahmed Efendi bu şerhi talebelere faydalı olsun diye tercüme ettiğini belirtmektedir.⁵²³

Aslen Elbistanlı olan ve Mevlevî tarîkatine mensup olan Yemli hazade Mustafa Kamil Efendi'nin (v. 1294/1877) *Ta'likât kâfiye alâ manzûmeti Nuhbeti'l-fiker fi fenni'l-hadîs ve'l-*

⁵¹⁸ Yusuf Şükrî el-Harpûtî, **Hâşiyetu Risâle fi usuli'l-hadis**, s. 52-54.

⁵¹⁹ Yusuf Şükrî el-Harpûtî, **Hâşiyetu Risâle fi usuli'l-hadis**, s. 57.

⁵²⁰ Yusuf Şükrî el-Harpûtî, **Hâşiyetu Risâle fi usuli'l-hadis**, 62.

⁵²¹ Yusuf Şükrî el-Harpûtî, **Hâşiyetu Risâle fi usuli'l-hadis**, 95.

⁵²² Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, I, 338-339; Davûd el-Karsî, **Şerhu Davud el-Karsi ala metni usuli'l-hadis li'l-Birgivi**, Haşiye; Mustafa Şevket Efendi, yy. 1307; aynı eser, Sahâfiyye-i Osmâniyye Şirketi, 1314; aynı eser, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1326.

⁵²³ Yıldırım, XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, 2004, sayı: 13, s. 290, İmamoğlu, Abdullah Taha, "Bir Asır Sonra Dâvûd-i Karsî'nin Hadis Usulü Şerhini Okutmak: Babakaleli Ahmed Abdülaziz Efendi ve Mukarribü't-Talibin Adlı Tercümesi", **Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu**, (edit. Bünyamin Çalık), Kars, 2017, 262-267.

eser isimli eseri hadis usûlü konusunda olup manzumeler ve onların şerhini içermektedir.⁵²⁴ Kayseri’de hâkim iken vefat eden Yemli hazâde’nin⁵²⁵ eserinin başında bu eserin hadis usulünde şimdiye kadar yazılan kitap ve risâlelerin hepsinden, açıklamaları ve kolay olması itibarıyla en ileri seviyede olduğuna işaret edilmiş ve bu eser elinde olan kişinin başka bir yardımcıya ihtiyaç duymadan fenn-i hadîse kolaylıkla mâlik olacağı ifade edilmiştir. Müellif öncelikle beyitleri vermiş ardından konuyu nesir olarak kısaca açıklamıştır. 97 beyit olan eserde fihriste göre 73 hadis ıstılahı açıklanmıştır. Kataloglarda eserin sonunda müstakil olarak tekrar verilen beyitler hatalı olarak ayrı bir eser olarak değerlendirilmiştir. Müellif eseri 27 Şaban 1282/15 Ocak 1876 senesinde tamamlamıştır.

Ramazanzâde Abdünnafi İffet Efendi (ö. 1308/1890) İbn Hacer’in *Nuhbe’sini el-Eserü’l-mu’teber fi tercemeti Nuhbeti’l-fiker* ismiyle tercüme etmiştir. Abdünnafi Efendi, eserinde “müsel sel bi’l-evveliyye” hadisini ve kendisine ulaşan sened zincirini vermiştir. Şeyhim dediği Kuzberîzâde’den aldığı bu icâzet, İsmâil el-Aclûnî silsilesiyle İbn Hacer’e ulaşmaktadır. Bu icâzeti Şam, Halep ve Bağdat’ta defterdar olarak görev yaparken almış olmalıdır. Mekke’de vefat etmiştir. Eserini ilk önce *Tercüme-i Nuhbetü’l-fiker* adı ile 1261/1845 yılında tamamlamış daha sonra 1297 yılında üzerinde çalışarak *el-Eserü’l-Mu’teber fi tercemeti Nuhbeti’l-fiker* adıyla tekrar yayınlamıştır.⁵²⁶

Akşehirli zade Ali Haydar Bey (v. 1333) *Mi’râcu’l-felâh* isimli usûl-i hadîse dair eseri vardır. Musacalîzade Mehmed Said Akhisarî es-Sarûhânî tarafından *Minhâcu’n-Necâh ilâ miraci’l-felâh* ismiyle Arapça olarak şerh edilmiştir.⁵²⁷ İmadüddin Tarsûsî ise *Minhâcu’s-sabâh tercemetü Minhâci’n-necâh* adıyla tercüme etmiştir.⁵²⁸ Bursalı Mehmed Tahir,

⁵²⁴ Yemli hazâde Mustafa Kâmil el-Elbistânî, **Ta’likât kâfiye alâ manzûmeti Nuhbeti’l-fiker fi fenni’l-hadîs ve’l-eser**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1283. 49 sayfa; Yemli hazâde, **Ta’likat ala Nuhbeti’l-fiker**, Kayseri Raşit Efendi, 027017/23; Bağdatlı, **Hediyye**, II, 460; **Osmanlı Müellifleri**, II, 58; Kehhale, **Mu’cem**, XII, 276.

⁵²⁵ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, II, 58.

⁵²⁶ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, I, 387; Bağdatlı, **Hediyye**, I, 632; Kehhale, **Mu’cem**, VI, 199; İmam oğlu, “Anadolu’da Usul Çalışmaları: Ramazanzade Abdünnafi İffet Efendi’nin Nuhbetü’l-Fiker, Şerhi: *El-Eserü’l-Muteber fi Tercemeti Nuhbeti’l-Fiker*”, **Anadolu’da Hadis Geleneği ve Daru’l-Hadisler**, Samsun 2011, s, 325-336.

⁵²⁷ Musacalîzâde, **Minhacü’n-necâh ila Mi’raci’l-felah**, Ferâizcizâde matbaası, Bursa, 1307, 1-88.

⁵²⁸ Tarsûsî, **Minhâcu’s-sabâh tercemetü Minhâci’n-necâh**, Ferâizcizâde matbaası, Bursa, 1307, 88-118.

Minhâcü'n-necâh ilâ mi'râci'l-felâh'ı usûl-i hadîsi ile içtimâiyâtâ dair hadislerin tercemelerini ihtiva eden bir eser olarak tavsif etse de risâle kısa bir hadis usulü eseridir.⁵²⁹

Dârulfunûn muallimlerinden olan Mehmed Şükrü Efendi'nin (ö. 1335/1916) *Usûlü'l-hadis* ismini verdiği eserini soru-cevap şeklinde Arapça tertip etmiştir. Matbaa-i Osmâniye'de 1326/1908-09 tarihinde basılan eser Osmanlı son döneminde açılan yeni eğitim kurumlarında okutulmak üzere yazılmış ders kitabı mahiyetindedir.⁵³⁰

Mahmûd Es'ad Efendi Seydişehirî, (ö. 1918) Konya'da doğan daha sonra İstanbul'a gelip Fatih medreselerinde okuyan Seydişehirî, askerî ve hukuk mekteplerinde okumuştur. Hukuk Mektebi'nde okurken aynı zamanda Gülhâne Askerî Rüşdiyesi'nde öğretmenlik yapmıştır. Hukuk Mektebi'ni bitirince İzmir Bidâyet Mahkemesi Reisi olarak atanmış (1885) ve on yıl İzmir'de görev yapmıştır. *Usûl-i hadîs* isimli eserini ilk olarak 1307/1889-1890 yılında tamamladığı düşünülürse onu İzmir'de mahkeme reisliği yanında İzmir İdâdîsi'ndeki görevi esnasında yazdığı anlaşılmaktadır.⁵³¹ Ramazan 1305/Temmuz-Haziran 1888 yılında dört günde kaleme alan müellif, eserini Fatih Medresesi'nde hocası olan Elbasanlı Abdülkerim Efendi'nin vefatı üzerine yazmıştır.⁵³² İzmir İdâdîsi'ndeki görevi esnasında yazmış olması buradaki derslerde okutmak üzere kaleme alınmış olabileceğini de akla getirmektedir. İlk baskısından sonra eseri Ahmed Cevdet Paşa'ya takdim eden Mahmud Esad Efendi, 1316 yılındaki ikinci baskıya Ahmed Cevdet Paşa'nın kendisine gönderdiği değerlendirme yazısını eklemiştir. Eser günümüz harfleriyle de neşredilmiştir.⁵³³

Kazancızâde Emin Edîb Efendi'nin (ö. 1919), *Tuhfe-i Hulûsiyye fi'l-usûli'l-ehâdîsi'n-nebeviyye* isimli Türkçe hadis usulü eserin yazma nüshası Ankara Üniversitesi

⁵²⁹ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, I, 217.

⁵³⁰ Mehmed Şükrü, **Usûlü'l-hadis**, Matbaa-i Osmâniye, İstanbul, 1326, 31 sayfa; Eserin Türkiye kütüphanelerindeki matbu nüshaları tespit edebildiğimize göre şöyledir: Hüdâî Efendi, 185; Şâzeli Tekkesi, 18; İzmirli İsmail Hakkı, 239; 4216; İd Mehmed Efendi, 29.

⁵³¹ Ebu'l-Ûlâ el-Mardîni, **Huzur Dersleri**, II-III, 337-339 (Dipnotta); Erdoğdu, Ali, Seydişehirî, **DİA**, XXXVII, 25-27; Ebu'l-Ûlâ el-Mardîni, **Huzur Dersleri**, II-III, 337-339 (Dipnotta).

⁵³² Kahraman, Hüseyin, "Osmanlı Son Dönemi Müelliflerinden Mahmud Es'ad'ın Usûl-i Hadis'i", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1999, cilt: VIII, sayı: 8, s, 288.

⁵³³ YAZICI, Emre, **Muhtasar hadis usulü tarihi ve Seydişehirî'nin Usul-i hadisi**, Yasin Yayınevi, İstanbul, 2009.

İlahiyat Fakültesi'nde 46645'te kayıtlıdır. Nakşîbendî şeyhi olan Emin Edîb Efendi, Sivas Askerî Rüşdiyesi'nde 1888 yılından 1907 yılına kadar muallim olarak görev yapmıştır. Hadis usûlü eserini burada görevde bulunduğu sırada 1319/1901-02 tarihinde talebelere okutmak için kaleme almıştır. Esere on altıncı fırka komutanı Mehmed Hulûsi Efendi'nin talebi üzerine yazdığı için onun ismini vermiştir.⁵³⁴ Hadis ıstılahlarının kısa bir açıklaması olan eser 19. yüzyılda değişen eğitim sistemi için yazılan *Nuhbe* tercümelerinin bir devamı niteliğindedir.

Ömer Ziyâeddin Dağstânî'nin (1850-1920), kısa soru-cevap olarak hazırladığı *Es'ile ve ecvibe fî ilmi usûli'l hadîs mürettebeten* isimli eseri 1308/1890 yılında basılmıştır. Eserini 9. Alay Müftüsü iken kaleme almıştır. Bursa Müftüsü İbrahim el-Uşşâkî b. Hac Ömer eseri inceledikten sonra öğrenciler arasında ilgi görmesi için basımını onaylamıştır.⁵³⁵

Osmanlı'nın son döneminde yazılan bir diğer hadis usûlü eseri ise Hakkı Efendi'ye (ö.?) ait Abdülhamîd döneminde yazıldığı için Hamîdiye olarak da isimlendirilen *Risâle fî usûli'l-hadîs*'tir. Hakkı Efendi bu eserini kaleme alırken İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker*, Aliyyü'l-kârî'nin şerhleri, *Sahîh-i Buhârî* şerhi Kastallânî (*İrşâdu's-sârî*), Dâvûd el-Karsî'nin *Şerhu usûli hadîs* ve usûl-i fıkhıtan *Tavzîh, Telvîh* ve *Fusûlü'l-bedâyi'* emsali kitapları me'haz aldığını belirtmiştir. Kısa bir girişten sonra "İstılâhât-ı Şettâ" başlığı altında hadis ıstılahlarının kısa kısa açıklanmış daha sonra hadis usûlü konuları zikredilmiştir. Müellif eserin sonunda teberrük kasdıyla Tirmizî'nin *eş-Şemâil*'inden bir rivâyet tercüme ederek eserin sonuna eklemiştir.⁵³⁶

Muhammed Salâhî b. Ahmed Şâkir Adanavîzâde tarafından yazılan yazılan usûl-i hadîs risâlesi 1310/1892 tarihinde matbaada basılmıştır. Müellif, Birgivî'nin risâlesi ve

⁵³⁴ Akdağ, Eyyûp, "Rüştiye Okulları ve Kazancızâde Emîn Edîb'in Tuhfe-i Hulûsiyye fî Usûli'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye Adlı Hadis Usulü Ders Kitabı", **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2016, cilt: X, sayı: 10, s, 51-76.

⁵³⁵ Ömer Ziyaeddin Dağstani, **Es'ile ve ecvibe fî ilmi usuli'l-hadisi mürettebeten**, Hüdâvendigâr Vilâyet Matbaası, Bursa, 1307; Demirel, Harun Reşit, "Dağstani'nin Usûl-i Hadise dair 'Es'ile ve Ecvibe fî İlmi Usûli'l-Hadis Mürettebeten' isimli eserinin tercüme ve değerlendirmesi", **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2003, sayı: 5, s, 184-200.

⁵³⁶ Hakkı Efendi, **Hamîdiye (Risâle fî usûli'l-hadîs)**, Hacı Mahmûd Efendi, 752.

Dâvûd-i Karsî'nin Birgivi'nin risâlesi üzerine yazdığı şerhini müzâkere ettiği esnada Mustafa Şevket Efendi'nin Dâvûd-i Karsî şerhi üzerine yazdığı hâşiyeyi gördüğünü ve onun kapalı kalan yerlerini izah etmek için bir risale yazmaya karar verdiğini zikretmektedir.⁵³⁷ Müellifin evâil-i Muharrem 1309/Ağustos 1891 tarihinde tamamladığını belirttiği risâle II. Abdülhamîd döneminde artan hadis usûlü çalışmalarına önemli bir örnektir.

Yine 1310/1892-93 tarihinde matbaada basılan ve Fevzi Efendi'nin (ö.?) kaleme aldığı *Taksîm-i hadîs-i şerîf* ise tamamı şemalarla hazırlanmış bir eser olması bakımından dikkat çekicidir. Ders kitabı olarak tertip edildiği anlaşılan eserin dönemin matbaacılık tekniği açısından şemalarla hazırlanmış olması önemlidir. Fevzi Efendi'nin Sadaret Mektûbî Kalemi hulefâsından olması Osmanlı bürokrasisinin batı tarzında eğitime geçilmesi akabinde Türkçe eser telif etme konusundaki faaliyetlerine dair önemli bir örneklidir.⁵³⁸

Babanzâde Ahmed Naîm Efendi'nin *Sırât-ı Müstakîm* dergisinde hadis tercümelerine başlamış daha sonra bu süreç *Sahîh-i Buhârî*'nin muhtasarı *et-Tecrîdü's-sarih*'in tercüme edilmesiyle sonuçlanmıştır. Ahmed Naîm Efendi bu tercümenin başına yazdığı mukaddimede hadis usûlü konularını geniş bir şekilde ele almıştır. Nuhbetü'l-fiker'e dayanan ve Suyûtî'nin *et-Tedrib*'inin kaynak olarak kullanıldığı bu usûl Türkçe hadis usûlü olarak yazılan en genişlerinden biri olarak önemini hala korumaktadır.⁵³⁹

Dârulfunûn İlahiyat Fakültesi hadis hocalarından olan İzmirli İsmail Hakkı ile Arapgirli Hüseyin Avni Efendi'nin bu fakülteadaki hadis dersleri için kaleme aldıkları eserler de son dönemdeki hadis usûlü eserleri arasında önemli bir yer teşkil etmektedir. İzmirli İsmail Hakkı'nın *Tarih-i hadîs* ismiyle yazdığı eser hadis tarihi olarak isimlendirilse de

⁵³⁷ Müellif eserin ismi hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Kütüphane kataloğunda müellif Tunavîzâde, eser ise *Şerhu usûli'l-hadîs li'l-Birgivi* olarak verilmektedir. Eserin başlık kısmında *el-Mecmû'atü's-Sâlâhiyye* yazıldığından dolayı eseri *er-Risâletü's-Salâhiyye* olarak kaydettik. Müellif ismi ise (النروي الشهير باطنوى زاده) olarak yazıldığından dolayı müellifi Adanavîzâde olarak kaydettik. Adanavîzâde, **er-Risâletü's-salâhiyye**, Hüdâî Efendi, 179.

⁵³⁸ Fevzi Efendi, **Taksîm-i hadîs-i şerîf**, Âlem Matbaası, Dersâadet, 1310; Eserin görebildiğimiz tek nüshası Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Ali Rıza Hakses Koleksiyonu, 329'da bulunan matbu nüshadır.

⁵³⁹ Hansu, Hüseyin, **Secdede biten bir ömür Babanzâde Ahmet Naim**, Kaynak Yayınları, İzmir, 2007, s. 52-59.

muhteviyatı bakımından hadis tarihi ile birlikte hadis usûlü konularını da içermektedir. Hüseyin Avni Bey'in usûl-i hadis risâlesi ise yine Dârulfunûn hadis dersleri için hazırlanmıştır.

19. yüzyılda yapılan hadis usûlü çalışmalarının çoğunun Osmanlı'nın modernleşmesi akabinde ortaya çıkan yeni eğitim sisteminin ürünleri olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Bu yeni durumda *Nuhbe* gibi muhtasar metinler me'haz kabul edilmiş ve genellikle o çerçevede çalışmalar yapılmıştır. Bu eserler o dönemde hadis usûlü eğitiminin verildiği ifade etse de bu derslerin nitelik ve nicelik yönünden yeterli olduğu anlamına gelmemektedir. Ayrıca bu eserlerin hadis alanına kendini vakfetmiş, uzun yıllar hadis çalışması yapmış âlimlerin çalışmaları olmamaları ve kısa sürede yazılmaları, bu eserleri ilmî birikimden ziyade talebelerin ihtiyacını gidermek için kısa ve özlü hazırlanan eserler olarak değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Bunun yanında yapılan tercümelemlerin Arapçaya vâkıf ve tercüme mahareti olan hocaların ürünleri olduğu göz önünde bulundurulduğunda eserlerin mâhiyeti daha iyi anlaşılacaktır. Bu müelliflerin genelinde hadis birikiminden ziyade var olan bilgiyi Türkçeye aktarmaları öncelenmiş görünmektedir. Ancak özellikle *Nuhbe* tercümelemleri ve Türkçe telifler, "*Türkçe hadis usûlü*" olmaları ve hadis ıstılahlarını Türkçeye aktarmaları bakımından son derece önemlidir.

2. Tanzimat Döneminde İstanbul ve Anadolu Uleması İsnadıyla İcâzetleri Yaygınlaşan Âlimler

Hibetullah el-Ba'lı'nın 18. yüzyıldaki hadis âlimlerinin icâzetini İstanbul'a taşıması ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde vefat etmesiyle bu yüzyılda İstanbul ve Anadolu'da icâzetleri yaygınlaşan en önemli âlim olmuştur. Bunun yanında 19. yüzyılda hadis icâzetleri önceki yüzyıldaki gibi Şam/Hicaz/Mısır bölgesinden İstanbul'a gelen âlimler ve bu âlimlerle irtibat kuran İstanbul ulemâsı vasıtasıyla devam ettirilmiştir. Ancak bu yüzyılda farklı bir durum daha ortaya çıkmıştır. 19. yüzyıldan 20. yüzyıla intikal eden icâzetlerde de görüleceği üzere diyâr-ı Rûm ulemâsı silsileleri de icâzetlerde kendine yer bulabilmiştir. Önceki icâzetlerde icâzeti veren hoca (muciz) genellikle Şam ve Hicaz bölgesi âlimi iken 19. yüzyıldan itibaren

diyâr-ı Rûm ulemasının icâzetleri de yaygınlaşmıştır. Bu icâzetlerde hadis silsilesi genellikle 18. yüzyıldaki Hicaz ulemasına ulaşmaktadır.⁵⁴⁰

Bu yüzyılda hadis silsilelerinin yaygınlaştığı farklı tarikler vardır. Bunlardan ilki Anadolu ve İstanbul'da yaygınlaşan 18. yüzyıldan 19. yüzyıla aktarılan Hâdimî'nin icâzetleridir. Hâdimî'nin oğulları ve Hâdimî nisbeli âlimlerle bu silsile yaygınlık kazanmıştır İkinci tarik 19. yüzyılın ilk çeyreğinde vefat eden Hibetullah el-Ba'î'nin icâzetleridir. Talebesi İmamzâde Es'ad Efendi'nin (ö. 1851) yaygınlaştırdığı bu icâzetlere son dönem Osmanlı ulemasının hadis silsilelerinde sıklıkla karşılaşmak mümkündür. Üçüncü tarik ise önceki yüzyıldaki gibi Hicaz/Şam/Mısır'da bulunan âlimlerle kurulan irtibatla sağlanmıştır. Bu âlimlerden Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî, icâzetleri son dönemde yaygınlaşan önemli isimlerdendir. Bunun yanında talebelerine icâzet veren Bodrumlu Ömer Lutfi Efendi, Akşehirli Ömer Efendi, Kuyucaklı Muhammed Atıf Efendi gibi âlimler zikredilebilir. Akşehirli Hasan Fehmi Efendi, Ahmed Cevdet Paşa, İzmirli İsmail Hakkı gibi âlimlerin aldığı hadis icâzetlerini ise farklı bir tasnifte değerlendirmek gerekmektedir. Zira hadis icâzeti alan bu âlimlerin, hadis eseri okutarak icâzet verdiklerine dair herhangi bir bilgi nakledilmemiştir. Bu âlimlerden bazılarının hayatlarını ve faaliyetlerini değerlendirmek bu dönemin özelliklerini göstermek açısından önemlidir. Aşağıda bu âlimlerin hayatları ve faaliyetleri ana hatlarıyla ortaya konulacaktır.

a. Şam Hicaz Âlimlerinin Hadis Tedrisi ve Diyâr-ı Rûm Ulemasına Yansıması

İmamzâde Mehmed Es'ad Efendi (ö. 1267/1851), babası Zeyrek Camii imamı olmasından dolayı İmamzâde olarak tanınmıştır. II. Mahmud devrinin önemli âlimlerindendir. Kudüs, Mısır, Medine, Halep kadısı olarak görev yapmıştır. 25 sene Huzur Derslerine muhatap ve mukarrir olarak iştirak etmiştir. Yeniçeri Ocağı kaldırılacağı zaman II. Mahmud'a destek vermiştir. (لَتُفْتَحَنَّ الْقُسْطَنْطِينِيَّةُ) “İstanbul elbet fetholunacaktır” hadisini

⁵⁴⁰ İstanbul ve Anadolu'daki hadis icâzetlerinin 18. yüzyıldan sonra yaygınlaşmasıyla ilgili Bkz. Ayaz, “Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]**, 2015, sayı: 40, s. 63-102

şerh eden bir risâle kaleme almıştır.⁵⁴¹ İstanbul’da bulunan Hibetullah el-Ba‘lî’den hadis icâzeti almıştır. Aynı zamanda birçok talebeye icâzet vermiştir. Kevserî < Kastamonulu Hasan Efendi < Ahmed Hâzım es-Sağîr < İmamzâde Mehmed Esad Efendi < Hibetullah el-Ba‘lî silsilesi ile icâzeti maruftur.⁵⁴²

Ebu’l-Kâsım b. Muhammed el-Ezherî el-Mağribî (ö. 1298/1881) Kettânî tarafından Âsitâne’nin muhaddisi ve Müsnid’i olarak zikredilmiştir. Nitekim bu dönemde *en-Nücûmu’d-derârî* isimli fihrist hazırlayan Ahmed Hamdullah Efendi’nin eserine yazdığı takrizde kendisini “*Muhaddis-i Dâru’s-saâde*” olarak zikretmiştir.⁵⁴³ Kendisinden Süleymâniye Camii dersiâmı Rizeli Ferhâd Efendi hadis icâzeti almıştır.⁵⁴⁴

Aslen Halepli olan Ahmed b. Mustafa el-Ömerî el-Halebî (ö. 1334/1915-16) bir müddet Trablusşam’da ikâmet etmiş daha sonra İstanbul’a gelmiştir. Osmanlı ordusunda Ordu kadısı olarak görev yapmıştır. Bilâhare Alibeyköy’deki Şazelî Tekkesi’nin şeyhi olmuştur. Trablusşam’da bulunduğu sırada Ervâdî’den hadis icâzeti almıştır. Kevserî kendisinden “*el-müselsel bi’l-evveliye*” icâzeti almıştır. İstanbul’da vefat etmiştir.⁵⁴⁵

Harîrîzâde Kemal Efendi (Derviş Mehmed Kemaleddin) (ö. 1299/1881) Halep ve Mısır’da ilim almış ve ulema ile sohbetlerde bulunmuştur. İstanbul’a dönünce hadis âlimlerinden Abdüllatif Buhârî ve Şeyh Kâsım Mağribî’den *Sahîh-i Buhârî* ile *Müselselâtu İbn Akîleti’l-Mekkî* ve diğer eserleri okumuş ve icâzetini almıştır. Şeyh Hoca Muhammed Nûru’l-Arabî el-Melâmî ile tanışarak *el-Fusus* ve *Risâletü’l-ehâdisiyye*’sini okumuştur. Daha sonra Hırka-ı Şerîf’teki evinde eser yazmakla meşgul olmuş, ilim okumak için müracaat edenleri evinde okutmuştur.⁵⁴⁶

⁵⁴¹ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 244; Ebu’l-Ûlâ el-Mardînî, **Huzur Dersleri**, II-III, 155-156; İmamzâde Mehmed Esad Efendi, **Feth-i Konstantiniyye**, İstanbul, 1273.

⁵⁴² Kevserî, **et-Tahrîru’l-vecîz**, s, 24-25.

⁵⁴³ Ahmed Hamdullah, **en-Nücûmu’d-derârî**, Beyazıt, 1033, 1a.

⁵⁴⁴ Kettânî, **Fihrisü’l-fehâris**, I, 162.

⁵⁴⁵ Kevserî, **et-Tahrîru’l-vecîz**, s, 65-66.

⁵⁴⁶ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, I, 155-157; Şazeli Tekkesi, 27, 1b.

Topbaşzâde Ahmed Kudsî Efendi (ö. 1305/1887), Halidiyye Tarikatı şeyhlerindedir. Konya Kadınhanlıdır. Tahsilini memleketinde ikmal ettikten sonra Mekke'ye giderek Şeyh Kutbi ve Şeyh Sunusi gibi âlimlerden hadis ve tefsir ilimlerini tahsil etti. Konya'da vefat etti. *Hidâyetü'l-merâtib fî fezâili'l-ashâb* adlı bir eseri vardır. Eser yirmi fasıl üzere tertib edilmiştir. Bursalı Mehmed Tahir, Ahmed Kutsî Efendi'nin (Topbaşzâde) hadis ilminde ihtisas sahibi olduğunu belirtmiştir.⁵⁴⁷

Rizeli Ferhâd Efendi (ö. 1341/1922-23) verdiği icazetlerle son dönem Osmanlı âlimlerinin icâzetlerinde yer alan önemli bir âlimdir. Hadis ilminde yed-i tûlâ sahibi olduğu belirtilmiştir.⁵⁴⁸ Süleymaniye Camii dersiamlarındandır. Bu derslerde uzun süre *Sahîh-i Buhârî* dersleri yapmıştır. Son dönem Osmanlı âlimlerinden İsmail Sâib Sencer Süleymâniye'de kendisinden *Sahîh-i Buhârî* okumuştur.⁵⁴⁹ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*'te Rizeli Ferhad Efendi'yi icâzet aldığı hocaları arasında zikretmiş⁵⁵⁰ ve ayrıca ondan (kitâbeten) Hibetullah el-Ba'î'nin sebetinin icâzetini aldığını belirtmiştir. Silsile şu şekildedir: Abdülhay el-Kettânî < Rizeli Ferhad Efendi < Ahmed Hâzım Efendi el-İstanbulî < İmamzâde Mehmed Es'ad Efendi < Hibetullah el-Ba'î.⁵⁵¹

b. Gümüşhânevî ve Râmûzu'l-Ehâdîs Tedrisi

Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî (ö. 1893), ilk eğitimini memleketinde ve babasının ticareti sebebiyle gittiği Trabzon'da aldı. Daha sonra amcası ile birlikte İstanbul'a geldi. Sultan Bâyezîd Camii'nde ders okudu. Mehmed Emin eş-Şehrî'den (ö. 1280) faydalandı. Trablusşam Müftüsü Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî, İstanbul'a gelince ona tâbi oldu ve “*senin için İstanbul'a geldim*” diyen Ervâdî'den tefsir, hadis, fıkıh ve tasavvuf icâzeti aldı.⁵⁵²

⁵⁴⁷ Bağdatlı, **Hediye**, I, 193; Bağdatlı, **İzahu'l-meknûn**, IV, 722; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, I, 250; Kehhale, **Mu'cem**, II, 51.

⁵⁴⁸ **İlmiye Salnâmesi**, s. 103, Ebu'l-Ûlâ el-Mardîni, **Huzur Dersleri**, II-III, 328.

⁵⁴⁹ Ebu'l-Ûlâ el-Mardîni, **Huzur Dersleri**, II-III, 991.

⁵⁵⁰ Kettânî, **Fihrisü'l-fehâris**, II, 860.

⁵⁵¹ Kettânî, **Fihrisü'l-fehâris**, II, 582.

⁵⁵² Aydın, Arafat, **İcâzetnâme (Sebet): Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî'nin Kendi Kaleminden Ahmed Ziyâeddin-i Gümüşhânevî'ye İcâzetini Verdiği İlimler, Eserler ve Tarikatlar**, **Doğumunun 200. Yılı Hatırasına Uluslararası Gümüşhânevî Sempozyumu: “İlim ve İrşadla Geçen Bir Ömür” Bildiriler**, 1-2 Haziran 2013, İstanbul, 2014, s. 264-283.

Hac için çıktığı yolda İskenderiye, Kahire'ye uğrayarak Hicaz'a gitti. Daha sonra İstanbul'a dönüp Fatma Sultan Camii'ne yerleşti ve burada irşadla meşgul oldu. İkinci kez gittiği Hicaz'dan dönüşte Mısır'a uğradı ve üç sene orada ikâmet etti. İkâmeti esnasında tertip ettiği *Râmuzu'l-ehâdis* isimli eserini yedi kere hatmetti ve icâzet verdi. Bu hadis tedris meclisinde yüz kişinin bulunduğu belirtilmiştir. Kevserî, *Râmuzu'l-ehâdis*'i son zamanlarda benzerinin yazılmadığı önemli bir eser olarak addetmiş ve hatta Osmanlı'da uzak şehirlerde okuyan öğrenciler haricinde neredeyse bütün öğrencilerin *Râmuzu'l-ehâdis* icâzeti aldığını, ayrıca Rum'da yıkılan hadis ilmini yeniden ihyâ ettiğini belirtmiştir.⁵⁵³ Kevserî'nin 1270/1853-54 yılında tamamlandığını belirttiği *Râmuzu'l-ehâdis*'i Gümüşhânevî, tekkede her hafta Salı ve Cuma günleri Muharrem ayının başından Receb ayına kadar tamamlayıp Regâib kandili günü *Râmuz* icâzeti ile birlikte sahip olduğu bütün merviyâtının (sebetinin) icâzetini vermiştir. Yaklaşık 26-27 haftalık bir zaman diliminde akdedilen 50-55 derste yedi bin küsur hadisin okunduğu düşünülürse her derste ortalama 140 hadisin okunduğu anlaşılmaktadır. Derse katılanların okuduğu metni hata olduğu zaman Gümüşhânevî düzeltmekte ve varsa talebelerin matbu nüshasındaki hatalar düzeltilmekteydi. Derslerini takip eden öğrencilere Gümüşhânevî'nin *Râmuz* şerhi *Levâmi'u'l-ukûl*'ü de verdiği belirtilmiştir. Kevserî, Gümüşhânevî tekkesi'nde yaklaşık yetmiş *Râmuz* hatmi yapıldığını belirtmiştir.⁵⁵⁴ Gümüşhânevî'nin hadis tedris ve kıraatini tarikatın bir rüknü haline getirmesi ile tarikatın yayıldığı her yerde *Râmuzu'l-ehâdis* okumaları da yayılmıştır. Eserin sonunda Mustafa el-Mubellit, Ebu'l-Kâsım b. Muhammed, es-Seyyîd Mehmed Emin, Seyyid Osman en-Nakşibendî, Abdullah ed-Dağıştânî, Seyyid Ahmed el-Kemâlî et-Trablusî, Ali el-Beyzâde el-Harpûtî, el-Halil Camii İmamı Mustafa Tahbûb, Ahmed ed-Dârî el-Halîlî, el-Halîl Camii hatibi es-Seyyid Muhammed Ali gibi âlimlerin takriz yazıları bulunmaktadır. *Râmuz*'un sonunda yer alan ve İslam coğrafyasının muhtelif yerlerinden âlimlerin takriz yazıları Gümüşhânevî'nin irtibatlarını göstermesi açısından önemlidir.

Gümüşhânevî'den hadis ve tasavvuf icâzeti alan Hasan Hilmi b. Abdullah el-Kastamonî (ö. 1329/1911) Gümüşhânevî ile birlikte Ervâdî'nin Ayasofya'daki derslerine

⁵⁵³ Zahid el-Kevserî, **İrgâmu'l-merîd**, Bekir Efendi Matbaası, İstanbul, 1320, s, 90-99.

⁵⁵⁴ Zahid el-Kevserî, **et-Tahrîru'l-vecîz**, s, 49-50.

devam etmiştir. Hâlid el-Bağdâdî'nin bir diğer halifesi İstanbul'a gelen Abdülfettâh el-Ukarî'den de icâzet almıştır. Gümüşhânevî tekkesinde uzun yıllar hadis okutmuştur. Kevserî hocası Alasonî ile birlikte 1318/1900-01 senesinde kendisinden icâzet almıştır.⁵⁵⁵

Osmanlı döneminde “*İcâzetnâme-i nefîs li-Râmûzu'l-ehâdis*” ismiyle matbu olarak basılan icâzetnâme, Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî'nin Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî'ye verdiği “*İkdü'l-ferîd fî uluvvi'l-esânîd*” isimli sebettir. İcâzet alan talebenin isminin yazılacağı alanın boş bırakıldığı matbu bu icâzetnâmenin farklı kütüphanelerde nüshaları bulunmaktadır. İsmi “*İcâzetnâme-i nefîs li-Râmûzu'l-ehâdis*” olarak kaydedilmesi Gümüşhânevî tekkesindeki *Râmuz* hatminden sonra verilen icâzetin matbu olarak basılıp talebelere verilmesi sebebiyledir. Gümüşhânevî Tekkesi'nin postnişinlerinden İsmâil Necâti Efendi'nin, matbu icâzet nüshasına şeyhi Gümüşhânevî'yi ekleyerek icâzet vermeye devam etmesi tekkedeki *Râmuz* okutma ve icâzet verme geleneğinin uzun yıllar devam ettiğini göstermektedir.⁵⁵⁶ Bu matbu icâzet 18. yüzyılda yaygınlaşan sebet türünün 19. yüzyılda Şam/Hicaz âlimleri vasıtasıyla İstanbul ve Anadolu'da yaygınlaştığını göstermektedir. Ayrıca Gümüşhânevî Tekkesi'ndeki hadis derslerinin sonucu olarak muhtemelen İslam Dünyası'nda ilk defa matbaada bir sebetin basılmasına öncülük edilerek yaygınlaştırılması Gümüşhânevî Dergâhı'nın hadis faaliyetlerinde öncü bir konumda olduğunu göstermektedir.⁵⁵⁷ Matbu icâzetin yanında Gümüşhânevî'nin hocası Ervâdî'nin sebetinin icâzetini verdiği yazma nüshalar da bulunmaktadır. Abdurrahman Şükrî b. Muhammed el-Aydosî'ye verdiği icâzet⁵⁵⁸ bu icazetlere örnek olarak verilebilir.

Mora/Alasonya'da doğan Zeynelâbidîn el-Alasonî (ö. 1336/1917) daha sonra İstanbul'a gelmiş ve Allâme Receb el-Arnâvût (ö. 1289) ve Ahmed Şâkir al-Kebîr'den (ö. 1315/1898) ders almıştır. Gümüşhânevî'nin talebesi Kastamonulu Hasan Hilmi Efendi'den hadis icâzeti almıştır. Fatih Camii'nde uzun yıllar ders okutmuş ve birçok talebeye icâzet

⁵⁵⁵ Kevserî, **et-Tahrîru'l-vecîz**, s, 60-61.

⁵⁵⁶ İsmâil Necâti Efendi, **İcâzetnâme-i nefîs li-Râmûzu'l-ehâdis**, AÜK, Seyfettin Özege Koleksiyonu, SÖ5880.

⁵⁵⁷ Gümüşhânevî'nin *Râmûzu'l-ehâdis*'i matbaada yayınlaması ile ilgili bilgiler ileride incelenecektir.

⁵⁵⁸ Gümüşhânevî, **İcâzetnâme (li- Abdurrahman Şükrî el-Aydosî)**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, 4778.

vermiştir.⁵⁵⁹ Kevserî'nin hadis icâzet silsilesinde Alasonî'nin önemli bir yeri vardır. Kevserî, hocası el-Alasonî'nin Hibetullah el-Ba'li'nin hocası Salih el-Cinînî vasıtasıyla elde ettiği birçok sebetin icazetine sahip olduğunu belirtmiştir.⁵⁶⁰

c. Şeyhulislâmların Hadis Tedrisi

Şeyhulislâm Arif Hikmet Efendi (ö. 1275/1859), 1796 tarihinde medreseden mezun olmuştur. Kudüs, Mısır ve Medine kadılıkları yaptıktan sonra Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri görevini üstlenmiştir. 1846 yılında ise Şeyhulislam olmuştur.⁵⁶¹ Hicaz, Mısır ve Şam topraklarında görevi esnasında Arap uleması ile sıkı irtibat kurmuş bunun neticesinde hadis icazetlerine sahip olmuştur. Âbid es-Sindî, Ömer b. Abdürresûl el-Attâr, Hasan el-Kuveysinî, Hasan b. Muhammed el-Attâr, Şeyh Ali es-Sayrafî, Ahmed eş-Şinkîfî, İbn Âbidîn gibi birçok âlimden icâzet almıştır. Âlûsî (ö. 1270/1854), İstanbul'a geldiğinde Şeyhulislâm Arif Hikmet Efendi ile görüşmüş ve ondan icâzet almıştır. Âlûsî daha sonra "*Şehiyü'n-neğam fî tercemeti veliyyi'n-niam*" ismiyle Arif Hikmet Efendi'nin hayatını anlattığı bir eser kaleme almıştır. Kettânî, Âlûsî tarikiyle ve diğer birçok tarikle Arif Hikmet Efendi'nin icazetlerine sahip olduğunu belirtmiştir. Kettânî ayrıca Medine'de karşılaştığı Arif Hikmet Efendi'nin eşi Fatma Şems-cihân Hanım'dan onun icâzetlerini aldığını belirtmiştir.⁵⁶²

Süleyman b. Hasan el-Girîdî (1267/1851) diyâr-ı Rûm'da hadis icâzeti veren 19. asrın önemli âlimlerindendir. Hibetullah el-Ba'li'nin icâzetlerini kendisinden sonraki nesle taşımıştır. Kettânî sebetinin olduğunu ancak vâkıf olamadığını belirtmiştir.⁵⁶³ Kettânî'nin belirttiği bu sebet muhtemelen Girîdî'nin hocası İmamzâde Esad Efendi'nin ve Ayasofya şeyhi Yusuf b. İsmail'in Hibetullah el-Ba'li'den aldığı sebetlerin rivâyet icâzetleri olmalıdır. Nitekim verdiği bir icâzette Hibetullah el-Ba'li'nin sebetlerinin icâzetini vermiştir.⁵⁶⁴

⁵⁵⁹ Kevserî, **et-Tahrîru'l-vecîz**, s, 66-72.

⁵⁶⁰ Kevserî, **et-Tahrîru'l-vecîz**, s, 71.

⁵⁶¹ Bilge, Mustafa, "Arif Hikmet Bey", **DİA**, III, 365-366.

⁵⁶² Kettânî, **Fihrisü'l-fehâris**, II, 722-724.

⁵⁶³ Kettânî, **Fihrisü'l-fehâris**, II, 980.

⁵⁶⁴ Süleyman el-Girîdî, **İcâzet (li-Muhammed Galib)**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Öğüt Koleksiyonu, 1174, Ek; 6, 1a-5b.

Şeyhülislam Akşehirli Hasan Fehmi Efendi (ö. 1298/1880-81), Mısır'da Câmîu'l-
ezher meşayihinden sahib-i tefsir ve hafız-ı hadis Şeyh Sekkâ ile sohbetinde ilminden dolayı
Şeyh Sakkâ'nın takdirini toplamıştır.⁵⁶⁵

Eğimli İbrahim Hakkı Efendi (ö. 1311/1894) Bodrûmî Ömer Lütfî Efendi ve Harpûtî
Yusuf Şükrü Efendi gibi dönemin âlimlerinden dersler okumuştur. Bâyezîd Câmîi
dersîâmlarındandır. 1292/1895 *Buhârî-i şerîf* okutmakla görevlendirilmiştir. 1298/1881
yılından Bâyezîd Camii'nde öğrencilerine icâzet vermiştir. 1306/1889 tarihinde Hamidiye
muhaddislik ciheti vazifesi ile görevlendirilmiştir.⁵⁶⁶ Talebesi Eğimli Muhammed Hulûsî
Efendi'ye verdiği genel icâzet, Ebu'l-Ûlâ el-Mardîni'nin *Huzur Dersleri* isimli eserinde
neşredilmiştir.⁵⁶⁷

Şeyhülislam Ömer Lütfî Bodrûmî (ö. 1314/1897) İlk tahsilatını memleketinde
aldıktan sonra İstanbul'a gelmiş ve Akşehirli Ömer Efendi'den icâzet almıştır. Şeyhülislam
makamına kadar yükselmiştir.⁵⁶⁸ Son dönem Osmanlı hadis icâzetlerinde; Ömer Lütfî
Bodrûmî < Şeyhülislam Mehmed Refik (ö. 1871) < Abdurrahman el-Küzberî icâzet silsilesi
yaygınlık kazanmıştır.

Arapgirli Hüseyin Avni Efendi (ö. 1954) ise Cumhuriyet döneminde vefat etmiş olsa
da gerek Dârülfünûn hadis hocalığı gerekse Bâyezîd Camii dersiâmı olduğu dönemde verdiği
icâzetlerle Osmanlı dönemi hadis tarihi açısından önemli bir şahsiyettir. 1303/1885-86
senesinde memleketinde tahsilini tamamlayıp icâzet alarak İstanbul'a gelmiştir. Bâyezîd
Camii'nde Bayburtlu Hüseyin Hüsnü Efendi ile Bodrumlu Ömer Lütfî Efendi'nin derslerini
takip etmiş ve icâzet almıştır. Kendisi Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevi'den de icâzet aldığını
belirtmiştir.⁵⁶⁹ 1305/1887-88 tarihinde Şeyhülislâm Üryânîzâde Ahmed Esad Efendi
döneminde ruûs imtihanını kazanarak Bâyezîd Câmîi'nde tedrise başlamıştır. On dört sene

⁵⁶⁵ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, I, 216.

⁵⁶⁶ Alak, Musa, "Meşihat Müsteşarı Eğimli İbrahim Hakkı Efendi'nin Vaz' İlmine Dair Risalesinin Tahkik ve Tahlili" **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2011, sayı: 25, s, 30-32.

⁵⁶⁷ Ebu'l-Ûlâ el-Mardîni, **Huzur Dersleri**, İsmail Akgün Matbaası, II-III, s, 760-734.

⁵⁶⁸ Ebu'l-Ûlâ el-Mardîni, **Huzur Dersleri**, İsmail Akgün Matbaası, II-III, s, 135.

⁵⁶⁹ Arapgirli, **İcâzetnâme**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, YZ0335.

ders verip seksen beş talebeye icâzet vermiştir.⁵⁷⁰ Ardından Lâleli Camii'ndeki *Şerhu'l-akâid* ve *Sahîh-i Buhârî* derslerine devam etmiş ve 1324 tarihinde büyük bir kalabalığa icâzet vermiştir. Medreseler ilgâ edinceye kadar farklı kurumlarda Arapça ve kelâm dersleri de veren Arapgirli, medreselerin ilgasından sonra 1926'da Dârulfünûn İlâhiyat Fakültesi'nde hadis ve tarih-i hadis dersleri vermeye başlamıştır. Te'lifâtından olan *Usûl-i hadîs* isimli eseri günümüze ulaşsa da *Tarih-i hadîs* isimli eseri henüz tespit edilememiştir.

Dârulfunûn'da haftada üç saat hadis ve tarih-i hadis dersleri veren Hüseyin Avni Bey, 1926-1927 eğitim döneminde, hadis derslerinde *Sahîh-i Buhârî*'den seçme hadisler, hadis tarihi derslerinde ise medhal ve tabakât-ı muhaddisîn dersleri vermiştir.⁵⁷¹ 1927-1928 döneminde yine haftada üç saat olan derslerde, hadis dersinde *Sahîh-i Buhârî*'den seçme hadisler, hadis tarihi dersinde ise, “*devr-i ashâb-ı kirâm ile devr-i tâbiinde ehâdis-i şerîfeye dâir tetebbuât ve malumat-ı târihiyye*” konuları işlenmiştir.⁵⁷² 1928-1929 eğitim döneminde hadis derslerinde yine *Sahîh-i Buhârî*'den seçme hadisler, hadis tarihi dersinde ise, “*devr-i sâlis ve devr-i râbi'de ehâdis-i şerîfenin keyfiyet-i tedvini ve kütüb-i sitte eimmesinden Buhârî'ye dâir malumat-ı târihiyye*” konusu ele alınmıştır.⁵⁷³ 1934 yılında İlâhiyat Fakültesi'nin ilgâsı üzerine de emekliye ayrılmıştır.⁵⁷⁴

Osmanlı dönemi hadis faaliyetlerini, devletin bidâyetinden Dârulfunûn'un kuruluşuna kadar ana hatlarıyla aktardığımız bu bölümden sonra ikinci bölümde hadis ilminin Osmanlı eğitim sistemindeki yeri ele alınacaktır. Bunun için ilk olarak hadis ilminin ilimler tasnifi ve ilimler tertibi eserlerindeki yeri diğer ilimlerle mukayeseli bir şekilde incelenecek daha sonra uygulamadaki yansımaları olan medrese ve dârulhadîs eğitimi hadis ilmi açısından değerlendirilecektir. Ayrıca yaygın eğitim olarak isimlendirilebilecek cami, kütüphane ve tekkelerdeki hadis eğitimine de kısaca temas edilecektir.

⁵⁷⁰ Yurdagür, Metin, “Arapkirli Hüseyin Avni”, *DİA*, III, 329-331.

⁵⁷¹ *İstanbul Dârulfunûn Talebe Rehberi (1926-1927)*, Yeni Matbaa, İstanbul, s, 131.

⁵⁷² *İstanbul Dârulfunûn Talebe Rehberi (1927-1928)*, Yeni Matbaa, İstanbul, s, 147.

⁵⁷³ *İstanbul Dârulfunûn Talebe Rehberi (1928-1929)*, Yeni Matbaa, İstanbul, s, 225.

⁵⁷⁴ Ebû'l-Ûlâ el-Mardîni, *Huzur Dersleri*, II-III, s, 127-132.

II. BÖLÜM

OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİNDE HADİS İLMİNİN YERİ

A. Osmanlı Dönemi İlimler Tasnifinde Hadis İlminin Yeri

İslam Dünyası'nın farklı milletlerle ve kültürle karşılaşması sonucunda bu milletlere ait ilimlerin tercümesi ile başlayan ilimler tasnifi, daha çok felsefe-metafizik gibi aklî ilimlerle iştigal eden âlimler tarafından ele alınmıştır. Câbir b. Hayyânla (ö. 200/815) başladığı belirtilen ilimler tasnifi literatürü, Fârâbî (339/950), Âmirî (ö. 381/992), Harizmî (387/997), İbn Sînâ (ö. 428/1037, İbn Hazm (ö. 456/1064), Gazzâlî (ö. 505/1111), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) gibi âlimler tarafından farklı düşünce ekolleri bağlamında ele alınmıştır.⁵⁷⁵ İlimler tasnifi yapılırken, vahiy-akıl, şer'î-gayr-ı şer'î, gibi ayrımlar belirleyici olmuştur. Şer'î ilimler kendi içinde mukaddimât (âlet ilimleri)/Mütemmimât (tefsir-hadis) gibi kısımlara ayrılarak incelenmiştir.⁵⁷⁶ İbnü'l-Ekfânî (ö. 749/1348) tarafından yazılan *İrşâdü'l-kâsîd ilâ esne'l-makâsîd* ise önceki eserlerden de faydalanması ve meseleyi genişçe ele almasından ötürü kendisinden sonraki literatürün en önemli kaynağı olmuştur. Osmanlı döneminde de bu minvalde birçok risale yazılmıştır. Bu risalelerde genelde meseleler bazı yönleriyle ele alınmış, bazı ilimlere temas edilmemiş veya ele alınan ilimlerde müellifin ilgisine göre ayrıntılara girilmiş veya muhtasar geçilmiştir. Aşağıda Osmanlı döneminde yazılmış ilimler tasnifi ile ilgili bazı risaleler kronolojik olarak ele alınacak Osmanlı döneminde hadis ilminin ulema nezdinde ve diğer ilimler arasındaki yeri bahse konu edilecektir.

Bir âlimin ilimlere olan vukûfunu göstermek ve döneminde mütedâvil olan ilimler ile bu ilimlerdeki tartışmalı mevzularda görüşlerini ortaya koymak için kaleme alınan eser türü olan Enmûzece⁵⁷⁷ de ilimler tasnifi ile birlikte ele alınabilir. Âlimlerin ilimler hakkında genel malumat verdiği bir yazım şekli olan bu türe dair Osmanlı coğrafyasında tespit edilen ilk eser nisbeti kesin olmamakla birlikte Dâvûd-i Kayserî'nin Sultan Orhan'a ithâf ettiği *el-İthâfu's-Süleymânî fî ahdi'l-Orhânî* isimli eseridir. Dâvûd-i Kayserî şer'î ilimleri ele aldığı

⁵⁷⁵ Türker, Ömer, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi**, 2011/1, 22. sayı, s, 533-556.

⁵⁷⁶ Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", s, 549.

⁵⁷⁷ Molla, Kemal Faruk, "Mehmed Şah Fenârî'nin Enmûzecu'l-Ulûm Adlı Eserine Göre Fetih Öncesi Dönemde Osmanlılar'da İlim Anlayışı ve İlim Tasnifi", **Dîvân: İlmî Araştırmalar**, 2005/1, cilt: X, sayı: 18, s. 261.

kısımda tefsir, hadis, furû-ı fıkıh, usûl-i fıkıh, kelâm ve hilâf ilimlerine dair bazı meseleleri konu edinmiş ve cevaplandırmıştır.⁵⁷⁸

Dâvûd-i Kayserî, hadis ilmi başlığı altında Cibrîl hadisini ele almış ve iman/İslâm kavramları üzerinde durmuştur. İman kavramı tarif edilirken tarifte tekrar iman kelimesinin zikredilmesinin sorun olup olmayacağı, meleklerden üstün olarak bilinen peygamberlerin iman tarifinde meleklerden sonra zikredilmesinin durumu ve ibadetlerdeki noksanlığın insanı iman dairesinden çıkarıp-çıkarmayacağı gibi meseleleri mantıkî/kelâmî açıklamalarla ele almıştır. Bunun yanında tefsir ilmi başlığı altında aralarında tenâkuz varmış gibi görünen iki âyeti ele alması⁵⁷⁹ naklî ilimler olan tefsir-hadis ilimlerini dahi aklî çerçevede yorumlaması Osmanlı ilim geleneğinin durduğu temelleri göstermesi açısından önemlidir. Bu bölümde Dâvûd-i Kayserî ile başlayan enmûzec türü eserler ile ilimler tasnifi eserlerinde hadis ilminin nasıl ele alındığı değerlendirilerek Osmanlı'nın hadis ilmi tasavvuru anlaşılmasına çalışılacaktır.

1. Mehmed Şah Fenârî (ö. 839/1435) *Enmûzecu'l-ulûm*

İlimler tasnifine dair *Enmûzecu'l-ulûm*'da hadis ilmine kısaca değinen Molla Fenârî'nin oğlu Mehmed Şah Fenârî, bu bölümde akıl ve nakil açısından hadisler arasındaki tenakuza temas etmiş ve iki hadisin diğer başka ayet ve hadislerle çeliştiğini ileri sürerek bunlarla ilgili açıklamalar yapmıştır.

İlk olarak ele aldığı hadis, Enes b. Mâlik'den nakledilen (هَلْ مِنْ مَزِيدٍ، حَتَّى) لَا تَزَالُ جَهَنَّمُ تَقُولُ: هَلْ مِنْ مَزِيدٍ، حَتَّى) (بِضَعِ رَبُّ الْعِزَّةِ فِيهَا قَدَمَهُ، فَتَقُولُ: قَطُّ قَطُّ وَعِزَّتِكَ، وَيُرْوَى بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ *Cehennem, daha fazla var mı? demeye devam eder. Ta ki Allah Teâlâ, cehenneme ayağını koyar. Bunun üzerine cehennem, izzetine yemîn ederim ki, yeter der. Cehennem birbirine katlanıp dürülür.*⁵⁸⁰ hadisidir. Mehmed Şah Fenârî, *Sahîh-i Buhârî* ve *Müslim*'de de nakledilen bu hadisin hem nakil

⁵⁷⁸ Fazlıoğlu, İhsan, “İznik'te Ne Oldu? Osmanlı İlmî Hayatının Teşekkülü ve Dâvûd Kayserî”, **Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 2017, cilt: IV, sayı: 1, s, 29-31.

⁵⁷⁹ Güney, “Gaza Devrinde Kur'an'ı Yorumlamak: Fetih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Eserleri”, **Dîvân: İlmî Araştırmalar**, 2005/1, cilt: X, sayı: 18, s, 237-238.

⁵⁸⁰ Buhârî, *Kitâbu'l-Eymân ve'n-nüzûr*, 12; Müslim, *Kitâbu'l-Cennet*, 13.

açısından hem de aklî olarak sıhhatinin olamayacağına değinmiştir. Nakil açısından bu hadisin, “لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ”⁵⁸¹ “*Cehennemî insan ve cinlerle dolduracağım.*” ayetiyle çeliştiğini belirtmiştir. Zira ayette Allah Teâlâ’nın insan ve cinlerle dolduracağım dediğini ayağımla (kadem ve riclimle) dolduracağım demediğini belirtmiştir. Akıl açısından ise müfessirlere göre Araf Süresi’ndeki (فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا) “*dağa tecelli ettiğinde onu darmadağın etti*” âyetinin tefsirlerinde zikredilen dağın sularının tatlı olması, mecnunların ve hastaların iyileşmesi, yerin yeşermesi gibi bazı mucizelerin gerçekleştiğini, Allah’ın ayağını cehenneme koyması ile ateşin baki kalmasının mümkün olmayacağını dile getirmiştir.

Mehmed Şâh Fenârî ikinci olarak “En hayırlı asır benim içinde bulunduğum asır”⁵⁸² hadisi ile “Ümmetimin misali yağmur gibidir, öncesinin mi sonrasının mı hayırlı olduğu bilinmez”⁵⁸³ rivayetleri arasındaki çelişkiyi incelemiştir. Mehmed Şâh Fenârî’nin hadisleri ele alırken onların sübutu açısından herhangi bir açıklamaya gitmemiş olması ve aklî olarak çelişkili olduğunu söyleyip itirazlarını dile getirmesi önemli bir husustur. Zira Fenârî ailesi hem düşüncesi hem de aile olarak Osmanlı ilmî düşüncesini etkilemiştir.

2. Molla Lutfî (ö. 900/1495) *Risâle fî’l-ulûmi’ş-şer‘iyye ve’l-arabiyye*

Molla Lutfî’nin aynı zamanda *Risâle fî mevzûâti’l-ulûm* olarak da anılan eserinde hadis ilminin on bir fûruu zikredilmiştir. Bunlar; *İlmu metni’l-hadîs*, *ilmu ricâli’l-ehâdîs*, *ilmu nâsihi’l-hadîs ve mensûhihim*, *ilmu esbâbi vurûdi’l-ehâdîs*, *ilmu şerhi’l-hadîs*, *ilmu te’vili’l-hadîs*, *ilmu rumûzi’l-hadîs*, *ilmu garîbi lugati’l-hadîs*, *ilmu metâini’l-hadîs*, *ilmu telfiki’l-ehâdîs*, *ilmu tıbbi’n-nebî* dir.

İlmu metni’l-hadîs başlığı altında *Sahîh-i Buhârî* ve *Müslim* ile birlikte diğer kütüb-i sitte musannefatı zikredilmiş; Dârekutnî, Ahmed b. Hanbel, İbn Ebî Şeybe ve Bezzâr’ın müsnedlerinin yanında siret için İbn Seyyidi’n-nâs, ahkâm için İbn Dakîki’l-İyd’in

⁵⁸¹ Secde (32), 13.

⁵⁸² (خَيْرُ الْقُرُونِ الْقُرْنُ الَّذِي أَنَا فِيهِمْ) Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-Evliyâ*, IV, 172.

⁵⁸³ (مَثَلُ أُمَّتِي مَثَلُ الْمَطَرِ لَا يُدْرَى أَوْلُهُ خَيْرٌ أَمْ أُجْرُهُ) Tirmizî, Emsâl, 6; Müsned-i Ahmed, III, 130.

eserlerine, terğîb ve terhîb için *Riyazü's-sâlihîn* metinlerine işaret edilmiştir.⁵⁸⁴ Molla Lutfî'nin burada İbnü'l-Ekfânî'nin *İrşâdu'l-kâsîd*'ındaki “*İlmu rivâyeti'l-hadîs*” başlığı altında zikredilen eserleri aynen nakletmesi eserini buradan nakillerle tamamladığını göstermektedir.⁵⁸⁵

Molla Lutfî bu dönemde hadis eseri olarak okutulan eserler ve şerhlerinden de kısaca bahsetmiştir. *Mesâbihü's-sünne* okumaları için, Zeynularab Ali b. Ubeydullah'ın (ö. 758/1356-57) şerhi, Müzhiruddin Hüseyin b. Mahmud'un (ö. 727/1326) *el-Mefâtih fi halli'l-Mesâbih*'i, Fadlullah b. Hasan et-Turbiştî'nin *el-Müyesser fi Şerhi'l-Mesabih* ve Kâdî Beyzâvî'nin *Şerhu Mesabihi's-Sünne*'si zikretmiştir. *Meşârikü'l-envâr* okumaları için ise Bâbertî ve İbn Melek tarafından yazılan şerhleri, ayrıca *Sahîh-i Buhârî*'nin en kıymetli şerhi olarak değerlendirilen Kirmânî ve İbn Hacer'in şerhlerini kaydetmiştir.⁵⁸⁶ Diğer şerhler ise Nevevî'nin şerhi ile Kâdî İyaz'ın *eş-Şifâ*'sıdır.

Molla Lutfî'nin “*ilmu ricâli'l-ehâdis*” başlığı altında hadis usûlü eserleri olan İbnü's-Salâh ve İbn Hacer'in telhisi? ile Irâkî'nin nazmını [Elfiye] zikretmesi, *ilmu te'vîli'l-hadîs* başlığı altında Nevevî'nin *Takrîbü't-teysîr*, Hatîb Bağdâdî'nin *el-Kifâye* adlı eserlerine yer vermesi, bu eserlerin Osmanlı coğrafyasında henüz çok tanınmadığını göstermektedir. İbnü'l-Ekfânî, *Takrîbü't-teysîr* ve *el-Kifâye*'yi “*ilmu dirâyeti'l-hadîs*” başlığı altında zikretmiştir. Molla Lutfî de dirâyetü'l-hadîs tanımında yer alan ahkâm ve manaların istihracı gibi ifadelerden yola çıkarak bu eserleri *te'vîli'l-hadîs* başlığı altında zikretmiştir.

İlmu rumûzi'l-hadîs'i Rasûl-i Ekrem'in işaret ve remzlerinin bilindiği ilim olarak tarif etmiş ve Sadreddin Konevî'nin Erbaîn şerhinin bu konuda kaleme alındığı zikretmiştir. *İlmu*

⁵⁸⁴ Molla Lutfî'nin Fatih Kütüphanesi'nin hafız-ı kütübü olması ve sîret, ahkâm ve terğîb-terhîb ile ilgili eserleri hadis ilmi içerisinde değerlendirmesi ile Fatih Kütüphanesi'nin o dönemde yapılan katalogunda bu eserlerin hadis kitapları arasında zikredilmesi arasında bir bağ olduğu anlaşılmaktadır. (TSMA. d, 9559.)

⁵⁸⁵ İbnü'l-Ekfânî, **İrşâdu'l-kâsîd ilâ esne'l-mekâsîd**, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire, s, 155-156.

⁵⁸⁶ Molla Lutfî'nin Kirmânî'nin şerhini *Sahîh-i Buhârî*'nin en kıymetli şerhi olarak zikretmesi İbn Hacer ve Aynî'nin henüz çok fazla tanınmaması ile irtibatlı olabilir. Ancak Osmanlı döneminde yazılan eserlerde ve nüshaların kenarlarına düşülen notlarda Kirmânî ve Kastallânî'nin şerhlerinin daha yoğun olarak kullanılması, Osmanlı dönemi *Sahîh-i Buhârî* okumalarında bu iki müellifin eserlerinin İbn Hacer'in şerhinden daha çok okunduğunu göstermektedir.

rumûzi'l-hadis tasavvufi yorumlarla yapılan hadis şerhleri olarak algılanması hadis ilminin tasavvufi düşünce ile yakınlaşan dönemine/dönüşümüne işaret etmesi açısından önemlidir.

Molla Lutfî'nin hadis ilmini ilk defa on bir fûru başlığında incelemesi hadis ilminin alt dalları olarak *telfik*, *te'vîl* gibi başlıklar açması hadisin isnadından ziyade metninin öncelendiği bir döneme işaret etmektedir. Ayrıca "*rumûzu'l-hadis*" başlığının tasavvufî yorumları içeren ilim olarak tanıtılması, tasavvuf düşüncesinin hadisler vasıtasıyla hadis ilminin içerisinde yorumlandığı bir döneme girildiğini göstermektedir. Hafız-ı kütüb olarak vazife yapan Molla Lutfî'nin hadis usulüne ait eserleri rical ve te'vîl başlıklarının altında zikretmesi bu eserlerin henüz İstanbul ilmî çevresinde yeterince tanınmadığını göstermektedir.

3. Celâleddin Devvânî (ö. 908/1502) *Enmûzecu'l-ulûm*

Devvânî, her ne kadar Anadolu coğrafyasına gelmemiş olsa bile talebesi Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi ve eserleri vasıtasıyla Osmanlı âlimleri tarafından takip edilmiştir. *Enmûzecu'l-ulûm*'da hadis ilmi hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir. On mesele olarak ele aldığı ilimler içinde hadis ilmini, birinci meselede "*usûl-i hadis ve fıkıh*" başlığı altında ele almıştır. Müellif risâlenin başında kendi ilmî serüveni hakkında bilgi vermiş ve hocaları ile bazı icazetlerini zikretmiştir. İlk hocası muhaddis olarak zikrettiği babasıdır. Daha sonra babasının hocalarını zikretmiş, babasının İbnü'l-Cezerî'den (ö. 833/1429) *Sahîh-i Buhârî* icâzeti aldığını belirtmiştir. Ayrıca Devvânî, *müsel sel bi'l-evveliyye* hadisinin icâzetini hocası Ebu'l-Mecd Abdullah b. Meymûn el-Kirmânî'den aldığını nakletmiştir.⁵⁸⁷ Nevevî'nin el-Erbaûn'unun icâzetini de bir mecliste okuyarak hocası Rukneddîn Rûzbihân eş-Şirâzî < Mecdüddîn el-Firûzâbâdî < Mecdüddîn Ebu'l-Cevvâd < İmam Nevevî silsilesi ile aldığını belirtmiştir.⁵⁸⁸ Bunun yanında bir kısmını okuyarak *Sahîh-i Buhârî*'nin icâzetini de aldığını zikretmiştir.

⁵⁸⁷ Devvânî, *Enmûzecu'l-ulûm*, Esad Efendi, 3592, 4a.

⁵⁸⁸ Devvânî, *Enmûzecu'l-ulûm*, Esad Efendi, 3592, 4b.

Devvânî, *usûlu'l-hadîs ve'l-fikh* başlığı atında sadece zayıf hadis ile amel konusunu ele almıştır. Nevevî'nin kitaplarında özellikle de *el-Ezkâr*'da ifade ettiğini söylediği “zayıf hadisle fezâilü'l-a'mâl'de amel edilebileceği”⁵⁸⁹ görüşüne itiraz etmektedir. Devvânî'ye göre zayıf hadisle amelin caizliği ve müstehab oluşunun ahkâm-ı şer'iyeye dâhil olan konuları da içermesi sebebiyle ahkâma teallük ettiği, böylece hadisin muktezasıyla amel edildiği takdirde –ki bunun sübutu zayıf hadisle olmaktadır- “zayıf hadisle ahkâm-ı şer'iyeye sâbit olmaz” sözünün nefyolunduğunu belirtmektedir.

Bazılarının Nevevî'nin bu sözünü, bir konuda hasen veya sahih hadis olursa o konuda zayıf hadis rivâyeti câizdir şeklinde yorumladıklarını ancak bunun Nevevî'nin sözüyle bir ilgisinin olmadığını belirtmiştir. Zira Nevevî'nin zikrettiği husus hadis rivâyeti değil muktezasıyla amel etmektir. Devvânî'ye göre ise fezâil-i a'mâl konusunda zayıf bir hadis bulunursa hadisin muktezâsı olan amelde herhangi bir mekruhluk ve haramlık olmadığı zaman o hadisle amel câiz olur. Muktezâsı ibâha ve istihbâb arasında olursa o hadisle amel edilir. Kerâhet ve hürmet arasında olursa amel edilmez. Ancak hürmet ve istihbâb (haramlık ve müstehablık) arasında olan bir konuda ise hangisinin güçlü olduğuna bakılır ve ona göre amel edilir. Yani Devvânî, kendisinde haramlık olmayan bir konuda amel etmenin câiz oluşunun herhangi bir zayıf hadis sebebiyle değil o konuda haramlık olmamasından dolayı olduğunu belirtmiştir. Son olarak Devvânî zayıf hadisin haram ihtimalini ortadan kaldırmayacağını belirtmiş, zayıf hadisle ahkâm-ı şer'iyeye sabit olmadığı için bir konuda haramlığın olmaması şer'î bir hüküm olan mübahlığa delâlet etmesinden dolayı zayıf hadisle bu hükmün sabit olamayacağını vurgulamaktadır.⁵⁹⁰ Devvânî'nin tamamen teorik bir mesele olarak ele aldığı bu konu daha âlimler tarafından ele alınmıştır. Devvânî'nin en önemli takipçilerinden olan Mehmed Emin Şirvânî, aşağıda zikredilecek olan *Fevâidü'l-Hâkâniyye*'sinde bunu konuyu tekrar değerlendirmiştir.

⁵⁸⁹ Nevevî, *el-Ezkâr*, thk. Abdülkâdir Arnavut, Dâru'l-fîkr, Beyrut, 1994, s, 8. (قال العلماء من المحدثين والفقهاء وغيرهم: (يجوز ويستحب العمل في الفضائل والترغيب والترهيب بالحديث الضعيف ما لم يكن موضوعاً

⁵⁹⁰ Devvânî, *Selasu resâil*, Mecmau'l-Buhusi'l-İslâmiyye, Meşhed, 1991, s, 280-281.

4. Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561) *Miftâhu's-saade*

Taşköprizâde *Miftâhu's-saade*'de hadis ilminin furû'unu on maddede incelemiştir.⁵⁹¹ Ona göre hadis ilminin alt dalları şunlardır:

1. İlmu şerhi'l-hadis, 2. İlmu esbâbi vurûdi'l-ehadîs ve ezminetuhû (ve emkinetuh), 3. İlmu nâsihi'l-hadîs ve mensûhihî, 4. İlmu te'vîli akvâli'n-nebî, 5. İlmu rumûzi akvâli'n-nebî ve işâratih (İlmu rumûzi'l-hadîs ve işâratihî), 6. İlmu garâibi lugati'l-hadîs, 7. İlmu def'i metâini'l-hadis (def'i't-ta'n ani'l-hadîs), 8. İlmu telfiki'l-hadîs (ehâdîs), 9. İlmu ahvâli ruvâti'l-hadîs (ehâdîs), 10. İlmu tıbbi'n-nebî.

Taşköprizâde, ilmu garâibi lugati'l-hadîs'i aynı zamanda lügat ilminin, ilmu ahvâli ruvâti'l-hadîs'in de bir yönüyle tarih bir yönüyle hadis ilminin bir dalı olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹² *İlmu esbâbi vurûdi'l-ehadîs* başlığı altında bu konuda bir eserin telif edildiğini duydum ancak görmedim, *İlmu nâsihi'l-hadîs ve mensûhihî* başlığı altında bu ilimde güvenilir kimselerden bir kitap ismi duydum ancak memleketimizde meşhur olmamıştır, *İlmu rumûzi akvâli'n-nebî* başlığı altında ise bu ilimde bir eser ismini hatırlayamadım demesi, hadis ilminin alt dalı olarak zikredilen bu ilimlerin eskiden beri kullanılan bir tasnifleme olmadığını göstermektedir.⁵⁹³ Molla Lütfî'nin hadis ilminin furu'larını tasnif edip isimleştirdiği eseri ile birlikte bu kullanımın yaygınlık kazandığı anlaşılmaktadır.

Klasik hadis usulünde tamamı görülmeyen bu ilim dallarının hicrî VIII. asırda başlayan hadis ilminin rivâyet ve dirâyet olarak ayrıldığı tasnifte⁵⁹⁴ rivâyet ilimlerinden ziyade hadisin anlamına ve yorumlama faaliyetlerine denk düşen dirâyete öncelik veren dönüşümüne tekabül etmektedir. Taşköprizâde'nin toplamda yirmi eser ismi zikrettiği hadis

⁵⁹¹ Taşköprizâde'nin bu tasnifi kendisinden sonra gelenleri de etkilemiştir. Kâtip Çelebi bu tasnifi aynen aktarmıştır. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Fransa'nın isteği üzerine kaleme alınan *Kevâkib-i seb'a risâlesi*'nde de aynı tasnif kullanılmıştır. (Bkz. **Kevâkib-i seb'a**, (çeviren; Nasuhi Ünal Karaarslan), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015s. 201-203.)

⁵⁹² Taşköprizâde, **Miftâhu's-saade**, (thk. Kamil Kamil Bekri, Abdülvehhab Ebü'n-Nur), Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse Kahire, 1968, II, 379-380.

⁵⁹³ Taşköprizâde, **Miftâhu's-saade**, II, 378-379.

⁵⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Güler, Zekeriya, "Hadislerin Anlaşılmasında Rivâyet-Dirâyet Bütünlüğü", **İLAM Araştırma Dergisi**, 1996, cilt: I, sayı: 2, s. 113-132.

ilmi bölümünde on altı eseri *İlmu şerhi'l-hadis* başlığı altında kaydetmesi Osmanlı döneminde hadis ilminde usûlden ziyade fikhın ağırlığını hissettirdiği hadis şerhlerine ağırlık verildiğini göstermektedir. Taşköprizâde gibi İslâmî ilimler, âlimlerin hayatı ve literatür konusunda öne çıkmış, ilmî temsiliyeti yüksek bir âlimin *hadis ilminin furu'ları* başlığı altında zikrettiği ilimlere dair yazıldığını belirttiği eserlerden örnek vermemesi ve bu ilim dallarının önceki yüzyıllarda yapılan tasniflerde görülmemesi hadis ilmini yeni bir düşünceyle okuma dönemine girildiğine işaret etmektedir.

Taşköprizâde'nin, "*İlmu te'vîli akvâli'n-nebî*" başlığı altında Molla Fenârî'nin bir risâlesi ve Sadreddin Konevî'nin içinde şeriatın zâhirine muhalif te'villeri olan "*Şerhu ba'zı ehâdis*" [*Erbaîn*] isimli bir eserinden bahsetmesi, hadis ilminin hadis şerhleriyle tasavvufî düşünce mensupları tarafından yorumlanan bir alana kaydığını da göstermektedir.⁵⁹⁵ Aynı şekilde "*İlmu def'i metâ'ini'l-hadis*" başlığı altında Karmâtîler gibi zındık bir grubun Hz. Peygamber'in hadislerine boş vehimlerle ve yalanla saldırmalarına karşı ulemanın bu ithamları defetmek için karşılıklarına dikildiğinden, açık ve kâmil eserler vücudâ getirdiğinden bahsetmesi⁵⁹⁶ hadis ilmine yeni bakışı vermesi açısından önemlidir. Bu dönemde Râzî geleneğine bağlı düşünce mektebinin etkisinde olan Osmanlı âlimlerince yüksek seviyede okutulan kelimeler ilmî ile hadis ilminin birlikte düşünülmesinin etkisi olsa gerektir. Zira burada ulemanın, Hz. Peygamber ve hadisler etrafındaki itham ve yalanlara karşı risâleler kaleme almasından bahsedilmiştir. Bu zamanın ilmî düşüncesine ve dışarıdan gelen eleştirilere de hadis ilmi ile uygun şekilde cevap verecek etkin ve yetkin bir ilmi duruşu da göstermektedir.

Taşköprizâde "*İlmu telfiki'l-ehâdis*" başlığında ise bu ilmin zahirde muhalif görünen iki hadis arasını tevfiğ eden bir ilim olduğunu bu konudaki açıklamaların da hadis şerhlerinde ele alındığını ifade etmiştir.⁵⁹⁷ Dolayısıyla Taşköprizâde'nin *te'vîli akvâli'n-nebî*, *def'u metâ'ini'l-hadis* ve *telfiku'l-hadis* ilim dallarının hadis şerhi ve yorumlanması bağlamında ele alması bu ilimlerin de *ilmu şerhi'l-hadis* başlığı ile irtibatlı ele alındığını göstermektedir. Taşköprizâde dönemine geldiğinde hadis ilminin, hadislerin etrafındaki ithamların

⁵⁹⁵ Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, II, 378.

⁵⁹⁶ Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, II, 379.

⁵⁹⁷ Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, II, 379-380.

giderilmesi, kelâm ve tasavvuf ilimleri ile içiçe hadislerin yorumlanması ve anlaşılması ile ilgili faaliyetlerin ön plana çıktığı bir alan olarak ele alındığını göstermektedir.

5. Nev'î Efendi (ö. 1007/1599) *Netâyicu'l-funûn ve mehâsinu'l-mutûn*

Nev'î Efendi (ö. 1007/1599) ilimlere dair kaleme aldığı eserinde on iki ilim zikretmiştir. Bunlar; İlm-i hikmet, İlm-i heyet, İlm-i kelâm, İlm-i usûl-i fikh ve ilm-i hilâf, ilm-i tefsîr, İlm-i tasavvuf, ilm-i tabir (rüya), İlm-i tıb, ilm-i felâhât'tır. Nev'î Efendi bu ilimler içinde usûl-i fikh ve tefsire yer verdiği halde hadis ilmine ayrı bir bab açmamıştır. Ancak diğer ilimlerden bahsederken hadis ilmi ile ilgili bazı konulara temas etmiştir.

Usûl-i fikh başlığı altında edille-i şer'iyeden olan kitab ve sünneti beyan ederken sünneti şöyle tarif etmiştir; “*Ef'alde Rasûlullâh'ın min ğayr-i vücûbin mülâzemet itdüğüne dirler. İbâdâttan ise “sünen-i hüda” âdâttan ise “sünen-i zevâid” ve edillede Rasûl'ün Kitâbullah'tan gayrı sudûr iden kavline dirler –ki hadistir.*” Nev'î Efendi daha sonra ise mütevâtir, meşhur, haber-i vâhid tanımlarını yapmış merfû, mevkûf ve mürsel hadisi tarif etmiştir.⁵⁹⁸ Nev'î Efendi'nin Cafer Ağa, Edirnekapı Mihrimah Sultan, Sahn-ı semân medreselerinde müderrislik yaptığı ve manzûm *Tercüme-i Hadis-i erbain* adıyla bir eser yazmış olduğu düşünülecek olursa ilimler tasnifinde hadis ilmini ele almayışının kendince bir gerekçesi olmalıdır. Eserinden onun hadis usulünden haberdâr olduğu yukarıda verilen tanımlarından anlaşılmaktadır. Her ne kadar bütün ilimleri derleyen bir eser olmasa da, hadis ve sünnetten usûl-i fikh ilmi başlığı altında bahsetmesi, hadis ilminin usûl-i fikhin içerisinde ele alınıp yorumlanması olarak Osmanlı döneminin genel anlayışı olarak okunabilir.

6. Mehmed Emin eş-Şirvânî (ö. 1036/1627) *el-Fevâidu'l-Hâkâniyye*

Mehmed Emin eş-Şirvânî, Sultan Ahmed'e nispetle *el-Fevâidu'l-hâkâniyyetü'l-Ahmed Hâniyye* olarak tesmiye ettiği eserinde elli üç ilim zikretmiştir. Her ilim başlığı altında

⁵⁹⁸ Nev'î Efendi, *Netâyicü'l-funûn ve mehâsinü'l-mütûn, (İlimlerin Özü)*, yay. haz. Ömer Tolgay, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, 169-170.

“mesele” başlığı açmış ve o ilmin bazı konularını ele almıştır. İlmü’t-tefsîr ve ilmü’l-kırâat’tan sonra üçüncü ve dördüncü olarak İlmü’l-hadîs ve İlmü usûli’l-hadis’i ele almıştır.

İlmü’l-hadîs başlığı altında hadisin Kur’an gibi vahiy olduğunu ancak hadisin hilafına Kur’an’ın i’câz olarak indirilmiş olduğunu belirtmiştir. Bu başlık altında üç hadisi ele almış ve bu hadislerin nasıl anlaşılması gerektiği hakkında açıklamalarda bulunmuştur. İlk hadiste Ebû Hureyre’den nakledilen (إِنَّ اللَّهَ تَجَاوَزَ عَنْ أُمَّتِي مَا حَدَّثَتْ بِهِ أَنْفُسَهَا، مَا لَمْ تَعْمَلْ أَوْ تَتَكَلَّمْ) hadisi⁵⁹⁹ ile (وَإِنْ كَذَّبْتَنِي ابْنُ آدَمَ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ ذَلِكَ، وَشَتَمَنِي وَلَمْ يَكُنْ لَهُ ذَلِكَ، فَأَمَّا تَكْذِيبُهُ) İYAYİ FƏQŪLƏ: لَنْ يُعِيدَنِي، كَمَا بَدَأَنِي، وَلَيْسَ أَوَّلُ الْخَلْقِ بِأَهْوَنَ عَلَيَّ مِنْ إِعَادَتِهِ، وَأَمَّا شَتْمُهُ إِيَّايَ فَقَوْلُهُ: اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا وَأَنَا الْأَخْذُ الصَّمَدُ، (ثُبِّدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفَوْهُ يُحَاسِبِكُمْ بِهِ اللَّهُ كَذَّبْتَنِي ابْنُ آدَمَ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ ذَلِكَ، وَشَتَمَنِي وَلَمْ يَكُنْ لَهُ ذَلِكَ، فَأَمَّا تَكْذِيبُهُ) İYAYİ FƏQŪLƏ: لَنْ يُعِيدَنِي، كَمَا بَدَأَنِي، وَلَيْسَ أَوَّلُ الْخَلْقِ بِأَهْوَنَ عَلَيَّ مِنْ إِعَادَتِهِ، وَأَمَّا شَتْمُهُ إِيَّايَ فَقَوْلُهُ: اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا وَأَنَا الْأَخْذُ الصَّمَدُ، (لَمْ أَلِدْ وَلَمْ أُولَدْ، وَلَمْ يَكُنْ لِي كُفْنًا أَحَدٌ) İYAYİ FƏQŪLƏ: إِذَا قَاتَلَ أَحَدُكُمْ أَخَاهُ، فَلْيَجْتَنِبِ الْوَجْهَ، فَإِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ) İYAYİ FƏQŪLƏ: إِذَا قَاتَلَ أَحَدُكُمْ أَخَاهُ، فَلْيَجْتَنِبِ الْوَجْهَ، فَإِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ) hadisini⁶⁰² ele almıştır. Bu hadiste ise Âdem’in (insan) Allah’ın suretinde yaratılmasının ne anlama geldiği üzerinde durmuştur. Şîrvânî özellikle ikinci ve üçüncü hadisleri felsefi açıdan ele almış, varlığın mâhiyeti konularında açıklamalar yapmıştır. Üçüncü olarak zikrettiği hadis müstakil risale olarak istinsah edilmiş ve müellifin eserleri arasında zikredilmiştir.⁶⁰³

Usûlü’l-hadîs başlığı altında ise mütevâtir, sahih ve zayıf kavramları üzerinde durmuş zayıf hadislerle amel konusunda açıklamalar yapmıştır. Devvânî’nin zayıf hadis konusundaki yukarıda zikredilen açıklamalarını nakletmiştir.⁶⁰⁴ Şîrvânî’nin hadisleri ele alırken

⁵⁹⁹ Buhârî, Talak, 11; Müslim, İman, 201. (Allahü Teâlâ ümmetinden kalplerinden geçenleri, işlemediği veya konuşmadığı sürece affetmiştir.)

⁶⁰⁰ Bakara, 2/284. (İçinizdekini açığa vursanız da, gizleseniz de Allah sizi, onunla sorguya çeker.)

⁶⁰¹ Buhârî, Tefsîr, İhlas Sûresi, 1. Nesâî, Cenâiz, 117. Âdemoğlu beni yalanladı, hâlbuki beni yalanlamak ona yakışmazdı. Onlardan kimi bana sövdü, hâlbuki sövmek ona yakışmazdı. Âdemoğlunun beni yalanlaması, “Allah beni ilk defa yarattığı gibi öldükten sonra tekrar yaratamaz” sözüdür. Hâlbuki ilk yaratma, ikinci defa yaratmaktan daha kolaydır. Âdemoğlunun bana sövmesi ise, “Allah çocuk edindi” sözüdür. Hâlbuki ben tekim (ahad), samedim, doğurmadım ve doğrulmadım ve hiçbir kimse benim dengim değildir.

⁶⁰² Müslim, Birr ve’s-sıla, 115; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, II, 244. (Sizden biriniz kardeşi ile karşı karşıya geldiğinde onun yüzüne vurmasın. Muhakkak ki Allah Âdem’i kendi suretinde yaratmıştır.)

⁶⁰³ Mehmed Emin Şîrvânî, **Risale fi şerhi’l-hadîs ‘İza kâtele ehadukum**, Esad Efendi, 1143.

⁶⁰⁴ Şîrvânî, **el-Fevâidü’l-hâkâniyye**, Amcazâde Hüseyin, 321, 11a-14a; Nuruosmaniye, 4132, 17a-22a.

kelâmî/felsefî açıklamalar yapması onun kelâm/akâid ilmine yakınlığıyla ilgili olduğu kadar döneminin hadis ilmi konusundaki tutumunu göstermesi açısından da önemlidir.

7. Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) *Keşfü’z-zünûn*

Kâtip Çelebi, hadis ilmi ile alakalı bilgileri verdiği *ilmu’l-hadîs* başlığı altında önceki ilimler tasnifi eserlerinden iktibaslar yapmıştır. Hadis ilmi, hadislerin adalet ve zabt bakımından râvilerin durumları ve senedin muttasıl mı munkatî‘ mı olduğu yönüyle Peygamberimize ulaşmasının keyfiyetini açıklayan ilmi *ilmu rivâyeti’l-hadis*, -ki daha önce geçtiği üzere usûl-i hadis olarak meşhur olmuştur- ile Peygamberimizin ahvâline mutabık olarak şer‘î kanunlar ve arapça kâideler üzerine mebni olarak hadislerin lafızlarının mefhumunun manasını araştıran *ilmu dirâyeti’l-hadis* olarak iki kısma ayrılmıştır.

Kâtip Çelebi’ye göre hadis ilminin konusu mefhum-ı mana ve murada delaleti açısından Peygamberimizin hadisleridir. Amacı Peygamberimizin ahlakıyla donanmak ve onun kötü gördüğü, nehyettiği ve men ettiği şeylerden uzak durmaktır. Mebâdî bütün arapça ilimleridir. Hadis talibinin muhaddislerin ıstılahlarını bilmesinin lüzumu yanında Arap dilini de bilmesi gerekmektedir.⁶⁰⁵

Ricâlü’l-hadîs, Irakî’nin *Elfîye*’de Ali b. Medînî’den naklettiği üzere hadis ilminin yarısıdır.⁶⁰⁶ Kâtip Çelebi, İbnü’l-Esîr’in *el-Câmi’u’l-usûl*’ü ile zayıf hatta mevzu rivâyetleri eserine aldığını belirttiği Süyûtî’nin *Cem’u’l-cevâmi’*’ine dikkat çekmiş bu müelliflerin senedleri hazfederek haberse sahabi ravisini, eserse sahabîden rivayet eden kişiyi zikretmekle iktifa etmede öncülük ettiklerini belirtmiştir. Zira isnadı zikretmek evvelkilerin görevi olan hadisin sübûtunu ve güvenilirliğini tespit etmek içindi. Sonra gelenler onların bu yaptıkları ile iktifâ etmişlerdir, demiştir.⁶⁰⁷ Kâtip Çelebi, Taşkoprîzâde’nin Süyûtî’den naklettiği zamanın muhaddislerinin bilmesi gerektiği eserlerin ne olduğu konusundaki bilgileri aynen aktarmıştır.

⁶⁰⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, I, 636.

⁶⁰⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, I, 87.

⁶⁰⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, I, 639.

Kâtip Çelebi, hadis ilminin fûrularını Molla Lutfî'den nakleden Taşkoprîzâde'nin taksimini aynen zikretmiştir. Hadis ilminin fûruları; İlmü şerhi'l-hadîs, ilmu esbâbi vurûdî'l-hadîs ve ezminetihî, İlmü nâsihi'l-hadîs ve mensûhihî, ilmu te'vîli akvâli'n-nebî, ilmu rumûzi'l-hadîs ve işârâtih, ilmu garâibi lugati'l-hadîs, ilmu def'i'ta'ni ani'l-hadîs, ilmu telfiki'l-hadîs, ilmu ahvâli ruvâti'l-hadîs, ilmu tıbbi'n-nebî'dir.⁶⁰⁸ Molla Lutfî'nin zikrettiği *İlmü metni'l-hadis* Taşkoprîzâde ve Kâtib Çelebi'nin eserlerinde yer almamıştır. Sonraki yüzyıllara da bu tasnif devam etmiştir. Kevâkib-i Seb'a'da hadis ilminin fûruları olarak bu on ilim zikredilmiştir.⁶⁰⁹ Kâtib Çelebi ayrıca İlmü'l-mevâiz, İlmü'l-ed'iyye, İlmü'l-âsâr, ilmu'z-zühd ve'l-vera', İlmü salavâti'l-hacât, İlmü'l-meğâzi'nin de hadis ilminin fûruları altında zikredildiğini belirtmiştir.⁶¹⁰

8. Sergiz Orpilyan ve Abdülzâde Mehmed Tahir *Mahzenü'l-Ulûm*

Sergiz Orpilyan ile Abdülzâde Mehmed Tahir'in kaleme aldıkları mevzuat türü bir eser olan *Mahzenü'l-ulûm*'da hadis ilmi ile alakalı geniş bilgiler verilmiştir. Bu bilgiler *Misbâhu's-saâde*, *Fevâidü'l-hâkâniyye* ve *Keşfü'z-zunûn* gibi daha önce bu konuda yazılmış olan eserlere istinâd etmektedir. Hadis kelimesinin manası ve hadis ilmi ıstılahları zikredildikten sonra önemli muhaddisler ve eserleri kısaca tanıtılmıştır. Bunlar, Kütüb-i tisa imamları, huffâz-ı seb'a ile hadis imamlarının büyüklerinden otuz beş muhaddistir. Muhaddislerin amaçları başlığı altında ise musanniflerin müsned, musannef, sünen, garîbü'l-hadîs, ahkâm, cem' gibi eserleri farklı sâiklerle tedvin ettiklerine değinilmiştir.

İlimlerin mevzuu hakkında geniş açıklamalar yapılan *Mahzenü'l-ulûm*'da “*Ulûmun yekdiğlerinden temâyüz etmesi mevzûâtının yekdiğlerinden temâyüz etmesiyle hâsıl olur.*”⁶¹¹ ilkesiyle tefrik edilen ilimlerden ilm-i hadîsin mevzuu “*elfâzın mana-yı meşhuma ve yahud mana-yı murada delâleti hayseyeti ile ehâdis-i nebeviyedir. Gayesi ise adâb-ı nebeviye ile*

⁶⁰⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 16.

⁶⁰⁹ *Kevâkib-i Seb'a Risâlesi*, s. 57.

⁶¹⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 17.

⁶¹¹ Orpilyan, Serkis, *Mahzenü'l-ulûm*, s. 28.

*tehallî (تحلى) (donanma) ve mekrûhât u menhiyattan tahallî (تحلى) (arınma) etmektir.*⁶¹² denilmiştir.

Hadis ilminin fûruları olarak, İlmu nâsihi'l-hadîs ve mensûhihî, ilmu esbâbi vurûdi'l-hadîs ve ezminetihî ve emkinetihî, ilmu te'vîli akvâli'n-nebî, ilmu garîbi'l-hadîs, ilmu şerhi'l-hadîs, erbâniyyât fi'l-hadîs, ilmu'l-eser, ilmu's-sikât ve'd-duafâ min ruvâti'l-hadîs, ilmu salavâtu'l-hâcât, ilmu ahvâli ruvâti'l-hadîs, ilmu tıbbi'n-nebî, ilmu telfiki'l-hadîs, ilmu rumûzi akvâli'n-nebî ve işârâtihî, ilmü'z-zühd ve'l-vera' ve ilmu'l-meğâzî⁶¹³ olmak üzere on beş ilim dalı zikredilmiştir.

Mahzenü'l-ulûm kendinden önceki tasniflere benzemekle beraber bazı farklı başlıkları da bulunmaktadır. Furu'-ı hadîs olarak zikredilen “Erbâniyyât fi'l-hadîs” başlığı altında ulemânın kırk hadis ezberlemeye teşvik eden (من حفظ على أمي أربعين حديثاً)⁶¹⁴ hadisinden hissedâr olabilmek için farklı amaç ve gayelerle kırk hadis derlendiği belirtilmiştir. Osmanlı döneminde çoğalan erbâin literatürünün sonucu olarak “Erbâin” hadis ilminin bir alt dalı olarak ele alınmıştır.

Hadis ilminin fûru'undan görülen “*ilmu'l-eser*” ise sahabe, tâbiîn ve selef-i sâlihînin sözleri ve fiillerinden bahseden ilim olarak kaydedilmiştir. Bu ilme ait eser olarak “Siyeru's-sahâbe ve't-tâbiîn ve'z-zühhâd” ve İmam Yâfiî'nin (ö. 768/1367) Osmanlı döneminde Türkçe'ye de çevrilen “*Ravzu'r-reyyâhîn*” isimli eserleri zikredilmiştir. Hadis ilminin fûruu olarak nakledilen “*İlmü'l-eser*” başlığı altında hadis ilminin ricâl ve tabakat türü eserlerinden ziyade menâkıb tarzında yazılan eserlerin zikredilmesi, bu ilmin hadis ilminin sübût-sıhhât gibi teknik konularından ziyade sâlih kimselerin hayatlarından insanlara vaaz amaçlı bilgilerin nakledilmesinin amaçlandığını göstermektedir.

“*İlmü salavâti'l-hâcât*” Hz. Peygamber'in kuşluk, teheccüd ve tesbîh namazlarından bahseden ilim olarak bahsedilmiştir. Fahreddîn-i Rûmî'nin (Acemî) kaleme aldığı *Kitâbu'd-*

⁶¹² Orpilyan, Serkis, **Mahzenü'l-ulûm**, s, 135.

⁶¹³ Orpilyan, Serkis, **Mahzenü'l-ulûm**, s, 157-162.

⁶¹⁴ Ebû Nuaym, **Hilyetu'l-evliyâ**, IV, 189; Beyhakî, **Şu'abu'l-îmân**, III, 239-240.

daavâti'l-leyli ve'n-nehâr bu ilim dalında ait bir eser olarak kabul edilmiştir. Hadis ilminin tarifinde zikredilen Hz. Peygamber'in ahlakıyla ahlaklanma hadis ilminin fûrularına bu şekilde yansıtılmıştır.

Mahzenu'l-ulûm'da zikredilen bir diğer farklılık ise “*İlmu'z-zühd ve'l-vera'in*” hadis ilminin alt dalı olarak zikredilmesidir. Bu ilim dalına ait eserler zikredilirken “*İmâm Gazzâlî kuddise sırrıhu'l-âlî hazretlerinin telif buyurduğu kitaplar ve siyyemâ İmam-ı müşârun ileyhin “İhyâu ulûm” kitabı zühd ve vera' beyanında kütüb-i vâfiyeden olduğu ve ilm-i mezkûr ilm-i hadîs-i şerîfin netice ve semeresi olmak hasebiyle ilm-i hadîs-i şerîfin cümle-i furû'undan idüğü ulemâ-yı kirâm hazerâtı cânibinden zikr ve beyân buyurulmuştur.*”⁶¹⁵ denilmektedir. Özellikle tasavvuf ile hadis ilminin Osmanlı dönemindeki birlikteliğinin Osmanlı'nın son zamanlarında bu şekilde ifade edilmesi bu düşüncenin son dönemlere kadar etkisini koruduğunu göstermektedir.

“*İlmu'l-Meğâzi'nin*” ise “*tarih ilminin fûru'undan sayılabileceği mümkün ise de sübutu “hadis” ve “eser”lerle hâsıl olduğu cihetiyle hadis-i şerîfin fûru'undan addedildiği*” belirtilmiştir.⁶¹⁶ İbn Hişâm ile İbn İshâk'ın sîretleri bu ilim dalına ait eserler olarak zikredilmiştir. Osmanlı'nın son döneminde kaleme alınan *Mahzenu'l-ulûm*'da vakıya mutabık olarak tasavvuf/mevıza ve siyer eserlerinin hadis ilminin alt başlığı olarak ele alınması hadis ilminin Osmanlı döneminde kendisinden hüküm istinbât edilecek bir malzeme olarak değil kendisi ile tebliğ, irşad ve va'z yapılan, Hz. Peygamber'in hayatının ve İslam tarihinin öğrenildiği bir ilim dalı olarak ele alındığını göstermektedir.

9. İzmirli İsmail Hakkı (ö. 1946) *Târîh-i hadîs*

İzmirli İsmail Hakkı'nın ilimler tasnifi ve bibliyografik bir eseri bulunmasa da *Târîh-i hadîs* isimli eseri Osmanlı döneminde hadis ilmiyle alakalı bilgileri içermesi hasebiyle değerlendirilmeye alınmıştır. İzmirli'ye göre hadis; “*Nebi-i zîşân sallallahu aleyhi ve sellem Efendimiz hazretlerine veya sahâbîye veya tâbiîne izâfe olunan akvâl, ef'âl ve takrîrât ve*

⁶¹⁵ Orpilyan, Serkis, *Mahzenu'l-ulûm*, s, 162.

⁶¹⁶ Orpilyan, Serkis, *Mahzenu'l-ulûm*, s, 162.

ahvâl, siyer ve eyyâm, hatta harekât ve sekenâtır."⁶¹⁷ İzmirli'nin siyeri hadis ilminin içerisinde değerlendirmesi Osmanlı döneminde hadis ile siyer ilminin içiçe telakki edildiğini gösteren delillerden bir diğeridir. Kastallânî'nin (ö. 923/1517) *İrşâdü's-sârî*'de hadisin tarifini verirken hadisin içine dâhil ettiği ve Hz. Peygamber zamanından haber verme anlamında kullandığı "eyyâm"⁶¹⁸ kelimesini İzmirli'nin de benimsediği görülmektedir.

İzmirli İsmail Hakkı önceki tasnifler gibi hadis ilimlerini rivâyetü'l-hadîs ve dirâyetü'l-hadîs olarak iki kısım olduğunu belirtmiş ve şöyle tanımlamıştır: "*Hadisin rivâyet ve zabtına, elfâzını tahrîre ait olan kısma hadis bi'-rivâye; rivâyetin sübûtuna, şurûtuna, envâına, ahkâmına, ruvâtın hâl ve şerâitine, merviyâtın envâına ait olan kısmına hadis bi'd-dirâye denir.*"⁶¹⁹ İzmirli, rivâyetü'l-hadîs ilmini İbn Şihâb ez-Zühri'nin, dirâyetü'l-hadîs ilmini Râmehmürzü'nin va'z ettiğini belirtmiştir.

İzmirli, ilm-i hadisin mevzuunu sened ve metin; gayesini de sahih olan ile olmayanı temyiz etmek olarak açıklamıştır. Hadis ilminin mevzuunu nebi olması bakımından zâtu'n-nebî; gayesini de saadeti dâreyn olarak açıklayan kendisinden önceki tarifleri kullanmayıp yeni tanımlar yapmıştır.

B. Osmanlı Eğitim Müfredâtında Hadis İlminin Yeri

Osmanlı döneminde ilimlerin hangi tertibe göre okutulması gerektiği hakkında çeşitli manzumeler yazılmıştır. Bu manzumeler ilimlerin hangi sıraya göre, hangi kitapların okutulduğu konusunda önemli bilgiler içermektedir. Bu manzumelerin 18. yüzyıldan sonra yazılması ilk dönem hadis tedrisi hakkında net bir fikir veremese de hadis ilminin genel durumunu yansıtması açısından önemlidir. Ayrıca Kevâkib-i Seb'a gibi farklı sâiklerle yazılan eserlerin var olan durumu mu, yoksa olması gerekeni mi yansıttığı konusu tartışılabilir. Ancak yine de yazıldığı dönemde hadis ilminin hangi eserler üzerinden

⁶¹⁷ İzmirli İsmail Hakkı, **Hadis Tarihi**, s, 44.

⁶¹⁸ (قولاً وفعالاً أو تقريراً، وكذا وصفاً وخلقاً ككونه ليس بالطويل ولا بالقصير، وأياماً كاستشهاد حمزة وقتل أبي جهل) Önemli bir hadis hafızı olan Kastallânî'nin Osmanlı'da çokça okunan ve âlimlerin kaynak olarak kullandığı *Mevâhibü'l-ledünniye* isimli eseri de bu hadis/siyeri bir arada ele alma düşüncesinin ürünü olsa gerektir.

⁶¹⁹ İzmirli, **Hadis Tarihi**, s, 43.

okunduğu/okutulması gerektiği konusunda fikir verdiği için konumuz açısından son derece önemi hâizdir.⁶²⁰

İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin (ö. 1100/1689) *Nazmu'l-ulûm*'u, Saçaklızâde'nin (v. 1145/1732) *Tertîbu'l-Ulûm*'u, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (ö. 1194/1780) *Tertîbu'l-ulûm*'u ile Ali b. Abdullah el-Uşâkî'nin (öl. 1200/1785-1786) *Kasîde fi'l-kütübi'l-meşhûre fi'l-ulûm*'u bu konuda yazılmıştır. Müellifi belli olmayan *Kevâkib-i Seb'a* risalesinde ise Osmanlı medrese eğitim sistemi ve derslerde hangi seviyede hangi eserlerin okutulacağı hakkında bilgi içermesi bakımından mühimdir. Ayrıca müellifi belli olmayan *Manzûme fi tertîbi'l-kütüb fi'l-ulûm* isimli risâle de ilimler tertibi hakkında yazılan risâlelerdendir.⁶²¹

1. İshâk b. Hasan et-Tokâdî (ö. 1100/1689) *Nazmu'l-ulûm*

İshâk b. Hasan'ın *Nazmu'l-ulûm* isimli ilimler tertibine dair risâlesini Sultan IV. Mehmed döneminde oğlu için kaleme aldığı belirtilmiştir.⁶²² *Manzûm*da tecvîd, kelâm, fıkıh, tasavvuf ve ahlak, hadîs, tefsîr, tıp, ilmu'l-luga ve't-tevârih, nahiv ve's-sarf, mantık, âdâb, usûlü'l-fikh, me'ânî, hisâb, hendese, ilâhiyye ve't-tabîiyye, heyet-usturlâb-Rub', takvîm-zîc-remel-kimyâ, ilmu'l-arûz ve'l-muamma-ilmu'l-hat-karzu's-şi'r-ilmu'l-inşâ-ilmu'l-eş'âr ilimlerine dair manzum beyitler inşâd etmiştir. Ayrıca va'z ve't-tedris, beyân-ı hâlu'l-kazâ, mersiye ve 'azâ konularını ele almıştır.⁶²³ Müellifin manzumesinin hadis ile ilgili kısmının tam metni şöyledir:

⁶²⁰ Osmanlı ders müfredatı ile ilgili eserler için bk: Özyılmaz, Ömer, **Osmanlı medreselerinin eğitim programı**, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara, 2002; Fazlıoğlu, Şükran, "Nebi Efendi-zade'nin "Kaşide fi el-Kutub el-Meşhure fi el-Ulûm'una Göre Bir Medrese Talebesinin Ders ve Kitab Haritası, **Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları**, 2003, sayı: 3, s. 191-221; Fazlıoğlu, *Manzûme fi Tertîbi'l-Kutub fi'l-Ulûm* ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları, **Değerler Eğitimi Dergisi**, 2003, cilt: I, sayı: 1, s. 97-110; Fazlıoğlu, "Ta'lîm ile İrşâd Arasında: Erzurum İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", **Dîvân: İlmî Araştırmalar**, 2005/1, cilt: X, sayı: 18, s. 115-173; Fazlıoğlu, Osmanlı Medrese Müfredatına Dair Çalışmalar: Nereden Nereye?, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 2008, cilt: VI, sayı: 12 [Türk Eğitim Tarihi], s. 593-610.

⁶²¹ Fazlıoğlu, "Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", **Değerler Eğitimi Dergisi**, 2003, cilt: I, sayı: 1, s. 97-110

⁶²² İzgi, **Osmanlı Medreseleri**, I, 77.

⁶²³ İshâk b. Hasan et-Tokâdî, **Nazmu'l-ulûm**, (Şemseddin es-Sivâsî'nin *Menâkıb-ı İmâm-ı A'zam*'ı ile beraber) Hattat Tevfik Efendi Matbaası, İstanbul, 1291, s. 164-182.

“Ehâdis-i Rasûlullâh [l]a meşgul olan oldu iki dünyada makbul
 Ne âlî mertebe hıfz-ı ehâdis hususen niyeti ta’lim u tahdis
 Hadîs-i “belliğû annî”ye âmil ehâdisin gerek ilminde kâmil
 Ne akvâl olsa ashâb-ı sünenden atâyâdır zü’l-minenden
 Ebû Dâvûd ve Tirmizî ve N[es]âî dahî Şeyhayn Mâlik ey Rızâî
 Bu fende ihtiyâr et şeyh-i kâmil kamunun a’lemi ilmiyle âmil
 Şuyûh iksâr eden evkât-ı zâyi’ kütübden mu’teberlerde bu şâyi’
 Hadîs-i esmâ’î bâbında edebdir erişmek sinn-i mîme müstehabdır
 Olur câiz bu sinden olsa me’zûn kemâlin sinne nîf ve ‘ısrûn
 Bulunsa fen u sinde sende esbâk olur tahdise anlar sende elyak
 Usûlidir hadîsin **Şerh-i Nuhbe** derûn-i dilden et arz-ı mahabbe
 Bu fennin kendisi gibi usûlü kifâyet üzre farz olmuş husûlü
 Kütüblerden esahhı kavlı Bârî esahhı sonra **Müslimle Buhârî**
Mesâbîh ve **Meşârik** belki **Mişkât** bu esmâ Hacer İbni müsemmât
 Musahhah ger bulursan **Şerh-i Tibî** alırsın Hazret-i Hak’dan nasibi”⁶²⁴

İshâk et-Tokâdî, hadis eserleri olarak *Kütüb-i Tis ‘a’* dan eserler zikretmekle beraber manzumenin sonuna doğru medreselerde hadis tedrisinde okutulacak eserleri zikretmiştir. Bu eserler, *Meşârik*, *Mesâbîh* ve *Mesâbîh* şerhleri et-Tebrizî’nin *Mişkâtü’l-Mesâbîh*’i ile Tibî’nin *el-Kâşif an hakâiki’s-sünen*’idir. Hadis usûlünde ise İbn Hacer’in *Nuhbe* şerhi üzerinde durmuştur. Manzûmede üzerinde durulması gereken önemli bazı noktalar ise şunlardır:

Müellif, hadîs ilminde 7 eser zikretmiş, Fıkıh ilmi başlığında 17 eser zikretmiştir. Mantık ve Kelâm ilmi üzerinde uzunca durmuş bu ilimlere karşı oluşan muhalefete kelimeler ve mantık ilimlerinin gerekliliği üzerinde durmuştur. Hadis ilmini hadis ve hadis usûlü olarak ayırmamasına rağmen fıkıh ve fıkıh usûlünü ayrı başlıklar altında ele almıştır. Fıkıh usulünde ayrıca 7 eser zikretmiştir. Tasavvuf konusunda zamanındaki tartışmalara da değinmiştir. Ayrıca, hisâbi hendese, heyet, hendese gibi ilimlere dair önemli malumatlar vermiştir. Müellif, diğer ilimlerde Osmanlı döneminde yazılmış eserleri az da olsa zikretmesine rağmen

⁶²⁴ İshak b. Hasan et-Tokâdî, *Nazmu’l-ulûm*, 172;

hadis alanında Osmanlı döneminde yazılmış herhangi bir eser zikretmemiştir. Diğer ilim dallarında ulemâ arasında tartışma konularından bahsetmiş, hadis alanında herhangi bir tartışmaya yer vermemiştir. Tüm bu verilerden, hadis ilminin diğer ilimlere kıyasla ulemânın gündemine giremediğini göstermektedir. Ayrıca hadis ilminin ilk dönemlerden itibaren belirli eserler çerçevesinde tedris edildiği ve eser telifi konusunda geri durulduğunu göstermektedir.

2. Saçaklızâde (ö. 1145/1732) *Tertîbu'l-Ulûm*

Saçaklızâde, ilimleri şer'î ve gayr-i şer'î olarak ikiye taksim etmiş,⁶²⁵ önceki tasnifleri takip ederek hadis ilmini rivâyet ve dirâyet olarak ikiye ayırmıştır. Rivayet ilmi “ma‘rifetu nazmi'l-Kur'ân” dirâyet ilmi ise “ilmu't-tefsîre” benzer. Rivayet, hadisin lafızlarını bilmektir. Rivayetu'l-hadis ilminin konusu Hz. Peygamber'in zatı'dır. Dirayet ise hadislerin manasını bilmektir. Dirayet ilminin mevzuu ise delalet yönünden Hz. Peygamber'in hadisleridir. Hadis usulünün mevzûu ise sübût yönüyle hadis ilmidir. Usûlu'l-hadîs'ten Irakî'nin *Elfiye*'si ile onu ihtisâr eden İbn Hacer'in *Nuhbe*'si önemli eserlerdendir. Metnu'l-hadîste ise *Sahîhu'l-Buhârî*, *Sahîhu Müslim* ve Tebrizî'nin *Mişkâtü'l-mesâbih*'idir. Tîbî'nin (ö. 743/1342) *Mişkât* şerhi (*el-Kâşif an hakâiki's-sünen*) ise âlimlerin başucu kitabı olacak yeterliliktedir, demektir.⁶²⁶

Ayrıca hadis ilmi alakalı olarak dönemdeki icâzet meselesine önemli yer ayıran Saçaklızâde şöyle demektedir:

“Hadis rivayetine ehliyeti olan kişilerin muhaddis bir şeyhten icazet alması meşhur olmuştur. Suyûtî el-İtkân'da “hadis rivayet cevazının şartı ehliyettir icâzet değildir.” demiştir. İnsanlar icâzeti diploma gibi olduğundan dolayı kabul etme konusunda genel kanaate varmışlardır. Hadis rivâyeti konusunda ehliyeti olmadığı bilinen birisinden hadis

⁶²⁵ Saçaklızâde Mehmed Efendi, *Tertîbu'l-ulûm*, thk, Muhammed İsmail es-Seyyid Ahmed, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1988, s. 82.

⁶²⁶ Saçaklızâde Mehmed Efendi, *Tertîbu'l-ulûm*, s, 167.

almak câiz değildir.⁶²⁷ Ben derim ki (Saçaklızâde), kimin hadis rivâyetinde ehliyeti yoksa bütün âlimler ona icâzet vermiş olsalar bile ondan hadis almak câiz değildir. Kimin de rivâyet konusunda ehliyeti varsa kimseden icâzet almamış bile olsa ondan hadis almak câizdir. Evet, bir şahıs hadis ilmi konusunda hadis lafızlarını ezberleme noktasında kuvveti varsa manalarına muttali' olamasa da ona ezberlediği şeylerin icâzetini vermek câizdir. İlginç olan şudur ki rivâyet ve dirâyete ehil olmayan bir kimsenin karşılaştığı hadis şeyhinin kendisine icâzet vermesi sahte bir diploma ve haram bir icâzete sahip olmak manasına gelir. O kişi de bu icâzetin kendisini ehil kıldığını zannederek -ki kendisi üzerinde hiç bir etkisi yoktur- hadis rivâyetine başlar. Evet, kimin hadis rivâyetine ehliyeti varsa ona muhaddis bir şeyhten icâzet alarak Buhâri gibi hadisin mahrecine ulaşması gerekir.”⁶²⁸

Saçaklızâde 18. yüzyılın başında Köprülüler dönemi ile başlayan Şam ve Hicazlı âlimlerden hadis icâzeti almanın yaygınlaştığı bir dönemde icâzet konusunda bazı tenkitlerde bulunmuştur. Bir kişinin icâzete ehliyeti yoksa onun icâzetinin hiçbir anlam ifade etmeyeceğini ve ehliyeti olan bir kimseden ise icâzeti yoksa bile hadis alınabileceğini söylemesi o dönemde yaygınlaşan özellikle teberrük icâzeti olarak isimlendirilen icâzete karşı duruşunu göstermektedir. Hicâz ve Şâm âlimlerinin icâzetlerinin kendisinde toplandığı Abdülganî en-Nablusî'den icâzet almış olmasına rağmen gerek kendisinin hadis ilmine ağırlık vermemiş olması gerekse *Tertîbu'l-ulûm*'da hadis ilmine diğer ilimlere nazaran daha az değinmesi hadis ilminin diğer ilimler içindeki yerini göstermektedir. Bursalı Mehmed Tâhir'in Saçaklızâde'nin *Tertîbu'l-ulûm*'da “medreselerde okutulması lüzumlu görülen hâşiyelerin tedrisi yerine her fen için mütehasısları tarafından faydalı eserler yazılması gerektiğini” söylediğini ifade etmiştir.⁶²⁹ Bu ifadelerden Saçaklızâde'nin Osmanlı eğitimine dair eleştirel bir bakış açısına sahip olduğu söylenebilir.

⁶²⁷ Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, el-Heyetü'l-Misriyye, Mısır, 1974, s, 355.

⁶²⁸ Saçaklızâde, Mehmed Efendi, *Tertîbu'l-ulûm*, s, 167.

⁶²⁹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 327.

3. *Kevâkib-i Seb'a*

Kevâkib-i Seb'a risâlesi, Fransa Devleti'nin İstanbul'da bulunan elçisi vasıtasıyla Osmanlı medreselerinde hangi eserlerin okutulduğunu sorması üzerine dönemin Reisülküttâb'ı [Dışişleri Bakanı] Mustafa Efendi'nin delâletiyle damadı Ebu Bekir Efendi'ye tevdi edilen onun da hocasına havale ettiği ve kimliği henüz tam olarak tespit edilemeyen bir âlim tarafından Osmanlı medreselerinde okutulan ilimler hakkında yazılmış bir risâledir. Eserin yazılış tarihi 1741 olarak tahmin edilmektedir.⁶³⁰ Risâle her ne kadar uygulamada var olan ilimleri kaydetmeyi amaçlamışsa da mevzuât kitaplarından alınan bilgiler yoğunluktadır. Ancak hangi ilimde, hangi seviyede, hangi eserin okutulduğunun açıklanması sebebiyle dönemi için önemli bilgiler vermektedir.

Kevâkib-i Seb'a'da medresede hadis ilminde okunan kitaplar şöyle zikredilmiştir: “İlm-i usûl-i hadîs-i şerîfden **iktisârın** yukarı rütbesinde bin beyitten ibâret olan **Elfiye**'yi ezberler. On şerh ve ta'likâtı var. **İktisâd** rütbesinde **Nuhbetü'l-fiker**'i **Aliyyü'l-Kârî** ile okur. On üç mu'tenâ şerhi vardır. Ba'dehû ilm-i hadîs-i şerîfe şurû' idüb biri altı yüz bin ve biri üç yüz bin hadis-i mesmû'dan musannef olan esahh-ı kütüb ba'de kitâbillah olan **Buhârî** ve **Müslim** kitablarını üstâd-ı hâzık ve muhaddis-i kâmil üzerine okuyub, nüshasını tashih eder. Ve bu rütbe ilm-i hadîs-i şerîfe **iktisâr** rütbesidir. İlm-i hadîs-i şerîfte elli adet **müsnedât-ı sahîha** ismiyle müsemmâ kitâb var. Kitâbeyni mezkûreyni vech-i meşrûh üzere ahzdan sonra ânlardan bazısını dahî ahz iderse **iktisâd** rütbesidir. Dahî ziyâdesi **istiksâd**ır.”⁶³¹

Kevâkib-i seb'a'ya göre, Usûl-i hadiste Irâkî'nin *Elfiye* ezberi, İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker*'i ve Aliyyü'l-kârî'nin *Şerhu şerhi'n-Nuhbe*'si; hadis metni olarak da, *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim*'in okutulduğu belirtilmiştir. Bu zikredilenler iktisâr yani giriş ve

⁶³⁰ **Kevâkib-i seb'a risâlesi**, nâşirin önsözü, s. XVI.

⁶³¹ **Kevâkib-i seb'a risâlesi**, neşr, Nasuhi Ünal Karaarslan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015, s. 79. (*Kevâkib-i Seb'a*'da bu tabirlerin açıklaması şöyledir: **İktisâd**, meşhûrâtını zikr itmeğe derler. **İstiksâ** deyu nevâdirini dahî zikr u ihâtâ itmeğe derler. Tabir-i âhar ile mutun-ı muhtasaraya **iktisâr**, mutavassıtaya **iktisâd**, mutavvalaya **istiksâ** dirlir. Tâbir-i âhar, hiç delil zikrolunmayan metne **iktisâr** dirlir. Meseleyi oldukça bazı delil ile isbat ederse **iktisâd**, cemi'-i mâ-lehâ ve mâ aleyhâsıyla meseleyi îrâd ve tahkik ve serd-i edille ile muhalifini red ve temhîk ederse **istiksâ** dirlir. **Kevâkib-i seb'a risâlesi**, s. 69.)

seviyesi olarak addedilmiştir. Ancak hadis ilminde daha da derinleşmek isteyenlerin elli adet müsned kitabından bazılarını okuması gerektiği belirtilmiştir ki bu da iktisâd rütbesidir. İleri seviyede okunacak müsnedler medrese eğitiminden çok bu ilimde derinleşecek kişiler için bir tavsiye niteliğinde söylenmiştir. *Kevâkib-i seb'a*'da Osmanlı Medreselerinde hadis eğitiminde çokça okutulan *Meşârik* ve *Mesâbih*'e değinilmemesi bu tasnifin uygulamadan çok, olması gerekeni işaret eden bir metin olduğunu akla getirmektedir.

Kevâkib-i seb'a risâlesi incelendiğinde medreselerde okutulan ilimler ve bu ilimlere ait eserler zikredilirken hadis ilminde diğer ilimlere göre daha az eser ve şerh ismi zikredilmektedir. Bu durum Osmanlı döneminde özellikle İstanbul merkezli ulemâ nezdinde hadis literatürüne derinlikli vâkif olunamadığına işaret etmektedir. Zira Osmanlı dönemi hadis literatürü daha çok derleme eserler üzerinden takip edilmekte ve bu eserler tedris edilmektedir. Aynı zamanda diğer ilimlerde az da olsa Osmanlı döneminde kaleme alınmış şerh-hâşiyelerin okutulduğu bilinmektedir. Hadis ilminde genel olarak hem daha az eser zikredilmesi hem de Osmanlı döneminde kaleme alınmış bir eserin tedriste kullanıldığına dair bir eserin zikredilmeyişi, hadis ilminin Osmanlı döneminde yaygın bir şekilde şerh/ta'lik yazılan ve ilgi duyulan bir alan olmadığını göstermektedir. Osmanlı medreselerinde hadis ilmi okutulmaktadır ancak kelimeler ve dil ilimleri vb. alanlarda olduğu gibi metinler üzerinden yeni tartışmalara girilen, reddiyeler yazılan bir alan olamamıştır.

1. Erzurumlu İbrâhim Hakkı (ö. 1194/1780) *Tertîbu'l-ulûm*

Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1194/1780) on iki bab olarak tertip ettiği *Tertîbu'l-ulûm* isimli manzûmesinde hadisi son bâb olan on ikinci bâbda ele almış ve hadis ilminde okutulacak eserleri şu şekilde zikretmiştir:

*Asl-ı hadisten Nuhbe görürsün
İlm-i hadise doğru yürürsün
Bunlarla okut metn-i Meşârik
İbn Melek'ten seyr et Mebârik*⁶³²

⁶³² Cevat İzgi, **Osmanlı Medreselerinde İlim**, s. ; Fazlıoğlu, Şükran, Ta'lim ile İrşâd Arasında: Erzurum İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı, **Dîvân: İlmî Araştırmalar**, 2005/1, cilt: X, sayı: 18, s. 129.

Erzurumlu İbrahim Hakki'nın *Tertîbu'l-ulûm*'undan hadis ile alakalı kısım diğer ilimlere kıyasla zayıf olarak değerlendirilmiş ve fıkıh ilmine göre hadis metninin daha az okunduğu belirtilmiştir. *Tertîbu'l-ulûm*'un son kısmında zikredilen hadis ilminin o seviyeye gelinceye kadar okutulmaması hadis ilimlerinin Osmanlı'da zayıf olduğu şeklinde yorumlanmıştır.⁶³³

2. Ali el-Uşâkî (ö. 1200/1786) *Kaside fi'l-kütübi'l-meşhure fi'l-ulum*

Ali b. Abdullah el-Uşâkî ed-Derûnî'nin (ö. 1200/1786) *Kaside fi'l-kütübi'l-meşhure fi'l-ulum* isimli risâlesi Köprülü Kütüphanesi Mehmed Asım Bey koleksiyonu 720'de bulunmaktadır. Ali Uşâkî bu risâlesinde matluba ermek isteyen kişinin bir mürşid seçimiyle işe başlaması gerektiğini belirtmiş daha sonra ise okuyup kesb-i ilim elde etmek isteyen her ilimde ehil kim varsa onu Rum'da veya Şam'da nerede olursa bulması gerektiğini belirtmiştir.

*Ger murâdın okuyup kesb eylemek ise kemal
Gösterem sana tarikin çekmeyesin hiç melâl
İbtidâ her ilmin ehlin bul arayup Rum u Şâm
Badehu eyle telemmüz cidd u cehd it subh u şâm*⁶³⁴
Hadis ilminde okunacak kitapları zikrettiği yerde ise şöyle demektedir:
*Oku usûl-i hadîsten Nuhbe şerhin bul felâh
Ezber eyle hem dahî Elfıyye-i İbn-i Salâh
Hem dahî ilm-i hadîs içre Buhârî-i şerîf
Oku hem İbn Melek ile Mesâbîh-i münîf*⁶³⁵

Ali Uşâkî'nin usûl-i hadîsten İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker*'i ile birlikte Zeynüddîn el-İrakî'nin (ö. 806/1404) İbnü's-Salah'ın Mukaddime'sindeki tertibi takip ettiği ve 1002

⁶³³ Özyılmaz, Ömer, **Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları**, Kültür Bakanlığı, 2002, Ankara, s. 176. ("Bu programda bir husus dikkatimizi çekmektedir; Osmanlı Medreselerinin eğitim programını yansıtan *Tertibi ulûm*'da hadis metni öğretimi yönünden bir zayıflık, bir yetersizlik göze çarpmaktadır. Hâlbuki fıkıh metinleri, bu programın hemen her bölümünde okutulmuştu. Ama 12. bölüme gelinceye kadar başlı başına bir hadis kitabını, öğrenci okumadı da görmedi de. Öğrenci bu bölümü bitirince, devrinin bütün ilimlerinde söz sahibi olmaya adaydır. Fakat kanaatımızca onun en zayıf tarafı, Peygamberimiz'in (sav) hadislerini yeteri kadar okuyamama ve tanıyamama olacaktır.")

⁶³⁴ Ali Uşâkî Derûnî, **Kaside fi'l-kütübi'l-meşhure fi'l-ulum**, Köprülü Asım Bey, v. 171b.

⁶³⁵ Ali Uşâkî Derûnî, **Kaside fi'l-kütübi'l-meşhure fi'l-ulum**, Köprülü Asım Bey, v. 172b. Kasidenin değerlendirmesi için bk: Fazlıoğlu, Şükran, "Nebi Efendi-zade'nin "Kaside fi el-Kutub el-Meşhure fi el-Ulûm'una Göre Bir Medrese Talebesinin Ders ve Kitab Haritası", **Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları**, 2003, sayı: 3, s. 191-221.

beyitte manzûm olarak yazdığı ve daha sonra hem kendisinin hem de Zekeriyâ el-Ensârî, Sehâvî, Bıkâî gibi âlimler tarafından şerh edilen *Elfiyye*'sini medrese ders müfredatına dâhil etmesi özellikle 18. yüzyılda hadis usulünde bir değişimin olduğunu göstermektedir.

3. *Manzûme fi tertîbi'l-kütüb fi'l-ulûm*

Müellifi bilinmeyen *Manzûme fi tertîbi'l-kütüb fi'l-ulûm*'da sarf, nahv, mantık, meânî, usûl-i fikh, kelâm, hadis, tefsîr sıralaması ile verilen⁶³⁶ ilimler içerisinde hadis ilminde okutulan eserler manzûmede şöyle zikredilmiştir:

Mesâbîh bilmeyen yolundan azar
Müzhîr her ilmin kökünü kazar
Buhârî hadisin sahihin yazar
Müslim ile yola girsen olmaz mı⁶³⁷

Manzûmede hadis usûlü ile alakalı herhangi bir eser zikredilmemiştir. Hadis metni olarak ise *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* ile birlikte Beğavî'nin *Mesâbîh*'i ile onun şerhi olan Müzhiruddin Hüseyin b. Mahmûd ez-Zeydânî'nin (ö. 727/1326-7) yazmış olduğu *el-Mefâtîh fi şerhi'l-Mesâbîh* isimli eser zikredilmiştir. *el-Mefâtîh*'in her ilmin kökünü kazıdığıнын söylenmesi bu şerhin niçin tercih sebebi olduğunu da göstermektedir. Zira şerhte nahiv, i'râb, akâid gibi konularda geniş açıklamalar yapılmıştır. Aynı zamanda *el-Mefâtîh*'in "her ilimde" yetkin bir eser addedilmesi Osmanlı'da hadis ilminin sadece hadis değil dil, akâid, tasavvuf gibi ilim dallarıyla olan bütünleşmesini de göstermektedir.

İlimler tertibine dâir kaleme alınan manzûmelerde Arapça ve usûl ilimleri medresede daha yoğunlukta ve uzun süreli okutulmaktadır. Medrese talebesinin genellikle sarf, nahiv, meânî, mantık, usûl-i fikh gibi derslerden sonra hadis ve tefsir okuması bu iki ilmin Osmanlı medrese sisteminde âlet ve usûl ilimlerinin iyice kavranıldıktan sonra okutulduğunu göstermektedir. Ayrıca medresede okutulan Arapça ilimleri de yine medrese sistematiği

⁶³⁶ Fazlıoğlu, Şükran, "Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", **Değerler Eğitimi Dergisi**, 2003, cilt: I, sayı: 1, s, 108.

⁶³⁷ Fazlıoğlu, Şükran, a.g.m. s, 100.

içinde okutulacak ilimlerin anlaşılmasına yöneliktir.⁶³⁸ Dolayısıyla hadis-tefsir gibi ilimlere dair okunan eserlerin de verilen bu dil eğitime uygunluğu önem arz etmektedir. Bu açıdan *Meşârik* gibi lügat merkezli tasnif edilen eserlerle İbn Melek, Müzhiruddin ez-Zeydânî gibi dil ve fıkıh ilimlerinde yetkin isimlerin yazdığı *Mesâbih* şerhlerinin okunuyor olması birbirine paralellik göstermektedir.

Manzûmelerde zikredilen hadis eserlerinin az da olsa farklılıklar göstermesi ise genel anlayışın değişmemekle birlikte okutulan eserlerin değişebildiğini göstermektedir. *Sahîh-i Buhârî* ve *Müslim*'in Taşköprüzâde'nin kendi tedrisâtını anlattığı yerde zikrettiği üzere medreselerde okutulduğu anlaşılmaktadır. Ancak Sahîhayn'ın ilimler tertibi manzumelerinde zikredilmesi bu iki kitabın hadis ilmindeki konumundan dolayı olabileceğini akla getirmektedir. Zira medrese eğitiminde *Sahîh-i Buhârî*'nin okunduğuna dair bilgiler varsa da özellikle *Sahîh-i Müslim*'in tedrisatta yaygın olarak okunduğuna dair yeterli malumat bulunmamaktadır. Bu yüzden bu iki eserin zikredilmesi, eserlerin hadis ilmindeki kıymetinin etkisini akla getirmektedir. Ancak hadis usulünde muhtasar bir metin olan *Nuhbe*'nin yaygınlığı tediye uygunluğu da düşünüldüğünde vakıya mutabık görünmektedir. Irâkî'nin *Elfiye*'sinin ise hem *Kevâkib-i Seb'a*'da hem de Uşâkî'nin manzûmesinde zikredilmesi 18. yüzyılda hadis ilmine artan ilginin bir sonucu gibi görünmektedir. Aynı zamanda *Elfiye*'nin yaygın olarak okunduğuna dair tabakat kitapları ve hadis icâzetlerinde yeterli bilginin olmaması genel medrese tedrisâtında yaygın olarak okutulduğu konusuna ihtiyatlı yaklaşmak gerektiğini ifade etmektedir.⁶³⁹

⁶³⁸ Bu konuda Mustafa Sabri Efendi, medreselerdeki Arapça tahsilinin pratik konuşma ve yazma için değil şer'î ilimlere hizmet için yapıldığını; bugün meşhur Arap şairi İmrü'l-Kays hayatta olsa dahî hoca olarak onu seçmeyip Osmanlı ulemasından Şevket Efendi ve Hâfız Şâkir Efendi'yi tercih edeceğini belirtmektedir. Murat Akgündüz, **Osmanlı medreseleri**, Beyan yayınları, İstanbul, 2004, s. 75. (Mustafa Sabri, "Din-i İslam'da hedef-i münâkaşa olan mesâil", **Beyânu'l-hak**, 1/5, (1326) s. 90.'dan naklen)

⁶³⁹ Ayaz, Kadir, "Hadis İlimlerinin Tedrisâtı Açısından Osmanlı Dârulhadisleri", **Osmanlı Araştırmaları = The Journal of Ottoman Studies**, 2016, sayı: 47, s. 53-55.

C. Medrese Eğitiminde Hadis İlminin Yeri

1. Medrese Eğitimi

Osmanlı medrese sisteminin eğitime getirdiği en büyük yenilik medreseleri rütbelere göre tertip etmek olmuştur. Zaman zaman değişse de Osmanlı medreselerinin rütbeleri şu şekildedir: “*İbtidâ-yı hâriç, Hareket-i hâriç, İbtidâ-yı dâhil, Hareket-i dâhil, Mûsıla-i sahn, Sahn-ı semân, İbtidâ-yı altmışlı, Hareket-i altmışlı, Mûsıla-i Süleymâniye, Havâmîs-i Süleymâniye, Süleymâniye, Dâruhadîs-i Süleymâniye.*”⁶⁴⁰ Bu isimlendirmelerle beraber medreseler (hâşiye-i tecrîd, telvîh medreseleri gibi) kitap isimleri ile de anılmışlardır. Bunun sebeplerinden bir tanesi de medresede bir hocanın bulunması ve orada bir dersi belirli bir kitap çerçevesinde okuttuktan sonra icâzet vermesidir. Dersi başarıyla tamamlayan talebe daha sonra bir üst medreseye farklı bir kitabı okumak üzere devam etmekteydi. Bu kitap ve hoca merkezli sistem, eğitimin geleneğe uygun olarak yürümesini de sağlamıştır. Bir kitabı bir hocadan dinlemek veya ona okumak ve icâzetini almak ilim geleneğine eklenmesi de beraberinde getirmiştir. Medreselerin gözden düşüp medreselerin yeniden düzenlenmesi ve beraberinde mekteplerin de açılmaya başlanması ile birlikte sınıf sistemine geçilerek kitap ve hoca merkezli eğitimden de vazgeçilmek zorunda kalınmıştır. Bu da bu sınıflarda okutulacak kitapların değişmesine sebebiyet vermiştir. Bu yeni medrese ve mektep müderrisleri eğitim sistemine uygun olarak yeni eserler telif etmişlerdir.

Osmanlı medreselerinin rütbelere göre tertip edilmesi ve bir müderrisin alt rütbeleri geçerek üst medreselere yükselmesi rekâbeti beraberinde getirmiş ve ilmî yeterliliğini ispatlayan âlimlerin önünün açılmasını sağlamıştır. Ancak medrese rütbesinin alınacak maaşla irtibatlı olması ve hatta medresenin bu şekilde tesmiye edilmesi (yirmili, kırklı gibi) ilerleyen süreçte medreselerin ilmî ehliyetle birlikte maişet düşüncesinin de bir parçası olmasına sebebiyet vermiştir. Daha sonra medrese kadrosunun dolu olması sebebiyle alt medresede görev yapanlara üst rütbenin pâyesinin verilmesi, herhangi bir şekilde ortadan

⁶⁴⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, I, 111; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s, 11; İpşirli, Mehmet, “Medrese”, *DİA*, XXVIII, 330.

kalkan medreselere atamaların yapılması medrese sisteminin önemli açıklarından biri olmuştur.⁶⁴¹

Osmanlı döneminde medrese tahsilinden sonra mülâzemet sistemi ile kazasker ruznamçelerine kayıt olunup müderris veya kadı olunabiliyordu. Hiç müderrislik yapmadan kadı olunabildiği gibi müderrisin bulunduğu medreselerden herhangi birisinden kadılığa geçmesi de mümkündü. Ancak kadılıklar da medreseler gibi meretebe meretebe olduğundan mertebesine göre bir kadılığa atanabiliyordu.⁶⁴² Anadolu'ya gitmek isteyen Anadolu kazaskerine, Rumeli'ye gitmek isteyen Rumeli kazaskerine müracaat ederek ismini kaydettiriyordu.⁶⁴³ Medreseden mezun olan talebenin imtihan edilip mülâzemet defterine kaydedildiği, yedi sene burada bekleyip daha sonra medrese sisteminde olan on medresede sırayla birkaç yıl müderrislik yapıp bütün mertebeleri tamamlayıp kadılığa terfi ettiği belirtilmiştir ki⁶⁴⁴ bu mahreç mevleviyetleri denilen üst mertebelere atanan kadıların izlediği yoldur.⁶⁴⁵ Ayrıca mülâzemet sistemi her medrese için geçerli olmayıp mülâzemet beklenen medreseler genellikle İstanbul'daki sultanların inşâ ettirdiği veya diğer önemli medreseler olup istihdâm için devlete kadro yetiştiren medreseleri kapsadığı anlaşılmaktadır.

Medreselerde müderrislere maaş olarak medreselerin derecelerine göre günlük 20-60 akçe maaş verilirken -ki bu uygulamada daha sonra 100-200 akçeye kadar çıkmıştır- kadıların maaşlarının 500 akçeye kadar çıkması medrese mezunlarını tedristen alıkoyup

⁶⁴¹ Ahmed Cevdet Paşa'nın medreselerde fiili olarak tedrisin yapılmadığını şöyle ifade etmiştir: “Şöyle ki müderrisler medreselerinde tadrîs-i ulûm ide gelirlerken sonraları hidmet-i fi'liyye şartı metrûk olup bir medresenin müderrisliği bulunduğu sınıfın derecesinde bir i'tibâr vehmi demek olarak refta refta bu i'tibârât çoğaldı ve müderrisler medreselerine gitmez ve belki ne semtde olduğunu su'âl etmez oldı. Ve harâb olmuş yâhûd yapıp arsası kalmış medreseler dahi tevcîh edilir olduğundan ismi var cismi yok bir takım hevâyî medreseler peydâ oldu ve adâd-ı müderrisîn çoğaldı. Ve medreselerin vazîfesi olan emr-i tadrîs unutuldu. Ve müderrislik mücerred bir i'tibârî pâyeden ve bir medreseden digerine nakl dahi terfi'-i pâyeden ibâret kaldı.” Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, I, 112.

⁶⁴² Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, s. 87.

⁶⁴³ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s. 46; Özyılmaz, Ömer, Osmanlı medreselerinin eğitim programları, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 15.

⁶⁴⁴ **Kevâkib-i seb'a**, s. 82. “Hazret-i Şeyhülislâm –sellemehu's-selâm- vakit be-vakit tullâb-ı dikkât meâbları imtihan idüb lede'l-imtihan alâ merâtibihim ikrâm buyururlar. Ez-cümle, cümleye fâik olanları kendi medrese-i feyz-mersûmlarına idhâl idüb anda olanları mülâzemet ile çıkarlar yedi sene tamamında terakkiyle on rütbe olmak üzere... bu tariki ya yirmi beş ya otuz senede kat' ider.”

⁶⁴⁵ Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilatı**, s. 101.

kadılığa meyletmeye götürmüştür.⁶⁴⁶ Tedris hayatında belli bir süre çalışan müderris kadılığa geçip hem çok yüksek maaş elde etmiş hem de müderrislerin âmiri konumuna yükselmiştir.

Osmanlı döneminde medrese ve ulemaya yapılan tenkitler erken dönemlerden itibaren görülmektedir. Kânûni döneminde çıkarılan fermanla ilmiye sınıfının atamalarda takip edecekleri sıralamayla haksız atamaların önüne geçme amacı güdülmüştür.⁶⁴⁷ Ebussuud Efendi ulema hakkında kendisine sorulan bir soruya “*kaduların yedikleri içtikleri haramdır ve müderrisleri dahi şüpheden hâlî değildir. Bunların ettiklerin câhil etmez*”⁶⁴⁸ demiştir.

Osmanlı medreselerinin en önemli sorunlarından bir tanesi yüksek rütbeli ulemâ evladının elde ettiği imtiyâz ve yükümlülükleri yerine getirmeden makamları elde etmeleri olmuştur. Gelibolulu Mustafâ Âlî Efendi'nin (ö. 1008/1600) erken dönemde bu sorunu dile getirmesi ilmî yeterliliği olmayan kişilerin müderris ve kadı olmalarının sorun teşkil ettiğini dile getirmesi önemlidir.⁶⁴⁹ Gelibolulu Âlî'nin (ö. 1008/1600) “*Zamanımızda müderrislerin haftada dört gün derse devamları ve dânismentlerin dersleriyle iştigâl ve istifadeleri muhâl oldu. Müderris vardı ki, ayda bir kerre derse varmaz, nice varsun ki, okutacak talebe bulunmaz ve bulunsa da kendüsi ders virmeğe kadir olmaz.*”⁶⁵⁰ ifadesi sıkıntıların tespit edilip çözüm arayışı içerisinde olduğunu da göstermektedir.

Molla Fenârî'den sonra Fenârî ailesi ile başlayan bu imtiyaz uzun yıllar devam etmiştir. Sultan III. Murad (ö. 1003/1595), tarik-i ulemânın Fatih zamanındaki “*kânun-ı kadîm*” üzere olmasını murad etmiş ve bunun için bir hatt-ı hümayun ısdâr etmiştir. “*kimesnenin iltimasıyla nâ-ehle mansıb arz olmaya*” cümlesinde ifadesini bulan sorunun önüne geçmeye çalışmıştır.⁶⁵¹ Şehid Ali Paşa (ö. 1128/1716) kısa Sadâret döneminde ehil olmayanların para ile mülâzemet satın almalarının önüne geçmek istemiş “*vaz '-ı kadîmîsi ne*

⁶⁴⁶ İzgi, **Osmanlı medreselerinde ilim**, İz yayıncılık, 1997, İstanbul, I, 46.

⁶⁴⁷ Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilatı**, s, 46; Bununla birlikte Kânûnî, kendisine şiir takdim ederek itibar kazanan Şâir Bâkî'yi Rumeli kazaskerinin itirazına rağmen müderris olarak atanmasını sağlamıştır. Bkz, İzgi, **Osmanlı Medreselerinde İlim**, I, 46-47.

⁶⁴⁸ İzgi, **Osmanlı medreselerinde ilim**, I, 48.

⁶⁴⁹ Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilatı**, s, 69-75; İzgi, **Osmanlı medreselerinde İlim**, I, 47.

⁶⁵⁰ İzgi, **Osmanlı medreselerinde İlim**, I, 47-48.

⁶⁵¹ **Kanunname-i Osmani**, Esad Efendi, 2362, Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilatı**, s, 71.

ise mutad üzere verilecek mülâzemetlerin vakitleri geldikde ve yahut bir müstahikka mülâzemet verilmek iktizâ ettikte şöhret-i şâyiası, kaç yaşında olduğu ve kimden okuduğu ve ne okuduğu (Şeyhülislam)efendi dâimizin malumu olup” denilerek mülâzemet sistemi ıslah edilmek istenilmiştir. Aynı hatt-ı hümayûn’da “ulemâ-zâdeden ise ancak kimin oğlu olduğu arz olunmak kifâyet eder, kaç yaşında olup ne okuduğunu ilâma hacet yoktur.”⁶⁵² denilmesi imtiyazlı ulemâ ailelerinin gücünü göstermektedir. Dolayısıyla atamalarda ehil olmayanların belli makamları elde etmesi ve bunun neticesinde ortaya çıkan ihtilaflar hep varolagelmıştır.

XVII. yüzyılda ilmiye sınıfındaki bozuklukların aşılabilmesi için Koçi Bey (ö. 17. yy.) mülâzemetin zamansız verilerek müderris atamalarının sıklaştırıldığını ve hatta mansıbların ekserisinin para ile satılması sebebiyle göreve layık olmayanların atanmaya başladığını ayrıca kadıların sebepsiz yere azl edilmelerinin kendilerinde bir korku meydana getirerek hakkı ve hakikati gözetmekten korktuklarını dile getirmektedir.⁶⁵³ Koçi bey, ıslaha çözüm olarak ise “Kânundan ziyâde ki mülâzamet verilmeye ve erbâb-ı istihkakdan gayrisi alınmaya ve âlim ve câhil bir görülmeye bi-fazlillah tez muntazam olur” demektedir.”⁶⁵⁴

Beyânu’l-hak dergisinde Bursa mebuslarından Ömer Fevzi imzalı “İslâh-ı medâris” başlığıyla kaleme alınan yazıda ilk olarak medreselerin kökten yıkılması yerine bazı aksayan yönlerinin ta’dil edilmesi gerektiği belirtilmiştir. “Esâsı bozmamak şartıyla ihtirâ’ derecesinde bir teceddüd olabilir.” İkinci olarak ise talebenin mâişet ve ikbâl endişesinden uzak tutularak kendini sadece ilme vermesi sağlanmalıdır denilmektedir. “eyyâm-ı tahsilde talebe külliyyen olamazsa da ekseriyet itibariyle gâile-i teayyüşden ve belki sûret-i meşrûa ve kanaatkârânede geçinme endişesinden hâliyyü’z-zihn bulunmalıdır”⁶⁵⁵ denilmektedir. Bütün bu eleştiriler ve sistemdeki tıkanmaların sebebi insanların devlette bir makama gelip geçimini temin edecek bir maaş elde etme isteğine dayanmaktadır. Fıkıh ilmi gibi geçimi sağlamaya yönelik bir icrası olmayan hadis ilminin diğer ilimlere göre konumunu bu gözle değerlendirmek gerekmektedir. Hadis ilminde herhangi bir faaliyeti olmayan birçok âlimin

⁶⁵² Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilatı**, s. 49-50.

⁶⁵³ Koçi Bey, **Koçi Bey risâlesi**, s. 42-43.

⁶⁵⁴ Koçi Bey, **Koçi Bey risâlesi**, s. 46.

⁶⁵⁵ Ömer Fevzi, “İslâh-ı medâris”, **Beyânu’l-hak dergisi**, aded 15, 18 Zilhicce 1326. s. 324-325.

Buhârîhânlık uygulamasının yaygınlaştığı dönemlerde vakıflardan tahsisât olarak bu vazifeyi icrâ etmeleri kurumsal olarak yürütülen bir faaliyetin iktisâdi yönünün ne kadar önemli olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Kanaatimizce Osmanlı dönemi medrese eğitiminin hadis ilmine etkisi ilk olarak yukarıda değinilen medreselerin rütbelere göre tertip edilmesi ve bir medresede kısa süre görev yapılması olmuştur. Zira hadis ilmi gibi birikimin ve naklin önemli olduğu bir alanda ortalama her bir-iki senede farklı bir medresede tedris yapmak ve akabinde sistemin müderrisleri kâdî olmaya götürmesi bu sonucu doğurmuştur. Osmanlı medreselerinin genel amacının üç kıtaya yayılmış devletin kadro, hassaten kadı ihtiyacını karşılamaya matuf olduğu düşünüldüğünde bu durum kaçınılmaz olmuştur.⁶⁵⁶

2. Hadis Eğitimi ve Müfredâtı

İslam tarihinde medreselerinin bir eğitim kurumu olarak tesisinin akabinde hem ilimler tarihi açısından hem de tedrisât açısından önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Kurumsal olarak tadrîs edilmeye başlanılan İslâmî ilimler bu çerçevede yeniden tertip/tahrîr edilmeye başlanılmış, medrese eğitiminin imkânları ve olanakları bu dönemden sonra gelişen literatüre belirli ölçülerde etki etmiştir.

Hadis alanında ise temel eserler okutulmakla birlikte derleme eserlerin telifi artmaya başlamış ve bu eserler, asıl/ana kaynak eserlerin yerini almıştır. İlk olarak Kudâî'nin (ö. 454/1062) *el-Müsnedü's-şihâb*'ı ile Beğavî'nin (ö. 516/1122) *Mesâbihu's-sünne* isimli eserleri; daha sonrasında ise İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *el-Câmi'u'l-usûl*'ü ile Sagânî'nin (ö. 650/1252) *Meşâriku'l-envâr* isimli eserleri medrese eğitiminin en önemli eserleri olmuştur. Bu yaygınlık Hindistan ve Anadolu gibi bölgelerde daha da yoğun olarak görülmektedir.

Osmanlı öncesi Anadolu'da ve Osmanlı Devleti'nin kurulduğu 8/14. asırda *Meşâriku'l-envâr* ve *Mesâbihu's-sünne* hadis tedrisinin en önemli iki eseridir.

⁶⁵⁶ Atay, *Osmanlılarda yüksek din eğitimi*, s. 213.

Mâverâünnahir ve Horasan ilim geleneğine mensup âlimler tarafından özellikle *Mesâbîhu's-sünne* üzerine birçok şerh yazılmıştır. Bunlardan ilk olarak Şihabüddin Fazlullah b. Hasan, et-Türbişti'nin (ö. 661/1262-63)⁶⁵⁷ *el-Müeyesser fî şerhi'l-Mesâbîh*'i zikredilebilir. Daha sonra Osmanlı âlimlerinin tefsir ve kelim alanında takip ettikleri Kâdî Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) yazdığı *Tuhfetu'l-ibrâr*'ı, Muzhirüddin el-Hüseyin b. Mahmud ez-Zeydani'nin (ö. 727/1327) *el-Mefatih fî Şerhi'l-Mesabih*'i, Zeynülarab, Ali b. Abdullah b. Ahmed en-Nahcevani el-Misri'nin (ö. 751/1350) *Şerhu Mesabihi's-Sünne*'si, Alaüddin Ali b. Salahuddin el-Hanefî es-Schumi'nin (ö. 762) *Menhelü'l-Yenabi' fî Şerhi'l-Mesabih*'i zikredilebilir. Bu eserler 8/14. asırda hadis tedrisatında *Mesâbîh'in* en önemli eserlerden olduğunu göstermektedir. Anadolu ve İstanbul kütüphanelerinde de birçok nüshasının bulunması bu şerhlerin sonraki dönemlerde de takip edildiğini göstermektedir. Aydın'dan Kâhire'ye giden Musa b. Affân el-Aydîni er-Rûmî, 795 senesinde Kâhire Şeyhûniyye Medresesi'nde yazdığı *Mesâbîh* şerhiyle döneminde *Mesâbîh'e* şerh yazma geleneğine diyâr-ı Rûm uleması tarafından yapılmış bir örneğini vermiştir. Eserin müellif nüshası dâhil iki nüshası günümüze kadar gelmiştir.⁶⁵⁸

Daha sonra 9/15. asırda Anadolu'da Kutbüddin İznîkî (ö. 821/1418),⁶⁵⁹ Kara Yakub b. İdris er-Rûmî el-Karamânî⁶⁶⁰ (ö. 833) ve İbn Melekezade Muhammed b. İzzüddin Abdüllatif et-Tirevi, (ö. 854/1450), *Mesâbîh* üzerine şerhler yazmışlardır. Yine o dönemde Konya'da bulunan Musannifek (ö. 875/1470) 850 senesinde *Şerhu'l-Mesabih*'i kaleme almış ve onu Karamanoğlu beylerine ithaf etmiştir.⁶⁶¹

Bu bilgiler Anadolu'da özellikle 8/14. asırda gelişen ve sonrasında Osmanlı Devleti'ne intikal eden hadis tedrisatının *Mesâbîhu's-sünne* gibi hadislerin isnadsız nakledildiği lügat ve fıkıh ağırlıklı şerhlerin yazıldığı ve okutulduğu bir geleneğin tevârüs edildiğini göstermektedir. İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde 9/15. asrın ilk yarısında

⁶⁵⁷ Zirikî, *el-A'lâm*, V, 152.

⁶⁵⁸ Musa b. Affân el-Aydîni, *Fevâidu'l-Kulûb*, Fatih, 970; Esad Efendi, 390; Veliyyüddin Efendi, 757.

⁶⁵⁹ Kutbüddin İznîkî, *Tevfikâtu'l-Mesâbîh (Telfikât)*, Ayasofya, 476.

⁶⁶⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1698.

⁶⁶¹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1698.

istinsah edilmiş İstanbul Kütüphanelerine intikal birçok *Mesâbih* nüshasının bulunması da bu eserin o dönemde hadis eserleri arasında öne çıktığını göstermektedir.⁶⁶²

Mesâbihu's-sünne için geçerli olan bu durum Sagâni'nin *Meşâriku'l-envâr*'ı için de geçerlidir. Vecîhüddin el-Erzincânî (ö. 743) *Meşârik* şerhi *Hadâiku'l-ehzâr*'da *Mesâbihu's-sünne* hadislerinden nakiller yaptığını ve et-Türbiştî'nin *el-Müyesser fi şerhi'l-Mesâbih*, Kâdî Beyzâvî'nin *Şerhu'l-Mesâbih*'i gibi şerhlerden faydalandığını belirtmiştir. İbn Melek (ö. 821/1418'den sonra) yazıldıktan sonra Osmanlı hadis tedrisatının en önemli eserlerinden biri haline gelen *Mebâriku'l-ehzâr*'da Bâbertî'nin *Tuhfe*'sini tetkik etmiş yer yer tenkit etmiştir. Bu durum 8/14. asırda *Mesâbih* ve *Meşârik* üzerine yapılan çalışmalar merkezli bir hadis şerh yazımının yaygınlığını da göstermektedir⁶⁶³

Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) hocası olan Ekmeleddin el-Bâbertî'nin (ö. 786/1384) yazdığı *Meşârik* şerhi *Tuhfetu'l-Ebrâr* talebesi Hacı Paşa (ö. 827/1424 [?]) tarafından Anadolu'ya getirilmiştir.⁶⁶⁴ Kahire Şeyhûniyye medresesinde 781/1379 tarihinde Zekeriyya b. Yusuf el-Kastamonî tarafından;⁶⁶⁵ Lârende'de (Karaman) 834/1430-31 yılında Atullah b. İsa b. Osman tarafından; 845/1441-42 yılında ise Tâhir b. Muhammed el-Amâsî tarafından istinsâh edilen *Tuhfetu'l-ibrâr* nüshaları⁶⁶⁶ yazıldıktan sonra eserin Anadolu'ya intikâli hakkında bilgiler sunmaktadır.

Nitekim bu dönem *Mesâbih* ve *Meşârik* o kadar yaygınlaşmıştır ki bu konuda muhaddislerden tenkidler bile gelmiştir. İlk olarak Tâceddin es-Subkî (ö. 771/1370) tarafından yapılan tenkidler daha sonra Suyûtî (ö. 911/1505) ve Taşköprizâde (ö. 968/1561)

⁶⁶² Köprülü Ahmed Paşa, 68 (h. 800); Ali Emiri, 355 (h. 804); Ayasofya, 929 (h. 809); Ayasofya, 914, (h. 813); Serez, 455, (h. 815); Süleymâniye, 336, (h. 822); Zühdü Bey, 49, (h. 825); İsmihan Sultan, 106, (h. 825); Ayasofya, 916, (h. 828); Şehid Ali Paşa, 571 (h. 833); Hekimoğlu, 279, (h. 837); Hacı Selim Ağa, 239 (h. 839); Turhan Valide Sultan, 78, (h. 840); Kadızade Mehmed, 94; (h. 842); Mahmud Paşa, 144 (h. 845); Ayasofya, 918, (h. 853); Yeni Camii, 289; (h. 853); Esad Efendi, 58, (h. 855); Şehzade Mehmed, 16, (h. 856);

⁶⁶³ Erzincânî, *Hadâiku'l-ehzâr*, Ayasofya, 715, 222b.

⁶⁶⁴ Akpınar, Cemil, "Hacı Paşa" *DİA*, XIV, 493. Beyazıt, 1132.

⁶⁶⁵ Beyler, Muhammed, "Bâbertî'nin *Tuhfetu'l-Ebrâr* fi Şerhi *Meşâriki'l-Envâr* İsimli Eserindeki Hadis Şerh Metodu", *Ekmelüddîn Bâbertî'yi Keşif Yolunda I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*, 2014, s. 180; Bâbertî, *Tuhfetu'l-ibrâr*, Fatih, 987.

⁶⁶⁶ Bâbertî, *Tuhfetu'l-ibrâr*, Veliyyüddin Efendi, 728; Ayasofya, 713.

tarafından da dile getirilmiştir. Suyûtî'nin, Taceddin es-Subkî'nin *Mu'îdü'n-ni'âm* isimli eserinden naklettiği ifadeler şöyledir: “Bazı kimseler, *Sâgânî'nin Meşâriku'l-envâr'ını ezberleyip üzerine Begavî'nin Mesâbîh'ini ekleyince muhaddis derecesine ulaştıklarını iddia etmektedirler. O kişi bunun üzerine bir mislini eklese bile, deve iğne deliğinden geçmedikçe muhaddis olamaz. İbnü'l-Esîr'in Câmi'u'l-usûlü, İbnü's-Salâh'ın Ulûmu'l-hadîs'i, Nevevî'nin et-Takrîb'i ile meşgul olan kimse de kendisini asrın muhaddisi olarak görmektedir. Oysa muhaddis ancak isnâdı, ileli, râvîlerin isimlerini, âlî ve nâzili ve sünen ve müsned gibi hadis kitaplarını bilen kişidir ki bu da muhaddisin en alt derecesindedir.*”⁶⁶⁷

Aynı ifadeleri Taşköprîzâde de nakletmiş ve bazı ilavelerle şöyle demiştir: “Zamanımızdaki bazı kişiler *Sağânî'nin* (ö. 650/1252) *Meşariku'l-Envar'ı* ile *Begavî'nin* (ö. 516/1122) *Mesabihu's-Sünne'sini* bilenlerin muhaddislik derecesine ulaştıklarını zannediyor. Bu anlayış onların hadis konusunda cehaletlerini ortaya koymaktadır. O ikisini ezberleyip ikisinin benzerlerini de üzerine eklese o kişi deve iğne deliğinden geçmedikçe muhaddis olamaz. İnsanlar bu durumdakilerin son noktaya ulaştıklarını zannedip onları muhaddislerin muhaddisi ve asrımızın *Buhari'si* gibi isimlerle tesmiye etmektedirler. İbnü'l-Esir'in (ö. 606/1210) *el-Camiu'l-usûlü* ile iştilgal eden *Nevevî'nin* (ö. 676/1277) *Takrîb*, *Teyisîr* ve *İbnu's-Salah'ın* (ö. 643/1245) *Muhtasar'ını* hıfzeden bile muhaddis rütbesine ulaşamaz. Muhaddis, isnadları, ileli, esmâu'r-ricali, âlî ve nâzili bilen bununla beraber birçok metin ezberleyen *Kütübü's-sitte'yi Ahmed b. Hanbel'in* (ö. 241/855) *Müsned'ini*, *Beyhakî'nin* (ö. 458/1066) *Sünen'ini* ve *Taberânî'nin* (ö. 360/971) *Mu'cem'ini* bilen kişidir. Bunlara hadis cüzlerinden bin tanesini ekleyen derecesi bile yetersiz bir derecedir. Bu söylenenler yanında tabakât kitapları, şerh kitapları, ilel, vefeyât ve isnadları bilen kişi ancak muhaddislik rütbesinin en alt derecesini elde etmiştir.”⁶⁶⁸ Aynı ifadeler *Kettânî* (ö. 1962) ve *Subhi Salih* (ö. 1986) tarafından muhaddisin tarifi konusunda nakledilmiştir.⁶⁶⁹

⁶⁶⁷ Sübki, Taceddin, **Mu'îdü'n-ni'âm**, Dâru'l-kütübi'l-arabî, Mısır, 1948, s, 81-83; Suyûtî, **Tedribu'r-râvî**, Dâru Tayyibe, I, 34.

⁶⁶⁸ Taşköprîzâde, **Miftâhu's-saade**, II, 113-114, Daru'l-kütübi'l-ilmîyye

⁶⁶⁹ Kettânî, **Fihrisü'l-fehâris**, s, 44; Subhi es-Salih, **Hadis ilimleri ve hadis istihlaları**, trc. M. Yaşar Kandemir, İFAV, İstanbul, 1997, s, 55.

Zikredilen eserlerin o dönemde hadis tedrisâtı/icâzeti/nüshaları denilince ilk eserler olarak akla gelmesinin bir sonucu olarak Osmanlı medreselerinin kurumsallaşıp tesis edildiği Fatih dönemine gelindiğinde, hadis tedrisatında kendisine yer bulabilmiştir. “Fatih Sultan Mehmet’in Sahn-ı Semân vakfiyesinde şu ifadeler bulunmaktadır. “*Her müderris kable’dders, Mesâbih ve Meşârik veya Buhârî ve Müslim’den bir miktar ehâdis-i şerîfe nakledip ba’dehû derse şurû’ olunması fermân olundu.*”⁶⁷⁰ Fatih’in kurduğu kütüphanede de hadis eserleri olarak *Mesâbih, Meşârik, el-Câmi’u’l-usûl* gibi eserlerin yanında *eş-Şifâ* gibi derleme eserler ağırlıktadır.⁶⁷¹

Kânûnî Sultan Süleyman’ın kurduğu Süleymaniye Külliyesi’nde de *Mesâbih* ve *Meşârik*’in bu etkisi etkisi görülmektedir. Süleymâniye Külliyesi’nin vakfiyesinde şu ifadeler yer almaktadır:

“*Ehâdis-i Nebeviyye ve ahbâr-ı Mustafâviyye naklolunmak için binâ olunan Dâru’l-hadis’te bir âlim u âmil ve fâzil u kâmil tefsîr-i Kur’ân’ı fasîha kâdir ve nakl-i ehâdis-i sahîhada mâhir, Mesâbih-i pürtâb gibi fezâili zâhir, Meşârik-ı âfitâb gibi fevâzılı bâhir, muzhir-i kelime-i ulyâ, ekmel-i din-i Rasûl-i melik-i A’la, Hazret-i Müslim gibi rivâyette müselleme ve Hazret-i Buhârî naklinde münferid beyne’l-ümem olan kimesne müderris ve muhaddis olup, utla-i şâyî’adan gayri eyyâmında dersihânedâ hâzir ve bi-lâ uzri şer’iyyîn terkten hâzir olup levâzım-ı tedrisi kemâ yenbegî itmâm ve merâsim-i ifâde vü istifâdede ihtimâm edecek vazife-i yevmiyyesi elli akça-i Sultan Süleymân Hânî ola.*”⁶⁷²

Topkapı Sarayı Arşivi’ndeki 973/1565 tarihli bir vesikada fermân-ı padişâhî ile müderrislere verilen kitapların listesi bulunmaktadır. Bu listede hadis eserleri ve müellifleri olarak; Buhârî, Kirmânî, Aynî, İbn Hacer, Mesâbih, Müslim ve Nevevî zikredilmiştir.⁶⁷³ Medâris-i Hakaniyeye gönderilen bu kitaplardan bu medreselerde *Sahîh-i Buhârî* ve

⁶⁷⁰ Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilatı**, s. 11, dipnot, 3; Ünver, **Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı**, s. 125; Karacabey, Salih, “Osmanlı Döneminin Son Döneminde Hadis Öğretimi”, s. 152.

⁶⁷¹ TSMA, d, 9559, 7a-11a.

⁶⁷² Kürkçüoğlu, Kemal Edip, **Süleymâniye Vakfiyesi**, s. 31-32; Karacabey, Salih, “XV. ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1992, cilt: IV, sayı: 4, s. 232; Çiftçi, **Süleymâniye Dârulhadisi (XVI-XVII asırlar)**, s. 120.

⁶⁷³ Bilge, Mustafa, **İlk Osmanlı medreseleri**, s. 63.

Müslim'in sahihlerinin şerhleri ile birlikte tedris edildiği veya en azından bu eserlerin tedriste kullanıldığını anlamak mümkündür.

Süleymâniye İmâreti yapılırken Kânûnî'nin kütüphaneye vakfettiği eserler arasında hadis eseri olarak *Sahîh-i Buhârî* ve şerhleri, *Sahîh-i Müslim* ve şerhleri, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, *Mesâbihu's-sünne* ve şerhleri, *Meşâriku'l-envâr* ve şerhleri, *el-Câmi 'u'l-usûl*, *et-Terğîb ve't-terhîb*, *Riyâzu's-sâlihîn*, *el-Câmi 'u's-sağîr* şerhleri, *Mevâhibü'l-ledünniye* ve *eş-Şifâ* gibi eserlerin bulunması⁶⁷⁴ bu eserlerin tamamının derslerde okutulduğunu göstermese de Osmanlı döneminde hadis tedrisâtında ve telifâtında öncelikli olan eserleri göstermektedir.

Taşköprizâde (ö. 968/1561) hadiste İstanbul'da Hacı Hasan Medresesi'nde *Mesâbih*'i başından sonuna kadar iki defa okuttuğunu, daha sonra Zilhicce 930/Eylül-Ekim 1524'te tayin olduğu Üsküp İshakiye Medresesi'nde İstanbul Kalenderhâne Medresesi'ne tayin edildiği Şevval 942/Mart-Nisan 1536 tarihine kadarki geçen on iki sene zarfında *Mesâbih* ve *Meşârik*'in tamamını okuttuğunu söylemektedir. Rebîulevvel 944/Ağustos-Eylül 1537'de tayin olduğu Vezir Mustafa Paşa Medresesi'nde Zilkadesi 945/Mart-Nisan 1539'a kadar görevde bulunmuş bu sürede *Mesâbih*'in başından kitâbu'l-buyu'a kadar okutmuştur. Yaklaşık yirmi ay kaldığı bu medresede dört bin küsur hadis bulunan *Mesâbih*'ten buyu'a kadar yaklaşık iki bin kadarını okutma imkânı bulduğu görülmektedir. Daha sonra Edirne'de 4-5 ay görev yaptığı medresede 9 ciltlik *Sahîh-i Buhârî*'nin bir cildini okutma imkânı bulduğunu belirtmiştir. Ardından takriben beş buçuk sene görev yaptığı Sahn-ı Semân medresesinde *Sahîh-i Buhârî*'yi baştan sona iki defa okuttuğunu belirtmektedir. Sonrasında tayin olduğu Edirne Sultan Bâyezid Medresesi'nde bir senede *Sahîh-i Buhârî*'nin üçte birini okutmuştur. Bursa'da kadılık yaptıktan sonra tekrar müderrisliğe dönmüş Sahn-ı Semân'a ikinci defa atanmıştır. Yaklaşık dört sene kaldığı bu ikinci görevinde *Sahîh-i Buhârî*'nin tamamını okutmuştur.⁶⁷⁵ Taşköprizâde'nin 10/16. asırda hadis tedrisinde *Sahîh-i Buhârî*,

⁶⁷⁴ Kürkçüoğlu, Kemal Edip, *Süleymâniye Vakfiyesi*, s. 211-212; Çiftçi, Mehdi, *Süleymaniye Dârulhadîsi*, Kitabevi, İstanbul, 2013, s. 157-163; Çiftçi, Süleymâniye Kütüphanesine bağışlanan kitapların 81 ciltte 21 eser olduğunu belirtmiştir.

⁶⁷⁵ Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, s. 552-560.

Mesâbih ve *Meşârik*'i defaatle okuttuğunu söylemesi bu eserlerin medrese tedrisatında önemli bir yeri olduğunu göstermektedir.

Edirne Dârulhadisi'nde müderrislik yapan Molla Lutfî (ö. 900/1495) ve Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534) *Sahîh-i Buhârî*'nin baş taraflarına yazdıkları şerhler de dârulhadîsteki tedrislerinin bir sonucu olsa gerektir. Molla Lutfî'nin ilk kırk dokuz hadisini şerh ettiği “*Ta'likât alâ evâilî Sahîhi 'l-Buhârî*” isimli risalesinin Kınalızâde Hasan Çelebi (ö. 1012/1604) Şevval 994/Eylül 1586 tarihinde Sahn-ı Semân'da müderris iken yapılan istinsâhı da Sahn-ı Semân'da hadis eğitiminde *Sahîh-i Buhârî* okutulduğunu göstermektedir.

Hoca ve talebe merkezli yürüyen Osmanlı eğitim sisteminde hadis derslerinde bütün müderrislerin Taşköprizâde'nin yaptığı gibi yoğun hadis eseri okuttuğunu söyleyemeyiz. Taşköprizâde'nin kişisel ilgi ve çabalarının bu yoğunluğa etki etme ihtimali bulunmaktadır. Nitekim sonraki dönemlerde Şeyhulislâm Feyzullah Efendi, İsmail Hakkı Bursevî ve Ahmed Cevdet Paşa kendi otobiyografilerinde okudukları tüm ilimlere dair bilgi vermelerine rağmen hadisle ilgili herhangi bir hoca veya eser zikretmemişlerdir. Feyzullah Efendi sadece “*bir kısım hadis-i şerifler*” okuduğunu zikretmiştir.⁶⁷⁶ Osmanlı döneminin farklı zaman diliminde yaşamış bu üç önemli âliminin musiki ve hat dersi aldıkları hocalarını ve cami derslerini bile ayrıntılı olarak ele aldıkları bu otobiyografilerinde hadis ilmi ile alakalı herhangi bir bilgi vermemiş olmaları, hadis ilminin Osmanlı dönemindeki durumunu açık bir şekilde göstermektedir. 1162-1169/1748-1756 yıllarında mülâzemet yıllarını günlük olarak kaydeden Sıdkî Mustafa Efendi, bu dönemde okuduğu bazı kitapları da günlüğüne kaydetmiştir. Bu kitaplar arasında lügat ve mantık kitaplarının ağırlığı dikkat çekmektedir. Hadisle alakalı ise sadece 9 Zilhicce 1162/1749 Arefe günü *Şifâ-i şerif* okumaya başladığını belirtmiştir.⁶⁷⁷

Derslerin yoğunluğunun diğer ilimlere göre az olmasının yanında hadisle ilgili okutulan eserler de yüzyıllar boyunca neredeyse hiç değişmemiştir. Bunun en önemli sebebi

⁶⁷⁶ Bkz. İzgi, **Osmanlı medreselerinde İlim**, I, 101-107.

⁶⁷⁷ Aslan, Ali, “18. yüzyıl Osmanlı ilim hayatından bir kesit: Sıdkî Mustafa Efendi'nin günlüğü ve mülâzemet yılları”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2015, s. 67.

bu alanda çok fazla eser telif edilmemesi olmalıdır. Bu eserler, *Mesâbih*, *Meşârik*, *Sahîh-i Buhârî* gibi eserlerdir. *Meşâriku'l-envâr*'ın 10/16. asırda yapılan bir tercümesinde yukarıda ifade edildiği üzere Taşköprizâde'nin tedriste bu eseri tercihinine uygun olarak eserin ulemâ nezdindeki konumunu gösteren bazı ifadeler bulunmaktadır:

“Bazı erbâb-ı fazîlet vesâit olan esâmi-i ashâb-ı rivâyeti giderüp ruvâtı ta'dîd etmeyüp hazf-ı esânîd kılup ve bazı efâzıl tenâsüb-i elfâza mâil olup ebvâbın bi-münâsebe kelimât-ı evâil kılup ol üslûb üzere bir kitâb-ı celîlü'l-mikdâra azîmü'l-vakâr el-müsemmâ bi-Meşâriki'l-envâr tedvîn ve te'lîf edüp bir vechile bedî' tasnîf oldu ki “bi-eydî seferatin kirâmin berarah” merkûm ve mektûb ve **beyne'l-efâdil merğûb ve mahbûb olup**”⁶⁷⁸ ifadesi o dönemde *Meşârik*'in ulemâ nezdinde makbul ve tedâvülde olduğuna işaret etmektedir.

Lutfî Paşa (ö. 970/1563), *Halâsu'l-ümme* isimli risâleyi yazarken hadis kitabı olarak bir *Meşârik* şerhi ile *Mesâbih*'ten faydalandığını belirtmiştir.⁶⁷⁹

İsmâil Rusûhî Ankaravî (ö. 1041/1631), *Mesnevî* şerhi “*Mecmû'atu'l-letâyif ve Matmûratu'l-Maârif*” isimli eserinin başında yararlandığı hadis kitapları olarak; “*Ehâdîse müteallık olan kütüb, Müslim u Buhârî ve Mesâbih u Meşârik ve Tergîb u Terhîb ve Câmi'u's-sağîr'dir*”⁶⁸⁰ demiştir.

Evliyâ Çelebi'nin (ö. 1095/1684 [?]) Enderun Mektebi'ne alınması ile ilgili aktardıklarında geçen hadis eserleri de konumuz açısından mühimdir. Evliyâ Çelebi'nin hocasının Padişah'a hitaben “*müsaade buyurun evinden kitaplarını getirsin*” talebini padişah kabul etmeyerek bizzat kendisine verilecek kitapların isimlerini zikretmiştir. *Kâfiye*, *Tefsir-i Beyzâvî*, *Kudûrî*, *Bostan* ve *Gülîstan* gibi kitapların yanında hadisten *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'in Enderun'da okuyacak olan Evliyâ Çelebi'ye verilmesi 17. yüzyılda Enderun'da *Sahîh-i Buhârî* ve *Müslim*'in derslerde okutulduğunu göstermektedir.⁶⁸¹

⁶⁷⁸ Cafer b. Abdullah, *Tercüme-i Meşâriku'l-envâr*, Fatih, 716, 2a-2b.

⁶⁷⁹ Lutfî Paşa, *Halâsu'l-ümme*, Ayasofya, 2877, 3b.

⁶⁸⁰ Tanyıldız, Ahmet, “İsmâil Rusûhî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmûatu'l-letâif ve matmûratu'l-maârif)”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri, 2010, s. 173.

⁶⁸¹ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I, 15.

Tayyazâde Atâ Bey'in (ö. 1880'den sonra) *Tarih*'inde Enderun Mektebi'nde hadis okutulması ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır: “*Salı günleri resmî hocaefendiler koğuşları teşrif buyurur ve taamlar tenâvül edildikten sonra ba'dehû Buhârî-i şerîf dersleri okunur.*”⁶⁸²

Bazı yazmaların üzerinde manzum olarak yazılan beyitlerde de o dönemde hangi kitapların okutulduğu veya nâzımın dilinden hangilerinin okutulması gerektiği hakkında bilgiler bulmak mümkündür. Bu beyitlerde bir tanesinde *Meşârik* şerhleri ilk olarak okutulması gereken eserler arasında zikredilmiştir.⁶⁸³ Abdülkerîm b. Abdüllatîf el-Karamânî (ö. 1106/1694) *Terceme-i hadîs-i erbain* isimli eserinin başında zikrettiği manzûmede yine *Meşârik* okuttuğunu vurgulamıştır.⁶⁸⁴

Sofizâde Hasan Efendi'nin (ö. 1279/1862), *Mecmau'l-âdâb* ismiyle kaleme aldığı ilmihal türü olan eserin mukaddimesinde eseri yazarken faydalandığı hadis kitapları olarak, “*Buhârî-i şerîf, el-Câmi 'u's-sağîr, Meşârik-i şerîf, Mesâbîh-i şerîf ve Şerh-i Şir'at-i İslâm*’ı” zikretmiştir.⁶⁸⁵

1286/1869 tarihli İstanbul'da faal medreseleri gösteren listede 169 medrese tespit edilmiş ve medreselerde kaç öğrenci olduğu ayrıntılı olarak zikredilmiştir. Bu medreselerde toplam 5369 talebinin bulunduğu, talebelerin hafızlık, Sarf, Nahiv, Mantık [Fenârî, Tasavvurât, tasdîkât], Akaid şerhi, Kâdimîr [Hidâyetü'l-hikme şerhi], Celâl [Devvânî'nin İsbâtu'l-vâcib'i] okuduğu zikredilmektedir.⁶⁸⁶ Bu medreselerde hadis tahsil edildiğine dair

⁶⁸² Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I, 15; Karacabey, “Osmanlı Medreselerinin Son Dönemi’nde Hadis Öğretimi, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*”, 1999, cilt: VIII, sayı: 8, s, 161.

⁶⁸³ İbn Melek, *Mebâriku'l-ezhâr*, Murad Molla, 520, 1a.

ايها الطالب لشرح الحديث
لا تغفل عن هذا الشرح الحديث
فإن فوائده غزيرة مضبوطة
و من الكتب الكثيرة ملقوطة
ممن تلتة شروح للمشارق
الشرح الأكلمي و التحفة و الحدائق
و ممن شرح مسلم للنووي
و من شرح المشكاة و فوائد الكلابي

⁶⁸⁴ *Okuturken Meşâriku'l-envâr / Eyledim terceme nice âsâr / Erbaîn cemince eyleyip niyyet / Türkçe nazma eyledim rağbet*

⁶⁸⁵ Sofizâde Hasan Efendi, *Mecma'u'l-âdâb*, 1292/1875, s, 12.

⁶⁸⁶ Kütükoğlu, “1869'da Faal İstanbul Medreseleri” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1976/1977, 7-8. sayı, s, 280. Mübahat Kütükoğlu hadis ve tefsir okutulan medrese

herhangi bir bilginin verilmemesi bu dönemde kurumsal anlamda hadis tadrîsâtının Osmanlı medreselerinin öncelikleri arasında yer almadığını göstermektedir.⁶⁸⁷

1328/1910 tarihinde çıkarılan nizamnâme ile Osmanlı maarif sistemi gözden geçirilmiş ve ders müfredâtı belirlenmiştir. Buna göre medreselerde on iki yıl olan eğitim süresinde 8, 9 ve 10. sınıflarda hadis derslerinde *Meşâriku'l-envâr*, 11 ve 12. sınıflarda *Sahîh-i Buhârî* ve *Müslim* okutulması kararlaştırılmıştır.⁶⁸⁸ Medrese eğitiminde özellikle hadis derslerinde okutulacak eserlerde devletin kuruluşundan itibaren çok fazla bir değişiklik olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Süleyman Sırrı Efendi (ö. 1931) 14/20. asırda yaptığı *Meşârik* tercümesinin mukaddimesinde “*kütüb-i ehâdis-i şerîfeden Meşâriku'l-envârî'n-Nebeviyye min Sıhahî'l-ahbârî'l-Mustafâviyye nâm kitâb-ı müstetâb-ı meşhûreyi*” tercüme ettiğini belirtmiştir.⁶⁸⁹

Hadis metinleri böyle iken hadis usulünde ise özellikle 17. yüzyıla gelinceye kadar hadis usûlü dersleri ve müfredatı hakkında malumat bulunmamaktadır.⁶⁹⁰ Usûl-i hadis konusunda Kâtip Çelebi, 1052/1642-43 tarihinde İbrahim el-Lekânî'den icâzetli Vaiz Veli Efendi'den iki yıl müddetince hadis usûlü dersinde İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker* ile Irâkî'nin *Elfiyye'sini* okuduğunu belirtmiştir.⁶⁹¹ 18. yüzyılda hem hadis usûlü tedrisatı hem de telifatında artış olmuştur. Dâvûd-i Karsî'nin *Şerhu usûli'l-hadîs*'i usûl konusunda Osmanlı

ve okuyan talebenin bulunmamasını 18. yüzyılda hadis ve tefsir ilminin ihmale uğraması olarak yorumlamıştır. (s, 279) Cevat İzgi ise o dönemde sadece sarf, nahiv, mantık, akâid, hikmet, ve kelam derslerinin okutulup hadis-tefsir gibi diğer derslerin ihmal edildiğini söylemenin doğru olmadığını söylemekte, o tarihte birçok öğrencinin mürettep dersleri okuyup icâzet aldığını öne sürmektedir. Bkz. İzgi, **Osmanlı medreselerinde İlim**, I, 109.

⁶⁸⁷ Şehâbeddin Tekindağ, III. Selîm dönemini işaret ederek “*Bu devir medreselerinde şer'î ilimlere başlangıç olarak Arap dili, Fıkıh, Usûl-i fıkıh ve Kelâm gibi bazı ilimler okutulmakta ise de İslâmî ilimlerin en önemlilerinden olan Tefsir ve Hadîs tamamıyla ihmâle uğramış*” demektedir. Tekindağ, Şehâbeddin, “Medrese Dönemi”, **Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi**, İstanbul Üniversitesi, 1973, s, 31.

⁶⁸⁸ Karacabey, “Osmanlı Medreselerinin Son Dönemi'nde Hadis Öğretimi”, s. 153; Atay, “**1914'te Medrese Düzeni**”, s. 43.

⁶⁸⁹ İçelli/Ermeneqli Süleyman Sırrı Efendi, **Îzâhu'l-Meşârik ser-tâcu'l-mefârik**, Bâyezid, Veliyyüddin Efendi Küt. 3907, s. 1.

⁶⁹⁰ Osmanlı döneminde ilk dönemlerden itibaren hadis usûlü tedrisatı yapıldığı konusunda zikredilen görüşleri Kadir Ayaz bir makalesinde tetkik etmiş ve herhangi bir kaynak belirtilmeden söylenen bu ifadelerin yersiz olduğunu ortaya koymuştur. Bkz. Ayaz, “Hadis İlimlerinin Tedrîsâtı Açısından Osmanlı Dârulhadîsleri”, **Osmanlı Araştırmaları-The Journal of Ottoman Studies-**, 2016, sayı: 47, s, 47-49.

⁶⁹¹ Kâtip Çelebi, **Mîzânu'l-hakk fi ihtiyârî'l-ehakk**, s, 136; İzgi, **Osmanlı Medreselerinde İlim**, I, 101.

döneminde yazılmış en önemli eserdir. 19. yüzyılda tercümeleri, şerhleri yapılmış matbaada birçok kere tab‘ edilmiştir. Mehmed Trabzonî Efendi (ö. 1128/), *Hâşiye alâ Nuhbeti’l-fiker* isimli eserinin girişinde *Nuhbeti’l-fiker*’i iki defa baştan sona talebelerle birlikte İbn Hacer’in kendi şerhiyle mütalaa ettiklerini üçüncü sefer okuyuşunda ise bazı kapalı ifadeleri açıklamak istediği için hâşiye yazmaya başladığını aktarmıştır. Temize çekmek istediği eserini bu esnada tekrar tadrise başlamış ve Aliyyü’l-kârî’nin *Şerhu şerhi’n-nuhbe*’si yardımıyla *Nuhbe*’yi okuttuğunu belirtmiştir.⁶⁹²

İskilipli Mehmed Efendi’nin (ö. 1213/1798’den sonra) *Nuhbetü’l-fiker*’i tercüme ederken zikrettiği; “*İslambol’da mevcud fâzıl-ı bî-nazir ulema-yı ekâbîr tâlib-i ilme ders edip Nuhbetü’l-fiker müzakere eder, talebeler de Nuhbetü’l-fiker üzerine göz içinde mevcud mâ’ üzerine atşân olan kimsenin muhabbeti misli muhabbet eder*” ifadesi *Nuhbetü’l-fiker*’in 18. yüzyılda hadis usûlü tedrisatında hoca ve talebeler için ilk kaynak olduğunu göstermektedir.⁶⁹³ 4 Zilhicce 1326/28 Aralık 1908 tarihinde medreselerin ıslahına dair yazılan bir risâlede eğitim 12 sene olarak tasarlanmış ve hadis dersinde *Meşârik* ve *Elfîyye-i İbn Salah* okutulması teklif edilmiştir. Bu durum özellikle *Meşârik*’in Osmanlı döneminde hadis tedrisatı denilince ilk kitap olarak telakki edildiğini göstermektedir. Yine aynı risâlede Siyer derslerinde *Şifâ-i şerîf* okutulması talebi Osmanlı döneminde Şemâil literatürünün önemini göstermesi açısından mühimdir.⁶⁹⁴

16 Safer 1328/27 Şubat 1910 tarihinde yayınlanan Medâris-i İlmiyye Nizamnâmesi’nde medreselerin idâresi ve dersleri hakkında ayrıntılı malumat verilmiştir. Meclis-i Mesâlih-i Talebe tarafından kaleme alınarak Şûra-yı Devlet tarafından tetkik edilen

⁶⁹² Mehmed Trabzoni, *Hâşiye alâ Nuhbeti’l-fiker*, İnebey, Haraççioğlu, 350, 8a

⁶⁹³ İmamoğlu, Abdullah Taha-Fatih Gümüş, “İskilipli Mehmed B. Ömer’in Nuhbetü’l-Fiker Hâşiyesi ve Tercümesinin Neşri”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, cilt: X, sayı: 10, s. 133.

⁶⁹⁴ *Beyânu’l-Hak Dergisi*, sayı, 13, s, 276; Karacabey, “Osmanlı Medreselerinin Son Dönemi’nde Hadis Öğretimi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, cilt: VIII, sayı: 8, s. 153.

ve Meclis-i Vukelâ tarafından onaylanan bu nizamnâmede 8. sınıfta *Meşârik*, 9. sınıfta *Meşârik* ve Usûl-i hadîs okutulması kararlaştırılmıştır.⁶⁹⁵

3. Hadis İlminin Diğer İlimlerle Mukayesesi

Osmanlı döneminde yazılan ilimler tasnifi ve ilimler tertibi (müfredât) türü eserlerde hadis ilminin konumu hakkında yukarıda bazı malumat verilmişti. Bu eserlerde genel olarak hadis ilmi diğer ilimlere göre daha az değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Zira hadis ilminde belirli eserler üzerinden giden, nispeten dar bir müfredât takip edilmiştir. Kelâm, fıkıh, tasavvuf, tefsir gibi alanlarda hâşiyeler ve şerhler üzerinden canlı bir ilmi faaliyet yürütülmekte ve bu yapılan yeni çalışmalar müfredâta girebilmekteydi. Aynı durum hadis ilmi için söz konusu olmamıştır. Ancak bunun yanında kendi gayretleri ile hadis ilminde derinleşen âlimler de bulunmaktadır. Bu duruma sadece kurumsal yönlendirme değil âlimlerin ilgi alanları da etki etmiştir. Zira medrese tedrisinin en önemli gayesi kâdî olmaya matuftur. Kâdî olmak için de fıkıh ilmi öncelenmiş ve medrese teşkilatı fıkıh ilminin tedrisi için kurulmuş bir yapı arz etmiştir.⁶⁹⁶ Medrese talebesi de ilgi alanını fıkıh literatürü üzerine kurmuştur.

Müfredât ve ilimler tasnifi alanında yazılan eserlere de yansıdığı üzere hadis ilmi diğer ilimlerle kıyasla Osmanlı âlimlerinin entelektüel faaliyet alanlarına çok fazla dâhil olamamıştır. Hadis alanında yazılan eserlerde de hadis ilminin usûl konularından daha çok, kelim/lügat alanı ile ilgili yönleri ön plana çıkmıştır.

Medreselerde son yüzyıla kadar bu şekilde ilerleyen hadis tedrisatının durumu medreselerin ıslahı için yürütülen faaliyetlerde de aynı durumunu muhafaza etmiştir. 1284/1867-68 senesinde bir heyet teşkil edilerek medreselerin ıslahı için sekiz maddelik bir ders programı hazırlanmıştır. Bu program 18 Zilhicce 1326/11 Ocak 1909 tarihli *Beyânü'l-*

⁶⁹⁵ Beyânü'l-Hak Dergisi, Sayı, 65, s, 1301; Salih Karacabey, “Osmanlı Medreselerinin Son Dönemi’nde Hadis Öğretimi” s, 153; Karacabey, 10. sınıfta *Meşârik* ve usûl-i hadîs, 11 ve 12. sınıfta usûl-i hadîs dersleri okutulduğunu söylemiştir ancak bu bilgiler nizamnâmede yer almamaktadır.

⁶⁹⁶ George Makdisî’nin değerlendirmesi şu şekildedir: “*İslam eğitim sisteminin temel hedefi hukuk bilgini/müftî yetiştirmektir. Çünkü sıradan bir Müslüman, tüm dini ve dünyevî hayatını kuşatan fıkıh konusunda bir otoriteye müracaat etmek zorundaydı.*” Bkz. Makdisî, George, *Ortaçağda yüksek öğretim*, s, 225.

hak dergisinin 15. sayısında yayımlanmıştır. Burada ıslaha sebep olarak; şerh ve hâşiyelere yeni şerh ve haşiyelerin eklenmesi ile alınacak mesafe uzatıldığı ve öğrencinin zihinlerinin kıl u kâl ile meşgul edildiği belirtilmiş ve program yeniden düzenlenmiştir.⁶⁹⁷ Bu programdaki derslerde hadis okutulacağına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece onuncu senenin sonunda okunacak derslerden önce “*İşbu derslerin evâilinde teberrüken Şifâ-i şerîf okunmak lâyıktır*”⁶⁹⁸ denilerek hadisin derslerden önce teberrük vesilesi olarak okunacağı zikredilmiştir. Buna ilaveten tatil günlerinde talebelerin ilm-i tefsir, ilm-i hadîs okumaları başka şeylerle ömürlerini zayi etmemeleri gerektiği de belirtilmiştir.⁶⁹⁹ Eyyâm-ı tatili düzenleyen sekizinci maddede fıkıh, vaz’ münâzara, beyân, riyâziye gibi ilimlerde okutulacak kitapların zikredilip tefsir ve hadiste okutulacak kitapların zikredilmeyişi bu derslerde okutulacak kitapların hocanın kararına bırakıldığı düşünürmekle birlikte hadis ilminde kurumsal bir işleyişin olmadığını göstermektedir. Tatil günleri okunacak derslerle genel olarak cami dersleri kastedilmektedir.⁷⁰⁰

Osmanlı Devleti 20. asra girdiği zaman diliminde medreselerin ıslâhı için yeni birçok nizâmnâme çıkararak medresenin konumunu korumaya çalışmıştır. *İlmiye Salnâmesi*’nde yer alan Medreselerin ıslâhı ve terakkiyatı hakkında Şeyhülislam Hayri Efendi’nin öncülüğünde 10 Zilkade 1332/30 Eylül 1914 tarihinde kaleme alınan *Islâh-ı Medâris Nizâmnâmesi*’nde ıslâhın sebepleri, hoca ve talebelerin vazifeleri ile ders programları yer almıştır. On iki sene eğitim verecek olan ve İstanbul medreselerinin yeni adı ve teşkilatı olan “Dâru’l-hilâfeti’l-aliyye medresesi” her biri dört sene eğitim verecek tâli kısm-ı evvel, tâli kısm-ı sâni ve âli olarak üç kısma ayrılmıştır. Bu müfredâta fıkıh dersleri sekiz senelik tâli kısımda 3. sınıfta dört saat olarak başlamakta iken hadis dersleri ancak 7 ve 8. sınıflarda ikişer saat olarak yer

⁶⁹⁷ “Fehm ve zabtı lâzım olan kavâid ve usûlden dâr ve ileride terettüb edecek makâsıda vusûlden bütün bütün mehcûr olduklarına binâen bazı şurûh ve havâşî tayy edilerek tarik-i tadrîsin ıslahına lüzum-ı hakiki görünmekle” **Beyânu’l-hak dergisi**, aded 15, 18 Zilhicce 1326. s. 322.

⁶⁹⁸ **Beyânu’l-hak dergisi**, aded 15, 18 Zilhicce 1326. s. 323.

⁶⁹⁹ **Beyânu’l-hak dergisi**, aded 15, 18 Zilhicce 1326. s. 324.

⁷⁰⁰ Hüseyin Atay, bu programda tefsir ilminin okutulmayışını esasen bu ilmin diğer ilimler gibi müstakil olarak bir ilim disiplini arz etmediğine bağlayarak “*Tefsir, Allah’ın kelamını anlamak olması bakımından bütün islâmî ilimlerin amacıdır.*” “*Onun için tefsir ilmi deyince bütün ilimleri anlamak gerekir.*” demektedir. Hadis ilmi için de ilim olması bakımından olmasa da diğer ilimlerin hadis ilminin içinde mündemiç olması bakımından tefsir ilmi ile ilgili söylenenler hadis ilmi için de düşünülebilir.

almaktadır. Âlî kısmına gelince dört sene boyunca üçer saat hadis dersi ile birinci sınıfta hadis usûlü yer almaktadır. Fıkıh usûlü dörder saat, fıkıh dörder saat olmak üzere her sene okutulmaktadır.⁷⁰¹

Dört senelik Âlî kısmında hadis-i şerîf dersi her sene üçer saat ve usûl-i hadîs dersi ise birinci sınıfta 2 saat olarak belirlenmiştir. Bunun yanında fıkıh dersi her sene dörder saat usûl-i fıkıh dersi de aynı şekilde her sene dörder saat olarak belirlenmiştir.⁷⁰²

Aynı ıslah nizamnâmesinde medresede on iki yıllık eğitimi tamamlayanlar için bugünkü lisansüstü eğitime denk düşebilecek bir de mütehassısın kısmı açılmış ve tefsir-hadis, fıkıh ve kelam-tasavvuf-felsefe olmak üzere üç şubeye ayrılmıştır. Tefsir-hadis şubesinde okutulan dersler ise şu şekildedir:⁷⁰³

Tefsir ve Hadis Şubesi	Birinci sınıf	İkinci sınıf
İlm-i Nâsîh ve Mensûh	1	1
İlm-i Esbâb-ı Tenzîl	1	
Usûl-i tefsîr	1	1
Tefsîr	6	6
Tabakât-ı kurrâ ve müfessirîn	2	3
Nakd-i ricâl	2	2
Hadis	6	6
Mevzûat	2	2

Yine aynı ıslâh-ı medâris nizâmnamesinde beş senelik taşra medreseleri programında da fıkıh 1, 2 ve 5. sınıflarda ikişer saat, 3 ve 4. sınıflarda üçer saat olarak her sene yer alırken hadis 4. ve 5. sınıflarda ikişer saat olarak bulunmaktadır.⁷⁰⁴

⁷⁰¹ İlmîye Salnâmesi, s, 664.

⁷⁰² İlmîye Salnâmesi, s, 666.

⁷⁰³ İlmîye Salnamesi, s, 667.

⁷⁰⁴ İlmîye Salnamesi, s, 668.

Osmanlı'nın son dönemlerinde ıslâh-ı medâris düşüncesiyle yapılan ders müfredatından da anlaşıldığı üzere hadis ilmi özellikle fıkıh ilmine göre medreselerin müfredâtında daha az yer bulabilmiştir. Buna bağlı olarak kurumsal anlamda Osmanlı döneminde hadis ilmi diğer ilimlere göre daha geri plandadır.

D. Dârulhadisler'de Hadis Eğitimi

Osmanlı dârulhadîs medreselerinin eğitim müfredatına dâir yazılanlar ilk olarak Edirne ve Süleymâniye gibi medreselerin vakfiyelerindeki ifadeler ve vakfiyede bulunan kitap isimlerine göre tahmin edilmiş, buna tabakat kitaplarında bulunan bazı bilgiler de ilave edilmiştir.⁷⁰⁵ Ayrıca dârulhadîslerde okutulan bazı yazma eser nüshalardaki notlardan bu konuda bazı malumat elde edilmiştir.⁷⁰⁶ Ancak bu konuda özellikle kaynaklık arz edecek herhangi bir vesika tespit edilemediği belirtilmiştir.⁷⁰⁷

Atâî'nin (ö. 1045/1635) Süleymaniye İmâreti'nin kuruluşunu aktarırken dört medreseden sonra Dârulhadîs ve Tıp medreseleri için “*ta'lim-i ilm-i edyân u ilm-i ebdân için bir dârulhadîs ihdâs u icâd ve bir dâru'l-etubba bünyâd eyledi*” ifadeleri dârulhadîs medreseleri için hadis ilminin tedris edildiği yer değil de “*dinler [tarihi] ilmi*”nin talim edildiği yer tabirinin kullanılması dönemin algısını ifade etmesi bakımından önemlidir.⁷⁰⁸

Osman Nuri Ergin'in *Dârulhadisler medreselerden yüksek bir ihtisâs müessesesi idi.*⁷⁰⁹ ifadesi eğitimden ziyade kadro/rütbe olarak bir anlam ifade ediyordu. Nitekim dârulhadîs medreselerinin genelde yüksek pâyedeki emekli kadırlara tahsis edilmesi⁷¹⁰ veya dârulhadîs medreselerinde kâdîlıklara geçilmesi de bu medreselerin sonraları bir rütbe/maaş

⁷⁰⁵ Yardım, Osmanlı Devrinde Dârulhadîsler, **Osmanlı: Bilim**, VIII, 163-175; Yardım, “Dârulhadîs”, **DİA**, VIII, 532; Karacabey, XV. ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1992, cilt: IV, sayı: 4, s, 233; Yücel, “Osmanlı Devri Dârü'l-hadisleri ve hadis eğitimi”, s, 261-278.

⁷⁰⁶ Çiftçi, **Süleymaniye Dârulhadîsi**, 164-169.

⁷⁰⁷ Ayaz, “Hadis İlimlerinin Tedrîsâtı Açısından Osmanlı Dârulhadisleri”, **Osmanlı Araştırmaları**, 2016, sayı: 47, s. 47-48.

⁷⁰⁸ Atâî, **Hadâiku'l-hakâik**, s, 100.

⁷⁰⁹ Ergin, Osman Nuri, **Türk Maarif Tarihi**, I, 140.

⁷¹⁰ Sureyya Fârûkî, “16. yüzyıl sonlarında Osmanlı uleması”, **Osmanlı eğitim mirası**, haz. Mustafa Gündüz, Doğubatu yay. Ankara, 2013, s. 177.

verilen yerler haline geldiğini göstermektedir. Aşağıda Osmanlı dâruhadîs medreselerinde okutulan dersler ve eserler ele alınacak ardından bu medreselerin Osmanlı eğitimindeki yeri bahse konu edilecektir.

1. Dâruhadîslerde Okutulan Eserler

a. Hadis Eserleri

Süleymâniye Dâruhadîsi kurulmadan önce Edirne Dâruhadîsi Osmanlı döneminde her ne kadar daha önce İznik ve Bursa’da Dâruhadîsler kurulmuş olsa da Dâruhadîs olarak kurulan ilk önemli medreseydi.⁷¹¹ İlk müderris olan Fahreddin el-Acemî, Taftazânî’nin talebesi olan Burhaneddin Haydar el-Herevî’den icâzetli olması yönüyle önemli bir yere sahiptir. Edirne Dâruhadîsi vakfiyesinde; *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim*, *İbn Mülakın*’ın *Sahîh-i Buhârî şerhi*, *Meşâriku’l-envâr*, *Mesâbihu’s-sünne şerhi Zeynelâbidîn*, *İbn Mâce*, *Câmiu’l-usûl* ve *Cami-i kütüb-i sitte* gibi hadis eserleri bulunmaktadır.⁷¹² Bunun yanında Fahreddin er-Râzî’nin *Tefsîr-i Kebîr*’i, *Keşşâf*, *Mepsût*, *Hidâye* gibi tefsir ve fıkıh alanında eserlerin bulunmasını dâruhadîste bu alanda derslerin verildiği şeklinde anlaşılabilceği gibi, hadis derslerinin içinde bu alandaki eserlerin kullanıldığı şeklinde anlamak da mümkündür. Osmanlı dönemine gelindiğinde âlimlerin sadece bir alanda kalmayıp birçok ilim dalı ile ilgilenmesi de bunu göstermektedir. Osmanlı âlimleri için zikredilen “Allâme” ifadesi bu dönemde birçok alanda behresi olan âlimler için kullanılmaktadır. Edirne Dâruhadîsi’nde görev yapan müderrislerin eserlerine bakıldığında hadis alanından ziyade diğer alanlarda eserlerinin bulunması da bunu göstermektedir.

Edirne Dâruhadîsi’nden sonra Kânûnî döneminde Süleymâniye Dâruhadîsi kurulmuştur. Devletin nihâyetine kadar Osmanlı medrese silkinin en üst mertebesi olan Süleymâniye Dâruhadîsi’nde hadis eserleri olarak *Sahîh-i Buhârî* yerini korumaktadır. İki defa Süleymâniye Dâruhadîsi’ne tayin olunan Şeyhzâde Ahmed Efendi (ö. 1033/1623) ilk

⁷¹¹ Yardım, “Dâruhadîs”, **DİA**, VIII, 530; Yardım, “Osmanlı Devrinde Dâruhadîsler”, **Osmanlı**, 1999, VIII, 163-175.

⁷¹² Bilge, Mustafa, **İlk Osmanlı medreseleri**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1984, s. 231. Yıldırım, **Edirne Dâruhadîsi**, s. 49-50.

taininde kendi ifadesine göre 5 yıl 5 aylık bir süreçte *Sahîh-i Buhârî*'nin başından Kitâbu'ş-şehâdet'te Bâbu'n-nisâ'ya kadar (yaklaşık üçte biri) okuttuğunu belirtmiştir.⁷¹³ İkinci tayininde ise, Zilkade 1027/Kasım 1618 - Rebûlevvel 1031/Şubat 1622 döneminde yani yaklaşık 3 yıl 3 aylık bir sürede *Sahîh-i Buhârî*'nin tamamını talebeyle birlikte mütalaa ederek hatmettiğini kaydetmiştir.⁷¹⁴ Şeyhzâde Ahmed Efendi'nin bu ifadeleri üzerine kendisinden yaklaşık 65 yıl sonra Receb 1098/Mayıs Haziran 1687'de Süleymâniye Dârulhadîsi'ne atanan Nefeszâde Abdurrahman Efendi (ö. 1107/1696), Ahmed Efendi'nin bu iddiasının hatalı olduğunu kitabın ancak kendisinin okuttuğu şekilde baştan sona değil de aralardan seçme yaparak okutulabileceğini belirtmiştir.⁷¹⁵ Nefeszâde Abdurrahman Efendi'nin yaklaşımı dârulhadislerde eserin tamamının değil de bir bölümünün okutulmasının yaygın bir durum olduğunu ifade etmekteyse de bazı müderrislerin gerek yoğun gerekse hızlı okuma sonucunda eseri hatmettiğini göstermektedir. *Sahîh-i Buhârî* okutulurken şehlerine müracaat edildiği de Süleymâniye Dârulhadîs müderrisi olan Âhîzâde Hüseyin Efendi'nin (ö. 1043/1633-4) Kirmânî'nin *Kevâkibü'd-derârî* isimli *Sahîh-i Buhârî* şerhine bu eseri dârulhadîs müderrisi iken mütalaa ettiğine dair düştüğü nottan anlaşılmaktadır.⁷¹⁶

XVII. yüzyılda Osmanlı toplumu hakkında en önemli bilgiler veren Evliyâ Çelebi (ö. 1095/1684), Yanya şehrini anlatırken Yanya'da bulunan iki Dârulhadîs'ten bahsetmiş ve şöyle demiştir. “İki yerde ilm-i hadîs tilâvet olunur. Müslim, Buhârî, el-Câmiu's-sağîr ve Meşârik ve Mesâbîh kitapları okunur. Muhaddis kimesneler vardır.”⁷¹⁷ Evliyâ Çelebi aynı şekilde Tekirdağ'ı anlatırken, “Cümle üç yerde ilm-i hadîsten Müslim, Buhârî ve Câmiu's-sağîr kitapları tilâvet olunur. Hasbî dersiâmları vardır.” demektedir.⁷¹⁸

Osmanlı döneminde istinsâh edilen bazı hadis eserlerinde bu eserin nerede okunduğuna dair az da olsa malumata bulunmaktadır. Dârulhadîslerde ve medreselerde

⁷¹³ Çiftçi *Süleymâniye Dârulhadîsi*, s, 164-165.

⁷¹⁴ Çiftçi, *Süleymâniye Dârulhadîsi*, s, 166-167.

⁷¹⁵ Çiftçi, *Süleymâniye Dârulhadîsi*, s, 167.

⁷¹⁶ Çiftçi, *Süleymâniye Dârulhadîsi*, s, 169.

⁷¹⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, yay. haz. Seyit Ali Kahraman, Türk Tarih Kurumu, VIII, 348a.

⁷¹⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VIII, 381b.

çokça okunduğu bilinen *Mebâriku'l-ezhâr*'ın bir nüshasının sonunda Üsküdar'da Sultan İbrahim'in annesi Valide Sultan'ın (Kösem Sultan) bina ettiği Dârulhadis'te (Çinili Dârulhadisi) başından sonuna kadar okunduğu kaydedilmiştir. Tamamı harekelenen metinde ayrıca irabının zabtedildiği, lügat manalarına Cevherî, Kâmûsu'l-muhît, Muhtasaru's-sihâh'tan işaret edildiği ayrıca belirtilmiştir.⁷¹⁹

İbrahim Bergamavî (ö. 1014/1606), memleketinde tahsilini tamamladıktan sonra çeşitli medreselerde tedris faaliyetinde bulundu. Bir müddet Bursa kadılığı yaptıktan sonra İstanbul'da Sinan Paşa Dârulhadis müderrisliğine tayin olundu (h. 1004). Bu medresede müderrislik görevini îfâ ederken hicrî 1014'te vefat etti.⁷²⁰ Bergamalı İbrahim hem *Meşâriku'l-envâr* ve hem de şerhi *Mebâriku'l-ezhâr*'ı Begavî'nin (ö. 516/1122) *Mesâbihu's-sünne*'sini esas alarak konularına göre yeniden tertip etmiştir.⁷²¹ Onun bu tertibi yapmasına on yıllık dârulhadis müderrisliğinin ve muhtemelen *Meşârik*'i orada talebelerle okumasının etki ettiği düşünülebilir.

b. Hadis Dışında Okutulan Eserler

Dâru'l-hadis medreseleri Süleymâniye gibi büyük bir külliye'nin bir bölümü olabildiği gibi müstakil bir külliye'ler olarak da inşa edilmiştir. Dârulhadîs medreselerinin içinde kütüphane, cami-mescid gibi bazı bölümler bulunmaktaydı. Külliye'nin avlusuna açılan kapısıyla dârulhadîsin dershanesi, dışarı açılan kapısıyla bir cami hüviyetinde olan bu dâru'l-hadis mescidlerine imam, müezzin ve şeyhu'l-kurra gibi görevliler atanmıştır. Dolayısıyla özellikle müstakil külliye'ler olarak inşa edilen dârulhadîslerin bu çok yönlü durumları eğitimlerine de yansımıştır. Zira burada kıraat, tecvid dersleri de verilmiş ve derslere halkın katılımı sağlanmıştır.

⁷¹⁹ İbn Melek, *Mebâriku'l-ezhâr*, Şehid Ali Paşa 493.

⁷²⁰ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, s. 355; Yurdagür, Metin, "Bergamalı İbrahim", *DİA*, V, 496.

⁷²¹ *Diyânet İslam Ansiklopedisi*'nde iki eserin de farklı isimlerle kaydedilmiş aynı eser olduğu belirtilmiştir. Ancak Fatih Kütüphanesi, 1144 numarada bulunan eser *Meşârik*'in; Süleymâniye koleksiyonu 279 numaradaki eser ise *Meşârik* şerhi *Mebârik*'in konularına göre yapılmış yeni bir tertibidir. Bkz. Yurdagür, "Bergamalı İbrahim", *DİA*, V, 496.

Ulemâdan olan, hâce-i Sultânî olarak anılan ve Fatih tarafından kendisine vezirlik rütbesi verildiği için Paşa olarak anılan Sinan Paşa (ö. 891/1486), *Şerhu'l-Mevâkıf* üzerine yazdığı haşiyesini Edirne Dârulhadîsi'nde görevli iken kaleme alması⁷²² bu medreselerde müderris olan âlimlerin farklı alanlara ilgi duymalarını göstermesi açısından önemlidir.

Aşağıda zikredilen arzuhalde hadise dair *Necâhu'l-kârî li-Sahîhi'l-Buhârî* isminde otuz ciltlik bir şerh kaleme almış olan Yusufefendizâde Abdullah Hilmi Efendi'nin Dâru'l-hadiste şeyhu'l-kurrâ olarak görev yaptığını göstermektedir. Kendi imzasıyla vermiş olduğu arzuhal şu şekildedir.

“Saadetlü semâhatlü âtifetlü sultanım hazretlerinin atebe-i aliyyelerine arzuhal olunur ki

Simkeşhane-i Atik yerine Vezir-i Sabık Ali Paşa merhumun bina eylediği Dâru'l-hadis'de mutasarrıf olduğum şeyhulkurralık cihetini rıza ve ihtiyarım ile sulbî oğlum Abdülhalîm dâîlerine kasr-ı yed etmekle kendüye tevcih buyurulmak babında işaret-i aliyye-i behiyyeleri rica olunur.

Mine'l-fakîr Abdullah bin Mehmed Yusuf Efendizade”⁷²³

Osmanlı döneminin önemli muhaddislerinden *Sahîh-i Buhârî* ve *Müslim* şârihi Yusufefendizâde kendi imzasıyla vermiş olduğu bu arzuhalde Çorlulu Ali Paşa Dârulhadîsi'nde şeyhulkurra olarak vazife yaptığını ve bu görevi oğluna bırakmak istediğini belirtmiştir. Bu arzuhalden dârulhadîslerin vakfiyelerinde sadece hadis değil diğer derslerin de okutulmasının şart koşulduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı dârulhadîs medreselerinin kuruluş aşamasında vakfiyelerindeki görevlendirme şartları düşünüldüğünde farklı derslerin de verileceği bir yer olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır.

Atanan müderrislerin hangi dersleri okuttuğu ve kimlerin bu göreve atandıkları hakkında hakkında başka bir belgede şu ayrıntılara yer verilmiştir:

“Devletlü inâyetlü mezid merhametlü efendim sultanım hazretleri sağ olsun

Arzuhâl-i kulları budur ki, nezâret-i hazret-i şeyhulislâmîde âsûde evkâftan İstanbul'da merhûm Kemâl Paşa Efendi der-kurb-ı Sultân Selîm Dâru'l-hadîsi'nde yevmî yirmi beş akçe vazîfe ile Buhârî-i şerîf ve yevmî yirmi beş akçe ile tefsîr-i şerîf dersiyelerini medrese-i mezbûrenin mütevellisi olan Ali Ağa ber-

⁷²² Koç, Aylin, “Sinan Paşa”, *DİA*, XXXVII, 230.

⁷²³ BOA, C.MF, 98/4893; Altuntaş, “Osmanlı Daru'l-Hadis Medreselerindeki Görev Dağılımı”, *Anadolu'nun İslamlaşma Sürecinde Dâru'l-Hadisler 08-09 Eylül 2012*, 2013, s. 145.

takrîb üzerine tevcih ettirüp merkûm Ağa mütevellî-i vakf olup tasarrufu hilâf-ı şart-ı vakıf olduğundan gayrı cühelâdan ve esnâf makûlesinden olup edâ-yı hizmete muktedir olmayup nâ-ehl olmağla dersiyeteyn-i mezkûreteyn kaydî derkenar ve mezbûrun ref'inden ulemâdan ve subh u mesâ Ebu'l-Feth Sultân Mehmed Hân Câmii'nde ta'lîm-i ulûm-ı şerîfe müdâvim kullarından olmamla vazîfe-i muayyeneleri ile kullarına tevcih ve ihsân buyurulmak bâbında emr u fermân lutf u kerem u ihsân devletlü inâyetlü efendim sultânım hazretlerindedir.

*Bende Abdürrahîm Surûrî el-müderriş*⁷²⁴

Bu belgede dârulhadîs medresesinde müderriş olanların *Buhârî-i şerîf ve tefsir* dersi okutmakla görevli oldukları zikredilmektedir. Ayrıca vakıf şartlarına aykırı olarak müderriş olmaya ehil olmayan vakıf mütevellisinin görevi kendi üzerine tevcih ettirmesi üzerine bu duruma itiraz edilmiştir. Sabah-akşam ilimle meşgul olan ve Fatih Camii'ndeki dersleri takip eden Abdürrahîm Efendi arzuhâlinde bu durumu belirtmiş daha sonra görev kendisine tevcih edilmiştir.

Medreselerde hadis ilminin tedris edildiği gibi, hadis tadrîsâtı için kurulmuş olan dârulhadîslere de fıkıh ilimleri girdiği de ifade edilmiştir.⁷²⁵ Atâî'nin *Hâdâiku'l-hakâik*'inin bir nüshasında bu eserin Edirne Dârulhadîsi'nde istinsâh edildiğinin belirtilmesi⁷²⁶ bu medreselerde bulunan âlimlerin ve talebelerin farklı ilim dallarıyla ilgilendiklerini göstermektedir.

Osmanlı dârulhadîs medreseleri içerisinde fıkıh, tefsîr, kıraat gibi ilimlerin okutulduğu, müfredatın ise vakıf kurucusu tarafından belirlendiği ve atanmış müderrişin ilgi alanına göre müfredatın şekillendiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı döneminde darulhadîslerin sayısına bakılarak üst düzey bir hadis eğitiminin verildiği söylenemez. Dârulhadîs medreselerinde ders okuyan/okutan müderriş ve talebelerin hayatlarına ait bilgilerde de hadis eserlerinin çok az bir yer tuttuğu görülmektedir.⁷²⁷ Dolayısıyla Darulhadis medreselerinde diğer medreselerden farklı bir hadis dersi verildiğini söylemek zor olsa

⁷²⁴ Altuntaş, “Osmanlı Daru'l-Hadis Medreselerindeki Görev Dağılımı”, **Anadolu'nun İslamlaşma Sürecinde Dâru'l-Hadisler 08-09 Eylül 2012**, 2013, s. 141; BOA, C.MF, 100/4988.

⁷²⁵ Bilge, **İlk Osmanlı medreseleri**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1984, s. 45.

⁷²⁶ Atâî, **Hadâiku'l-hakâik**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2017, I, 186.

⁷²⁷ Edirne Dârulhadîsi'nde 1557 yılına kadar görev yapan 27 müderrişin 280 eserinden 12 tanesinin hadislerle ilgili olması bu durumu teyit etmektedir. Bkz. Ayaz, “Hadis İlimlerinin Tedrisatı Açısından Osmanlı Dârulhadîsleri”, **Osmanlı Araştırmaları**, s. 58.

gerektir. Sadece hadis dersinin yoğunluğundan bahsedilebilir ki bunu da teyid eden deliller yoktur. Sadece isminden dolayı bu medreselerde hadis derslerinin verildiği söylenmiştir ki bu derslerin mâhiyeti hakkında elde bilgiler bulunmamaktadır.⁷²⁸

Osmanlı Arşivi belgelerine göre Dârulhadîslerde müderris, hâce, muallim, dârulhadîs şeyhi, dersiâm, şeyhu'l-kurra, imam, müezzin, hâfız-ı kütüb gibi ünvanlarla görevlendirmeler yapılmıştır. Aynı zamanda dârulhadîslerde tefsîr ve fıkıh gibi hadis haricinde ilimlerin okutulduğu ve bu vazifeye atamaların yapıldığı görülmektedir.

Dârulhadîslere imam, müezzin, hafız-ı kütüb gibi kadroların yanında vakfiyelerde Yâsinhân, Duâgû, Muhammediyehân gibi vazifelilere de maaş tahsis edilmiştir. Bu durum dârulhadîslerin yapısına dâir önemli bilgiler vermektedir.⁷²⁹ Dârulhadîslerin vakfiyelerinde bu kurumlara Şeyhulkurra atamalarının yapılmasını şart koşulması bu kurumların mahiyeti konusunda bir fikir vermektedir. Muhaddis Şeyh Ali el-Mansûrî'nin Köprülü Kütüphanesi'nde Şeyhulkurra olarak atanması ve Amcazâde Hüseyin Paşa Dârulhadîsi'nin vakfiyesinde şart koşulan Şeyhulkurrâlık vazifesine Osmanlı döneminde en hacimli hadis şerhlerini yazmış olan Yusufefendizâde'nin tayin edilmesi bu kurumlarda icâzetli Kur'an eğitimine daha çok önem verildiğine işaret etmektedir.

İstanbul'da Şehzâde Camii karşısında bulunan Kâsım Ağa Dârulhadîsi'nin vakfiyesinde muhaddislik kadrosuna atanacak kişinin "*tefsir ve hadis ilmine kâdir aklî ve naklî ilimlerde mâhir*" olması, aynı şekilde İstanbul'da Şehzâde civarında kurulan Damad İbrahim Paşa Dârulhadîsi'nin vakfiyesinde "*tecvid ilmini ve rivâyet tariklerini bilen bir âlimin şeyhulkurrâ olarak tayin edilmesi*" şartı bulunmaktadır.⁷³⁰ Birçok alanda yetkin olan bir âlimin dârulhadîste hem öğrencilere hem de dışarıdan gelenlere usûl, furû', aklî ve naklî ilimlerde ders vermesi, tecvid ilmini bilen bir kişinin haftada üç gün Kur'an derslerini vermesinin şart koşulması⁷³¹ dârulhadîslerin özel konularını göstermektedir.

⁷²⁸ Ayaz, "Hadis İlimlerinin Tedrisatı Açısından Osmanlı Dârulhadîsleri", s, 47-48.

⁷²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Altuntaş, "Osmanlı Daru'l-Hadis Medreselerindeki Görev Dağılımı", s, 135-159.

⁷³⁰ Yücel, "Osmanlı devri dârulhadîsleri", s, 167.

⁷³¹ Yücel, "Osmanlı devri dârulhadîsleri", s, 132-133.

Osmanlı öncesi medreseler için hadis ilminin, dini ilgilendiren bütün konuları kapsamaması nedeniyle felsefe ve kelim gibi okutulması yasak olan ilimlerin eğitim kurumlarında okutulmasına hizmet ederek bir Truva atı gibi kullanılmaya uygun olduğu değerlendirilmiştir.⁷³² Osmanlı dönemi dâruhadisler medreselerinde ise yasak olmaktan çıkmış farklı ilim dallarına ait metinlerin okutulduğu bir kurum olarak işlev görmüştür.

2. Dâruhadîslerin Osmanlı Eğitim Sistemindeki Yeri

Osmanlı Devleti, beylik döneminden büyük bir devlete dönüşürken sırasıyla fethettiği, İznik, Bursa, Edirne ve İstanbul'da fethin akabinde eğitim kurumları tesis etmiştir. İznik'te ilk medrese Orhan Gazi döneminde kurulmuştur. İlk dâruhadîsin ise Murad Hüdâvendigâr döneminde kurulan Hayreddin Paşa Dâruhadîsi olduğu belirtilmiştir. Aynı zamanda bu dönemde Bursa'da da dâruhadîs kurulduğu belirtilmiştir.⁷³³

23 Şaban 838/24 Mart 1435 tarihinde kurulan Edirne Dâruhadîsi Osmanlı döneminde kurulan en önemli dâruhadîslerdendir. Süleymâniye İmâreti ile birlikte Süleymaniye Dâruhadîsi kuruluncaya kadar Edirne Dâruhadîsi en önemli hadis kurumu olarak faaliyetini sürdürmüştür. Kemalpaşazâde'nin 925/1519 yılında Edirne Dâruhadîs müderrisliğine atanması ile başlatılacak olursa Köprülü dönemine 925/1519-1067/1657 kadar yaklaşık 150 yıllık dönemde 66 müderris Edirne Dâruhadîsi'nde görev yapmıştır.⁷³⁴ Bu âlimlerin büyük çoğunluğunun hadis ile ilgili eser telif etmemiş olması Edirne Dâruhadîsi'nin Osmanlı ilmiye bürokrasisinde önemli bir yer teşkil etmesine rağmen hadis alanında buna paralel bir gelişim gösteremediği anlaşılmaktadır. Kemalpaşazâde'nin İstanbul ve Anadolu kazaskerliği gibi bürokratik görevlerden sonra Edirne Dâruhadîsi'ne atanması da dâruhadîsin bu bürokratik yapısını teyit etmektedir. Edirne Dâruhadîsi'nde bu dönemde Kemalpaşazâde'nin haricinde Seydî Çelebi, Abdürrahim eş-Şa'râvî, Abdurrahman Hibrî Efendi gibi hadis eseri telif etmiş bazı âlimler de görev yapmışlardır. Kânûnî dönemi Süleymâniye Dâruhadîsi inşâ

⁷³² Makdisi, George, **Ortaçağda yüksek eğitim**, Klasik, İstanbul, 2012, s, 310.

⁷³³ Yardım, "Temel Kültür Müesseselerimizden Dâruhadîsler", **Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı**, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1995, s, 78.

⁷³⁴ Yıldırım, **Edirne Dâruhadîsi**, s, 85-144

edilinceye kadar Fatih ve II. Bâyezîd dönemlerinde bazı dâruhadîsler kurulmuştur. Mısır'dan gelen ve yazdığı *Sahîh-i Buhârî* şerhini Fâtih'e takdîm eden Molla Gürânî adına bir dâruhadîs inşâ edilmiştir.

Süleymâniye İmâreti'nin kurulmasıyla “*Tarîk-i müderrisînin müntehâ-yı merâtibi*”⁷³⁵ olarak zikredilen Süleymâniye Dâruhadîs Medresesi Osmanlı medrese sisteminin en üst basamağında yer almıştır. Bir müderris bütün ilimleri okuttuktan ve birçok medresede görev yaptıktan sonra Süleymâniye Dâruhadîsi'ne tayin edilebilmiş ve reîsü'l-müderrisîn olarak tavsif edilmiştir. Genel kabul olarak ise bu medresede bir-iki yıl tadrîs vazifesini yerine getiren müderris daha sonra yüksek mertebeli kâdîlıklara tayin olmuştur.

Süleymâniye Dâruhadîsi her ne kadar bir ihtisâs medresesi olduğu teorik olarak kabul edilse de bunun uygulamada tam olarak gerçekleştiği söylenemez. Süleymâniye Dâruhadîsi'nde görev yapan âlimler bu medresede hadis dersleri okutsalarda daha çok fıkıh tefsir ve dil ilimleri gibi alanlarda eserler kaleme almışlardır. Süleymâniye Dâruhadîsi'ne kurulduğu 964/1556-57 yılından 1111/1699 yılına kadar yaklaşık yüz elli yıllık dönemde atanan 92 müderristen Esad Efendi'nin (ö. 1034/1625) *Manzum Şemâil Tercümesi*, Sadreddinzâde Mehmed Emin Efendi'nin (ö. 1036/1627) *Şerhu hadisi “İzâ kâtele ehadukum fe'l-yectenibi'l-veche fe-innallâhe haleka Âdeme alâ sûretihî”* hadisinin şerhi, Debbağzâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1114/1702) *Reşhatu'n-nasîh*'i, Hanlızâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1096/1684-85) *Nuhbe şerhi* üzerine talikatı, Nefeszâde Abdurrahman Efendi'nin (ö. 1107/1696) manzum *Hadîs-i erbaîn*'inin bulunduğu belirtilmesi⁷³⁶ bu kurumun yüksek hadis medresesi niteliği taşımadığını göstermektedir. Bu dönemde görev yapmış 92 âlimin 67'sinin kadî olarak tayin edilmesi dâruhadîsin ilmiye bürokrasisi için önemli bir kurum olduğunu göstermektedir.⁷³⁷

⁷³⁵ Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü's-Şekaik*, V, 204; Yardım, “Dâruhadîs”, *DİA*, VIII, 532.

⁷³⁶ Bu dönemde görev yapmış 92 âlimin hayatları ve eserleri hakkında bilgi için bkz: Çiftçi, *Süleymâniye Dâruhadîsi*, s. 289-414.

⁷³⁷ Çiftçi, *Süleymâniye Dâruhadîsi*, s. 434-5.

Osmanlı coğrafyasında 102 dâruhadis medresesi kurulmuştur.⁷³⁸ Bu dâruhadislerden özellikle İstanbul’da kurulanları padişahlar, vâlide sultanlar ve sadrazamlar tarafından tesis edilmiştir. Bu dâruhadislere özellikle kurucusunun hayatta olduğu dönemde yüksek maaşla atamaların yapılması dâruhadislerin medrese sistemi içerisinde özel imtiyazlı kurumlar olduğunu göstermektedir. Ali Yardım’ın ifade ettiği, dâruhadislerin duraklama ve gerileme dönemlerinde kurulduğu ve medreselerden umudunu kesen sorumluların, çareyi dâruhadislerde aradığı düşüncesi⁷³⁹ Osmanlı dâruhadislerinin yapısına yönelik en ciddi tespitlerden bir tanesidir. Bu düşüncenin devamı olarak ise Osmanlı dâruhadislerinin medrese sisteminin dışında değerlendirilen, padişahların veya devrin yöneticilerinin istedikleri âlimleri tâyin edebildikleri özel kurumlar oldukları söylenebilir. Bu kurumlarda yüksek seviyede hadis ilminin tedris edilememesi de yöneticilerin ve/veya bânîlerin taleplerinin bir sonucu olsa gerektir. Dolayısıyla Süleymâniye Dâruhadisi haricinde açılan bu dâruhadislerin medrese silkinin haricinde farklı sâiklerle âlimlere kadro verilen birer kurum olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu atamalarda dâruhadîse atanacak kişinin, nüfuzlu bir âlim olması, önemli bir eser telif etmiş olması, sultan veya dönemindeki yöneticilerle irtibatının güçlü olması gibi farklı sâiklerin etkisi olmuştur.

Aşağıda Atâî’nin (ö. 968/1561) *Hadâikü’l-hakâik* isimli eserinden Süleymâniye Dâruhadisine tayin olunan bazı müderrislerin hangi görevlerden sonra bu göreve geldikleri ve bu görevden ayrıldıktan sonra atandıkları vazifeler ve varsa şayet kaç yaşında ne kadar maaşla bu vazifeye atandıkları gibi bilgiler derlenecek daha sonra bu bilgilerden çıkarılan sonuçlar değerlendirilecektir.

Süleymâniye Dâruhadisi kurulduktan sonra ilk müderris olarak “*hadiste mahir*” olarak zikredilen Yahya b. Nureddin Hamza el-Emin [Emin Kösesi] (ö. 968/1560) Bağdat kadılığından emekli olduktan sonra 100 akçeyle Süleymâniye Dâruhadisi’ne müderris

⁷³⁸ Yücel, “Osmanlı Devri Dâruhadisleri”, s, 286.

⁷³⁹ Yardım, “Temel Kültür Müesseselerimizden Dâruhadisler”, s, 118.

olarak atanmıştır.⁷⁴⁰ Bu atamanın yüksek rütbeli olarak tesis edilen dâruhadîse nüfuzlu bir âlimin atanması olarak görmek mümkündür.

Süleymâniye Darulhadisi'nde müderris iken vefat eden Muslihuddin Niksârî'nin (ö. 969/1561) yerine daha önce Anadolu kazaskerliği görevinden ayrılan [Muhaşşî] Sinâneddin Yusuf Efendi (ö. 986/1578), 969/1561 senesinde 73 yaşında iken yüz seksen akçe ile bu göreve tayin edilmiştir. Yaklaşık on dört yıl görev yaptıktan sonra 983/1575 senesinde 87 yaşlarında iken yaşlılık sebebiyle ayrıldığı bu göreve Rumeli kazaskerliğinden emekli Kadızâde Ahmed Şemseddin (ö. 988/1580), 210 akçe ile tayin edilmiştir.⁷⁴¹ Kadızâde Ahmed Efendi bundan önce 981/1573 senesinde iki yüz akçe ile Edirne dâruhadîsi'ne müderris olarak da görev yapmıştır. Rumeli Kazaskerliği de yapmış olan Kadızâde, Süleymâniye Dâruhadisi'ndeki görevinden ayrıldıktan sonra tekrar Rumeli kazaskeri olmuş (1575), 5 Şaban 985/18 Ekim 1577 senesinde ise Şeyhülislamlığa getirilmiştir.⁷⁴²

Abdülkerim Salih Molla, 988 senesinde atandığı Anadolu Kazaskerliği görevinden 989 tarihinde emekliye ayrıldıktan sonra vefat eden Âhizâde Efendi yerine Süleymâniye dâruhadisi müderrisliği vazifesine atanmış ve bu görevi 991 senesine kadar sürdürmüştür.⁷⁴³

920/1514 yılında Ankara'da doğan Bayramzâde Zekeriya Efendi (ö. 1001/1593) 991/1583 senesinde yetmiş yaşlarında iken Anadolu Kazaskerliğinden emekli olmuştur. 994/1586 senesinde hac vazifesini ifâ eden Zekeriya Efendi dönüşte Süleymâniye Dâruhadisi'nde müderris olan Şeyhî Efendi'nin Anadolu Kazaskerliğine getirilmesinden sonra onun tavsiyesiyle Süleymâniye Darulhadîs müderrisliği görevine getirildi. Daha sonra 997/1589 tarihinde Rumeli Kazaskeri olan Zekeriya Efendi, 1000/1592 tarihinde Şeyhülislam olmuştur.⁷⁴⁴ Dâruhadîsin kurulduğu ilk yıllarda kâdîliklerden emekli olmuş, yaşı da ilerlemiş âlimlerin bu göreve atanması bu medreselerin hadis ilminin seviyesinin ihtisas anlamında ileri düzeyde tedris edilmesinden ziyade nüfuzlu âlimlere maaş ve rütbe

⁷⁴⁰ Atâî, **Hadâîkü'l-hakâik**, s. 18-19.

⁷⁴¹ Atâî, **Hadâîkü'l-hakâik**, s. 250.

⁷⁴² Atâî, **Hadâîkü'l-hakâik**, s. 260.

⁷⁴³ Atâî, **Hadâîkü'l-hakâik**, s. 303.304.

⁷⁴⁴ Atâî, **Hadâîkü'l-hakâik**, s. 322-323.

tevcihi konumunda olduğunu göstermektedir. Farklı padişah dönemlerinde veya cülûs vb. değişikliklerde maaş artırımına gidilmesi de bu durumu teyit etmektedir.

953/1546 tarihinde doğan Ebülmeyâmin Mustafa Efendi (ö. 1015/1606), 1004/1596 tarihinde ellili yaşlarında Esad Efendi yerine Süleymâniye Medresesi müderrisliğinden Süleymâniye Darulhadis müderrisliğine getirilmiştir. Daha sonra farklı medreselerde müderrisliğe devam eden Ebülmeyâmin Mustafa Efendi, Anadolu Kazaskeri ve Şeyhülislam olmuştur.⁷⁴⁵

Molla Abdullah b. Mustafa, Safer 1013/Temmuz 1604'te Yavuz Efendi yerine Süleymâniye Darulhadis müderrisliğine getirilmiş buradan Vefa Hakaniye medresesine geçmiş bilahare oradan da Halep ve Medine kadılıklarına atanmıştır.⁷⁴⁶

Osmanlı döneminde ilk idam edilen Şeyhülislam olan Ahîzâde Hüseyin Efendi'nin oğlu Ahîzâde Seyyid Mehmed Efendi Ayasofya Medresesi müderrisliği (h. 1031), Süleymâniye Medresesi (h. 1034) ve Muîd Ahmed Efendi yerine Süleymâniye Dârulhadisi'ne (h. 1035) tayin edilmiştir. Rebiulevvel 1037/Kasım 1627'de Süleymaniye Darulhadisi'nden Bursa Kadılığı'na tayin edildiği ifade edilmiş daha sonra İstanbul kadısı olmuştur.⁷⁴⁷ Tevfikizâde Ahmed Efendi'nin Süleymâniye Medresesi'nden Süleymâniye Dârulhadisi'ne tayin olduğu buradan ise Selânik kadılığına terfi ettiği belirtilmiştir.⁷⁴⁸

Muîdzâde Mehmed Efendi Ramazan 1024/Eylül-Ekim 1615'te Kudsî Mehmed Efendi yerine Süleymâniye Medresesi müderrisliğine, daha sonra ise Rebûlâhir 1026/Nisan-Mayıs 1617 tarihinde Süleymâniye Dârulhadisi'ne atanmıştır. Buradan da Şam kadılığına tayin edilmiştir.⁷⁴⁹

⁷⁴⁵ Atâî, **Hadâikü'l-hakâik**, s, 512.

⁷⁴⁶ Atâî, **Hadâikü'l-hakâik**, s, 515-516.

⁷⁴⁷ Şeyhî, **Vekayîü'l-fudala**, III, 13-14.

⁷⁴⁸ Şeyhî, **Vekayîü'l-fudala**, III, 103.

⁷⁴⁹ Şeyhî, **Vekâyiü'l-fudala**, III, 131.

Şeyhülislam Muîd Ahmed Efendi, Cemâziyelâhir 1033/Nisan 1624'te Abdülganî Efendi yerine Süleymaniye Medresesi müderrisliğine, Cemâziyelâhir 1034/Mart-Nisan 1625'te ise Tevfikîzâde Ahmed Efendi yerine Süleymaniye Dârulhadisi'ne tayin edilmiştir. Buradan ise Şam kadılığına getirilmiştir.⁷⁵⁰

Şa' rânîzâde Mehmed Zeynelâbidîn Efendi, (ö. 1065/1655) Süleymâniye Dârulhadisi müderrisliği görevinden sonra Haleb kadısı olarak atanması üzerine Sadrazam Derviş Mehmed Paşa'nın huzuruna çıkmış ve "*Dâru'l-hadîs müderrislerine Şâm-ı şerîf-i encâm kazası ihsân olunmak kânun-ı kadîmidir deyu*"⁷⁵¹ itiraz etmiştir. Bu durum Süleymâniye Dârulhadis müderrislerinin Şam kadısı olarak tayin edilmelerinin yaygın bir uygulama olduğunu göstermektedir.

Şirvânî Ahmed Efendi (Zilhicce 1068/1658) Ayasofya-i Kebîr Medresesi müderrisliğinden Süleymâniye Dârulhadisi'ne tayin edilmiş. Daha sonra ise sırasıyla Haleb ve Mekke kadılıklarına getirilmiştir.⁷⁵² Kemâleddinzâde Ahmed Efendi de (ö. Şaban 1076/1666) Süleymâniye Dârulhadisi'nden sonra Haleb kadısı olmuştur.⁷⁵³

Hacıoğlu Mustafa Efendi, (ö. 1077/1666/67) Süleymâniye Darulhadisi müderrisi iken Köprülü Fazıl Ahmed Paşa zamanında üç yüz akçe ile emekliye ayrılmıştır (Şevval 1076/1666). Daha sonra Sadrazamla birlikte 1077/1669 Girit seferine iştirâk etmiş ve muharebe esnasında şehit düşmüştür.⁷⁵⁴

Uzun Abdullah Efendi (ö. 1078) Ayasofya Medresesi'nden sonra Süleymâniye Dârulhadisi'ne, 13 ay bu görevde kaldıktan sonra oradan da sırasıyla Haleb ve Şam kadılıklarına tayin edilmiştir.⁷⁵⁵

⁷⁵⁰ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudala*, III, 136. 137.

⁷⁵¹ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudala*, III, 231.

⁷⁵² Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudala*, III, 262.

⁷⁵³ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudala*, III, 327.

⁷⁵⁴ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudala*, III, 337.

⁷⁵⁵ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudala*, III, 340.

Tunuslu olan ve Köprülü Mehmed Paşa zamanında İstanbul'a gelen ve Köprülü Medresesi'ne yerleşen Nefâtî Şeyh Mehmed Efendi (ö. Şevval 1078/1668), Papasoğlu Dârulhadîsi'nden sonra Şehzâde Medresesi müderrisliğinden Uzun Abdullah Efendi yerine Süleymâniye Dârulhadîsi müderrisliğine getirilmiş yaklaşık iki yıl (Şaban 1071-Receb 1073) bu görevde kaldıktan sonra Kudüs kadılığına tayin edilmiştir.⁷⁵⁶

Sa'dî-zâde Saîd Abdullah Efendi (ö. Cemaziyelahir 1079/1668) Süleymâniye medresesinden Süleymâniye Dârulhadîsi müderrisliğine getirilmiştir. Yaklaşık bir sene (Şaban 1069-Receb 1071) bu görevde kaldıktan sonra Selânik kadılığına tayin edilmiştir.

Tüm bu örnekler Süleymâniye Dârulhadîs Medresesi'nin hadis ihtisas medresesi olarak değil medrese silkinin nihayetinde kâdîlık ve şeyhülislâmlık gibi bürokratik vazifelere atama öncesinde bulunulması gereken bir rütbe medresesi olduğunu göstermektedir. Nitekim Sultan Murad'ın Revan seferinde hasta olup dönmek zorunda kalan İmâm-ı Sultânî Evliyâ Mehmed Efendi'nin yerine Sultan Murad'ın imamlığına tayin edilen ve Mihalıççık ve Kirmasti kazaları kendisine arpalık olarak verilen Yusuf Efendi'ye (ö. 1057/1647) Süleymâniye Darulhadîsi maaşı da ilâve olarak ihsan edilmiştir.⁷⁵⁷ Fetvâ Emîni Şehzâde Mehmed Efendi (ö. Şevval 1068/Temmuz 1658) Süleymâniye Medresesi müderrisliğinden sonra Cemâziyelevvel 1050/1640 tarihinde Sunîzâde Seyyid Mehmed Efendi yerine Süleymâniye Darulhadîsi **itibariyle** Ayasofya-i Kebîr Medresesi müderrisliğine tayin edilmiştir. Daha sonra sırasıyla Haleb ve Şam kadılıklarına getirilmiştir.⁷⁵⁸ Muharremzâde Ahmed Efendi (ö. Cemâziyelâhir 1077/1666), Süleymâniye Medresesi müderrisliğinden sonra Edirnevî Süleyman Efendi yerine Süleymâniye Dârulhadîsi **rütbesiyle** Ayasofya-i kadîm medresesi müderrisliğine getirilmiştir. Daha sonra sırasıyla Yenişehir ve Şam kadılıklarına tayin edilmiştir.⁷⁵⁹ Tüm medreseler için geçerli olan bu rütbe tevcihinin Süleymâniye Dârulhadîsi'nde de uygulanması bu medreselerin hem diğer medreselerden tadrîs, hem de burada görevlendirilen müderrisler açısından çok bir farkının olmadığını

⁷⁵⁶ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudala*, III, 347.

⁷⁵⁷ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudala*, III, 136. "*Dâru'l-hadîs-i Süleymân Hâmî ilâve-i revâtib-i seniyyeleri kıldî*".

⁷⁵⁸ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudala*, III, 260.

⁷⁵⁹ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudala*, III, 334.

göstermektedir. Dolayısıyla Süleymâniye Dârulhadîsi'nin yüksek hadis ihtisâs medresesi olduğu konusunda yeterince malumat bulunmamaktadır.

1142 senesinde Süleymaniye Darülhadis Medresesi müderrisi Ahmed Necib Efendi'nin İzmir Kadılığına,⁷⁶⁰ 1165 senesinde Süleymaniye Darülhadis Medresesi Müderrisi Mehmed Nebih Efendi'nin Halep Kadılığı'na,⁷⁶¹ 1166 senesinde Süleymaniye Darülhadis Medresesi Müderrisi Akkirmanî Mehmed Efendi'nin İzmir Kadılığına,⁷⁶² 1190 senesinde Süleymaniye Dârulhadîs Medresesi müderrisi Samancızâde Ömer Efendi'nin İzmir Kadılığına,⁷⁶³ 1210 senesinde Süleymaniye Dârulhadîs Medresesi müderrisi Hatipzade Seyyid Mehmed Efendi'nin İzmir Kadılığına,⁷⁶⁴ 1232 senesinde Borlulu Ali Efendi'nin Süleymâniye Dârulhadîs Medresesi'nden İzmir Kadılığına,⁷⁶⁵ 1255 senesinde Süleymaniye Medresesi Müderrisi Karahisar-ı Sahibli İbrahim Efendi'nin İzmir Kadılığına⁷⁶⁶ atanması ilk dönemlerde Şam, Halep, Kudüs kâdılıklarına yapılan tayinlerin sonraki dönemlerde değiştiğini göstermektedir. Dolayısıyla Süleymâniye Dârulhadîsi'nin kuruluşun devlet nihâyetine kadar rütbe ve maaş açısından da aynı şekilde kalmadığı da anlaşılmaktadır. Nitekim 1200/1786 tarihinde İstanbul'a gelen ve buradaki gözlemlerini kayda alan Ebu'l-Kâsım ez-Zeyyânî (ö. 1249/1833), ulemâ ve müderrislerin rütbelerini zikrederken müderrislerin rütbesi olarak en üst mertebenin Süleymâniye müderrisliği olduğunu belirtmiş ancak beş medrese olduğunu belirttiği Süleymâniye medresesinde dârulhadîsi diğer medreselerle birlikte zikrederek farklı bir rütbenin varlığına değinmemiştir. Maaş olarak da elli beş kuruş tahsis edildiğini belirtmiştir.⁷⁶⁷ Bu durum Süleymâniye dârulhadîsinin sonraki dönemlerde hem rütbe açısından hem de maaş açısından itibar kaybettiğini göstermektedir.

⁷⁶⁰ BOA, C.ADL, 33/1949.

⁷⁶¹ BOA, C.ADL, 92/5525.

⁷⁶² BOA, C.ADL, 88/5271.

⁷⁶³ BOA, AE.SABH.I, 360/25141.

⁷⁶⁴ BOA, HAT, 1461/21.

⁷⁶⁵ BOA, HAT, 1539/33.

⁷⁶⁶ BOA, AE.SMHD.II, 118/9900

⁷⁶⁷ Zeyyânî, *et-Tercemânetü'l-kübrâ fi ahbâri'l-ma'mûr berren ve baħren*, thk. Abdülkerim Filâlî, Dâru Neşri'l-Ma'rife, Rabat, 1991, s, 111.

İncelenen örneklerde de görüldüğü üzere dâruhadislere atanan müderrisler genellikle İstanbul medreseleri olmak üzere Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde yetişmiş ancak medrese silğine dâhil olmuş müderrisler arasından seçilmiştir. Yani bu müderrisler farklı olarak hadis eğitime tabi tutulan müderris değildirlere. Dolayısıyla diğer medreselerde görev yapan müderrislerden herhangi bir farkları yoktur. Ayrıca darulhadis medreselerine emekli ve kadırlardan çokça atama yapılması görevden alınan kazaskerlerin daha sonra bu göreve getirilmesi, bu görevden ayrılan müderrislerin daha sonra kadılık, kazaskerlik ve şeyhülislamlık gibi bürokratik görevlere getirilmeleri ve fiilen bu görevi yapmadan da dâruhadîs mansıb ve maaşının tevcih edilmesi darulhadis medresesinin bir itibar makamı mâhiyetinde olduğu intibamı vermektedir. Yıllarca ilmiye sınıfı içerisinde yer almış birçok üst makamlarda bulunmuş, yönetimde ve tediis faaliyetinde tecrübe kazanmış bu hocaların birikimlerinden istifade etmek amacıyla özellikle Süleymaniye Darulhadis müderrisliğine atandıkları görülmektedir. Dolayısıyla bu müderrislerin dâruhadiste yüksek bir hadis ilmi tediis ettiğini söylemek zordur.

Bunun yanında Dîvân'dan vilâyetlerde bulunan beylerbeyi ve kâdîlara gönderilen 996/1588 tarihli bir hükmün Edirne kâdîsi ile Edirne Dâruhadîs müderrisine de gönderilmesi,⁷⁶⁸ Süleymâniye Dâruhadîsi müderrisi olan Mevlânâ Muslihiddin'in 1005/1596 tarihinde Bursa'ya giden Evkâf nâzırının yerine dönünceye kadar vekâlet etmesi⁷⁶⁹ bu görevlerin bürokratik bir makam olduğunu çağrıştırmaktadır.

Kurulduğu ilk dönemlerde Şam ve Kahire gibi şehirlerde bulunan dâruhadislerde çok uzun yıllar boyunca sadece hadis eğitimi veren hadis hocaları/imamları/hafızları varken Osmanlı döneminde böyle bir uygulama bulunmamaktadır. Aynı medresede uzun yıllar veya vefat edinceye kadar müderrislik yapma fırsatının verilmemiş olması Osmanlı medreselerinin en belirgin özelliğidir ve bu durum nakle dayalı hadis ilimlerinde derinleşmeye olumsuz anlamda tesir etmiştir. Bu bilgiler ışığında Osmanlı dâruhadîslerinde hadis ilminin tediis edilmediği gibi bir anlam çıkarılmamalıdır. Burada söz konusu olan

⁷⁶⁸ BOA, A.DVNSMHH.d, 62/563

⁷⁶⁹ BOA, A.DVNSMHH.d, 74/603.

Süleymâniye Dârulhadîsi ile diğer dârulhadîs medreselerinde yüksek ihtisas anlamında bir tedrisin yapılamadığıdır.

Daru'l-hilafeti'l-aliyye medresesi adıyla yeniden bir yapılanmaya giden medrese sisteminde hangi medreselerde eğitime devam edileceği hangisinin harap olduğundan dolayı eğitime elverişli olmadığının tespiti için 1330/1914 senesinde İstanbul medreselerinin herbiri hakkında etraflıca bir rapor hazırlanmıştır. Bu raporda **Süleymâniye Dârulhadîsi**'nin durumu şu şekilde tavsif edilmiştir:

“10 adedi büsbütün harâb ve gayr-i meskûn ve 9 adedi de muhtâc-ı ta‘mir ve meskûn cem‘an 19 odası olup odalar zemine muttasıl ise de arkaları açık olmakla cereyân-ı havaya ve nüfûz-ı ziyâya müsa‘id ve ikişer kişi ikamete elverişli ise de pek harab olduğundan hal-i hâzırıyla kabil-i iskân değildir. Çamaşırhane, gusulhane ve abdesthâneleri kâmilen harâb olduğu, odalara karşı da yapıldığından diğer münâsib bir mahalle nakli elzemdir. Medresenin mevkii yüksek ve havadar ve gayet güzel ve havlisi biraz darca ise de yanında ilave edilecek mahal de olduğundan ve zaten şu harâbiyetiyle de gayr-i kâbil-i iskân bulunduğundan fenne muvafık sûrette yeniden inşası halinde talebe için gayet güzel bir medrese olur. Maahaza medresenin alt tarafında dökmeçi dükkânları olduğundan anların dumanından ve gürültüsünden talebeyi muhafaza etmek noktasını da hîn-i inşada düşünmek muktezîdir. 15 kadarı hâricde mukîm 45 talebesi vardır. 30 kişi ikamet edebilir. Fi 20 Ağustos sene 1330 [2 Eylül 1914].”⁷⁷⁰ Bu raporda Süleymâniye Dârulhadîsi'nin devletin sonlarında tedrise devam ettiği anlaşılrsa da harap olup iskâna elverişli olmadığının belirtilmesi Osmanlı medreselerinin bu en yüksek medresesine ilginin giderek azaldığı ve son dönemlerde dârulhadîsin önemini yitirdiği anlaşılmaktadır.

E. Yaygın ve Özel Eğitim (Medrese Dışı Eğitim)

İcâzet ve rivâyet geleneğine bağlı olan hadis ilminin günümüze gelinceye kadar intikâli incelendiğinde bunun dârulhadîs ve medreseler gibi eğitime has kurulan kurumların

⁷⁷⁰ Kütükoğlu, “Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri”, **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, 1978, cilt: VII, sayı: 1-2, s. 63.

haricinde tedris edildiği de müşahede edilecektir. İslâm'ın zuhurundan itibaren Mescid-i Nebevî'de başlayan ders halkaları bütün İslam dünyasına yayılmıştır. Camilerde yapılan bu dersler Osmanlı döneminde Şam, Kâhire ve Hicaz bölgesinde devam ettirilegelmiştir. Osmanlı döneminde de hem talebeye yönelik hem de halka yönelik camilerde dersler tertip edilmiştir. Müstakil bir araştırmayı gerekli kılan bu konuda sadece Osmanlı döneminde bu derslerin varlığına işaret eden bazı örneklere yer verilecektir. Osmanlı döneminde hadis tedrisi incelenirken Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevî ile Şam Emeviye Camii'nin çok önemli bir yeri vardır. Bunun yanında önemli ilim merkezleri olan Kâhire, Haleb, Bağdat, Kudüs gibi şehirlerdeki cami dersleri de dikkate alınmalıdır. Ayrıca özellikle İstanbul'da 19. yüzyılda verilen hadis icazetlerinin geneli cami derslerinde tertip edilen hadis okumalarının bir sonucudur. Bunun yanında kütüphaneler ve tekkelerde yapılan hadis dersleri de konumuz açısından önem taşımaktadır.

1. Camiler

İstanbul'un fethinden sonra Sahn-ı Semân medreseleri yapıncaya kadar Zeyrek ve Ayasofya gibi kiliselerden dönüştürülen camilerde dersler yapılmıştır.⁷⁷¹ Daha sonra dersler bu medreselere nakledilmiştir. II. Bâyezid'in döneminde ise camilerde derslerin yapıldığı bilinmektedir. Şeyhulislâmın Bâyezid Camii'nde ders vermesi şeklinde başlayan cami dersleri daha sonraları ders vekilliğine dönüşecek bir kurumun oluşmasına sebebiyet vermiştir. II. Bâyezid döneminin önemli muhaddislerinden sayılabilecek olan Molla Arap ile Atûfî aynı zamanda "Vâiz" olarak anılmaktadırlar ve camilerde ders vermişlerdir. İsmi Muhyiddin olan Molla Arap'ın Bâyezid dönemi in'âmat defterindeki kayıtlara göre, Fatih Sultan Mehmed Câmii'nde *Sahîh-i Buhârî* ve *Müslim* dersleri yaptığı zikredilmiştir.⁷⁷²

⁷⁷¹ Tekindağ, Şehâbeddin, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, s. 12.

⁷⁷² Gök, İlhan, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 numaralı 909-933/1503-1527 tarihli İn'âmat Defteri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2014. "Muhyiddîn Arab, İmâm-ı Câmî-i Sultân Mehmed ki Müslim [ve] Buhârî hâned" s. 717; "Muhyiddîn, Arab, İmâm-ı Câmî-i Sultân Mehmed ki Müslim [ve] Buhârî-râ tefsîr kerde der-câmî-i mezkûr", s. 921; Muhyiddîn Arab, imâm-ı Câmî-i Sultân Mehmed ki der-mâh-ı Ramazân, Müslim [ve] Buhârî hâned, s. 1382; Aynı defterde Fatih Camii'nde Buhârî ve Müslim dersleri yapan Muhyiddin İmam olarak zikredilen imama verilen ihsanlar da kaydedilmiştir. Bu Muhyiddin İmam, Muhyiddin (Molla) Arap'la aynı kişi olabileceği gibi farklı bir kişi de olabilir. s. 110, 195, 327, 570, 1033.

20 Zilhicce 1200 tarihli bir beratta, Bâyezîd Camii'nde hadîs-i şerîf ve tefsîr-i şerîf dersiyesinin Murtezâ b. Ömer'in mahlûlünden Abdülkâdir Halife'ye tevcîh edilmesi Bâyezîd Camii'nin hadis dersleri için uzun yıllar önemli bir mekân olduğunu göstermektedir.⁷⁷³ Sultan Bâyezîd'in Amasya'daki Camii'nde de hadis tedrisinin yapılagelmiştir. 25 Zilkade 1203 tarihli bir belgede Bâyezîd Camii'nde Şaban ve Ramazan aylarında Salı ve Cuma günleri hariç hadîs-i şerîf tedrisi için yeni bir vakıf tahsis edildiği belirtilmiştir.⁷⁷⁴

Osmanlı döneminde camilerde hadis dersi deyince ilk akla gelmesi gereken yer Şam Emeviye Camii olmalıdır. Özellikle incelemeye aldığımız Suyûtî sonrası dönemde Emeviye Camii'nin bir dâruhâdîs hüviyeti kazandığı görülmektedir. Emeviye Camii'nde vaiz olan Kalfa Vâiz Nasûh Efendi'nin (ö. 987) camide yaptığı tefsir derslerini Türkçe olarak yapması caminin çok boyutlu bir işlevinin olduğunu göstermektedir.⁷⁷⁵

Kethudâ Behram Ağa'nın Kubbetü'n-nesr'de ilk olarak 1050/1640-41 tarihinden sonra hadis dersi tevcih etmesiyle birlikte Emeviye Camii'nde bu görev vakıf gelirlerinden karşılanmak üzere tayin edilmeye başlamıştır.⁷⁷⁶ Kubbetü'n-nesr'in altında Muhammed el-Meydânî, Necmeddin el-Gazzî, Suûdî el-Gazzî, Muhammed el-Üstüvânî, el-Muhâsinî, Muhammed el-Batnî, Alaeddin el-Haskefi, Muhammed el-Îsâvî, Yunus el-Mısırî, İsmâil el-Aclûnî, Sâlih el-Cinî, Ahmed el-Menî, Şeyh Ali ed-Dağstânî, Muhammed el-Attâr, Muhammed el-Küzberî, Abdurrahman b. Muhammed el-Küzberî, Abdullah b. Abdurrahman el-Küzberî, Ahmed b. Abdurrahman el-Küzberî, Selîm b. Ahmed el-Küzberî gibi dönemin önemli âlimleri hadis dersleri vermişlerdir.⁷⁷⁷ Ayrıca bu dersin tecvîhâtı İstanbul'dan yapıldığı için bu âlimlerin Osmanlı Devleti, yönetici ve âlimleri ile irtibatı gelişmiştir. Bu âlimlerden bazılarının İstanbul'a yaptıkları ziyaretler, hem icazetlerinin hemde eserlerinin İstanbul'a intikâlini sağlamıştır.

⁷⁷³ BOA, AE.SABH.I, 209/13875.

⁷⁷⁴ BOA, C.MF, 59/2902.

⁷⁷⁵ Gazzî, *Kevâkibü's-sâire*, III, 194.

⁷⁷⁶ Muhibbi, *Hulâsatü'l-eser*, III, 408; Abdürrezzak b. Hasan el-Baytar, *Netfîcütü'l-fiker fi-men derrase tahte kubbeti'n-nesr*, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût, 1998, s. 95.

⁷⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: Baytar, *Netfîcütü'l-fiker fi-men derrase tahte kubbeti'n-nesr*, s. 100-126.

Emeviye Camii'nde bulunan Kubbetü'n-nesr'de yapılan bu derslerde hadis kitapları okutulmuş ve icâzetler verilmiştir. Hadis derslerinin yanında birçok dersin tadrîs edildiği camide, bu görevlendirmeler devlet tarafından merkezden kontrol edilerek yapılmıştır. *Sahîh-i Buhârî* hatimleri de yapılan camide bu vazife için İstanbul'dan görevlendirmeler yapılmıştır. Abdulganî en-Nablusî, İsmail el-Aclûnî, Ahmed el-Menînî, Muhammed el-Kâmilî gibi muhaddisler Emeviye Câmii'nde hadis dersleri yapmışlardır.

Mısır'da bulunan camilerde de hadis dersleri ve *Sahîh-i Buhârî* hatimleri yapılmıştır. Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir belgede Şeyh Muhammed el-Mehdî kendisini “*müderri-i Buhârî-i şerîf*” olarak tanıtmış ve Şeyh Murtaza'dan [ez-Zebîdî] boşalan Mısır kalesinde bulunan Saray Mescidi ile Ezher Camii'nde 1206 yılından beri yaptığı derslerin devamı için bir arzuhal yazmıştır. Devlet tarafından bu görevin ibkâsına karar verilmiş ve Muhammed el-Mehdî'ye Mısır muhasebesinden maaş tahsis edilmiştir. Bu belgeden aynı zamanda Murteza ez-Zebîdî'nin de devlet tarafından Mısır'da Kale-i kebîr'de *Sahîh-i Buhârî* okutmakla görevlendirildiği anlaşılmaktadır.⁷⁷⁸

İstanbul'da bulunan selâtîn camiilerinde de hadis dersleri yapılagelmiştir. Bu derslerin hem hadis iliminin tedrisine etkisi olmuş hem de hadis icâzet geleneği devam ettirilmiştir. Bunun yanında bu hadis derslerinin halkı irşâd etmek, vaaz vermek gibi amaçlarla da yapıldığı anlaşılmaktadır. Erken dönemlerden itibaren nâkil-i hadis, hadis-i şerif dersiâmı gibi görevlerle tayinler yapılmıştır.

Asam Ahmed Çelebi'nin (ö. 971) de Fatih Câmii'nde “nâkil-i hadis” olduğu belirtilmiştir.⁷⁷⁹ Şeyhzâde olarak da tanınan Abdurrahman b. Cemâleddin Merzifonî, (ö. 971), Cezerî Kasım Paşa Medresesi müderriisi Arap Çelebi hizmetinde kıraat-ı tefsir ve hadisle iştilal etmiştir. Defterdâr Mahmûd Çelebi Darulhadîsi'nde muhaddis olarak vazife yapan Merzifonî'nin Ayasofya ve Fatih Camii'nde muhaddis ve müfessir olarak tayin edildiğinin belirtilmesi⁷⁸⁰ erken dönemden itibaren İstanbul camilerinde de bu derslerin yapıldığını

⁷⁷⁸ BOA. C.MF. 184/9182. 1.

⁷⁷⁹ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 43.

⁷⁸⁰ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 82.

göstermektedir. İbrâhim bin Mustafa el-Halebî'nin (ö. 1190) Ayasofya Camii'nde hadis meşihati vazifesinde ders okuttuğunun zikredilmesi⁷⁸¹ özellikle 18. yüzyılda Şam/Hicaz bölgesi ile artan irtibatın İstanbul'a yansımaları olarak değerlendirilebilir. Zira Süleyman Fâzıl Efendi'nin Şam ve Hicaz bölgesinden icâzet toplayıp İstanbul'a gelip Ayasofya şeyhi olarak tayininden sonra Ayasofya Camii hadis derslerinin yapıldığı önemli bir merkez olmuştur. Abdülkâdir el-Bankûsî el-Halebî'nin (ö. 1199/1785), İstanbul'a geldiğinde Ayasofya Camii'nde *Sahîh-i Buhârî* okuttuğu ve İstanbul ulemasının kendisinden ilim aldığı, onun da İstanbul ulemasından ilim ahz ettiği belirtilmiştir.⁷⁸²

Ali b. Habibullah el-Kudsî (ö. 1144/1731-32), Mısır'a gidip usûl-i hadis dersi almıştır. Daha sonra İstanbul'a gelmiş ve Şeyh Ahmed et-Timurtâşî'nin Ayasofya Camii'ndeki *Sahîh-i Buhârî* okumalarını takip etmiştir. Sultan Ahmed, kendisine Şehzâde vakfından verilmek üzere ikinci namazından sonra kütüb-i sitte okuması için kırk Osmanî tahsis etmiştir. el-Kudsî'nin yirmi beş sene İstanbul'da ikâmet ettiği ve muhaddis olarak meşhur olduğu belirtilmiştir.⁷⁸³

Bunun yanında Osmanlı tabakât kitaplarında âlimlerin terceme-i hâlleri aktarılırken camilerde hadis dersi vermeleri de konu edilmiştir. Birçok camide vâizlik yapan Zâkirzâde Şeyh Abdülvehhab Efendi (ö. ?). Eyyüb Camii'nde hadis ve tefsir nakilciliği de yapmıştır.⁷⁸⁴ Çavuşzâde dâmâdı Şeyh Osman Efendi (ö. 1114/1702), Sultan Bayezid Han Camii vaizi, müzekkir, muhaddis ve müfessiridir.⁷⁸⁵ Eyyüb Şeyhi Yahyâ Efendi (ö. 1109/1697-98), Halvetî şeyhi, Eyyüb Camii vâizi, kürsî-nişîn, nâkil-i hadis ve tefsirdir.⁷⁸⁶ Hâfizzâde Şeyh Muhammed Efendi (ö. 1050/1640), Şeyhülislâm Sunullah Efendi'den ilim tahsil etmiş, müfessir Şeyh Ahmed Efendi'den de ders almıştır. Ulucami'de vaizlik yapmış, tefsir ve hadis dersleri vermiştir.⁷⁸⁷

⁷⁸¹ Muradi, *Silkü'd-dürer*, s, 39.

⁷⁸² Murâdî, *Silkü'd-dürer*, III, 50.

⁷⁸³ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, III, 209.

⁷⁸⁴ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudalâ*, s, 677.

⁷⁸⁵ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudalâ*, s, 209.

⁷⁸⁶ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudalâ*, s, 200.

⁷⁸⁷ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudalâ*, s, 144.

Aslen Üsküplü olan Şeyh Muhammed b. Muhammed (ö. 1033/1623) İstanbul'a yerleşmiş uzun yıllar Fatih Camii'nde vâizlik yapmış burada hadis ve tefsir dersleri takrîr etmiştir. İstanbul'dan Kahire'ye, oradan da Hicaz'a gitmiştir.⁷⁸⁸ Şeyh Nakşî İbrahim Efendi (ö. 1114/1702), vâiz, Halvetî şeyhi ve Üsküdar Vâlîde Sultan Camii muhaddisidir.⁷⁸⁹ 1849'da İstanbul'a gelen Hâlid-i Bağdâdî'nin halifelerinden olan Ervadî Ayasofya'da iki yıl hadis okutmuştur.

Süleymâniye koleksiyonunda bulunan *Meşârik* şerhi bir *Mebâriku'l-ezhâr* nüshasının zahriyyesinde eserin baştan sona kıraat ile okunduğuna dair bir not düşülmüştür.⁷⁹⁰ Süleymâniye Koleksiyonu'nda bulunan eserlerin caminin içerisindeki bölmede muhafaza ediliyor olması eserin camide baştan sona okutulduğunu düşündürmektedir.

Muhaddis Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1171/1758'den sonra), bir dönem Haremeyn'de hadis tedrisinde bulunduğunu ve takdir-i ilâhî neticesinde İstanbul'a geldikten sonra hasbî olarak Nuruosmâniye ve Ayasofya Camii'lerinde *Sahîh-i Buhârî* ve *Şifâ-i şerîf* dersi yapmakta olduğunu ve bu vazifenin karşılığında kendisine bir maaş tahsis edilmesini istemiştir. Bunun üzerine bedeli İstanbul Gümürüğünden karşılanmak üzere 20 Cumâdelâhire 1171/1 Mart 1758 tarihinde kendisine günlük kırk akçe tevcih edilmiştir.⁷⁹¹ Nuruosmâniye Camii'nin 18. yüzyılın ikinci yarısının başlarında tamamlanmasıyla (1169/1755) bu dönemde Şam ve Hicaz'dan gelen âlimler yeni açılan bu camide hadis dersi yapmışlardır. Ahmed b. Ubeyd b. Abdullah el-Attâr 1189/1775 senesinde İstanbul'a geldiği zaman Beyzâde Mustafa Efendi (ö. 1200/1786) ile *Sahîh-i Buhârî*'nin ilk dörtte birini Câmii

⁷⁸⁸ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik* s, 758-759.

⁷⁸⁹ Şeyhî, *Vekâiyu'l-fudalâ*, s, 208-209.

⁷⁹⁰ “*Fî şehri Muharremü'l-haram bed' olundu. Hadîs-i şerîf itmâmın müyesser ede. Âmîn*” “*Bin yetmiş beş Cumâdiyelevvelinin gurrende hamîs günü itmâm oldu, kırâat ile. Min şehri Cumâdiyelûlâ sene 1075.*” İbn Melek, *Mebâriku'l-ezhâr*, Süleymaniye, 277; Altuntaş, “Osmanlı Hadis Eğitiminde Meşâriku'l-Envâr”, *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: İstanbul'un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar*, 2015, s, 153.

⁷⁹¹ BOA, AE.SMST.III, 25/1727.

Osmaniye’de [Nuruosmaniye] *Kastallânî* ve *Fethu’l-bârî* şerhi ile birlikte müzâkereli olarak okuduklarını belirtmiştir.⁷⁹²

Nitekim Nuruosmâniye Camii’nin görevlileri ve onlara ödenen maaşların nakledildiği bir belgede muhaddis ve *Sahîh-i Buhârî* okumakla görevli kişilerin (Buhârîhân) bulunduğu görülmektedir. Tefsîr-i şerîf dersiâmı, fıkıh dersiâmı ve şeyhulkurra gibi vazifelilerin olduğu dersiâm listesinde bir de muhaddis tayin edilmiştir. Muhaddis Ahmed Efendi’ye günlük otuz akçe verildiği belirtilmiştir. *Sahîh-i Buhârî* okumakla görevli on iki kişi tayin edilmiştir. Bunlardan biri noktacı (nerede kalındığını ve hatme devamı takip eden görevli) diğeri de hatim sonrası dua yapmakla görevlendirilmiştir. Diğer on kişi ise *Sahîh-i Buhârî* okumakla görevlidir. Bu on kişiden biri ise ser-buhârîhân olarak (buhârîhânların reisi) olarak tayin edilmiştir. Ser-buhârîhân 20, *Sahîh-i Buhârî* okuyanlar 15, noktacı ile duacı ise 10 akçe almıştır.⁷⁹³

Ayasofya Camii’nde haftada dört gün Mehmed Bey b. Defterdâr Hüseyin Paşa evkafından günlük beş akçe vazife ile dersiâm-ı ilm-i hadîs-i şerîf vazifesini ifâ etmekte olan Boyâbâdî Mehmed Efendi, bu görevini kendi rızasıyla Dersiâm Ömer Efendi’ye bırakmıştır. 26 Cumâdelûlâ 1181/20 Ekim 1767 tarihinde hadis dersi vazifesi Şeyhülsîlâm Veliyyüddin Efendi’nin onayıyla Ömer Efendi’ye tevcih edilmiştir.⁷⁹⁴

Süleymâniye Camii’nde *Sahîh-i Buhârî* dersleriyle alakalı bir belgede ise Süleymâniye evkafından günlük kırk akçe ile *Buhârî-i şerîf* dersiâmlığı vazifesini edâ etmekte olan Dersiâm Sâlih Efendi, kendi rızasıyla bu görevi oğlu Ahmed Şefika’ya devretmek istemiştir. Ancak oğlu bu konuda isti’dâd kazanıncaya kadar görevi yine kendisinin üstleneceğini belirtmiştir. Şeyhülsîlâm Ahmed Es’ad Efendi’nin onayıyla 27 Rebûlâhîr 1221/14 Temmuz 1806 tarihinde görev tevcih edilmiştir.⁷⁹⁵ Birgi’nin Süleyman Nahiyesi’nde bulunan bir köyde günlük bir akçe ile “kâri-i hadîs-i şerîf” cihetinin tevcih

⁷⁹² Dârulmesnevî, 63, 71b.

⁷⁹³ TSMA.d, 4284/2.

⁷⁹⁴ BOA, C.MF, 10/468.

⁷⁹⁵ BOA, C.MF, 179/8940.

edilmesi camilerde yapılan hadis tedrisinin sadece İstanbul'da değil Anadolu'da da çok yoğun olduğunu göstermektedir.⁷⁹⁶

Ahmed Cevdet Paşa'nın kendi eğitimini ve tedrisini anlatırken uzunca anlattığı cami derslerinde fıkıh, belağat ve mantık derslerine değinip hadisle ilgili herhangi bir bilgi vermemesi kendi ilgi alanıyla yakından alakalı olsa da cami derslerinde de fikhın ve âlet ilimlerinin hadis ilminin önünde olduğunu da göstermektedir.⁷⁹⁷

2. Kütüphaneler

Osmanlı döneminde Köprülü Kütüphanesi'nin kuruluş yıllarına kadar müstakil kütüphane binaları inşa edilmediği için camiler, medreseler vb. yapıların bölümlerinde muhafaza edilen kütüphanelerde yapılan eğitim faaliyetleri aynı zamanda cami veya medresenin eğitim faaliyetinin bir unsuru olmuştur. Müstakil binaların yapılmasından sonra ise kütüphanelerde derslerin yapıldığı bilinmektedir.⁷⁹⁸

Osmanlı'da müstakil bir bina olarak düzenlenmiş ilk kütüphane olan Köprülü Kütüphanesi'nin kuruluşu şöyle anlatılmıştır: “*Nâil oldukları kütüb-i nefiseyi vakf idüp merkadine karîb bir kitâbhâne binâ idüp ol-kitabları vaz' ve talebe-i ulûma vakfeyledi. Ve kitâbhânesinde ulûm-ı nâfia tedrisini şart idüp el-ân tullâb-ı ulûm müstefâd olurlar. Bir hayr-i azîmdür. Ve zamân-ı sıhhatinde hüsn-i hatta mâlik nice ehl-i kitâbeti cem' idüp vezâif ve ta'yînât ta'yîn idüp katı çok nefis kitap yazdırdılar.*”⁷⁹⁹ Köprülü Kütüphanesi'nin aynı zamanda tedris için kullanılması Osmanlı dönemi kütüphaneleri için önemli bir niteliktir. Nitekim daha önce de belirtildiği gibi Köprülü Fazıl Mustafa Paşa kütüphanede İstanbul ulemasına hadis tahdis faaliyetinde bulunmuştur.⁸⁰⁰

⁷⁹⁶ BOA, C.MF, 67/3310/3. Belge 25 Rebiulahir 1263 tarihlidir.

⁷⁹⁷ Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir 40-Tetimme**, (yay. haz. Cavid Baysun) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, IV, 6-11.

⁷⁹⁸ Erünsal, **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik**, s. 443.

⁷⁹⁹ Erünsal, **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik**, Timaş, İstanbul, 2015, s. 161; Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekâiyât**, yay. haz. Abdülkadir Özcan, Ankara, 1995, s. 76.

⁸⁰⁰ Behçetî İsmâil, **Silsiletü'l-âsafîyye fî Hâkâniyyeti'l-Devleti'l-Osmâniyye (Târih-i Sülâle-i Köprülüzâde)**, Hacı Ahmed Paşa, 212, v, 164a. Gökçek, Mehmet Fatih, **Behçetî Seyyid İbrahim Efendi**,

Ayasofya Kütüphanesi vakfiyesinde on kişinin her gün *Sahîh-i Buhârî* okuyarak ayda bir hatim inmesi kararlaştırılmış ve *Sahîh-i Buhârî* şârihi olan Reîsülkurra Yusufendizâde'nin Çarşamba günü tefsir dersi vermesi, Üsküdârî Muhaddis Efendi'nin ise Perşembe günü *Sahîh-i Buhârî* den “*nakl-i ehâdis-i Nebevî*” eylemesi kararlaştırılmıştır.⁸⁰¹ Vakfiyede “*fenn-i hadiste mâhir bir kimesne dahî muhaddis olup haftada bir gün tahdîs idüp mukâbelesinde beher yevm kırk akçe vazifeye mutasarrıf ola*” denilmiştir. Vakfiyedeki bu ifadeden Ayasofya Camii'nde yapılan *Sahîh-i Buhârî* hatimlerinin yanısıra kütüphanede hadis derslerinin yapıldığı anlaşılmaktadır.

Ayasofya Kütüphanesi'nin açılış merasiminin yapıldığı 24 Muharrem 1153/21 Nisan 1740'ta *Sahîh-i Buhârî* hatmi tamamlanmış ve kütüphanede Sultan I. Mahmûd'un da katıldığı açılış merâsiminde *Sahîh-i Buhârî* hatim duası yapılmıştır. Ayrıca kütüphaneye açılışta Yâkut'un [el-Mu'tasım] ve Şeyh Osman'ın hatları ile iki aded *Meşârik*'in konulduğu belirtilmiştir.⁸⁰² Aradan bir yıl geçtikten sonra 1 Rebûlâhîr 1154/16 Haziran 1741 tarihinde kütüphanede tamamlanan *Sahîh-i Buhârî* hatmi sebebiyle hafız-ı kütüblere, mücellidbaşaya ve mustahfızlara ihsanda bulunulduğunun belirtilmesi⁸⁰³ vakfiyedeki ifade edilen *Sahîh-i Buhârî* derslerinin uygulandığını da göstermektedir. Kütüphanede ders veren muhaddis, dersiâmın ve şeyhulkurranın derslerine katılan öğrenciler için de tahsisat ayrılmıştır.⁸⁰⁴

Ayasofya Kütüphanesi'nde hadis derslerinin verildiğini gösteren bir husus da Sadrazam Kethüdâsı Mehmed Emin Ağa'nın *Sahîh-i Buhârî* ve şerhlerinden oluşan 22 ciltlik kitablarını kütüphanede ders veren âlimlerin bu eserlerden istifa etmesi için Ayasofya Kütüphanesi'nin dışına yerleştirdiği bir dolabın içine koymasındır.⁸⁰⁵

Târîh-i Sülâle-i Köprülü, Marmara Üniversitesi SBE, 2006; Ayaz, “Köprülülerin Şam, Mısır ve Hicâz Ulemâsı ile Münâsebetleri” s, 316.

⁸⁰¹ Aydın, Mesut, **Subhî Tarihi**, Kitabevi, İstanbul, 2007, s, 620.

⁸⁰² Aydın, **Subhî Tarihi**, Kitabevi, İstanbul, 2007, s, 620.

⁸⁰³ Erünsal, **Osmanlılarda Kütüphaneler**, s, 197.

⁸⁰⁴ Erünsal, **Osmanlılarda Kütüphaneler**, s, 198.

⁸⁰⁵ Erünsal, **Osmanlılarda Kütüphaneler**, s, 206.

Açılışının üzerinden 115 yıl geçtikten sonra 1168/1754-55 tarihinde Ayasofya Kütüphanesi'nde Buhârî-i şerîf kıraatinin yapılması için görevli tayin edilmesi bu geleneğin uzun yıllar devam ettirildiğini göstermektedir.⁸⁰⁶

26 Rebîulevvel 1163/5 Mart 1750 tarihinde I. Mahmud tarafından açılan Fatih Kütüphanesi'nde de aynı şekilde *Sahîh-i Buhârî* hatmi yapılmıştır. Sultan I. Mahmûd, Fatih Kütüphanesi'nin bitişiğine yaptırdığı mahfilde *Sahîh-i Buhârî* hatmi yapılmasını karar kılmıştır.⁸⁰⁷ Derviş Mehmed Paşa, Burdur'daki kütüphanesinde her gün *Sahîh-i Buhârî* okutulmasını şart koşmuştur.⁸⁰⁸

3. Tekkeler

İstanbul'da Murad Buhârî Tekkesi Şam'dan gelen âlimler için önemli bir konumdadır. Murad Buhârî'den sonra tekke şeyhlerinin hadis ilmine özel bir ilgi duydukları anlaşılmaktadır. Ayrıca Şam'dan gelen âlimlerden icâzet aldıkları görülmektedir. Aclûnî'nin *Hilyetü ehli'l-fadl* isimli sebetinin bir nüshasının sonunda, talebesi Ahmed b. Ubeyd b. Abdullah el-Attâr kendisinin *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim*, *el-Câmi 'u's-sağîr* icâzetlerini zikretmiş ardından Aclûnî'nin sebetinin icâzetini tekke şeyhi Beyzâde Mustafa Efendi'ye vermiştir.⁸⁰⁹

1681'de İstanbul'a gelen Murad Buhârî (ö. 1132/1720) için Anadolu Kazaskeri Mustafa Râsîh Efendi'nin yaptırdığı medrese, Mustafa Râsîh Efendi'nin oğlu Şeyhülislâm Damadzâde Ahmed Efendi tarafından tekkeye dönüştürülmüştür.⁸¹⁰ Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir belgeden anlaşıldığına göre aradan uzun zaman geçtikten sonra Sadrazam [Köse] Mustafa Paşa tarafından (ö. 1178/1765) 1167/1754 senesinde tekkede bazı değişikliklerden sonra düzenlenen vakfiyeyle "*Sahîh-i Buhârî-i şerîf rivayet olunmak üzere yevmî on akçe vazife ile Buhârî-i Serîf tadrîs ciheti hankâh-ı mezburda şeyh olanlara şart ü tayin*"

⁸⁰⁶ BOA, A.MKT.NZD, 55/63.

⁸⁰⁷ Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler*, s, 203.

⁸⁰⁸ Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler*, s, 445.

⁸⁰⁹ Dârulmesnevî, 63, 72a.

⁸¹⁰ Şimşek, Halil İbrahim, "Murad Buhârî", *DİA*, XXXI, 185-187.

edilmiştir.⁸¹¹ Dergâhta şeyh olanların *Sahîh-i Buhârî* okumak üzere görevlendirilmesi tekkelerin faaliyetleri açısından önemlidir. 18. yüzyılda I. Mahmûd'un kütüphane açılışlarında başlattığı *Sahîh-i Buhârî* hatimleri kısa bir süre zarfında yaygınlık kazanarak tekkelerde de görülmeye başlamıştır. Bu durum 18. yüzyılda artan hadis ilmi faaliyetlerinin bir yansıması olarak görülebilir. Aynı zamanda bu dönemde hadis ilmi ile iştigal eden âlimlerin sûfî yönlerinin de kuvvetli olması tekkelerde de hadis okuma faaliyetlerinin artmasını sağlamıştır. Murad Buhârî Tekkesi'nin post-nişîni olan Şeyh Feyzullah Efendi el-Eyyubi, (ö. 1284/1867) *Ahsenü't-tahdîs fî rivâyeti'l-hadîs* ismiyle bir hadis şerhi kaleme almıştır.⁸¹²

Tasavvuf ve hadis ilminin 18. yüzyıldaki bu birlikteliği 19. yüzyılda da etkisini gösterecek ve Gümüşhanevî tasavvuf irşadını derlediği hadis eseri üzerinden yapacaktır. Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî, sonradan Gümüşhânevî tekkesine dönüşecek olan Fatma Sultan Camii'inde kendi telifi *Râmuzu'l-ehâdîs*'i uzun yıllar okutmuş ve burada birçok talebeye icâzet vermiştir. Kemahlı Hacı Feyzullah Efendi 1308/1891 senesinde Şam'a gittiğinde Halidiye tekkesinin şeyhi Mehmed Esad Efendi ile birlikte tekkede Nevevî'nin Erbaîn'ini okumuş ve kendisinden icâzet alarak İstanbul'da Hâlidî hâlifesi olarak vazife yapmıştır.⁸¹³

Mantıkî Mustafa Efendi'nin (ö. 1244/1828-29) *Şerh-i Şifâ-i şerîf* isimli eserinin kendi hattı olan nüshasının Filorina Baba Efendi Dergâhı Kütüphanesi'nde bulunması⁸¹⁴ da tekkelerde daha çok şemâil-delâil türü eserlerin okunduğunu göstermektedir. Şeyh Mehmed Dede Çelebi'nin (ö. 1130/1718) Üsküdar'da Şeyh Mahmud Efendi Âsitânesi'nde kürsî-nişîn ve nâkil-i hadis olduğu belirtilmiştir.⁸¹⁵

⁸¹¹ BOA. C. EV. 646/32566.

⁸¹² Feyzullah Efendi, *Ahsenu't-tahdîs*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1281/1864.

⁸¹³ Hâlid el-Bağdâdî, *Feraidu'l-fevaid*, trc., Kemahlı Fazıl Hacı Feyzullah Efendi, Matbaatu'l-İlmiye, Kahire, 1313/1895, s. 3-5.

⁸¹⁴ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 36.

⁸¹⁵ Şeyhî, *Vekâiyu'l-fudalâ*, II, 430-431.

Tirmizî'nin *eş-Şemâil*'ini tercüme eden Şeyh Hüsameddin en-Nakşibendî (ö. 1280/1863) uzun yıllar tekkelerde Mesnevîhân olarak Mesnevî-i şerîf okutmuştur. 1247 senesi hac dönüşü talebesi Mehmed Sûfî Efendi'nin Yedikule'deki Evhadüddin Dergahı'na yerleşmiş Cuma günleri Mesnevî okutmakla birlikte Salı geceleri, *Sahîh-i Buhârî* ve *Mesâbîh* okutmuştur. 1267 senesinde ise Hâce Selim Efendi dergâhına intikâl etmiş ve dergâhta bulunan camide Salı günlerini ilm-i hadise hasretmiştir.⁸¹⁶

Kuloğlu Mustafa olarak anılan sûfî şâir *Mesâbîh*'in ilk bölümünü tercüme ettiği manzumenin girişinde Şeyh Sinan Efendi'den övgü ile bahsetmiş ve onu *Mesâbîh*'in tercümanı olarak nitelemiştir.⁸¹⁷ Bu ifadeden *Mesâbîh*'i tekkede dinlediği net olarak anlaşılmasa da Şeyh Sinan Efendi'den *Mesâbîh* ile ilgil bazı malumatlar edildiği anlaşılmaktadır.

Öziçeli Şeyh Muslihuddin Efendi (ö. 1052/1642-43), Sofyalı Bâlî Efendi'den (ö. 960/1553) Halvetiye tarikatini ahz etmiş ve beldesinde bulunan tekkede va'z u nasihatın yanında nâkil-i hadîs ve tefsîr vazifesini yerine getirdiği belirtilmiştir.⁸¹⁸

Osmanlı medrese eğitiminde hadis ilmi genel hatlarıyla ele aldıktan sonra, üçüncü bölümde Osmanlı döneminde yazılan eserler ve eser telif türleri üzerinden Osmanlı dönemi hadisçiliği ve bunun etkileri ele alınacaktır.

⁸¹⁶ Hasan Hüsameddin Efendi, *Şerhu's-Şemâil*, Yahya Efendi Matbaası, İstanbul, 1287, s, 408-409.

⁸¹⁷ Kuloğlu Mustafa, *Şerh-i Dîvân-ı Mesâbîh*, Beyazıt, 1222, 3b. (*Mesâbîh*'in ol idi tercümânı, sözüdür cümle *tibyân-ı meşâyih*)

⁸¹⁸ Uşşakizade, *Zeyl-i Şekâik*, 129.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
OSMANLI DÖNEMİ HADİSÇİLİĞİ ve HADİS ESERLERİNİN GENEL
ÖZELLİKLERİ

A. Osmanlı Hadisçi Kimliği ve Etkileyen Âmiller

1. Bürokratik Medrese Sistemi

Osmanlı medreselerinin en önemli özelliği hiç şüphesiz medreselerin mertebelere göre tasnif edilmesidir. Zaman zaman isimlendirmeler değişmekle birlikte Hâşiye-i Tecrîd, Hâşiye-i Miftâh, Hâşiye-i Telvîh medreseleri şeklinde kitap adlarına; yirmili, otuzlu, kırklı, ellili, altmışlı şeklinde müderrise ödenen günlük ücretlere ve hâriç, dâhil, Sahn, Süleymaniye, dârülhadis şeklinde medreselerin statüsüne göre derecelendirilmiş medrese sisteminin⁸¹⁹ eğitime birçok yenilik getirdiği âşikârdır. Fatih Sultan Mehmed'in düzenlediği bu sistemde müderrislerin sürekli farklı mertebeler atlayarak medreselerde görev yaptıktan sonra kadılığa terfileri öngörülmüştür.

a. Bürokratik Görevler

Osmanlı müderrislerinin telifatının niceliğine de yansıyan yenilik olarak değerlendirilebilecek ilk hususu, medrese hocasının bir medresede kısa süre görev yapmasıdır. Medrese sisteminin ilk amacı kâdî yetiştirmek olduğundan medreseden mezun olan bir talebe belli bir müddet mülâzım olarak bekler daha sonra ataması yapılırdı. Ataması yapılan müderris alt rütbedeki medreselerden başlayarak sırasıyla üst rütbedeki medreselere atanırdı. Alt medreselerde öncelik âlet ilimlerine verilmişti. Kâdî olmak isteyen bir müderris bütün mertebeleri tamamlamadan da bulunduğu herhangi bir medreseden medresenin rütbesine göre kâdî olarak tayin edilebiliyordu. Medreselere Fatih Sultan Mehmed tarafından getirilen bu sistemle bir âlimin uzun yıllar aynı medresede ders okutması hedeflenmemiş, kısa süreli görevlerden sonra kâdî olmak amaçlanmıştır. Bir âlimin uzun yıllar aynı talebeyle aynı medresede ders verememesi hadis ilmi gibi nakle dayanan ilimlerin aynı hoca ve aynı talebeyle birlikte uzun süreli tahsil edilememesi sonucunu doğurmuştur. Bunun bir diğer yansıması ise bu kısa süreli eğitim için derleme türünde kısa risâlelerin tedrisinin öncelenmesidir. Müderrisin ve talebenin bir-iki senede bir üst medreseye yükseldiği bu sistem ma'kûlâta dayalı ilimler için yeterli görünse de hadis ilmi gibi menkûlâta dayalı ilimler

⁸¹⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, I, 111; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s, 11-17; İpşirli, *Medrese*, *DİA*, XXVIII, 330.

için yeterli olmamış görünmektedir. Osmanlı'nın son dönemlerinde teklif edilen ıslah-ı medâris risâlelerinde de bu konuya temas edilmiştir.⁸²⁰ Dolayısıyla mertebelere göre düzenlenen medreselerin rekâbet açısından olumlu yönleri bulunmakla beraber bir konuda derinleşme açısından olumsuz yönleri de olmuştur.

Medresede müderris olup ilim tedarik ederken hep bir üst mertebeye yükselme ve sonucunda kâdî olma düşüncesi ömrünün uzun yıllarını belli bir alana tahsis edememeyi beraberinde getirmiştir. Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi, Fatih Sultan Mehmed'in medreseleri mertebelere taksim edip birçok mansıp tayin etmesini medrese eğitiminin sorunlarından biri olarak değerlendirmiştir.⁸²¹ “*Hâlâ tarik-i ilimde merâtib ve menâsib vaz'ı haylice nâ-mâkûldür. Vilâyet-i Rûm'da Ebu'l-Feth merhumdan sudûr eylemiştir. Gerçi kendüleri tahsîl-i ulûma terğîb murâd edindiler. Bi-haysü't-tertîb herkesi kat '-ı merâtibe sa 'y itsün fikr ettiler. Ma'a zâlik müstakimden çıkar ihtimâle vücûd vermemekle yol yanıldılar. Ba'de zamân ekâbir hâcelerin kopacağı ve irtisâ bâbı meftûh olub fasıl fasıl ameller olacağı fehm itmediler. Mücerred kat 'ı menâsib-i ilmiyye tayy-ı merâtib-i ameliyye ve fehmiyye ile olur kıyas eylediler.*”⁸²² demektedir.

Medrese merâtibinin en önemli gayesi olan bürokratik bir görev alma sonucu âlimlerin ilimle iştiğal etmeleri de çok kolay olmamıştır. Birgivî (ö. 981/1573) de “*ehlime ve evlâdına vasiyetim oldur ki, dânişmend olup medreseye varmayalar, kazasker kapısına mülâzemet etmeyeler ve kâdî ve bey kapısına ihtiyarlarıyla varmayalar, Allah Teâlâ'ya tevekkül edip ilm-i nâfi' tahsiline ve neşrine ve takvâya meşgul olup, helalden sevk olunandan kaçmayalar. Kimseden mal ve cihet ve mansıp talep etmeyeler.*”⁸²³ demektedir. Birgivî'nin bizzat İstanbul'dan uzaklaşarak Birgi'de bulunan dârulhadîse gitmesi ve ilmiye silkinden uzak durulması gerektiğini belirtmesi Osmanlı hadis çalışmaları açısından önemli bir

⁸²⁰ Bir müderrisin Sarf eğitimi verirken bu alanda uzun süre tedarik yapması ile alakalı şöyle denilmiştir. “*Sarf müderrisi sarfi bu vechle defa 'ât-i adide ile tedarik edince bu fende iktisâb-ı meleke ederek suret-i tedarik teşhimde talebe azîm istifâde eyler.*” **Beyânu'l-Hak Dergisi**, aded, 12, s, 251.

⁸²¹ İzgi, **Osmanlı medreselerinde İlim**, I, 65.

⁸²² Gelibolulu Mustafa Âlî, **Mevâ'idü'n-nefâis fi kavâidu'l-mecâlis** (Tıpkıbasım), haz. Cavid Baysun, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1956 s, 102-103.

⁸²³ Martı, Huriye, **Birgivî Mehmed Efendi**, TDV, Ankara, 2008, s, 36.

örnekliktir. Zira hadis ilmiyle daha fazla iştigal eden âlimlerin devlet kadrolarında görev almaktan uzak durdukları görülmektedir. Özellikle Birgivî'nin önemli takipçilerinden sayılabilecek, Dâvûd-i Karsî ile Akkirmânî'nin bu konuda Birgivî'yi takip ettikleri söylenebilir.

Gelibolulu Âlî Efendi (ö. 1008/1600) müderrisler hakkında şöyle demektedir: *“Niceleri birer medrese ile tekâ’üd ihtiyâr idüb bâkıyye-i ömrlerini ilm ü ibâdet ile ve du’â-i devlet-i pâdişâh-i İslâm ile geçürürlerdi. Aralarında şimdiki gibi şöret ve zînet yok idi. Her biri mansıbında istikâmet ve adâlet idüb vardıkları yerde ‘ibâdullâha rahmet olurlardı. Ve tekâ’üd itdüklerinde gece ve gündüz ilm-i serîfe iştigâl idüb nice te’lifât ve tasnîfât vücûda getirirlerdi.”*⁸²⁴ Gelibolulu'nun bu ifadelerinden Osmanlı dönemi âlimlerinin müderrislik ve kâdîlik gibi görevleri esnasında çok fazla telif üretemedikleri ve buna vakitlerinin olmadığı anlaşılmaktadır. Gelibolulu'nun telif ve tasnîfin ancak emeklilikten sonra mümkün olabildiğini belirtmesi önemlidir. Birçok âlimin görev başında vefat etmesi ve ilerleyen yaşlarda telifin zorluğu gibi sebepler telifâtın niceliği konusunu fikir vermektedir.

Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), gerçek ilim isteyen talebenin kadılıklara uğramaması gerektiğini *“imdi tâlib-i sâdik sahihçe tahsîl murad ederse lâyük budur ki ol-kazâlara uğramaya. Emr-i maaşı bir gayrı yerden tedârik eyleye”* diyerek belirtmiştir.⁸²⁵ Ayrıca Hocazâde'nin (ö. 893/1488) şöyle dediğini aktarmıştır. *“Ben dahî Seyyid [el-Cürcânî] rütbesine vâsıl olurum, eğer birkaç mânî' olmasaydı. Evvelâ, onlar ömrünün evvelinden âhirine dek ders takriri ile kânun üzere şuğl eylediler. Benim zaman-ı şuğluma menâsıb-ı ecnebiye tedâhül eyledi. Yani kazâ ve fetvaya mübtelâ olup şuğlden kaldım.”*⁸²⁶ Kâdîlik görevinin ilimle uğraşmaya engel teşkil etmesi Osmanlı dönemi değerlendirilirken gözönünde bulundurulması gereken bir konudur. Ali Uşâkî (ö. 1200/1785-86) de ilimler

⁸²⁴ Kasım Ertaş, “Gelibolu’lu Mustafa Âlî’nin Nasîhatu’s-selâtîn İsimli Eserinin Tenkidli Metni”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2008, s, 98; Çelik, Murat, “Gelibolulu Mustafa Âlî ve Dönemin Eğitim Sistemine Yönelik Eleştirileri”, **Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2014, sayı: 4, s, 86.

⁸²⁵ Kâtip Çelebi, **Mizânu'l-hakk fi ihtiyâri'l-ehakk**, s, 154.

⁸²⁶ Kâtip Çelebi, **Mizânu'l-hakk fi ihtiyâri'l-ehakk**, s, 154.

tertibine dair kaleme aldığı manzumede medrese talebesinin farklı gayeler için ilim tahsil etmemesi gerektiğini şu dizelerle ifade etmiştir.

*Kâdî ya müftî müderris olmak için okuma
Hem dahî hasma galebe çalmak için okuma*⁸²⁷

Dâvûd-i Karsî (ö. 1169/1756), 1151/1738 senesinde tamamladığı Birgivi'nin (ö. 981/1573) usûl-i hadisine yazdığı şerhte Birgivi'den alıntıyla onun zamanındaki kâdîları “*ilimlerini şerre âlet edenler*” olarak nitelemesi kâdîlık mesleğinin hem ilmin gayesi olmasını hem de kâdî olanların ilimle ilgilerinin olmadığını belirtmesi açısından önemlidir.⁸²⁸ Bu bağlamda Dâvûd-i Karsî örnek aldığı Birgivi'nin yolunu takip ederek İstanbul'dan uzaklaşmış, ilmî çalışmalarına ve telife ağırlık vermek için makam ve mansıptan uzak durmayı tercih etmiştir. Müderrislerin buldukları medresenin rütbesine göre hemen kâdîlığa geçmek istemeleri kâdîlıktan elde edilen gelirin müderrisliğe göre çok yüksek olmasından kaynaklanmaktadır.

Atûfî (ö. 948/1541) ve Şeyhzâde (ö. 950/1543) gibi müderrislik görevinden ayrılmış âlimlerin kendilerini eser telifine vermiş olmaları ve bu sayede eserlerini yazmış olmaları konumuz açısından önemlidir. Devlet kadrolarında görev yaparken eser telifine zaman ayıramama ancak ayrıldıktan sonra eser telif edebilme, hadis alanında nicelik olarak görülen azlığın sebeplerin bir tanesidir.

b. Usûl/Alet ilimleri

Medrese eğitim sisteminin bir diğer tarafı da âlet ilimlerine yoğunlaşırken diğer ilimlerin geri planda kalabilmesidir. Kutbuttin İznîkî (ö. 821/1418), *Telfikâtu'l-Mesâbih* (*Tevfikâtu'l-Mesâbih*) isimli şerhinde “*Tefsîr ve hadis ilmi en önemli ilimler olmalarına rağmen, zamanımızın âlimleri bunları tahsile gereken önemi vermeyip daha çok âlet ilimleri ile uğraşmaktadırlar.*”⁸²⁹ demiş, Seydî Çelebi, “*Bilindiği gibi hadis ilmi Kur'an'dan sonra*

⁸²⁷ Ali Uşâkî Derûnî, *Kaside fi'l-kütübi'l-meşhure fi'l-ulum*, Köprülü Asım Bey, 172b.

⁸²⁸ Dâvûd-i Karsî, *Şerhu Risâleti usûli'l-hadis*, s. 68.

⁸²⁹ Yıldırım, “Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri”, s. 92.

ilim ve irfân içerisinde en faziletli ve yücesi, en değerli ve şereflişidir. Zira Allah Teâlâ'nın kelâmından muradı ancak onunla bilinir, hükümlerinde gözetmiş olduğu yüce maksatlar bu yolla ortaya çıkar. Ne var ki zamanımızda çocuklarımızın hadis ilmini tahsile karşı himmetleri zayıflamış, onu ikmâl etme uğrunda azimleri körelmiştir",⁸³⁰ değerlendirmesini yapmıştır. Okçuzâde'nin (ö. 1039/1630), "Ben Rum âlimlerinin hadise karşı himmetlerini eksik gördüm. Onların tabiatı, diğer ilimlere karşı güçlü idi"⁸³¹ ifadesinde diğer ilimlerle âlet ilimlerini kasetmektedir.

İmam Birgivî'nin usûl-i hadîs risâlesinin sonunda "buraya kadar zikrettiklerimizin bilinmesi, burada (هنا) zarûrî olmasa da zamanımızda kardeşlerimizden bazıları hadislerle ilgili müşkilâtı çözmeye ile uğraşırken bu saydığımız isimleri işittiğinde şaşırıyorlar. Biz de bu şaşkınlıklarını izâle etmek için bunları açıkladık" demektedir. Dâvûd-i Karsî (ö. 1169/1756) bu risâlenin şerhinde burada (هنا) kelimesini "yani bilâdımızda bilinmesi zarûrî olmasa da beyan ettik zira onlar çoğunlukla diğer şeylerle uğraşıyorlar [sarf, nahiv, mantık ve âlet ilimlerini okuyorlar]"⁸³² nadiren hadis okuyorlar demiştir."⁸³³ Dâvûd-i Karsî'nin özellikle âlimlerin diğer ilimlerle uğraştığını belirtmesi ve tercümesini yapan Abdülazîz Efendi'nin bunu sarf, nahiv ve mantık gibi âlet ilimleri olarak nitelemesi Osmanlı'nın ilk döneminden itibaren hadis ilmine ilginin azlığının ve medrese eğitim sisteminin ağırlık verdiği konuları göstermesi açısından önemlidir.

Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1895), Mahmud Esad Efendi'nin (ö. 1918) *Usûl-i hadîs*'i üzerine yazdığı takrizde "Ulûm-ı şettâda mahâret-i behiyyeleri müsellemler olduğu gibi bu diyarda garîb kalmış olan usûl-i hadisi dahî selîsü'l-îfâde ve sehlü'l-istifâde bir sûrette telife muvaffâkiyet valâlarından dolayı zât-ı âlîlerini lisân-ı iftihâr ile tebrike ibtidâr ederim" demektedir. Ahmed Cevdet Paşa'nın vefat etmeden birkaç yıl önce 25 Zilkade 1308/2 Temmuz 1891'de yazdığı bu değerlendirme yazısında "**bu diyarda garîb kalmış olan usûl-i**

⁸³⁰ Seydi Çelebi, **Buhârî'de Yönetim Esasları**, yay. haz. Mehmet Erdoğan, Dârulhadis, İstanbul, 2000, s. 57.

⁸³¹ Okçuzade Mehmed Şahi Bey, **el-Makamu'l-Mahmud**, trc. Hür Mahmud Yücer, Mehmet Ruzi, Darulhadis, İstanbul, 2006, s. 26.

⁸³² Abdülazîz Efendi, **Mukarribü't-tâlibîn**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1290, s. 77.

⁸³³ Dâvûd el-Karsî, **Şerhu risâleti usûli'l-hadis**, yy. s. 176.

hadis” değerlendirmesi dikkat çekicidir. Tüm bu ifadeler medrese eğitim sisteminin sonuçları olarak ortaya çıkmış görünmektedir.

Pertevniyâl Vâlide Sultan Camii’nde va’z edilecek olan Şifâhânlık ile Buhârîhânlık vazifelerine atanmak için arzuhal veren Süleymâniye Dersiâmı Numan Efendizâde Mehmed Esad Efendi ile Bâyezîd dersiâmı Kayserili Ali Rıza Efendi’nin arzuhallerinde “*birimiz şerhi Akâid ve Mir’ât müdâresesiyle ve diğerimiz İzhâr Şerhi Adalı müzâkeresiyle*” vakit geçirmekte olduklarını belirtmişlerdir. Buhârîhânlık gibi bir vazifeye atanırken bile hadis tedrisi ve telifi yerine lügat ve kelimelerine dair okuttukları eserleri zikretmiş olmaları Osmanlı âlimlerinin ilgi alanlarını göstermektedir. Zira Buhârîhânlık görevine atanmak isteyen dersiâmlar, hadis ilmi ile ilgili herhangi bir irtibatlarının olduğunu zikretmemişlerdir.⁸³⁴

Âlet ilimleri ile yoğun bir şekilde ilgilenmekten dolayı hadis ilmi ile daha az ilgilenildiğinin Osmanlı dönemindeki âlimler tarafından dile getirilmesi bu konuda önem arz etmektedir. Diğer bir konu da az da olsa hadis alanında telifâtı olan âlimlerin bu eserlerinde de yine lügat ilimlerinin ağırlığının hissedilmesidir. Kemalpaşazâde’nin (وسأخبركم بأول أمرى)⁸³⁵ hadisinin şerhinde Cevherî, Fîrûzâbâdî, Zemahşerî, Vâhidî, Teftazânî, Merginânî, Necmeddin en-Nesefî gibi âlimlerin lügat ilmi ile ilgili açıklamalarından nakillerde bulunması hatta muhaddis Nevevî’nin hadis şerhlerinden değil de *Tehzîbu’l-esmâ ve’l-lugât* isimli dil ile ilgili eserinden nakilde bulunması hadis şerhlerinde dil ilimlerine ağırlık veren Osmanlı âlimlerinin eğitimlerinin etkisini görmek mümkündür. Zira şerhin önemli bir bölümü “*İsâ’nın (as) müjdesidiyim*” ifadesindeki “beşâret” kelimesinin âyetler ve tefsirlerle izahı mahiyetindedir.⁸³⁶

Kendisine Sultan tarafından *Erbaîn* tercümesi yapma vazifesi verilen Taşköprüzâde Kemâleddin Efendi (ö. 1030/1621), *Miskiyyetü’l-hitâm fî ehâdisi seyyidi’l-enâm* isimli

⁸³⁴ İBB Atatürk Kitaplığı, PVS_Evr_00958.

⁸³⁵ (وسأخبركم بأول أمرى، دعوة إبراهيم، وبشارة عيسى، ورؤيا أمي التي رأيت حين وضعتني، أنه خرج لها نور أضاعت لها منه قصور الشام)

⁸³⁶ Kemalpaşazâde, “Risale fî şerhi hadisi -Seuhbiruküm bi-evveli emri”, **Resâilu İbn Kemâl**, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1316, s, 102-107

eserinde hadis alanında behresinin olmadığını “*Müddet-i ömrünü tahsîl-i ulûm-ı arabîyye ve edebîyye ve tekmîl-i funûn-ı akliyye ve şer’iyyeye hususan üstadımız olan üstâdu’l-ulemâi ale’l-ıtlâk ve sâhibü’t-tefsîri ale’l-ıtlâk, şeyhu’l-islâm ve müftî’l-enâm Hazret-i Mevlânâ Ebi’s-Suûd aleyhi’r-rahmeti’l-meliki’l-vedûd hizmetinde nice yıllar nakd-i ömrünü kıraat-ı tefsîr ve mukâbele-i fetâvâ hizmetinde harc-ı ifnâ edip...*”⁸³⁷ sözleriyle ifade etmiştir. Önemli vilayetlerde kâdîlik yapmış, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği gibi üst makamlarda bulunmuş bir Osmanlı âliminin ömrünü lügat ve aklî ilimlerle geçirdiğini belirtmesi ve erbain tercümesi yaparken bu konuda yetersiz olduğunu dile getirmesi Osmanlı döneminde hadis alanına gösterilen ilginin durumunu ifade etmektedir.

Feyzullah b. Abdullah el-Mevlevi el-Eyyubi (ö. 1284/1867), yazdığı *Ahsenu’t-tahdîs* isimli sekiz sayfalık risalesinin girişinde hadis ilmi ile ilgili açıklamalar yaptıktan sonra risâlesini *Sünen-i Tirmizî*’de geçen (سَبَقَ الْمُفْرِدُونَ) hadisindeki “*el-müfridûn*” kelimesine *el-Kâmûsu’l-muhît* tercümesinde yanlış karşılık verilmesi üzerine yazmıştır.⁸³⁸ İlk bakışta bir hadis risâlesi olarak görünen eser bir kelimenin anlamı hakkında yazılmış ve matbaada basılmıştır. Bu durum Osmanlı âlimlerinin dil alanındaki özenini ve dikkatini göstermekle beraber hadis alanındaki durumunu da göstermesi açısından önemlidir.

Musâ Kâzım Efendi (ö. 1920), medreselerin ıslahı için kaleme aldığı metinlerde Osmanlı âlimlerinin lügat ilimlerine ağırlık verdiğini bu yüzden diğer ilimlerin bu ilimlerin gerisinde kaldığını şöyle ifade etmiştir: “... *layıkıyla fıkıh okumuyoruz. Zira vakit bulamıyoruz. Tefsir, hadis ... onlara hiç ehemmiyet bile vermiyoruz. Bu nasıl tahsil? Böyle şey olmaz.*”⁸³⁹ Âlet ilimlerine verilen ağırlığın Osmanlı’nın ilk dönemlerinden başlayarak son dönemlerine kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum İslâmî ilimler için vazgeçilmez bir durumdur. Ancak âlet ilimlerinden sonra diğer ilimler konusuna da ağırlık verilmemesi daha Osmanlı döneminde eleştirilmiştir. Musa Kâzım Efendi’nin eleştirilerini bu gözle

⁸³⁷ Taşköprizâde Kemâleddin, *Miskiyyetü’l-hitâm*, Şehid Ali Paşa, 416, 7b.

⁸³⁸ Feyzullah b. Abdullah el-Eyyûbî, *Ahsenu’t-tahdîs*, Dâru’t-Tıbbâti’l-Âmire, 1279, İstanbul, 1-8; Karş, Mütercim Asım Efendi, *Okyanûsu’l-basît*, İstanbul, 1304, I, 1236.

⁸³⁹ Yılmaz, Macit, “Mûsâ Kâzım Efendi’de Eğitim Öğretim ve Medreselerin Islahı”, *Erzurumlu Şeyhulislam Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu -Tebliğ ve Müzakereler-*, Erzurum, 2014, s. 163. (Bkz. Musa Kazım, *Medreselerde Tedrîsâtın Islahı, Sırât-ı Müstakîm*, adet 54, s. 23.)

okumak gerekmektedir. Arapça ve felsefe hocası olan Babanzâde Ahmed Naîm Efendi'nin *et-Tecrîdu's-sarih*'i başarılı bir şekilde tercüme etmesi ve tercümenin ilk cildinde hadis usûlü konularını yazması Osmanlı döneminde âlimlerin hadis alanına eğildiklerinde yetkin eserler verebileceğinin göstergelerindendir. Ancak eğitim sistemi ve toplumsal şartların hadis konusuna ağırlık vermelerini sağlayacak bir muharrik gücü taşımadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Muhammed Zâhid el-Kevserî, İstanbul'dan Mısır'a göç etmek zorunda kaldığında Mısır'daki tartışmalara bigâne kalamamış ve son dönem hadis âlimleri arasından mümtaz bir konuma yükselmiştir. Eserleri, icâzetleri ve talebeleri bunun en önemli göstergesidir. Dolayısıyla Osmanlı âlimlerinin âlet ilmine ağırlık vermeleri bir eksikliği değil bir tercihi ve siyasi-sosyal şartların doğal bir sonucunu yansıtmaktadır.

2. Mantık İlmi/Nazarî Düşüncenin Etkisi

Osmanlı döneminde Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210) ekolüne mensup âlimlerle hoca-talebe ilişkileri çerçevesinde gelişen mantık ve usûl ilimlerinin merkeze alındığı bir ilmî düşünce etkili olmuştur.⁸⁴⁰ Râzî'nin düşünce geleneğinin devamı sayılabilecek Seyfuddin el-Âmidî (ö.617/1220), Kâdî Beydâvî (ö. 691/1291), Adûduddin el-Îcî (ö.756/1355), Teftazânî (ö.792/1390) ve Cürcânî (ö.816/1413) gerek hoca-talebe ilişkileri gerekse eserleri bakımından ilmî faaliyetlerini bu düşünce sisteminin içerisinde yürütmüşlerdir. Gazzâlî (ö.505/1111) ile başlayıp ve Fahreddin er-Râzî'nin olgunlaştırdığı felsefeyi kelâm ilminin içerisinde ele alma düşüncesi ile İslam dünyasında kelâm ilmi, felsefeyi de içerisine alan bir ilim hüviyetini kazanmıştır.⁸⁴¹

Cürcânî'yle birlikte Mısır'a giden Molla Fenârî, Mısır'da Cürcânî ile birlikte Mübarek Şâh'tan ders alan Hacı Paşa gibi âlimler ile Teftazânî'nin talebesi olan Burhaneddin

⁸⁴⁰ “Hikmet ile şeriat beynini cem eden muhakkiklerin eseri her asırda meşhur ve muteber olup revaç buldu. Ulemâ-yı a'lâmdan ve muhakkikînden İmam Gazzâlî ve İmam Fahru'r-Râzî ve Allâme Adûdiddîn ve etbâi ve Kâdî Beyzâvî ve Allâme-i Şîrâzî ve Kutbüddîn Râzî ve Sâdüddîn Teftazânî ve Seyyid Şerîf Cürcânî ve onların etbâ'ından Allâme Celâl Devvânî ve şâkirdleri makam-ı tahkik ve tedkike vâsil olup yalnız bir fende kalmadılar.”

⁸⁴¹ Kâtip Çelebi, **Mîzânu'l-hakk fi ihtiyâri'l-ehakk**, Ebuzziya Matbaası, İstanbul, 1306, s. 7. (Nihâyet müteahhirîn mebâhis-i hikemiyeyi bu ilme [kelâm] halt ettiler.) (sâbıkan mezkûr olduğu üzere ulûm-ı akliyye ve ulûm-ı hikemiyeye bu ilimlere tedâhül etmiştir. ol-ilimlerden bi-behre olan bu ilimlere dahî tamam mertebe vâkıf olamaz.)

Haydar el-Herevî gibi âlimlerle Râzî düşüncesi Anadolu'da ve sonrasında Osmanlı Devleti'nin medrese eğitim düşüncesinde etkili olmuştur.

Gazzâlî, Fahreddin Râzî ve onların metodunu takip eden talebelerle devam eden mantık ilminin bütün ilimlerde kullanılması düşüncesine karşı Şam'da İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) ve Nevevî (ö. 676/1277) çizgisi mantık-kelam-metafizik öğrenmeye karşı duruşları ile karşı cephede yer almışlardır.⁸⁴² Memlûkler dönemi hadis ilmi İbnü's-Salah çizgisinde devam etmiş daha sonraki hadis usûlü edebiyatı onun *Mukaddime fi ulûmi 'l-hadîs* isimli eseri çerçevesinde şekillenmiştir. Nevevî ile devam eden süreç, Zeynüddin İrâkî, Bedreddin İbn Cemâa, İbnü't-Türkmânî, İbnü'l-Mülakkîn, Ömer b. Raslan el-Bulkînî, İbn Hacer, Sehâvî, Suyûtî, Kasım b. Kutluboğa, Zekeriyâ el-Ensârî gibi daha birçok âlimin kaleme aldığı eserler ya *Mukaddime* ya da *Mukaddime* üzerine yapılmış şerh-hâşiye-ihtisarnazm edebiyatı üzerinden yürütülmüştür.⁸⁴³ Dolayısıyla Memlûk döneminde hadis ilimlerinin zirveye çıkması bu âlimlerin ve tabi oldukları medrese geleneğinin bir devamı niteliğini taşımaktadır.

Fıkıh usulünün mantık ilminin dâhil olmasıyla kazandığı yeni boyutta İslâmî ilimler geleneği 7/13. yüzyılda yeni bir kimlik kazanmıştır. Şam'da açılan Dârulhadis-medrese geleneğinin öncü âlimlerinden olan Nevevî ve İbnü's-Salâh'ın mantık ilmi karşıtlığının ve bu düşüncedeki âlimlere yaklaşımının neticesinde hadis ilminin, Râzî mektebine intisâb etmiş olan Anadolu-Osmanlı âlimleri ile yeni bir düşünceyle ele alındığı görülecektir. Râzî'nin soyundan gelen Cemâleddin Aksarâyî (ö. 791/1388-89 [?]) ve Musannifek'in (ö. 875/1470) ve Aksaray'da Cemâleddin Aksarayî'den ders alan Molla Fenârî'nin Osmanlı ilim düşüncesine etkileri açısından incelendiğinde Râzî ile İbnü's-Salah düşüncesi arasında Râzî düşüncesini tercih ettikleri açıkça görülmektedir. Diğer taraftan İbn Cemaa (ö. 733/1333), İbn Hacer (852/1449) ve Suyûtî'nin (ö.911/1505) fıkıh usûlü eserlerinin olmayışı mantık

⁸⁴² Başoğlu, Tuncay, **Fahreddin er-Râzî Mektebi**, İsam yayınları, Ankara, 2014, s. 252-264.

⁸⁴³ Kandemir, M. Yaşar, "Mukaddimetü İbni's-Salah", **DİA**, XXXI, 121-124.

karşıtı tarafın duruşu olarak görülmüştür.⁸⁴⁴ Dolayısıyla İbn Hacer gibi Memlûk dönemi âlimlerinin eserleri diyâr-ı Rûm'a intikâl etse de düşünce sistemi açısından intikâl etmemiştir.

Osmanlı'nın özellikle ilk dönemlerinde İbn Hacer'in *Sahîh-i Buhârî* şerhi *Fethu'l-bârî*'den ziyade Adûduddîn el-Îcî'nin talebesi olan Kirmânî'nin *el-Kevâkibü'd-derârî* isimli şerhinin yaygın olması bağlı bulunulan geleneği gösteren örneklerden biridir.

Gazzâlî'den sonra fıkıh usûlü, kelâm ve felsefe ilimlerine mantık ilminin dâhil olması ve içiçe geçmişliği Osmanlı dönemi literatürünün Gazzâlî, Râzî, Kâdî Beydâvî, Teftazânî, Cürcânî'nin metinleri veya bu düşünceye mensûb âlimlerin çalışmaları merkezli yürümesine sebebiyet vermiştir. Hadis ilminin bu ilim dallarının bakış açısı ile ele alınması bunun bir sonucudur. Osmanlı âlimleri, mantık karşıtı olan ve bu konuda eserler yazan âlimlerin ilmî düşüncesini taşıyan Memlûk dönemi önemli hadis âlimlerini eserleriyle takip etseler bile en azından düşünce sistematiği açısından takip etmemişlerdir. Dolayısıyla hadis ilmi bu yeni nazarî düşünce içerisinde farklı bir bakış açısıyla ele alınmıştır.

İmam Birgivî'nin *Usûl-i hadîs*'inde munkatî hadisin tarifini verirken mantık ilmindeki tasavvuru örnek vermesi,⁸⁴⁵ bir hadis usûlü metninde mantık ilminin konularından bahsetmesi Osmanlı döneminde hadis ilminin farklı bir düşünce sistemi içerisinde değerlendirildiğinin göstergelerinden bir tanesidir. Zira daha önceki hadis usûlü eserleri mantık ilminin konularından bahsedilmesi bir yana mantık okumanın bile sakıncalı addedildiği bir düşünce okulu tarafından kaleme alınmıştır.

Dâvûd-i Karsî'nin mantık, lügat ve münazara alanında birçok eserinin bulunması onun hadis usûlü metninin mahiyetini ifade etmesi açısından önemlidir. *el-Mûcez fî şerhi Tehzîbi'l-mantık*, *Tekmile li-Tehzîbi'l-mantık*, *Şerhu'l-Îsâgucî fî'l-mantık* gibi eserler kaleme alan Dâvûd-i Karsî, hadis usûlü eserini de bu çerçevede yazmıştır. Hadis usûlü eserinde

⁸⁴⁴ Başoğlu, *Fahreddin er-Râzî Mektebi*, s, 263.

⁸⁴⁵ (Hadisler muttasıl ve munkatî olmak üzere ikiye ayrılır. **Munkatî (âm)** hadisin; muallak, mürsel, mudal ve **munkatî (hâs)** gibi çeşitleri vardır. Yani munkatî'nin âm ve hâs anlamları vardır. Mantıkta **tasavvurun (âm)**, tasdik ve **tasavvur (hâs)** olarak ikiye ayrılması gibi.)

Fahredden er-Râzî'den *İmam* diye bahsetmesi ve onun *Mahsûl* isimli fıkıh usûlü eserinden isim belirtmese de lafzen nakillerde bulunması bağlı olduğu geleneği göstermektedir.⁸⁴⁶

Suyûtî ve hocası Kâfiyeci'nin aralarında geçen bazı meseleler de iki ekolün zihni farklılıklarını ortaya koymaktadır. Suyûtî, hocası Kâfiyeci'nin eserlerini zikrederken onun tefsir ilminde *et-Teyssîr* ismiyle daha önce kimsenin ortaya koymadığı bir ilim icât ettiğini söylediğini zikretmiş ardından da hocasının Zerkeşî (ö. 794/1392) ve Celal el-Bulkînî'nin (ö. 824/1421) bu alandaki eserlerine muttali olamadığı zikretmiştir. Ancak burada Kâfiyeci'nin zikrettiği muhtemelen takip ettiği ekol sistematığı içerisinde bu ilmi yeniden tedvin ettiği'dir. Nitekim *El-Muhtasar fî ilmi'l-eser* isimli hadis usûlü eserinde de Kâfiyeci'nin, Gazzâlî-Râzî çizgisinde gelişen mantık ilminin diğer ilimlere tatbik edilmesini uyguladığı belirtilmiştir.⁸⁴⁷ Sehâvî'nin (ö. 902/1497) Kâfiyeci hakkında “*Aklî konuları içeren görüşleri vardır. Bunlardan güçlkle istifâde edilebilir, hatta neredeyse hiç istifâde edilemez. Bu görüşleri de nakillerle çelişir*”⁸⁴⁸ demesi iki farklı ekolün görüşlerini ortaya koyması açısından önemlidir.

Belli bir dönem İstanbul'da bulunan ve Türkçe de öğrenen Süleymân es-Semmân'ın (ö. 1170) diyâr-ı Rûm âlimlerine yönelttiği bir soruda, “*Ey Rum âlimleri! Ey mantık ve mefhûm üstadları bana haber verin*” diyerek Osmanlı âlimlerine bir nidası zikredilmektedir.⁸⁴⁹ Burada özellikle Osmanlı (Rûm) âlimlerine “*mantık ve mefhum âlimleri*” isimlendirmesi o dönemde de Osmanlı âlimlerine bakış hakkında bir fikir vermektedir. 1121/1710'da Mekke'ye giden ve orada Abdullah b. Sâlim el-Basrî'yle görüşen Ebu'l-Abbâs ed-Der'î, Basrî'nin talebelerinin “*Harameyn ulemâsının hadis ilminde üstün olduğunu, bunun dışındaki bölgelerin âlimlerinin ise diğer ilimlerde ilerlediğini*” söylemesi dönemindeki algıyı vermesi açısından önemlidir.⁸⁵⁰

⁸⁴⁶ Dâvûd-i Karsî, *Şerhu risâleti usûli'l-hadîs*, s, 101; Yusuf Şükrî Harpûtî, *Şerh alâ şerhi usûli'l-hadîs li-Dâvûd Karsî*, Dâru't-Tibâati'l-Âmire, İstanbul, 1293, s, 44.

⁸⁴⁷ Köksal, A. Cüneyd, *Fıkıh usulünün mahiyeti ve gayesi*, İstanbul, 2008, s, 60.

⁸⁴⁸ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, VII, 260.

⁸⁴⁹ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, II, 162.

⁸⁵⁰ Ebu'l-Abbâs ed-Der'î, *er-Rihletü'n-Nâsırıyye*, s, 367.

Matematik ve mantık alanında önemli çalışmaları olan Gelenbevî'nin (ö. 1205/1791) mantık alanında kaleme aldığı *el-Burhân* isimli eser matbaada basılmış ve üzerine birçok çalışma kaleme alınmıştır. Hadis usûlü alanında Dâvûd-i Karsî'nin *Şerhu usûli'l-hadîs*'ine hâşiye yazan Yusuf Şükrî Harpûfî, Gelenbevî'nin *el-Burhân*'ına da bir şerh yazmıştır. Yine hadis usulünden *Nuhbetü'l-fiker*'i tercüme eden Abdünnâfi İffet Efendi, *el-Burhân*'ı da tercüme etmiştir. Dolayısıyla mantık ilminin çerçevesini çizdiği, fıkıh usulünün anlamı belirlediği, içiçe geçmiş felsefe/tasavvuf/kelam ilimlerin meselelerini ortaya koyduğu Osmanlı ilim geleneğinin hadis ilmi ile ilgili telifatının bu gözle değerlendirilmesi gerekmektedir.

3. Hanefî Mezhebi Düşüncesinin Etkisi

Anadolu'nun fethedilmesinin akabinde Selçuklu Devleti ve sonrasında beylikler ve Osmanlı Devleti'nde hâkim görüş daima Hanefîlik olmuştur.⁸⁵¹ Anadolu hakkında yapılan gözlemlerde ve yazılan eserlerde bu etkiyi görmek mümkündür. 732/1332 yıllarında Anadolu'yu dolaşan İbn Battûta, Anadolu'da ehl-i sünnet inancının ve Hanefî mezhebinin yaygın olduğu gözleminde bulunmuştur.⁸⁵²

İbnü'l-Bezzâzî el-Kerderî'nin (ö. 827/1424) *Menâkıbü'l-İmâmi'l-Azam Ebî Hanîfe* isimli kitabını Sultan II. Murad'ın talebi doğrultusunda tercüme eden Muhammed b. Ömer el-Halebî, kendisini takdim ettiği yerde şöyle demektedir:

“... *Benî Âdem eyledi ve Benî Âdem içinden ehl-i tevhîdden eyledi ve ehl-i tevhîd içinden Muhammed Muştafa ve hâtem-i enbiyâ şallallâhu teâlâ aleyhi ve sellem ümmetinden eyledi ve bu ümmet içinde ehl-i sünnet ve cemâatten kıldı ve ehl-i sünnet içinden İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe-i Kûfî rahmetullâhi teâlâ aleyhin mezhebinden eyledi.*”⁸⁵³

⁸⁵¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Kalaycı, Mehmet, “Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetin Osmanlı'daki İzdüşümleri”, **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, 2016, cilt: XX, sayı: 2, s. 9-72.

⁸⁵² Kalaycı, Mehmet, “Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetin Osmanlı'daki İzdüşümleri”, s. 16; Aykut, A. Sait, İbn Battûta, **DİA**, XIX, 362.

⁸⁵³ Muhammed b. Ömer el-Halebî, **Tercüme-i menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe li'l-Kerderî**, Nuruosmaniye Ktp., 2615, 1b-2a; Kalaycı, Mehmet, “Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetin Osmanlı'daki İzdüşümleri”, **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, 2016, cilt: XX, sayı: 2, s. 23-24'ten naklen.

Uşşâkîzâde (ö. 1136/1724), Şeyhülislam Hanefî Mehmed Efendi'nin (ö. 1069/1658) tercemesini verirken ondan “*millet-i Hanefîyye'nin müftî-i müşkil-güşâsı*”, Hanefî milletinin sorunlarını çözen müftüsü olarak bahsetmiş ve Osmanlı toplumu için *millet-i Hanefîyye* tabirini kullanmıştır.

Osmanlı döneminde sünen/câmi türü hadis musannefâtından ziyade fıkıh kitaplarında bulunan hadis metinlerinin kaynak olarak kullanılması da Hanefî mezhebi merkezli düşüncenin bir ürünüdür. Fıkıh kitaplarında yer almayan ve Hanefî mezhebi imamlarının amel etmediği bir hadisi hem eserlerde kullanmak hem de bunu halka aktarmak özellikle halkın amel konusunda sorununu artıracığı gözönünde bulundurulmuştur. Nitekim İmam Birgivî, kâmet edilirken kâmete ziyade eylemek konusunda şöyle demektedir: “*Şol nesne ki kütüb-i fıkhiyyede olmaya ânı ziyâde eylemek sünnet-i Rasûlullâh'a muhâliftir. Ve sünnet-i Rasûlullâh'a muhâlif olan mekrûhdur ve hatâdır.*”⁸⁵⁴ Osmanlı toplumunda sünnete ittibain hadis kitaplarını okumak şeklinde değil, fıkıh (ilmihâl) gibi alanlarda yazılan eserler vasıtasıyla sağlanmaya çalışılmıştır.

Ebû Saîd el-Hâdimî (ö. 1176/1762), âyet ve hadîslerle amel etme konusunda şöyle demektedir: “*Bizim Hanefî fakihlerin görüşlerine muhalif bir âyet ve haber (hadîs) ya neshedilmiştir, ya te'vîl ya tahsis ya da tercih olunmuştur, şeklinde yorumlanır. Değilse bu haber onlara ulaşmamıştır şeklinde yorumlanmaz, fakahânın sözleri naslara tercih edilir.*”⁸⁵⁵ Bu bağlamda nassın değil de fikhın ve fakihin görüşünün öncelenmesi temel hadis metinlerine vukûftan ziyâde terâküm ederek gelmiş fikhî birikimin öncelenmesine işaret etmektedir. Nitekim Hâdimî'nin Medine'de kendisinden icâzet aldığı Muhammet Hayât es-Sindî (ö. 1163/1750), ihtilafli meselelerle ilgili kaleme aldığı risâlesinde “*zamanımızda mezheplere tabi olan kişileri ancak kendi mezheplerinden gelen nakillere itimad ettiklerini*

⁸⁵⁴ Birgivî, **Vasiyyet**, Hamidiye, 783, 166a-166b.

⁸⁵⁵ Hâdimî, **Mecâmi'u'l-hakâik**, s, 44; Çeker, Orhan, “Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin Mecâmi'u'l-Hakâik Adlı Eseri”, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1998, sayı: 8, s, 43-52.

*görürsün*⁸⁵⁶ demekle bu tutumu eleştirmektedir. Bu da Hicaz düşüncesi ile diyâr-ı Rûm arasındaki düşünce farklılığına işaret etmesi bakımından önemlidir.

Ebu'l-Hasen Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî'nin (ö. 1138/1726) İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) *Fethu'l-kadîr*'i üzerine yazdığı *Bedrû'l-münîr* isimli haşiyenin bir nüshasının girişine sonradan yazılan kısa bir mukaddime konuyla alakalı bilgiler içermektedir. Bu mukaddimedeki hâşiye sahibi, Sindî'nin dört mezhebin görüşlerinin dışına çıktığını, sahabe ve tabiîn ulemasının görüşlerine tabi olduğunu, bu yüzden yazdığı bu haşiyenin ancak harameyn uleması gibi muhaddis ve mezhepleri bilen âlimler tarafından kullanılabilceğini yoksa fitne olacağını belirtmiştir.⁸⁵⁷ Buna ek olarak ise, “*bir hadisle amel etmek için o hadisle nesh şüphesi ve teâruzunu ortadan kaldıran müctehid bir imamın amel etmesi gerektiği*” ifade edilmiştir.⁸⁵⁸ Muhtemelen bir Osmanlı âlimin kaleme aldığı bu mukaddimedeki 18. asırda Harameyn uleması ile İstanbul ulemasının farklı bakış açılarına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kendisi de Hanefî olan ve Hanefî bir fıkıh kitabını şerh eden Sindî'nin yazdığı bu eserde mezhep düşüncesinin dışına çıktığı ve bunun fitne olacağını ifade edilmesi mezhep düşüncesinin etkilerini göstermesi açısından önemlidir.

Gümüşhânevî, *Râmu'z-l-ehâdis*'i neşrederken eserin başına koyduğu rislâlelerden sonra *Râmuz* hakkında bilgi verdiği yerde, ahkâma muhalif görünse de bir muhaddisin hakkında hükmünü görmeden bu sahihtir bu zayıftır gibi hüküm vermede acele etmemek gerektiğini belirtmiştir. Kabul edilmeyen bir hadis başka bir mezhebin delili olabilir. Mezhep imamları hadisi delil olarak kabul etmeseler de hadis kitabının kıraati, talimi ve mütalaasının gerektiğini izah etmiştir.⁸⁵⁹ Bu düşünce hâkim olan mezhep düşüncesi dolayısıyla oluşabilecek tepkilere karşı bir ön bilgilendirme niteliği taşımaktadır.

⁸⁵⁶ Sindî, Muhammed Hayât, *el-Îkâf alâ sebebi'l-hilâf*, Dâru Sa'deddîn, Kâhire, 2012, s. 65-66.

⁸⁵⁷ İnce, İrfan, “12./18. Yüzyıl Medîne Şehrinde Hadis Merkezli Mezhep Eleştirisi: Ebu'l-Hasen es-Sindî El-Kebîr (ö. 1138), İlişkiler Ağı, İlmi Kişiliği, Mezhep Eleştirisi” “**Modernleşme, Protestanlaşma ve Selefilik-Modern islami yorumlarda metnin/nassın araçsallaştırılması-**” yayınlanmamış tebliğ.

⁸⁵⁸ Sindî, Ebu'l-Hasen, *Bedrû'l-münîr fi'l-keşf an mebahisi Fethi'l-kadîr*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 824.

⁸⁵⁹ Gümüşhânevî, *Râmu'z-l-ehâdis*, Taş Kışla-i Hümâyûn, 1275, s. 8.

Manastırlı İsmail Hakkı (ö. 1912), İbn Hacer el-Heytemî'nin *Hayrâtu'l-hisân fi menâkıbi'l-İmâmi'l-A'zam* isimli risalesini kendi yorumlarını katarak tercüme etmiş ve orada İmâm-ı A'zâm'ın hadis karşısındaki tutumunu da ele almıştır. Hanefî mezhebinin kıyası hadislerin önüne geçirmesi, sahih hadislere delilsiz muhalefet etmesi gibi konulardaki görüşlere cevap vermiştir.⁸⁶⁰ Manastırlı da Osmanlı döneminde âlimlerin amelî bakımdan hadislere yaklaşımı genellikle mezheb düşüncesi ve fıkıh kitapları merkezli olduğunu vurgulamaktadır.

Ömer Ziyâeddin Dağıştânî (1850-1920), *Zübdetü'l-Buhârî Tercümesi* isimli eserini yayımlarken başına “*İzâle-i şübhe*” adıyla bir yazı koymuş ve furûatta imamların ihtilafının cevazı üzerinde durmuştur. *Sahîh-i Buhârî*'deki hadisler okunduğu zaman uygulamada hadis-i şerîflere aykırı gibi görünen ameller konusunda akla gelebilecek şüpheleri izâle etmeye çalışmıştır.⁸⁶¹ Zira temel hadis eserleri okunduğu zaman örnek olarak zikretmek gerekirse namazın nasıl kılınacağı konusunda Hanefî mezhebi açısından birçok farklılıklar bulunmaktadır. Bu ihtilaflar hadis eserlerinin amele yönelik olarak okunmasını değil farklı amaçlarla tasnif edilen hadis eserlerinin okutulmasını öncelemiştir.

Yirminci yüzyılda *Meşâriku'l-envâr*'ı tercüme eden Süleyman Sırrı Efendi (ö. 1931) ise (لا صلاة لمن لم يقرأ بفاتحة الكتاب) “Fâtihâ'yı okumayanın namazı yoktur” hadisinin tercümesinde “*Namazda kıraatin farziyyeti (فأقرأ ما تيسر من القرآن) Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyunuz.*” âyet-i celîlesiyle sâbite olup bu hadîs-i şerîfler ise haber-i vâhid olarak isbât-ı farziyyete delil olamayacağı cihetle amelen bi'd-delîleyn ancak vucûb-i tilâvete sâbit olabilip (لا صلاة) demek

⁸⁶⁰ “Fatiha olmadan namaz olmaz” bir sahih hadis ise de haber-i vâhid olduğu için ‘Kur’an’ dan kolayınıza geleni okuyunuz.’ âyet-i kerimesindeki mutlak hükmü şarta bağlayamaz. Çünkü Hanefilere göre fazladan bir kayıt ilave etmekten ibaret olan takyid hükmü ortadan kaldırmak sayılır. Hâlbuki zayıf delil, kuvvetli delile karşı duramayacağından onu hükümsüz kılması câiz değildir.” demektedir. Manastırlı İsmail Hakkı, *Mevâhibü'r-rahman fi menâkıbi'l-İmam Ebî Hanifeti'n-Nu'man*, s, 208.

⁸⁶¹ Ömer Ziyâeddin Dağıştânî, *Zübdetü'l-Buhârî Tercümesi*, İstikbâl Matbaası, Trabzon, 1341, s, 5; Ömer Ziyâeddin Dağıştânî, “Fatiha'yı okumayanın namazı yoktur” hadis-i şerifinin tercümesinde mezhepler arasındaki görüş farklılıklarına değinmiş daha sonra kişisel bir müşahedesini aktarmıştır; Mısır'da 1331 senesinde İskenderiye'de iken Hz. Peygamber'i rüyasında görmüş ve bazı meseleleri Efendimiz'e arz etmiştir. Bu meselelerde namazda fatihanın okunması ile kadınlara dokunma ile abdestin bozulacağı da vardır. Hz. Peygamber'den; Fatiha konusunda mezheplerin hepsinden razı olmakla birlikte okumak daha ihtiyatlıdır cevabını, abdest konusunda ise kadınlara dokunmakla abdestin bozulmayacağı cevabını aldığını nakletmektedir. Bkz. *Zübdetü'l-Buhârî Tercümesi*, s, 127-128.

ise (لا كمال صلاة لمن لم يقرأ بفاتحة الكتاب) demek olarak asl-ı salâta nefy olmayıp belki kemâl-i salâta nefydir. Nefy-i kemâl ise nefy-i salâta müstelzim değildir.” demektedir.⁸⁶²

Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Rebiulevvel 1342/Ekim-Kasım 1923 tarihinde *Dâru'l-Hilâfe Medreseleri Ders Cedvelleri ve Müfredat Programı* adıyla yayınlanan ve Dâru'l-Hilâfe Medreselerinin ders programlarını düzenleyen talimatnâmede hadis-i şerîf derslerinin tedrisinde ehemmiyet verilecek noktalar belirtilmiştir. Bu talimatnamede hadis derslerinin okutulurken, hükmü sadece Hz. Peygamber zamanına hâs olmayıp umûmî hüküm içeren hadislerin okutulması ve hükmü terkedilmiş mensûh hadislerin derslerde takrîr edilmemesi gerektiği konusunda açıklamalar yapılması hadis ilminin ahkâma müteallik hususlardan ziyade ahlâka müteallik konularda okunması ve okutulması düşüncesinin bir ürünü olsa gerektir. Zira bu derslerde ahlâka dâir hadislerin okutulması gerektiği belirtilmiş, et yemenin keyfiyeti, giyiniş tarzı, saçların taranması gibi konulardaki hadislerin derslerde okunmaması tenbihâtı hadis ilminin Osmanlı eğitimindeki yerini göstermektedir.⁸⁶³

⁸⁶² Süleyman Sırrı Efendi, *Îzâhu'l-Meşârik ser-Tâcu'l-mefârik*, Beyazıt, 3907, s, 259.

⁸⁶³ Salih Karacabey'in "Osmanlı Medreselerinin Son Dönemi'nde Hadis Öğretimi"adla makalesinde naklettiği bu maddeler şunlardır:

1. Hükmü yalnız zaman-ı saadete mahsus olmayıp umumi olan ehadîs-i şerif seçilmelidir.
2. Müslümanlar arasına tefrika düşürmek maksadıyla vaddaîn tarafından ortaya atılan bilcümle mevzu hadislerin "mesela şia ve mu'tezile hakkında rivayet edilen hadisler gibi" zikrinden ictinab edilmelidir.
3. Muahharan şeref sudur eden hadisler ile ahkâm ve talimatı olan mensûh olan ehadisin beyanından sarf-ı nazar olunmalıdır.
4. Ahlak ve âdâba dair olan hadislerin bu hususta esas ve umde olmaları ile iktifa ve mesela "ekl-i lahmın keyfiyeti, tarz-ı telbîs, fark-ı şa'r gibi" hadislerin rivayetinden tasaddi edilmelidir.
5. Ahkâma dair rivayet olunan hadislerin yalnız sahih veya hasen kısmını zikretmek câizdir. Âdab, ahlak ve hikmete dair olanlara gelince neşr-i fazilet ve rezîletten tathîre yarayan bilcümle merviyat gerçi makbul ise de müderrislerin, sıhhat ve za'f itibariyle hadisin derecesini beyan etmesi bi't-tabi emr-i müstahsendir.
6. Müderris, talebeye takrir edeceği ehâdis-i nebeviyyeyi, şahidi bulunduğu ictimâî, siyasi ve edebi ahvali, hadise tatbik ve şuûn-ı mezkûre-i sünen-i Nebeviyye'nin talimatıyla bi'l-mukayese, Sünen-i Muhammediyye'nin müstemîl olduğu hükümce esrarı ve mesâlihi beyan etmelidir.
7. Hadis mualliminin tedris edeceği ehâdisin gâyesi, Hâtemü'l-Enbiyâ Efendimiz Hazretleri'nin muttasıf bulunduğu mekârim-i ahlâk ve âdâb-ı seniyye ile Müslümanların te'dib ve tehzib-i ahlakına matuf olmalıdır.
8. Sünen-i Nebeviyye'nin istihdaf ettiği esâsât-ı İslamiyye ve ümraniyyeyi beyan ederek Resul-i Muhterem'in; ümmetini terakkiye, ilim ve irfana nasıl tahriz ve teşri eylediği, ahkâm-ı seniyyesiyle dareynde saâdet-i ümmeti ne suretle temin buyurduklarını her fırsattan bi'l-istifade birer birer anlatılmalıdır. Bkz. Karacabey, "Osmanlı Medreselerinin Son Dönemi'nde Hadis Öğretimi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, cilt: VIII, sayı: 8, s, 159-160.

Râzîci kelim geleneğine hoca/talebe ilişkisi ile bağlanan ve genellikle Hanefî/sûfî olan Osmanlı âlimlerinin, ekseriyetle ehl-i hadis düşüncesine ve Şâfiî mezhebine bağlı olan hadis ulemâsı ve eserlerini kendi düşünce sistemleri içerisinde ele aldıkları bir gerçektir. Osmanlı döneminde hem tedriste hem de te'lifte hadis eserlerinden ziyade fikhî eserlerin ele alınmış olmasında da bunun etkilerini görmek mümkündür. Hadis kitapları okunduğu zaman bunların Hanefî mezhebinin ameliyle çelişkili olması hem bu eserlere ilgiyi hem de eserlerin yaygınlık kazanmasını etkilemiştir denilebilir. Dolayısıyla Osmanlı döneminde müsned ve musannef türü eserlerin yaygın olmaması ilmî düşüncenin bir sonucu olarak bir tercihi yansıtmaktadır.

4. Sûfî Düşüncenin Etkisi

Osmanlı döneminin öncesinde Anadolu'da Sadreddin Konevî (ö. 673/1274) hadis ilmi ile iştigal etmiş önemli bir sûfî âlimdir. İbn Arabî (ö. 638/1240) çizgisini takip eden Konevî'nin yolunu Osmanlı medreselerinin kurucusu olan Dâvûd el-Kayserî (ö. 751/1350) takip etmiş Konevî'nin halifelerinden Kemâleddin el-Kâşânî (ö. 736/1335) irşâdıyla tarikatte ilerlemiştir.⁸⁶⁴ Konevî'nin *Miftâhu'l-gayb*'ı ile Davûd-i Kayserî'nin *Matla'u husûsi'l-kilem fi me'ânî Fusûsi'l-hikem* isimli şerhi Osmanlı medrese geleneğinde ekberî çizginin etkisini göstermesi açısından önemlidir. Konevî'nin *Miftâhu'l-Gayb*'ını Molla Fenârî, *Misbâhu'l-üns* ismiyle şerh etmiştir. Molla Fenârî'den icâzet alan İbn Hacer, hocasının Kahire'de iken *Fusus* okuduğunu gizlediğini belirtmiştir.⁸⁶⁵ Molla Fenârî ve Fenârî ailesinin gerek düşüncesi ve eserleri gerekse kendisinden sonra ulema silkinde önemli bir yer edinen ailesi ile Osmanlı ilim geleneğinde önemli etkileri olmuştur.

Osmanlı döneminin hemen öncesinde Sadreddin el-Konevî ile muasır kabul edilebilecek, Sühreverdî (ö. 632/1234), Münzirî (ö. 656/1258), İbn Ebî Cemre (ö. 699/1300 [?]) hadis ile tasavvufun aynı âlimde biraraya geldiği döneme tekâbül etmektedir. İbn Ebî Cemre'nin *Sahîh-i Buhârî* muhtasarının şerhi olan *Behçetü'n-nüfûs* hadis-tasavvuf ilişkisini

⁸⁶⁴ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 67.

⁸⁶⁵ İbn Hacer, **İnbâu'l-ğumr**, III, 465.

bir araya getiren önemli eserlerdendir.⁸⁶⁶ Osmanlı'da sûfi geleneğin etkisi ile birlikte hadis ilmi de bu düşünce eksenli gelişmiştir. Molla Fenârî'nin talebelerinden olan Kutbuddînzâde İznîkî (ö. 885/1480), hocası Molla Fenârî gibi Konevî'nin *Miftâhu'l-gayb*'ını *Fethu Miftâhi'l-gayb* adı ile şerhetmiştir. Babası Kutbuddin İznîkî, *Mesâbih*'teki gördüğü çelişkili hadisleri şerh etmiş Kutbuddînzâde ise daha sonra bu eserde geçen bazı hadislere şerh yazmıştır.

Yaşadığı dönemde hadis ilminin en önemli temsilcilerinden sayılan Suyûtî'nin (ö. 911/1505) dedesinin etkisiyle tasavvufa meylectiği belirtilmiştir. Eserlerinden de bu meyli anlaşılan Suyûtî, Berkûk türbesi ile Baybarsiyye Hankâhı şeyhliği vazifelerini deruhde etmiştir.⁸⁶⁷ Sûfi âlimlerin üzerine birçok şerh yazdığı "*Men arafe nefseh fekad arafe rabbeh*" hadisini şerh eden Suyûtî, kendisinden sonra hadis ilimlerine, derlediği *el-Câmi'u's-sağîr* ile damga vurmuştur. Hadis alanıyla ilgilenen âlimlerin kayıtsız kalamadığı *el-Câmi'u's-sağîr* üzerine sufi âlimler tarafından birçok çalışma yapılmıştır. Suyûtî'nin mezkûr eseri Osmanlı döneminde özellikle eser telifinde hadisleri kaynak olarak kullanma konusunda birinci sıradadır. *el-Câmi'u's-sağîr* tasavvuf müntesibi veya şeyhi âlimlerin çalışmalarıyla yaygınlık kazanmıştır.

Kendisine Şa'rânîyye diye bir tarikat nispet edilen Şa'rânî (ö. 973/1565) *el-Bedrü'l-münîr* isimli eserini Suyûtî'nin eserinden istifade ederek yazmıştır. Zekeriya el-Ensârî'nin talebesi olan Şa'rânî, aynı zamanda hocasından tasavvuf hırkası giymiştir.⁸⁶⁸ İbn Hacer'e ulaşan hadis isnadlarının en önemli ismi olan Zekeriyyâ el-Ensârî, birçok tarikatten aldığı icazeti talebelerine aktarmıştır. Osmanlı döneminde teliflerde en çok kullanılan kitaplardan *el-Câmi'u's-sağîr* şerhi *Feyzü'l-kadîr* ve *et-Teysîr* müellifi Münâvî de Şa'rânî'den tasavvuf terbiyesi almıştır. Kaleme aldığı *el-Kevakibü'd-dürriyye fî teracimi's-sâdeti's-sûfiyye* isimli eserinde on bir tabaka halinde sûfîlerin biyografisini yazmıştır.⁸⁶⁹ İlk tabakada Hz.

⁸⁶⁶ Ayrıntı için bkz. Özkan, Halit, "Bir Muhaddis-Sûfinin Rüyalari: İbn Ebî Cemre ve el-Merâi'l-Hisan'ı", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2011/2, sayı: 41, s. 33-58.

⁸⁶⁷ Özkan, Halit, "Suyûtî", **DİA**, XXXVIII, 189.

⁸⁶⁸ Kaplan, Hayri, "Şarani", **DİA**, XXXVIII, 347.

⁸⁶⁹ Münâvî, *el-Kevakibü'd-dürriyye fî teracimi's-sâdeti's-sûfiyye*, thk. Abdülhamid Salih Hamdân, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, Kahire, I, muhakkikin önsözünde.

Peygamber'in hayatından sonra ashabdan 39 biyografi, daha sonra diğer tabakaları nakletmiştir.

Hifnî, (ö. 1181/1767) Ali el-Azîzî'nin (ö. 1070)⁸⁷⁰ *el-Câmi 'u's-sağîr*'e yazdığı şerhi üzerine kaleme aldığı haşiyesiyle tanınmıştır. Birçok defa matbaada basılan bu eser Münâvî'nin şerhlerinden sonra *el-Câmi 'u's-sağîr*'i okumak ve anlamak için en önemli kaynak konumunda olmuştur. İstanbul Kütüphaneleri'nde çok sayıda yazma nüshasının olması ve Osmanlı âlimlerinin bu eserden ictibasta bulunmaları da bu durumu teyit etmektedir. Hadiste Abdullah b. Sâlim el-Basrî'nin (ö. 1134/1722) talebesi olan ve onun sebetini rivâyet eden Hifnî⁸⁷¹ Halvetî tarikatının Hifniyye kolunun kurucusudur. Nuh b. Mustafa el-Konevî, Metbûlî, Ebyârî, İlyas el-Kûrânî, Nebhânî gibi *el-Câmi 'u's-sağîr* üzerine çalışan âlimlerin ortak özelliği de sûfi yönlerinin ön planda olmasıdır.

Suyûtî'den sonra Arap coğrafyasında hadis ilminin önemli âlimleri olan Zekerîya el-Ensârî (ö. 926/1520), Şemsüddîn er-Remlî (ö. 1004/1596), el-Bâbilî (ö. 1077/1666), İbrahim el-Kûrânî (ö. 1101-1690), er-Rûdânî (ö. 1094/1683), Ahmed en-Nahlî (ö. 1130/1717), Abdullah b. Salim el-Basrî (ö. 1134/1722), Nablusî (ö. 1143/1731), Muhammed el-Kâmilî, İbn Akîle (ö. 1150/1737) el-Aclûnî (ö. 1162/1749), Ahmed el-Menînî (1172/1759), Zebîdî (ö. 1205/1791) gibi âlimlerin bir tarikata müntesip olmaları, tasavvufu ilgili eserler telif etmeleri hadis ilminin VII/XIII. asırda örnekleri görülen ve X/XVI. asırdan itibaren iyice belirginleşen şekilde tasavvufun çekim alanına girdiğini göstermektedir.

Yukarıda zikredilen âlimlerden gerek hoca talebe ilişkisi ve icâzet, gerekse eserleri yoluyla irtibatları olan Kadrî Bigavî, İsmail Hakkı Bursevî, Ebû Saîd el-Hâdimî, Saçaklızâde, Veliyyüddin Carullah Efendi, Süleyman Fâzıl Efendi, Yusufefendizâde, Salâhî Efendi, Bandırmalı Hâmid Efendi, Himmâtzâde gibi Osmanlı döneminde hadis alanında telifleri bulunan âlimler aynı şekilde sûfi neşveleri kuvvetli âlimlerdir. Bu durum gerek hadis ilmi algılaşmalarına gerekse telifatlarının niteliğine yansımıştır.

⁸⁷⁰ Hayatı için Bkz. Muhibbî, **Hulâsatü'l-eser**, III, 201.

⁸⁷¹ Cebertî, **Acâibu'l-âsâr**, I, 343.

Amasya’da doğup Mısır’a giden ve orada Suyûtî, Zekeriya el-Ensârî, Şemseddin es-Sehâvî gibi âlimlerden icâzet alan⁸⁷² Akbilek Bahşî Halife, Gazzî’nin ifadesiyle tasavvufun kendisine galebe çaldığı, levh-i mahfuzda şöyle şöyle gördüm dedikten sonra dediklerinin aynen gerçekleştiği âlimlerdendir.⁸⁷³ Kemalpaşazâde, Halvetî olan Bahşî Halîfe’den hadis okumuştur.⁸⁷⁴ Şeyhulislam Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi’nin azlinin sebebinin İbn Arabî düşüncesine karşı çıkması olarak ifade edilmesi Osmanlı’da tasavvufî düşüncenin etkisini göstermesi açısından kayda değerdir.⁸⁷⁵

Üsküdar Atık Valide Dârulhadîsi’nde müderris olan ve İbn Melek’in *Meşârik* şerhi *Mebâriku’l-ehâr*’ı üzerine kısa bir hâşiye kaleme alan Vahyîzâde Mehmed İznîkî, Bursalı Mehmet tarafından “meşâyih” faslında ele alınmış ve Nureddinzâde’nin [Muslihiddin Mustafa] (981/1574) hulefâsı olarak zikredilmiştir.⁸⁷⁶ Osmanlı döneminde Molla Gürânî’den (ö. 893/1488) sonra en önemli *Sahîh-i Buhârî* şerhini yazmış olan Yusufefendizâde Abdullah Hilmi Efendi (ö. 1167/1754), Halvetiye tarikatında seyr-u sulûkunu tamamlamış bir âlimdir.⁸⁷⁷

Osmanlı döneminde yapılan tek hadis şerhlerinde genellikle tasavvufî düşüncüyü yansıtan hadisler seçilmiştir. Halvetî olan Sofyalı Bâli Efendi’nin (ö. 960/1553) ve İsmail Hakkı Bursevî’nin (ö. 1137/1725) “كنت كنزا مخفيا” hadisi şerhleri bu alanda yazılmış diğer tek hadis şerhleri gibi tasavvufî düşüncüyü ortaya koyan eserlerdendir. Osmanlı döneminde eser telif edilirken nakledilen hadislerin birçoğu tasavvufî eserlerden nakledilmektedir. Bu eserler içerisinde Gazzâlî’nin *İhyâ*’ı, İbn Arabî’nin *el-Fusûs*’u gibi Osmanlı döneminde çokça okunan eserler ön plandadır.⁸⁷⁸

⁸⁷² Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 221.

⁸⁷³ Gazzî, **el-Kevâkibü’s-sâire**, I, 166.

⁸⁷⁴ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 221.

⁸⁷⁵ Gazzî, **el-Kevâkibü’s-sâire**, II, 28.

⁸⁷⁶ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 182.

⁸⁷⁷ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 364.

⁸⁷⁸ Mütercim Âsım Efendi’nin aktardığı bir anekdot Osmanlı âlimlerinin hadis bilgilerinin dayanağını göstermesi açısından önemlidir. (Mütercim der ki Âsitâne-i emn-âşiyâneye vürüdümüzden çend rûz mürûrunda ecillâ-i kirâmdan bir zâtın ziyâretine varılıp meclisleri ulemâ ile gâss olmakla meğer beynlerinde Beydâvî merhûmun sûre-i Bakara’da rü’yet bahsinde ve *دَلِكَ لِلْمُؤْمِنِينَ فِي الْأَجْرَةِ وَالْأَفْرَادِ مِنَ الْأَنْبِيَاءِ فِي بَعْضِ الْأَحْوَالِ فِي الدُّنْيَا*)

11/17. asrın en önemli muhaddislerinden olan İbrâhîm el-Kûrânî (ö. 1101/1690) *Nuhbetü'l-fiker* şerhi, *el-Emem* gibi hadis alanında önemli eserler vermiş olması ile birlikte döneminde tasavvuf düşüncesinin en önemli temsilcilerindendir. İbn Arabî ve Vahdet-i vücûd düşüncesini savunan el-Kûrânî, şeyhi Safiyyüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kuşâşî'nin (ö. 1071/1661) en önemli halifelerindendir.⁸⁷⁹

11/17. ve 12/18. yüzyıllardaki sebet türü eserlerin hadis icâzet geleneğinin yanısıra tasavvuf (hırka giyme) icâzetleri de taşınması bu eserlerin tasavvuf icazetine dönüşmesine sebep olmuştur. Rudânî'nin *Sılatu'l-halef*'i, Abdullah b. Sâlim el-Basrî'nin *el-İmdâd* isimli sebetlerinin sonunda tasavvuf hırka icazetlerinin yer alması bu eserlerin tasavvuf icâzeti olarak da yaygınlık kazanmasını beraberinde getirmiştir. Bunun en önemli örneklerinden biri Hicâz bölgesinin en önemli hadis âlimlerinden olan Ahmed en-Nahlî'nin (ö. 1130/1717) icazetleridir. Onun hadis icâzetlerini topladığı *Buğyetü't-tâlibîn* isimli sebeti farklı kanallarla İstanbul'a ulaştırmıştır. Bu kanallardan bir tanesi Mekke'de kendisinden icâzet alan Mehmed Emin Tokâdî'dir (ö. 1158/1745). Bu icâzet İstanbul'da hadis icazetinden ziyade tasavvuf icâzeti olarak talebelere verilmiştir.

Osmanlı döneminde hadis ıstılahına dair eser yazmış olan Bandırmalı (Küçük) Hâmid Efendi Celvetiye tarikatı şeyhi Şeyh Yusuf Efendi'nin oğludur. Üsküdar'daki Selami Ali Tekkesi'nde şeyhlik görevini ifâ etmiş, vefat ettiğinde Nakşî Ali Efendi Dergâhı'na

ibâretinde vâkı *الأفراد* maddesinin istikşâfî mütedâvil imiş. Bi'd-defe'ât mu'âtât-i kûs-i mübâhasât vuku'undan sonra ke-mâ kâne müşkil olarak alâ-hâlih kaldıkta bu fakîr sâhib-i meclisten ri'âyet-i edeble ba'de'l-istizân bu makûle bast-ı lisân-ı beyân eyledi ki evvelâ Beydâvî hazretlerinin mutasavvife olduğu indinizde mukarrer midir, değil midir diye suâlimizi ba'de't-tasdîk işbu *أفراد* [efrâd] unvânı burada tasavvuf ıstılahına mebnîdir dediğimizde beyne'l-ihcâf ve'l-ikbâl istikşâf sûreti ibrâz eylemeleriyle bu resme tafsîle ibtidâr olundu ki burada *أفراد* [efrâd]dan murâd Fahrü'l-enâm aleyhi's-salâtu ve's-selâm hazretleridir, ekmel-i efrâd-ı nev'-i insânî olmakla ehad ve şef' ve vitr-i ferdiyyetlerini câmi'dir. Kezâlik "أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ نُورِي" hadîsi mücibince evvel-i mahlûk ve *«وَلَكِنَّ رَسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ»*, الآية ve enbiyâ ve *«كُنْتُ نَبِيًّا وَأَدَمُ بَيْنَ الْمَاءِ وَالطِّينِ»* hadîsi muktezâsınca evvel-i enbiyâ ve *«أَوْتِيَتْ جَوَامِعَ الْكَلِمِ»* hadîsi işbu külliyyet ve cem'iyyete işârettir, ona mebnî lisân-ı hakîkatte zât-ı şeriflerine *أفراد* [efrâd] ta'bîr olunur. Beydâvî dahi ehl-i hakîkatten olmakla cevheren ve sîgaten *أفراد* [efrâd] unvânıyla sebt eylemiştir diye takrîr eylediğimizde ta'bîrât-ı mezkûre sâmi'alarını kar' eylemediğinden nâşî mahall-i beyân-ı iltimâslarında Şeyh-i Ekber kuddise sıruhu'l-enver hazretleri *Fusûs*'ta Fass-ı Muhammediyye'yi kelime-i ferdiyye ile tertîbleri ona işâret olup şürrâh dahi vech-i mezkûr üzere ma'a'z-ziyâde bast ve tafsîl eylemişlerdir dediğimizde derhâl *Fusûs*'u ve şürrûhunu ihzâr ve mürâcaat ve vâkıf-ı keyfiyyet olduklarında sükût ile gûyâ ki şâbâş-ı mahmîdet oldular.) Mütercim Âsım Efendi, *Okyanûsu'l-basît*, (فر) Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2013, II, 15.

⁸⁷⁹ Muhibbî, *Hulûsatü'l-eser*, I, 345.

defnedilmiştir.⁸⁸⁰ Bandırmavî, hocası muhaddis İbn Akîle’den hadis ilmi ve icâzeti ile birlikte tasavvuf terbiyesi de almıştır.⁸⁸¹ Hâmid Efendi *Tanînu’l-mücelcelât* isimli eserinde “el-müselsel bi’s-sûfiyye” müselsel senediyle birçok hadis nakletmiştir. “el-Hadîsü’l-müselsel bi’z-zühhâd” rivâyetinin senedi şöyledir: Bandırmalı Hâmid Efendi < Şeyh Muhammed b. Himmât ez-Zâhid < Şeyh Abdullah b. Sâlim el-Basrî es-Sûfî ez-Zâhid < Şeyh İbrâhim el-Kûrânî es-Sûfî ez-Zâhid < Şeyh Safiyyuddin el-Kuşâşî es-Sûfî ez-Zâhid.⁸⁸² Bandırmalı Hâmid Efendi’nin döneminin önemli muhaddislerinden naklettiği rivâyette bu muhaddislerin aynı zamanda sûfî yönlerinin öne çıkarıldığını da göstermektedir.

Süleyman Fâzıl Efendi’nin kendisinden hadis okuduğu Hasan b. Ali el-Uceymî, talebelere birçok defalar kütüb-i sitte’yi rivâyeten ve dirâyeten okutmuştur. Özellikle *Sahîh-i Buhârî*’yi bu derslerde okutan Uceymî, bunun yanında talebelerine İbn Arabî’nin *el-Futûhât-ı Mekkiyye* ve *el-Fusûs*’u ile Konevî’nin *Miftâhu’l-gayb*’ını okutmuştur.⁸⁸³ “*Muhaddisu’l-Hicâz*”⁸⁸⁴ olarak tesmiye edilen bir âlimin İbn Arabî ve Konevî’nin eserlerini de okutması dönemin bakış açısını göstermesi açısından önemlidir.

Süleyman Fâzıl Efendi’nin hocalarından olan ve İstanbul’a gelip bir süre ikâmet eden Rudânî, sebetinde Kâdiriyye tarîkatinden aldığı icâzeti aynı zamanda Hanbelî silsilesi olarak zikretmiştir.⁸⁸⁵ Ayrıca Kûrânî, Aclûnî, Basrî gibi sebet/fehrese/meşyeha sahibi müellifler müselsel rivâyetleri zikrettikleri bu eserlerinde “*müselsel bi’s-sûfiyye*” silsilelerini yani sûfî hocalarından aldıkları hadisleri de zikretmişlerdir. Bu aynı zamanda hadis ile tasavvufun icâzet ve hoca silsilesi itibariyle müşterek bir zeminde geliştiği döneme işaret etmektedir. Kadîrî tarîkati silsilesi ile Hanbelî silsilesindeki hocalarının aynı olduğu bir düşünce sistemi ve hadis algısının günümüz Hanbelî çizgisinin temsil ettiği hadis algısı ile aynı olmadığı

⁸⁸⁰ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 62.

⁸⁸¹ Bandırmavî, **Tanînu’l-mücelcelât**, Dâru’r-Risâle, Kâhire, 1434, s. 76-77; Aydınlı, “Osmanlı Hadis Âlimlerinden Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi’nin (1111-1172/1699-1758 veya 1759) Hayatı ve Eserleri” s. 6.

⁸⁸² Bandırmalı, **Tanînu’l-mücelcelât**, s. 343.

⁸⁸³ Gâzî, Abdullah b. Muhammed, **Nazmü’l-dürer**, s. 269.

⁸⁸⁴ Gâzî, **Nazmü’l-dürer**, s. 268.

⁸⁸⁵ Rudânî, Muhammed b. Süleyman, **Sılatü’l-halef bi-mevsuli’s-selef**, thk. Muhammed Hacci, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut, 1988, s. 459.

aşikârdır. Aynı zamanda günümüzde hem Hanbelî çizgide hem de modern düşünce sistemlerindeki hadis algısının çok eski dönemlere gitmediği aslında yeni bir düşünce olduğu da göz ardı edilmemelidir. Ahmed b. Hanbel'in akâidi ile ilgili bir eser yazan Abdülbâkî el-Hanbelî'nin oğlu Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî, sebetinin sonunda İbn Arabî'nin müellefatının kendisine ulaşan icâzet silsilelerini de nakletmiştir.⁸⁸⁶ Bu dönem Hanbelî düşünce ile İbn Arabî düşüncesinin birlikte ele alınabildiği bir dönemi göstermektedir.

11-12/17-18. yüzyılda İbn Hacer sonrasında başlayan ve Suyûtî sonrasında iyice belirginleşen hadis ilminin tasavvuf ilmi ile birlikteliği İbrâhîm Kûrânî ile zirveye çıkmıştır. Bu dönemden sonra Murtazâ ez-Zebîdî'ye kadar hadis âlimleri aynı zamanda döneminin önemli mutasavvıflardır. Dolayısıyla bu dönemde üretilen hadis metinleri tasavvuf veya merkezinde tasavvuf ilminin yer aldığı kelim-felsefe ilmi ile irtibatlıdır. Sûfî yönleri ağır basan bu âlimler özellikle Hicaz'da aynı zamanda hadis metinleri okuma ve hadis icâzeti verme konusunda bir hadisçi gibi faaliyet de yürütmüşlerdir. İstanbul'a hadis icâzetleri ulaşmış olan bu âlimlerin icâzetleri hadis icâzetinden çok tasavvuf icâzeti olarak talebelere verilmiştir. Hicaz'daki hadis faaliyetleri orada tedaris edildiği şekilde İstanbul'a yansımamış, aynı zamanda tasavvufî bir irşâd vazifesini de görmüştür. Burada İbn Akîle'nin icâzetleri zikredilebilir. Hicaz'da muhaddis kimliği de öne çıkan İbn Akîle'nin icâzetleri diyâr-ı Rûm'da tarikat icâzeti hüviyetine bürünmüş görünmektedir. Gazze'de doğan ve uzun yıllar Kâhire'de eğitim gören Ahmed el-Gazzî (ö. 1150/1738) Kâhire'de hadis dersleri okutmuştur. Daha sonra İstanbul'a gelmiş Ayasofya Camii'nde hadis dersleri vermiştir. İstanbul'dan ayrılıp Bursa'ya gitmiş ve Niyâzî Mısırî'den hilâfet vazifesi almıştır. İlk dönemlerde tasavvufa ilgi duymayan Gazzî, Bursa'da bu alana yönelmiş ve Bursa'da Gazzî tekkesinin kurucusu olmuştur.⁸⁸⁷ Şam-Kâhire bölgesinde hadisçi kimliği öne çıkan Ahmed el-Gazzî'nin

⁸⁸⁶ Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî, **Meşyehatu Ebi'l-Mevâhib el-Hanbelî**, Dâru'l-fikr, s, 106-107.

⁸⁸⁷ Tekeli, Hamdi, "Gazzizade Abdullatif'in hayatı, eserleri ve Vakiât'ı: İnceleme-metin", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa, 2000; Tekeli, Hamdi, "Gazzî Ahmed Efendi", **DİA**, XIII, 539-540. Ayrıca Bkz. Tekeli, "Hamdi, Ahmed Gazzî'nin hayatı ve tasavvufî görüşleri", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa, 1991.

diyâr-ı Rûm'a geldiğinde sufi kimliğinin önem çıkmasında hiç şüphesiz mesken tuttuğu topraklar olan diyâr-ı Rûm'un etkisi olsa gerektir.

19. yüzyıla gelindiğinde İstanbul'da hadis alanındaki en önemli faaliyeti, Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî'nin (ö. 1893) tesis ettiği tekke yürütmüştür. Hâlid el-Bağdadî'nin (ö. 1242/1827) halifelerinden olan el-Ervadî, İstanbul'a gelmiş ve Ayasofya'da iki yıl hadis okutmuştur. Ervadî'den icâzet alan Gümüşhanevî, tertip ettiği *Râmuzu'l-ehadis*'i, zamanla Gümüşhanevî dergâhına dönüşen Fatma Sultan Camii'nde uzun yıllar okutmuştur. Burada hadis dinlediğini nakleden Zâhid el-Kevserî'nin aktardığına göre tekkede birçok talebeye icâzet verilmiştir. *Râmûzu'l-ehâdis* ve şerhi *Levâmiu'l-ukûl* matbaada basılmış ve icâzet alan talebelere dağıtılmıştır. Gümüşhanevî Tekkesi'nin faaliyetleriyle İstanbul'da medrese dışında hadis meclisleri akdedilmesi ve icazetlerinin verilmesi hadis alanına bir canlılık getirmiştir. Hadis metinlerinin okutularak irşad faaliyetlerinin yapılması bir tekke faaliyeti olması sebebiyle önemlidir. Gümüşhanevî'den sonra tekkede şeyh olanlar da aynı faaliyetleri devam ettirmişlerdir. *Zübdetü'l-Buhârî* isimli eserin mürettibi ve mütercimi Ömer Ziyâeddin Dağistânî de Gümüşhanevî Tekkesi'nin meşayihindedir.

Muhaddis sûfiler önceki asırlarda da her iki alanda ilmî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Burada üzerinde durulan nokta, 10/16. yüzyıldan sonra hadis ilminin çoğunlukla sûfiler/şeyhler tarafından yürütülen bir ilmî faaliyet olmaya başladığıdır. Bu faaliyette hadisin ve tasavvufun sened/icâzet geleneğinin de birleştirici bir rol oynadığı düşünülebilir. Osmanlı'da hadis ilmi tasavvufî bakış açısının hâkim olduğu bir düşüncenin ürünü olduğu için hem isnaddan ziyade metin öncelenmiş hem de metinler bu çerçevede yorumlanmıştır.

5. Siyâsî Desteğin Etkisi

Siyasetin hadis ilmüne etkisi; padişahların hem ilmî faaliyetleri destekleri hem de özellikle hadis ilmüne ilgileri bağlamında değerlendirilecektir. Sultan Fatih gibi bazı padişahların ilmî faaliyetleri özellikle teşvik ettiği bilinmektedir. Ancak Osmanlı medrese sisteminin kurucularından olan Fatih'in naklî ilimlerden çok felsefe gibi aklî ilimlere bir

yakınlık duyması,⁸⁸⁸ oğlu II. Bâyezid gibi bazı padişahların ise hadis ilmine özel bir alaka duymaları hadis ilminin durumuna etki etmiştir. Padişahların mizaçlarının ve ilgilerinin yanında ulema ile ilişkilerinin hadis ilmine yansımalarını kısaca değerlendirmek Osmanlı hadis düşüncesi hakkında bazı ipuçları sunacaktır.

Osmanlı ulemasının ilk dönemlerde padişahlarla yakın irtibatı olduğu bilinmektedir. *“Hem ulemâlar vardı ki sözlerin geçürirlerdi. Anlar dahi ulemâdan utanıp ne dirlerse sözlerinden çıkmazlardı. Eğer Âli Osman’dan bir günah ve bir zulûm sâdır olsa ânu men’ iderlerdi. Eğer men’ olmasalar ol zamanun âlimleri anlardan kaçarlardı. Ol padişah katına varmazlardı.”*⁸⁸⁹ değerlendirmesi bu irtibatın araya mesafe koyabilecek bir düzeyde olduğuna da dikkat çekmektedir. Hodgson, yukarıdaki alıntıya mutabık olarak Osmanlı Devleti’nde ulemâ ile emirler arasında ittifakın eşit bir temelde devam ettiğini, ulemânın devlet kontrolüne girdiğini ancak bu sayede şeriatı da devletin merkezine yerleştirdiklerini ifade etmiştir.⁸⁹⁰

Osmanlı Devleti’nde Osman gazi ve Orhan Gazi ile beylikten devlete gidilen süreç başlamış, İznik ve Bursâ’nın fetihleriyle buralarda medreseler kurulmaya başlanmıştır. İznik ve Bursa’da ayrıca Dârülhadis kurulduğu da belirtilmiştir.⁸⁹¹ Murad Hüdâvendigâr (761-792/1359-1389) döneminde Balkanlarda fetihlerle önemli ilerleme sağlanmış ve birçok medrese ve cami inşa edilmiştir. Özellikle Balkanlarda yapılan mücadeleler İslam dünyasındaki âlimlerin de dikkatini çekmiş ve Osmanlı Devleti’ne karşı bir ilginin oluşmasına sebebiyet vermiştir.

Sultan Murad Hüdâvendigâr sonrasında tahta geçen Yıldırım Bâyezid döneminde Anadolu ve Balkanlarda fetihler daha da artmış, fethedilen bu topraklarla Horasan/Mâverâünnehir ile Mısır/Şam bölgesi âlimlerinin Anadolu’ya yönelmesi

⁸⁸⁸ Ocak, Ahmet Yaşar, “Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı”, Hasan Celal Güzel v.dğr. (ed.), **Türkler**, 2002, XI, s, 15.

⁸⁸⁹ **Anonim Tevârih-i Âli Osman**, haz., Nihat Azamat, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 192, s. 31.

⁸⁹⁰ Hodgson, M.G.S., **İslam’ın Serüveni**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1993, III, 112.

⁸⁹¹ Yardım, “Temel Kültür Müesseselerimizden Dârulhadisler,” **Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı**, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1995, s, 77; Yardım, Dârulhadis” **DİA**, VIII, 530.

başlamıştır. İbn Hacer, Yıldırım Bâyezîd'i “Müslüman hükümdarların en büyüğü ve tabiat olarak en iyilerinden, kâfirlerle cihad etmede en önde olanı” olarak tavsif etmiş ayrıca “meliklerin en hayırlılarından olduğunu, ilme ve ulemaya önem verdiğini ve ehl-i Kur'an'a ikramda bulunduğunu zikretmiştir.”⁸⁹² İbn Hacer, Yıldırım'ın karşısında duran ve Ankara Savaşı'ndan sonra onu esir alan Timur'a karşı zaman zaman kızgınlığını da dile getirmiştir.⁸⁹³ Bu değerlendirme Kâhire ulemâsı nezdinde Timur'un kurduğu devlete Osmanlı Devleti'nden daha mesafeli durulduğunu göstermektedir. Kâhire ulemâsının diyâr-ı Rûm'a yönelişinin de sebeplerini göstermektedir.⁸⁹⁴ İbn Hacer, Osmanlı sultanları ve fetihlerle ilgili bazı bilgiler verdikten sonra padişahlar için “âlimleri ve sâlihleri memleketlerine çektiler” demektedir.⁸⁹⁵ Timur devleti yerine Osmanlı'nın tercih edilmesi hakkında ise Timur'un da âlimleri ülkesine çektiğini ancak onun emirlerine muhalefet edenlerin kanını döktüğünü belirtmiştir.⁸⁹⁶

İbnü'l-Cezerî, Yıldırım döneminde Bursa'ya gelmiş ve burada birçok talebe okutmuştur. Fîrûzâbâdî de Yıldırım zamanında Bursa'ya gelen âlimlerdendir. Kâtip Çelebi'nin belirttiğine göre Aksarâyî'nin *Ahlak-ı Cemâlî* isimli eserini Yıldırım Bâyezid için kaleme alması⁸⁹⁷ Osmanlı Devleti'nin Kahire ve Anadolu coğrafyasında bulunan âlimlerin ilgisini çektiğini göstermektedir.

İbn Hacer, İbn Haldûn'dan naklen onun birçok defa “Mısır hükümdarları için *Osmanoğullarından başka korku yoktur*” dediğini aktarmıştır.⁸⁹⁸ İbn Hacer'in, Bursa'da içi mermerlerle kaplı ortasında çeşme olan bir camiden [Ulu Camii]⁸⁹⁹ ve Bursa'da sultanın yaptırdığı 29 Rebiulevvel 822/25 Nisan 1419 tarihinde vukubulan Güneş tutulmasının

⁸⁹² İbn Hacer, **İnbâu'l-gumr**, II, 225-226.

⁸⁹³ İbn Hacer, Yıldırım Bâyezid'in Timur'a vasiyetini de nakletmiştir; “*Türklerin kanını dökme onlar İslam'ın ridâsıdır. Bu diyarda Tatarları (Moğollar) bırakma onlar fesâd ehlidir. Müslümanların kalelerini yıkma yoksa kâfirleri Müslümanlara tasallut ettirirsin.*” İbn Hacer, Timur'un Yıldırım'ın bu vasiyetini kabul ettiğini belirtmiştir. (İbn Hacer, **İnbâu'l-gumr**, II, 268-269.)

⁸⁹⁴ Halil İnalçık, Yıldırım Bâyezid'in Niğbolu Zaferi'nin (25 Eylül 1396) “*İslam âleminde gazi sultanın nüfuz ve şöhretini en yüksek noktaya çıkardığını*” söylemiştir. İnalçık, Halil, **Devlet-i Aliyye**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, I, 68.

⁸⁹⁵ İbn Hacer, **İnbâu'l-gumr**, s. I, 484.

⁸⁹⁶ Sehavî, **ed-Dav'u'l-lâmi**, III, 49.

⁸⁹⁷ Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zünûn**, I, 36.

⁸⁹⁸ *وسمعت ابن خلدون مراراً يقول: ما يخشى على ملك مصر إلا من ابن عثمان*

⁸⁹⁹ İbn Hacer, **İnbâu'l-gumr**, I, 492; Sehavî, **ed-Dav'u'l-lâmi**, XI, 148.

akabinde gerçekleşen depremden sonra yıkılan saraydan bahsetmesi⁹⁰⁰ Osmanlı Devleti'nin Kahire merkezli ulemâ tarafından ilgiyle takip edildiğini göstermektedir. Bu ilginin tabii bir sonucu olarak ulemâ arasındaki irtibatın çok güçlü olduğu söylenebilir.

Yıldırım Bâyezid'in Timur'a yenilmesinin akabinde fetret dönemi yaşanmıştır. Daha sonra padişah olan Sultan II. Murad ise Edirne'de bir Dârulhadis tesis etmiş (828/1425) ve yüksek pâye verdiği bu dârulhadise ilk müderris olarak Fahreddin el-Acemî'yi (ö.865/1460-61 [?]) atamıştır. Edirne Dârülhadisi, Süleymaniye Darülhadisi kuruluncaya kadar hem ilmiye silkinde önemli bir yer teşkil etmiş hem de Süleymâniye kuruluncaya kadar hadis eğitiminin verildiği en önemli kurum olma vasfını korumuştur. Fahreddin el-Acemî'den sonra Sinâneddin Yusuf Paşa (Sinan Paşa) (ö. 891/1486), Molla Lutfî (ö. 900/1495), Kemalpaşazâde (ö. 940/1534), Seydî Çelebi gibi âlimler Edirne Dârulhadisi'ne müderris olmuşlardır.⁹⁰¹

Fatih Sultan Mehmet için de aynı şekilde âlimlerle buluşmak için istekli olması kendisinin bu çağrısına cevap verenlere hürmet etmesi ve onlara ihsanda bulunduğu döneminin Mısırlı tarihçileri tarafından da zikredilmesi Anadolu'ya ve İstanbul'a doğru akan ulema göçü hakkında bilgiler sunmaktadır.⁹⁰² Hoca Sadeddin Efendi (ö. 1008/1599), Fatih'in ulemâyı memleketine çekmesini anlatırken “*Diyâr-ı Rûm, ecdâd-ı mekârim rüsûmları nevâzişi (iltifâtı) ile makarr-ı erbâb-ı ulûm ve metâf-ı ashâb-ı fuhûm iken teksîr-i ulemâyâ mezîd rağbetleri olmağın dâm-ı ikrâm (ikram tuzağı) ile Mevlana Ali Kuşçu'nun murğ-ı dilin sayd ettiğini (gönül kuşunu avladığını)*” zikretmiştir.⁹⁰³ Dolayısıyla kurulduğu yıllardan itibaren sultanlar Osmanlı Devleti'nin ulemanın çekim merkezinde yer almasına gayret etmişler ve onların ilme yönelimlerini teşvik etmişlerdir. Fatih Sultan Mehmed, daha sonra Şeyhülislam olacak Efdalzâde'yi (ö. 908/1503) Bursa Murâdiye Medresesi'ne tayin ettiği sırada kendisine ilimle iştiğal etmesini tavsiye etmiştir. Efdalzâde bu tavsiyeden sonra

⁹⁰⁰ İbn Hacer, **İnbâu'l-gumr**, III, 192. (وهدمت قيسارية بناها ابن عثمان في برصا وما حولها وهلك بسبب ذلك ناس كثير)

⁹⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Yıldırım, **Osmanlı İlim Geleneğinde Edirne Dârulhadisi ve müderrisleri**, Dârulhadîs, İstanbul, 2001.

⁹⁰² Sehavî, **ed-Dav'u'l-lâmi**, X, 47.

⁹⁰³ Hoca Sadeddin, **Tâcu't-tevârih**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1280, II, 410.

kendisini ilme verdiğini hatta bunu sıkıntı etmesinden dolayı sakallarının döküldüğünü belirtmiştir.⁹⁰⁴ Bu örnekte görüldüğü üzere yönetici ve sultanlar ulemânın üzerinde muharrik güç olarak yer alabilmişlerdir.

Fatih döneminde yaşayan Hasan Çelebi el-Fenârî'nin (ö. 891/1486), İbn Hacer'in (ö. 852/1449) talebelerinden icâzetli olması ve Suyûtî (ö. 911/1505) ile görüşmesine rağmen eserleri genellikle kelam, mantık ve fıkıh usûlü konularında olması dönemin ilmî anlayışı ile yakından irtibatlıdır. Onun hadis ile ilgili eser telif edememesi Fatih dönemindeki felsefe ve kelam ilminin ön planda olmasıyla açıklanabilir. Fatih'in İstanbul'u İslam dünyasının önemli bir ilim merkezi yapma gayreti büyük ölçüde gerçekleşmiş ancak bu dönemde hadis ilmi aynı oranda ilerleyememiştir. Bunun en önemli sebebi Sultan Fatih'in aklî ilimlere yatkın mizacıyla bu alana daha bir önem vermesidir.⁹⁰⁵ Her ne kadar Fatih'in kurduğu Sahn-ı Semân medreselerine bir dâruhadîs tesis etmemesinin sebebi babası II. Murad'ın Edirne'deki dâruhadîsinin itibârını korumak amacı zikredilse de Fatih'in naklî ilimleri temsil eden hadis ilminden ziyade aklî ilimlere yatkın olması bunun sebepleri arasında olsa gerektir. Zira babasının kurduğu dâruhadîsin itibârını ve mevkiini İstanbul'da kurduğu medrese ile de devam ettirebilirdi.

Sultan Bâyezîd, babası Fatih döneminde ulema hakkında alınan mâlî tedbirleri kaldırdığı için ulemâ nezdinde itibar kazanmıştır. Ulemâyı himâyeye etmesi, ilmî faaliyetlere ilgi göstermesi ve eser telif ettirmesi ile hadis ilminde Yıldırım Bâyezîd'den sonra yeniden bir canlanma yaşanmıştır. II. Bâyezîd kurduğu medresede şeyhülislamın ders vermesini şart koşmuş zamanla bu görev ders vekilliğine dönüşmüştür.⁹⁰⁶ İlk başta şeyhülislamın daha sonra ders vekillerinin yaptığı dersler Bâyezîd Camii'nde öğrencilere ve halka yönelik tefsir-

⁹⁰⁴ Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, 172; Hoca Sadeddin, *Tâcu't-Tevârih*, II, 496.

⁹⁰⁵ Fatih dönemi ilmî hayatı hakkında değerlendirmeler için Bkz. (Ünver, Ahmet Süheyl, *İstanbul Üniversitesi tarihine başlangıç Fatih, külliyesi ve zamanı ilim hayatı*, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, İstanbul, 1946.); Fahri Unan Fatih dönemi hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Onun döneminde Osmanlı ilim hayatındaki canlanmanın sebeplerini tedkik ederken, bizzat sultanın mizâcını ve ilme karşı olan tavrını da göz önünde bulundurmak lazımdır.” *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, XI, 819.

⁹⁰⁶ İpşirli, Mehmet, “Ders Vekâleti”, *DİA*, IX, 183-184.

hadis-fıkıh dersleri şeklinde devam etmiştir. Bâyezîd Camii bu bağlamda medresede tahsil edilen derslerin talebe ve halka arz edildiği ilk camilerdendir.

Latîfî (ö. 990/1582), Sultan II. Bâyezîd'in âlimleri İstanbul'a getirme gayretinden, Hoca Sadeddin (ö. 1008/1599) de II. Bâyezîd'in çok fazla ihsan ve in'amda bulunduğu için hazinenin boşaldığından bahsetmiştir.⁹⁰⁷ Kâhire'de Suyûtî'den (ö. 911/1505) hadis icâzeti alan Molla Arap (ö. 938/1531), II. Bâyezîd zamanında İstanbul'a gelmiş ve sultanla beraber seferlere katılmıştır. Kaleme aldığı birçok eser gibi *Tehzîbü's-Şemâil* isimli eserini de sultanın kütüphanesi için kaleme aldığını belirtmiş ve Sultan Bâyezîd'e hediye etmiştir.⁹⁰⁸ İran'a karşı yapılacak sefere teşvik etmek için *es-Sedâd fî fadli'l-cihâd* isimli eserini yazdığı belirtilmiştir.⁹⁰⁹

II. Bâyezîd döneminde hadis ile ilgili eserlerde hatırı sayılır bir artış görülmüştür. Seydî Çelebi, bu dönemde insanların hadis ilmine ve ilgili konulara ilgi duyarak bu ilimleri tahsile koyduklarını ifade etmiştir.⁹¹⁰ Kendisi de bu dönemde *Sahîh-i Buhârî*'yi tedris ve şerhlerini mütalaa etmesinin semeresi olarak *Müstahrec mine'l-Buhârî* isimli eserini telif ettiğini belirtmektedir.

Meşârik'i şerh eden Atûfî (ö. 948/1541), Sultan II. Bâyezîd tarafından saraydaki hizmetlilere muallim olarak görevlendirilmiştir.⁹¹¹ Tıbb-ı Nebevî ile alakalı eserini Sultan II. Bâyezîd'e hediye ve takdîm eden⁹¹² Atûfî, rüya tabiri ile alakalı eseri *Remzü'd-dekâik*'i de yine sultan için kaleme almıştır.⁹¹³ *Keşfü'l-Meşârik* isimli *Meşârik* şerhinin ilk hadisini uzunca şerh etmiş ve *el-Cevheratü'l-cinâniyye fî'l-mesâili'l-îmâniyye* ismiyle müstakil istinsahını yapmış, Sultan Bâyezîd'e ithâf etmiş ve Sultan'ın kütüphanesine konulmak üzere saraya takdim etmiştir. Bu hadis şerhinin mukaddimesinde Sultan Bâyezîd'i "*Kayserlerin*

⁹⁰⁷ Erünsal, İsmail E., **Osmanlılarda Kütüphane ve Kütüphanecilik**, s. 116, dipnot, 126.

⁹⁰⁸ Molla Arap, Muhammed b. Ömer b. Hamza el-Antâkî, **Tehzîbü's-Şemâil**, Laleli, 1547; Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-zünûn**, II, 1060.

⁹⁰⁹ Özcan, Tahsin, "Molla Arap", **DİA**, XXX, 240.

⁹¹⁰ Seydî Çelebi, **Buhârî'de yönetim esasları**, trc. Mehmet Erdoğan, s. 57.

⁹¹¹ Taşkoprîzâde, **eş-Şekâik**, s. 416.

⁹¹² Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-zünûn**, I, 917.

⁹¹³ Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-zünûn**, I, 912.

Hân'ı Kisrâların Hâkân'ı" olarak nitelemiştir.⁹¹⁴ Ayrıca *Mir'âtu'r-ru'yâ fi ta'bîri'l-hâlâti'l-bedeniyyeti'l-uzmâ* isimli risalesinin Sultan II. Bâyezid'in doktorlarının mütalaası için kaleme aldığını belirtmiştir.⁹¹⁵ Sultan II. Bâyezid'e bu kadar yakın olan bir âlimin birçok hadis eseri yazıp kendisine takdim etmesi, II. Bâyezid'in hadis ilmine özel bir alaka duyduğunu göstermektedir. II. Bâyezid dönemi in'âmât defterinde Atûfi'ye muhtelif zamanlarda verilen ihsanlar kaydedilmiştir.⁹¹⁶

Biri zühd ve takva ile ilgili diğeri kudsi hadisleri içeren iki *Erbaîn* şerhi yazan Çelebi Halife (ö. 899/1494), Sultan II. Bâyezid tarafından İstanbul'a davet edilmiştir.⁹¹⁷ Sultan II. Bâyezid, Amasya'da tanıştığı Şeyh Hamdullah'ı (ö. 926/1520) İstanbul'a davet etmiş ve onunla yakından ilgilenmiştir. Osmanlı hat sanatının zirve isimlerinden olan Şeyh Hamdullah, mushafın yanında sultanın kitaplığı için *Meşâriku'l-envâr* ve *Mesâbîhu's-sünne* de yazmıştır.⁹¹⁸ Bunlar hem o dönemde bu iki kitabın yaygın olarak okutulduğunu hem de sultanın hadis ilmine verdiği önemi göstermektedir.

Kânûnî döneminde ise babası Yavuz'un Mısır ve Hicaz'ı fethinden sonra, devlet İslam dünyasının lideri konumuna yükselmiş ve İslam coğrafyasındaki âlimlerle daha yakın irtibat sağlanmıştır. Bunun yanında medrese kurumsallaşmasının zirvesi kabul edilen Süleymaniye medreselerinin kurulmasıyla İstanbul'da bir Dârulhadîs medresesi tesis edilmiştir. Bu dönemde sadece rihlelerle değil idari anlamda da Arap uleması ile daha güçlü bir irtibat kurulmuştur.

İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) tertip ettiği *el-Erbaûne'l-adliyye* isimli eserini Kânûnî Sultan Süleyman'a takdim etmiştir.⁹¹⁹ Ebu'l-Hasen İbn Arrâk (ö. 963/1556) İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Mevzûât*'ı ile Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-Leâli'l-masnûa*'sını

⁹¹⁴ Atûfi, *el-Cevheratü'l-cinâniyye fi'l-mesâili'l-îmâniyye*, Topkapı III. Ahmed Kitaplığı, 607.

⁹¹⁵ Atufi, *Mir'âtu'r-ru'yâ*, Veliyyuddin, 3202, 1b.

⁹¹⁶ Gök, İlhan, *İn'âmât Defteri*, s, 155, 192, 315, 365, 424, 569, 646, 713, 772, 937, 1117; defterde vâiz olarak nitelendirilen Atûfi'ye aynı zamanda eser telif ettiği için de sultan tarafından ihsanda bulunulmuştur. Gök, *İn'âmât Defteri* s, 1296, 1406.

⁹¹⁷ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 51.

⁹¹⁸ Hamdullah hattı *Meşâriku'l-envâr*, Ayasofya, 898; *Mesâbîhu's-sünne*, III. Ahmed, 278.

⁹¹⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zünûn*, I, 57.

cem ve ihtisâr ettiği *Tenzihü's-şerîa ani'l-ahbâri's-şeniati'l-mevzûa* isimli eserini Kanûnî Sultan Süleyman'a takdîm etmiştir.⁹²⁰ Sultan Bâyezid'in, oğlu Ahmed için muallim olarak tayin ettiği hadiste mâhir olarak zikredilen Muhammed b. Hatîb Kasım er-Rûmî (ö. 940)⁹²¹ telif ettiği *İnbâu'l-Istafâ fi hakkı âbâi'l-Mustafa* isimli eserini Kanûnî Sultan Süleyman için kaleme almıştır.⁹²²

Taşköprüzâde Mehmed Kemâleddin Efendi (ö. 1030/1621), Sultân I. Ahmed'in (1012-1026/1603-1617) emriyle Sâfi Mustafa Efendi'nin tercümeyle başladığı ancak ölümüyle yarım kalan *el-İstiâb fi ma'rifeti'l-ashâb* tercümesine Sultan'ın emriyle devam etmiştir.⁹²³ Kemâleddin Efendi, Hüseyin Vâiz el-Kâşifi'nin (ö. 910/1504-05) *er-Risâletü'l-aliyye fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye* isimli Farsça eserini *Miskiyyetü'l-hitâm fi hadisi seyyidi'l-enâm* ismiyle yaptığı tercümesine Sultan I. Ahmed'in fermanıyla başladığını belirtmiştir. Eseri inceledikten sonra içerdiği hadislerin birçoğunun mevzu olduğunu görmüş ve bu durumu Sultan I. Ahmed'e iletmiştir. Bunun üzerine Sultan'dan sadece sahih olanlarını tercüme etmesi için ikinci bir fermanın çıkarılması üzerine on hadisi tercüme etmiştir. I. Ahmed döneminde yapılan tercümelemlerin Sultan'ın emriyle yapılması ve bu dönemde tarih/rical/hadis alanında eserlerin tercüme edilmesi o dönemde Türkçe telif konusuna önem verildiğini göstermektedir. Ayrıca ashab biyografilerini içeren *el-İstiâb*'ın ve hadis tercümelemlerinin bizzat padişah tarafından fermanla emredilmesi siyasetin eser telifi üzerindeki etkisini göstermektedir.

⁹²⁰ Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-zünûn**, I, 494.

⁹²¹ Taşköprüzâde, **eş-Şekâik**, s, 397-398.

⁹²² Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-zünûn**, I, 170.

⁹²³ Kemâleddin Efendi *el-İstiâb* tercümesinin başına Sultan Mahmûd'la ilgili şu beyitleri yazmıştır:

Ker suâl eylersen ânın nâmın Ahmed Han'dır

Bu cihan güya bedendir cümleye ol candır

Hak teala anda cem etmiş nice hulk-i cemil

Maden-i cûd u sehâ ser-çeşme-i ihsandır

Devr-i adlinde cihan mamur u âbâd olmada

Bâis-i şer'a itâat kuvvet-i imandır. Bkz. Taşköprüzâde Ahmed Efendi, **el-İsti'âb li-ma'rifeti'l-ashâb tercümesi**, Nuruosmaniye, 723.

Yusufefendizâde (ö. 1167/1754) III. Ahmed (ö. 1149/1736) tarafından sarayda *Sahîh-i Buhârî*'yi okutmakla görevlendirildiğini belirtmiştir.⁹²⁴ Osmanzâde Ahmed Tâib Efendi (ö. 1136/1724), III. Ahmed'in hastalığı sebebiyle "*Sıhhatâbâd*" isimli bir kırk hadis derlemesi kaleme almış ve bu sayede sultanın gözünde önemli bir konuma yükselmiştir. Daha sonra III. Ahmed, Ahmed Tâib Efendi'nin *Meşârik*'i tercüme etmesini talep etmiş, Ahmed Efendi de *Meşârik*'in ilk kısmını tercüme etmiştir. Şabanzâde Abdullah b. Muhammed b. Şaban el-Bosnevî, *Ahsenu'l-haber* isimli Türkçe kırk hadis derlemesini III. Ahmed'e ithâf etmiştir. Şabanzâde "*Hazret-i fahr-i kâinât aleyhi efdalu's-salât ve ekmelu't-tahiyyâta kesret-i ışk u muhabbetleri ve ehâdis-i şerîfesine vefret-i meyl u rağbetleri add u takrirden ezfûn ve hadd u tahrirden bîrûn olmağın*" diyerek Sultan III. Ahmed'in hadis ilmine özel bir ilgisinin olduğunu daha o dönemde ifade etmiştir.⁹²⁵ Sultan III. Ahmed'in Topkapı Sarayı'ndaki Kütüphanesi'ne hadis okunması için bir bölüm tahsis etmesi bu dönemdeki hadis tercüme ve eserlerine yansıyan ilginin bir sonucu olsa gerektir.⁹²⁶ Bu dönemdeki doğu-batı dillerinden yapılan tercüme ve padişah tarafından desteklenen ve Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın öncülük ettiği bir heyet tarafından yapıldığı bilinmektedir.⁹²⁷

I. Mahmûd (1143-1168/1730-1754) Fatih Kütüphanesi'nin yanına *Buhârî-i şerîf* tilâvetine mahsus bir dâire inşâ ettirmiştir.⁹²⁸ Ayrıca Ayasofya ve Fatih Kütüphanelerini tesis etmiştir. Bu dönemde İstanbul'da *Sahîh-i Buhârî* okumaları ve Buhârîhânlık uygulaması yaygınlaşmıştır. Kütüphane açılışlarında *Sahîh-i Buhârî* okumaları yapılmış ve Ayasofya ile Fatih Camilerinde "*Buhârî-i şerîf*" hatimleri icrâ edilmiştir. Sultan Mahmud, Ayasofya Kütüphanesi vakfiyesinde *Sahîh-i Buhârî* okunmasını da şart koşmuş ve *Sahîh-i Buhârî* okuyanlara verilmek üzere tahsîsât ayırmıştır.⁹²⁹ Ayrıca kütüphanede akdolanacak *Sahîh-i*

⁹²⁴ Tobay, Ahmet, "Yusufefendizâde Abdullah Hilmi ve Hadis Şerhçiliğindeki Yeri", s. 87; Yusufefendizâde, *Necâhü'l-Kârî*, Fatih, 844, 1b-2a.

⁹²⁵ Abdullah b. Muhammed el-Bosnevî, *Ahsenu'l-haber min kelâmi seyyidi'l-beşer*, Hacı Beşir Ağa, 112, 2a.

⁹²⁶ Eyice, Semavi, "Ahmed III Kütüphanesi", *DİA*, II, 40.

⁹²⁷ İpşirli, "Lale Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler" *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri: 1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu*, İstanbul, 3-5 Nisan 1987, İstanbul, 1987, s. 33; Aktepe Münir, "Ahmed III" *DİA*, II, 38; Bu dönemde, Bedreddin el-Aynî'nin "*İkdu'l-Cum'ân*" isimli tarih kitabı da padişahın fermanı üzerine ulemeden bir heyet tarafından tercüme edilmiştir.

⁹²⁸ Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü's-Şekâik*, s. 9.

⁹²⁹ Öztürk, Saîd, Sultan I. Mahmûd'un Ayasofya Kütüphanesi ve Kütüphane Vakfı", *1. Ulusal İslam Elyazmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, TÜRKÇEK, İstanbul, 2009, s. 155-168.

Buhârî hatimleri için otuz ciltlik *Sahîh-i Buhârî* nüshası hazırlanmıştır. Ayasofya Camii'ne I. Mahmûd'un kütüphane kurmasından sonra muhaddislik kadrosu verilmiş bu göreve atamalar yapılmıştır. Muhtemelen o güne kadar Topkapı Sarayı'nda bulunan Yâkut el-Mu'tasimî (ö. 698/1299) ve Şeyh Hamdullah (ö. 926/1520) hattı kıymetli *Meşâriku'l-envâr* nüshaları Ayasofya Kütüphanesi'ne nakledilmişlerdir. Şârih-i Şifâ olarak anılan Hanîf İbrahim Efendi (ö. 1189/1775), *Hulâsatu'l-vefâ fi şerhi's-Şifâ* isimli eserini Sultan I. Mahmud Han'a ithaf etmiş ve şerhte sultandan övgü ile bahsetmiştir.⁹³⁰

Ahmed el-Menîni (ö. 1172/1759), *Urcûze fi esmâ-i ehl-i Bedr* isimli eserinde eserin yazılış serüvenini şu şekilde özetlemiştir: 1158/1746 senesinin hududunda İran'la yapılacak savaştan dolayı Sadrazam'dan ve Şeyhülislam'dan gelen dua talebi üzerine Bedr ashabının isimlerinin bulunduğu bir manzume kaleme alır. Bu risâleyi Şeyhülislam'a gönderir. İran'la yapılan bu mücadele sonunda savaş kazanılır ve Rum a'yanından bazıları olarak nitelediği kişiler kendisinden risaleyi şerh etmesini istemeleri üzerine Bedir ashabının isimlerini zabtederek risâleyi kaleme aldığını belirtmiştir. Müellif eseri yazarken Beyhakî ve bu konuda en sağlam kitap olarak nitelediği İbn Hacer'in *İsâbe*'sinden faydalandığını belirtmiştir.⁹³¹

Şam ve Hicâz bölgesinden İstanbul'a gelen âlimlere yöneticilerin hürmet göstermesi ile bağlantılı olarak bazı âlimler yanlarında getirdikleri kıymetli eserlerin nüshalarını sultanlara veya sadrazamlara takdîm etmişlerdir. Böylece İstanbul'da kıymetli hadis koleksiyonları oluşmuştur. Tâcuddîn Muhammed b. Abdülmuhsîn [el-Kal'î] el-Mekkî'nin kaleme aldığı *Muhtasaru't-Tirmizî*'yi⁹³² Şam'da ondan icâzet alan Himmâtzâde, İstanbul'a getirerek (Devlet-i Aliyye'ye) hediye etmiştir.⁹³³ Son dönem Osmanlı âlimlerinin icazetlerinin kendisinde birleştiği Hibetullah el-Ba'î 1176/1762-63 tarihinde yazdığı ve

⁹³⁰ Hanîf İbrahim Efendi, *Hulâsatu'l-vefâ fi şerhi's-Şifâ*, Bulak, 1257, s. 2.

⁹³¹ Menîni, *Şerhu esmâi ehli Bedr*, Hacı Mahmud Efendi, 3969, 2a-3a (Yazma); Menîni, *Şerhu esmâi ehli Bedr*, Tahir Ağa Tekke, 3a (Matbu).

⁹³² Tâcuddîn el-Kal'î, *Muhtasaru't-Tirmizî*, Hekimoğlu, 273.

⁹³³ Bandırmalı Hâmid Efendi, *Tanînu'l-mücelcelât*, s. 227.

müsel el bi'l-evveliyye hadisini şerh ettiği *Mezîdü'n-ni'me* isimli eserini Sultan III. Mustafa'ya ithâf etmiştir.⁹³⁴

Vehhâbî hareketinin yenilgiye uğratılmasından sonra kendisine Gâzî ünvanı verilen II. Mahmud (1223-1255/1808-1839) yaptığı siyasi faaliyetlerinde ulemanın etkisini kullanmak istemiştir. Şeyhülislâm Yasincizâde Abdülvehhâb Efendi (ö. 1249/1833) tarafından kaleme alınan *Hulâsatu'l-Burhân fi Itâati's-Sultân* isimli eserde hem Arapça hem de Türkçe olarak sultana itaat etmenin gerekliliği hakkında hadisler bir araya getirilmiştir. II. Mahmud'un bu hadis risâlesinin yazılmasını Vehhâbî isyanına karşı halkın sultana itaat etmeleri gerektiğini vurgulamak için talep ettiği anlaşılmaktadır. Saray'da Enderun Mektebi'nde yetişmiş olan Şeyhülislam Abdülvehhâb Efendi'nin⁹³⁵ yönetimle ilişkisinin güçlü olması da bu risâleyi onun yazmasının sebeplerinden biri olabilir. Zira II. Mahmûd ulemânın etkisini kullanmak için daha birçok risâle yazdırdığı da bilinmektedir. Muhaşşi-i Beyzâvî olarak meşhur olmuş İsmâil el-Konevî'den hadis icâzeti alan ve son dönem Osmanlı uleması arasında icâzetleri yaygınlaşan Kevserî'nin *et-Tahrîru'l-vecîz*'inde kendi hadis silsilesinde zikrettiği Muhammed Munîb el-Ayntâbî (ö. 1238/1823) Sultan Selîm döneminde sarayla yakın ilişkileri olmuş bir âlimdir.⁹³⁶ Sultan Mahmûd döneminde İmam Muhammed'in *Siyer*'inin İmam Serahsî tarafından yapılan şerhini tercüme etmiştir. Yaptığı bu tercümenin askerlik ve gazi ile ilgili kısımları orduda okutulmuştur.⁹³⁷ İmamzâde Esad Efendi, fetih hadisi ile ilgili "*Feth-i Kostantiniyye*" isimli eserini Sultan II. Mahmûd döneminde ashab kabirlerinin tespiti konusunda yapılan çalışmalar gündemde olması sebebiyle yazmış ve padişaha takdim etmiştir.⁹³⁸

Osmanlı matbaasının âlet ilimlerinden sonra diğer alanlarda da yayın yapmaya başladığı II. Mahmûd döneminde yazılan ve tab edilen eserler, devletin içerisinde bulunduğu

⁹³⁴ Hibetullah el-Ba'î, *Mezîdü'n-ni'me*, Esad Efendi, 344, 4a.

⁹³⁵ Ata, Tayyarzâde, *Târîh-i Enderun (Osmanlı Saray Tarihi)*, Kitabevi, İstanbul, 2010, II, 214-216.

⁹³⁶ Kevserî, *et-Tahrîru'l-vecîz*, s, 40-41.

⁹³⁷ Özel, Ahmet, "Mehmed Münîb Ayıntâbî", *DİA*, IV, 246.

⁹³⁸ İmamzâde Esad Efendi, *Feth-i Kostantiniyye*, Muhib Matbaası, 1285, 19-22, Cici, Recep, "İmamzade Esad Efendi", *DİA*, XXII, 211-212; İmamzade Es'ad Efendi, *Değeri ve tesiri açısından fetih hadisi ve feth-i Kostantiniyye*, haz. Necdet Yılmaz, Darulhadis, İstanbul, 2002.

siyasi durumdan etkilenmiştir. Dolayısıyla hadis ilminde öne çıkan âlimlerin telifleri bu alana yönelmiştir. Zirikli'nin “*âlimü'l-hadîs*” olarak tanıttığı, sebet türü eser kaleme alan ve icâzetleri yaygınlık kazanan İbnü'l-Annâbî (ö.1267/1850-51), II. Mahmûd'un yaptığı askerî ıslahatları desteklemek için *es-Sa'yu'l-Mahmûd fî nizâmi'l-cunûd* isimli bir eser kaleme almıştır. Daha sonra Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi (ö. 1264/1848), eseri müelliften talep etmiş ve ilâvelerle Türkçe'ye tercüme etmiştir.⁹³⁹ İbnü'l-Annâbî, Şeyh İbrâhim es-Sakkâ'ya (1298/1881) icâzet vermiştir. İbnü'l-Annâbî'nin *es-Sa'yu'l-Mahmûd* isimli eserini Mehmed Ali Paşa'nın emriyle ihtisar eden Şeyh İbrâhim es-Sakkâ,⁹⁴⁰ Mehmed Âtîf İstanbûlî'ye Mısır'da iken icâzet vermiş, Atîf Efendi bu icâzeti İstanbul'da birçok âlime vermiştir.⁹⁴¹ İbnü'l-Annâbî'nin sebeti ve icâzetleri kendisinden sonra yaygınlık kazanmasına rağmen⁹⁴² Osmanlı Devleti ile irtibatının sadece askerî ıslahatlarla ilgili olması Osmanlı Devleti ve ulemasının ilgi duyduğu alanları göstermesi bakımından önemlidir. Devletin önemli bir süreçten geçtiği dönemlerde ilmî düşünce de bu değişimlerden etkilenmiştir. Hadis ilmi alanında önemli bir birikimi olmasına rağmen İbnü'l-Annâbî'nin bu birikiminden istifade edilmemiştir.

Sultan Abdülmecîd (1255-1277/1839-1861) döneminde Tanzimat'ın ilanı akabinde medresenin yanında mekteplerin de açılmaya başlaması Türkçe ders kitabı hazırlama faaliyetleri artmıştır. Seyyid (Fatih) Ahmed b. Abdullah el-Ağrûsî *Nuhbetü'l-fiker*'i Sultan Abdülmecid döneminde tercüme etmesi devletin geçtiği yeni sürecin etkilerinden biri olsa gerektir.

⁹³⁹ Fazlıoğlu, İhsan, “İbnü'l-Annâbî ve *es-Sa'yu'l-Mahmûd fî nizâmi'l-cunûd* adlı eseri”, **Dîvân: İlmî Araştırmalar**, 1996/1, cilt: I, sayı: 1, s. 165-174; Dilbaz, Mahmut, **Askerî modernleşmenin dini müdafaası: Es'ad Efendi'nin şerhli *es-Sa'yül-Mahmud* tercümesi -metin ve tahlil-**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2014; Dilbaz, “Modern İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devrinde İstanbul-Mısır Etkileşimi: İbnü'l-Annâbî-Esad Efendi Örneği”, **Muhafazakâr Düşünce**, 2016, cilt: XII, sayı: 47, s. 91-107.

⁹⁴⁰ Muhammed Ziyad b. Ömer et-Tükle, **Mecmû'un fihî icâzâtün mine'l-Allâmeti'l-Cezâir İbni'l-Annâbî el-Eserî**, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 2008, s. 12.

⁹⁴¹ Bir örneği için bkz. Mehmed Atîf el-İstanbûlî, **İcâzet**, İBB Atatürk Kitaplığı, 984, 14b.

⁹⁴² **Mecmû'un fihî icâzâtün mine'l-Allâmeti'l-Cezâir İbni'l-Annâbî el-Eserî** isimli çalışmayı kaleme alan Muhammed b. Ziyâd Ömer et-Tükle kendisinin İbnü'l-Annâbî'ye uzanan silsilesini de zikretmiştir. (Bkz. Tükle, **Mecmû'**, s. 25.) İbnü'l-Annâbî'nin talebeleri ve verdiği icâzetler için bkz. Ebu'l-Kâsım Sa'dullah, **Raidü't-tecdidi'l-İslâmî Muhammed b. el-Annabi, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî**, Beyrut, 1990, s. 42-45.

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı coğrafyasında mektepler açılmasına devam edilmiş ve bu mektepler için ders kitapları hazırlanmıştır. Bunların arasında hadis kitapları da bulunmaktadır. XIX. yüzyılda yazılan Türkçe hadis usûlü eserleri bu dönemde açılan mekteplerde okutulması için kaleme alınmıştır. 1900 tarihinde Dârülfunûn'da açılan Ulûm-i diniyye şubesi ile birlikte bugünkü akademik anlamda diyebileceğimiz hadis dersleri başlamış ve buna yönelik eserler kaleme alınmaya başlamıştır.

Ömer Ziyâüddin Dağüstânî (ö. 1920), *Hadîsu erbain fî hukûkî's-selâtîn* isimli risâlesini sultana itaat etmenin gerekliliği bağlamında kaleme almıştır. Sultan II. Abdülhamîd ve Osmanlı sultanlarını methetmiştir. Kânûn-i Esâsî'nin âyet ve hadislere uygunluğunu ortaya koyduğu *Mir'ât-ı Kânûn-i Esâsî* isimli eseri Kânûnî Esâsî'nin ulemâ nezdinde eleştirilmesine bir cevap niteliğindedir. Sultan II. Abdülhamîd'in tahtan uzaklaştırılması üzerine II. Abdülhamid'e destek mahiyetindeki bu eserlerinin etkisi olsa gerek, İttihat ve Terakkî Cemiyeti tarafından sürgün edilmiştir.⁹⁴³

Osmanlı döneminde âlimlerin saraya yakın durmaları ve bunun sonucunda padişahların ilgilerinin âlimlerin telifâtına yansması bir yönüyle maişet endişesinin bir sonucudur. Maddî imkânsızlıklar içinde bireysel bir ilmî gelişme düşünülebilirse de kurumsal anlamda bir ilerlemenin olmayacağı açık olduğundan âlimlerin bu tavrı zorunlu bir durum olarak ortaya çıkmış görünmektedir. Vak'anüvis Ahmed Vâsıf Efendi'nin (ö. 1806); "*Tali'in olmaz ise burç-ı saâdette kavî / Senevî mansıb ile besleyemezsin sen evi*"⁹⁴⁴ dizelerinde ifadesini bulan bu durum âlimlerin içinde buldukları durumu özetleyen önemli bir örnektir.

⁹⁴³ Banatlı, Yusuf Ziya, Dağüstânî, "Ömer Ziyâeddin", *DİA*, VIII, 406-407; Demirel, Harun Reşit, Dağüstânî ve "Hadis-i Erbaîn fî Hukûkî Selâtîn" İsimli Risâlesi", *Dinî Araştırmalar*, 2005, cilt: VII, sayı: 21, s, 265-276; Gürler, Kadir, "Gümüşhanevî Dergâhından Osmanlı-Türk Modernleşmesine Bir Destek: Ömer Ziyâüddin Dağüstânî", *I. Uluslararası Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (03-05 Ekim 2013 Gümüşhane), 2014, s, 785-795.

⁹⁴⁴ Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinu'l-âsâr ve hakâiku'l-ahbâr*, yay. Mücteba İlgürel, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1978 s, XXXI.

B. Osmanlı Döneminde Hadis Yolculukları: Sebetler ve İcâzetler Üzerinden Bir Tarama

Osmanlı dönemi âlimlerinin hadis ilmi ve icâzetini almak için seyahat ettiği bölgeler farklı zaman dilimlerinde farklı bölgeler olmuştur. Bu durum hadis ilminin hangi bölgelerde yüksek ilmî seviyede temsil edildiğini de göstermektedir. Osmanlı'nın kuruluş yıllarından Memlük Devleti'nin yıkılışına kadar geçen (700-920/1300-1517) yaklaşık 200 yıllık zaman diliminde hadis ilminin tedris edildiği en önemli bölge Memlük Kahire'sidir. Doğu'da Moğol istilalarının neden olduğu hareketlilik ile Kâhire, âlimlerin buluşma merkezlerinden biri olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren ilk iki yüzyılda hadis icâzetleri genellikle Kâhire üzerinden aktarılmıştır. Bunun yanında bu dönemde Horasan ve Mâverâünnehir gibi bölgelerden hadis icâzeti alan Burhaneddin Haydar el-Herevî, Fahreddin el-Acemî (ö.865/1460-61 [?]) gibi âlimler de bulunmaktadır.

Memlüklerin Osmanlı'ya ilhakından sonra ise Kâhire bu hâkim vasfını yavaş yavaş kaybetmiştir. Şa'rani (ö. 973/1565), Münâvî (ö. 1031/1622) gibi âlimler Mısır'da ilmî faaliyetlerini sürdürseler de İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) gibi âlimler Mısır'dan Hicaz bölgesine gitmişler ve ilmî faaliyetlerini orada sürdürmüşlerdir. Nuh b. Mustafa el-Konevî'nin (ö. 1070/1660) Rum'dan (Anadolu) Mısır'a gitmesi ve orada Muhammed el-Hicâzî'den (ö. 1035/) icâzet alması hadis ilminin hala canlılığını korumuş olduğunu gösterse de özellikle *Riyâzu's-sâlihîn* şârihi İbn Allan'ın (ö. 1057/1648) Hicaz'da bulunması ve Muhammed el-Bâbilî'nin (ö.1077/1666) Mısır'dan Mekke'ye gitmesi ve orada hadis icâzeti vermesiyle 11/17. yüzyılın ikinci yarısından sonra Hicaz bölgesi hadis ilminin merkezî konumuna yükselmiştir. Bâbilî, Seâlibi, İbrahim el-Kûrânî (ö. 1101/1690), Ahmed en-Nahlî (1130/1717), Abdullah b. Sâlim el-Basrî (ö. 1134/1722), Hasan b. Ali el-Uceymî, Ebu'l-Hasen es-Sindî, Muhammed Hayât es-Sindî gibi âlimler ilmî faaliyetlerini Hicaz'da sürdürmüşlerdir. İslam coğrafyasının bütün bölgelerinden Hicaz'a gelen âlimler icâzet alarak memleketlerine dönmüşlerdir. Bu dönemden sonra hadis alanında öne çıkan âlimlerin neredeyse tamamı Hicaz'da faaliyet gösteren âlimlerden hadis okuyarak icâzet almışlardır.

Bu dönemde ele alınması gereken bir diğer husus İstanbul'un hadis ilmi açısından durumunun ne olduğudur. Köprülüler döneminde Köprülü Fâzıl Mustafa Paşa'nın (ö.

1102/1691) hicâz seyahati ile yükselişe geçen hadis ilmi, hadis âlimlerinin İstanbul'a gelmesiyle önemli bir ivme kazanmıştır. Süleyman Fâzıl Efendi'nin (ö. 1134/1722) Köprülülerle seyahatinde elde ettiği hadis icâzetleri⁹⁴⁵ sayesinde İstanbul'da hadis ilimleri icâzetli bir şekilde tedaris edilmeye başlanmıştır. Aclûnî'nin İstanbul'a gelip Süleyman Fazıl Efendi'den icâzet alması bunu kanıtlamaktadır.⁹⁴⁶ Süleyman Fâzıl Efendi'nin talebesi Yusufefendizâde'nin (ö. 1167/1754) hem tedrîs hem de telif alanında verdiği ürünler de bunu teyit etmektedir. Aynı zamanda İstanbul'a gelip uzun süre ikâmet eden ve bazıları İstanbul'da vefat eden Ali el-Mansûrî (ö. 1134/1722), Himmâtzâde (ö. 1175/1761) Hibetullah el-Ba'î (ö. 1224/1809) döneminin önemli hadisçileri olup birikimlerini İstanbul ulemasına aktarmışlardır. 18. yüzyıldaki bu durum aynı şekilde devam etmemiş 19. yüzyılda İstanbul âlimleri hadis tedrîs etmek için yine Hicaz-Şam bölgesine seyahatler yapmışlardır. 19. yüzyılın başında Hicaz bölgesinde çıkan Vehhâbî isyanları bölgenin siyasi ve kurumsal yapısına etki ettiği için ilmî durum da bundan etkilenmiştir. Muhammed Hayât es-Sindî'nin talebesi olan Muhammed b. Abdülvehhâb'ın (ö. 1206/1792) daha önceki mezhep sistemi içerisinde yorumlanan ve tasavvufî düşüncenin etkisinde olan hadis ilmini yeni bir anlayışla yorumlaması önceki birikimin Hicaz'da intikâlini zorlaştırmıştır. Hicaz'da hadis ilmi, bu düşünce etrafında yeni bir anlayışla yorumlanmaya başlamıştır. 18. yüzyılda Hicaz'da artış gösteren hadis faaliyetleri ve hadis icazetleri ise sonraki yüzyılda nispeten Şam ve Mısır bölgesine intikâl etmiştir. Ancak bu gelenek Hicaz'da üretilen düşüncenin karşısında varlığını güçlü bir şekilde devam ettirememiştir. Sonraki dönemlerde hatta günümüzde Hicaz'da üretilen düşüncenin hadis ilmi alanında hâkim vasfını koruduğu söylenebilir. Bu süreci daha iyi görebilmek için 18. yüzyıldaki hadis sebet/icâzetleri ve bunun İstanbul (Rum) uleması arasındaki yaygınlığını açığa kavuşturmak Osmanlı'da hadis ilminin konumuna katkı sağlayacaktır.

⁹⁴⁵ Ayaz, "Köprülülerin Şam, Mısır ve Hicâz Ulemâsı ile Münasebetlerinin Osmanlı Hadis Çalışmalarına Yansıması (İcâzet ve Kütüphane)", s. 307-340.

⁹⁴⁶ İsmail b. Muhammed Aclunî, **Hilyetu ehli'l-fazl ve'l-kemal bi-ittisâli'l-esânid bi-kümmeli'r-ricâl, The adornment of the virtuous and saintly**, thk. Muhammed İbrahim el-Hüseyn, Darü'l-Feth, Amman, 2009/1430 s. 129-130.

1. Hicaz'da 18. Yüzyılda Yaygınlaşan Sebetler ve Diyâr-ı Rûm Ulemasına Yansımaları

İlk olarak hadis alanında kullanılan ve hadis rivâyetine sözlü/yazılı şekilde icâzet vermek, rivâyet hakkını devretmek⁹⁴⁷ anlamına gelen icâzet hocanın rivâyet hakkını elinde bulundurduğu hadisin/kitabın rivâyet hakkını talebesine vermesi demektir. Hocanın belirli bir talebesine belirli bir kitabı “sana falan kitabımın icâzetini verdim.” “Sebet/fihristimin içerdiklerinin icâzetini verdim.”⁹⁴⁸ diyerek olabildiği gibi, yine belirli bir talebesine “sana bütün merviyâtımın/mesmûatımın icâzetini verdim.” diyerek de olabilir. Cevazı ihtilafı olan, bir âlimin “bütün Müslümanlara icâzet verdim.”, “zamanımda yaşayanlara icâzet verdim.” diyerek verilen icâzet türleri de vardır.⁹⁴⁹ Bunun dışında fâsid olarak nitelenen veya ihtilaf bulunan, meçhule icâzet, ma‘dûma icâzet, henüz rivâyet hakkına sahip olunmayan icâzeti gibi icâzet türleri de bulunmaktadır.⁹⁵⁰ Hadis rivâyetinin eserlere intikalinden sonra eser ve nüshâ rivâyeti gelişmiş ve bir hocanın rivâyet hakkına sahip olduğu eserleri bir araya getiren sebet/fehrese/meşyaha/mu‘cem türü eserlerin talebelere icâzeti verilmiştir.

Sebet, bir âlimin muhtelif ilimlere dair okuduğu kitapların isnadlarını kaydettiği kitap türleridir.⁹⁵¹ Sebetler aynı zamanda talebenin hocasından rivâyet hakkını elde ettiği kitapların icâzetleri mesabesinde dir.⁹⁵² Kuzey Afrika ve Endülüs’te fehrese, Doğu İslam dünyasında ise sebet olarak kullanılan bu tabir, âlimlerin hocaları ile onlardan okudukları kitapların adını zikrettikleri eserlere verilen isimdir.⁹⁵³ *Meşyeha*, *fehrese*, *bernâme*, *evâil*, *esânîd*, *mu‘cem* ve *müselâlat* olarak da isimlendirilmiştir.⁹⁵⁴

⁹⁴⁷ Akpınar, Cemil, “İcâzet”, *DİA*, XXI, 393.

⁹⁴⁸ İbnü’s-Salâh, *Marifetü envâ‘i ulûmi’l-hadîs*, Nureddin İtr, Dâru’l-fıkr, Suriye, 1986, s. 151.

⁹⁴⁹ İbnü’s-Salâh, *Marifetü envâ‘i ulûmi’l-hadîs*, s. 154.

⁹⁵⁰ Bkz. (İbnü’s-Salâh, *Marifetü envâ‘i ulûmi’l-hadîs*, s. 156-162; Akpınar, Cemil, “İcâzet”, *DİA*, XXI, 395-396.)

⁹⁵¹ Kûzberi Abdurrahman İbn Muhammed, *Sebetü’l-Kûzberi*, (nâşirin mukaddimesi), Dâru’l-Besâir, Dımaşk, 1983, s. 8.

⁹⁵² Ahmed Muhammed Nurseyf, *İnayetü’l-muhaddisin bi-tevsiki’l-merviyât ve eseru zâlike*, Dâru’l-Me’mun li’t-Türas, Dımaşk, 1987, s. 29.

⁹⁵³ Yusuf Abdurrahman Mar’aşlı, *Mu‘cemü’l-me‘âcim ve’l-meşyehât ve’l-fehâris ve’l-berâmic ve’l-esbât*, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad, 2002, s.15.

⁹⁵⁴ Kûzberi, *Sebetü’l-Kûzberi*, s. 8.

Fehrese, sebet ve meşyehâ türü eserlerin önemi, yazıldığı dönemde tedris faaliyetlerinde hangi kitapların öne çıktığı ve icazetlerinin verildiği konusunda önemli bilgiler içermeleridir. Fehrese/sebet yazarları, kendilerinden ilim tahsil ettikleri kişilerin ilmî durumları hakkında bilgi vererek tabakât türü çalışmalara kaynaklık vazifesi görmüşlerdir. Fehreseler/sebetler yazıldıkları dönemde âlimlerin nerelere seyahat ettiklerini, nerelerde ders verdiklerini göstermekte o dönemin sosyal ve kültürel tarihi, ilimler tarihi, eğitim öğretim tarihi hakkında önemli bilgiler içermektedirler.⁹⁵⁵ Bu eserlerin en önemli özelliği ise kendilerinden sonra yazılan tabakat kitaplarının birinci el kaynağı olmalarıdır.

İbn Hacer *el-Mu'cemu'l-müfehres* ve Süyûtî *el-Muncem fi'l-mu'cem (Mu'cemu şüyuhi's-Suyuti)* isimli eserlerinde hocalarından okudukları eserleri ve icazetlerini ortaya koyan sebet türü eserler kaleme almışlardır. Aynı gelenek Zekeriyâ el-Ensârî (ö. 926/1520) ve Sehâvî (ö. 902/1497) gibi âlimler tarafından da devam ettirilmiştir.⁹⁵⁶ Osmanlı döneminde özellikle Hicaz, Şam ve Mısır âlimleri bu geleneği devam ettirmişlerdir. Bu dönemde kaleme alınan sebetlerde genellikle “*müselsel bi'l-evveliyye*”⁹⁵⁷ olarak meşhur olan Rahmet hadisinin icâzeti, diğer müselsel rivâyetler ve okunan kitaplar listelenmiştir. Yine bu dönemde müselsel rivâyetler bir araya getirilerek verilen icâzetler yaygınlaşmıştır. Bu rivâyetlerin, teselsül açısından râvilerin zabtlarının ileri derecede olduğunu gösterse de metin açısından zayıf olduğu belirtilmiştir.⁹⁵⁸ Osmanlı döneminde de âlimler az da olsa bu tür eserler te'lif etmişlerdir. Osmanlı âlimlerinin kendi dönemlerindeki muhaddislerin sebetlerinin icâzetini toplama gayretinde oldukları anlaşılmaktadır. Aşağıda özellikle İstanbul uleması arasında yaygınlaşan, sebet/icâzetleri İstanbul'a intikal etmiş âlimlerin sebetleri incelenecektir.

⁹⁵⁵ Ahmed Muhammed Nurseyf, *İnayetü'l-muhaddisin bi-tevsiki'l-merviyyat ve eseru zalike*, s. 30; Eren, *Hadis ilminde rical bilgisi ve kaynakları*, İsam, İstanbul, 2012, s. 634-635; Kandemir, “Fehrese”, *DİA*, XII, 298-299.

⁹⁵⁶ Sehâvî, Zekeriyâ el-Ensârî'nin sebetini bir araya getirmiştir. Bkz. *Sebetu Şeyhi'l-İslam el-Kâdî Zekeriyâ b. Muhammed el-Ensari (h. 825-926)*, tahrir Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân es-Sehâvî; tahkik Muhammed b. İbrahim el-Hüseyn, Beyrut, Darü'l-Beşair, 2010/1431.

⁹⁵⁷ (الرَّاجِعُونَ يَرْحَمُهُمُ الرَّحْمَنُ أَرْحَمُوا أَهْلَ الْأَرْضِ يَرْحَمَكُم مِّنْ فِي السَّمَاءِ) Ebü Dâvûd, Edeb, 65; Tirmizî, Birr ve Sıla, 16; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 160.

⁹⁵⁸ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, thk. Nureddin Itr, Dâru'l-fikr, Suriye, 1986, s. 276.

Osmanlı döneminde yaşamış Mısır-Şâm-Hicâz ulemâsından olan Abdülbâkî el-Hanbelî (ö. 1071), Şemsüddîn Muhammed el-Bâbilî (ö. 1077/1666), er-Rûdânî (ö. 1094/1683), el-Kâmilî (ö. 1131/1718), İbrâhîm el-Kûrânî (ö. 1101/1690), Ebu'l-Mevâhib ibn Abdülbâkî el-Hanbelî (1120/1709), Ahmed en-Nahlî (ö. 1130/1717), Abdullah b. Sâlim el-Basrî (ö. 1134/1722), Hasan b. Ali el-Uceymî (ö. 1113/1702), Abdulganî en-Nablusî (ö. 1143/1731), İbn Akîle (ö. 1150/1737), İsmâil el-Aclûnî (ö. 1162/1749), Ahmed el-Menîni (1172/1759), Ebu'l-Hasen es-Sindî (ö. 1187/1773-74), Gedikzâde Abdülkâdir (ö. 1187/1773-74), İbn Âbidîn (ö. 1252/1836), Kûzberî (ö. 1262/1846) gibi âlimler sebetleri bulunan âlimlerden bazılarıdır. Hâmid el-Bandırmaî'nin (ö. 1172/1758-59) *Tanînu'l-mücelcelât bi-tebyîni'l-müselselât*'ı ile Zâhid el-Kevserî'nin (ö. 1952) *Tahrîru'l-vecîz* isimli eserleri icâzet alınan hocaları zikretmesi itibariyle bu tasnifte değerlendirilebilir. Hibetullah el-Ba'li'nin (ö. 1224/1809) *Mezîdu'n-ni'me* isimli eserinin başında verdiği hocaları ve isnadları da konumuz açısından önem taşımaktadır. Aşağıda bu dönemdeki sebetlerden tespit edilebildiği kadarıyla icâzet yoluyla İstanbul'a taşınan âlimlerin sebetleri incelenecektir. Bu sayede Osmanlı döneminde alınan hadis icâzet ve sebetleri ile hadis ilminin icâzet ve tedris ağı bir nebze anlaşılmış olacaktır.

Yukarıda zikredilen sebetler kendi dönemlerinde hadis ilminin intikâlinde önemli yerleri olan âlimlerin sebeti olmaları hasebiyle de önem arz etmektedir. Kevserî, *et-Tahrîru'l-vecîz*'de bu sebetlerden bazılarının icâzetini vermekte ve bu âlimlerin içerisinde bulunduğu silsileleri aktarmaktadır. Son dönemlerde yazılan sebetlerde de yukarıda zikredilen âlimlerin sebetlerinin icâzetleri verilmeye devam etmektedir.⁹⁵⁹ Bu sebetlerden bazıları yayınlanmış olsa da çalışmada yazma nüshalar üzerine yoğunlaşmıştır. Zira bu sebetlerin yazma nüshalarında yer alan icâzet kayıtları Osmanlı dönemi icâzetlerini ortaya çıkarmak için son derece önemlidir.

Hadis tarihinin 9. asırdaki en önemli simâsı olan İbn Hacer'den sonra, 10. Asırda Sehâvî (ö. 902/1497), Suyûtî (ö. 911/1505), Kastallânî (ö. 923/1517), Zekeriyâ el-Ensârî (ö.

⁹⁵⁹ Şeyh İsmâil el-Ensârî'nin (ö. 1417) sebeti *Hedyü's-sârî ilâ esânîdi eş-Şeyh İsmâil el-Ensârî*'de yukarıda zikredilen sebetlerin birçoğunun icâzetleri verilmektedir. Bkz. Abdülazîz b. Faysâl er-Râcihî, *Hedyü's-sârî ilâ esânîdi eş-Şeyh İsmâil el-Ensârî*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, ty, s, 650-657.

926/1520), Alkamî (ö. 969/1561-62), Bedreddin el-Gazzî (ö.984/1577), Şemseddin er-Remlî (ö. 1004/1596) Münâvî (ö. 1031/1622), Muhammed Hicâzî el-Vâiz (ö. 1035/1625), Necmeddîn el-Gaytî (ö. 982/1574-75), Muhammed b. Ürkmes (ö. ?) gibi âlimler hadis ilminin taşıyıcısı olmuşlardır. Bu âlimler, hadis icâzet silsilelerinde bulunmaları yönüyle hadis ilminin sonraki nesillere intikalini sağlamışlardır. Hadis tarihinin hicrî 10. asırdan sonraki faaliyetleri bu âlimlerin talebeleri tarafından yürütülmüştür. Aşağıda İstanbul merkezli ulemâ ve devlet yöneticileriyle irtibata geçmiş âlimler tanıtılmaya ve icâzetleri ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

a. Abdülbâkî el-Hanbelî'nin (1071/1661) *Rıyâzu'l-cenne fî âsâri ehli's-sünne'si*

“İbn Fakîhi Fıssa” olarak da tanınan Abdülbâkî el-Hanbelî, Ba‘lebek’de doğmuş ilk eğitimini babasından aldıktan sonra Şam’a gitmiştir. Hadis ilmini Burhaneddin el-Lekânî, Ebu'l-Abbas el-Mukrî gibi âlimlerden almıştır. 1033/1624 senesinde hac için gittiği Mekke’de İbn Allan’dan, Medîne’de Abdurrahman el-Hıyârî gibi âlimlerden icâzet almıştır. Nuh b. Mustafa el-Konevî’nin de Mısır’da hocalığını yapmış olan Şeyh Muhammed Hicâzî el-Vâiz’den icâzet almış, Necmeddîn el-Gazzî’nin derslerinde bulunmuştur. Emeviye Câmii’nde iki kere *el-Câmi‘u’s-sağîr*, *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim*, *eş-Şifâ* gibi hadis eserlerini okumuştur. İbrâhîm el-Kûrânî, Muhammed el-Berzencî ve oğlu Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî (ö. 1120/1709) onun önemli öğrencilerindendir.⁹⁶⁰ Abdülbâkî el-Hanbelî’nin *Rıyâzu ehli'l-cenne* isimli sebeti Ebu'l-Feyz Muhammed el-Fadânî tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır. Ancak bu tahkik muhakkikin de belirttiği üzere sebetten yapılmış bir ihtisârdır.⁹⁶¹ Abdülbâkî el-Hanbelî’nin *el-Ayn ve'l eser fî akâidi ehli'l-eser* isimli eseri de yayınlanmıştır.⁹⁶²

Abdülbâkî el-Hanbelî, Âşir Efendi koleksiyonu 37’de bulunan sebetinin başında İbrahim el-Kûrânî’nin kendisinden icâzet talep ettiğini belirtmiş ve ona sebeti yazarak

⁹⁶⁰ Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, II, 283-285.

⁹⁶¹ Abdülbâkî el-Hanbelî, *Rıyâzu ehli'l-cenne fî âsâri ehli's-sünne*, iht. Ebu'l-Feyz Muhammed el-Fadânî, Dâru'l-Besair, Dımaşk, 1985.

⁹⁶² Abdülbâkî el-Hanbelî, *el-Ayn ve'l eser fî akâidi ehli'l-eser*, Dâru'l-me'mûn li't-türâs, Beyrût, 1987; Laleli 3767 176a-192b’de bir nüshası bulunmaktadır.

icâzetini vermiştir. İlk olarak kıraat silsilesini zikreden müellif, daha sonra müselsel bi'l-evveliyye senedini Hz. Peygamber'e kadar nakletmiştir. Silsilesinin baş kısmı Abdurrahman el-Buhûtî < Cemâleddin Yûsuf el-Ensârî < Zekeriyâ el-Ensârî < İbn Hacer'dir. Müellif daha sonra kırk bir hadisi icâzet aldığı hocalarının isnadlarıyla nakletmiştir. Hadisleri zikrettikten sonra icâzetini aldığı eserleri harf sırasına göre isnadlı bir şekilde zikretmiştir. Sonunda da hadis ilmini aldığı hocalarını aktarmıştır.⁹⁶³

Âşir Efendi (ö. 1804), Abdülbâkî el-Hanbelî'nin mezkûr sebetinin başında hocası Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şerâbâtî eş-Şâfiî el-Halebî (ö. 1178/1764) vasıtasıyla bu sebetin icazetine sahip olduğunu belirtmiştir.⁹⁶⁴ Âşir Efendi aynı mecmuanın devamındaki Abdülbâkî el-Hanbelî'nin sebetinin oğlu tarafından yapılan muhtasarının da yine şeyhim dediği Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şerâbâtî vasıtasıyla icazetine sahip olduğunu belirtmiştir.⁹⁶⁵ Mustafa Âşir Efendi, kendi koleksiyonunda bulunan *Riyâzu ehli'l-cenne*'nin bir diğer nüshasının başında da yine Abdülkerîm eş-Şerâbâtî < Abdülbâkî el-Hanbelî silsilesiyle icâzetine sahip olduğunu belirtmiştir.⁹⁶⁶ Yine bu nüshada oğlu Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî'nin kendi hattıyla verdiği bir icâzetin bulunmasından nüshanın ondan intikal ettiği anlaşılmaktadır.⁹⁶⁷

Laleli 454M'te bulunan Abdülbâkî el-Hanbelî'nin sebeti *Riyâzu ehli'l-cenne* nüshasının sonunda, İbn Dekdekcî olarak bilinen Muhammed b. İbrahim (ö. 1131/1719)⁹⁶⁸, Şeyh Muhammed Aziz Efendi el-İslambûlî'ye (ö. ?) Şam Kadısı Zeynelâbidîn Efendi'nin (ö. ?) yerine naib olarak 1122/1710-11 senesinde Şam'a geldiğinde bu sebetin icâzetini vermiştir. İbn Dekdekcî, Emeviye Câmii'nin içinde bulunan hücrelerinde *Sahîh-i Buhârî*'nin evâilinden bir miktar okuduklarını ve kendisine icâzet verdiğini belirtmiştir. İcâzette, *Kütüb-i sitte* ve *Muvatta*'nın müelliflerine ulaşan senedlerini zikretmiş, Suyûtî, Beyzâvî ve Nevevî gibi âlimlerin telifatı ile İbn Hacer el-Mekkî, Zekeriyâ el-Ensârî gibi muhaddislere ulaşan

⁹⁶³ Abdülbâkî el-Hanbelî, *Riyâzu'l-cenne fi âsâri ehli's-sünne*, Âşir Efendi, 37, 1a-49b.

⁹⁶⁴ Abdülbâkî el-Hanbelî, *Riyâzu'l-cenne fi âsâri ehli's-sünne*, Âşir Efendi, 37, 1a.

⁹⁶⁵ Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî, *Muhtasaru sebeti Abdülbâkî el-Hanbelî*, Âşir Efendi, 37, v. 50a.

⁹⁶⁶ Abdülbâkî el-Hanbelî, *Riyâzu'l-cenne fi âsâri ehli's-sünne*, Âşir Efendi, 48, 1a.

⁹⁶⁷ Âşir Efendi, 48, 57a-60b.

⁹⁶⁸ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, IV, 25.

senedlerini zikretmiştir.⁹⁶⁹ Ayrıca nüshada Abdülbâkî el-Hanbelî'nin oğlu Ebu'l-Mevâhib Muhammed el-Hanbelî'nin kendi hattıyla yazdığı ve mühürlediği Şeyh Muhammed Azîz Efendi el-İslambûli'ye sebetin icâzetini verdiği kayıt da bulunmaktadır.⁹⁷⁰

Abdülbâkî e-Hanbelî ile oğlu Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî silsilesi ile gelen icâzetler Anadolu'da sonraki dönemlerde verilen icâzetlerin silsilelerinde yer almıştır. Ahmet b. Ali b. Yusuf b. Ali et-Tatarpazarcıkî, 1219 senesinde talebesi Mustafa b. Muhammed Eriklivî'ye verdiği icâzeti hocası Ebû Muhammed Mustafa b. Muhammed el-Bahrî el-Alâî'den almıştır. Silsilede Hanbelî âilesinden birçok kişi bulunmaktadır. İcâzette bulunan Hanbelî ailesinin silsilesi şu şekildedir: eş-Şeyh Muhammed el-Mevâhibî < babası Abdülcelîl < dedesi eş-Şeyh Muhammed Ebu'l-Mevâhib < babası Abdülbâkî el-Hanbelî < Ahmed el-Vefâî < Musâ el-Hicâzî⁹⁷¹

Abdülbâkî el-Hanbelî'nin oğlu Ebu'l-Mevâhib Muhammed b. Abdülbâkî el-Hanbelî'nin sebeti *Meşyehatü Ebi'l-Mevâhib el-Hanbelî* ismiyle yayınlanmıştır.⁹⁷² Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî, babası Abdülbâkî el-Hanbelî, Şemseddin el-Bâbilî, Muhammed el-Gazzî, Sultan el-Mezzâhî, Ali eş-Şebremellisî, Muhammed Allân, İsa es-Seâlibî, İbrâhîm el-Kûrânî, Hayreddin er-Remlî, Yahya eş-Şâvî, Ahmed el-Kuşâşî gibi âlimlerden hadis icâzeti almıştır.⁹⁷³ Kendisinden Hameyn, Mısır, Şâm âlimlerinin yanında Rum ahalisinin de icâzet aldığı, hayatını nakleden talebesi tarafından zikredilmiştir.⁹⁷⁴

⁹⁶⁹ Abdülbâkî el-Hanbelî, *Rıyâzu'l-cenne fi âsâri ehli's-sünne*, Laleli, 454M, 29b-33b.

⁹⁷⁰ Abdülbâkî el-Hanbelî, *Rıyâzu'l-cenne fi âsâri ehli's-sünne*, Laleli, 454M, 33b.

⁹⁷¹ Ahmed b. Ali et-Tatarpazarcıkî, *İcâzet*, Konya Bölge Yazma Eserler, BY2002, 32b-33a.

⁹⁷² Muhammed b. Abdülbâkî el-Hanbelî, *Meşyehatü Ebi'l-Mevâhib el-Hanbelî*, (nşr. M. Mutî' el-Hâfiz), Dâru'l-fikr, Beyrut 1410/1990.

⁹⁷³ Sebetinde hadis aldığı otuz bir âlimin hayatlarını zikretmiştir. Talebesi tarafından dört hocası daha eklenerek otuz beşe tamamlanmıştır. (Bkz. Ebû'l-Mevâhib el-Hanbelî, *Meşyehatu Ebi'l-Mevâhib el-Hanbelî*, Dâru'l-fikr, Beyrût, 1990.)

⁹⁷⁴ Ebû'l-Mevâhib el-Hanbelî, *Meşyeha*, s, 105-106.

b. Şemsüddîn Muhammed b. Alâeddin el-Bâbilî'nin (ö. 1077/1666)
Müntehabü'l-esanid fî vasli'l-musannefat ve'l-eczai ve'l-mesânîd'i

Muhibbî'nin “*asrının hadis metinlerini en iyi bilen*” olarak tavsif ettiği Bâbilî, döneminin önde gelen âlimlerinde hadis ilminin yanında fıkıh, usûl, mantık, beyan, meânî gibi ilimleri tahsîl etmiştir.⁹⁷⁵ Münâvî (ö. 1031/1622), Muhammed Vâiz el-Hicâzî, Burhâneddîn İbrâhîm el-Lekânî (ö. 1041/1632), Şemseddin er-Remlî (ö. 1004/1596) onun hocalarından bazılarıdır. On sene kadar Mekke'de ikâmet eden Bâbilî, burada Kûrânî (ö. 1101/1690), Abdullah b. Sâlim el-Basrî ve Muhammed b. Ali el-Kâmilî gibi önemli hadis âlimlerine icâzet vermiş ve sebeti bu âlimler vasıtasıyla sonraki âlimlere intikâl etmiştir.⁹⁷⁶ Bâbilî'nin *Fezâilu Aşûra* isimli bir risâlesi de bulunmaktadır.⁹⁷⁷

Şeyhülislam Minkârîzâde Yahya Efendi'nin (ö. 1088/1678) Mısır'da kâdî iken Bâbilî'ye bir mektup yazarak vakfiyesinde Şâfiî ulemâsının en üstün âliminin tayin edileceği belirtilen Kudüs Salahiye Medresesi'ne müderris olmasını istediği ancak Bâbilî'nin bunu kendisinin layık olmadığı gerekçesiyle reddettiği ifade edilmiştir.⁹⁷⁸

Bâbilî'nin *Sebet*'ini nakleden talebesi İsâ b. Muhammed es-Seâlibî'dir. (ö. 1080/)⁹⁷⁹ İsâ es-Seâlibî, uzun yıllar hocasına mülâzemet etmiş ve onun en önemli talebesi olmuştur. Bâbilî ile 1070/1659-60 senesinde Mekke'de evinde akdedilen birçok talebenin icâzet aldığı mecliste kendisine birçok hadis metni okuduğunu belirtmiştir.⁹⁸⁰ Seâlibî sebeti kaleme aldıktan sonra hocası onu takdir etmiş ve “*Allah ona hayırlar ihsân etsin, o bilmediğimiz isnâdları bize tanıttı*” demiştir.⁹⁸¹ Bu ifadeden *el-Müntehâb*'ın yazılmasıyla sebet/fehrese türü

⁹⁷⁵ Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, IV, 39-40.

⁹⁷⁶ Şemseddin el-Babili, *Sebetu Şemseddin el-Babili*, tahrir İsa b. Muhammed es-Sealebi el-Magribi el-Mekki, i'tena bih Muhammed b. Nâsir el-Acemî, Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrut, 2004/1425.

⁹⁷⁷ Bâbilî, *Fezâil-i Âşûrâ*, Bağdatlı Vehbî, 2077, 29b-34b.

⁹⁷⁸ Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, IV, 40; Babili, *Sebetu Şemseddin el-Babili*, tahrir İsa b. Muhammed es-Sealebi el-Magribi el-Mekki, i'tena bih Muhammed b. Nâsir el-Acemî, Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrut, 2004/1425, s, 7-8.

⁹⁷⁹ Hayatı için bkz. Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, III, 240-243.

⁹⁸⁰ Bâbilî, *el-Müntehabü'l-esanid fî vasli'l-musannefat ve'l-eczai ve'l-mesânîd*, Hekimoğlu, 271, 1b; Bâbilî'nin evinde akdedilen hadis meclislerinde birçok âlim icâzet almıştır. Ahmed b. Muhammed en-Nahlî de 1070 senesinde Bâbilî'nin evinde hadis dinlediğini nakletmektedir. Bkz. Nahlî, Ahmed b. Muhammed, *Buğyetü't-tâlibîn*, Hekimoğlu, 271, 28a.

⁹⁸¹ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, II, 589; Babili, *Sebetu Şemseddin el-Babili*, s, 20, muhakkikin önsözünde.

icâzetlerin azaldığı dönemde tekrar yaygınlık kazandığı söylenebilir. Zira bu dönemden sonra neredeyse bütün sebet icâzetleri Bâbilî'ye ulaşmaktadır. Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî'nin Ebû Tahir el-Kûrânî'den aldığı *el-Müntehâb* icâzeti⁹⁸² İslam dünyasının farklı coğrafyalarına yayıldığını göstermesi açısından önemlidir.

Bâbilî'nin senesinde ilk olarak müselsel rivâyetler nakledilmiştir. Bâbilî'nin sebeti gerek fıkıh ve tefsîr kitaplarıyla gerekse hadis usûlü eserlerinin olması yönüyle oldukça geniştir. Ancak rivâyet zinciri verilirken kitapların genellikle baş taraflarının okunduğu geri kalanının ise icâzetinin alındığı zikredilmektedir. Bâbilî hadis eserlerinin önemli bir kısmını Necmeddîn el-Gaytî'den okumuştur. Muvatta'nın Yahya b. Yahya (ö. 234/849) rivâyetini Necmeddin el-Gaytî, Ebû Musab (ö. 242/857) rivâyetini Münâvî senediyle vermektedir. *Sahîh-i Buhârî*'nin bazı kısımlarını Şeyh Ali el-Eyyûbî'den okumuş kalan kısımlarını Ebu'n-Necâ Sâlim b. Muhammed es-Senhûrî'den icâzetini alarak Necmeddin el-Gaytî < Zekeriyâ el-Ensârî < İbn Hacer senediyle zikretmiştir.

Sahîh-i Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, es-Sünenü's-suğrâ, İbn Mâce, Dârimî, İbn Hibbân, Dârekutnî, Ebu'l-Hasen el-Kâbisî'nin Muvatta muhtasarı, Müsned-i Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Ebû Hanîfe Müsnedi (el-Hârisî), Müsned-i Şâfî, Müsned-i Ahmed, Müsned-i Ebû Yala, Taberânî Mu'cemu's-sağîr, Hakîm et-Tirmizî Nevâdiru'l-usûl, Buhârî Edebü'l-Müfred, İbnü's-Sünnî Amelü'l-yevm ve'l-leyle, Taberânî Mekârimu'l-ahlak, Tahâvî Şerhu Meâni'l-âsâr, Beyhakî es-Sünenü'l-kebîr, Delâilü'n-nübüvve, Mesâbîh ve Suyûtî'nin el-Câmi'u's-sağîr ve el-Câmi'u'l-kebîr icâzetini aldığı/verdiği hadis kitaplarından bazılarıdır. Hadis usulünden ise Ramehürmüzî'nin el-Muhaddisü'l-fâsıl, Hatib Bağdâdî'nin el-Kifâye, Kâdî İyâz'ın el-İlmâ, İbn Hacer'in Şerhu'n-Nuhbe'si (Nüzhe) icâzetini aldığı usûl kitaplarıdır.

Talebesi Seâlibî'nin naklettiğine göre Bâbilî talebelerine okuttuğu hadise dâir zikredilen bu eserlerde genellikle başından bir kısmını okutmuştur. *Muvattâ*'ın başından Vaktü'l-cuma'ya kadar; *Sahîh-i Buhârî*'den ilk dört hadis, *Sahîh-i Müslim*'den Dimam

⁹⁸² Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, II, 590.

hadisine kadar, *Sünen-i Ebû Dâvûd*'dan “*Kerâhiyetü istikbâli'l-kible'ye*” kadar (ilk altı hadis), *Sünen-i Tirmizi* ve *Sünen-i Nesâi*'nin tamamını; *Sünen-i İbn Mâce*'nin ise ilk bâbı (11 hadis), İbn Hibbân'ın *Sahih*'inden humâsî senedle gelen kırk hadisi okutup kalan kısımlarının icâzetini vermiştir.

Bâbilî'nin sebetinde Gazzâlî'nin *el-İhyâ*'ı, Fahreddin er-Râzî ve Kâdî el-Beyzâvî'nin tefsirleri, Sühreverdî'nin *Avârifü'l-maârif*'i İbn Arabî'nin *el-Futuhâtü'l-Mekkiyye*'si, Beyzâvî'nin *et-Tavâli*'i, İcî, Teftazânî ve Cürcânî'nin eserlerinin bulunması dönemindeki ilmî düşüncüyü vermesi bakımından önemlidir. Gazzâlî ve Fahreddin Razî'nin eserlerinin okutulması kelim/felsefenin; İbn Arabî'nin *el Futuhât*'ının okutulması tasavvufun; Teftazânî ve Cürcânî'nin eserlerinin okutulması kelim/akâidin hadis ilmi ile mezcedilerek okunan bir dönemi göstermektedir. İslam dünyasının farklı merkezlerinde aynı eserlerin okutulduğunu gösteren bu durum aynı zamanda tasavvufla içiçe girmiş Gazâlî-Râzî mektebinin sonraki dönemlerde sadece İstanbul-Anadolu coğrafyasını değil Kâhire-Hicâz gibi farklı bölgeleri de etkilediğini göstermektedir.

Bâbilî'nin sebeti *el-Müntehâb*'ın matbu nüshasının sonunda tahkike esas alınan İskenderiye ve Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye nüshalarında Bâbilî'nin Abdullah b. Sâlim el-Basrî ve İbrâhîm el-Kûrânî'ye verdiği icâzetler bulunmaktadır. Bu icâzetlerde Şemsüddin el-Bâbilî, İbrâhîm el-Kûrânî'ye *Sahih-i Buhârî*, *el-Câmi'u's-sağîr*, *Elfiyetü'l-İrâkî*, *Şemâilü't-Tirmizî*'nin icâzetini vermiştir.⁹⁸³ Abdullah b. Sâlim el-Basrî, Şemseddin el-Bâbilî'nin sebetinin icâzetini (*el-Müntehâb*) Bâbilî'nin talebesi İsâ b. Muhammed es-Seâlibî'den almıştır.⁹⁸⁴ Bir dönem İstanbul'da bulunan ve talebelere hadis icâzet veren Ali b. Süleymân el-Mansûrî, Bâbilî'den icâzetlidir. Zebîdî, Ali el-Mansûrî'den İstanbul'daki evinde icâzet alan Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Ömer ed-Dîmeşkî silsilesiyle *el-Müntehâb*'ın icâzetini

⁹⁸³ Bâbilî, *Müntehabü'l-esânîd fî vasli'l-müsennefât ve'l-eczâi ve'l-mesânîd (Sebetü Şemsiddîn el-Bâbilî)*, s, 138. (Bâbilî'nin kendi hattıyla olan h. 1040 tarihli icâzetin aslı, Daru'l-kütübi'l-Mısriyye'de 620 numarada kayıtlıdır.)

⁹⁸⁴ Bâbilî, *Müntehabü'l-esânîd fî vasli'l-müsennefât ve'l-eczâi ve'l-mesânîd (Sebetü Şemsiddîn el-Bâbilî)*, s, 135. (Abdullah b. Sâlim el-Basrî'nin kendi hattıyla olan 1134 tarihli bu kaydın aslı İskenderiye Kütüphanesi'ndedir.)

almıştır.⁹⁸⁵ Ayrıca Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye 933 numarada bulunan nüshasında Şeyhulislâm Mirzâzâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1147/1735) Abdullah b. Sâlim el-Basrî'den aldığı *el-Müntehâb* icâzeti olduğu belirtilmiştir.⁹⁸⁶

Mustafa Âşir Efendi (ö. 1804), Anadolu Kazaskeri iken Bâbilî'nin *el-Müntehab* isimli sebetinin Âşir Efendi < Ahmed el-Menînî < Abdullah b. Sâlim el-Basrî < İsâ es-Seâlibî < el-Bâbilî isnadı ile rivayet hakkına sahip olduğunu belirtmiştir.⁹⁸⁷

Döneminin en önemli âlimlerinden olan Bâbilî'nin Osmanlı âlimleri ile irtibatını gösteren delillerden bir tanesi de Köprülü Kütüphanesi'nde bulunan bir icazettir. İcazette Bâbilî, Mekke ve İstanbul kadılıkları yapan Beyâzî Hasan Efendi'ye (ö. 1063/1653) 2 Zilhicce 1053/11 Şubat 1644 tarihinde Mekke'de, sebetinin ismini zikretmeden sahip olduğu bütün merviyâtın icazetini verdiğini belirtmiştir.⁹⁸⁸ Bâbilî, Beyâzî Hasan Efendi'nin Nevevî'nin *el-Erbaûn*'unun tamamını ve *el-Câmi'u'l-usûl*'ün İbnü'l-Bârizî (ö. 738/1338) tarafından yapılan muhtasarının başından bir miktar kendisine okuduğunu söylemiş ve bu eserlerle birlikte sahip olduğu diğer eserlerin icâzetlerini zikretmiştir.⁹⁸⁹ Beyâzî Hasan Efendi'nin 1053/1643 tarihinde Mekke Kadısı olduğu gözönünde bulundurulursa⁹⁹⁰ Mekke Kâdısı iken Zilhicce ayında/hac mevsiminde Bâbilî ile görüşüp icâzet aldığı anlaşılmaktadır.

Ahmed en-Nahlî'nin *Buğyetü't-tâlibîn* isimli sebetinin başında Ahmed en-Nahlî'nin, Mehmed b. Mustafa Yağlıkçızâde'ye (الشهير بيغلقجي زاده) verdiği icâzet bulunmaktadır. Nahlî bu icâzette kendi sebeti *Buğyetü't-tâlibîn* ile birlikte *Delâilü'l-hayrât* ve İsâ es-Seâlibî'nin Bâbilî'den rivâyet ettiği *el-Müntehab*'ın icâzetini vermiştir.⁹⁹¹ Ayrıca İsâ es-Seâlibî ve Rûdânî'den icâzet alan Nahlî'nin, İsmail b. Abdullah el-Üsküdârî'ye (ö. ?) icâzet verdiği

⁹⁸⁵ Murtezâ ez-Zebidî, *el-Mürebâ el-kâbüli fi-men ravâ ani's-Şems el-Bâbilî*, Dâru'l-beşâir, 2004, s. 239.

⁹⁸⁶ Şemseddin el-Babili, *Sebetu Şemseddin el-Babili*, s. 23.

⁹⁸⁷ el-Babili, *el-Müntehabü'l-esânîd*, Reisülküttap 442, 27b.

⁹⁸⁸ Bârizî, *Tecridu Camii'l-usûl fi ehâdîsi'r-Resûl*, Fazıl Ahmed Paşa, 257, 168a; Bkz. Ek, 1.

⁹⁸⁹ Beyâzî Hasan Efendi'nin oğlu Beyâzî Ahmed Efendi (ö. 1098/1687) Rumeli Kazaskeri iken Osmanlı Devleti'nde tek örnek olarak zikredilen recm olayı (vak'a-i recm) vuku bulmuştur. (Bkz. İzgöer, Ahmet Zeki, Çelebi, İlyas, "Beyâzî Ahmed Efendi", *DİA*, VI, 55-56.)

⁹⁹⁰ Uşşâkizâde, *Zeyl-i Şekâik*, s. 180.

⁹⁹¹ Ahmed en-Nahlî, *Buğyetü't-tâlibîn*, Reisülküttap, 442, 1a.

belirtmiştir.⁹⁹² Şeyhülislâm Akşehirli Ömer Efendi'nin Akşehir'de kurduğu kütüphanesinde de bir *el-Müntehâb* nüshası bulunmaktadır. Nüshanın başında Halep el-Medresetü'l-Mukaddemiyye (المدرسة المقدمية) müderrisi İbrahim b. Muhammed el-Bahşî'nin Hasan b. Ali el-Uceymî < Ahmed en-Nahlî < İsâ es-Seâlibî silsilesiyle bu sebetin icâzetine sahip olduğu kaydedilmiştir.⁹⁹³

**c. Muhammed b. Muhammed b. Süleyman er-Rûdânî'nin (ö. 1094/1683)
*Sılatü'l-halef bi-mevsûli's-selef*i**

Mağrib'de doğan Rûdânî daha sonra Mısır, Hicaz ve İstanbul'da bulunmuştur. Mısır'da Hafâcî (ö. 1069/1659) ve Kalyûbî (ö. 1069/1659), Hayreddin er-Remlî (ö. 1081/1671) gibi âlimlerden ders almıştır. Şeyhülislam Saîd b. İbrâhim el-Kaddûra'dan hırka giyerek tasavvuf terbiyesi almıştır.⁹⁹⁴ Bu hırka silsilesini sebetinde nakletmiştir.⁹⁹⁵ Sebeti *Sılatü'l-halef*te ilk olarak *müsel sel bi'l-evveliyye* silsilesini, ikinci olarak da İmam Mâlik'in *Muvatta*'nı sonra diğer üç mezhep imamının müsnedlerini zikretmiştir. Daha sonra Kütüb-i sitte isnadlarını nakledip harf sırasına göre islâmî ilimlerde rivâyet hakkına sahip olduğu bütün eserlerin müelliflerine ulaşan isnadlarını aktarmıştır. Sebetin sonunda ise dört mezhep silsilesini, nahiv, usûlü'd-din, usûlü'l-fıkh gibi ilmî senedleri ile *müsel sel bi'l-musâfaha*, *bi'l-müşâbeke*, *bi'z-ziyâfe*, *bi-telkîni'z-zıkr* gibi teselsül senedlerini zikretmiştir. Rûdânî, Kâdiriyye tarikatinden icâzet aldığını da belirtmiş ve bu silsilesini Hanbelî silsilesi ile birlikte zikretmiştir.⁹⁹⁶

Sılatü'l-halef bi-mevsûli's-selef'in Halet Efendi 89'da bulunan nüshasının zahriyyesinde Rûdânî'nin kendi el yazısıyla Hüseyin b. Muhammed eş-Şâmî'ye *Sılatü'l-halef* ile rivâyet hakkına sahip olduğu bütün eserlerin icâzetini verdiği 1083/1672 tarihli bir kayıt bulunmaktadır. Nüshanın sonunda icâzeti alan Hüseyin b. Muhammed eş-Şâmî, kendisinin Sinan Paşa Dârulhadîsi'nde müderris olduğunu belirtmiş ve oğlu Muhammed ile

⁹⁹² Cebertî, *Acâibü'l-asâr*, I, 134.

⁹⁹³ Bâbilî, *el-Müntehâb*, Akşehir Ktp, 84.

⁹⁹⁴ Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, IV, 204.

⁹⁹⁵ Rûdânî, *Sılatü'l-halef bi-mevsûli's-selef*, 1988, s, 469.

⁹⁹⁶ Rudani, Muhammed b. Süleyman, *Sılatü'l-halef bi-mevsuli's-selef*, s, 459.

torunları Ahmed, Sâdık, Muhammed Emin ve Saîd'e Rudânî'den aldığı bu sebetin icâzetini vermiştir.⁹⁹⁷

Mustafa Âşir Efendi (ö. 1804), kendi koleksiyonunda bulunan *Sılatü'l-halef* nüshasının başına bu sebetin, Abdülganî en-Nablusî < Abdullah b. Sâlim el-Basrî < Muhammed b. Süleyman er-Rûdânî senediyle rivâyet hakkına sahip olduğunu belirtmiştir.⁹⁹⁸

Köprülü Fazıl Mustafa Paşa ile yolculuğa çıkan ve birçok âlimden icâzet alan Süleyman Fazıl Efendi, Rudânî'nin *Sılatü'l-halef* inin icâzetini onun talebesi olan Abdullah b. Sâlim el-Basrî'den almıştır. Basrî kendi hattıyla yazdığı bu icâzette hocasından aldığı fihristin (*Sılatü'l-halef*) icâzetini verdiğini belirtmiştir.⁹⁹⁹

d. İbrahim el-Kûrânî'nin (ö. 1101/1690) *el-Emem li-ikâzi'l-himem*'i

Kûrânî, *el-Emem li-ikâzi'l-himem*¹⁰⁰⁰ isimli sebetinde genellikle hocaları, Safiyyüddîn Ahmed b. Muhammed el-Medenî el-Kuşâşî (1071/1660), Necmeddin el-Gazzî (1061/1651), Sultan b. Ahmed b. Selâme el-Mezzâhî (1075/1665), Molla Muhammed Şerîf b. Molla Yusuf el-Kûrânî (ö. 1078/1667) gibi âlimler vasıtasıyla Remlî ve Zekeriya el-Ensârî vasıtasıyla İbn Hacer'e ulaşmaktadır. Eserlere göre silsilesi değişebilmektedir. İbrâhim el-Kûrânî'nin sebetinde *Sahih-i Buhârî*, *Sahih-i Müslim*, *Sünen-i Tirmizî*, *Sünen-i Nesâî*, *Sünen-i İbn Mâce*, *Muvatta*, *Müsnedü's-Şâfiî*, *Kitâbü'l-İmân* (İbn Ebî Şeybe) gibi temel hadis eserleri yanında Kudâî'nin *Müsned*'i, Deylemî'nin *Müsned*'i, İbn Mende ve İbn Hüzeyme'nin *Kitâbü't-tevhîd*'i, Lâlekâî'nin *Kitâbü's-sünne*'si, İbn Asâkir'in *Târihu Dımaşk*'ı, Tebrîzî'nin *el-Mişkât*'ı ve Sagânî'nin *Meşârik*'i gibi hadis kitaplarından birçoğu bulunmaktadır. Aynı zamanda Kâdı İyâz, Nevevî, İbn Hacer, Aynî, Suyûtî, Sehâvî, Hafâcî gibi âlimlerin eserlerinin tamamının icazetine sahip olduğunu belirtmektedir. Konevî, Bâbertî, İbn

⁹⁹⁷ Rudânî, *Sılatü'l-halef*, Halet Efendi, 89, 109a; *Sılatü'l-halef*'in diğer nüshaları için bkz. Aşir Efendi, 65; Ayasofya, 3292; Şehid Ali Paşa 510.

⁹⁹⁸ Rudânî, *Sılatü'l-halef*, Aşir Efendi, 65, 1a.

⁹⁹⁹ Rudânî, *Sılatü'l-halef*, Aşir Efendi, 65, Risâlenin zahriyyesinde. Bkz. Ek, 2.

¹⁰⁰⁰ İbrahim el-Kûrânî, *el-Emem li-ikâzi'l-himem*, Haydarabad'da Matbaatu Dâireti'l-Maarifi'n-Nizamiye tarafından 1328 yılında tab edilmiştir. Amcazâde Hüseyin 447 (eksik); H. Hüsnü Paşa 248; Carullah 2069; Hekimoğlu 271; Reisülküttap 1179; Reisülküttap 1180; Esad Efendi 3626; Akşehir Ktp, 84'te nüshaları bulunmaktadır.

Teymiyye, İbn Receb, İbnü'l-Cevzî, İbn Kayyım, Cürçânî, Teftazânî, Devvânî, Molla Câmî, Râzî, Gazzâlî, İbnü'l-Arabî'nin eserlerinin tamamının icâzet hakkını elinde bulundurması ise ilgi alanının genişliğini ve ilmi seviyesini göstermektedir. Molla Fenârî'nin *Misbâhü'l-üns*'ü ve diğer eserlerini İbn Hacer'den gelen icâzetle aldığını belirtmektedir.

Kûrânî, sebetinin sonunda ilim aldığı hocalarını zikrettiği yerde hocası Molla Muhammed Şerîf b. Molla Muhammed Yusuf'un (ö. 1078) babasıyla Beyzâvî Tefsîri'ni ders ders okuyarak iki haşiyesiyle birlikte hatmettiklerini belirtmiştir. Haşiyelerden biri Şeyhülislam Sadî Çelebi'nin (ö. 945/1539) Beyzâvî haşiyesidir. Ayrıca hocasının, Hocâzâde'nin (ö. 893/1488) *Tehâfüt*'ünü de okuduğunu belirtmesi İstanbul ulemasıyla ilmi irtibatını göstermesi açısından önemlidir. el-Kûrânî, Şeyhülislam Mirzâzâde Şeyh Mehmed Efendi'ye (ö. 1147/1735)¹⁰⁰¹ sebeti *el-Emem*'in icazetini vermiştir.¹⁰⁰²

Kûrânî'nin icazetine sahip olduğu müselsel hadisleri kimden nerede ve hangi tarihte aldığını kaydetmiş olduğu *Kitâbü'l-ehâdîsi'l-müselsele* isimli eserinin nüshasında Veliyyüddin Cârullah Efendi, yedi senelik mücâvereti döneminde, 1099/1688 senesinde beş gün er-Rüknü'l-Yemânî'de iki gün de Kûrânî'nin Mescid-i Haram'ın yanındaki evinde kıraatle *Sahîh-i Buhârî* icâzeti aldığını belirtmiştir.¹⁰⁰³ *Kitâbü'l-ehâdîsi'l-müselsele*'nin üçüncü müselsel hadisi olan “*müselsel bi's-sûfiyye*” hadisinde müellif İbn Hacer vasıtasıyla Molla Fenârî'ye ulaşan senedini zikretmiştir.¹⁰⁰⁴

İbrâhîm el-Kûrânî, *İthâfu'z-zekî bi-şerhi tuhfeti'l-mürsele ile'n-nebî* isimli eserinin başında kendi el yazısıyla bu eserin icâzetini Hüseyin Çelebi b. Mustafa'ya (ö. ?) verdiğini belirtmiştir.¹⁰⁰⁵ Risâlenin devamında *Meslekü'l-i'tidâl ilâ fehmi âyeti halki'l-a'mâl* isimli risalenin de Hüseyin Çelebi'ye icâzetini verdiğini belirtmiştir.¹⁰⁰⁶ İbrâhîm el-Kûrânî

¹⁰⁰¹ Mirzâzâde Mehmed Efendi 17 Rebülevvel 1143 (30 Eylül 1730)-10 Zilkade 1143 (17 Mayıs 1731) tarihleri arasında Şeyhülislâm olmuştur.

¹⁰⁰² Kûrânî, *el-Emem li-ikâzi'l-himem*, Hekimoğlu, 271, 76a.

¹⁰⁰³ İbrâhîm el-Kûrânî, *Kitâbü'l-ehâdîsi'l-müselsele*, Carullah, 2069, 226a.

¹⁰⁰⁴ İbrâhîm el-Kûrânî, *Kitâbü'l-ehâdîsi'l-müselsele*, Carullah, 2069, 120a.

¹⁰⁰⁵ Kûrânî, *İthâfu'z-zekî bi-şerhi tuhfeti'l-mürsele ile'n-nebî*, Fazıl Ahmed Paşa, 820, 46a. (Eserin mukaddimesinde *Tuhfetu'l-mürsele* isimli eserin Fazlullah el-Hindî el-Burhanpûrî'ye ait olduğu ifade edilmiş.)

¹⁰⁰⁶ Kûrânî, *İthâfu'z-zekî*, Fazıl Ahmed Paşa, 820, 81a.

Cenâhu'n-necâh bi'l-avâli's-sihâh ve *Mesâliku'l-ibrâr ilâ ehâdisi'n-nebiyyi'l-muhtâr* isimli hadis eserlerinin bulunduğu mecmuanın başına kendi hattıyla, bu kitabı *Vezîr-i Azam* [Köprülü] Ahmed Paşa'ya gönderdiğine dair bir not yazmıştır.¹⁰⁰⁷

İbrahim el-Kûrânî, Şeyh Vecihüddin Abdülmelik b. Şemseddin Muhammed b. Muhammed es-Sicilmâsi'ye verdiği icâzette Şeyh Vecihüddin'i Medine'de imlâ meclislerini ihya eden âlim olarak tanıtmıştır. Kûrânî'nin verdiği bu icâzet, Şevval 1086/Aralık 1675/Ocak 1676 tarihlidir.¹⁰⁰⁸ Ayrıca icâzetin sonunda 1127/1715 senesinde İlyas b. İbrahim b. Hızır el-Kûrânî'nin Ahmed en-Nahlî vasıtasıyla, Hâfız Mustafa İffet b. Muhammed Efendi'ye hem İbrahim el-Kûrânî'nin sebetinin icâzetini, hem de müselsel bi'l-evveliyye hadisinin icâzetini verdiği bir kayıt bulunmaktadır.¹⁰⁰⁹ Kûrânî, Akşehir Kütüphanesi'nde bulunan *el-Emem* nüshasının sonunda Ahmed b. Muhammed el-Kevâkibî'ye (1124/1712) kendi hattıyla bu sebetin icâzetini verdiğini belirtmiştir.¹⁰¹⁰ Kûrânî'nin icâzet verdiği Ahmed el-Kevâkibî, İstanbul'a gelerek Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahya Efendi'den mülâzım olmuş, Osmanlı medrese tarikine dâhil olmuş, daha sonra Kudüs ve Trablusşâm kadılıklarında bulunmuştur. Görevlerden azlından sonra tekrar İstanbul'a gelen Kevâkibî, Çorlulu Ali Paşa (ö. 1123/1711) ile irtibat kurmuş ve Sultan [III.] Ahmed için bir eser kaleme almıştır. İstanbul'da vefat eden el-Kevâkibî, Edirnekapı'ya defnedilmiştir.¹⁰¹¹ Ahmed b. Muhammed el-Kevâkibî'nin *Hâşiyetu Nuhbeti'l-Fiker* (*Hâşiyeye ala Nuhbeti'l-fiker*) isimli bir risâlesinin bulunduğu kütüphane kataloglarında zikredilmektedir. (Zeytinoğlu, 570, Çankırı İl Halk, 408)

e. Ahmed b. Muhammed en-Nahlî'nin (ö. 1130/1717) *Buğyetü't-tâlibîn*'i

1044/1634-35 senesinde Mekke'de doğan Ahmed en-Nahlî, ilk olarak Mekke'de dönemin âlimlerinden okumuştur. Muhammed b. Alâaddin el-Bâbilî'den *Sahîh-i Buhârî*, *Muvattâ* ve Nesâî'nin *Sünen-i Suğrâ*'sının tamamını, *Sahîh-i Müslim*, *Sünen-i Ebî Dâvûd*,

¹⁰⁰⁷ İbrahim el-Kûrânî, *Cenâhu'n-necâh*, Fazıl Ahmed Paşa, 279, zahriyyesinde.

¹⁰⁰⁸ İbrahim el-Kûrânî, *İcâzet*, Esad Efendi, 3626, 1b.

¹⁰⁰⁹ İbrahim el-Kûrânî, *İcâzet*, Esad Efendi, 3626, 23a-23b.

¹⁰¹⁰ İbrahim el-Kûrânî, *el-Emem*, Akşehir Ktp. 84, 94a.

¹⁰¹¹ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, I, 175-181.

Sünen-i Tirmizî'nin büyük çoğunluğunu dinlemiştir. Ayrıca Süyûtî'nin *el-Câmi 'u's-sağîr* ve *el-Câmi 'u'l-kebîr*, Hakîm et-Tirmizî'nin *Nevâdiru'l-usûl* ve *Mesâbih*, icâzetini aldığı diğer eserlerdir. İbrahim el-Kûrânî, Îsâ b. Muhammed es-Seâlibî, Yahya eş-Şâvî, Muhammed b. Allân, Şeyh Abdülazîz ez-Zemzemî gibi âlimlerden icâzet almıştır. *Buğyetü't-tâlibîn* isimli sebetinde hadis icâzeti aldığı hocalarını zikretmiştir.¹⁰¹² Nakşibendî olan en-Nahlî nakşî tarikini Seyyid Mir Gelâl b. Mahmud el-Belhî'den almıştır.¹⁰¹³ Ahmed el-Menîni, İlyâs el-Kürdî, Abdülkerîm eş-Şerâbâtî, Abdullah el-Busrâvî, Muhammed b. İbrahim b. Hasan el-Kûrânî, İbn Akîle gibi birçok talebenin ondan hadis icâzeti almasıyla icâzetleri İslam dünyasında yaygınlık kazanmıştır.

Ahmed en-Nahlî'nin sebeti ilk olarak ondan icâzet alan ve İstanbul'da da talebelerine icâzet veren İbn Akîle'nin vasıtasıyla Osmanlı âlimlerine intikâl etmiştir. İbn Akîle'nin talebesi Bandırmavî Hâmid Efendi'dir. İkinci tarik olarak ise Ahmed en-Nahlî'den icâzet alan Mehmed Emin Tokâdî (ö. 1158/1745) talebelerine Ahmed en-Nahlî silsilesi ile icâzet vermiştir. Bu tarik de Tokâdî'nin talebesi Müstakîmzâde Süleyman Sadeddin Efendi (ö. 1202/1788) kanalıyla yayılmıştır. Ayrıca Şeyhülislâm Mustafa Âşir Efendi, 1203/1788-89 tarihinde Nahlî'nin *Buğyetü't-tâlibîn*'in girişine yazdığı notta bu sebetin icâzetini hocası Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şerâbâtî'den aldığını kaydetmiş, hocasının da Nahlî'den aldığını belirtmiştir.¹⁰¹⁴

Ahmed en-Nahlî'nin *Buğyetü't-tâlibîn* isimli sebeti "*el-Vureykât*" ismi ile de kataloglarda geçmektedir.¹⁰¹⁵ Esad Efendi koleksiyonunda bulunan Mehmed Emin Tokâdî'nin yazdığı kaydedilen nüshasının arkasında bu eserin bir icâzeti kayıtlıdır. İcâzette

¹⁰¹² Ahmed b. Muhammed en-Nahlî, **Buğyetü't-tâlibîn**, Esad Efendi, 1412, Hacı Mahmut Efendi, 4617, Hekimoğlu, 271, Reisülküttap 442, Veliyyüddin Efendi, 475.

¹⁰¹³ Murâdî, **Silkü'd-dürer**, I, 172.

¹⁰¹⁴ Ahmed en-Nahlî, **Buğyetü't-tâlibîn**, Reisülküttap, 442, 1b

¹⁰¹⁵ Ahmed en-Nahlî, **Buğyetü't-tâlibîn**, Esad Efendi, 3680, 115b-142b.

Ahmed en-Nahlî'den icâzet alan Mehmed Emin Tokadî'den Süleyman Sadeddin Efendi'ye intikal eden silsile görülmektedir.¹⁰¹⁶

Buğyetü't-tâlibîn'in Hacı Mahmud Efendi koleksiyonunda bulunan nüshasının sonunda, Mehmed Emin Tokadî'nin kendi el yazısıyla bu sebetin icâzetini Kasımpaşa'da Ömer Halife b. el-Hâc Ahmed el-Hammâmî'ye (ö. ?) verdiği dair bir kayıt bulunmaktadır.¹⁰¹⁷ Aynı yerde Müstakîmzâde Süleyman Sadeddin Efendi'nin kendi hattıyla yazdığı ve mühürlediği bir Ahmed en-Nahlî'nin sebetinin icâzetine sahip olduğunu belirten bir kayıt daha bulunmaktadır.¹⁰¹⁸

Ahmed en-Nahlî silsilesiyle verilen bir *Delâilü'l-hayrât* icâzetinde de Nahlî'nin birçoğu evliyadan olan evrâd, ezkâr ve ahzâb icâzetleri mücâz olduğunun belirtilmesi¹⁰¹⁹ tasavvuf ve hadisin Ahmed en-Nahlî'nin şahsında birleştiğini göstermektedir.

f. Abdullah b. Sâlim el-Basrî'nin (ö. 1134/1722) *el-İmdâd*'ı

17. yüzyılın sonu ile 18. yüzyılın başlarında Mekke hadis tedrisatının en önemli âlimlerinden biri de Abdullah b. Sâlim el-Basrî'dir. Basrî, sebetinde Şeyh Muhammed el-Bâbilî (ö. 1077), Şeyh Muhammed el-Mektebî (ö. 1096), Şeyh Yahya eş-Şâvî (ö. 1096), Şeyh İsâ es-Seâlibî, Şeyh Abdülmelik el-Mağribî (ö. 1118), Abdullah b. Saîd Bâkuşeyr? (ö. 1076), Ali eş-Şebremellisî (ö. 1087/1676-77), Şeyh Mansûr et-Tûhî (ö. 1090), Muhammed eş-Şürübülâlî (ö. 1102), İbrahim el-Kûrânî (ö. 1101) Muhammed b. Süleymân er-Rûdânî (ö. 1094/1683) gibi yirmiden fazla âlimden aldığı icâzetleri zikretmiştir. Abdullah b. Sâlim el-Basrî'nin aldığı bu icâzetlerde hadis eserlerinden sonra fıkıh, kelam, mantık, felsefe ve tasavvufa yönelik eserler de bulunmaktadır. Râzî, Gazzâlî, Cürcânî, Bâbertî, Molla Câmî, İbn Arabî'nin eserlerinin de icâzetini almıştır. Basrî, ardından tarikat icâzetlerini de zikretmiş

¹⁰¹⁶ Ahmed en-Nahlî, **Buğyetü't-tâlibîn**, Esad Efendi, 3626, 142b. Bu mecmuanın başında mecmuanın sahibi İbrahim Tahir Efendi'nin Müstakîmzâde < Mehmed Emin Tokadî < Ahmed en-Nahlî silsilesi ile Nevevî'ye ve Hz. Peygamber'e ulaşan silsile kaydedilmiştir. (1b-2a)

¹⁰¹⁷ Ahmed en-Nahlî, **Buğyetü't-tâlibîn**, Hacı Mahmut Efendi, 684, 49b.

¹⁰¹⁸ Ahmed en-Nahlî, **Buğyetü't-tâlibîn**, Hacı Mahmut Efendi, 684, 50a.

¹⁰¹⁹ **İcâzet**, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY5848, 9b-10a.

ve burada bazı kitaplar, duâlar (hizib) ve genellikle hocası Rûdânî'den aldığı müselsel rivâyetleri zikretmiştir. (Hadîsu müşâbeke, hadîsu'z-ziyâfe, hadîsü'l-musâfaha)¹⁰²⁰

Basrî'nin sebetinin matbu nüshasının sonunda yazma nüshalardan nakledilen icâzetler bulunmaktadır. Bu icâzetlerde el-Basrî'nin Ğânim Efendi'ye (ö. ?) 1130 tarihinde verdiği icâzet, el-Basrî'nin torunlarından Ömer b. Ahmed b. Akîl'in, Himmâtzâde'ye verdiği icâzet, Şeyh Mehmed b. Mahmûd el-Medenî et-Trabzonî'nin (ö. 1200/1786) Recep 1170/Nisan 1757 tarihinde Himmâtzâde'den ve Mescid-i Haram müderrisi Yahya b. Sâlih el-Haneffî el-Mekkî'den aldığı icâzetler kayıtlıdır. Kaydedilen son icâzet ise Şehzâde Camii müderrisi es-Seyyid Muhammed Emin b. Osman el-İslâmbûlî'nin (ö. ?) Şeyhülislam Arif Hikmet Bey'e verdiği icâzettir. Muhammed Emin el-İslâmbûlî, Rûdânî ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî'den aldığı icâzetleri Arif Hikmet Bey'e (Ahmed Ârif) vermiştir. Ayrıca zamanının muhaddisi olarak zikrettiği Abdullah b. Muhammed el-Akkâd el-Halebî'nin babası Ebu'l-Yemen Muhammed el-Halebî silsilesiyle Hasan b. Ali el-Uceymî'ye ulaşan isnâdı da bulunmaktadır.¹⁰²¹

Süleymâniye Kütüphanesi'nde bulunan bir icâzette ise Himmâtzâde (ö. 1175/1761) kendi hattıyla Muhammed b. Mahmûd el-Medenî et-Trabzonî'ye Recep 1170/1757 tarihinde hocası Abdullah b. Sâlim el-Basrî senediyle icâzet vermiştir. Himmâtzâde bu kayıтта özellikle Basrî'den *Sahihayn*'ın tamamını kıraatle aldığını belirtmektedir. Kütüb-i sitte'nin diğer eserlerini, *Muvatta ve Sünen-i Dârimî*'nin ise bir kısmını kıraatle bir kısmını icâzetle aldığını belirtmiştir. Himmâtzâde, Trabzonî'ye aynı zamanda *Delâilü'l-hayrât* icâzeti de vermiştir.¹⁰²²

Abdullah b. Sâlim el-Basrî, Bâbilî'nin sebetini cem eden ve nakleden talebesi İsâ b. Muhammed es-Seâlibî'den aldığı icâzeti, Rudânî'nin *Sılatü'l-halef* isimli sebetinin icâzetini

¹⁰²⁰ Muhakkik Feryâtî, Basrî'nin tarikat icâzetlerini zikrettiği yerde dipnot düşerek Basrî'nin hocası Rudânî'den zikrettiği bu bilgilerin hurafelerle dolu olduğunu söyledikten sonra, keşke kitabı burada bitirip geri kalanını zikretmeseydi demektedir. Ancak ilmî emanete hâlel gelmemesi için kalan kısmı naklettiklerini ifade etmiştir. (Abdullah b. Salim el-Basri, **el-İmdad fi ma'rifeti uluvvi'l-isnad**, thk. el-Arabi ed-Daiz el-Feryati, Darü't-Tevhid, Riyad, 2006/1427, s. 155.)

¹⁰²¹ Abdullah b. Salim el-Basri, **el-İmdad fi ma'rifeti uluvvi'l-isnad**, s. 173-178.

¹⁰²² Süleymâniye, 1071, 97b-98a.

ve kendi sebeti *el-İmdâd*'ın icâzetini Mekke Kadısı Mirzâ Efendi'nin oğlu Şeyhülislâm Mirzâzâde Mehmed Efendi'ye 24 Zilkâde 1120/4 Şubat 1709 tarihinde vermiştir.¹⁰²³ Aynı mecmuada ayrıca Mirzâzâde Mehmed Efendi'nin Muhammed b. Abdülbâkî b. Yûsuf b. Ahmed ez-Zürkânî'den aldığı hadis icâzeti de bulunmaktadır. Bu icâzette Zûrkânî'nin Bâbilî'den aldığı *Sahîh-i Buhârî* icâzeti, *müsel sel bi'l-Muhammedîn*, *Muvatta*, *Sünen-i Erbaa*, *el-Câmi'u's-sağîr* senedleri bulunmaktadır. İcâzet, Receb 1122/Eylül 1710 tarihlidir.¹⁰²⁴

El-İmdâd'ın Reisülküttap 116'da bulunan nüshasının zahriyyesinde Mustafa Âşir Efendi (ö. 1162/1749), şeyhi Abdülkerîm b. Şerâbâtî'den onun da Abdullah b. Sâlim'den bu sebetin icâzet hakkına sahip olduğunu belirtmiştir. Zahriyyede ayrıca Abdullah b. Sâlim el-Basrî'nin hocaları kaydedilmiştir.¹⁰²⁵

Seyyid Muhammed Âtîf İstanbûlî b. Seyyid Abdurrahman Nâfiz b. Seyyid Muhammed Âtîf b. Seyyid Abdurrahman el-Kuyucâkî, babası Mısır'da kâdî iken yedi ay Mısır'da ikâmet ettiği zaman hocası Ahmed Ebu'l-İzze ed-Desûkî'den Basrî'nin *el-İmdâd*'ının icâzetini almıştır. Ayrıca 28 Cumâdelülâ 1310/18 Aralık 1892 tarihinde Tırnovalı Hafız Mehmed Hilmî'ye bu sebetin icâzetini verdiğini belirtmektedir.¹⁰²⁶ Muhammed Atîf Kuyucâkî, icâzetini aldığı *el-İmdâd*'ı 1311/1893-94 senesinde İstanbul'da Mekteb-i Sanâî' Matbaası'nda tab ettirmiştir. Basrî'ye ulaşan silsilesi şu şekildedir:

Şeyh Ahmed Ebu'l-İzze – Şeyh Muhammed Sâlih el-Buhârî – Refüddîn el-Kandahârî – Muhammed b. Abdullah el-İdrisî – Abdullah b. Sâlim el-Basrî.¹⁰²⁷

İzmirli İsmail Hakkı'nın, Hüseyin b. eş-Şeyh Muhammed el-Bağdâdî el-Ezherî'den aldığı icâzet, Abdullah b. Sâlim kanalıyla müelliflerine ulaşmaktadır.¹⁰²⁸ Bu durum Abdullah

¹⁰²³ Hekimoğlu, 271, 22a-22b. Bkz. Ek: 3.

¹⁰²⁴ Hekimoğlu, 271, 47b-50a. Bkz. Ek, 4.

¹⁰²⁵ Abdullah b. Sâlim el-Basrî, **el-İmdâd**, Reisülküttap, 116, zahriyyesinde.

¹⁰²⁶ Abdullah b. Sâlim el-Basrî, **el-İmdâd**, Tırnovalı, 298, 1a.

¹⁰²⁷ Abdullah b. Sâlim el-Basrî, **el-İmdâd**, Mekteb-i Sanâî Matbaası, Dersaadet, 1311.

¹⁰²⁸ **İcâzet**, İzmirli İsmail Hakkı, 4214.

b. Sâlim'in sebet/icazetlerinin kendisinden sonraki dönemde âlimler arasında yaygınlık kazandığını göstermektedir.

Abdullah b. Sâlim el-Basrî kendi hattıyla 26 Zilkade 1120/6 Şubat 1709 tarihinde Yağlıkçızâde Mehmed b. Mustafa'ya (ö. ?), İsâ es-Seâlibî'nin cem ettiğini belirttiği Bâbilî'nin *el-Müntehab* isimli sebeti ile kendi rivâyet hakkına sahip olduğu bütün merviyyâtın icâzetini vermiştir.¹⁰²⁹ Ayrıca Şeyh Hayrullah Boluvî'nin Abdullah b. Sâlim el-Basrî ve Ebû Tahir Muhammed b. İbrahim el-Kûrânî'den ilim ahz ettiği belirtilmiştir.¹⁰³⁰

g. Ebu'l-Fazl Muhammed Tâcuddîn b. Abdulmuhsin el-Kal'î'nin (ö. 1147/1735) *Evâil'i*

Mekke müftüsü olan Tâcuddîn el-Kal'î, hocaları Seâlibî, Rûdânî, Uceymî ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî gibi döneminin hadis âlimlerinden icâzet almıştır. Daha sonra birçok talebeye icâzet vermiştir. Bunlar arasında Şah Veliyyullah ed-Dihlevî de bulunmaktadır.¹⁰³¹ Uzun bir süre İstanbul'da bulunan Himmâtzâde ve Aclûnî gibi talebeler Kal'î'den icâzet almışlardır. Mehmed Medenî et-Trabzonî de Kal'î'nin talebelerinden icâzet almıştır. Kettânî, Murtaza ez-Zebîdî ve Dihlevî'ye ulaşan isnatlarla el-Kal'î'nin *Evâilü'l-Kal'î* isimli eserinin icazetine sahip olduğunu belirtmiştir. Kal'î sebetinin sonunda Kâdî Zeynelâbidîn b. Mahmûd Efendi'ye icâzet verdiğini belirtmiştir.¹⁰³² Kal'î, *Sünen-i Tirmizî*'yi ihtisâr etmiş ve eserini Şam'da icâzet verdiği talebesi Himmâtzâde'ye vererek İstanbul'a göndermiş ve (Devlet-i Aliyye'ye) takdim etmiştir.¹⁰³³ *Muhtasaru't-Tirmizî*'de müellif *Câmi'u't-Tirmizî*'yi Mescid-i Haram'da birçok talebenin bulunduğu mecliste okuttuğunu belirtmiştir. Mecliste hazır bulunan talebelerin kendisinden bu eseri isnadları ve râvileri terkederek ihtisar (telhis) etmesini talep etmeleri üzerine çok fazla dersinin olmasından dolayı mazeret ileri sürdüğünü ancak zamanında hadis ilimleri konusunda misli olmayan hocası Abdullah b. Sâlim el-Basrî'yle istişâre sonucunda eseri ihtisar etmeye karar verdiğini

¹⁰²⁹ El-Bâbilî, *el-Müntehabu'l-esânîd*, Reisülküttap, 442, 27a.

¹⁰³⁰ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, II, 106.

¹⁰³¹ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 97.

¹⁰³² Hacı Mahmud Efendi, 688; İcâzeti alan Kâdî, Şeyhulislâm Akmahmûdzâde Zeynî Mehmed Efendi (ö. 1164/1751) olmalıdır.

¹⁰³³ Tâcuddîn el-Kal'î, *Muhtasaru't-Tirmizî*, Hekimoğlu, 273.

belirtmektedir.¹⁰³⁴ Kısa bir mukaddime yazan el-Kal'î, ihtisarda yöntemi hakkında bilgi vermiştir. Eserin en önemli özellikleri, isnadı ve Tirmizî'nin hadisten sonra râviler ve hadisin diğer tarikleri konusundaki açıklamalarını hazf etmesidir. Ayrıca hadisin kütüb-i sitte'de hangi eserlerde geçtiğini zikretmesi temel hadis kaynaklarına vukûf açısından son derece önemlidir. Eserin Hekimoğlu koleksiyonunda bulunması Himmâtzâde'nin eseri İstanbul'a getirdikten sonra Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'ya (ö. 1171/1758) takdim ettiği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

h. Muhammed b. Ahmed Akîle'nin (ö. 1150/1737) *el-Mevâhibü'l-cezîle fî merviyâtî Muhammed b. Ahmed Akîle'si*

Mekke'de doğan İbn Akîle, Abdullah b. Salîm el-Basrî, Ahmed b. Muhammed en-Nahlî ve Hasan b. Ali el-Uceymî, Molla İlyas el-Kûrânî, Ebu'l-Mevâhib Muhammed el-Hanbelî, Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî, Tâcuddîn b. Ahmed ed-Dehhân gibi dönemin âlimlerinden hadis dinlemiştir. Belli bir müddet İstanbul'da da bulunmuş ve talebelere icâzet vermiştir. *el-Mevâhibü'l-cezîle* isimli sebetinde yedi hocasından icâzetini aldığı sebet icâzetlerini tek tek zikretmiştir. Sebet icâzetlerinden sonra farklı şehirlerde farklı ilim dallarına ait kitapların icâzetini aldığı hocalarını nakletmiştir. Ardından hocalarından aldığı İbnü'l-Cevzî, Irâkî, İbn Hacer, Suyûtî, Sehâvî gibi önceki dönem âlimlerinin sebetinin icâzetine sahip olduğunu belirtmiştir. Kettânî, İbn Akîle'nin *el-Mevâhibü'l-cezîle* isimli sebetinin Abdullah b. Sâlim el-Basrî ile Ahmed en-Nahlî'nin sebetlerini içerdiğini belirtmiştir.¹⁰³⁵ İbn Akîle'nin *el-Fevâidü'l-celîle fî müselselâti'l-hadîs*¹⁰³⁶ müselsel hadisleri aldığı hocaları ve senedlerini, *İkdü'l-cevâhir selâsili'l-ekâbir*¹⁰³⁷ ise tarikat silsilelerini aktardığı diğer eserleridir.¹⁰³⁸ *el-Fevâidü'l-celîle* isimli müselsel hadisleri derlediği eseri Bandırmalı Hâmid Efendi'nin *Tanînü'l-mücelcelât* isimli eserinin önemli kaynaklarındanır. İstanbul'da İbn Akîle'den icâzet alan Hâmid Efendi, *el-Fevâidü'l-celîle*'nin icâzetini 8 Cumâdelülâ 1145/27 Ekim 1732 tarihinde Şeyh Enfizâde'nin (ö. ?) evinde birçok âlimin

¹⁰³⁴ Tâcuddîn el-Kal'î, **Muhtasaru't-Tirmizî**, Hekimoğlu, 273, 2a-2b.

¹⁰³⁵ Kettânî, **Fihrisu'l-fehâris**, II, 608.

¹⁰³⁶ Aşir Efendi, 68, Hacı Mahmûd Efendi, 638; 682; Atatürk Kitaplığı, 437.

¹⁰³⁷ Atatürk Kitaplığı, 1129.

¹⁰³⁸ Birşık, Abdülhamit, "İbn Akîle", **DİA**, XIX, 304-306.

bulunduğu mecliste aldığı belirtilmiştir.¹⁰³⁹ Şeyh Enfizâde'nin yanında Câmi-i Sultânî İmamı Lebîb? Efendi, Muabbirzâde Şeyh İsmail Efendi, Şeyh Ali el-Münfî?, Mestçizâde [Abdullah Efendi] bu mecliste bulunan kişilerden bazılarıdır. *el-Mevâhibü'l-cezîle*'nin Aşir Efendi 65'teki nüshasında bir notun altına "es-Seyyid Hâmid" olarak düşülen ibareden bu nüshanın Bandırmalı Hâmid Efendi'ye intikâl eden nüsha olma ihtimalini akla getirmektedir.¹⁰⁴⁰ Sebetin başında İbn Akîle'nin kendi el yazısıyla sebeti ve kendisinden dinlediği müselsel rivâyetlerin icâzetini verdiğini belirttiği Mahmûd Efendi (ö. ?) İstanbul'da İbn Akîle'den icâzet alan talebelerinden olmalıdır.¹⁰⁴¹ *el-Fevâidü'l-Celîle*'nin Aşir Efendi 68 numarada bulunan nüshasının 1144/1731-32'de İstanbul'da istinsâh edilmiş olması ve Bandırmalı Hâmid Efendi'nin 1145/1732 yılında icâzet alması, İbn Akîle'nin 1144-1145/1731-1733 yıllarında İstanbul'da olduğunu ve eserlerinin icâzetini verdiğini göstermektedir. *el-Fevâid*'in dünyanın muhtelif kütüphanelerinde birçok nüshasının bulunmasından¹⁰⁴² döneminde birçok talebe icâzet verdiği anlaşılmaktadır. Zira sebet türü eserler genellikle icâzetli olarak müellifinden alınmıştır.

i. Yusuf b. Hüseyin el-Hüseyinî el-Halebî'nin (ö. 1153/1740) *Kifâyetü'r-râvî ve's-sâmi'* ve *hidâyetü'r-râvî ve's-sâmi'*

Halep Müftüsü ve Nakîbü'l-eşrâf olan el-Halebî'nin hocaları arasında Abdülganî en-Nablusî, Ahmed b. Muhammed es-Safedî, Şeyh Abdülkâdir el-Ömerî, Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî, Ahmed b. Muhammed en-Nahlî gibi âlimler vardır. Yusuf el-Halebî, müselsel isnadlarını, rivâyet hakkına sahip olduğu kitapların silsilelerini ve hocalarından aldığı icâzetleri nakletmiştir. Şiirler de nakleden Yusuf el-Halebî'nin sebeti türleri içinde en genişlerinden bir tanesidir. Kevserî, *Kifâyetü'r-râvî ve's-sâmi'*in icâzetini Hibetullah el-Ba'lı'ye ulaşan senedle almıştır.¹⁰⁴³ Yusuf el-Halebî, İstanbul ve Edirne'de bulunmuştur.¹⁰⁴⁴ Sebetinde zikrettiğine göre 1113/1701-2 senesinde, daha önce Şam'da karşılaştığı Şeyh

¹⁰³⁹ Hâmid Efendi, *Tanînü'l-mücelcelât*, Dâru'r-Risâle, s. 42; Aydınlı, "Osmanlı Hadis Âlimlerinden Bandırmalı Küçük Hâmid Efendinin (1111-1172/1699-1758 veya 1759) Hayatı ve Eserleri", s. 5.

¹⁰⁴⁰ İbn Akîle, *el-Mevâhibü'l-cezîle fî merviyâtı Muhammed b. Ahmed el-Akîle*, Aşir Efendi, 65, 5a.

¹⁰⁴¹ İbn Akîle, *el-Mevâhibü'l-cezîle*, Aşir Efendi, 65, 1a.

¹⁰⁴² Nüshalar için Bkz. Birişik, Abdülhamit, "İbn Akîle", *DİA*, XIX, 305.

¹⁰⁴³ Kevserî, *et-Tahrîru'l-vecîz*, s. 25.

¹⁰⁴⁴ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, IV, 261-264; Zirikli, *el-A'lâm*, VIII, 228.

Ahmed b. Abdülkâdir er-Rufâî ile Edirne’de buluşmuş kendisine hadis okumuştur. Birlikte İstanbul’a dönmüşler Yusuf el-Halebî kendisine orada da hadis okumuş ve ondan hadis icâzeti almıştır. İcâzeti veren Şeyh Ahmed er-Rufâî, Tunus’ta 1090/1679/80 senesinde Şihâbüddin Ebu’l-Abbas Ahmed b. Hasan et-Tûnusî’den *Sahîh-i Buhârî*, *eş-Şemail*, *Muvatta*, *Sahîh-i Müslim* ve Zekeriya el-Ensârî’nin, Irâkî’nin *Elfiye*’sine yazdığı şerhin (*Fethu’l-bâkî*) icâzetini aldığını belirtmiş ve talebesine aldığı bu icâzetleri vermiştir.¹⁰⁴⁵ Yusuf el-Halebî’ye icâzet veren Şeyh Ahmed er-Rufâî’nin Tunus’ta hocası Ahmed et-Tûnusî’den aldığı icâzet İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı’nda bulunmaktadır. Bu icâzette Ahmed er-Rufâî İstanbul’dan Tûnus’a yaptığı yolculukta on bir ay orada ikâmet ettiğini ve bu sürede Ahmed et-Tûnusî’ye mülâzemet ettiğini ve icâzet aldığını belirtmiştir.¹⁰⁴⁶

j. Ebu’l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed el-Aclûnî’nin (ö. 1162/1749) *Hilyetu ehli’l-fadli ve’l-kemal bi-ttisali’l-esânîdi bi-kümmeli’r-ricâl’i*

Aclûnî sebetinde hocaları Muhammed Ebu’l-Mevâhib el-Hanbelî, Muhammed el-Kâmilî, Abdulganî en-Nablusî, Molla İlyas el-Kürdî gibi Şam muhaddislerinin yanında Şemseddin er-Remlî, Abdullah b. Sâlim el-Basrî, Ebû Tahir el-Kûrânî, Tâcüddin el-Kal’î, Muhammed Akîle, Yunus el-Mısrî ed-Demirtâşî, Ebu’l-Hasen es-Sindî, Süleyman Fâzıl Efendi er-Rûmî gibi rihle yaptığı bölgelerdeki toplam yirmi sekiz âlimi zikretmiştir.¹⁰⁴⁷ Bu hocalarından aldığı icâzetlerin hepsini sebetinde zikretmiştir. Süleyman Fazıl Efendi’den aldığı icâzet 20 Cumâdelûla 1120/7 Ağustos 1708 tarihlidir. Ayasofya Camii Vâizi Süleyman Fazıl Efendi, Aclûnî’ye *Sahîhayn*, *Ebû Dâvûd*, *Tirmizî*, *Nesâî*, *İbn Mâce* ve *Muvatta*’ın icâzetini vermiştir.¹⁰⁴⁸ Süleyman Fazıl Efendi verdiği icâzetteki *Sahîh-i Buhârî* isnadı Süleyman Fâzıl Efendi < Ali eş-Şebremellisî < İbrahim el-Lekânî < Salim es-Senhûrî < Necmeddin el-Gaytî < Zekeriyya el-Ensârî < İbn Hacer el-Askalânî silsilesiyedir.

¹⁰⁴⁵ Yusuf b. Hüseyin el-Halebî, *Kifâyetü’r-râvî ve’s-sâmi’ ve hidâyetü’r-râvî ve’s-sâmi’*, Beyazıt Veliyyüddin Efendi, 793, 5a.

¹⁰⁴⁶ Ahmed er-Rufâî, *İcâzet*, Atatürk Kitaplığı, 959, 11b.

¹⁰⁴⁷ Aclûnî, *Hilyetu ehli’l-fazl*, s, 52-130.

¹⁰⁴⁸ Acluni, *Hilyetu ehli’l-fazl*, s, 129-130.

1119/1707-8 senesinde İstanbul'a gittiğini belirten el-Aclûnî¹⁰⁴⁹ 1120 senesinde Süleyman Fâzıl Efendi'den icâzet aldığına göre bir-iki sene İstanbul'da ikamet etmiştir.

Aclûnî daha sonra icâzetini aldığı kitapları alfabetik olarak müelliflerine ulaşan isnadlarıyla beraber zikretmiştir. Sebetin sonunda kırk müselsel hadisi hocalarından aldığı isnad ile zikretmiştir. Matbu nüshanın tahkike esas aldığı nüshalardan biri olan Şeyhülislam Arif Hikmet Kütüphanesi'nde bulunan nüshanın sonunda Muhammed b. Abdülganî el-Gazzî'nin (ö. 1277) Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey'e (ö. 1275/1859) bu sebetin icâzetini verdiği kayıt bulunmaktadır. el-Gazzî, bu icâzette el-Aclûnî'nin sebetinin yanında el-Küzberî'nin sebeti ile Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî, Ahmed b. Ubeyd el-Attâr, Muhammed Şâkir el-Akkâd gibi şeyh ve hocalarından aldığı icâzetlerinin de rivâyet hakkını Şeyhülislam Arif Hikmet Efendi'ye vermiştir.¹⁰⁵⁰

Hilyetü ehli'l-fadli ve'l-kemal'in Süleymaniye Kütüphanesi'nde Darulmesnevî, 63'de bulunan nüshası Aclûnî'nin kardeşinin oğlu Süleyman b. Abdülhâdî tarafından 5 Muharrem 1180/13 Haziran 1766'da kaleme alınmıştır.¹⁰⁵¹ Âşir Efendi 37 numarada bulunan Şevval 1209/Mayıs 1795 senesinde Abdülkâdir b. Muhammed tarafından istinsâh edilen¹⁰⁵² nüshanın başında ise Mustafa Âşir Efendi'nin (ö. 1804) tuttuğu notta İsmâil el-Aclûnî'nin sebetinin icâzetini, şeyhim dediği Muhammed Saîd es-Süveydî'den onun da el-Aclûnî'den aldığını belirtmektedir.¹⁰⁵³ İcâzet Zilhicce 1209/Temmuz 1795 tarihlidir.

İsmail el-Aclûnî, 1157/1744-45 tarihinde Emeviye Câmîinde hadis müderrisi iken hac kasdıyla yola çıkan ve Şam'da konaklayan Vezir-i azam Râmi Paşa'nın neclinden (oğul-turun) Abdullah Bey'e kendi el yazısıyla *müselsel bi'l-evveliyye, Delâilü'l-hayrât* ve bir

¹⁰⁴⁹ Acluni, *Hilyetu ehli'l-fazl*, s, 129.

¹⁰⁵⁰ Acluni, *Hilyetu ehli'l-fazl*, s, 379.

¹⁰⁵¹ Acluni, *Hilyetu ehli'l-fazl*, Dârulmesnevi, 63, 68b.

¹⁰⁵² Aclûnî, *Hilyetu ehli'l-fazl*, Âşir Efendi, 37, 116b.

¹⁰⁵³ Aclûnî, *Hilyetu ehli'l-fazl*, Âşir Efendi, 37, 66a.

miktar okudukları *Sahîh-i Buhârî* icâzeti vermiştir.¹⁰⁵⁴ Ayrıca 1156/1743 senesi haccında el-Aclûnî ile Ebû Saîd el-Hâdimî'nin biraraya geldiği zikredilmiştir.¹⁰⁵⁵

Yine Aclûnî ailesinden Mustafa b. Şeyh Muhammed el-Aclûnî'nin Sadr-ı küttâb (Reîsülküttâb) Mustafa Efendi'ye verdiği icâzetnâme bulunmaktadır. Mustafa el-Aclûnî burada ehl-i eser indinde muteber olan şartlarla rivâyetine hâiz olduğu eserlerin icâzetini verdiğini belirtmiştir. Rebiulahir 1155/Haziran 1742.¹⁰⁵⁶

Atıf Efendi (ö. 1155/1742) 1154/1741 senesinde hac niyetiyle çıktığı yolculukta Şam'a uğramış ve orada İsmail el-Aclûnî ile görüşmüştür. Aclûnî kendisine *el-Fevâidü'd-derârî fi tercemeti'l-İmâmi'l-Buhârî* isimli eserini takdîm etmiş ve arkasına Atıf Efendi için hadis icâzeti eklemiştir. Aclûnî'nin kendi yazdığı ve mühürlediği bu icâzette *Sahîh-i Buhârî* ve diğer Kütüb-i sitte eserlerinin yanında sebeti olan *Hilyetü ehli'l-fazl*'ın da icâzetini vermiştir. İmam Buhârî'ye ulaşan silsilesini zikreden Aclûnî, daha sonra *Delâilü'l-hayrât* icâzeti vermiş ve Atıf Efendi için me'sûr dualardan bazılarını tavsiye olarak icâzetin sonuna eklemiştir.¹⁰⁵⁷

Şam'da Emeviye Câmii'nde imam olan Ahmed b. Ubeyd b. Abdullah el-Attâr 1189/1775 senesinde İstanbul'a geldiği zaman Beyzâde Mustafa Efendi b. Ali b. Muhammed (ö. 1200/1786)¹⁰⁵⁸ ile *Sahîh-i Buhârî*'nin ilk dörtte birini müzâkereli olarak okuduklarını ve hocası İsmâil el-Aclûnî'den aldığı sebette zikredilen eserlerin icâzetini Beyzâde Mustafa Efendi'ye verdiğini belirtmiştir.¹⁰⁵⁹ İcâzetnâmesinde Tefsir'de *Keşşâf*, Beyzâvî, Begavî ve Ebussuud tefsirlerinin icâzetini zikretmiş; hadiste ise *Kütübü's-sitte*, *Şemâil*, *Şifâ*, *Mesâbih*, *Mişkâtü'l-mesâbih* ve *Meşâriku'l-envâr* icâzetlerinin olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁶⁰ Murad Molla

¹⁰⁵⁴ Aclûnî, *Ikdü'l-cevheri's-semîn*, Laleli, 449, 16a-18a. Bkz. Ek, 5.

¹⁰⁵⁵ Akifzâde Abdürrahim Amâsî, *Kitâbü'l-mecmu fi'l-meşhûd*, 46.

¹⁰⁵⁶ Hafîd Efendi, 24M, 17a.

¹⁰⁵⁷ Aclûnî, *el-Fevâidü'd-derârî fi tercemeti'l-İmâmi'l-Buhârî*, Atıf Efendi, 1865, 92b-95a. Bkz. Ek, 6.

¹⁰⁵⁸ Hayatı için bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 46-47.

¹⁰⁵⁹ Dârulmesnevî, 63, 71b; Bkz. Ek, 7.

¹⁰⁶⁰ *İcâzetnâme*, Darulmesnevi, 135, 33b.

Külliyesi şeyhi olan Beyzâde Mustafa Efendi'nin aldığı icazetlerden bazılarının senetleri şu şekildedir:

Tefsîr-i Beyzâvî icâzeti; Beyzâde Mustafa < Ahmed b. Ubeyd ed-Dimeşkî < İsmâil el-Aclûnî < Ebû Tâhir el-Medenî (el-Kûrânî'nin oğlu) < Şeyh İbrâhim el-Kûrânî < Ahmed el-Kuşâşî < Şeyh Ahmed es-Senâvî (Ebu'l-Mevâhib) < Şemseddin er-Remlî < Zekeriyâ el-Ensârî < İbn Hacer < Ebu Hureyre ez-Zehebî < Ömer b. İlyâs el-Merâğî < Kâdî Beyzâvî

Ebussuud tefsiri icâzeti; Beyzâde Mustafa < Ahmed b. Ubeyd ed-Dimeşkî < el-Aclûnî < Abdülkâdir b. Mustafa es-Suğrâ el-Farzî? ve Abdülbâkî el-Hanbelî (ikisi) < Kâdî Abdürrrahîm eş-Şa'ravî < Ebussuud.

Sahîh-i Buhârî icâzeti: Beyzâde Mustafa < Ahmed b. Ubeyd ed-Dimeşkî < Muhammed el-Gazzî < İsmâil el-Aclûnî, Ahmed el-Menînî < Abdülganî en-Nablusî, Muhammed el-Kâmilî, Muhammed Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî < Abdülbâkî el-Hanbelî < Şeyh Vâiz el-Hicâzî < İbn Ürkmes < İbn Hacer.

Mesâbîhü's-sünne icâzeti: Beyzâde Mustafa < Ahmed b. Ubeyd ed-Dimeşkî < İsmâil el-Aclûnî < Abdülganî en-Nablusî, Muhammed el-Kâmilî, Muhammed Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî < Necmeddin el-Gazzî < Bedreddin el-Gazzî < Kâdî Zekeriya < İbn Fûrât < Salâh b Ebî Ömer < Fahrüddîn el-Buhârî < Fazlullah b. Ebû Saîd et-Tokâdî < Begavî.¹⁰⁶¹

Beyzâde Mustafa Efendi, zikredilen hadis icazetlerinin yanında 1194/1780 senesinde hac yolculuğuna çıktığında Mısır'a uğramış ve orada Murtezâ ez-Zebîdî ile de görüşmüştür. Zebîdî'nin kendisine bütün merviyâtını ve mesmuâtının icâzetini verdiğini belirten Beyzâde Mustafa Efendi, Zebîdî'nin *İhya* şerhini de birlikte mütalaa ettiğini belirtmiş ve *İhyâ* şerhi

¹⁰⁶¹ Beyzâde Mustafa Efendi, zikredilen hadis icazetlerinin yanında 1194/1780 senesinde hac yolculuğuna çıktığında Mısır'a uğramış ve orada Murtezâ ez-Zebîdî ile de görüşmüştür. Zebîdî'nin kendisine bütün merviyâtını ve mesmuâtının icâzetini verdiğini belirten Beyzâde Mustafa Efendi, Zebîdî'nin *İhya* şerhini de birlikte mütalaa ettiğini belirtmiş ve *İhyâ* şerhi için yazdığı şiiri de aktarmıştır. (Dârulmesnevi, 135, 65a-66a.) Hac emiri olarak görevli olan Beyzâde Mustafa Efendi'nin İstanbul'a döndükten sonra Zebîdî ile mektuplaşmaları bulunmaktadır. (Dârulmesnevi, 135, 92b-93b)

için yazdığı şiiri de aktarmıştır.¹⁰⁶² Hac emiri olarak görevli olan Beyzâde Mustafa Efendi'nin İstanbul'a döndükten sonra ez-Zebîdî ile mektuplaşmaları bulunmaktadır.¹⁰⁶³

İsmail el-Aclûnî'nin "*İkdü'l-cevheri's-semîn*" isimli kırk kitabın ilk hadislerini derlediği¹⁰⁶⁴ *Erbaûn*'un nüshasının sonunda 1889-1891 senelerinde Şeyhülislam olan Ömer Lütfî b. el-Hâc Muhammed el-Bodrûmî'nin bu kırk hadisin ve sahip olduğu diğer kitapların yani sebetinin icâzetini verdiği bir kayıt bulunmaktadır. Ömer Lütfî Bodrûmî hocası Şeyhülislam Mehmed Refik el-Bosnevî'den (ö. 1288/1871) aldığı icâzeti¹⁰⁶⁵ Zileli Mustafa Hicâbî Efendi'ye (ö. ?) vermiştir. İcâzet, 18 Cumâdelâhir 1285/6 Ekim 1868 tarihlidir.¹⁰⁶⁶

Eğimli Mustafa Hulûsî Efendi de Aclûnî'nin *İkdu'l-cevheri's-semîn*'in icâzetini Bodrûmî Ömer Efendi'nin talebesi Eğimli İbrâhîm Hakkı Efendi'den almıştır. 4 Cumâdelûlâ 1298/4 Nisan 1881 tarihli icâzetin silsilesi şu şekildedir. Eğimli Muhammed Hulûsî Efendi, Eğimli İbrahim Hakkı Efendi < Bodrûmî Ömer Lütfî Efendi < el-Hâc Mehmed Refik el-Hanefî (ö. 1288/1871) < Abdurrahman b. Muhammed b. Abdurrahman el-Küzberî < Şihâb Ahmed b. Ubeyd el-Attâr < İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî.¹⁰⁶⁷ Kevserî'nin *İkdu'l-cevheri's-semîn* icâzeti de bu silsileye dayanmaktadır. Silsile şu şekildedir: Kevserî < Şeyh Muhammed Nâzım el-Düzcevi < İbrahim Hakkı el-Eğîni < Ömer Lütfî el-Bodrûmî < Şeyhülislâm Mehmed Refik el-Mostârî < Abdurrahman b. Muhammed el-Küzberî < Ahmed b. Ubeyd el-Attâr < İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî.¹⁰⁶⁸

k. Hüseyin b. Muhammed el-Mîmî el-Basrî'nin (ö. 1162/1749) *Hulâsatu'l-esânîd*

Tabakât kitaplarında hayatı hakkında çok fazla bilgi edinemediğimiz Hüseyin el-Mîmî'nin kendi sebeti *Hulâsatu'l-esânîd*'den bilgi edinmek mümkündür. Âşir Efendi

¹⁰⁶² Dârulmesnevi, 135, 65a-66a. Beyzâde Mustafa Efendi daha sonra bu beyitlerle Zebîdî'nin yazdığı takrizi de aktarmıştır. (Dârulmesnevi, 135, 82b-83b)

¹⁰⁶³ Dârulmesnevi, 135, 92b-93b.

¹⁰⁶⁴ Aclûnî kitaplardaki ilk hadislerin bazılarının tekrar olmasından, bazılarının lafzının çok muhtasar olmasından, bazılarının ise nüsha farklılıklarından dolayı bu kitaplardan iki hadis naklettiği de olmuştur.

¹⁰⁶⁵ Şeyhülislam Mehmed Refik Efendi, Ispartalı Hüseyin Efendi ile birlikte Şam'da bulunmuştur.

¹⁰⁶⁶ Aclûnî, *İkdül'l-cevheri's-semîn*, Bağdatlı Vehbi, 262, 24b-25b.

¹⁰⁶⁷ Ebu'l-Ülâ el-Mardîni, *Huzur Dersleri*, II-III, 760-734.

¹⁰⁶⁸ Kevserî *et-Tahrîru'l-vecîz*, s, 62; Ayaz, "Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi", s, 78.

koleksiyonunda bulunan nüshasının başında Âşir Efendi, müellifin vefat tarihini ve Üsküdar'da medfun bulunduğunu zikretmiştir. Âşir Efendi Hüseyin el-Mîmî'den şeyhim diyerek bahsetmiştir. Hüseyin el-Mîmî, sebetinde ilk olarak müselsel hadisleri zikretmiş ikinci kısımda ise rivâyet hakkına sahip olduğu eserleri kaydetmiştir. Daha sonra icâzet aldığı hocalarını zikretmiştir. Hocaları, Şeyh Süleyman el-Kürdî el-Basrî, Şeyh Muhammed Ebû Tâhir el-Kûrânî, Şeyh Muhammed İbnü't-Tayyib el-Mağribî, Şeyh Tacüddin Muhammed b. Abdülmuhsin el-Kal'î, Şemsüddin Muhammed b. Ali, Şeyh Abdurrahman el-Fârukî ve İbn Akîle'dir. Daha sonra hocalarından aldığı müselsel rivâyetleri ve icâzet aldığı kitapları kaydetmiştir. Nüshanın sonunda sebetin, müellifin nüshasıyla Mahmud Efendi (?) ile birlikte mukabele edildiği ifade edilmiştir. İfadelerden mukabele kaydının Âşir Efendi tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁶⁹ Ayrıca Osmanlı tarihçisi Ahmed Resmî Efendi'nin (ö. 1783) Hüseyin el-Mîmî'nin talebesi olduğu ve İstanbul'da ondan ilim tahsil ettiği zikredilmiştir.¹⁰⁷⁰

I. Şihabüddin Ahmed el-Menîni'nin (ö. 1172/1759) *el-Kavlü's-sedîd fi ittisâli'l-esânîd'i*

Ahmed el-Menîni'nin sebetinin İstanbul kütüphanelerinde birçok nüshası bulunmaktadır.¹⁰⁷¹ Sebetinin başında hadisin tarifi, hadis ilminin fazileti ve hadis usulüne dair bazı bilgiler verdikten sonra kendi terceme-i hâlimden bahsetmiş ve daha sonra icâzet aldığı hocalarını zikretmiştir. Muhammed Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî, Muhammed el-Kâmilî, Molla İlyâs el-Kûrânî, Abdülganî en-Nablusî, Abdulah b. Sâlim el-Basrî, Ali el-Mansûrî ve Süleyman Fazıl Efendi'nin aralarında olduğu yirmi beş hocasından aldığı dersleri zikretmiş ve bazı icâzetleri nakletmiştir. Menîni, 1131/1719 senesinde İstanbul'a gittiğinde Ali el-Mansûrî ile onun evinde bir araya geldiklerini ve *Sahîh-i Buhârî*'den ve *el-Câmi'u's-sağîr*'den bir kısım okuyarak diğer hadis, tefsîr, fıkıh kitaplarıyla birlikte icâzetini aldığını belirtmiştir.¹⁰⁷² Süleyman Fazıl Efendi'den aldığı icâzette ise sâbık Trablusşam müftüsü Ali [el-Mansûrî] Efendi'nin *Sahîh-i Buhârî*'den bir miktar okuduğunu ve kendisinin o mecliste

¹⁰⁶⁹ Hüseyin el-Mîmî, *Hulâsatu'l-esânîd*, Aşir Efendi, 36.

¹⁰⁷⁰ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, I, 73.

¹⁰⁷¹ Ahmed el-Menîni'nin, *el-Kavlü's-sedîd fi ittisâli'l-esânîd*, Nuruosmâniye, 625; Aşir Efendi, 34; Veliyyüddin Efendi, 814; Tekelioğlu, 34.

¹⁰⁷² Menîni, *el-Kavlü's-sedîd*, Nuruosmaniye, 625, 32b.

hadis dinlediğini belirtmiştir.¹⁰⁷³ Ahmed el-Menîni ayrıca teberrük için âli isnâd olarak nitelediği sahâbî cinden babasının dinlediği babasından da kardeşinin aktardığı rivâyeti serdetmiştir.¹⁰⁷⁴ Müellif hocalarından ve icazetlerinden sonra harf sırasına göre icâzetini aldığı kitapları nakletmiştir. Bu kitapları hocaları, Şeyh Abdülbâkî el-Hanbelî'nin *Riyâzü'l-cenne fi âsârı ehli's-sünne* isimli sebeti ile Rudânî'nin *Sılatü'l-halef bi-mevsûli's-selef* isimli sebetinden aktardığını belirtmiştir.¹⁰⁷⁵ Menîni, sebetin sonunda ise müselsel bi'l-evveliyye, müselsel bi'd-Dımeşkiyyîn, müselsel bi'l-musâfaha, müselsel bi'l-mahabbe, müselsel bi'l-eimmeti'l-hanefiyye gibi müselsel rivâyetleri kendisine ulaşan senedleriyle nakletmiştir.

Menîni'nin sebetinin sonunda, Mustafa Âşir Efendi'nin Mekke kadısı iken 15 Muharrem 1195/11 Ocak 1781'de aldığı *Delâilü'l-hayrât* icâzeti bulunmaktadır.¹⁰⁷⁶ Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde bulunan *el-Kavlü's-sedîd* nüshasında Ahmed el-Menîni, Dârussaade Ağası Beşir Ağa'ya (ö. 1159/1746) sebetinin icâzetini vermiştir. Menîni icâzetinde sebetinin icazetinin yanında telif ettiği eserleri zikrederek bu eserlerin de icâzetini verdiğini belirtmiştir.¹⁰⁷⁷ Müellif burada Suyûtî'nin al-Hasâis'ine yazdığı *Fethu'l-karîb* isimli şerhden bahsederken bu eseri Emeviye Camii'nde Hz. Yahya'nın türbesinin yanında/içinde talebelerin de bulunduğu cemaate okuduğunu belirtmiştir.¹⁰⁷⁸ Âşir Efendi koleksiyonunda bulunan *el-Kavlü's-sedîd* nüshasında ise Muhammed Saîd es-Süveydî'nin Mustafa Âşir Efendi ile oğlu Saîd ile Hafîd Mehmed Efendi'ye verdiği genel icâzet bulunmaktadır. Menîni aynı zamanda rivâyet hakkına sahip olduğu, Aclûni, Nablusî, Abdullah b. Sâlim el-Basrî gibi muhaddislerin sebetinin de icâzetini vermiştir.¹⁰⁷⁹

Âşir Efendi Koleksiyonu 38'de bulunan Rûdânî'nin *Cem'u'l-fevâid* nüshasının sonunda Ahmed el-Menîni'nin, el-Hâc Ebû Bekir Efendi b. el-Hâc Mustafa Efendi'ye verdiği

¹⁰⁷³ Menîni, *el-Kavlü's-sedîd*, Nuruosmaniye, 625, 33a

¹⁰⁷⁴ Menîni, *el-Kavlü's-sedîd*, Nuruosmaniye, 625, 35a.

¹⁰⁷⁵ Menîni, *el-Kavlü's-sedîd*, Nuruosmaniye, 625, 35a.

¹⁰⁷⁶ Menîni, *el-Kavlü's-sedîd*, Âşir Efendi, 34, 92b-93a.

¹⁰⁷⁷ Menîni, *İcâzetnâme* (li-Beşir Ağa), Nuruosmaniye, 625, 99b-104b.

¹⁰⁷⁸ Menîni, *el-Kavlü's-sedîd*, Nuruosmaniye, 625, 102b. Müellif burada diğer eserleri ile de bazı ayrıntılar vermiştir. *Şerhu Târîhi Ebî'n-Nasr el-Utbî* isimli eserini 1145 yılında Rum'a (Osmanlı) rihleti esnasında Şeyhülislâm'ın kendisinden talebi üzerine yazdığını belirtmiştir. (102b)

¹⁰⁷⁹ Menîni, *el-Kavlü's-sedîd*, Âşir Efendi, 34, 93b-99b. Bkz. Ek, 8.

Cem 'u'l-fevâid icazeti bulunmaktadır. Ahmed el-Menîni'nin hocası Nablûsî, Nablûsî'nin de müellif Muhammed b. Süleymân er-Rûdânî'den aldığı bu icâzette Menîni'nin *el-Kavlü's-sedîd fî ittisâli'l-esânîd* isimli sebetindeki diğer eserlerle birlikte bu eserin icâzetini verdiğini belirtmektedir. Ahmed el-Menîni, zikredilen *Cem 'u'l-fevâid* nüshasını kendisi istinsah etmiş ayrıca nüshayı mukabele ettiğini de belirtmiştir.¹⁰⁸⁰

**m. Hâmid b. Yûsuf el-Bandırmaî'nin (Küçük Hâmid Efendi) (ö. 1172/1758)
Tanînu'l-mücelcelât'ı**

Hâmid b. Yusuf, Üsküdar'da doğmuştur. Tahsilini İstanbul'da ikmal ettikten sonra Hicaz, Suriye ve Mısır'da görüştüğü âlimlerden icazet almıştır. Medine'ye yerleşip telif ve tedrisle meşgul olmuş ve ulema arasında büyük saygınlık kazanmıştır. Babası Yusuf Nizâmettin Efendi 1115/1703-4 yılında Mekke'de Vaiz Şeyh Sunullah el-Halebî'nin derslerine katılmış hadis usulüne dair *Urcûze*'sini istinsah edip hocasına okumuştur.¹⁰⁸¹ Hâmid Efendi ise Muhammed b. Ahmed Akîle (ö. 1150/1737), Muhammed b. Hüseyin b. Himmât ed-Dımeşkî'den (Himmâtzâde) (ö. 1175/1761) ders okumuştur. Himmâtzâde'den *Sahîh-i Buhârî*'yi iki defa kıraatla dinlemiştir. *Sahîh-i Buhârî* senedi Himmâtzâde, Abdullah b. Sâlim el-Basrî ve İbrâhîm el-Kûrânî vasıtasıyla müellifine ulaşmaktadır. Aynı zamanda 1141/1728 yılında Üsküdar'daki Ahmediye Camii'nde Şeyh Muhammed ez-Zeytûnî ve 1145/1732 yılında Valide Sultan Dârulhadîsi'nde Hafız Ahmed el-Mukrî'den *Sahîh-i Buhârî*'yi kısmen kıraat yoluyla almıştır.¹⁰⁸²

Bandırmaî, *Tanînu'l-mücelcelât bi-tebyîni'l-müselselât* isimli eseri müselsel hadisleri hocalarından aldığı isnatlarla nakletmesi yönüyle önemlidir. Bandırmaî, mukaddimede eserin yazılış amacını, 1163/1749-50 senesinde kızının kıraatıyla *Şerhu Şir'ati'l-İslâm*'ın hadislerini bir miktar tahrîç ettiğini ancak kızının evlenmesinden sonra kendisinin de hummaya yakalanması sebebiyle çalışmanın yarım kaldığını belirtmiştir. İyileştikten sonra tekrar tahrice başladığında kendisinde bu hadisleri içeren mebsût bir eser

¹⁰⁸⁰ Rudânî, **Cem'u'l-fevâid**, Âşir Efendi, 38, 314b. Bkz. Ek, 9.

¹⁰⁸¹ Bandırmaî, **Tanînu'l-mücelcelât**, 3a; Aydınlı, "Osmanlı Hadis Âlimlerinden Bandırmaî Küçük Hâmid Efendinin (1111-1172/1699-1758 veya 1759) Hayatı ve Eserleri", s. 4.

¹⁰⁸² Aydınlı, "Osmanlı Hadis Âlimlerinden Bandırmaî Küçük Hâmid Efendi" s. 6.

olmadığı için hadislerini tespit etmede bazı zorluklarla karşılaştığını belirtmiş tahririne kolaylık sağlaması için muhaddislerin fehrese (sebet) türü eserlerinden rivayet hakkına sahip olduğu hadisleri tertip ettiğini belirtmiştir.¹⁰⁸³ Faydalandığı ilk eser *Mesâlikü'l-ibrâr* isimli İbrahim el-Kûrânî'nin müselsel hadisleri derlediği eseridir. İbn Akîle'nin müselsel hadisleri derlediği *el-Fevaidü'l-celile fi'l-müselselati İbn Akile* eseri ile Abdullah b. Sâlim'in sebeti *el-İmdâd* faydalandığı diğer eserlerdir. En önemli kaynağını ise bizzat mülâkî olup hadis aldığı İbn Akîle'nin *Müselselât*'ı olarak zikretmiştir. İbrahim el-Kûrânî'nin müselselâtını hocası Himmâtzâde kanalıyla rivâyet etmektedir. Himmâtzâde ise Kûrânî'nin eserini Mekke müftüsü Şeyh Muhammed Tacuddin b. Abdülmuhsin el-Kal'î¹⁰⁸⁴ ve Kurânî'nin oğlu Ebû Tahir Muhammed b. İbrahim el Kûrânî silsilesiyle rivâyet etmektedir.¹⁰⁸⁵

Bandırmavî, ayrıca Kurânî'nin (ö. 1101/1690) müselselâtını Şeyh Murtezâ, onun da Süleyman b. Ahmed'den (Süleyman Fazıl Efendi (ö. 1134/1722)) alarak Kurânî'ye ulaşan senediyle rivâyet etmektedir.¹⁰⁸⁶ Bandırmavî müselsel hadisleri ve bu hadisleri toplayan eserleri genellikle hocaları olan Muhammed b. Akîle ile Himmâtzâde'den icâzetle almıştır. Müselsel bi's-sûfiyye, müselsel bi'l-mâturîdiyye, mâturîdiyye bi'l-hanefiyye, müselsel bi's-sûfiyye el-ekberiyye, müselsel bi'l-eşâira gibi tarikat-meşrep ve mezhep müselseli olduğu gibi Yemen ve Mısırlı âlimlerle gelen müselsel rivâyetler ile ismi Muhammed olanlar gibi müselsel 289 rivâyeti bir araya getirmiştir. Müellif eseri 17 Şaban 1165/30 Haziran 1752'de tamamladığını belirtmiştir. Eserde 1752 yılına kadar gelen hadis icâzetleri görülebilmektedir.

Tânînu'l-mücelcelât'ta İstanbul ve Şam-Hicâz bölgesi arasındaki hareketliliğe ve İstanbul'da tertip edilen hadis derslerine dair önemli bilgiler elde edilebilmektedir. *Müselsel bi'l-evveliyye* hadisinin icâzetlerini aktardığı yerde, birçok hocadan bunu dinlediğini belirterek önemli bilgiler vermiştir. Hocası Himmâtzâde'nin altı aydan fazla süren hadis

¹⁰⁸³ Müellifin bu ifadesi eser telif sebeplerinde işlenebilir. Ayrıca sebetlerin de o gün için sadece icâzet ve silsile geleneğini değil fihrist niteliği taşıdığı ve hadislere ulaşmada bir kaynak niteliği kazandığı da anlaşılmaktadır.

¹⁰⁸⁴ Tacuddin b. Abdülmuhsin el-Kal'î (ö. 1147) sebetinin sonunda Kâdu'l-kudât olarak nitelediği Zeynelâbidîn b. Mahmûd Efendi'ye bu sebetinin icâzetini verdiğini belirtmiştir. İcâzeti verdiği Zeynelâbidîn Efendi, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yapan daha sonra Şeyhülislâm olan Şeyhülislâm Akmahmûdzâde Zeynî Mehmed Efendi (ö. 1164/1751) olmalıdır.

¹⁰⁸⁵ Bandırmavî, **Tanîn**, 2b.

¹⁰⁸⁶ Bandırmavî, **Tanîn**, 2b-3a.

meclisinde 16 Rebîulevvel 1140/1 Kasım 1727 Cumartesi günü Şeyh Ahmed Efendi b. Şeyh Mustafa (Reîsü'l-vâizîn Ahmed er-Rûmî'nin evladından) meclise gelmiş ve Himmâtzâde'den müselsel bi'l-evveliyye hadisini dinlemek istediğini belirtmiştir. Himmâtzâde de Abdullah b. Sâlim el-Basrî < Muhammed b. Alâeddin el-Bâbilî senediyle hadisi rivâyet etmiş ve mecliste bulunanlara icâzet vermiştir. Hâmid Efendi, bir yıldan fazla bir zamandır hadis dinlediğim Himmâtzâde'den aldığım bu *müselsel bi'l-evveliyye* icâzeti ilk dinlediğim hadis olmaması sebebiyle kendisi için hakîkî manada “*müselsel bi'l-evveliyye*” değildir demiştir.¹⁰⁸⁷ Bu ifadede zikredilen Himmâtzâde'nin altı aydan fazla bir süre İstanbul'da talebelerle hadis meclisi akdettiği bilgisi hadis ilminin İstanbul'da tedrisi açısından önemlidir.

Hâmid Efendi, Bâyezîd Camii İmamı ve Ali Paşa Zâviyesi [Dârulhadîs] muhaddisi Arabzâde Şeyh Hasan Efendi'den 1139/1726-27 senesinde *müselsel bi'l-evveliyye* hadisini dinlediğini ve icâzet aldığını belirtmiştir. Şeyh Hasan Efendi de icâzeti Abdullah b. Sâlim el-Basrî'den almıştır.¹⁰⁸⁸ İbn Akîle'den ise *müselsel bi'l-evveliyye* icâzetini 1145/1732-33 senesinde aldığını belirtmiştir. Eserin sonunda usûl kitaplarından veya diğer fehrese türü eserlerden de müselsel rivâyetleri gördüğünü ancak isnadlı bir şekilde kendisine ulaşan bir senedi olmadığı için bu rivâyetleri almadığını belirtmiştir. Ancak eğer isnadlı bir şekilde bu hadislerin rivâyet hakkına sahip olursa onları da uygun yerlere ekleyeceğini belirtmiştir.¹⁰⁸⁹

Ayrıca dönemin ilmî düşüncesi hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Rüyâ ile icâzet, bu konulardan bir tanesidir. Bandırmavî, *el-Hadîsü'l-müselsel bi-kırâati evveli sûrati'n-Nahl* rivâyetini; Bandırmavî < İbn Akîle < Ahmed b. Muhammed en-Nahlî < Şemseddin el-Bâbilî < Sâlim es-Senhûrî < Necmeddin el-Gaytî < Muhammed ed-Dülcî senediyle zikretmektedir. Hâmid Efendi'nin farklı hocalarından aldığı bu müselsel rivâyette senedin ittisâli Muhammed ed-Dülcî'nin rüyada Hz. Peygamber'den Nahl sûresini dinlemesi ile gerçekleşmiştir.¹⁰⁹⁰ Aynı şekilde Bandırmalı Hâmid Efendi'nin Himmâtzâde < Muhammed

¹⁰⁸⁷ Bandırmavî, **Tanîn**, s, 329.

¹⁰⁸⁸ Bandırmavî, **Tanîn**, s, 323.

¹⁰⁸⁹ Bandırmavî, **Tanîn**, s, 697.

¹⁰⁹⁰ Bandırmavî, **Tanîn**, 9b-10a.

Tâcuddin (el-Kal'î) < Ebû Tahir Muhammed b. İbrahim el-Kûrânî < İbrâhîm el-Kûrânî < Safiyyüddin Ahmed b. Muhammed (el-Kuşâşî) senediyle naklettiği “el-hadîsu'l-müselsel bi-kırâati Sûreti'l-Fâtiha ve evâili'l-Bakara” müselsel rivâyetinin ittisâli el-Kûşâşî'nin rüyada Hz. Peygamber'e Fatiha ve Bakara süresinin ilk âyetlerini okumasıyla gerçekleşmiştir.¹⁰⁹¹

n. Ebu'l- Hasen Muhammed b. Sâdik es-Sindî'nin (es-Sindî es-Sağîr) (ö. 1187/1773) Sebeti

1125/1713-14 senesinde Sind'de doğan 12/18. asrın sonlarında Medine'nin muhaddisi ünvanı ile anılmıştır.¹⁰⁹² Ebu'l-Hasen es-Sindî, Muhammed Hayat es-Sindî, Şems İbn Akîle ve Sâlim b. Abdullah el-Basrî gibi âlimlerden icâzet almıştır. İlk başta verdiği *Sahîh-i Buhârî* icâzetinde Mescid-i Nebevî'de *Sahîh-i Buhârî*'nin Muhammed Hayat es-Sindî'ye okunduğunu ve kendisinin dinlediğini belirtmiştir. Muhammed Hayat es-Sindî < Abdullah b. Sâlim el-Basrî < Ebu'n-Necâ Sâlim es-Senhûrî < Necmeddin el-Gaytî < Zekeriyâ el-Ensârî silsilesi ile Buhârî'ye ulaşmaktadır.¹⁰⁹³ İkinci *Sahîh-i Buhârî* senedi ise Muhammed Hayat es-Sindî, Abdullah b. Sâlim el-Basrî, İbrahim el-Kûrânî senediyledir. Ebu'l-Hasen es-Sindî, *Sahîh-i Müslim*'i ise Mescid-i Nebevî'de tamamını hocası Muhammed Hayat es-Sindî'ye okuduğunu belirtmektedir.¹⁰⁹⁴ Hocası icâzeti Abdullah b. Sâlim'den almış, o da hocası kanalıyla Bâbilî'den bir kısmını kıraatle bir kısmını icâzetle almıştır. Sâlim es-Senhûrî - Necmeddin el-Gaytî - Zekeriyâ el-Ensârî senediyle müellife ulaşmaktadır.¹⁰⁹⁵

Sünen-i Ebu Dâvûd, Nesâî'nin *el-Müctebâ*, *Sünen-i İbn Mâce*, *Sünen-i Dârimî*, *Müsned-i İmam-ı Azam*, *Muvatta*, *Müsned-i İmam Şâfiî*, *Müsned-i İmam Ahmed*, Kadı İyaz'ın *eş-Şifâ*'sı sebette yer alan icâzetini verdiği kitaplardır.¹⁰⁹⁶ Ayrıca Sagânî'nin *Meşârik*,

¹⁰⁹¹ Bandırmavî, *Tanîn*, s, 357.

¹⁰⁹² Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 148.

¹⁰⁹³ Ebu'l-Hasen es-Sindî, *Sebet*, Hasan Hüsnü Paşa, 409, 84b.

¹⁰⁹⁴ Ebu'l-Hasen es-Sindî, *Sebet*, Hasan Hüsnü Paşa, 409, 85a.

¹⁰⁹⁵ Ebu'l-Hasen es-Sindî, *Sebet*, Hasan Hüsnü Paşa, 409, 85a-85b.

¹⁰⁹⁶ Ebu'l-Hasen es-Sindî, *Sebet*, Hasan Hüsnü Paşa, 409, 85a 86b.

Beğavî'nin *Mesâbih*, Tebrizî'nin *Mişkâtü'l-Mesâbih* ve Tirmîzî'nin *eş-Şemâil*'inin silsilesi de müelliflere ulaşan senedleriyle kayıtlıdır.¹⁰⁹⁷

Ebu'l-Hasen es-Sindî, sebetinde 3 Şaban 1183/2 Aralık 1769'da Hafız Mehmed Efendi b. Derviş Mehmed el-Karsî'ye bu sebette yer alan eserlerin tamamının icâzetini verdiğini belirtmektedir. Sindî, Hafız Mehmed Efendi'nin *Sahih-i Buhârî*'nin ilk dersinde ve kendisine okunan *Şerhu'n-Nuhbe* dersinde hazır bulunduğunu zikretmiştir. Ayrıca *Delâilü'l-Hayrât* icâzeti de verdiğini belirtmiş ve müellif el-Cezûlî'ye ulaşan isnadını nakletmiştir.¹⁰⁹⁸

Ayrıca Marmara üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde bulunan bir yazma eserin sonunda 1236/1820-21 tarihli bir icâzetnâmede Reyhânîzâde Mehmed Şükrî Efendi'nin, Mustafa Efendi b. Mustafa'ya verdiği hadis ve siyer (*ehâdîsü'n-nebeviyye ve's-siyeru'l-Mustafâviyye*) icâzetinde Mehmed Şükrü Efendi'nin hocası el-Hâc Mustafa el-Bahrî Efendi, Ebu'l-Hasen es-Sindî'den icâzet almıştır. İcâzetin baş kısmının senedi şöyledir:

Mustafa Efendi b. Mustafa < Reyhânîzâde Mehmed Şükrî Efendi < el-Hâc Mustafa el-Bahrî Efendi < Ebu'l-Hasen es-Sindî < Muhammed Hayât es-Sindî < Ebû Tâhir Muhammed el-Kûrânî < İbrâhîm el-Kûrânî.¹⁰⁹⁹

Bu icâzetler diyâr-ı Rûm ulemâsı ile Hicaz ulemâsı arasındaki irtibatın görünenin çok üzerinde olduğunu göstermektedir. 18. yüzyılın başlarından itibaren Bâbilî, İbrahim el-Kûrânî, Ahmed en-Nahlî, Abdullah b. Sâlim el-Basrî, İbn Akîle Ebu'l-Hasen es-Sindî el-Kebîr, Muhammed Hayat es-Sindî, Ebu'l-Hasen es-Sindî es-Sağîr gibi âlimler Hicaz'da düzenli olarak hadis dersleri akdetmişlerdir. Bu derslere iştirâk eden diyâr-ı Rûm ulemâsı hadis icâzetlerini ve sebetlerini İstanbul'a taşımışlardır. Bununla birlikte Hicaz'da bu icâzetleri alan bölge ulemâsının diyâr-ı Rûm seyahatleriyle de icâzetler İstanbul'a intikal etmiştir.

¹⁰⁹⁷ Ebu'l-Hasen es-Sindî, **Sebet**, Hasan Hüsnü Paşa, 409, 88a.

¹⁰⁹⁸ Ebu'l-Hasen es-Sindî, **Sebet**, Hasan Hüsnü Paşa, 409, 88b.

¹⁰⁹⁹ Reyhânîzâde Mehmed Şükrî Efendi, **İcâzet (İl-Mustafa Efendi)**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Ögüt Koleksiyonu, 575, 150a-150b.

o. Reisülküttap Mustafa Efendi, oğlu Âşir Efendi ve torunu Hafid Efendi'nin İcâzetleri

Reisülküttap Mustafa Efendi (ö. 1162/1749), oğlu Şeyhülislam Mustafa Âşir Efendi (ö. 1804) ve torunu Hafid Efendi'nin (ö. 1811) kitaplarını barındıran Reisülküttap, Âşir Efendi ve Hafid Efendi koleksiyonlarında bulunan sebetlerde önemli icâzet kayıtları bulunmaktadır. Bu kayıtlardan Mustafa Efendi ile oğlu Âşir Efendi'nin görev için buldukları bölgelerde hem kitap topladıkları hem de birçok eserin icâzetini aldıkları anlaşılmaktadır.

Reisülküttap Mustafa Efendi'nin İcâzetleri

Âşir Efendi 413'de bulunan *Sahih-i Buhârî* icâzetnâmesinde Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Birmâvî, evinde kendisini ziyaret eden ve icâzet talep eden Âşir Efendi'nin babası Reisülküttap Mustafa Efendi'ye icâzet vermiştir. Önce genel olarak islâmî ilimlerde sahip olduğu silsileyi zikredip icâzetini verdikten sonra Bâbili'nin farklı hocalarından aldığı *Sahih-i Buhârî* isnadlarını zikredip icâzetini verdiğini belirtmiştir. Birmâvî, Mısır'da kale içinde bulunan Sultan Kalavun Câmii'nde üç ayda *Sahih-i Buhârî* okuttuğunu ve son dersin Ramazan 1154/Kasım-Aralık 1741'de akdedildiğini belirtmiştir. Reisülküttap (Reis-i Küttâb-ı Dârussaâde) Mustafa Efendi'nin bu derslerde hazır bulunduğunu belirtmiştir.¹¹⁰⁰

Âşir Efendi 414'te bulunan icâzette Reisülküttap Mustafa Efendi'ye Ahmed es-Süleymânî tarafından verilen fıkıh, hadis, tefsir ve nahiv ilimlerinden aldığı icâzet bulunmaktadır. Fıkıh icâzetinden sonra zikredilen hadis icâzetinde Ali eş-Şebremellisî, Abdülbâkî ez-Zürkânî, Ahmed es-Sindûyî, Muhammed eş-Şürünbülâlî, Abdülhây eş-Şürünbülâlî (Şürünbülâlî, Muhammed el-Bâbilî ve Ali eş-Şebremellisî'den almıştır.) gibi âlimlerden aldığı (Beyhakiyyü's-sânî olarak zikredilen) İbn Hacer'e ulaşan senedlerini tek tek zikretmiştir. Şaban 1161/Ağustos 1748 tarihinde Reisülküttap Mustafa Efendi'nin evinde

¹¹⁰⁰ Birmâvî, **İcâzet**, Âşir Efendi, 413.

verilen icâzette oğlu Mustafa [Âşir] Efendi ve Hasan Efendi el-Basrî'nin (ö. ?) de bulunduğu ve onlara da icâzet verildiği belirtilmiştir.¹¹⁰¹

Hafid Efendi koleksiyonunda Muhammed b. Halil b. Abdülgani el-Aclûnî'ye (ö. 1148) ait olan Sebet'te Sadr-ı küttâb (Reîsülküttâb) Mustafa Efendi'ye sebetin müellifinin oğlu Mustafa b. Şeyh Muhammed el-Aclûnî'nin verdiği icâzet bulunmaktadır. İcâzet, Rebiulevvel 1155/Haziran 1742 tarihlidir.¹¹⁰²

Âşir Efendi'nin İcâzetleri

Âşir Efendi Koleksiyonu 37 numarada bulunan mecmuada Abdülbâki el-Hanbelî, Muhammed el-Küzberî (icâzet), İsmâil el-Aclûnî ve Muhammed el-Kâmilî'nin sebetleri bulunmaktadır. Sebetlerin başında Âşir Efendi tuttuğu notlarda kendisinin bu sebetlerin icazetine sahip olduğunu belirtmektedir.

Âşir Efendi, şeyhim dediği Muhammed Saîd es-Süveydî vasıtasıyla Aclûnî'ye ulaşarak onun merviyâtının icazetine sahip olduğunu belirtmiştir.¹¹⁰³ Kayıt 1209/1794-95 tarihlidir. Âşir Efendi, el-Kâmilî'nin sebetinin icâzetini ise şeyhim dediği Ahmed el-Menîni vasıtasıyla aldığını belirtmiştir. Kayıt 1210/1295-96 tarihlidir.¹¹⁰⁴

Mustafa Âşir Efendi (ö. 1218/1804), Muhammed b. Abdurrahman el-Küzberî'den (ö. 1221/1806-07) de icâzet almıştır.¹¹⁰⁵ Muhammed b. Abdurrahman el-Küzberî, kendi hattıyla yazdığı ve mühürlediği Şevval 1209/Mayıs 1795 tarihli icâzetnâme'de Mustafa Âşir Efendi'nin kendisinden talep etmesi üzerine hadis, fıkıh ve tefsir ilminden icâzet hakkına sahip olduğu tüm merviyatın icâzetini vermiştir. *Müselsel bi'l-evveliyye ve Sahîh-i Buhârî* icazetinin ise tüm senedini zikretmiştir. Müselsel hadisi, babası Abdurrahman el-Küzberî,

¹¹⁰¹ İcâzet, Aşir Efendi, 414, 1a-10b.

¹¹⁰² Aclûnî, **Sebetü'l-Aclûnî**, Hafid Efendi, 24M, 17a-17b.

¹¹⁰³ Aclûnî, **Hilyetü ehli'l-fazl**, Aşir Efendi, 37, 66a.

¹¹⁰⁴ Kâmilî, **Sebetü Kâmilî**, Aşir Efendi, 37, 118a.

¹¹⁰⁵ Aşir Efendi, 37, 56b-64b. ulemâ ailesine mensup olan Muhammed el-Küzberî, kendi hattıyla olan ve sonunda mühürünün bulunduğu bu icâzette, hocalarını ve icâzet silsilesini zikretmiştir. Hocaları arasında Babası Abdurrahman el-Küzberî, Ali el-Küzberî, Ahmed el-Menîni, Ali Efendi ed-Dağistânî, zikrettiği âlimlerden bazılarıdır.

Ali el-Küzberî, Ahmed el-Menîni, Abdurrahman b. Cafer el-Kürdî, Ali Efendi ed-Dağüstânî gibi birçok âlimden dinlediğini belirtmiş ve icâzetini vermiştir. *Sahîh-i Buhârî* senedini ise babası Abdurrahman el-Küzberî < Muhammed b. Akîle < Hasan b. Ali el-Uceymî silsilesiyle Buhârî'ye kadar zikretmiştir.¹¹⁰⁶

Mustafa Aşir Efendi, kütüphanesinde bulunan Rudânî'nin ve İbn Akîle'nin sebetlerinin başına bu sebetlerin icâzet hakkında sahip olduğunu belirtmiştir. İbn Akîle senedi şöyledir: Mustafa Aşir Efendi < Muhammed Saîd es-Süveydî < İbn Akîle.¹¹⁰⁷

Reisülküttap 442'de bulunan Ahmed en-Nahlî'nin *Buğyetü't-tâlibîn* isimli sebetinin başında Mustafa Aşir Efendi bu sebeti hocası Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şerâbâtî'den hocasının da Nahlî'den aldığını belirtmiştir. Aşir Efendi'nin Anadolu Kazaskeri iken imza attığı kayıt 1203/1788-89 tarihlidir.¹¹⁰⁸

Mustafa Aşir Efendi, Rudânî'nin *Cem'u'l-fevâid* isimli eserinin başına bu eserin icâzetini şeyhim ve üstâdım dediği Ahmed el-Menîni'den aldığını belirtmiş ve Rûdânî'ye giden silsilesini zikretmiştir. 21 Cumâdelülâ 1203/17 Şubat 1789 tarihli icâzetin silsilesi şu şekildedir: Aşir Efendi < Ahmed el-Menîni < Abdülganî en-Nablusî < Abdullah b. Sâlim el-Basrî < Rudânî.¹¹⁰⁹

Mustafa Aşir Efendi, İbn Hacer'in kendi hattıyla yazdığı *el-Mecmau'l-müesses li'l-mu'cemi'l-müfehres* isimli eserinin başında bu eserin icâzetine, Muhammed Saîd es-Süveydî < İbn Akîle silsilesi ile İbn Hacer'e ulaşan senedini zikretmiştir.¹¹¹⁰

Hafid Efendi'nin İcâzetleri

¹¹⁰⁶ Küzberî, **İcâzet**, Aşir Efendi, 37, 57a-64b.

¹¹⁰⁷ Aşir Efendi, 65.

¹¹⁰⁸ Ahmed en-Nahlî, **Buğyetü't-talibîn**, Reisülküttap, 442, 1b.

¹¹⁰⁹ Rûdânî, **Cem'u'l-fevâid**, Reisülküttap, 128, 1a.

¹¹¹⁰ İbn Hacer, **el-Mecma'u'l-müesses**, Aşir Efendi, 75 Bkz: Ek, 10; İbn Hacer'in kendi hattıyla yazdığı bu nüshaya eseri tahkik eden Yusuf Abdurrahman Mar'aşlı ulaşamadığını belirtmiştir. (Bkz. İbn Hacer, **el-Mecma'u'l-müesses**, hk. Yusuf Abdurrahman Mar'aşlı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1992, I, 57.)

Âşir Efendi'nin oğlu Hafid Muhammed Efendi, derlediği Erbaîn'in başında babası ve dedesinin icâzetlerini zikretmiştir. Bu icâzetleri zikretmekle *Sahîh-i Buhârî*'den derlediği bu erbaîn'in İmam Buhârî'ye kadar ulaşan isnadını da zikretmiş olmaktadır. Ayrıca babası Âşir Efendi'nin "*Hizânetü'l-isbât*" isimli bir sebetinin olduğunu zikretmiştir. Âşir Efendi'nin sebeti ve icâzetleri, ayrıca Hafid Efendi'nin derlediği erbaîn'in hadislerini başta İmam Buhârî'ye kadar ulaşan isnadını verip daha sonra kitaptaki senedin tamamını zikretmesi ailenin (dede-baba-torun) isnada ve rivâyet ilimlerine verdiği önemi göstermektedir. Bu diyâr-ı Rûm'da yaygın olmayan bir tutumdur. 18. asırda Hicâz-Şam uleması ile kurulan irtibatın ürünleri olması bakımından önemlidir. Hafid Efendi'nin zikrettiği iki senedi şu şöyledir:

Hafid Efendi < Âşir Efendi < Ahmed eş-Şerâbâtî < Abdülganî en-Nablusî < Şebemellisî < Şihâb Ahmed b. Halîl es-Sübki < Necmeddin el-Gaytî < Zekeriyâ el-Ensârî < İbn Hacer

Hafid Efendi < Âşir Efendi < Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî < Abdülbâkî el-Hanbelî < Muhammed Hicâzî el-Vâiz < İbn Ürkmes < İbn Hacer.¹¹¹¹

Âşir Efendi koleksiyonunda bulunan bir *Evâil* eserinde kırk kitaptan kırk hadis zikredilmiştir. Eserin sonunda Halil b. Halil el-Erbîlî, 1155 tarihinde Âşir Efendi ile oğlu Hafid Efendi'ye bu evâilin icâzetini vermiştir.¹¹¹²

p. Hibetullah el-Ba'î'nin (ö. 1224/1809) *Mezîdü'n-ni'me fî hadîsi'r-rahme'si*

Hibetullah el-Ba'î'nin *Hadîkatu'r-reyyâhîn fî tabakâti meşâyihina'l-müsnidîn, el-Ikdü'l-ferîd fî ma'rifeti'l-esânîd* ve *Mezîdü'n-ni'me fî hadîsi'r-rahme* isimli eserleri bulunmaktadır. *Mezîdü'n-ni'me* isimli eseri "*müsel sel bi'l-evveliyye*" olarak bilinen rahmet hadisinin şerhidir. Hibetullah el-Ba'î bu şerhin başında müsel sel hadisini dinlediği hocalarını zikretmiştir. Müsel sel hadisini dinlediği hocaları ve senedleri şöyledir:

¹¹¹¹ Hafid Muhammed Efendi, **Erbaîn**, Hafid Efendi, 29, 5b-6b.

¹¹¹² Halil b. Halil, **Evâil**, Âşir Efendi, 271.

Hibetullah el-Ba‘lî < Ahmed b. Abdülfettah el-Melevî < Molla İlyâs el-Kûrânî < İbrahim el-Kûrânî < Kûrânî’nin sebetindeki isnadla.

Hibetullah el-Ba‘lî < Muhammed ed-Dâvûdî < Abdülkadir b. Ömer b. Tağleb el-Hanbelî < Şeyh Muhammed b. Ali el-Murâdî < Necmeddin el-Gazzî < Bedreddin el-Gazzî < Zekeriya el-Ensârî < İbn Hacer el-Askalânî.

Hibetullah el-Ba‘lî < Abdülkerîm eş-Şerâbâtî < Muhammed Akîle < Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî < Muhammed b. Abdülazîz el-Menûfî.

Hibetullah el-Ba‘lî < Ahmed b. Ali el-Menînî < Abdullah b. Sâlim el-Basrî < Muhammed b. Süleyman er-Rûdânî < Ebu Osman Saîd b. Ahmed el-Makrî < Ebu’l-Abbas Ahmed b. Haccî < Ebu’l-Feth Muhammed b. Ebû Bekir el-Merâğî < Abdürrahim b. Hüseyin el-İrâkî.

Hibetullah el-Ba‘lî < Sâlih b. İbrâhim el-Cînînî < Muhammed el-Berzencî < Abdülbâkî el-Hanbelî < Abdurrahman el-Buhûtî < Yusuf el-Ensârî- Zekeriyya el-Ensârî < İbn Hacer.

Hibetullah el-Ba‘lî < Salih el-Cinînî < Hasan b. Ali el-Uceymî < İbrahim b. Muhammed el-Meymûnî < Şemseddin er-Remlî < Zekeriyya el-Ensârî < İbn Hacer.

Hibetullah el-Ba‘lî < Muhammed el-Hafnâvî (Hifnî) < Yusuf el-Hafnâvî < ile’l-İrâkî.

Hibetullah el-Ba‘lî < Ahmed ed-Demenhûrî < ile’l-İrâkî.

Hibetullah el-Ba‘lî, “*muhaddisu’r-Rûm*” olarak tesmiye ettiği İbrahim b. Ali el-Halebî’den aldığı icâzetleri de zikretmektedir.¹¹¹³ Hibetullah el-Ba‘lî’nin 18. yüzyılda Hicaz ve Şam bölgesinde hadis faaliyetlerinde bulunan âlimlerden icâzet alıp İstanbul’a gelmesi ve 19. yüzyılın başlarına kadar uzun süre hadis icâzeti vermeye devam etmesi onun icazetlerinin yaygınlık kazanmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim Kevserî de bu duruma işaret ederek son

¹¹¹³ Hibetullah el-Ba‘lî, **Mezîdü’n-ni’me fi hadîsi’r-rahme**, Esad Efendi, 344.

dönem İstanbul ulemâsının icâzetinin kaynağı olarak Hibetullah el-Ba‘lî’ye işaret etmiştir.¹¹¹⁴ Kevserî, Ba‘lî’nin talebesi İmamzâde Mehmed Esad Efendi (ö. 1851) vasıtasıyla onun isnadlarının rivayet hakkını elde etmiştir.

Hibetullah el-Ba‘lî’nin icâzetleri bir diğer talebesi Ayasofya Şeyhi Yusuf b. İsmâil vasıtasıyla da yaygınlık kazanmıştır. Süleyman b. Hasan el-Girîdî, hocası Yusuf b. İsmail’den Hibetullah el-Ba‘lî’nin icâzetlerini alarak talebesi Muhammed Galib b. Mehmed Emin’e vermiştir. Süleyman el-Girîdî, icâzetin sonunda Hibetullah el-Ba‘lî’nin zikredilen üç sebetinin rivayet hakkına sahip olduğunu belirtmiş ve sebetlerin icâzetini vermiştir.¹¹¹⁵

q. Zâhid el-Kevserî’nin (ö. 1952) *et-Tahrîrû’l-vecîz*’i

Zahid Kevseri (1879-1952) *et-Tahrîrû’l-vecîz fîmâ yebtağî’l-müstecîz* isimli sebet tarzında ele aldığı eserinde icâzet aldığı hocalarını zikretmiştir. Babası Hasan b. Ali el-Kevserî, Yusuf b. Hüseyin Tikveşî (ö. 1339/1920-21), Ahmed Ziyâeddin Gümüştanevî, Hasan b. Abdullah el-Kastamonî (ö. 1329/1911), Zeynelâbidîn el-Alasonî (ö. 1336/1918), Salih Salahuddin b. Hasan el-Düzcevi (ö. 1353/1935), Eğinli Hafız İbrahim Hakkı (ö. 1311/1894) gibi âlimlerden icâzet almıştır.¹¹¹⁶

Kevserî’nin icâzetini aldığı kendisinden önceki sebet sahibi âlimlerin icâzetlerini zikretmiştir. Bu sebetlerden ilk olarak hocası Ahmed Ziyâüddin Gümüştanevî’nin el-Ervadî’den aldığı *el-Ikdü’l-ferîd fî marifeti uluvvi’l-esânid*’i zikretmektedir. Bu sebeti farklı kanallardan Hasan b. Abdullah el-Kastamonî vasıtasıyla âlî isnad olarak ve babası vasıtasıyla nâzil isnad olarak da nakletmektedir.¹¹¹⁷ el-Ervadî’nin sebetinde dört mezhep imamının müsnedleri, Kütüb-i sitte, Taberânî, Ebû Yala, Ebu Nuaym, Dârimî, et-Tayâlisî, Abd b.

¹¹¹⁴ Ayaz, “Zâhid el-Kevserî’nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu’sundaki Tarihçesi”, s. 87.

¹¹¹⁵ Süleyman el-Girîdî, **İcâzet (li-Muhammed Galib)**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Öğüt Koleksiyonu, 1174, Ek; 6, 1a-5b.

¹¹¹⁶ Kevserî’nin icâzetlerinin Anadolu’da yaygınlık kazanması ile ilgili bkz. Ayaz, “Zâhid el-Kevserî’nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu’sundaki Tarihçesi”, s. 63-102.

¹¹¹⁷ Kevserî, **et-Tahrîrû’l-vecîz**, s. 22-23.

Humeyd, ed-Deylemî, İbn Hibbân, Dârekutnî, Hâkim gibi âlimlerin hadis eserleri ile *Mesâbih*, *Mişkât* ve *Meşârik* isimli eserler vardır.¹¹¹⁸

İbn Âbidîn'in *Ukûdü'l-leâlî fî esânîdi'l-avâlî* isimli sebeti ile Seyyid Hâmîd el-Attâr'ın ve Abdurrahman el-Küzberî'nin sebetlerini de Kastamonulu Hasan b. Abdullah vasıtasıyla Ervâdî'ye ulaşan senetle icâzetini aldığını belirtmektedir.¹¹¹⁹ Kevserî, hocası Zeynelâbidîn el-Alasonî vasıtasıyla müfessir Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) icâzeti ile Süleyman b. Hasan el-Girîdî'nin (ö. 1267/1851) sebetinin de rivâyet hakkına sahip olmuştur.¹¹²⁰ Ahmed el-Menîni'nin *el-Kavlü's-sedîd*'i ile Aclûnî'nin *Hilyetü ehli'l-fazl* ve *el-Erbâine'l-Aclûniyye*, Ebu'l-Meâlî Muhammed b. Abdurrahman el-Gazzî'nin *Letâifu'l-minne fî âsâri hademeti's-sünne* isimli sebetlerinin icâzetini aldığını da zikretmektedir.¹¹²¹

Kevserî, Süleyman b. Hasan el-Gîrîdî'nin merviyâtından ibâret olan sebetini ise, Alasonî (1336/1917) < Ahmed Şâkir (ö. Ramazan 1315) < Muhammed Gâlib (ö. 1286) < Süleyman b. Hasan el-Girîdî silsilesi ile nakletmektedir. Girîdî ise icâzetlerini, İbrahim el-İspîrî (ö. 1200), Yusuf b. İsmail, İmamzâde Mehmed Esad ve Ahmed Muhtar'dan nakletmektedir.¹¹²²

Kevserî'nin rivâyet hakkını elde ettiği Hibetullah el-Ba'î'nin (1224/1809) sebetleri Anadolu ve İstanbul'da yaygınlaşan hadis isnadlarını göstermesi açısından önemlidir. Kevserî'nin Hibetullah el-Ba'î'yi “*son dönemdeki Dâru'l-hilâfe ulemâsının çoğunluğunun isnadlarının mercii*” olarak tanımlaması onun İstanbul merkezli ulemâya etkisini göstermektedir.¹¹²³ Kevserî, Ba'î'nin *Hadîkatu'r-reyyâhîn fî tabakâti meşâyihina'l-*

¹¹¹⁸ Kevserî, **et-Tahrîru'l-vecîz**, s, 23; Ervâdî'nin sebeti ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın, Arafat, “İcâzetnâme (Sebet): Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî'nin Kendi Kaleminden Ahmed Ziyâeddin-i Gümüşhânevî'ye İcâzetini Verdiği İlimler, Eserler ve Tarikatlar”, **Doğumunun 200. Yılı Hatırasına Uluslararası Gümüşhânevî Sempozyumu: “İlim ve İrşadla Geçen Bir Ömür” Bildiriler**, 1-2 Haziran 2013, İstanbul, 2014, s, 264-283.

¹¹¹⁹ Kevserî, **et-Tahrîru'l-vecîz**, s, 23.

¹¹²⁰ Kevserî, **et-Tahrîru'l-vecîz**, s, 24.

¹¹²¹ Kevserî, **et-Tahrîru'l-vecîz**, s, 23-24.

¹¹²² Kevserî, **et-Tahrîru'l-vecîz**, s, 24.

¹¹²³ Ayaz, “Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi” s, 87.

müsnidîn, el-Ikdu'l-ferîd fî ma'rifeti'l-esânîd ve Mezîdü'n-ni'me fî hadîsi'r-rahme isimli eserlerini hocaları Kastamonulu ile el-Alasonî vasıtasıyla rivâyet etmektedir. İki hocasının da senedleri el-Ba'lı'nın talebesi İmamzâde Esad Efendi (ö. 1851) silsilesi ileldir.

Kevserî, Hibetullah el-Bâ'lı'nın rivâyet hakkına sahip olduğu, Abdülkerîm eş-Şerâbâtî'nin (ö. 1178/1764) *Înâletü't-tâlibîn li-avâli'l-muhaddisîn*¹¹²⁴, Yusuf b. Hüseyin el-Hüseyinî'nin (1153/1740) *Kifâyetü'r-râvî ve's-sâmi*¹¹²⁵, Abdurrahman Hanbelî el-Halebî'nin *Menâru'l-isâd fî turuki'l-isnâd*, Gedikzâde Abdülkâdir b. Halil el-Medenî'nin *el-Mutribü'l-mu'ribu'l-câmi' li-esânîdi ehli'l-meşriki ve'l-mağrib*, Rûdânî'nin *Sılatü'l-halef*, Rûdânî'nin hocası, Muhammed b. Abdurrahman el-Fâsî'ni *el-Minahu'l-bâdiye*, İsâ es-Seâlibî'nin *Kenzü'r-ruvât ve Mekâlîdü'l-esânîd*, Abdullah b. Sâlim el-Basrî'nin *el-İmdâd*¹, İbrâhim el-Kûrânî'nin *el-Emem*'i, Muhammed el-Büdeyrî'nin *el-Cevâhiru'l-ğavâlî fî'l-esânîdi'l-avâlî*, Muhammed b. Tayyib el-Mağribî'nin *el-Mevâridü's-silsile fî'l-ehâdisü'l-müselsele*, Ahmed b. Muhammed en-Nahlî'nin (ö. 1130/1717) *Buğyetü't-tâlibîn*¹¹²⁶, Ahmed İbn Ömer el-Eskâtî'nin (1139/1727) *Kifâyetü't-tâlibi'l-kanû'i bi bedâi' avâli'l-isnâdi'l-merfû*, Ahmed b. Muhammed eş-Şelebî'nin *İthâfu'r-ruvât bi-müsellesi'l-kuzât*, Hasan b. Ali el-Uceymî'nin (1113/1702) *Kifâyetü'l-muttali' ve nihâyetü'l-mütetalli'*, Abdalbâkî el-Hanbelî'nin (1071/1661)'nin *Rıyâzü'l-cenne fî âsâri ehli's-sünne*¹¹²⁷, Bâbilî'nin *Müntehabü'l-esânîd*'i gibi sebetlerin yanında Ebu'l-mevâhib el-Hanbelî ve Abdülganî en-Nablusî gibi âlimlerin sebetlerinin rivayet hakkını elde etmiştir.¹¹²⁸ Kevserî ayrıca Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin sebetinin rivayet hakkına Ervâdî < Mevlana Halid el-Bağdâdî < Abdülaziz ed-Dihlevî kanalıyla ulaşmaktadır.¹¹²⁹

Kevserî'nin *Sahih-i Buhârî* icâzeti Alasônî Hafız Ahmed Şâkir < Hafız Muhammed Gâlib < Süleyman b. Hasan el-Girîdî < İbrahim b. Muhammed el-İspîrî < Ali fikri b.

¹¹²⁴ Hafid Efendi, 23, 87 varak; Aşir Efendi, 35, 2-9, 22-29, 51-70 arası eksiktir.

¹¹²⁵ Beyazıt, Veliyyüddin, 793.

¹¹²⁶ Esad Efendi, 1412; Hacı Mahmud Efendi 4617; Hekimoğlu, 271; Reisülküttab 442; Veliyyüddin Efendi, 475.

¹¹²⁷ Aşir Efendi, 37; 48; Laleli, 454, 454M.

¹¹²⁸ Kevserî, **et-Tahrîrü'l-vecîz**, s, 24-29. Ayaz, Kadir, "Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi", s, 125.

¹¹²⁹ Kevserî, **et-Tahrîrü'l-vecîz**, s, 30.

Muhammed Salih el-Ahıshavî < Muhammed Münîb el-Ayntâbî < İsmail b. Muhammed el-Konevî < Abdülkerîm el-Konevî < Muhmmmed el-Yemânî el-Ezherî - Muhammed b. Abdalbâkî ez- Zürkânî - eş-Şems Muhammed el-Bâbilî - Sâlim b. Muhammed es-Senhûrî - Necmeddin Muhammed b. Ahmed el-Gaytî - Zekeriyya el- Ensârî - İbn Hacer yoluyla Buhârî'ye ulaşmaktadır. Kevserî'nin İbn Hacer'e ulaşan *Nuhbetü'l-fiker* isnadı da aynıdır.¹¹³⁰

Kevserî, müselsel bi'l-evveliyye hadisini aldığı sened silsilelerinden birinin baş tarafı şu şekildedir: Kevserî < Yusuf İbn Hüseyin et-Tikveşî < Muhammed İbn Ali et-Temîmî < Muhammed el-Emîr el-Kebîr el-Mısırî < Şihâb Ahmed b. Hasan el-Cevherî < Abdullah b. Sâlim el-Basrî < Muhammed b. Muhammed b. Süleyman er-Rûdânî < Ebu Osman Sâid b. İbrahim el-Cezâirî el-Kaddûra < Ebû Osman b. Ahmed et-Tilimsânî el-Makarrî. Silsile İbn Uyeyne'ye kadar zikredilmiştir.¹¹³¹

Kevserî'nin Sahîhain isnadından birisi de şöyledir. Kevserî < Zeynelâbidîn el-Alasonî (ö. 1336) < Ahmed Şakir b. Halil (ö. 1315) < Hafız Muhammed Galib b. Muhammed Emin (ö. 1286) < Süleyman b. Hasan el-Girîdî (ö. 1267) < İbrahim b. Muhammed el-İspirî (ö. 1255) < Ali Fikrî b. Muhammed Salih el-Ahıskavî (ö. 1236) < Muhammed Münîb el-Ayntâbî < İsmail b. Muhammed el-Konevî < Abdülkerîm el-Konevî < Muhammed el-Yemânî el-Ezherî < Halil b. İbrahim el-Lekânî < İbrahim el-Lekânî < Salim b. Muhammed es-Senhûrî < Necmeddin el-Gaytî < Zekeriyya el-Ensârî < İbn Hacer.¹¹³²

Kevserî'nin zikrettiği İsmâil el-Konevî, Abdülkerim el-Konevî silsilesi ile Muhammed el-Bâbilî'ye ulaşan hadis icâzet senedi özellikle son dönemde diyâr-ı Rûm'da verilen hadis icâzetlerinde önemli silsilelerdendir. Seyyid Abbas Şükrî'nin 25 Cumâdelûlâ 1313 tarihinde İbrahim b. Hüseyin el-Burâvüştevî'ye (?) verdiği¹¹³³ ve Ali Remzi b. Mustafa

¹¹³⁰ Kevserî, *et-Tahrîrû'l-vecîz*, s. 11.

¹¹³¹ Kevserî, *et-Tahrîrû'l-vecîz*, s. 8.

¹¹³² Zâhid el-Kevserî, *İcâzetü'l-İmam Muhammed Zahid el-Kevseri li-Muhammed İbrahim b. Sa'dullah el-Hutenî el-Medenî*, Dâru'l-feth, Amman, 2002.

¹¹³³ *İcâzet*, Konya Bölge Yazma Eserler, BY1633.

el-Bayramîcî'nin Hasan Fehmî b. Muhammed el-Ezînevî'ye verdiği¹¹³⁴ icâzetlerde de aynı silsile tekrarlanmaktadır.

2. İcâzetnâmeler

Yukarıda zikredilen sebetlere ve icâzetlere ilave olarak aşağıda zikredeceğimiz Osmanlı dönemi âlimlerinin hadis icâzetleri de hadis ilminin Osmanlı coğrafyasındaki durumu hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu icâzetlerin tamamı bir tedris faaliyetinin sonucu olmasa da birçoğunun özellikle cami dersleri veya ilmî seyahatler sonucunda elde edilmiş olması hadis derslerinin mahiyeti hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Kütüphane koleksiyonlarına intikâl eden bu icâzetnâmelerde zikredilen silsilelerle, hadis ilminin hangi âlimler vasıtasıyla sonraki nesillere aktarıldığı görülebilmektedir. Aşağıda incelenen icâzetlerin birçoğunun genellikle 19. yüzyılda verilmiş olması daha önceki icâzetlerin çeşitli sebeplerle kütüphane kataloglarına girememiş olmasıyla alakalı olduğu gibi, hadis icâzetlerinin 18. ve 19. yüzyılda yaygınlık kazanması ile de alakalıdır. İcâzetlerde sıklıkla görülebilen “*teberrük icâzeti*”, konunun tedrisin dışında değerlendirilmesini de elzem kılmaktadır. Ancak icâzeti alan kişi için teberrük anlamı olsa da genellikle icâzeti veren âlimin hadis ilmi ile yoğun mesaisinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden bir icâzet teberrük icâzeti olsa da icâzeti veren hocayı değerlendirmek açısından bir kıymeti bulunmaktadır.

Bu kısımda özellikle müstakil icâzetler ile yazma eserlerin baş/son kısımlarına kaydedilen icâzetler zikredilecektir. Bu sayede Şam/Hicaz coğrafyasında hadis alanında öne çıkmış âlimlerin diyâr-ı Rûm uleması ile irtibatı ortaya çıkacak hem de İstanbul ve Anadolu'da hadis icâzetlerinin hangi kanallardan geldiği görülmüş olacaktır. Bazı devlet adamlarının aldığı icâzetler sayesinde ise devletin hadis âlimleri ile yakınlığı ve irtibatı görülmüş olacaktır.

a. Sadrazam Damad Şehid Ali Paşa (ö. 1128/1716)

Abdülgani en-Nablusî, 1126/1714 tarihinde sonunda kendi mührünü taşıyan icâzette o dönemde Vezir-i azam olan Şehid Ali Paşa'ya (ö. 1128/1716) hadis icâzeti vermiştir.

¹¹³⁴ İcâzet, Konya Bölge Yazma Eserler, BY140.

İcâzette *Kütüb-i sitte*, *eş-Şifâ*, *Meşârik*, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, *Tefsîr-i Beyzâvî* eserlerini zikretmiş ve İbn Arabî'nin, Teftazânî'nin, Nevevî'nin, Suyûtî'nin bütün te'lifatının icâzetlerini vermiştir. Daha sonra ise “*el-müselsel bi'l-evveliyye*” hadisinin icâzetini ve diğer eserlerin müelliflerine ulaşan senedini zikretmiştir. Nablusî daha sonra kendi eserlerini de icâzete eklemiştir (166 eser). Nablusî İcâzetin sonuna bir de icâzeti verdiği Şehid Ali Paşa'ya vasiyet (nasihat) eklemiştir. İcâzetin sonunda dönemin padişahı Sultan III. Ahmed'e dua etmesi Nablusî'nin Osmanlı Devleti ile yakın irtibatının bulunduğunu göstermektedir.¹¹³⁵

b. Muhammed Bey b. Hüseyin Paşa (ö. 1128/1716'dan sonra)

Köprülüler idâresinden sonra Arap Coğrafyası ile artan irtibât neticesinde âlimlerin yanısıra yönetici konumunda olanlar ve onların çocukları da icâzet almışlardır. Muhammed b. Hüseyin Paşa (ö. ?) Cemâziyelülâ 1128/2 Mayıs 1716 Salı günü Kudüs-i şerîf'te Yahya ed-Dücânî'den (ö. 1133) hadis icâzeti almıştır. Yahya ed-Dücânî icâzetin sonunda kendisini Kudüs'te Hz. Dâvûd as'ın kabrinde türbedâr olarak zikretmiştir.¹¹³⁶ Yahyâ ed-Dücânî bu icâzette, ilk olarak *el-müselsel bi'l-evveliyye* hadisinin Ali el-Ba'lı < Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî < İbrâhim el-Kûrânî < Ahmed el-Kuşâşî isnâdını zikretmiştir. Daha sonra ise “*müselsel bi'l-harfî'l-ayn fî evveli külli ismin*” müselsel rivâyetini zikretmiştir. Bu isnâd hocası Ali el-Ba'lı < Abdülkâdir < Abdurrahman el-Kûrânî < İsâ es-Seâlibî silsilesi ile Hz. Peygamber'e ulaşmaktadır. Üçüncü olarak “*el-müselsel bi'l-kasem*” rivâyetini zikretmiştir. Bu icâzet Ali el-Ba'lı < Muhammed el-Kâmilî < İbrâhîm el-Kûrânî silsilesiyledir.¹¹³⁷

c. Köprülüzâde Abdullah Paşa (ö. 1735-36)

Köprülüzâde Abdullah Paşa Veziriazam Köprülü Fâzıl Mustafa Paşa'nın oğludur. Aynı zamanda Şeyhulislam Feyzullah Efendi'nin damadıdır. Sivas, Trabzon, Kudüs, Aydın gibi birçok vilâyette valilik yapmıştır. 1129/1717 senesinde Şam valiliği görevini ifa etmiştir. Kıraat ilmine önem vermiş ve bu konuda *el-İfâdetu'l-mukni'a fî kıraati'l-eimmeti'l-erbaa*

¹¹³⁵ Nablusî, **İcâzet**, Şehid Ali Paşa, 484. Bkz. Ek, 11.

¹¹³⁶ Murâdî, Yahya ed-Dücânî'yi ibadetlere düşkün biri olarak tanıtmış birçok kere Şam'a gittiğini belirtmiştir. Kudüs'le el-Halil arasında yolculuk yaparken eşkıya tarafından öldürülmüştür. Bkz. Murâdî, **Silkü'd-dürer**, IV, 228.

¹¹³⁷ Yahya ed-Dücânî, **İcâzet**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, K0221

isminde bir risâle kaleme almıştır. Büyük oğlu Abdurrahman Bey de babası gibi devlet yönetiminde önemli görevler almış ve Trabzon beylerbeyliği görevinde iken vefat etmiştir. Muhammed b. Ali el-Kâmilî'nin Âşir Efendi koleksiyonunda bulunan sebetinin sonunda Kâmilî, sebetinin icâzetini Köprülüzâde Abdullah Bey ve oğlu Abdurrahman Bey'e vermiştir. Abdullah Bey Şam valisi iken verilen bu icâzette Kâmilî, tefsir, hadis ve fıkha dair icâzet verdiğini belirttikten sonra Kütüb-i sitte özellikle de *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim*, *Suyûtî*'nin *el-Câmi 'u'l-Kebîr* ve *el-Câmi 'u's-sağîr*'in icâzetini verdiğini belirtmiştir. Ayrıca Abdurrahman Bey, Kâmilî'nin müselsel rivâyetleri de içeren sebetini 11 Rebûlevvel 1129/23 Şubat 1717 mukabele ettiğini belirten bir kayıt düşmüştür.¹¹³⁸

Ayrıca Abdullah Paşa, 1142/1729-30 senesinde Mısır'da bulunduğu sırada muhaddis Abdullah b. Muhammed b. Âmir eş-Şebrâvî'den¹¹³⁹ (ö. 1172/1758-59) hadis icâzeti almıştır.¹¹⁴⁰

d. Şeyhulislâm Mirzâzâde Mehmed Efendi (ö. 1147/1735)

Yukarıda sebet icâzetlerinde zikredildiği üzere Mirzâ Mehmed Efendi'nin oğlu Şeyhülislam Mirzâzâde Mehmed Efendi, Abdullah b. Sâlim el-Basrî ile İbrâhim el-Kûrânî'nin sebetlerinin icâzetlerini almıştır. Bunların haricinde Mirzâzâde Mehmed Efendi'nin, Süleyman Fâzıl Efendi'den icâzet aldığını gösteren bir kayıt bulunmaktadır. Süleyman Fâzıl Efendi icâzette Nureddin eş-Şebremellisî, Hayreddin er-Remlî, Şeyhulislâm Minkârîzâde Yahya Efendi gibi hocalarından aldığı icâzetleri zikretmiştir. Süleyman Fâzıl Efendi'nin İstanbul'da verdiği hadis icâzetinin tarihi 27 Muharrem 1133/28 Kasım 1720 Cuma'dır.¹¹⁴¹

İcâzetin devamında Mirzâzâde Mehmed Efendi'nin Ebu'l-Mevâhib Muhammed b. Abdülbâkî el-Hanbelî'den (ö. 1120/1709) aldığı bir icâzet daha bulunmaktadır. Ebu'l-Mevâhib Muhammed el-Hanbelî, Mirzâzâde Mehmed Efendi'nin hacılarla birlikte Mekke'ye

¹¹³⁸ Kâmilî, *Sebet*, Aşir Efendi, 37, 129a-129b

¹¹³⁹ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, III, 107.

¹¹⁴⁰ Dâru'l-kütüb, 194; Bkz: Ek, 12.

¹¹⁴¹ *İcâzet*, Laleli, 3418, 1-3a.

geldiğini ve kendisinden icâzet talep ettiğini belirtmiş, *Kütüb-i sitte* ve diğer sahip olduğu merviyâtın icâzetini zikretmiştir. Babasının sebetinde bulunan silsile ile icâzet verdiğini de özellikle belirtmiştir. Şevval 1119/Ocak 1708 tarihli icâzette bulunan silsilenin baş tarafı şu şekildedir:

Mirzâzâde Mehmed Efendi < Ebu'l-Mevâhib Muhammed el-Hanbelî < Abdülbâkî el-Hanbelî < Şeyh Hicâzî el-Vâiz < Ahmed b. Ürkmes < İbn Hacer.¹¹⁴²

e. Ebû Saîd el-Hâdimî (ö. 1176/1762)

Ebû Saîd el-Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) babası Mustafa Efendi vasıtasıyla Mehmed et-Tarsûsî'den (ö. 1145/1732) aldığı hadis icâzeti, kendisinden sonra diyâr-ı Rûm'da verilen icâzetlerin birçoğunun silsilelerinde yer almasıyla ön plana çıkmıştır. Bundan sonra zikredilecek birçok icâzetin silsilesinde el-Hâdimî yer alacaktır.

Reşid Efendi koleksiyonu 1017'de altı adet icâzet bulunmaktadır. Bu icâzetlerde 1178 tarihinde mecmuanın kâtibi tarafından Mehmed et-Tarsûsî, Ebû Saîd el-Hâdimî gibi âlimlerin icâzetleri kaydedilmiştir. Ebû Saîd el-Hâdimî'nin genel hadis icâzetinde İbn Hacer'e ulaşan silsilesi şöyledir: Ebû Saîd el-Hâdimî < babası Fahru'r-Rûm Mustafa Efendi < Muhammed Tarsûsî (ö. 1145/1732) < Muhammed b. Ali el-Kâmilî (ö. 1131/1718) < Hayreddin er-Remlî¹¹⁴³ (ö. 1081/1671) < Ahmed b. Muhammed b. Abdülâl < babası Muhammed b. Abdülâl < Zekeriya el-Ensârî (ö. 926/1520) < İbn Hacer (ö. 852/1449). el-Hâdimî, İmam Buhârî'ye ulaşan isnadını ise ayrıca zikretmiştir.¹¹⁴⁴

Hâdimî, babasının Eriklili Ali Efendi'den aldığı hadis icâzetinde ise *Kütüb-i sitte*, *Mesâbih*, *et-Terğîb ve't-terhîb*, *eş-Şifâ*, *el-Câmi'u's-sağîr*'i müelliflerine ulaşan isnadla

¹¹⁴² **İcâzet**, Laleli, 3418, 3a-3b.

¹¹⁴³ Bazı icâzetnâmelerde Kâmilî'nin isnad silsilesinde hocası Hayreddin ed-Deylemî olarak geçmektedir. Bu kişi Hayreddin er-Remlî olmalıdır. Zira Kâmilî'nin hocası er-Remlî'dir.

¹¹⁴⁴ Ebû Saîd el-Hâdimî, **İcâzet**, Reşid Efendi, 1017, 239. Kevserî de yazmada bulunan bu silsileyi nakletmiştir. Bkz. Kevserî, **et-Tahrîrü'l-vecîz**, s, 21.

aldığını belirtmiş ancak sözü fazla uzatmamak için tek tek isimleri kaydetmediğini belirtmiştir.¹¹⁴⁵

Mehmed b. Ahmed et-Tarsûsî'nin *Sahîh-i Buhârî* ve *el-Câmi'u's-sağîr* icâzetleri müelliflerine ulaşan silsileleriyle beraber zikredilmiştir. Ayrıca Tarsûsî'nin Seyyid Şerif el-Cürçânî'ye ulaşan bir silsilesi de zikredilmiştir.¹¹⁴⁶ Bu silsileler Hâdimî vasıtasıyla diyâr-ı Rûm âlimlerinin icâzetlerinde yer alması bakımından önemlidir. Kettânî'nin kendisine ulaşan Ebû Saîd el-Hâdimî isnadının silsilesi ise şöyledir:

El-Kettânî < Muhammed el-Mekkî b. Azûz < Muhammed Nûrî Efendi el-Fevzânî < Mustafa el-Konevî < Mehmed b. Mustafa el-Yağlıkçıvî < Kara Halil el-Konevî < Ebû Saîd el-Hâdimî < babası Mustafa Efendi < Şeyh Erikliivî < [ile's-] Suyûtî.¹¹⁴⁷

f. Köprülüzâde Hafız Ahmed Paşa (ö. 1769)

Kandiye Köprülüzâde Numan Paşa Medresesi müderrisi Ebu Bekir Abdullah eş-Şerîfî (ö. 1759'dan sonra) tarafından Köprülüzâde el-Hâc Hâfız Ahmed Paşa'ya (ö. 1769) Şevval 1172/Haziran 1759 tarihinde icâzet verilmiştir. Şerîfî, Hâfız Ahmed Paşa'nın talebi üzerine *Kasîde-i Bürde* yazmış ve icâzetini vermiştir. *Kasîde-i Bürde* icâzeti yanında ayrıca *Delâilu'l-hayrât* icâzeti de vermiştir. *Kasîde-i Bürde* icâzeti Suyûtî kanalıyla müellif Bûsirî'ye; *Delâil* icâzeti ise Ebû Sâlim Muhammed el-Hıfînî vasıtasıyla müellif Cezûlî'ye ulaşmaktadır.¹¹⁴⁸

g. Hanîf İbrâhim Efendi (ö. 1189/1775)

Mekke'de Mısırlı muhaddis Abdülvehhâb b. Ahmed Berekât el-Ahmedî et-Tantâvî, Hanîf Efendi'ye *Sahîh-i Buhârî* icâzeti vermiştir.¹¹⁴⁹ Tantâvî bu icâzette Ahmed el-Huleyfi, Ahmed el-Beşîşî, Mansûr et-Tûhî, Ebu'l-Îz el-Uceymî (Hasan b. Ali el-Uceymî'nin oğlu) ve

¹¹⁴⁵ Ebû Saîd el-Hâdimî, **İcâzet**, Reşid Efendi, 1017, 239.

¹¹⁴⁶ Mehmed et-Tarsûsî, **İcâzet**, Reşid Efendi, 1017, 240.

¹¹⁴⁷ Kettânî, **Fihrisü'l-fehâris**, II, 1021-1022.

¹¹⁴⁸ Mehmed Asım Bey, 713, 148a-149a.

¹¹⁴⁹ Akpınar, Cemil, "İbrahim Hanif Efendi", **DİA**, XVI, 39-42; Müstakimzâde, **Tuhfe-i hattâfîn**, nâşir, İbnülemin Mahmud Kemal, Türk Tarih Encümeni, Ankara, 1928 s, 638; Kehhâle, **Mu'cem**, I, 113; Nadir Eserler, AY, 3454, 133b).

Ali el-Uchûrî gibi âlimlerden icâzetli olduğunu belirtmiş ve İbn Hacer'e ulaşan senedini zikretmiştir.¹¹⁵⁰ Aynı şekilde Hasan b. Ali el-Uceymî'nin oğlu Muhammed b. Hasan el-Uceymî de İbrâhîm Hanîf Efendi'ye Ali el-Kârî'ye ulaşan isnâdını zikrederek Ali el-Kârî'nin tüm musannefâtının icâzetini ve Kütüb-i sitte icâzeti verdiğini belirtmiştir.¹¹⁵¹ İbrâhîm Hanîf Efendi, Abdülvehhâb eş-Şâfiî ve Muhammed el-Uceymî'den aldığı bu icâzetleri Şaban 1176/Mart 1763 tarihinde Kesriyeli Vezir Ahmed Paşa oğlu Hazîne-i Âmire Emiri Osman el-Hüseynî'ye vermiştir.¹¹⁵² Bu durum Hicaz'da alınan icâzetlerin hem ulemâ nezdinde hem de yöneticiler nezdinde itibar gördüğünü ve yaygınlık kazandığını göstermektedir.

h. [Köprülüzâde] Abdülhamîd Efendi (ö. 1203/1789'dan sonra)

Murtezâ ez-Zebîdî'nin Köprülü ailesinden olan Mehmed Asım Bey'in soyundan gelen Mısır Kâdılkudât'ı [Köprülüzâde] Abdülhamîd Efendi'ye¹¹⁵³ verdiği *Sülâsiyyât-ı Buhârî* icâzeti bulunmaktadır. İcâzet; Abdülhamîd Efendi < Murtezâ ez-Zebîdî < 1. Şemseddin Muhammed b. Alaeddin ez-Zebîdî (1162 senesinde), 2. İbrahim b. Hasan el-Kûrânî silsilesiyle başlamakta sonrasında bazıları üç yüz sene yaşamış kişilerden alınan icâzetlerle ez-Zebîdî ile Buhârî arasında on, Hz. Peygamber arasında on dört râvili âlî bir isnad olarak zikredilmektedir.¹¹⁵⁴

i. Abdullah el-Eyyûbî (ö. 1252/1836)

Eyüp Camii imamı Abdullah Eyyûbî bin Salih Efendi kendisinden övgüyle bahsettiği Şeyhülislam Hamîdîzâde Mustafa Efendi'den (ö. 1208/1793) hadis icâzeti almıştır. Abdullah Eyyûbî'nin bu icâzeti Süleyman Fâzıl Efendi'nin Hicaz ve Şam bölgesini ziyaret ederek getirdiği icâzetlerin diyâr-ı Rûm'da hangi âlimler tarafından yayıldığını göstermesi açısından önemlidir. Hadis silsilesi şu şekildedir:

¹¹⁵⁰ Et-Tantâvî, **İcâzet**, Yusuf Ağa Kütüphanesi, 667, 160b-161a.

¹¹⁵¹ Muhammed b. Hasan el-Uceymî, **İcâzet**, Yusuf Ağa Kütüphanesi, 667, 159b-160a.

¹¹⁵² İbrâhîm Hanîf Efendi, **İcâzet**, Yusuf Ağa Kütüphanesi, 667, 161b.

¹¹⁵³ Mehmed Süreyya, Abdülhamîd Efendi'nin Sultan III. Selim döneminin başlarında vefat ettiğini belirtmiştir. Mehmed Süreyyâ, **Sicill-i Osmânî**, III, 306.

¹¹⁵⁴ İcâzet, Esad Efendi, 3543, 83b-84a. Zebîdî'nin aynı mecmuada bulunan *Laktu'l-mercân fi hadisi'l-cân* isimli risalesinde de cin sahâbiden alınan dört hadisi zikrettiği bir risâlesi bulunmaktadır. (81a-83a.)

Abdullah Eyyûbî < Hamîdî-zâde Mustafa Efendi < Muhammed b. Hüseyin Yenişehirî, Muhammed Hamid el-Hanefî < Muhammed b. İbrâhim el-Amedî < Şeyh Süleymân b. Ahmed el-Kostantînî (Süleyman Fazıl Efendi) < Nureddin Ali el-Amâsî [Şebramellisî olmalı] < İbrâhim el-Lekânî < Necmeddin el-Gaytî < Zekeriya el-Ensârî < İbn Hacer.¹¹⁵⁵

j. Akşehirli Ömer Efendi (ö. 1267/1851)

Sultan Abdülmecid ile Sultan Abdülaziz'in muallimliğini yapan Akşehirli Ömer Efendi, Ahmed Cevdet Paşa'nın ifadesiyle dönemin en meşhur âlimlerindedir.¹¹⁵⁶ Ders vekilliği görevi yapmıştır.¹¹⁵⁷ Bodrumlu Ömer Lutfi Efendi kendisinden icâzet almıştır. Kütüphanesini Akşehir'de Hasan Paşa Camii kütüphanesine bağışlamıştır. Kendi hattıyla imzaladığı ve mühürlediği, Ispartalı Hasan Şükrü b. Hüseyin'e 1238/1823¹¹⁵⁸ Kastamonulu Salih Efendi b. Abdullah'a Receb 1242/1826-27¹¹⁵⁹ ve Burdurlu Seyyid Hüseyin b. Mustafa'ya 1244/1828-29 tarihlerinde¹¹⁶⁰ icâzet vermiştir. Ömer Efendi'nin verdiği icâzetlerde Kevserî'nin hadis icâzetinde zikrettiği âlimler zikredilmekle beraber bu âlimlerin genellikle fıkıh ve aklî ilimlere dair silsileleri zikredilmiştir. İcâzette Ebû Saîd el-Hâdimî, Mehmed et-Tarsûsî, Saçaklızâde, Yusufefendizâde, Muhammed el-Yemanî gibi hadis âlimleri zikredilmiş ancak onların hadis icâzetleri değil diğer ilim dallarına ait icâzetleri kaydedilmiştir.

k. Babakaleli Abdülazîz Efendi (ö. 1296/1878)

Dâvûd-i Karsî'nin *Şerhu usûli'l-hadis*'ini tercüme eden Babakaleli Abdülazîz Efendi (ö. 1296/1878), icâzetnâmesinde zikrettiğine göre ilk tahsilini memleketinde amcası Abdullah Efendi'den almış daha sonra ise İstanbul'a gelmiştir. İcâzetnâmesinde tek tek hangi hocasından hangi ilmi aldığını belirtmiştir. Abdurrahman Efendi ile Akşehirli Ömer Efendi'den hadis ilmini aldığını söylemiştir. Bu iki hocası da Müftüzâde Seyyid Muhammed

¹¹⁵⁵ Abdullah Eyyûbî, **İcâzetnâme**, Tercüman 646, 4a.

¹¹⁵⁶ Irmak, Mustafa, "Bir Belagat Kitabı Olarak Mutavvel ve Osmanlı Medreselerinde Okunuş Biçimi Üzerine Bir Risale", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Dergisi]** [MÜİFD], 2012, cilt: I, sayı: 42, s, 80. (Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir, IV, 8'den naklen.)

¹¹⁵⁷ Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmani**, IV, 1317.

¹¹⁵⁸ Akşehirli Ömer Efendi, **İcâzet**, Ömer İşbilir, 150.

¹¹⁵⁹ Akşehirli Ömer Efendi, **İcâzet**, Kasidicizâde, 752, 24a-35a

¹¹⁶⁰ Akşehirli Ömer Efendi, **İcâzet**, Kasidicizâde, 758, 1-13a

Sâdık el-Erzincânî'den almışlardır. Hadis icâzetlerinde senedi Hadim müftüsü Muhammed Emin, babası Ebû Saîd el-Hâdimî, o da babası Mustafa Efendi'den o da Eriklili Ali'den Kütüb-i sitte, *Mesâbîh, et-Terğîb ve't-terhîb, eş-Şifâ, el-Câmi'u's-sağîr* icâzeti aldığını belirtmektedir. Ayrıca sahip olduğu, Ebû Saîd el-Hâdimî'nin babası Mustafa Efendi'nin Muhammed Tarsûsî'den aldığı *Sahîh-i Buhârî* icâzetinin senedini de İmam Buhârî'ye kadar zikretmiştir.¹¹⁶¹ İsnad silsilesinin baş tarafı şu şekildedir:

Babakaleli Abdülazîz Efendi < Abdurrahman Efendi ve Akşehirli Ömer Efendi < Müftîzâde Sâdık Muhammed el-Erzincânî < Muhammed Emin el-Hâdimî < Ebû Saîd el-Hâdimî < Hadimî'nin babası Mustafa Efendi < Muhammed et-Tarsûsî < Eriklili Ali ve Muhammed el-Kâmilî.

I. Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1312/1895)

17 Şevval 1283/22 Şubat 1867 tarihinde Haleb Benî Ümeyye Camii (Ulucamii) müderrisi Ahmed bin Abdurrahman, Ahmed Cevdet Paşa'ya *Sahîh-i Buhârî* icâzeti vermiştir. Ahmed Cevdet Paşa'nın talebi üzerine verilen bu icâzette Sahîh-i Buhârî'nin yanında *müsel sel bi'l-evveliyye* icâzeti de verilmiştir. Ahmed b. Abdurrahman icâzette Peygamberimizle kendisi arasında 17 râvînin bulunduğunu bunun da zamanındaki en âlî isnâd olduğunu belirtmiştir. İcâzet silsilesi muciz Ahmed b. Abdurrahman'ın babası ve dedeleri vasıtasıyla İbn Akîle ve Hasan b. Ali el-Uceymî'ye ulaşmaktadır.¹¹⁶²

Ahmed Cevdet Paşa'nın aldığı bir diğer icâzet Ahmed Hıfzî el-Yemenî ez-Zemzemî isimli bir âlimden aldığı hadis icâzetidir. Ahmed Hıfzî Efendi icâzetin başında 1287/1870-71 senesinde Yemen'den çıktığını ve 1293/1876-77 tarihinde İstanbul'a geldiğini, bu ziyaretinde birçok âlimle karşılaştığını ve İstanbul ulemâsının kendisinden hadis icâzeti talep ettiğini belirtmiştir. İlk olarak "*müsel sel bi'l-evveliyye*" icâzeti veren Ahmed Hıfzî Efendi,

¹¹⁶¹ Babakaleli Abdülaziz Efendi, *İcâzetnâme*, Hacı Mahmut Efendi, 6361.

¹¹⁶² BOA, Y.EE, 37/53; İcâzet hakkında bir makale kaleme alınmıştır. Ahmadov, Rashadat, "Ahmed Cevdet Paşa ve İcâzetnâme'si", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, sayı: 5, s, 57-84.

arından kütüb-i sittenin müelliflerini ulaşan senedleriyle icâzetini vermiştir. Daha sonra ise tasavvuf silsilesini zikretmiştir.¹¹⁶³

m. Ahmed Şâkir Efendi (ö. 1315/1897)

Kevserî'nin hadis icâzeti aldığı Zeynelâbidîn el-Alasonî'nin hocası olan Ahmed Şâkir Efendi,¹¹⁶⁴ Osman b. Mustafa el-Kırdıcevi'ye verdiği icâzette *Sahîh-i Buhârî* ve *Müslim* senetlerini nakletmiştir. Ahmed Şâkir Efendi, *Sahîh-i Buhârî* ve *Müslim*'i Ebu'l-Kâsım et-Trablusî el-Ezherî, Mustafa en-Nevşehrî, Ömer Tekfurdâğî, Mustafa er-Ruscûkî, Vezir-i Azam [Şirvânîzâde] Mehmed Rüşdî Paşa'dan (ö. 1291/1874)¹¹⁶⁵ icâzetle aldığını belirtmiştir.¹¹⁶⁶ Devamında ayrı olarak kaydedilen *Delâilü'l-hayrât* icâzetinin silsilesi ise şöyledir: Osman b. Mustafa < Ahmed Şâkir < Mehmed Gâlib < Süleyman b. Hasan el-Girîdî < İmamzâde Mehmed Esad < Hibetullah el-Ba'lı < Ahmed en-Nahlî ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî < Seyyid Abdurrahman el-Mahcûb < babası Muhammed < babası Ahmed < babası Muhammed < müellif Cezûlî.¹¹⁶⁷

n. Oflu Hocasâde Hasan Efendi (ö. 1327'den sonra)

Çarşambalı Ahmed Hamdi b. Mustafa'nın (ö.) talebesi Oflu Hocasâde Hasan Efendi'ye 1327 tarihinde verdiği icâzetnâmedeki silsile şu şekildedir:

Hocasâde Hasan Efendi < Ahmed Hamdi b. Mustafa < Ahmed Şâkir İstanbûlî b. Halil Zağferanboluvî < İsmail el-Konevî < Abdülkerîm el-Konevî el-Âmidî < Muhammed el-Yemânî el-Ezherî < Halil el-Lekânî, Muhammed ez-Zürkânî ve Ahmed eş-Şâfiî < Halil el-Lekânî İbrâhim el-Lekânî'den; Muhammed ez-Zürkânî ve Ahmed eş-Şâfiî ise Muhammed el-Bâbilî'den < Sâlim es-Senhûrî < Necmeddin el-Gaytî < Zekeriyâ el-Ensârî < İbn Hacer <

¹¹⁶³ BOA, Y.EE.37/111.

¹¹⁶⁴ Kevserî, **et-Tahrîru'l-vecîz**, s, 10, 21.

¹¹⁶⁵ Kevserî Sadrazam Mehmed Rüşdî Paşa'nın hadis icâzetini Taif'te iken müfessir Âlûsî'den aldığını belirtmiştir. (Bkz. Kevserî, **et-Tahrîru'l-vecîz**, s, 22)

¹¹⁶⁶ Ahmed Şâkir, **Delâil İcâzeti**, İzmir, 462.

¹¹⁶⁷ Ahmed Şâkir, **Delail İcâzeti**, İzmir, 462, 11b-13a.

İbrahim et-Tennûhî < Ahmed b. Ebî Tâlib < Ebu Abdullah Hüseyin b. Mübârek < Ebu'l-Vakt < Ebu'l-Hasen ed-Dâvûdî < Ebû Muhammed es-Serahsî el-Hamevî < Firebrî < Buhârî.¹¹⁶⁸

o. İzmirli İsmail Hakkı (ö. 1946)

İzmirli İsmail Hakkı'ya Ahmed Şâkir Efendi'nin verdiği icâzet Kevserî'nin *et-Tahrîru'l-vecîz*'de zikrettiği silsileyle benzerlik göstermektedir. Hadis silsilesiyle birlikte muhtelif ilim dallarına ait silsilelerin de zikredildiği icâzette ayrıca *Delâilü'l-hayrât* icâzeti de verilmiştir. İzmirli'nin hadis icâzet silsilesi şöyledir:

İzmirli İsmail Hakkı < Ahmed Şâkir < Şeyh Seyyid Mehmed Gâlib b. Kâdî Mehmed Emin İstanbûlî < Süleyman b. Hasan el-Girîdî < İbrahim el-İspîrî < Ali Fikri el-Ahîskavî < Muhammed el-Ayntâbî < İsmail el-Konevî < Abdülkerîm el-Konevî < Muhammed el-Yemânî < 1. Halil el-Lekânî, 2. Şeyh Muhammed ez-Zürkânî, 3. Ahmed el-Merhûmî < 1. İbrahim el-Lekânî 2. 3. Muhammed el-Bâbilî < Sâlim es-Senhûrî < Necmeddin el-Gaytî < Zekeriyâ el-Ensârî < İbn Hacer¹¹⁶⁹

p. Arapgirli Hüseyin Avnî Efendi (ö. 1954)

Dârülfünûn Tarih-i Hadis dersi müderrisi olan Arapgirli Hüseyin Avnî Efendi, Kâmilzâde Ömer Lütfî b. Mehmed el-Osmancıkî el-Çorûmî'ye Cumâdelâhir 1323/Ağustos 1905 tarihinde verdiği icâzette genel hadis ve *Sahîh-i Buhârî* silsilesini zikretmiştir. Bu icâzette yer alan hadis silsilelerinin baş kısmı şu şekildedir:

Hüseyin Avni Efendi < [Şeyhulislâm] Bodrûmî Ömer Lütfî Efendi < el-Hâc [Şeyhulislâm] Muhammed Refîk (ö. 1288/1871) < Ahmed b. Ubeyd el-Attâr < İsmâil el-Aclûnî.

Hüseyin Avni Efendi < Arapgîrî Mustafa Fevzi < Mehmed Rüşdî Arapgîrî < Yusuf b. Mustafa el-Malâtî < Ahmed b. Mehmed el-Malâtî < Ali b. Ahmed es-Saîdî < İbn Akîle

¹¹⁶⁸ Ebu'l-Ûlâ el-Mardîni, **Huzur Dersleri**, 715-703.

¹¹⁶⁹ İzmirli İsmail Hakkı, **İcâzet**, İzmirli İsmâil Hakkı, 4211.

Hüseyin Avni Efendi < Hüseyin Hüsnü el-Bayburtî < Şeyhulislâm Ömer Lütfî el-Bodrûmî < Şeyhulislâm Mehmed Refik < Abdurrahman el-Küzberî.¹¹⁷⁰

Vefat tarihlerini tam olarak tespit edemediğimiz âlimlerin hadis icâzetleri de şunlardır:

q. Seyyid Hasan Hüsnü b. Hüseyin el-Konevî (ö. ?)

Abdülahad en-Nûrî el-Eskiilî'nin, Seyyid Hasan Hüsnü b. Hüseyin el-Konevî'ye verdiği hadis icâzet silsilesi şu şekildedir:

Seyyid Hasan Hüsnü < Abdülahad en-Nûrî < Numan Efendi el-Hâdimî < Kardeşi Abdullah el-Hâdimî, Kardeşi Mehmed Emin el-Hâdimî, Mehmed Saîd Efendi el-Hâdimî, Müftüzâde Şeyh Mehmed Efendi b. Yusuf el-Antâlî,

Seyyid Hasan Hüsnü < Abdülahad en-Nûrî < Mehmed Efendi el-Hâdimî < Amcası Muhammed Saîd el-Hâdimî < Amcası Mehmed Efendi el-Hâdimî

Seyyid Hasan Hüsnü < Abdülahad en-Nûrî < Hâdim müftüsü Seyyid Ahmed Efendi < Amcası Mehmed Emin Efendi (Hâdim müftüsü) < Müftüzâde Şeyh Mehmed Efendi b. Yusuf el-Antâlî < Mustafa el-Bolvûî < Şeyh Ahmed el-Ürgübî < Veliyyüddin Efendi el-Akşehrî < Ahmed Efendi el-Akşehrî < Salih Ankaravî < Ebu'l-Fahr İsmâil el-Konevî < Uzun Hocazâde < Kara Halil el-Konevî < Muhammed Ebû Saîd el-Hâdimî < Babası Fâhru'r-Rûm Mustafa el-Hâdimî < Mehmed et-Tarsûsî < Muhammed el-Kâmilî < Hayreddin er-Remlî < Muhammed b. Abdülâl < babası < Zekeriyâ el-Ensârî < İbn Hacer¹¹⁷¹

r. Osman el-Yatağânî el-Konevi (ö. ?)

Konya Dersiâmı Seyyid Muhammed Ebû Bahrî el-Alâî'nin Osman el-Yatağânî el-Konevi'ye verdiği ve el-Hâdimî'ye ulaşan silsilesi şu şekildedir:

¹¹⁷⁰ **İcâzetnâme**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, YZ0335.

¹¹⁷¹ Abdulahâd Nûrî, **İcâzet** (li-Hasan Hüsnî), Konya Bölge Yazma Eserler BY3120, 78a-83a.

Osman el-Yatağânî el-Konevi < Muhammed Ebû Bahrî el-Alâî < Ömer Fevzî et-Tokâtî (الدوقاتي) < Kara İbrahim et-Tokâtî < Kara Halil el-Konevî,

Osman el-Yatağânî el-Konevi < Muhammed Ebû Bahrî el-Alâî < Kayseri Müftüsü Osman el-Akşehrî,

Osman el-Yatağânî el-Konevi < Muhammed Ebû Bahrî el-Alâî < Hâdim müftüsü Seyyid Mehmed Emin < Ebû Saîd el-Hâdimî¹¹⁷²

s. Tavash Hafız Hasan Efendi (ö. ?)

Tavaslı Hafız Hasan Efendi'nin verdiği *Delâilü'l-hayrât* icazetindeki silsile ise şu şekildedir:

Hafız Hasan Efendi < Hâfız Mehmed Saîd Efendi b. Şâkir el-Batûmî < Ahmed Şâkir b. Halil < Şeyh Muhammed Gâlib b. Muhammed Emin < Süleyman b. Hasan el-Girîdî < İmamzâde Mehmed Esad Efendi < Hibetullah el-Ba'î < Ahmed en-Nahlî ve Abdullah b. Sâlim < Seyyid Abdurrahman el-Mahcûb < babası Muhammed < Ebu Abdullah Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî.¹¹⁷³

Diğer icâzet; Hafız Hasan Efendi < Hâfız Mehmed Saîd Efendi b. Şâkir el-Batûmî < Ahmed Şâkir b. Halil < Şeyh Muhammed Gâlib b. Muhammed Emin < Süleyman b. Hasan el-Girîdî < İbrahim el-İspîrî < Ali Fikrî Ahîshavî (Uzun Ali Efendi) < Muhammed Ayntâbî < İsmail el-Konevî < Abdülkerîm el-Konevî < Muhammed el-Yemânî el-Ezherî < Halil el-Lekânî, Muhammed ez-Zürkânî, Ahmed el-Merhûmî < Halil el-Lekânî İbrahim el-Lekânî'den < Muhammed ez-Zürkânî ve Ahmed el-Merhûmî Muhammed el-Bâbilî'den < İbrahim el-Lekânî ve el-Bâbilî < Salim es-Senhûrî < Necmeddin el-Gaytî < Zekeriyâ el-Ensârî < İbn Hacer.¹¹⁷⁴

t. Ali b. Muhammed ed-Dağîstânî (ö. ?)

¹¹⁷² Muhammed Ebû Bahrî el-Alâî, **İcâzet** (li-Osman Yatağânî), Konya Bölge Yazma Eserler, BY7979.

¹¹⁷³ Ebu'l-Ûlâ el-Mardîni, **Huzur Dersleri**, II-III, 648-646.

¹¹⁷⁴ Ebu'l-Ûlâ el-Mardîni, **Huzur Dersleri**, II-III, 653-652.

Ali b. Muhammed ed-Dağıştânî'ye Abdülkâdir b Osman el-Âdanî'nin verdiği icâzette ilk olarak Kütüb-i sitte icâzeti verilmektedir. *Sahîh-i Buhârî* icâzetinde bir kısmını sema'an bir kısmını kıraaten bir kısmını da icâzeten Ayasofya Camii vâizi Süleyman b. Ahmed'den (Süleyman Fazıl Efendi) aldığını belirtmiştir. Silsile şu şekildedir: Abdülkâdir b Osman el-Âdanî < Süleyman Fazıl Efendi < Nureddin Ali b. Ali eş-Şebramellisî < İbrahim el-Lekânî < Şeyh Sâlim es-Senhûrî < Necmeddin el-Gaytî < Zekeriyâ el-Ensârî < İbn Hacer, Fethu'l-bârî'nin başındaki isnadla.

Müselsel bi'l-evveliyye isnadı ise şu şekildedir: Abdülkâdir b Osman el-Âdanî < Süleyman Fazıl Efendi < Nureddin Ali b. Ali eş-Şebramellisî < İbrahim el-Lekânî < Şeyh Sâlim es-Senhûrî < Necmeddin el-Gaytî < Zekeriyâ el-Ensârî < İbn Hacer < Ebu'l-Fazl el-İrâkî < Ebu'l-Feth Muhammed el-Meydûmî < Ebu'l-Ferec Abdüllatif b. Abdülmunim el-Harrânî < Ebu'l-Ferec Abdurrahman el-Cevzî < Ebû Sa'd İsmail b. Ebû salih Ahmed en-Nisâbûrî < babası Ebu Tahir Muhammed Ez-Ziyâdî < Ebû Hâmid el-Bezzâzî < Abdurrahman b. Biş el-Hakem en-Nisâbûrî < Süfyan b. Uyeyne < Amr b. Dinar < Ebu'l-Kâbûs Mevlâ Abdüddin Amr b. el-Âs < Abdullah b. Amr < Hz. Peygamber. İcazetin kenarında Süleyman Fazıl Efendi'nin Nureddin Ali eş-Şebramellisî'den bu icâzeti 1081 tarihinde aldığı belirtilmiştir.¹¹⁷⁵

u. İbrahim Tahir Efendi (ö. ?)

Esad Efendi 3680'de bulunan mecmuanın başında "Hizbu'l-hıfz li'l-İmâm en-Nevevî" başlığı altında İbrahim Efendi es-Sünbûlî, İmam Nevevi'ye ulaşan isnadını zikretmiştir. Ayrıca hâşiyede Müstakimzâde Süleyman Sadeddin < Mehmed Emin et-Tokâdî < Ahmed en-Nahlî silsilesi ile Hz. Peygambere ulaşan senedini kaydetmiştir.¹¹⁷⁶ İbrahim Efendi ayrıca "müselsel bi'l-kasem" hadisinin isnadını zikretmiştir. Silsilenin baş tarafı şu şekildedir. İbrahim Tahir Efendi < Müstakîmzâde Süleymân Sadeddin < Mehmed Emin

¹¹⁷⁵ Esad Efendi, 3449, 125b-126b.

¹¹⁷⁶ Esad Efendi, 3680, 1b.

Tokâdî < Ali el-Ba‘lî < Muhammed el-Kâmilî < İbrâhîm el-Kûrânî < Safiyyüddin Ahmed b. Muhammed el-Kuşâşî.

Müselsel hadisin sonuna İbrahim Tahir Efendi'nin yazdığı not şöyledir: “*Zikrolunan müselsel bi'l-kasem hadis-i şerîfi nâtik olduğu vech üzere yek-nefeste besmeleyi Fâtihâ'ya îsâl ile Fâtihâ-i şerîfeyi kıraat eylemek için sâhib-i vesika birâderimiz Sünbûlî Halil b. İbrahim b. el-Hâc Halil b. İbrahim Muhyiddin Dimeşkî'ye izin verüp recâ eyledim ki silsilemiz ricâlini ve bu fakiri da'vât-ı hayriyyeden ferâmûş eylemeye Feyyâz-ı Teâlâ refâh ve etvâl-i ömr ilm-i nâfi' amel-i sâlih ile indallah ve'n-nâs ser-âmed-i rüzgâr eyleye âmîn. 24 Cemâziyelâhir 1206/18 Şubat 1792. İbrahim Tahir.*” Bu ibarelerden İbrahim Tahir Efendi'nin mecmuanın sahibi Halil b. İbrâhîm'e sahip olduğu bütün bu icâzetleri verdiği anlaşılmaktadır.

v. Muhammed Âtîf el-İstanbulî (ö. 1321/1903'ten sonra)

Seyyid Muhammed Âtîf İstanbulî'nin icâzetleri de Osmanlı'nın son dönemlerinde yaygınlık kazanan icazetlerdendir. Âtîf Efendi, Zeytûnizâde Hasan Tahsin Efendi b. İbrâhîm et-Tavşanlıvî'ye 21 Cumâdelâhire 1321/14 Eylül 1903 tarihinde verdiği icâzette Şeyh Sakkâ'ya 1291/1874-75 senesinde *Sahîh-i Buhârî*, *Risâletü'l-ehâdis*, *Kütüb-i sitte*'nin evâilinden okuduğunu belirtmiştir.¹¹⁷⁷ Erzincanlı Üveys Vefa Efendi'ye verdiği icâzet ise Ebu'l-Ûlâ el-Mardîni'nin *Huzur Dersleri* isimli eserinde icâzeti aynen nakledilmiştir. Muhammed Âtîf Efendi icâzetlerinde birçok silsileyi aynı anda zikretmiş aklî ve naklî ilimlere dair ders aldığı tüm hocalarını ve silsilelerini zikretmiştir.¹¹⁷⁸

Bu icâzetlerin yanında daha önce Abdullah b. Sâlim el-Basrî'nin *el-İmdâd* isimli sebetini anlatırken zikredildiği gibi Muhammed Âtîf Efendi, Mısır'da bulunduğu sırada Şeyh Ahmed Ebu'-'İzze'den *el-İmdâd*'ın icâzetini almış ve İstanbul'a geldikten sonra bu sebeti 1311/1893 yılında tab'ettirmiştir. Bu Gümüşhânevî'nin tab' ettirdiği sebetten sonra tesbit edebildiğimiz ikinci sebet neşridir. İkisinin de İstanbul'da yapılmış olması hadis tarihi

¹¹⁷⁷ Mehmed Atif Efendi, *İcâzet*, Atatürk Kitaplığı, 984, 14b-15a.

¹¹⁷⁸ Ebu'l-Ûlâ el-Mardîni, *Huzur Dersleri*, II-III, 702- 661.

açısından önemlidir. İstanbul ulemâsının sebet icâzetlerini toplama, neşretme ve icâzetlerini verme konusundaki çabaları dikkate değerdir. Aradan yüz yılı aşkın bir zaman geçtikten sonra el-İmdâd'ı 1427/2006 yılında yeniden yayınlayan muhakkik el-Arabî ed-Dâiz el-Feryâfî, eserin kapağına ilk defa tab' edildiğini belirtmiştir.¹¹⁷⁹

y. Seyyid Mehmed Şükrü b. Hasan el-Ankaravî

Seyyid Mehmed Şükrü b. Hasan el-Ankaravî'nin Filibeli Ahmed Cevdet'ten aldığı bir hadis icâzeti bulunmaktadır. İcâzette Kütüb-i sitte icâzetleri müelliflerine ulaşan isnatlarla zikredilmiştir. Silsile şu şekildedir:

Mehmed Şükrü b. Hasan el-Ankaravî < Filibeli Ahmed Cevdet < Mehmed Atıf İstanbûlî [Kuyucâkî] < Ahmed Ebu'l-İzze < Abdullah b. Salim el-Basrî'ye ulaşan isnadla [Ahmed Ebu'l-İzze < Muhammed Salih el-Buhârî < Refî'uddîn el-Kandahârî < eş-Şerîf el-İdrisî < Abdullah b. Sâlim el-Basrî]¹¹⁸⁰ < Muhammed b. Alâeddin el-Bâbilî. İcâzetin tarihi 2 Cumâdelülâ 1335/24 Şubat 1917'dir. Sonunda Filibeli Ahmed Cevdet'in imzası ve mührü bulunmaktadır.

Buraya kadar zikredilen icâzetler Anadolu ve İstanbul'da yaygınlaşan hadis icâzetleri hakkında genel bir kanaat vermektedir. Her ne kadar bu icâzetler Osmanlı dönemi hadis ulemâsı ile ilgili genel bir tabloyu ortaya koysa da bu icâzetlerin hadis tedrisatına ne ölçüde yansdığı hakkında kesin bir şey söylenemez. Zira bu icâzetlerin çoğu hadis tedrisatının sonucu olarak verilmiş görünmemektedir. Daha önceki yüzyıllarda verilen icâzet ve sebetlere bakıldığında bu durum daha iyi anlaşılacaktır. Örneğin Sehâvî'nin (ö. 902/1497) naklettiği Zekeriya el-Ensârî'ye (ö. 926/1520) ait sebette eserlerin kıraat veya sema yoluyla hocadan alındığı belirtilmektedir. Yukarıda zikredilen ve daha sonraki yüzyıllara ait sebetlerde ise eserlerin genellikle baş kısımlarının okunup kalanının icâzetinin verilmesi hadis tedrisâtının dönüşümünü yansıtmaktadır. Zekeriya el-Ensârî'nin sebetinde de tamamını okumadığı eserlerin icâzetleri bulunmaktadır. Ancak Ensârî, özellikle Kütüb-i sitte'yi kıraat veya sema

¹¹⁷⁹ Abdullah b. Sâlim el-Basrî, **el-İmdâd fî uluvvi'l-isnâd**, Dâru't-Tevhîd li'n-Neşr, Riyad, 2006.

¹¹⁸⁰ Abdullah b. Sâlim el-Basrî, **el-İmdâd fî uluvvi'l-isnâd**, Mekteb-i Sanâi Matbaası, Dersâdet, 1311, s. 4.

yoluyla aldığıını belirtmiştir.¹¹⁸¹ Sonraki yüzyıllarda ise her ne kadar icâzeti verilen eserlerin tamamı okunmasa da bu âlimlerin hadis tadrîsâtı ile meşgul oldukları, hadis usulüne dair şerh/hâşiye kaleme aldıkları, hadis metinlerine şerhler yazdıkları gözönüne alındığında bu faaliyetlerin hadis ilminin intikalinde katkılarının olduğu gözardı edilemez. Sebetlerden de takip edilebildiği kadarıyla İbn Hacer'den sonra da günümüze kadar hadis icâzet sistemi devam etmiştir. Yukarıda sebetleri/icâzetleri zikredilen âlimler hadis ilminde İbn Hacer ve Suyûtî sonrasında önemli âlimlerin yetiştiğini ve hadis ilminin silsile yoluyla hocadan talebeye aktarıldığını göstermektedir. Hadis ilminin sadece kitaplarda kalmayıp hocadan öğrenilen bir gelenek olarak zihinlerde varlığını devam ettirmiş olması gerek nüshaların gerekse ilmî geleneğin tevarüs ettirilmesini sağlamıştır.

Muhammed Fuad Abdulbâkî'nin *Miftahu Künuzi's-Sünne* adlı eserinin mukaddimesinde zikrettiği, “Eğer bu asırda Hint âlemi kardeşlerimizin hadis ilmine katkıları olmasaydı doğu bölgelerinde bu ilimler yok olup giderdi. Zira bu ilimlerle ilgili çalışmalar Mısır'da, Şam'da, Irak ve Hicaz bölgesinde hicri X. asırdan itibaren zayıflamıştı”¹¹⁸² sözü hadis tarihi açısından bir dönüşümün yaşandığını belirtmesi açısından önemli olsa da bölgesel olarak bir ayırımın olduğunu zikretmesi bakımından kabul edilemez. Her ne kadar Hint ulemasının hadis ilmine katkıları çok önemli boyutlarda olsa da h. X. asırdan sonra hadis ilmi farklı bir yaklaşımla ele alınmaya başlanmış 17. yüzyılın sonu ile 18. yüzyılın başlarından itibaren Hicaz'daki ilmî faaliyet bütün İslam coğrafyasına yayılmıştır. Hindistan bölgesindeki hadis faaliyetlerini yeniden canlandırdığı düşünülen Şah Veliyyullah ed-Dihlevî de bu dönemde Hicaz'da icâzet alıp memleketine dönmüştür.

Zikredilmesi gereken bir diğer husus ise Bâbilî'den sonra yaygınlaşan sebet icâzetlerinde tasavvuf, kelam, felsefeye ait eserlerin de icâzetlerinin verilmesidir. Hicaz ulemasının naklî ilimlere, Rum ulemasının aklî ilimlere yatkınlığı tarihî bir vâkıa olsa da

¹¹⁸¹ **Sebetu Şeyhi'l-İslam el-Kâdî Zekeriyâ b. Muhammed el-Ensari** (h. 825-926), tahrir Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed Sehâvî, tahkik Muhammed b. İbrahim el-Hüseyin, Darü'l-Beşair, Beyrut, 2010/1431.

¹¹⁸² Vaseer, “Eminullah, Hind-Pakistan Yarımadası Alimlerinin İmam Buhari'ye ve Onun Câmîu's-Sahih'ine Gösterdikleri İtina”, **Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhâri (811-569) -Uluslararası Sempozyum-**, 18-20 Haziran 1987, 1996, s. 69.

sebet türü eserlerde zikredilen eserler farklılık göstermemiştir. Başka bir deyişle felsefe/mantık/kelam ilimlerine ait eserler Hicaz ulemâsının sebetlerinde yer almıştır. Bu durum dönemin uleması arasında genel bir kitab/düşünce birliğinin oluştuğunu göstermektedir. Dönemin icâzet ve sebetlerine yansıyan bir diğer konu ise hâkim düşüncenin tasavvuf düşüncesi olduğudur. Rudânî'nin sebetinin sonunda zikrettiği tarikat ve hırka giyme icâzetleri daha sonra artarak devam etmiş ve sebet ve hadis icâzetleri tasavvuf icâzetleri olarak verilir olmuştur. Belli bir dönem İstanbul'da bulunan Ahmed en-Nahlî'nin icâzetleri aynı zamanda tarikat silsileri olarak ele alınmıştır. Bu durum Babilî'den başlayarak Zâhid el-Kevserî'ye kadar ulaşan hadis icâzetleri için geçerli bir durumdur. Bunun en belirgin örneği İstanbul'da Ervâdî'den aldığı sebeti matbaada bastırıp silsileye kendi ismini de ekleyerek bu sebeti dağıtan Gümüşhânevî'nin icâzetleridir. Bu icâzetler aynı zamanda Nakşî tarikatının tekkede hadis okutmayı dergâhın bir rûknü haline getirmesini sağlamış ve İstanbul ve Anadolu'da hadis naklinin önemli bir muharriki olmuştur.

C. Osmanlı Dönemi Hadis Eserlerinin Genel Özellikleri

Osmanlı dönemi hadis eserleri ve genel özelliklerini ele alacağımız bu bölümde Osmanlı dönemi hadis literatürünün tamamının verilmesi amaçlanmamış, Osmanlı dönemi müelliflerinin hadis alanında yazdığı eserlerin genel niteliklerini ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. *Osmanlı Müellifleri*'ni kaleme alan Bursalı Mehmed Tahir'in de naklettiği “إن آثارنا تدل علينا فانظروا بعدنا إلى الآثار” *Eserlerimiz bize delalet eder, bizden sonra eserlerimize bakınız*,¹¹⁸³ sözünün de ifade ettiği gibi Osmanlı dönemi ve zihniyetini özellikle hadis alanında ortaya koymak amaçlanmıştır. Şüphesiz ki literatürü tam manasıyla ortaya koyabilmek tabakât-terâcim ve fihrist eserleri ile kütüphane kataloglarını beraber değerlendirmeyi gerektirmektedir. Burada ortaya çıkan sorun fihrist ve tabakât kitaplarında verilen eserlerin her zaman kütüphane kataloglarında bulunamamasıdır. Bir diğeri de eserlerin farklı isimlerle veya isimsiz olarak kaydedilmesidir. Dolayısıyla tabakat

¹¹⁸³ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 8; Bu söz (تلك آثارنا تدل علينا فانظروا بعدنا إلى الآثار) olarak tabakat kitaplarında zikredilmektedir. Ebu'l-Hasen el-Beyhakî, **Tarîhu Beyhak**, Dâru İkrâ, Dimaşk, 1425, s, 178; Hafâcî, **Reyhânetu'l-elibbâ ve zehretu'l-hayati'd-dünya**, Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi, Kahire, 1967/1386, I, 302; Abdurrezâk b. Hasan el-Baytar, **Hilyetü'l-beşer**, Dâru Sadır, Beyrut, 1993/1413, s, 508.

kitaplarında zikredilen eserler bazen tespit edilememektedir. Müellife ait olan eserin kütüphanede yeri tespit edildiği takdirde tekrar tabakat kitaplarına atıf yapılmayacaktır. Ayrıca Osmanlı âlimlerinin istinsah ve matbaada basımı yoluyla gündemlerine girmiş hadis eserleri de tetkik edilmeye çalışılacaktır. Osmanlı döneminde yazılmış hadisle ilgili eserlerin muhteva ve sıhhat yönünden değerlendirilmesi ile bu dönemin hadis ilmi ile irtibatı daha net görülmüş olacaktır.

1. Osmanlı Dönemi Hadis Eserlerinin Tasnifi

a. Hadis Usulü ve İlimleri

I. Hadis Usûlü

Hadis usulünün yazıldıktan sonra merkezine yerleşen İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si medresede tahsil için kaleme alınmış bir eserdir. Müellif, Eşrefiye Dârülhadîsi'nde tedaris esnasında eserini yazmıştır. Hadis eğitiminin “medrese tedrisatı” şeklinde devam eden dönemlerinde bu eser üzerine birçok şerh/ih̄tisar yapılmıştır. İbn Hacer, tertibinin iyi olmamasını sebep göstererek *Nuhbe*'yi kaleme almıştır.¹¹⁸⁴ *Nuhbe* müellifinin kendisinin de şerh ettiği eser üzerine, daha sonra onlarca şerh/ih̄tisar çalışması yapılmış, kendisinden sonra hadis usûlü tedrisatı bu eser üzerinden yapılır olmuştur. Şümünni (*Behcetü'n-nazar*), İbn Kutluboğa (*el-Kavlü'l-mübteker*), Ali el-Kârî (*Şerhu Şerhi'n-Nuhbe*), Münâvî (*el-Yevâkîf ve'd-dürer*), İbrâhim b. İbrâhim el-Lekânî (*Kazâ'ü'l-vatar*), İbn Ebî Şerîf (*Hâşiyeye alâ şerhi'n-Nuhbe*), Zebîdî (*Bülğatü'l-erîb fî mustalahi âsâri'l-habîb*), Burhâneddin İbn Ebî Şerîf (*Nazmu Nuhbeti'l-fiker*), İbn Hacer'in *Nuhbe*'si temel alınarak yapılmış çalışmalardır. Osmanlı döneminde de hadîs usûlü literatürü bu minvâlde yürütülmüştür. İsmail Hakkı Bursevî'nin *Nuhbe* şerhi, Mudurnî'nin *Şerhu Nüzheti'n-nazar*'ı Kûrânî'nin *Nuhbe* Hâşiyesi, Boyâbâdî'nin Kurânî'nin haşiyesinin üzerine yazdığı haşiyeye ve Ramazan-zâde Abdünnâfi Efendi ve Ömer el-İskilîbî'nin *Nuhbe* tercümeleleri aynı çizginin devam ettiğini gösteren işaretlerdir. İzmirli İsmail Hakkı da bunu teyit etmektedir: “*Nihayet İbn Hacer Askalânî eser-*

¹¹⁸⁴ Kandemir, “Mukaddimetü İbni's-Salâh”, *DİA*, XXXI, 122.

i mezkûrda mühim olan mesâili telhis, birtakım fevâid ilâve ederek Nuhbetü'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser nâm kitabı yazmış idi ki, memleketimizde meşhur olan kitap budur."¹¹⁸⁵

Bursevî ile Mudurnî'nin şerhleri Osmanlı döneminde kaleme alınmış en kapsamlı ve hacimli şerhlerdir. Bunun yanında Himmâtzâde'nin hadis usûlü konusunda yazdıkları hem İstanbul'da yazılmış olmaları hem de dönemindeki ilmî birikimi yansıtmaları açısından önemlidir.

Aydınöğullarına bağlı Ayasluğ'a (Selçuk) yerleşen ve orada vefat eden Şihabüddin es-Sivâsî'nin (860/1456) *Riyâzü'l-ezhâr fi cilâi'l-ebâr* isimli usûl eseri diyâr-ı Rûm'da yazılmış ilk hadis usûlü olması bakımından önemlidir. Bir mukaddime altı bab ve bir hatimededen oluşan eser İbnu's-Salah'ın *Mukaddime*'sinin bir özeti mahiyetindedir.¹¹⁸⁶ Cumâdelülâ 856/Haziran 1452 tarihinde müellif hayatta iken onun nüshasıyla mukabele edilen nüshanın yanında iki nüshası daha bulunmaktadır.¹¹⁸⁷ Ancak, istinsahının az olması ve hakkında herhangi bir şerh/hâşiye çalışmasının yapılmamış olması gibi durumlar eserin hadislerle ilgilenecek ulemânın dikkatini çektiği söylenemez.

Osmanlı döneminde eser yazım tarzı genellikle herhangi bir ilim dalında zirve kabul edilen eserler ortaya çıktıktan sonra o eserlerin içerisindeki bir konuyu daha detaylı ele almak veya detaylı bir konuyu/eseri medrese talebelerinin anlayacağı bir şekilde ihtisar etmek şeklinde gerçekleşmiştir. Diyâr-ı Rûm'da ilk tahsilini yapıp daha sonra Mısır'a giden Kâfiyeci (ö. 879/1474) *el-Muhtasar fi ilmi'l-eser* ismini verdiği hadis usûlü eserinin yazımı hakkında bilgi verirken; "*insanların yazılanları araştırmada ve açıklananları anlamada himmetlerinin azalıp, ibârelerin kısaltıldığı muhtasar türü eserlere yönelince bu Muhtasar'ı telif ettim*", demektedir.¹¹⁸⁸ Kâfiyeci eseri 7 Şevval 856/21 Ekim 1452 tarihinde Mısır'da yazmıştır.¹¹⁸⁹ Dolayısıyla onun bu eseri Mısır coğrafyasındaki Memluk dönemi hadis

¹¹⁸⁵ İzmirli, **Hadis Tarihi**, s. 68.

¹¹⁸⁶ Demirel, Harun Reşit, "Şihâbüddin es-Sivâsî'nin Hayatı, Eserleri ve Hadis Usûlüne Dair Riyâdu'l-Ezhâr fi Cilâi'l-Ebâr İsimli Eseri", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2005, cilt: IX, sayı: 2 [Sivaslı Din Bilginleri Özel Sayısı], s. 116.

¹¹⁸⁷ Hacı Mahmut Efendi, 728; diğer nüshaları için Bkz. Hacı Mahmut Efendi, 746; Çelebi Abdullah 175.

¹¹⁸⁸ Kâfiyeci, **el-Muhtasar fi ilmi'l-eser**, Reisülküttap, 1187, 32b.

¹¹⁸⁹ Kâfiyeci, **el-Muhtasar fi ilmi'l-eser**, Reisülküttap, 1187, 32b.

âlimleriyle irtibatının bir hasılası olmalıdır. Ayrıca eserin İstanbul kütüphanelerinde tek nüshasının olması Kâfiyeci gibi Osmanlı âlimlerinin eserleriyle ve düşüncesiyle yakından takip ettiği bir âlimin hadis çalışmalarının ilgi çekmediğini göstermektedir.

Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1533), *Risale fi Mustalahati'l-Muhaddisin*¹¹⁹⁰ isimli risâlesi hadis usûlüne dair bazı kavramların açıklandığı bir risâledir. Bir usûl eserinden ziyade Kemalpaşazâde'nin hadis usûlüne dair tuttuğu bir varaklık kısa bir not gibidir. Mevkûf, mürsel, munkatı' ve çeşitleri, muttasıl, müdrec, garîb, meşhur gibi kavramlar açıklanmaktadır. Hadis usûlü kavramı olarak kullanılmayan "marîz" kavramının içinde mevzû, maktûb ve meçhûl hadisi ele almıştır. Merfû, zayıf, şâz müsned, müselsel, muhtasar, müstefiz, nâsîh-mensûh ve yine hadis usulü kavramı olarak kullanılmayan sünen ashabının rivâyet ettiği hadis manasında müsennân (المسنان) kavramı zikredilmiştir.¹¹⁹¹ Edirne Dârulhadisi'nde müderrislik yapmış ve Erbaîn olarak birçok hadis şerh etmiş bir Osmanlı şeyhülislamının hadis ıstılahlarına dair bu kısa risalesi hadis usulünün kuruluşun itibaren iki yüz yıl geçmesine rağmen hala Osmanlı âlimlerinin gündemine giremediğini göstermektedir. Kullanılan bazı yeni ıstılahlar ise bu konuda derinlikli okumaların yapılmadığını ve hadis usulüne dair eserlerin Osmanlı uleması arasında yaygın olmadığını göstermektedir.

İmam Birgivi (ö. 981/1573) *Risâle fi usûli'l-hadîs*'i Osmanlı döneminde yazılmış ilk hadis usûlü eseri olması bakımından önemlidir. Ancak eserin yazıldıktan sonra medreselerde okutulduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Dâvûd-i Karsî'nin 1151/1738 tarihindeki şerhine kadar hakkında herhangi bir çalışma da bulunmamaktadır. İstanbul kütüphanelerinde müellifin diğer eserlerine nazaran az sayıda yazmasının olması eserin yazımından sonra Dâvûd-i Karsî'nin şerhine kadar çok fazla tedâvülde olmadığını göstermektedir.

¹¹⁹⁰ Kemalpaşazâde, *Risale fi Mustalahati'l-Muhaddisin*, Esad Efendi, 3652, 48a-48b; Bağdatlı Vehbi, 2041; Darulmesnevi 30, 35b-36b, Özer, Salih, "Şeyhu'l-İslam Kemâl Paşazâde'nin Hadis İlmine İlişkin Faaliyetleri, Şerhçiliği ve Hadis Usûlü Risâlesinin Tercümesi", *Dinî Araştırmalar*, 2006, cilt: IX, sayı: 26, s, 193-210.

¹¹⁹¹ Kemalpaşazâde, *Risale fi Mustalahati'l-Muhaddisîn*, Esad Efendi, 3652, 48a-48b.

Kadıızâde Şeyh Muhammed Efendi'nin (ö. 1045/1635) *Mustalahu'l-hadis* isimli bir eserinin olduğu belirtilmiştir.¹¹⁹² Ancak eserin herhangi bir nüshasına rastlanmamıştır.

Seriyüddin Muhammed b. İbrahim, İbnü's-Sâiğ es-Sırrî, (ö. 1066/1646) aslen Mısırlı'dır. Tahsilini bitirdikten sonra beldesinde bulunan birçok medresede müderrislik yapmıştır. Şeyhülislam Muîd Ahmed Efendi (ö. 1057/1647), 29 Zilkade 1055'te (16 Ocak 1646) Şeyhülislam olunca İstanbul'a gelmiş ve Şeyhülislâm'dan hüsn-i kabul görmüştür. Muhibbî, Türkçe ve Farsça'yı bu iki dili konuşunca o bölgenin ahalisinden zannedilecek derecede çok iyi bildiğini zikretmiştir. Muîd Ahmed Efendi'nin Kâhire'de kadılık yaptığı dönemde (Safer 1039-Recep 1040) tanışmış olmaları ve Muîd Efendi Şeyhülislam olunca bazı görevler almak için İstanbul'a gelmiş olması muhtemeldir. Diyâr-ı Rûm'dan Kudüs payesi alarak geri dönmüştür.¹¹⁹³ İbn Hâcer'in *Nuhbe* şerhine hâşiyesi vardır.¹¹⁹⁴ Hâşiyeyi İbn Hacer'in *Nuzhetu'n-nazar fi tavzihi Nuhbeti'l-fiker*'inin "*ehl-i nazar*" tarafından kendisine okunması üzerine kaleme aldığı söylemektedir. Ders esnasında *Nuzhe*'nin İbn Ebî Şerîf ve İbn Kutluboğa tarafından yazılan hâşiyelerinin eksik bıraktığı bazı noktalara işaret ettiğini derse iştirak edenlerin bu noktaların kayda geçirilmesini talep ettikleri için hâşiyeyi yazdığını belirtmiştir. Nazar ehlinin döneminde o vasıfla anılan diyâr-ı Rûm uleması olma ihtimali bulunmaktadır.

Hüseyin el-Hüseyinî el-Kudsî es-Sâdâtî, (ö. 1077/1667'de hayatta) hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. *el-Kavlü'l-bedi' fi usûli ehâdisi'n-nebiyyi's-şefî* isimli bir hadis usûlü risalesi vardır.¹¹⁹⁵ Eserin İstanbul kütüphanelerinde beş nüshası bulunmaktadır.¹¹⁹⁶ Bir mukaddime, otuz bir bab ve bir hâtimedden oluşan eserde

¹¹⁹² Brockelman, II, 659; Cihan, Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeler, **AÜİFD**, 1975, s. 1, s. 131.

¹¹⁹³ Muhibbi, **Hulâsatü'l-eser**, III, 317-318; Uşşâkîzâde, **Zeyl-i Şekâik**, 207; Şeyhî, **Vekâiyü'l-Fudalâ**, I, 234; Zirikli, **el-A'lâm**, V, 303-304; Kehhâle, **Mu'cem**, VIII, 198.

¹¹⁹⁴ Murad Molla, 326, 267a-284a.

¹¹⁹⁵ Kehhâle, **Mu'cem**, IV, 5.

¹¹⁹⁶ Servili, 112a-241b; Esad Efendi 3529, 26b-142a; Kılıç Ali Paşa, 529,147b-288b; Mihrişah Sultan, 47, Laleli, 385; Servili nüshasının başına Mustafa es-Seferculani ve İbrahim el-Halebi tarafından takriz yazılmıştır. Esad Efendi koleksiyonunda bulunan ve 27 Rebiulevvel 1222 tarihinde Veliyyünniam'ın (Şeyhülislam) evinde Beytü'l-fetvâ'da müsevvid olan Seyyid Lütfullah el-İslambûlî tarafından istinsah edilen nüshanın başına da bu takrizler yazılmıştır. Laleli, nüshası 23 Rebûlâhir 1178 tarihinde müellif nüshasından; Mihrişah Sultan, nüshası da 1180 tarihinde aynı müstensih Mustafazâde Mehmed b. Seyyid İbrahim tarafından istinsah edilmiştir. Kılıç

müellif, üç kısma ayırdığı mukaddimede 1. ehl-i hadisin fazileti, 2. haber-eser, sened-isnad, 3. Haddesenâ-ahberanâ-enbeenâ kavramlarının arasındaki farkları göstermiştir. Daha sonra bâb başlıkları olarak sahih, hasen, zayıf, merfu, müsned, muttasıl, mevkuf, maktu, mürsel munkatı, mu'dal, muannan, ğarib, azîz, meşhur, mütevâtir, müselsel, tedlîs, şâz, münker, ferd, muallel, mazbût gibi kavramları açıklamıştır. İbnu's-Salah'ın *Mukaddime*'sinin muhtasarı mahiyetindedir. Laleli Koleksiyonunda bulunan nüshanın başında Rumeli Kazaskeri Osman Efendi, Anadolu Kazaskeri Muhsinzâde Ahmed Efendi ve İstanbul Kadısı Yusuf Efendi tarafından takrizler yazılmıştır.

Hanifzâde Muhammed Efendi (ö. 1096/1684), Diyarbakır'ın Hani Kasabası'nda doğmuştur. 1091 tarihinde Süleymâniye Dârülhadisi hocalığına tayin edilmiştir. Usûl-i hadîs ilminde *Nuhbe Şerhi* üzerine talikatı ile meşhur olduğu belirtilmiştir. Ancak eseri tespit edilememiştir.

Bu dönemde hadis usûlü alanında yeterince çalışma yapılamadığı görülmektedir. Ancak hadisle ilgilenen âlimlerin hadis ıstılahlarını kısa kısa notlar şeklinde bazı yazmaların üzerine kaydettiği anlaşılmaktadır. Örneğin 11/17. yüzyılda yazılmış risâlelerin bulunduğu bir mecmuada hadis terimlerinin açıklandığı bir varak bulunmaktadır. Bu kayıta, sahih, mu'dal, müsned, mürsel, muttasıl, muallel, azîz, müselsel, hasen, zayıf, nâsih, mensûh, mevkuf, merfu', munkatı', maktu', muanan, muztarib, muhtelif kavramları birer cümleyle açıklanmıştır.¹¹⁹⁷

İbrahim b. Süleyman el-Kûrânî, (ö. 1101/1690) *Hâşiye alâ şerhi Nuhbeti'l-fiker* adında bir eseri vardır. İbn Hacer'in *Nuzhetu'n-nazar* isimli eserinin haşiyesidir. İstanbul kütüphanelerinde birçok nüshasının olması Kûrânî'nin diyâr-ı Rûm uleması tarafından takip edildiğini göstermektedir.¹¹⁹⁸ Talebesi Kara Halil el-Boyâbâdî tarafından üzerine bir hâşiye

Ali Paşa koleksiyonunda bulunan ve 1192'de istinsah edilen nüsha Mahmud el-Vasfî tarafından istinsah edilmiştir.

¹¹⁹⁷ Hacı Mahmut Efendi, 1934, 5b-6a.

¹¹⁹⁸ Ayasofya, 441, 40b-72b; Hacı Selim Ağa, 652, 169b-190b A. Tekelioğlu, 96, 828, 82-103; Esad Efendi, 257; Hacı Mahmut Efendi, 738; Hafid Efendi, 454; Şehid Ali Paşa, 342, 348; Yazma bağışlar, 2163; Beyazid, 813; Muğla Hoca Mustafa Efendi, 161.

yazılmış olması da bunu teyit etmektedir. Şehid Ali Paşa koleksiyonundaki bulunan nüshada müellifin bu risâleyi 1086/1675-76 senesinde Mescid-i Haram'da Zemzem kuyusu yanında İbn Allan'a okuduğu belirtilmiştir.¹¹⁹⁹

İçinde bulunduğu mecmuadan 18. yüzyılın başında yazıldığı anlaşılan ve Hüseyin Efendi (ö. ?) adlı bir müellife nispet edilen *beyanu'l-elfazi'l-mütedavile beyne ehli'l-hadis* isimli risâle hadis usûlü konusunda derin tetkikler yapmak yerine bir varaklık kısa bir ıstılah sözlüğü hazırlama uygulamasının diyâr-ı Rûm uleması arasında Kemalpaşazâde'den beri var olan bir uygulama olduğunu göstermektedir. Risalede müellif, merfu-mevkûf, nâsih-mensûh, mütevâtir-âhâd gibi hadis terimlerini çok kısa cümlelerle açıklanmaktadır.¹²⁰⁰

Kara Halil b. Hasan b. Muhammed el-Boyabadi (1123/ 1711), *Hâşiye alâ hâşiyeti'l-kürdî alâ şerhi nuhbe fi usûli'l-hadis*¹²⁰¹ İbrâhîm el-Kûrânî'nin hâşiyesi üzerine yazılmış bir hâşiyedir. Müellif, Kûrânî'nin açıklamalarını zabt yönünden tetkik etmiş kelimelerin okunuşlarını ve anlamlarını zikretmiştir.¹²⁰² Köprülüler döneminde Hicaz ve Şam'da hadis icâzeti alma geleneğinin hadis usulüne yansıyan ilk ürünü Boyâbâdî'nin hâşiyesidir.

Mehmed b. Mustafa el-Mudurnî'nin (ö. 1136/1724'ten sonra) *Şerhu Nüzheti'n-nazar* isimli eseri, İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker* şerhi *Nüzhe* üzerine yazılmış çok geniş bir şerhtir. 344 sayfa olan şerhte şârihin *Nüzhe*'de bulunan ibârelerin tamamını tek tek ele almaktadır.¹²⁰³

İsmail Hakkı Bursevi'nin (v. 1137/1725) *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker* isimli geniş şerhi ise Boyâbâdî'nin hâşiyesinden sonra diyâr-ı Rûm kimliğini yansıtan bir âlimin hadis çalışması olması bakımından önemlidir. Sûfî kimliği ile öne çıkan Bursevi eserini Şam'da üç sene kaldığı sürede tamamlamıştır. İstanbul kütüphanelerinde üç nüshası bulunmaktadır.¹²⁰⁴

¹¹⁹⁹ Şehid Ali Paşa, 348, 133a.

¹²⁰⁰ A. Tekelioğlu, 828, 104a. Bir sayfalık merfu-mevkûf, nâsih-mensûh, mütevâtir-âhâd gibi hadis terimlerinin çok kısa cümlelerle açıklandığı bir nottur.

¹²⁰¹ Yazma Bağışlar, 23, 57b-66b.

¹²⁰² Kûrânî, *Hâşiye alâ hâşiyeti'l-Kürdî*, Yazma Bağışlar, 23, 58a.

¹²⁰³ Konya Yusuf Ağa Ktp, 550.

¹²⁰⁴ Pertevniyal, 186, istinsah tarihi, 1129; Beyazıt, 804; Kasidecizâde, 46.

18. yüzyılda Hicaz ve Şamlı muhaddisler tarafından hadis usûlü ile alakalı birçok risale kaleme alınmıştır. Muhammed Hayât es-Sindî'nin *Risâle fî usûli 'l-hadîs* isimli eseri hadis usûlü konularının çok muhtasar olarak ele alındığı, ıstılahların kısaca tanımının yapıldığı bir risâledir.¹²⁰⁵

Ayasofya Muhaddisi Mustafa b. Yusuf, *Usulu'l-Hadis*,¹²⁰⁶ isimli eserini 25 fasıl üzere tertip etmiştir. Mukaddimede bu fasılları başlıklar halinde zikretmiştir. Ancak metnin içeriğinde fasılların tertibinde değişikliğe gitmiş ve bazı ilaveler yapmıştır. Mukaddimede zikrettiği bu fasıllar şu şekilde sıralanabilir.

Birinci fasıl, Muhaddislerin taksimi; İkinci fasıl, Kavâidu cerh ve ta'dîl; Üçüncü fasıl, teâruzu cerh ve tadil; Dördüncü fasıl, Deylemî'nin el-Firdevs'indeki hadislerin Suyûtî tarafından iktibas edilmesi ve Münâvî'nin bu hadisleri şerhi; Beşinci fasıl, muhaddislerin isnadından dolayı bir hadisi zayıf kabul etmesi; Altıncı fasıl, Deylemî'nin zikrettiği hadisler etrafındaki tartışma; Yedinci fasıl, sahih-hasen-zayıf taksimi; Sekizinci fasıl, mütabi ve şâhid; Dokuzuncu fasıl, Münâvî'nin Deylemî'nin hadislerini hasen kabul etmesi; Onuncu fasıl, muhaddisleri verdiği sıhhat ve hasen hükmü; Onbirinci fasıl, muhaddislerin hasen olarak nitelediği hadislerin örfen terk edilmesi; Onikinci fasıl, Münâvî'nin İbn Arabî'nin keşflerinin sahih kabul etmesi; Onüçüncü fasıl, Deylemî'nin hadislerine fezâil-i a'mâlde itimad; Ondördüncü fasıl, sıhhatine hükmedilen bazı hadislerin durumu; Onbeşinci fasıl, hadis hakkında kaidelerine göre veya tahminle hüküm verme; Onaltıncı fasıl, Deylemî ile Müslim hadislerinin arasındaki fark; Onyedinci fasıl, cehenneme giren bazı âsîlerin azab görmesi hakkında gelen rivayetler; Onsekizinci fasıl, Kurtubî'nin et-Tezkira'da bazı görüşlerinden rücu etmesi; Ondokuzuncu fasıl, umum kasetmeyen bazı hadislerin nakli; Yirminci fasıl, isnâd ve metinleri cem edip birbiriyle alakalı olanları cem etme; Yirmibirinci fasıl, sikâ ravilerin ziyadesi; Yirmiikinci fasıl, halkın itikadlerini sarsmamak için bazı hadisleri ketmetmek; Yirmiüçüncü fasıl, ihtilaflı hadislerin arasını cem etme; Yirmidördüncü

¹²⁰⁵ Ali Emîrî, 4407; Yahya Tevfik, 66.

¹²⁰⁶ Mustafa b. Yusuf, *Usûlü'l-hadîs*, Hüdâyî, 170.

fasıl, havf ve recâ konusunda farklı farklı zikredilen bazı hadisler; Yirmibeşinci fasıl, hadis; zarûrî, nazarî ve zannî ilim ifade eder diyenlerin iddiaları.

Mustafa b. Yusuf'un bu risalesi 18. yüzyılın ilk yarısında Ayasofya'da hadis okutan bir muhaddisin gündeminde neler olduğunu göstermesi açısından önemlidir. İhtilaflı hadislerin arasını cem etme sıhhatinde sorun olan bir hadisin sahih veya zayıf görülmesi ile onunla amel meselesi, Deylemî, Suyûfî ve Münâvî gibi müelliflerin yazdıkları üzerinden yürüyen hadis tedrisatının meseleleri gün yüzüne çıkmaktadır. Ayrıca İbn Hıbbân, Hatib el-Bağdâdî gibi erken dönem muhaddislerinin eserlerini sonraki kaynaklar üzerinden değil de bizzat o eserlerden iktibas ediyor görüntüsü müellifin bilgi birikiminin üst düzeyde olduğunu göstermektedir.

Dâvûd-i Karsî (ö. 1169/1756) İmam Birgivî'nin usûlü *Usûl-i Hadîs*'ine yazdığı şerhini 1151/1738'de Mısır'da telif etmiştir.¹²⁰⁷ Dâvûd-i Karsî keşfle hadis almayı şer'î bir delil olmadığı ve sahabe ve tabînden bu konuda bir nakil olmadığı için bidat bir itikad olarak nitelemiştir. Bu konuda dalalette olan ve ifrat-tefrite kaçan şeyhlerin değil, kitap ve sünnetin takip edilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹²⁰⁸ Dâvûd-i Karsî'nin şerhinin metodu ve kaynakları üzerine bir makale kaleme alınmıştır.¹²⁰⁹ Dâvûd Karsî, eserinin başında *Sahîh-i Buhârî* okumaya başladıklarında usûl risalesi olarak Birgivî'ye ait olduğu belirtilen risâleden daha iyi bir risâle bulamadığını bu yüzden talebelerin de isteği üzerine bu şerhi kaleme aldığını belirtmektedir.¹²¹⁰

Hamîd b. Yûsuf el-Bandırmaevî (Küçük Hamid Efendi) (ö. 1172/1758) *Ukûdü'd-dürer fi hudûdi ilmi'l-eser* isimli eseri 18. yüzyılda Hicaz-Şâm uleması ile diyâr-ı Rûm ulemasının artan irtibatının bir sonucudur. Ayrıca Hicaz âlimleri İstanbul'a yerleşmiş uzun süre burada hadis tedrisâtı yapmışlardır. Bunlardan Himmâtzâde ile İbn Akîle'nin talebesi olan ve

¹²⁰⁷ Âkifzâde Abdurrahim, *Kitâbü'l-mecmû' ve'l-meşhûd*, s, 138.

¹²⁰⁸ Dâvûd el-Karsî, *Şerhu risâleti usûli'l-hadis li'l-İmâm el-Birgivî*, s, 81.

¹²⁰⁹ Bilgen, Osman, "Dâvûd-i Karsî (1169/1756)'nin "Şerh alâ Usûli'l-Hadîs" İsimli Eserinin Metodu ve Kaynakları Üzerine", *Turkish Studies, Türkoloji Araştırmaları*, 2016, cilt: XI, sayı: 5, s, 99-116. Çalışmada özellikle şerhte zikredilen on yedi hadisin tahriri yapılmıştır. Bu rivâyetlerden dördünün zayıf altısının ise mevzu olduğu kanaati belirtilmiştir. Bkz. s, 112.

¹²¹⁰ Dâvûd-i Karsî, *Şerhu usûli'l-hadîs*, Hasan Hüsnü Paşa 201.

onlardan icâzet alan Hâmid Efendi hadis ıstılahlarını açıkladığı eseri Osmanlı döneminde diyâr-ı Rûm ulemasının kaleminden çıkmış olması bakımından önemlidir. Müellif *Tertîbü'l-müselcelât (Tanînü'l-mücelcelât)* isimli eserini bitirdikten sonra hadis usulündeki tarifleri de tertip etmeyi düşündüğünü ve iki haftada böyle bir eser yazdığını belirtmektedir. Ayrıca risâlesinde kaynaklarının tamamını zikretmiştir. Bu eserler şunlardır:

1. *Mukaddimetu İbni's-Salah,*
2. *Takrîb ve't-Teysîr*
3. *El-elfiyetü'l-mevsûme*
4. *Şerhu elfiye*
5. *Fethu'l-bâkî şerhu elfiyeti'l-İrâkî, (Zekeriya el-Ensârî)*
6. *Nuhbetü'l-fiker*
7. *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*
8. *Şerhu kasîdeti'l-İşbîliyye*
9. *Kitâbu Zevâli't-terah fî şerhi manzûmeti İbn Ferah (İbn Cemaâ (ö. 819/1416))*
10. *Mukaddimetü'ş-Şensûrî*
11. *Hulâsatü'l-fiker fî şerhi'l-muhtasar fî mustalahi ehli'l-eser*
12. *Şerhu veciz alâ urcûze*
13. *Hulâsatü Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*
14. *Şerhu hulâsatü'n-nuhbe*
15. *Netîcetü'n-nazar fî ilmi'l-eser.*
16. *Ta'rîfâtu seyyidi'l-muhakkikîn ve senedi'l-müdekkikîn, Seyyid Ali b. Muhammed el-Cürcânî*
17. *Kitâbü'l-emem li-ikâzi'l-himem li'l-Kûrânî*
18. *El-Mübînü'l-muîn li-fehmi'l-erbaîn*¹²¹¹

Mukaddimesinde hadis usûlü için, “*bu ilim, Allah Resulü'nü yalandan ve iftiradan korumak için vâizlere vaciptir*” ifadesi mutasavvıf bir âlimin değerlendirmesi olması bakımından önemlidir.¹²¹² Hadis ıstılahları alfabetik olarak sıralanmıştır. Bandırmavî'nin, sebetler başlığında değindiğimiz müselsel hadisleri derlediği eseri *Tanînu'l-mücelcelât* isimli

¹²¹¹ Kaynakların etraflı tanıtımı için Bkz. Aydınli Abdullah, “es-Seyyid Hamid el-Bandırmavî ve Eseruhu Ukûdü'd-Dürer fî Hudûdi 'İlmi'l-Eser (es-Seyyid Hâmid el-Bandırmavî (111-1172/1699-1758 veya 1759) ve Ukûdü'd-Dürer fî Hudûdi 'İlmi'l-Eser adlı eseri”, **Hadis Tetkikleri Dergisi**, 2003, cilt: I, sayı: 2, s, 73-74.

¹²¹² Aydınli Abdullah, “es-Seyyid Hamid el-Bandırmavî”, s, 75.

eserinden başka *Ta'rifü bedri't-tâm fî tahrîci ehâdisi şir'ati'l-İslâm ve Melceu'l-vaizîn an iftirai'l-kâzibîn* isimli eserleri bulunmaktadır.¹²¹³

Himmâtzâde Mehmed b. Hasan b. Himmât (ö. 1175/1761) İstanbul'da uzun süre bulunmuş ve hadis usûlü alanında yazdıkları ile meşhur olmuştur. Kendi eserlerine tekrar şerh yazması hadis usûlü alanına ilgisini göstermektedir. Müellifin *Netîcetu'n-nazar*¹²¹⁴ ve *Hulâsatu'n-nuhbe*¹²¹⁵ olmak üzere iki temel hadis usûlü eseri bulunmaktadır. Ancak bu eserlerine de kendisi şerh yazmıştır. *Netîcetu'n-nazar*'ı yine kendisi *Kalâidu'd-durer* ismiyle şerh etmiştir.¹²¹⁶ Yedi varaklık *Hulâsatu'n-Nuhbe*'yi müellif *Şerhu Hulâsatu'n-Nuhbe* ismiyle şerh etmiştir. *Şerhu Hulâsatu'n-Nuhbe* eserini de yazmanın her sayfanın arasına bir varak ekleyerek kendi açıklayıcı notlarını kaydetmiştir. Dolayısıyla bu notlar da bir şerh hükmündedir. Böylece İbn Himmât'ın iki temel hadis usûlü risalesi; *Netîcetu'n-nazar*'a bir, *Hulâsatu'n-Nuhbe*'ye iki şerh olmak üzere toplam beş eserinin olduğu söylenebilir. *Hulâsatu'n-Nuhbe* isimli eserini müellif 1161/1748 yılında tamamlamıştır.¹²¹⁷

Netîcetu'n-nazar isimli eseri mukaddime, üç maksad ve bir hatimeden oluşmaktadır. Mukaddime kısmında hadisin tarifi, mevzuu ve gayesi gibi konuları açıklamış, birinci maksadda hadisin kısımlarını, ikinci maksadda isnadla ilgili konular ve icâzet, üçüncü maksadda ise hadisin metin kısmını, sahabi tanımını, hatime kısmında ise tabakalar, cerh-tadil, künye-isim-elkâb gibi meseleleri ele almıştır.¹²¹⁸

Abdullah Salâhî Uşşâkî'nin (ö. 1197/1783) tabakât kitaplarında ve kütüphane kataloglarında *Usûl-ü hadîs şerhi* olarak geçen eseri Suyûtî'nin *İtmâmü'd-Dirâye li-*

¹²¹³ Bağdatlı, *Hediye*, I, 260; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 62-63; Kehhale, *Mu'cem*, III, 181-182; Aydınlı, "Osmanlı Hadis Âlimlerinden Bandırmalı Küçük Hâmid Efendinin (1111-1172/1699-1758 veya 1759) Hayatı ve Eserleri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, sayı: 8, s, 8-9; Aydınlı, "es-Seyyid Hamid el-Bandırmavî", s, 68-69.

¹²¹⁴ Hasan Hüsnü Paşa, 201; Laleli, 370; Pertev Paşa, 57; Beyazıt, 800, 7908; Hacı Selim Ağa, 1271; *Neticetu'n-nazar* bir yüksek lisans çalışmasında tahkik edilmiştir. Bkz. Okuyan, Mustafa, "Muhammed İbn Himmat ed-Dîmeşki'nin *Neticetu'n-Nazar fi İlmi'l-Eser* adlı eserinin tahkiki", Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 2015.

¹²¹⁵ Hacı Mahmut Efendi, 745; Servili, 52.

¹²¹⁶ Pertev Paşa, 57; Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 81.

¹²¹⁷ Servili, 52, (1b-101b)

¹²¹⁸ İbrahim Efendi, 587, 19 varaktır.

kurrâ'in'n-Nukâye adlı ilimler tasnifi konusundaki eserinin İbn Hacer el-Askalânî'nin *Nuhbetü'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser* isimli eserinden faydalanılarak yazılan bir tercümesidir.¹²¹⁹ *İtmâmü'd-dirâye*'nin ilimler tasnifi anlatılırken değinilen *Usûl-i hadis* bölümünün bir tercümesi olan bu bölüm hadis usûlü konuları muhtasar bir şekilde ele Türkçe olarak ele almasından bakımından önemlidir.¹²²⁰

Muhammed et-Trabzonî'nin (ö. 1128/1716), *Hâşiye alâ Nuhbeti'l-fiker*¹²²¹ isimli eseri Bursalı Mehmed Tahir ve daha sonra Sadık Cihan tarafından 1200/1786'da vefat eden Mehmed Medenî et-Trabzonî'ye atfedilmiştir. Ancak eserin 1122/1710 tarihli istinsahından da yola çıkarak Bursa'da müderris olan başka bir Mehmed et-Trabzonî'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bütün kitaplarını Süleymaniye Kütüphanesi'ne vakfeden Mehmed Medenî Efendi'nin kitapları arasında böyle bir eserin bulunmaması da bunu teyit etmektedir. Muhtemelen bu yanlış, Bursalı Mehmed Tahir Efendi'nin Mehmed Medenî Efendi'nin hayatını ele alırken Bursa'da gördüğü bu eseri ona atfetmesinden kaynaklanmıştır.¹²²²

Ayrıca Ebû Saîd el-Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) *el-Ehâdisü'd-daîfe (Risâle fi'l-hadisi'd-daîf)* isimli zayıf hadislerle ilgili bir risâlesi hadis usûlü ile irtibatlı olarak addedilebilir.¹²²³ Ebû Saîd el-Hâdimî bu risâlesinde zayıf hadislerle fezâil-i a'mâlde amel edilebileceği konusunda açıklamalar yapmaktadır. Ayrıca risâlenin sonunda Ahmed b. Muhammed el-Kâzâbâdî'den nakille mevzu hadis konusuna değinmiş, mevzû hadis naklinin itikadî meselelerde mevzu olduğu belirtilsin belirtilmesin câiz olmadığını ancak itikadî meselelere girmeyen fer'î konularda mevzû olduğunu belirterek mevzu hadis naklinin câiz olduğunu belirtmiştir.¹²²⁴ Ayrıca yine Hâdimî ailesinden Muhammed b. Abdullah el-

¹²¹⁹ Pertevpaşa, 433, 745a; **Osmanlı müellifleri**, I, 104-105; Ceyhan, Semih, "Salâhî Efendi", **DİA**, XXXVI, 19.

¹²²⁰ *İtmâmü'd-dirâye*'nin tercüme edilen 18 sayfalık metnin aslı için Bkz. Suyûtî, **İtmâmü'd-dirâye li-kurrâ'i'n-Nukâye**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1985, s, 46-64.

¹²²¹ Muhammed et-Trabzonî, **Hâşiye alâ Nuhbeti'l-fiker**, Bursa İnebey Kütüphanesi, 350.

¹²²² Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 167; Nitekim Mehmed Medenî Efendi'nin hayatını Diyanet İslam Ansiklopedisi için kaleme alan Ali Benli bu çelişkiyi farketmiş olacak ki Mehmed Medenî Efendi'nin eserleri arasında mezkûr hâşiyeyi zikretmemiştir. Bkz. Benli, Ali, "Trabzonî, Mehmed", **DİA**, XLI, 304-305.

¹²²³ Bağdatlı, **Hediyye**, II, 333-334. Kehhale, **Mu'cem**, XII, 31; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, 296-298. Risâle matbudur, Matbaa-i Âmire, 1302.

¹²²⁴ Hâdimî, **Risale fi'l-hadisi'd-da'if lâ yesbutu bihi'l-ahkamü's-şer'iyye**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1302.

Hâdimî'nin (ö. ?), usûl-i hadîsle alakalı bir risâlesi bulunmaktadır. Risâlesinde usûlcülerle ehl-i hadîs'in Hz. Peygamber'in sünnetini kendi görüş ve ıstılahlarına göre farklı taksim ettiğini onların görüşlerini bir araya getirip cem ettiğini belirtmektedir. Sünnet, mürsel, müsned kavramlarını açıklamıştır. Risâlede özellikle üzerinde durduğu konu farklı ilim dallarında ve farklı zamanlarda yapılan sünnet taksimidir.¹²²⁵

Muhammed b. Hamza Aydıni'nin (ö. 1204/1789) *el-Ehâdisü'l-mevdûa* isimli bir risâlesinin olduğu belirtilmiştir.¹²²⁶ Bağdatlı'nın *Fîmâ şâa beyne'n-nâsi ve 'ş-tehare* dediği risâle bu olmalıdır.¹²²⁷

Mustafa b. Mahmud el-Verdi (ö. ?), *ed-Dürü'l-masûn fi şerhi Manzûmeti'l-Beykûn* isimli eserinde *Manzûme-i Beykûniye*'yi şerh etmiştir. Eserin en belirgin özelliği tanımını verdiği hadislerle birer örnek vermesi olmuştur. Sahih hadisin misali, sahih li-ğayrihînin misali, merfu hadisin misali, müselsel hadisin misali, azîz hadisin misali, münker hadisin misali gibi örneklerle eserini zenginleştirmiştir. Müellif risâleyi 1278/1861-62 yılında Sultan Abdülazîz döneminde bitirdiğini belirtmiş ve sultana dua ederek risalesini noktalamıştır.¹²²⁸

Daha önce hadis tarihi anlatılırken değinildiği için burada tekrar edilmeyecek olan âlimlerin hadis usûlüyle ilgili eserleri ise şunlardır:

Lutfullah b. Muhammed Erzurumî (ö. 1202/1788), *Mustalahu'l-hadîs*.¹²²⁹ Mehmed b. Ömer İskilibî'nin (yaşadığı tarih 1213/1798), *Terceme-i Nuhbetü'l-Fiker ve Hâşiyesi*.¹²³⁰ İbrahim Sıdkı el-İşkodravî (yaşadığı tarih 1247/1831), *Risale fi Usuli'l-Hadis*.¹²³¹ Abdülaziz Ahmed Efendi (ö. 1277), *Mukarribü't-talibîn* (Davud-i Karsî'nin usûl-i hadisinin tercüme ve

¹²²⁵ Hâdimî, Muhammed b. Abdullah, **Risâle fi usûli'l-hadîs**, Reşid Efendi, 1026.

¹²²⁶ Bağdatlı, **Hediye**, II, 346; Kehhale, **Mu'cem**, IX, 271; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 362.

¹²²⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, **Îzâhu'l-meknûn**, II, 216.

¹²²⁸ Mustafa b. Mahmûd el-Verdî, **ed-Dürü'l-masûn fi şerhi Manzûmeti'l-Beykûn**, H. Hüsnü Paşa, 244, 26 varaktır.

¹²²⁹ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, II, 12; Şehid Ali Paşa, 2812, 5a-10b, Müellif nüshası.

¹²³⁰ Gümüş, Fatih-İmamoğlu, Abdullah Taha, "İskilipli Mehmed b. Ömer'in Nuhbetü'l-Fiker Haşiyesi ve Tercümesinin Neşri", **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, (2016/10) s, 127-164.

¹²³¹ İbrahim Sıdkı el-İşkodravî, **Risale fi Usuli'l-Hadis**, Hacı Mahmûd Efendi, 590.

şerhi).¹²³² Şevket Mustafa Efendi (ö. 1291/1874), Davud-i Karsî'nin *Şerhu Usûli hadîs*'ine hâşiyesi.¹²³³ Yusuf b. Osman b. Mustafa b. Feyzullah el-Harputi (v. 1292), *Şerh alâ şerhi usûli'l-hadîs li-Dâvûd Karsî*.¹²³⁴ Yemli hazade Mustafa Kamil Efendi (v. 1294/1877), *Ta'likât kâfiye alâ manzûmeti Nuhbeti'l-fiker fi fenni'l-hadîs ve'l-eser*.¹²³⁵ Ramazan zâde Abdünnafî Efendi b. Muhammed Said (ö. 1308/1890) *el-Eseru'l-Mu'teber fi tercemeti Nuhbeti'l-fiker*.¹²³⁶ Muhammed Râsim el-Malatî (ö. 1316/1898), *Nuhbetü'l-belâga fi şerhi Nuhbeti'l-fiker*.¹²³⁷ Akşehirlizade Ali Haydar Bey (v. 1333), *Minhâcu'n-Necâh ilâ mi'râci'l-felâh*.¹²³⁸ Mehmed Şükrü (ö. 1335/1916), *Usûlü'l-hadis*.¹²³⁹ Mahmûd Es'ad Efendi Seydişehirî (ö. 1918), *Usûlü'l-hadîs*.¹²⁴⁰ Kazancızâde Emin Edîb Efendi (ö. 1919), *Tuhfe-i Hulûsiyye fi'l-usûli'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*.¹²⁴¹ Ömer Ziyâeddin Dağîstânî (ö. 1920) *Es'ile ve ecvibe fi ilmi usûli'l-hadîs mürettebeten*.¹²⁴² Arapkirli Hüseyin Avni (ö. 1954), *Usûl-i hadis*. Yûsuf Zâhir Efendi, (ö. 1956) *el-Muktetaf mine'l-âsâr fi ilmi usûli'l-âsâr*.¹²⁴³

¹²³² Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 384; Matbaa-i Âmire'de 1290'da tab edilmiştir. Hamidiye, 198; Hacı Mahmud Efendi, 749, 750 gibi bazı kütüphanelerde bu baskı bulunmaktadır.

¹²³³ Davûd el-Karsî, **Şerhu Davud el-Karsî ala metni usuli'l-hadis li'l-Birgivi**, Haşiye, Mustafa Şevket, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1326; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 338-339.

¹²³⁴ Atf Efendi Eki, 1346; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, II, 57.

¹²³⁵ Yemli hazade Mustafa Kâmil el-Elbistânî, **Ta'likât kâfiye alâ manzûmeti Nuhbeti'l-fiker fi fenni'l-hadîs ve'l-eser**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1283. 49 sayfa; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, II, 58.

¹²³⁶ Bağdatlı, **Hediyye**, I, 632; Kehhale, **Mu'cem**, VI, 199; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 387; İmamoglu, "Anadolu'da Usul Çalışmaları: Ramazan zâde Abdünnafî İffet", s. 325-336

¹²³⁷ Bağdatlı, **Hediyye**, II, 395; Bağdatlı, **İzah**, I, 254; II, 257, 260, 396; Kehhale, **Mu'cem**, IX, 304; XI, 11.

¹²³⁸ Musâcalızâde, **Minhâcü'n-necâh ila Mirâci'l-felah**, Süleymâniye, Zühdü Bey, 41; Tarsûsî, **Minhâcu's-sabâh tercemetü Minhâci'n-necâh**, Süleymâniye, Zühdü Bey, 41, Ferâizcizâde matbaası, 1307, 118 s; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 217.

¹²³⁹ Mehmed Şükrü, **Usûlü'l-hadis**, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1326; Cihan, Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümelere, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1975, sayı, 1, s. 131.

¹²⁴⁰ Mahmûd Esad Efendi, **Usûlü'l-hadîs**, Cemal Efendi Matbaası, İstanbul, 1316; Yazıcı, Emre, **Muhtasar hadis usulü tarihi ve Seydişehirî'nin Usûl-i hadisi**, Yasin Yayınevi, İstanbul, 2009.

¹²⁴¹ Akdağ, Eyyûp, "Rüştiye Okulları ve Kazancızâde Emîn Edîb'in Tuhfe-i Hulûsiyye fi Usûli'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye Adlı Hadis Usulü Ders Kitabı", **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2016, cilt: X, sayı: 10, s. 51-76.

¹²⁴² Dağîstânî, Ömer Ziyâeddin, **Es'ile ve ecvibe fi ilmi usûli'l-hadîs mürettebeten**, Hüdâvendigâr Vilâyet Matbaası, Bursa, 1307.

¹²⁴³ Şenburç, Muhammed Masum, "Osmanlı müelliflerinden Yusuf Zahir Efendi ve Usul-i Hadis'e dair eseri", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2004.

Daha önce herhangi bir kaynakta zikredilmeyen ve kütüphane koleksiyonlarında tarafımızdan tespit edilen *usûl-i hadîs* risâleleri ise şunlardır:

Muhammed Salâhî b. Ahmed Şâkir Adanavîzâde (ö. ?), *er-Risâletü's-Salâhiyye*.¹²⁴⁴ Fevzi Efendi (ö. ?), *Taksîm-i hadîs-i şerîf*.¹²⁴⁵ Hakkı Efendi (ö. ?), *Hamîdiye (Risâle fî usûli'l-hadîs)*.¹²⁴⁶ Gazanfer b. Cafer (ö. ?), *Haşiyetu Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*.¹²⁴⁷ Meçhûl, *Risale fî ma'rifeti ebvabi'l-hadis*.¹²⁴⁸

Ayrıca tabakât kitaplarında kendilerine usûl-i hadîs ile ilgili risâle atfedilen ancak kütüphanelerde tespit edemediğimiz müellifler ve eserleri ise şunlardır:

Molla Halil Siirdî (ö. 1257/1841), *Usûl-i Hadis, Zübdetü ma fî fetâve'l-hadîs*.¹²⁴⁹ Burdurî Halil Efendi (ö. 1269/1852), Aliyyü'l-Kârî'nin *Usûl-ü Hadîs*'ine *İrşâdü'l-Kârî* adı ile bir hâşiye yazmıştır.¹²⁵⁰ Nasirüddin Nebi b. Mürsel et-Tokâdî (ö. ?), *Kitâbu Fusûsi'l-mufassal fî ilmi't-tezkîr min nev'i'l-hadîs ve fenni't-tefsîr*.¹²⁵¹

II. Hadis Tahrici

Ali b. Hasan b. Sadaka el-Mısırî et-Temmânî'nin (ö. 1057), *İdrâkü'l-hakîka fî tahrîci ehâdisi't-Tarîka*¹²⁵² isimli eseri diyâr-ı Rûm'da yazılmış ilk ve en önemli tahrîc eseri olması

¹²⁴⁴ Müellif eserin ismi hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Kütüphane kataloğunda müellif Tunavîzâde, eser ise *Şerhu usûli'l-hadîs li'l-Birgivi* olarak verilmektedir. Eserin başlık kısmında *el-Mecmû'atü's-Salâhiyye* yazıldığından dolayı eseri *er-Risâletü's-Salâhiyye* olarak kaydettik. Müellif ismi ise (النروي الشهير باطنوى زاده) olarak yazıldığından dolayı müellifi Adanavîzâde olarak kaydettik. Adanavîzâde, **er-Risâletü's-salâhiyye**, Hüdâî Efendi, 179.

¹²⁴⁵ Fevzi Efendi, **Taksîm-i hadîs-i şerîf**, Âlem Matbaası, Dersâadet, 1310; Eserin görebildiğimiz tek nüshası Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Ali Rıza Hakses Koleksiyonu, 329'da bulunan matbu nüshadır.

¹²⁴⁶ Hakkı Efendi, **Hamîdiye (Risâle fî usûli'l-hadîs)**, Hacı Mahmûd Efendi, 752, s. 3b.

¹²⁴⁷ Zeytinoglu, 570, 63-93; Esad Efendi, 257, 109b-155b.

¹²⁴⁸ Meçhûl, **Risale fî ma'rifeti ebvabi'l-hadis**, Hüdâî, 1710; Bu eserin diyâr-ı Rûm'da erken dönemlerde yazılmış olması muhtemel olduğu, müellifini ve yazıldığı tarihi tam olarak tespit edemediğimiz için bu şekilde kaydettik. Bu risâlede usûl-i hadîs yirmi nev' olarak tertip edilmiştir.

¹²⁴⁹ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, II, 37.

¹²⁵⁰ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 300.

¹²⁵¹ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, II, 42.

¹²⁵² Ali b. Hasan b. Sadaka, **İdrâkü'l-hakîka**, Çorlulu Ali Paşa, 82; Kılıç Ali Paşa, 184; Süleymaniye Kütüphanesi Reşîd Efendi, 1237; Veliyyüddin Efendi, 1933, 1934; Eser üzerine bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Bkz. Ürkmez, Ahmed, Kadızadeler-Sivasiler tartışmalarının hadis ilmine etkisi ve İdraku'l-

bakımından kıymetlidir. Eser daha önce de değinildiği gibi Kâdîzâdeliler-Sivâsîler tartışmasının bir ürünüdür. Eserin müellif nüshası olan Çorlulu Ali Paşa Koleksiyonu nüshasının başında dönemin rütbeli âlimleri tarafından eserden övgü ile söz eden takrizler yazılmıştır. Bu takrizler Mustafa b. Mustafa, Mahremzâde Ahmed, Ahmed b. Abdurrahman, Abdullah b. Mustafa, Muhammed Ebussuud b. Abdürrahim el-Alevî eş-Şa‘rânî, Seyyid Muhammed Emin b. Sun(ullah), Mehmed İzzetî, Şaban b. Veliyyüddin, Memikzâde Mustafa b. Mehmed, Ebû Saîd, Sa‘dîzâde, [Şeyhülislam] Mehmed Bahâî, Abdurrahman el-Hüseynî’ye (Hüsnî) aittir.

Müellif mukaddimede *Fezâilu’l-hulefâi’l-erbaa* isimli risâlesini tamamlayınca bazı zühd ve ilim sahiplerinin kendisinden *Tarîkat-i Muhammediyye*’nin hadislerini tahriç etmesini istediklerini nakletmiş bunun üzerine eseri kaleme aldığını belirtmiştir. Mukaddimede *et-Tarîka*’da geçen hadislerle ilgili yaptığı açıklamalar onun hadis alanındaki vukûfunu göstermektedir. Âlimlerin terğîb ve terhîb konusunda tesâhül gösterdiklerini zikretmiş hatta mevzu olduğunu belirtmeden mevzû rivâyeti naklettiklerini ifade etmiştir. Hadislerin isnadlarının sahih, hasen, mürsel, munkatı mu‘dal olanlarını, müttehem ve zayıf râviyi, zayıf veya sika olarak nitelenmiş olanların hallerini, hadisi tahriç edenler tarafından sahih veya hasen olarak nitelenen ancak zayıf olanlarını, isnadında kezzâb ve veddâ‘ olduğu belirtilenleri zikredeceğini belirtmiştir.¹²⁵³ Müellif, hadislerin tahricini genellikle (كذا في جمع الجوامع الكبير) diyerek Suyûtî’nin *Cem‘u’l-cevâmi*’i ile *el-Câmi‘u’l-kebîr*’den ve *el-Câmi‘u’s-sağîr* şârihi Münâvî’den naklettiği görülmektedir. Ayrıca müellifin Türbiştî’nin *el-Mesâbih* şerhi, Tîbî’nin *Mişkât şerhi* (Çorlulu 82, 6a) gibi şerhleri kullandığı görülmektedir. İbn Hacer’in *Mişkât* (Çorlulu 82, 6b, 7a) ve *Mesâbih* tahriçlerini (Çorlulu 82, 6b) Takrîbüt-tehzi‘b’i (Çorlulu 82, 6b, 7a, 7b) Suyûtî’nin *el-Leâli’l-masnûa* (Çorlulu 82, 6b) İbn Abdilber’in *et-Temhîdi* (Çorlulu 82, 6b) Zeylaî’nin *Keşşâf* tahrici (Çorlulu 82, 6b, 7a) en-Nevevî’nin *el-Erbâin*’i (Çorlulu 82, 7a) Fîrûzâbâdî’nin *Sıfru’s-saâde*’si ((Çorlulu 82, 7a.)

Hakika örneği, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 2000; Ürkmez, “Ahmed, “Bir Muhalefet Aracı Olarak Tahric”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2004, cilt: II, sayı: 2, s, 87-106.

¹²⁵³ Ali b. Hasan b. Sadaka, *İdrâkü’l-hakîka*, Çorlulu Ali Paşa, 82, 2a.

Irakî'nin Tahrîcû'l-ihyâ'sını (Çorlulu 82, 8a) kullanması onun geç dönem hadis edebiyatını geniş ölçüde tanıdığını ortaya koymaktadır.

Şeyhülislam Bahâî Efendi (ö. 1064/1654), *İdrâku'l-hakîka*'ya yazdığı takrizde *et-Tarîka* müellifinin (İmam Birgivî) zayıf hadisleri serdetmesinde gerçekte bir beis olmadığını zira fer'î hükümleri aktarmadığını ve fikhî istinbatta bulunmadığını, onun bu hadisleri terğîb ve terhîb konularında getirdiğini bunda da bir sakınca olmadığını belirtmiştir.¹²⁵⁴

Şeyh Abdülkerim b. Veliyyüddin'in (ö. 1100/1689) *Câmiu'l-ehâdîsi'l-envâriyye ve'l-ahbâri'l-Mustafâviyye* isimli eseri, müellifin mukaddimede belirttiği üzere Kâdî Beyzâvî'nin tefsirinde geçen hadislerin tahrîcidir. Müellif, hadislerin tahrîcini genellikle Suyûtî'nin eserlerinden yapmaktadır¹²⁵⁵

Hanîf İbrâhim Efendi (ö. 1189/1775), *Gâyetü'l-merâm fî tahrîci ehâdîsi Şir'ati'l-İslâm* isimli eserinde Osmanlı döneminde çokça okunan eserlerden olan, tercüme ve şerhleri yapılan İmamzâde Muhammed b. Ebûbekir'in (ö. 573/1177) *Şir'atu'l-İslâm* isimli eserinin hadislerinin tahrîcini yapmıştır. Kaynaklarda bulamadığı dolayısıyla hakkında herhangi bir hüküm olmayan hadis sayısının ise 25 veya 26 olduğunu geri kalanının ise lafız veya mana ile rivayet bakımından sahih olduğunu belirtmiştir. Eserin zahriyesinde eserde muhaddislerin icma ile 11 veya 12 hadisin mevzû olduğu belirtilmiştir. Müellif, hadislerin tahrîcine işaret ederken ilk dönem kaynaklarının yanında genellikle Osmanlı döneminde yaygın olarak kullanılan *Mesâbîh* ve *el-Câmiu's-sağîr* gibi eserlerde bulunduğu işaret etmiştir. Hadisin kaynaklarına işaret edip ardından "*kezâ fî'l-câmi*" demesi hadisin kaynaklarını genellikle *el-Câmiu's-sağîr*'den naklettiğini göstermektedir. Hadis hakkında hüküm verirken de genellikle *el-Câmi'u's-sağîr* şârihi Münâvî'nin hadis hakkındaki hükümlerini zikretmiştir. Müellifin hadisin hangi lafızlarla hangi kaynaklarda zikredildiğini belirtmesi de risâlenin kıymetini artıran bir husustur.

¹²⁵⁴ Ali b. Hasan b. Sadaka, *İdrâkû'l-hakîka*, Çorlulu Ali Paşa, 82, 1a.

¹²⁵⁵ Hacı Mahmud Efendi, 6386; 1b-33a; Esad Efendi, 3632, 1b-38a; H. Hüsnü Paşa, 232; Yıldırım, "XVII. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2004, sayı: 14, s, 172.

Bandırmavî Hâmid Efendi'nin (ö. 1172/1759) *el-Bedru't-tâm fi tahrîci ehâdîsi Şir'ati'l-İslâm* isimli eseri vardır. Müellif, *Tanînu'l-mücelcelât* isimli eserinde kızı ile birlikte *Şir'atu'l-İslâm* okurken eserin hadislerinin tahrîcini yaptığını belirtmiştir. Ancak eserin herhangi bir nüshasına tesâdüf edilememiştir.

Himmâtzâde (ö. 1175/1761), *Tuhfetü'r-râvi fi tahrîci ehâdîsi'l-Beyzâvi*¹²⁵⁶ isimli eserinde İbn Hacer, Suyûtî, Zeylaî, Zekeriyâ el-Ensârî, Hafâcî, Rudânî'nin eserlerinden istifade ettiğini mukaddimede belirtmiş onlar için hangi rumuzları koyduğunu da açıklamıştır. Bu da daha çok Memlükler döneminde yazılan eserlere itimad ettiğini göstermektedir. Himmâtzâde'nin eserinin başında ulemanın takrizleri bulunmaktadır. Bunlar dönemin rütbeli âlimleri olan Rumeli Kazaskeri Mehmed Esad, Mehmed Sırrı-zâde, Rumeli Kazaskeri Mehmed Emin (Hayâtîzâde?), Rumeli Kazaskeri Ebu'l-Maarif Abdurrahman (Bâhir Efendi), Anadolu Kazaskeri Mehmed Kara Halil, Anadolu Kazaskeri Abdullah Efendi (Vassâf), (İstanbul kadısı) Dürrizâde Mustafa Efendi (ö. 1188/1775), (İstanbul kadısı) Seyyid Murtezâ (ö. 1171/1758) gibi âlimlerle irtibatı kendisinin devlet ve ulemâ nezdinde itibar gördüğünü göstermektedir. Sultan I. Mahmud'a ithaf ettiği eserinde bazı ihvanın kendisinden Beyzâvi'nin hadislerini tahriç etmesini talep ettiklerini söylemektedir.¹²⁵⁷

Usûlle ve tahriçle irtibatlı olan bu eserlerin haricinde tabakâtla alakalı bazı eserler de bulunmaktadır. Bunlardan İsmâil b. Muhammed Aydîni'nin (ö. 1057/1647) *Esmâu ricâli'l-hadîs* isimli bir eseri vardır.¹²⁵⁸ Eserin ismi mukaddimede *Esâmi'r-ruvât* olarak geçmektedir. Müellif özellikle Kirmânî'nin *Sahîh-i Buhârî* şerhi *el-Kevakibü'd-Derari*'den hıfz ve zabt yönünden halelden masûn olan râvileri istihraç ettiğini belirtmiştir. Râvileri alfabetik olarak sıralamıştır.

¹²⁵⁶ Hacı Selim Ağa, 153; Ayasofya, 462; Esad Efendi, 280.

¹²⁵⁷ Himmâtzâde, *Tuhfetü'r-râvi*, Ayasofya, 462, 1b.

¹²⁵⁸ İsmâil b. Muhammed Aydîni, *Esmâu ricâli'l-hadîs*, Kadızâde Mehmed, 556, 152b-174b; Kehhale, *Mu'cem*, II, 290.

Abdülkerim İbni Veliyyüddin (ö. 1057'den sonra ?) *Müzilü'l-iştibâh fi esmâi's-sahâbe* isimli eserini sahabe isimlerinin karışmasından ötürü telif ettiğini zikretmiş, sahâbileri alfabetik olarak sıralamıştır.¹²⁵⁹ Eserin ferağ kaydının tarihi 1057/1647'dir.

b. Hadis Şerhleri

I. Tam Şerhler

Osmanlı döneminde hadis şerhleri olarak bir eserin baştan sona şerh edilmesi az rastlanılan bir durumdur. Zira medrese eğitimi, resmî görevler gibi nedenler başta olmak üzere çeşitli nedenlerle bir eserin tamamının şerh edilmesi nadirdir. Bunun bir sebebi şerh yazılmasına ihtiyaç duyulan eserlerin geniş şerhlerinin -Osmanlı döneminin hemen öncesinde ve ilk yıllarında ansiklopedik eser telifinin öne çıktığı- Memlukler döneminde yazılmış olmasıdır. Nadiren de olsa bir eseri baştan sona şerh eden eserler, ya geç dönemde yazılmış eserler üzerine yapılmış ya da ilk dönem eserlerini farklı zaviyelerden bakarak şerh etmek olmuştur.

Osmanlı döneminde hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Vecîhüddin Ömer b. Abdülmuhsin el-Erzincânî (ö. 743/1342) İmam Sağâni'nin *Meşârikü'l-envâr*'ını *Hadâikü'l-ezhâr fi şerhi Meşâriki'l-envâr* ismiyle şerh etmiştir.¹²⁶⁰ Eserin Türkiye kütüphanelerinde on altı nüshası bulunmaktadır. Osmanlı döneminde *Meşârik* okumaları yaygın olduğu için nispeten ulema tarafından kullanılmıştır. Ancak özellikle İbn Melek'in şerhinden sonra diğer eserler onun gölgesinde kaldığı için çok fazla yaygınlaşmamıştır.

Meşârik'in en önemli şerhlerinden bir diğeri de Ekmeleddin el-Babertî'nin *Tuhfetu'l-ebâr*'ıdır. Diyâr-ı Rûm'da yetişip Mısır'da ikâmet eden Bâbertî, Osmanlı coğrafyasını eserleri ve düşüncesiyle etkilemiş bir âlimdir. Osmanlı döneminde İbn Melek'in şerhinden

¹²⁵⁹ Abdülkerim İbni Veliyyüddin, *Müzilü'l-iştibâh fi esmâi's-sahâbe*, Esad Efendi, 1710; Hacı Mahmûd Efendi, 651; Reşid Efendi, 680; Nûruosmâniye, 1211; Bağdatlı, *İzâhu'l-meknûn*, II, 471.

¹²⁶⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1689.

sonra kendisinden en fazla faydalanılan eserlerdendir. *Meşârik* yazmalarında “*Şeyh el-Ekme*” diyerek alıntılar yapılmıştır.

İbn Melek’in (821/1418), *Mebâriku’l-ezhâr fi şerhi Meşâriki’l-envâr* isimli eseri ise Osmanlı döneminde hadis alanına yazıldığı tarihten son dönemine kadar damga vurmuş en önemli eserdir. *Meşârik* tedrisatının en önemli kaynağıdır. *Meşârik*’in Osmanlı döneminde yapılan tercümelere aslında İbn Melek’in *Mebârik*’inin tercümesidir.

İbn Melekzâde Muhammed Efendi, Muhammed b. Abdüllatîf b. İbn Melek (ö. 854/1450) İbn Melek’in oğludur. *Mesâbih*’e şerh yazmıştır.¹²⁶¹ İbn Melekzâde, şerhinde *Mesâbih* üzerine geniş ve orta hacimli birçok şerhin bulunduğunu ancak bazı ihvânın kendisinden bazı fevâidi hal tariki üzere cem eden bir şerh yazmasını talep ettiğini belirterek şerhin yazılış amacını açıklamıştır. *Şerhu Mesâbihi’s-sünne*’nin kime ait olduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bursalı Mehmed Tahir, *Muhammed Efendi (ö. 854/1450) ’nin mahdumu olup Hafîd-i İbni Melek şöhretiyle benâm olan Abdurrahman Efendi ’nin de ilm-i hadîsten Mesâbih şerhi vardır* demektedir.¹²⁶²

Molla Gurânî’nin (ö. 893/1488), *el-Kevseru’l-cârî ilâ riyâdi sahîhi’l-Buhârî* isimli *Sahîh-i Buhârî* şerhinde ricâl ve nüsha farklılıkları gibi konularda İbn Hacer ve Aynî’nin şerhini aşamadığı ancak bab başlıklarıyla hadis metni arasındaki münasebet lügat, mantık ve usûl-i fıkıh gibi ilimleri kullanarak farklı bir bakış açısı kazandırdığı dile getirilmiştir.¹²⁶³ Taşköprizâde birçok yerde Kirmânî ile İbn Hacer’e itiraz ettiğini belirtmektedir.¹²⁶⁴

Abdurrahim el-Abbâsî (963/1556), *Feyzü’l-bârî fi şerhi garîbi Sahîhi’l-Buhârî* isimli eserinde ise isnâdları hafzetmiş, eserini sadece lügat yönünden Sahîh’teki garîb kelimelerin açıklamasına hasretmiştir. Bir nevi Sahîh-i Buhârî sözlüğü mâhiyetini taşıyan eser diyâr-ı Rûm’da yazılmış ikinci *Sahîh-i Buhârî* şerhi olması bakımından önemlidir. Molla Gurânî ile

¹²⁶¹ Ayasofya 728; Çorlulu Ali Paşa, 124 II. cilt; 125 I. cilt; 126; Laleli, 573, I. cilt; 574 II. cilt; 575, II. cilt; Laleli 576 tek cilt; Esad Efendi, 437.

¹²⁶² Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 220-221.

¹²⁶³ Ayaz, “Molla Gurânî”, s, 432.

¹²⁶⁴ Taşköprizâde, **eş-Şekâik**, s, 87.

Abdurrahim el-Abbâsî'nin Memluk Kâhire'sinde hadis ilmîni alıp diyâr-ı Rûm'a geldikten sonra eserlerini ricâl ilmîni terkedip mantık ve dil ilimleri ağırlıklı telif etmiş olmaları diyâr-ı Rum'da hadis tedrisinin kendine has bir kimlik kazanacağını gösteren ilk işaretleri olmalıdır.¹²⁶⁵ Nitekim diyâr-ı Rûm'da hadis usûlü ve ricâl ilimlerinin örneklerine özellikle bu ilk dönemde rastlamak pek mümkün görünmemektedir.

Atûfî'nin (ö. 948/1541) *Keşfu'l-Meşârik* isimli eseri Osmanlı döneminde Saray'da bulunan ve Kâhire/Hicaz gibi bölgelerle ilmî irtibata geçmemiş bir diyâr-ı Rûm âliminin eseri olması bakımından kıymeti hâizdir. Aynı zamanda vâiz olan Atûfî'nin şerhine bu kimliği yansımıştır.¹²⁶⁶ Eserinde kendisinden önce yazılmış Meşârik şerhlerini kaynak olarak kullanmış ancak bazı şârihlere tenkitler yaptığı da olmuştur. Müellifin daha önce yazılmış *Sahîh-i Buhârî* şerhlerini kullanmadığı tespit edilmiştir.¹²⁶⁷ Bunun sebebi henüz o dönemde İbn Hacer gibi âlimlerin talebelerinin İstanbul'a gelmiş olmasına rağmen Kâhire/Memluk hadis ilmî birikiminin diyâr-ı Rûm'a taşın/a/mamış olmasıdır. Kanaatimizce diyâr-ı Rûm uleması için bu durumu bir noksanlık olarak değerlendirmek doğru değildir. Zira ulemâ bu durumu kasden tercih etmiş farklı bir ilmî birikimi tevârüs ederek farklı bir yorum getirmiştir.

Şeyhzâde'nin (ö. 950/1543) *Şerhu Meşâriki'l-envâr* isimli *Meşârik* şerhi, lügat bakımından açıklayıcı bilgiler içermesi yönüyle kıymetlidir. Örneğin Şeyhzâde; *Meşâriku'l-envâri'n-nebeviyye min sıhahi'l-ahbâri'l-mustafâviyye* isimdeki *el-mustafâviyye* kullanımının doğru olmadığını doğru olanın *el-Mustafîyye* olduğunu izah etmektedir.¹²⁶⁸ Ancak Şeyhzâde'nin şerhinin en belirgin özelliği ahkâma teallük eden hadislerin sonunda Ebû Hanîfe'nin ve Hanefî mezhebinin o konudaki görüşlerini zikretmeye çalışmasıdır. Hadisler okunurken Hanefî mezhebinin uygulamalarıyla farklılık gösterebilen rivâyetlerle ilgili erken sayılabilecek dönemde yaptığı çalışma, Hanefî mezhebi düşüncesi içerisinde hadislerin şerhi konusunda verilmiş önemli bir örnektir.

¹²⁶⁵ Atıf Efendi, 529; Ragıp Paşa, 299; Hamidiye, 298-299.

¹²⁶⁶ Yağcı, Hızır, "Hayreddin Hızır Atûfî'nin Keşfü'l-Meşârik adlı eserinin tahkik ve tahlili", Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya, 2017, s. 133.

¹²⁶⁷ Yağcı, Hızır, "Hayreddin Hızır Atûfî", s. 132.

¹²⁶⁸ Şeyhzâde, *Şerhu Meşâriki'l-envâr*, Ayasofya, 714, 14b.

Mekke Müftüsü olan Pîrîzâde İbrâhim b. Hüseyin (ö. 1099/1688) İbn Allân ve Hafâcî'nin talebesi olmuştur. Muvatta'ın İmam Muhammed eş-Şeybânî rivâyeti üzerine yazdığı *el-Fethu'r-Rahmânî* isimli şerh, Bâbilî'nin Kâhire'den Hicaz'a gittiği ve Hicaz'da hadis tedrisinin arttığı döneme denk gelmektedir.¹²⁶⁹

Yusufefendizâde'nin (ö. 1167/1754) *Necâhu'l-kârî* isimindeki *Sahîh-i Buhârî* şerhi ise Osmanlı döneminde Hicaz ve Şâm'a gidip hadis eğitimi almadan yazılan bir şerh olması bakımından önemlidir. Hicaz'dan hadis icâzetleri alıp Ayasofya şeyhi olarak atanan ve burada hadis dersleri veren Süleymân Fâzıl Efendi'nin talebesi olan Yusufefendizâde'nin bu eseri yazmasındaki ana sebep Enderûn-ı Hümâyûn'da yaptığı *Sahîh-i Buhârî* dersleridir. Bunda da dönemin padişahı III. Ahmed'in etkisi görülmektedir.¹²⁷⁰

Kemâhî'nin (ö. 1171/1758) *Muvatta'*ın İmam Muhammed rivâyetinin şerhi olan *el-Müheyya fî keşfi esrâri'l-Muvatta'* isimli eseri diyâr-ı Rûm'da yazılmış bir *Muvatta'* şerhi olması bakımından son derece önemlidir. Müellifin Mekke ve Kâhire yolculuk yaptığı zikredilmiştir.¹²⁷¹ Bu yolculuklarında edindiği ilmî birikimin esere yansıdığı söylenebilir. Her ne kadar Müheyya ile ilgili çalışmalarda eserin kaynakları olarak Musannefler, Mu'cemler, Müsnedler ve ilk dönem hadis ve rical eserleri zikredilse¹²⁷² de yaptığımız karşılaştırmalarda eserin büyük ölçüde Muhammed b. Abdülbâkî ez-Zürkânî'nin (ö. 1122/1710) *Ebhecü'l-mesâlik bi-şerhi Muvattâ'i'l-İmâm Mâlik* isimli eserinden faydalanılarak yazıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla müellifin yaptığı ilim yolculuklarında Zürkânî'nin mezkûr eserini mütalaa ettiği ve orada edindiği birikimi Muvatta'ın İmam Muhammed rivâyetine yansıttığı görülmektedir. Her ne kadar eser daha önce yazılan bir şerhe dayansa da vâiz olan bir âlimin diyâr-ı Rûm'a Hicaz ve Kâhire'de edindiği hadis bilgisini taşıması bakımından önemlidir. Dönemin kaynak gösterme açısından usûlüne aykırı olmayan bu durum diyâr-ı

¹²⁶⁹ Pîrîzâde İbrahim, **Fethu'r-Rahmânî**, Yusuf Ağa Ktp., 173; Muhibbi, **Hulâsatu'l-eser**, I, 19-20; Abdullah Muhammed el-Habeşî, **Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî**, III, 1993; Kandemir, Yaşar, "Muvatta", **DİA**, XXXI, 417.

¹²⁷⁰ Tobay, "Yusufefendizâde", s, 87.

¹²⁷¹ Yıldırım, "Kemâhî", s, 198.

¹²⁷² Yıldırım, "Kemâhî", s, 210-220; al-Zeidan, Abdullah, "Osmanlı muhaddisi Kemahlı Osman b. Yakub (ö. 1171/1757) ve el-Muhayyâ adlı Muvatta şerhi", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2010.

Rûm'da hadis tedrisi ve telifi açısından 18. yüzyıldaki Hicaz, Şam ve Mısır ulemâsı ile irtibatın bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca müellifin Ebû Hanîfe'nin müsnedi üzerine *Tenvîrû's-sened fî izâhi rumûzi'l-müsned* isimli bir çalışmasının olduğu zikredilmiştir.¹²⁷³

II. Kısmî Şerhler

Osmanlı döneminde hadis tarihi açısından söylenebilecek en önemli konu medrese eğitim sisteminin daha önce değinilen rütbelere göre tasnifi ve kısa süreli mertebe atlayarak ilerleme durumudur. Bu durum bulunulan medresede bir eserin baştan sona bitirilmesi değil başından bir miktar veya seçme usulle yapılan tedrisi/şerhine yol açmıştır. Bu yüzden Osmanlı döneminde bir hadis eserinin baş tarafından bir miktarının şerhedilmesi yaygın bir durumdur. *Sahîh-i Buhârî*'nin Molla Lutfi, Kemalpaşazâde, Taşkoprîzâde tarafından yapılan şerhleri bu örneklerdendir. Bu şerhlerde müellifler *Sahîh-i Buhârî*'nin ilk kısmını tercüme etmişlerdir. Ancak bu eserler Osmanlı dönemi diyâr-ı Rûm âliminin hadisleri hangi açılardan yorumladığı, hangi konulara ağırlık verdiği gibi konuları vuzuha kavuşturması açısından önemlidir.

Erken dönem diyâr-ı Rûm ulemâsından olan ve soyunun dayandığı Fahreddin er-Râzî ile sonraki dönem neslinden gelen Zenbilli Ali Efendi arasında Osmanlı ilim düşüncesine etki eden âlimlerden olan Cemâleddin el-Aksarâyî (791/1388-89) *el-Es'ile ve'l-ecvibe* isimli eserinin önemli bir kısmını hadis ilmi ile ilgili açıklamalara ayırmıştır. Soru-cevap şeklinde yazılan ve ilk babta tefsir, ikinci babda hadis ilmi ile alakalı sorular cevaplanan "*Müşkilü'l-hadis*" alanına dâhil edilebilecek olan bu eserde Aksarâyî, birbiriyle çekişkili gibi görünen hadislerin arasını cem edip şerh etmeye çalışmıştır.¹²⁷⁴

¹²⁷³ Macit, Yunus, "Osmanlı İmparatorluğu gerileme döneminde hadis çalışmaları", s, 261.

¹²⁷⁴ Farsça kaleme alınan bu eserdeki lügat ve dirayet açısından ele alınan hadisler şunlardır:

1. Cibrîl hadisinde geçen iman, islam kavramları ile cariyenin efendisini doğurması gibi ifadelerin manası.
2. İmanın yetmiş küsur şube olmasının anlamı
3. Müslüman Müslümanın elinden ve dilinden selamette olmasının açıklanması
4. Halâvetü'l-îmân nedir?
5. Hz. Peygamber'e itaat konuları

Musa bin Affan bin Mürsel el-Aydını er-Rumi el-Kudsî et-Tirevî'nin (ö. 795'ten sonra), *Fevâidu'l- Kulüb* isimli eseri *Mesâbih*'in "kitâbu'l-buyu'a" kadar olan kısmının şerhidir. Müellif, *Mesâbih*'i okuduktan sonra manalarının kapalı olmasından dolayı eseri şerh etmeye karar verdiğini, 784/1382-83 senesinde de muhtasar bir şerh yazdığını söylemektedir.

6. Üç kişiye iki ecir vardır, ehl-i kitap olup peygamberine inanan sonra iman eden, efendisinin ve rabbinin hakkını yerine getiren köle, cariyesini yetiştirip onunla evlenen kişi hadisinde önceki peygamberine inanan kişinin yani mensûh dinin peygamberine iman eden kişinin nasıl iki ecir alacağı konusu
7. Ben dehr'im (zaman) hadis-i kudsîsinin anlamı
8. Büyüklük izârım (Kibriyâ), azamet ridâm, hadisinin istiâre mi teşbih mi olduğu konusu.
9. Muaz'dan rivâyet edilen; Ya Muaz Allah'ın insanlar üzerindeki hakkı insanların Allah üzerindeki hakkı nedir biliyor musun? hadisi.
10. Günah işlerken imanın kişiden çıkması ve o amelden sonra geri dönmesinin tevili.
11. Küçük yaşta ölen çocuklar ile kâfirlerin ölen çocuklarının durumu.
12. İlk yaratılanın kalem ve Hz. Peygamber'in nuru olduğuna dair rivayetlerin tevili.
13. Rukyenin Allah'ın kaderinden bir şeyi geri çevirip çeviremeyeceği.
14. İsrail oğullarından rivâyet edilmesinin cevazı ile Musa (as) hayatta olsaydı bana ittiba ederdi hadisinin tevili.
15. İlim öğrenmenin her Müslümana farz olması herkesin altından kalkamayacağı bir durum olabileceğinden bunun nasıl anlaşılması gerektiği.
16. Temizlik imandandır ve melekler içinde suret ve köpek bulunan eve girmez hadisleri ile sizin yanınızdan ayrılmayan melekler konusunda Allah'tan korkun ve onlardan hayâ ediniz hadislerinin tevili.
17. Temizlik açısından elbisenin yerde sürünmesinin mahzurunun olmadığını bildiren hadis ile fıkıh kitaplarında geçen necasetin pis olmasının tevili.
18. Cuma guslünün vucûbiyetini bildiren hadisin tevili.
19. İki ezan arasından namaz vardır (üçüncü tekrarda dileyen için) hadisindeki ezanın hakikat anlamında mı yoksa ezan ile kamet anlamında mı kullanıldığı konusu, ikisi de ezan olsa hadiste geçen "dileyen için" sözünün müşkil olacağı, kamet olduğunda ise akşam namazında sünnet kılınmamakta olduğundan bunun tevili.
20. Akşam namazında Hz. Peygamber'in Araf süresini okuması.
21. Hz. Peygamber'den gelen insanlar öldükleri elbise ile ba's olunurlar hadisi ile insanlar uryan olarak haşr olunurlar hadislerinin tevili (ilk hadiste öldükleri elbise takva elbisesidir.)
22. Ölüye ehlinin ağlamasından dolayı azab edilir hadisi ile kimse kimsenin günahını yüklenemez ayetini tevili.
23. Mü'minin her mübah amelinden dolayı sevap alması.
24. Devenin yirmi beşe ulaştığında iki yaşında dişi deve zekat verir hadisindeki (انثى) kelimesinin gelmesindeki amacın ne olduğu, (إذا بلغت الأبل خمساً و عشرين ففيها بنت محاض انثى لفظ انثى چه فائده)
25. Cimrilik ve kötü ahlakın müminde birleşmeyeceği ile cimrilik ve imanın bir kalpte birleşmeyeceği hadisleri,
26. Bir kadının kocasının izni olmadan evinden infak yapmaması gerektiği ile eğer infak ederse sevabının yarısı kadınıdır hadislerinin tevili.
27. Hz. Peygamber'in masum olduğu halde günde yüz kere istiğfar etmesinin anlamı.
28. Kutsî hadiste rivayet edilen kulların nafilâ işleyerek Alla'a yaklaşmaları ve Allah'ın kulun işiten kulağı gören gözü olmasının anlamı.
29. Hangi sadakanın daha hayırlı olduğu.
30. Oruçlunun iki sevincinin olmasının manası.
31. Zilhiccenin ilk on günü oruç tutmanın fazileti ile Hz. Aişe'nin Efendimizi zilhiccenin on gününde oruçlu iken görmediğini bildiren hadislerin tevili.
32. Bütün günleri oruçlu geçirmek ile Arefe günü oruç tutulması ve tutulmamasını bildiren hadislerin tevili.
33. Yasin süresinin Kur'ân'ın kalbi olmasının anlamı.
34. Zilzal süresinin Kur'an'ın yarısı olması.
35. Kâfirûn süresi, ihlas sûreleri ile ilgili rivâyetlerin manası.
37. Duanın ibadet olduğunu bildiren hadisin anlamı.
38. Hamd ve şükür arasındaki fark. Bkz. Aksarâyî, **el-Es'ile ve'l-ecvibe**, Ayasofya, 70.

793/1390-91 senesinde kendi şerhinin de kapalı yerlerinin olmasından dolayı *Mesâbih* üzerine yapılan şerhlerin açıklamalarını da cem ettiği şerhini yazmaya başlamıştır. Şerhinde kendinden önce yazılmış *Mesâbih* ve *Meşârik* şerhlerinden faydalanmıştır. Hadis kaynaklarının haricinde Tahâvî ve Kudurî'den de faydalandığını belirtmiştir. Şerhine, hadis ıstılahlarını anlattığı kısa bir mukaddimeyle başlamış, 795/1392-93 senesinde Mısır'da Şeyhûniyye Medresesi'nde tamamlamıştır.¹²⁷⁵ Kütüphane kataloglarında *Muntehâbât min şerhi Mesâbihi's-sünne el-müsemma bi-fevâidu'l-kulûb* olarak kaydedilen risale müellifin şerhinin hadis usulüne dair mukaddimesinin ayrı yapılmış bir istinsâhidir.¹²⁷⁶

Kutbuddin Muhammed b. Muhammed el-İznîkî (ö. 821/1418), Begâvî'nin *Mesâbihü's-sünne'sini Telfikâtü'l-mesâbih* [*Tevfikâtu'l-Mesâbih*] ismiyle şerhetmiştir. İznîkî, babların altında ilk olarak hadisleri serdetmiş daha sonra zahîrî olarak teârûz ettiğini düşündüğü hadisleri ele almıştır. İlk olarak İmân babında, imânın ne olduğunu belirten rivâyetleri sıralamış ve arkasından teârûzları tek tek göstererek yorumlamıştır. Cibrîl hadisindeki tarifi rivâyet ve delâlet bakımından daha kuvvetli olduğuna işâret etmiştir. Emâneti olmayanın imânı yoktur, imân yetmiş küsur şubedir, Hz. Peygamber'i herşeyden çok sevmeden imân etmiş olunamayacağı gibi imânın ne olduğu ile ilgili nakledilen hadislerin imanın kuvveti, kemâli ve semeresine işâret ettiğini belirtmiştir. İmân-amel tartışmaları bağlamında yorumladığı hadisleri ehl-i hadis, mu'tezile, hâriciyye, cebriyye, kaderiyye, râfiziyye gibi fırkaların yanlış yorumladığını belirtmiştir. Adûdüddin el-Îcî'nin *el-Mevâkıf*, Kâdî el-Beyzâvî'nin *et-Tavâli'* gibi kelama dâir eserlerden alıntılar yapmıştır.¹²⁷⁷ İmânın amelden bir cüz olup-olmaması, kadere imân, namazı terkedenin küfre düşüp düşmediği gibi konularda yaptığı açıklamalar eserin kelimî konulara ağırlık verdiğini göstermektedir. Ayrıca ele aldığı konularda yer yer Şâfî ve ehl-i hadis âlimlerini eleştirmesi de İznîkî'nin şahsında diyâr-ı Rûm ulemâsının düşüncelerini yansıtmaları bakımından önemlidir.

¹²⁷⁵ Musa b. Affân, *Fevâidu'l-kulûb*, Fatih, 970, (Müellif nüshası); Esad Efendi, 390; Veliyyüddin Efendi, 757.

¹²⁷⁶ Yazma Bağışlar, 1845.

¹²⁷⁷ İznîki, *Tevfikâtu'l-mesâbih*, Ayasofya, 476, 4b, 15a.

Musannifek (ö. 875/1470), *Şerhu'l-Mesâbih*'de İmam Begavî'nin *Mesâbih*'ini, Hz. Peygamber'in işaretini üzerine, Karamanoğlu sultanı için Konya'da 850 senesinde şerhetmiştir.¹²⁷⁸ Daha sonra İstanbul'a gelen Musannifek eserin kendi hattı olan tek nüshasını Fatih Kütüphanesi'ne vakfetmiştir. Eserinin girişinde *Mesâbih* ve *Kütüb-i sitte* imamı hakkında bilgiler vermiş onları ve eserlerini tanıtmıştır. Ayrıca eserin girişinde hadis usulüne dair bazı malumatlar vermiştir. Hadis usûlü istilâhlarının bazılarını açıklamıştır. Hadis uydurma ve mevzû hadis konusunda nispeten daha uzun durmuş ve konu ile ilgili bilgiler vermiştir. Musannifek'in verdiği bilgiler kendisinden önceki *Mesâbih* şerhlerinden istifade ettiğini göstermektedir. Eser sadece *Mesâbih*'in "*Kitâbu'l-îmân*" kısmının şerhi olarak değerlendirilebilir. Şârih "*Kitâbu'l-ilme*" giriş yapmıştır, ancak iki sayfa sonra eser nihayet bulmaktadır.

Molla Lutfi, Lütfullah b. el-Hasan et-Tokâdî (ö. 900/1495), "*Sahîh-i Buhârî*'nin bazı mevzularına talikat yazmıştır"¹²⁷⁹ şeklinde tanıtılan eseri *Talikat ala evâili Sahîhi'l-Buhârî* isimli eseridir. Eser *Sahîh-i Buhârî*'nin ilk kısmının şerhidir. Eser Kirmânî'nin el-*Kevâkibü'd-derârî* isimli şerhinin ilgili kısmının özeti mahiyetindedir.¹²⁸⁰

Muhammed Şah b. Muhammed b. Hasan er-Rûmî (ö. 939/1533), *Sahîh-i Buhârî*'nin *Sülâsiyyât*'ını şerhetmiştir. Şârih, *Sahîh-i Buhârî*'de bulunan 22 hadisin isnaddaki râvî isimlerini, hadis metinlerini, garib kelimelerini, fikhî hükümlerini ve sebab-i vürûdunu açıklamıştır. Râvî isimlerinin tek tek okunuşlarını zabt etmesi ve râvîler hakkında bilgiler vermesi yönüyle Osmanlı dönemi musannefâtı içerisinde önemli bir yere sahiptir. İbn Battal, Şeyh Ekmeleddin (32b), Nevevî (55b, 61b, 63a, 67a), Kirmânî, (61b), Teftazânî, (74a) gibi âlimlerden alıntılar yapmıştır. Özellikle Hz. Peygamber'in yasaklamaları, vücûb lafzıyla gelen ibârelerin ne anlam ifade ettiği, nesh gibi konular etrafında uzunca açıklamalar

¹²⁷⁸ Musannifek, *Şerhu'l-Mesâbih*, Fatih, 966, 2b; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1699.

¹²⁷⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 554.

¹²⁸⁰ Kepenek, Muhammed Yakup, "Molla Lutfi'nin "Talikat alâ Evâili Sahîhi'l-Buhârî " Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne Üniversitesi SBE, Edirne, 2018, s. 60.

yapmıştır. (v. 70-85) Nüshanın başında Muharrem 915/Mayıs 1509 tarihinde kaleme alındığı belirtilmiştir.¹²⁸¹

Şeyhülislâm Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534), İmam Begavî'nin *Mesâbih*'ini¹²⁸² ve *Meşâriku'l-envâr*'i¹²⁸³ şerh ettiği belirtilmişse de bu şerhlerin nüshaları tespit edilebilmiş değildir. Ayrıca Kemalpaşazâde'nin *Şerhu'l-cami'i's-sahih*, isimli eserinin olduğu zikredilmiştir.¹²⁸⁴ Ancak bu eser, *Sahih-i Buhârî*'nin “*Bâbu keyfe kâne bed'u'l-vahy*” isimli babının ilk bölümünü şerhettiği risâledir.¹²⁸⁵ Kâtip Çelebi'nin “*Sahih-i Buhârî'nin bazı mevzularına talikat yazmıştır*” dediği eser de bu risale olmalıdır.¹²⁸⁶ Kemalpaşazâde özellikle niyet hadisini uzunca bir şekilde şerh etmiştir. Osmanlı dönemi için erken sayılabilecek bir zamanda diyâr-ı Rûm ulemâsının *Sahih-i Buhârî*'ye bir nasıl bir şerh yazabileceğinin örneğini göstermiştir. Çok uzun ele alındığı için risale “*İnneme'l-a'mâlu bi'n-niyyât*” hadisinin şerhi niteliğindedir. Kemalpaşazâde risâlede hadis usûlüyle ilgili olarak tahdis sîgaları hakkında bazı bilgiler vermiştir.¹²⁸⁷

Kemalpaşazâde'ye nispet edilen bir diğer şerh de *el-Fevâidü'l-mutraatu'l-hiyâz fi şerhi kitâbi'r-Riyâz*'dir. 2014 yılında Katar'da neşredilen eserin itimad ettiği tek yazma Arif Hikmet Bey Kütüphanesi'nde 476 numarada bulunan h. 997 tarihli nüshadır. Neşirde yer alan yazmanın fotoğrafından anlaşıldığına göre yazmanın üzerinde Kemalpaşazâde'ye ait olduğu ifade edilmektedir. Muhakkik, nüshanın Kemalpaşazâde'nin müellif nüshasından menkûl bir nüsha olduğunu sonundaki mukabele kaydına dayanarak ifade etmektedir. Müellifin eseri yazdığı tarih h. 936 olarak ifade edilmiştir.¹²⁸⁸ Muhakkikler, müellifin şeyhimiz diye bahsettiği “*Şeyhüna el-Hafız Nâsiruddin Muhammed b. Ebi Bekr Abdullah b. Muhammed*” ile “*Kâle Şeyhuna el-İmâm Ebu'l-Feth el-Merâgî fesehallahu fi müddetihî*” ifadelerinden

¹²⁸¹ Muhammed Şah, *Şerhu sülâsiyyâti Buhârî*, Musalla Medrese,74; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, II, 16.

¹²⁸² Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zünûn**, II, 1699.

¹²⁸³ Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zünûn**, II, 1689.

¹²⁸⁴ Bağdatlı, **Hediyye**, I, 141

¹²⁸⁵ Fatih, 5381, 1b-12a.

¹²⁸⁶ Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zünûn**, I, 554.

¹²⁸⁷ Kemalpaşazâde, Fatih, 5381, 2a-2b.

¹²⁸⁸ Kemalpaşazâde, *el-Fevâidü'l-mutraatu'l-hiyâz fi şerhi kitâbi'r-riyâz*, Muhakkikin önsözü, I, 63, 76.

şeyhlerinden nakilde bulunduğunu bunun da kitabın Kemalpaşazâde'ye nispetinin delili olduğunu belirtmiştir.¹²⁸⁹ Bu iki âlimin Kemalpaşazâde'nin hocası olduğunu ispatlayan bir nakil belirtmemişlerdir. Ayrıca, daha önce hiçbir tabakât ve literatür eserinde eserin Kemalpaşazâde'ye aidiyeti ile ilgili bir bilginin olmamasını sorun olarak görmemişlerdir. Eserin yazma nüshasını tetkik imkânımız olmadığı için kesin bir şey söylemek mümkün olmasa da eserin Kemalpaşazâde'ye aidiyeti mümkün görünmemektedir. Aynı zamanda müellif kendi kaynaklarını zikrettiği mukaddimede¹²⁹⁰ h. 8. asır ve önceki dönem âlimlerinin eserlerini zikretmiştir. Eser h. 10. asrın ortalarında vefat eden İbn Kemalpaşa'ya ait olsaydı, Memlukler döneminde özellikle h. 9. asırda yazılan ansiklopedik hadis şerhlerini kullanması beklenirdi.

Taşköprîzade'nin (ö. 968/1561) *Risale müteallika bi-Sahihî'l-Buhari ve Şerhi'l-Kirmani* isimli eseri *Sahih-i Buhârî* okunurken tutulan bir varaklık kısa bir notu andırmaktadır. Taşköprîzâde, diyâr-ı Rûm ulemâsının tavrına uygun olarak (باب كيف كان) ile başlayan *Sahih*'te bâb kelimesinin nasıl okunacağı ile ilgili bazı bilgiler üzerinde durmuştur.¹²⁹¹

Dursunzade Abdullah Feyzi Efendi İstanbulî, (ö. 1019/1610)¹²⁹² *Tuhfetü'l-hesnâ fi şerhi alâ miyeti hadis min Meşâriki'l-Envâr* isimli bir şerh kaleme almıştır. Müellif Edirne'de Atik İbrahim Paşa Medresesi'nde nâkil-i hadîs olarak vazife yaparken İbn Melek ve Bâbertî şerhlerinden faydalanarak hadis tedrisi yaptığını daha sonra üst medreselere yükseldiğini ve Üsküdar kadısı iken *Meşârik*'ten yüz hadisi zikredilen iki şerhten izahlarla şerh ettiğini

¹²⁸⁹ Kemalpaşazâde, *el-Fevâidü'l-mütraa*, Muhakkikin önsözü, I, 64.

¹²⁹⁰ Müellif hangi kaynaktan nakilde bulunuyorsa naklin başına o kaynağın mukaddimede belirttiği rumuzunu eklemiştir. Müellif mukaddimede eserini kaleme alırken temel olarak Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr'in *Tefsîr*'ine itimad ettiğini ve bunun için rumuza gerek olmadığı ifade ettikten sonra verdiği kaynaklar ve rumuzları şunlardır: Râzî, *Tefsîr-i Râzî* (م), Nevevî, *Şerh-i Müslim* (ن), Kurtubî, *Şerhu Muhtasarı Müslim* (ق), Hattâbî, *Meâlimü's-sünen* (خط), Turbiştî, *Şerhu'l-Mesâbih* (تو), Begavî, *Şerhu's-sünne* (جس), Beyzâvî, *Şerhu'l-Mesâbih* (قض), Muzhiruddîn, *Şerhu'l-Mesâbih* (مظ), Şeyh Eşref, *Şerhu'l-Mesâbih* (شف), İbnü'l-esîr [Cezerî olarak yazılmış], *en-Nihâye fi garibi'l-hadîs* (نه), Râgıb, *Müfredât* (غب), Tibî, *Şerhu'l-Mişkât* (ط), Kirmânî, *Şerhu Sahihî'l-Buhârî* (ك), İbn Kayyim el-Cevziyye (ش) Bkz. Kemalpaşazâde, *el-Fevâidü'l-mütraa*, I, 4-6.

¹²⁹¹ Carullah, 2098, 124b-125b, Veliyyüddin, 3275, 38a-38b; Nuruosmaniye, 4902, 88-89.

¹²⁹² Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 348.

belirtmiştir.¹²⁹³ Manzûm tercümelere başlığında değineceğimiz “*yüz hadis*” geleneğinin bir ürünü olarak değerlendirilebilir. Ancak Arapça şerh edildiği için burada değerlendirilmesi daha uygun görülmüştür. Müellif şerhinin mukaddimesinde bir Arapça bir de Türkçe iki kısa manzûm kaleme almıştır. Yüz hadis geleneğine işaret etmesi bakımından Türkçe manzumenin ilk beytini zikretmek gerekirse şöyledir:

*Hüdânın fazlı ihsânı ile bu Tuhfe-i hesnâ
Letâif-i gülistanda gül-i sad-berk-i ra'nâdır.*¹²⁹⁴

Muîd İbrahim b. Ahmed (ö. 933'ten sonra), *Savâibü'l-efkâr* ismiyle *Mebârik*'e bir hâşiye yazmıştır.¹²⁹⁵ Makdisî nisbeli Muîd İbrâhim, hâşiyeyi 933/1526-27 senesinde tamamlamıştır. On iki bâb olan hâşiyede son olarak *Meşârik*'in son hadisi açıklandığına göre müellif sadece ilgili gördüğü bazı konulara açıklama getirmiştir. Bu hususlar da genellikle İbn Melek'in şerhinin açıklaması veya ona itiraz sadedindedir. Kaynaklara vukûfu bakımından Osmanlı döneminde diyâr-ı Rûm'da yazılmış önemli bir hadis şerhidir.¹²⁹⁶

Derviş Ali b. Mehmed el-Bosnevî (ö. 1007/1598-99), *Envâru'l-Meşârik* ismiyle *Meşârik*'e kısa bir hâşiye yazmıştır. Ekmeleddin Bâbertî ve İbn Melek tarafından *Meşârik*'e yazılan şerhleri Karahisar'da Ahmed Paşa Medresesi'nde mütalaa ederken aklına takılanları dağınık bir şekilde yazdığını daha sonra da o notları tertip edip hâşiyeyi yazdığını belirtmiştir.¹²⁹⁷ Muhaşşi eseri, on ikinci padişah [olan Sultan III. Murad (982-1003/1574-1595)] döneminde yazdığını belirtmiştir.

Fazlullah b. Îsâ'nın (ö.?), *Hâşiye alâ Şerhi Meşâriki'l-Envâr*, isimli bir hâşiyesi bulunmaktadır. Saray [Bosna] el-Hâc Mustafa Medresesi'nden munfasıl olan Fazlullah b. Îsâ medresede “*hidmet-i tadrîs ve ifâde ile iştiğâl ederken*” *Mebârik*'i okutmuş ve İbn Melek'e

¹²⁹³ Dursunzade Abdullah Feyzi Efendi, **Tuhfetü'l-hesnâ fi şerhi alâ mieti hadis min Meşâriki'l-envâr**, Beyazıt, 1226.

¹²⁹⁴ Dursunzade, **Tuhfetü'l-hesnâ**, Beyazıt, 1226, 2b.

¹²⁹⁵ Muîd İbrahim b. Ahmed, **Savâibü'l-efkâr**, Murad Molla, 380; Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zünûn**, II, 1689.

¹²⁹⁶ Murad Molla, 380, 83b; Nüshayı Muhammed b. Ahmed isimli müstensih Rebiulâhir 978 senesinde Edirne'de Üçşerefeli Medresesi'nde eğitim döneminde müellif nüshasından istinsah etmiştir.

¹²⁹⁷ Kayseri, Raşid Efendi Eki, 180; Carullah, 276; H. Hüsnü Paşa, 252; Hekimoğlu, 177; Hamidiye, 207; Veliyyüddin, 545; 546.

itiraz ettiği beş hadisi incelemiştir. Örneğin ilk incelediği hadiste Kur'an taliminden ücret alma konusunda İbn Melek'in İmam Şâfiî ve İmam Mâlik'e tabi olarak bunu cevaz görmediğini ancak Ebû Hanîfe'nin bu konuda cevaz verdiğini zikretmiştir.¹²⁹⁸

Ahmed-i Rûmî Akhisârî (ö. 1041/1631), *Mesâbih*'ten seçtiği 100 hadisi (konu) *Mecâlisü'l-ibrâr ve mesâlikü'l-ahyâr* adı ile şerh etmiştir.¹²⁹⁹ Eser Kâdizâdeliler-Sivâsiler tartışmasının bir ürünü olarak değerlendirilmiştir. Kabir ziyareti, sema ve raks, teğanni, sigara ve kandiller gibi konuları seçmesi¹³⁰⁰ bu tartışmalara hadislerden bir cevap vermeyi amaçladığını göstermektedir. Tabakât kitaplarında ve Akhisârî ve *Mecâlis* ile ilgili yapılan çalışmalarda zikredilmeyen bir tercümesi bulunmaktadır. Tercüme nüshanın başında Süleyman Fâzıl Efendi'ye nispet edilmiştir. Ancak mütercim eserin mukaddimesinde ismini, Süleyman b. Hayreddin (ö. ?) olarak vermektedir. Tercüme aynı zamanda eserin çok geniş bir şerhidir.¹³⁰¹

Süleyman Fâzıl Efendi'nin (ö. 1134/1722), *Buğyetü'l-müslim ve ğunyetü'l-muğnim fi zabti'l-elfâzi'l-ğarîbeti'l-vâride fi Sahîhi Müslim* isimli eseri İmam Nevevî'nin Müslim şerhinden ihtisar edilmiş bazı garip kelimelerin okunuşu ve anlamı ile ilgili bir risâledir. Eserin mukaddimesinde kısaca hadis ıstılahlarını vermesi hadis usûlü konusundaki eksikliğin eserlerin mukaddimelerine yazılan kısa notlarla telafi edilmeye çalışıldığını göstermektedir. Eser *Sahîh-i Müslim*'de geçen kelimelerin hem okunuşları hem de manalarının verildiği

¹²⁹⁸ Fazlullah b. İsa, **Hâşiye alâ Şerhi Meşâriki'l-envâr**, Şehid Ali Paşa, 2744, 61b-64b.

¹²⁹⁹ Selahattin Yıldırım eserdeki hadislerin müellifin daha önce yazdığını belirttiği Mesabihu'z-zulem dâfi'u'l-hemmi ve'l-elem isimli eserinden seçtiğini belirtmiştir. Bkz. Yıldırım, "XVII. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri", s, 164.

¹³⁰⁰ Michot, Yahya, "Akhisârî, Ahmed-i Rûmî", **DİA**, Ek, I, 60-62; Korkmazer, Gülsüm, "Kadizâdeliler-Sivâsiler Çatışmasının Hadis Şerhlerindeki Tezahürleri (Bidâatü'l-Vâizin ve Mecâlisü'l-Ebrâr)", **Sahn-ı Semân'dan Dârulfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII.Yüzyıl**, 2017, s, 367-378.

¹³⁰¹ Süleyman b. Hayreddin, **Tercüme-i Mecâlisü'l-ibrâr**, Mehmed Asım Bey, 133; Tercümenin sonunda eserle ilgili kısa bir not düşülmüştür. Hadislerle derlenmiş bir eser hakkında Osmanlı dönemindeki bazı düşünceleri ifade ettiği için burada zikretmek uygun olacaktır. "Bu kitab takvâ-i ma'dendir. Ehl-i sünnet'ten Ahmed-i Rûmî'nin kendü hatt-ı Mecâlisi'dir ki yüz bir meclistir. Vâ'izlere münâsib mevsimlerde mesâil-i fikhiyyeyi tatvîl üzere yazmışdır. Mükerrerleri ref' olunup bir miktar ihtisâr olunsa ziyâde hoş meclis olurdu. Merhûm kemâl-i takvâya mâil, vera' sâhibi olmağla teşdidât tarafına meyl eylemiş. Allahu Azîmü's-şân cümlesinin sa'ylerin meşkûr eyleye." Bkz. Mehmed Asım Bey, 133, son varak. Bu kayıta Akhisârî'nin kadizâdeliler tarafına meyl müteşeddid bir tavır olarak değerlendirilmiştir.

sözlük mahiyetindedir. Ayasofya vâizi (şeyhi) olan Süleyman Efendi'nin bu derslerde *Sahîh-i Müslim* okurken açıklanması gereken kelimelerle ilgili tuttuğu notlar olarak değerlendirilebilir.¹³⁰²

Fitrî İbrahim Edirnevî (ö. 1135/1767) *Sahîh-i Buhârî*'nin ilk kısmını şerh etmiştir. Bursalı Mehmed Tahir, telifine muvaffak olduğu *Buhârî-i şerîf* şerhini onun muhaddislik iddiasının delili olduğunu belirtmiştir.¹³⁰³ Ancak eserin çok kısa olması Fitrî İbrahim Efendi'nin hadisçiliği hakkında net bir şey söylemeye imkân vermemektedir.¹³⁰⁴

Şeyh Ya'kub Afvî el-Celvetî (ö. 1149/1736) *el-Mefâtiḥ şerhu'l-Mesâbih* isimli eserinde *Mesâbih*'i şerh etmiştir. Eserin ancak müellif nüshası olan ikinci cildi bulunmaktadır. İkinci cilt *kitâbu'l-buyu'*dan *kitâbu'l-usârâ'*ya kadar olan hadislerin şerhini içermektedir. Müellif eseri 7 Şaban 1135 tarihinde 9 ayda tamamladığını belirtmiştir Ayrıca eserin ilk cildini daha önce İbn Melek'in hâmîşine yazdığını ve tedris ve tetebbu meşguliyetlerinden dolayı tebyiz edemediğini belirtmiştir.¹³⁰⁵

Süleyman Fâzıl Efendi'den İstanbul'da icâzet alan İsmail el-Acluni'nin (ö. 1162/1749) *el-Feyzû'l-Cari* isimli eksik bir (Kitâbu't-tefsîr'e kadar) *Sahîh-i Buhârî* şerhi bulunmaktadır.¹³⁰⁶ Şerh daha önceki *Sahîh-i Buhârî* şerhlerinin bir nevi özeti şeklinde değerlendirilmiştir.¹³⁰⁷ Emeviye Camii'ndeki görevli olduğu *Sahîh-i Buhârî* derslerinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Sahîh-i Buhârî'ye tam bir şerh yazan Yusufefendizâde (ö. 1167/1754), *Sahîh-i Müslim*'e de *Înâyetü'l-meliki'l-münim li-şerhi Sahîhi Müslim* ismiyle bir şerh yazmıştır.

¹³⁰² Süleyman Fâzıl Efendi, *Buğyetü'l-müslim ve ğunyetü'l-muğnim fi zabti'l-elfâzi'l-ğarîbeti'l-vâride fi Sahîhi Müslim*, Ayasofya, 584; *Osmanlı müellifleri*, I, 325.Bağdatlı, *Hediye*, I, 403; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, III, 74; Kehhale, *Mu'cem*, IV, 272.

¹³⁰³ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 394.

¹³⁰⁴ Eser hakkında bir tebliğ sunulmuştur. Bkz. Güşen, Seyit Ali-İmamoğlu, Abdullah, "18. yüzyıl Osmanlı muhaddislerinden Edirneli İbrahim Fitrî Efendi ve Sahîh-i Buhârî şerhi", *Sahn-ı Semân'dan Dârulfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası-18. yüzyıl-*

¹³⁰⁵ Carullah, 357.

¹³⁰⁶ Topkapı Medîne gel. Ktp. 220.

¹³⁰⁷ Yardım, "Aclûnî, İsmail b. Muhammed", *DİA*, I, 327-328.

Ancak şerhi tamamlayamadan vefat etmiştir. Eserini Mâzerî'nin *İkmalu'l-mul'im bi-fevâidi Müslim* ile Nevevî'nin *el-Minhâc*'ından faydalanarak oluşturmuştur.¹³⁰⁸ Ahmed El-Menî'nin (ö. 1172/1759), *İzâetü'd-derârî şerhu Sahihi'l-Buhârî* isimli şerhi de *Kitabu's-salat*'a kadar tamamlanabilmiştir.¹³⁰⁹

Ayrıca tabakât ve bibliyografya eserlerinde Osmanlı döneminde yazılmış bazı kısmî şerhlere işaret edilmiştir. Kütüphanelerde tespiti yapılamayan bu eserler ise şunlardır:

Celâleddin Muhammed Çelebi (ö. 793/1391), *Sahîh-i Buhârî* ve *Meşârik* şerhleri vardır.¹³¹⁰ Muslihuddin Mustafa bin Zekeriya el-Karamanî, (ö. 809) *Haşiye-i Şerhu Mesâbih*.¹³¹¹ Şerefüddin Yakub b. Celal b. Ahmed er-Rûmî sümme'l-Kâhirî el-ma'rûf bi't-Tebbânî (ö. 827), *Şerhu Meşâriki'l-envâr*.¹³¹² Kara Yakub b. İdris el-Hanefî er-Rûmî el-Karamânî (ö. 833): İmam Beğavî'nin *Mesâbih*'ini şerhetmiştir.¹³¹³ Şemseddin Muhammed b. Yusuf Konevî (ö. 888/1483), *Müslim şerhi* vardır.¹³¹⁴ *Meçhul*, *Et-Tuhfetü'l-behiyye fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*.¹³¹⁵ Fudayl Çelebi, Zenbillizâde (ö. 991/1583), *Buhârî tâlikâtı* vardır.¹³¹⁶ Muslihuddin Mustafa b. Hoca Şaban es-Surûrî (ö. 969/1561), *Şerhu Câmi'i's-sahîh li'l-Buhârî ilâ nusf*.¹³¹⁷ Hüseyin Çelebi (ö. 1000/1591), *Riyâzü'r-rahme fi şerhi'l-ehâdis* adlı Türkçe bir eseri vardır.¹³¹⁸ Kefevî Hüseyin Efendi, (ö. 1010/1601), Gusül hadisine kadar *Sahîh-i Buhârî*'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'ini, yarısına kadar da Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh*'ini

¹³⁰⁸ Turhan, Halil İbrahim, "Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmî'nin İnâyetü'l-Meliki'l-Mün'im fi Şerhi Sahîhi Müslim Adlı Eserindeki Şerh Metodu", *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Amasya, 2017, cilt: I, s, 78.

¹³⁰⁹ Murâdî, *Silkü'd-dürer*, I, 135; Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, II, 976; Kehmâle, *Mu'cem*, II, 15; Bağdatlı, *İzâhu'l-meknûn*, III, 94; Bağdatlı, *Hediyye*, I, 176.

¹³¹⁰ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 266.

¹³¹¹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, II, 18-19; Herhangi bir nüshasına rastlanılamamıştır.

¹³¹² Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, II, 484.

¹³¹³ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1699.

¹³¹⁴ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 331-332.

¹³¹⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, I, 245-246; Bağdatlı İsmail, Türkçe olan eserin Gümülcine Urmuşzâde Medresesi müderrisi olan bir âlim tarafından 983 tarihinde kaleme alındığı ve 73 hadisin şerh edildiğini belirtmiştir.

¹³¹⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 554. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 320-321.

¹³¹⁷ Hısım Ali Çelebi, *İkdu'l-manzûm*, s, 343; (*eş-Şekâik*'in sonunda), Beyrut, 1975; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 554.

¹³¹⁸ Bağdatlı, *İzâhu'l-meknûn*, I, 601.

şerh etmiştir.¹³¹⁹ Mustafa b. Muhammed el-Kastamonî (ö. 1014), *Şerhu evâili Sahihi'l-Buhârî*.¹³²⁰ Muhammed b. Ahmed el-İznîkî (ö. 1018) *Hâşiye alâ Mebâriki'l-Ezhâr*.¹³²¹ Fazlullâh b. Şemseddin Ahmed es-Sivâsî (ö. 1032/1622), *Ziyâu'l-Mesâbih haşiyetu alâ şerhi'l-mesâbih li-bni Melek İbn Melekzâde* tarafından yapılan *Mesâbihü's-sünne* şerhine *Ziyâü'l-Mesâbih* adıyla bir haşiye yazmıştır.¹³²² Mustafa b. Ömer Üsküdârî (ö. 1093/1682), *Müslim Şerhi*.¹³²³ Yusuf bin İbrahim eş-Şirvânî (ö. 1134/1721), *Hediyetü's-sabih fi şerhi Mişkâti'l-Mesâbih* isimli şerhi vardır.¹³²⁴ Arıcızade Bekir b. Ferdî el-Kayserî (ö. 1140/1728'den sonra), *Buhârî-i Şerîf şerhi haşiyesi*.¹³²⁵ Akkırmani Mehmed b. Mustafa, (ö. 1174/1760), *Haşiye ale'l-Camii's-sahih li'l-Buhârî*.¹³²⁶ Ahmed bin Ömer İzmiri, (ö. 1179'dan sonra) *Fethu'l-kavî li-hizbi'n-Nevevî* isimli bir eseri vardır.¹³²⁷ İsmail Nureddin Üsküdârî (ö. 1182/1768), *Müslim Şerhi*.¹³²⁸ Kurşunluzâde Mustafa b. Ömer (ö. 1190/1776), *Müslim Şerhi* vardır.¹³²⁹ Ebu Bekir b. Ahmed el-Âmîdî (ö. 1190/1776), Buhârî şerhinin olduğu zikredilmiştir.¹³³⁰ Saîd el-Hâdimî, (ö. 1213), *Şerhu'l-Buhâriyyi's-şerîf ile'n-nisf*.¹³³¹ İbn Rasul Mehmed Zeki Efendi Süleymaniyevi, (ö. 1246), İbn Hacer Heytemi'nin Tuhfesi'ne haşiyesi ve Nevevî'nin Minhâcî'na şerhi vardır.¹³³² Muhammed Şerif Efendi (ö. 1308/1890-91), *el-Feyzü'l-cârî alâ riyâzi câmiî ehâdîsi's-sahih*.¹³³³ Râif İstanbulî Efendi (ö. 1309/1891-92),

¹³¹⁹ Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zünûn**, I, 554; Bağdatlı, **Hediyye**, I, 321; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 276; Kehhâle, **Mu'cem**, IV, 7; Akpınar, Cemil, "Kefevî Hüseyin Efendi", **DİA**, XXV, 186.

¹³²⁰ Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 20707.

¹³²¹ Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zünûn**, II, 1689; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 182.

¹³²² Bağdatlı, **Hediyye**, I, 822; Kehhâle, **Mu'cem**, XIII, 73.

¹³²³ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, II, 24-25.

¹³²⁴ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, II, 55-56.

¹³²⁵ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 259.

¹³²⁶ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 214; Bağdatlı, **Hediyye**, II, 332; Bağdatlı, **İzâhu'l-meknûn**, I, 354.

¹³²⁷ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 241.

¹³²⁸ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 33; Kehhale, **Mu'cem**, II, 277-278.

¹³²⁹ Âkifzâde Abdurrahim, **Kitâbü'l-mecmû' ve'l-meşhûd**, s. 189; Bağdatlı, **Hediyye**, II, 452; Kehhale; **Mu'cem**, XII, 267; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 405.

¹³³⁰ Âkifzâde Abdurrahim, **Kitâbü'l-mecmû' ve'l-meşhûd**, s. 89-90; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 240.

¹³³¹ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 298.

¹³³² Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 242.

¹³³³ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 340; Bursalı, eserin babası Abdullah Sıdkî Efendi'nin "*Miftâhu'l-Buhârî*" isimli eserinin tekmilesi olduğunu belirtmiştir.

Bazı hadislere şerhi vardır,¹³³⁴ Râsim el-Malatî, Muhammed b. Ali b. Rıza b. Süleyman (ö. 1316/1898), *Kimyâu's-saade fi şerhi'l-Câmi'i's-sahîh li'l-Buhârî*.¹³³⁵ Çorumî Ahmed Feyzi Efendi, (ö. 1327), *Feyzü'l-alî fi şerhi hizbi'n-Nevevî*.¹³³⁶ Ali Ruscukî: *Sırr-ı mâye-i necât fi şerhi ba'zı'l-ehâdis*.¹³³⁷

III. Tek Hadis Şerhleri

Dönemin ilmî faaliyetlerinden bir tanesi de tek tek hadisleri ele alarak şerh etmedir. Bu faaliyetin erken dönemlerde Kâdî İyaz'ın Ümmü Zer' hadisi şerhi gibi örnekleri bulunmaktadır. Osmanlı döneminden önce de bazı âlimler tek bir hadisi ele alıp onu şerh etmişlerdir. Bu hadislerin şerhlerinde müellifler genellikle toplumda tartışılmakta olan bir hadisi açıklama, felsefi düşüncesini ortaya koyma, hadis ilminde örnek bir metin ortaya koyma gibi farklı amaçlar taşıdıkları söylenebilir. Aynı zamanda lügat ilimleri açısından garib kelimelerin çok olduğu Ümmü Zer' hadisi gibi hadisler, kelâmî ve akîdevî tartışmalar, insanın ve kâinâtın varlığı gibi konuları içeren hadisler şerh edilmiştir. Tek hadis şerhlerinde tasavvufî açıdan İbn Arabî düşüncesi temelli bazı hadislerin yoğun olarak yorumlandığı da görülmektedir. Osmanlı dönemi tek hadis şerhlerini ana hatlarıyla şöyle tasnif edebiliriz.

- a. Lugat temelli yapılan tek hadis şerhleri
- b. Tasavvuf-Felsefe düşüncesi çerçevesinde yapılan tek hadis şerhleri
- c. Yanlış anlaşıldığı düşünülen veya tartışma konusu olan hadisler için yapılan tek hadis şerhleri

Tek hadis şerhlerinde dikkat edilmesi gereken bir konu da herhangi bir hadisin şerhi olarak kaydedilen risale, müellife ait bir eserin bir bölümü olabilmektedir. Kemalpaşazâde'nin “إِذَا تَحِيرْتُمْ فِي الْأُمُورِ فَاسْتَعِينُوا مِنْ أَهْلِ الْقُبُورِ” hadisi ile ilgili risalesi ile Sadreddinzâde Mehmed eş-Şirvânî'nin “إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَى صَوْرَتِهِ” hadisi şerhleri müelliflerin diğer eserlerindeki ilgili bölümlerin ayrı yapılan istinsahlarından ibarettir. Ayrıca İsmail Hakkı Bursevî'nin İman ile ilgili risalesi imanla ilgili kelâmî konuları da içeren müstakil bir

¹³³⁴ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 318.

¹³³⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, **İzâhu'l-meknûn**, II, 396; Bağdatlı, **Hediye**, II, 395

¹³³⁶ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 250.

¹³³⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, **İzâhu'l-meknûn**, II, 11.

eser olarak düşünüleceği gibi “İman yetmiş küsur şubedir” hadisinin şerhi olarak da ele alınabilir. Bir diğer önemli husus da şerhi yapılan tek hadislerin daha önce Osmanlı toplumunda karşılığı olan eserlerde geçmeleridir. Şerh edilen tek hadislerin Gazzâlî, Râzî, İbn Arabî vb. âlimlerin eserlerinde geçen hadislerden iktibas edildiği anlaşılmaktadır. “Kemalpaşazâde’nin şerh ettiği “*el-fakru fahrî*” hadisi Yazıcızâde’nin *Muhammediyye*’sinde geçmektedir.¹³³⁸

Osmanlı’nın kuruluş yıllarında yaşayan tek hadis şerhçiliği konusunda öncü isimlerden olan İbn Receb’in (ö. 795/1393) birçok hadisi tek tek ele alıp şerh ettiği bilinmektedir.¹³³⁹ Molla Abdurrahman Câmî’nin (ö. 898/1492) *Şerhu hadisi Ebî Zer el-Ukaylî*¹³⁴⁰ isimli Farsça risalesinin İstanbul kütüphanelerinde birçok nüshasının olması varlık ve insanın yaratılışıyla ilgili bir hadisin diyâr-ı Rûm ulemasının dikkatini çektiğini göstermektedir¹³⁴¹ ki daha sonra yapılan tek hadis şerhleri genellikle aynı düşünce merkezli yapılmıştır.

Kâfiyeci’nin (ö. 879/1474) *Hulâsatü’l-akvâl fi hadîsi inneme’l-a’mâlu bi’n-niyyât* isimli niyet hadisini şerh ettiği risâlesi ise tek nüsha olarak günümüze ulaşmıştır. Müellif, hadis ilmi ve hadislerin anlaşılması konusundaki mukaddimeden sonra hadisi sarf, nahiv beyan ve fikh açısından tetkik etmiştir.¹³⁴²

[Kutbuddinazâde] Muhammed b. Kutbuddin el-İznîkî (ö. 885/1480), *Şerhu hadîsi Sübhâneke mâ arafnâke hakka ma’rifetike, Şerhu hadîsi ihticâci Âdem ma’a Mûsâ*¹³⁴³ ve *Risâle fi Beyâni ehâdîsi ta’cîli’l-fitr ve te’hîri’s-sahûr (Risâletü’s-Sahûriyye ve’l-iftâriyye)* isimli üç risale kaleme almıştır. İftar ve sahurla ilgili olan son risale kaynaklarda “*Şerhu*

¹³³⁸ Yazıcızâde Mehmed Efendi, **Muhammediye**, haz. Âmil Çelebioğlu, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1996, II, 128; Özafşar, M. Emin, “Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis”, **Türkler**, 2002, cilt: XI, s, 365.

¹³³⁹ Eserlerinin listesi için bkz. Kallek, Cengiz, İbn Receb, **DİA**, XX, 246.

¹³⁴⁰ (أَيْنَ كَانَ رَبُّنَا قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ خَلْقَهُ؟ قَالَ: «كَانَ فِي عَمَاءٍ مَا تَحْتَهُ هَوَاءٌ وَمَا فَوْقَهُ هَوَاءٌ»)

¹³⁴¹ Aşir Efendi, 459; Ayasofya, 4206-4209; Fatih, 4045; Halet Efendi, 239; Hekimoğlu, 939; Lala İsmail, 167; Nuruosmaniye, 4171; Pertev Paşa, 642; Yeni Camii, 991; Veliyyüddin Efendi, 3262.

¹³⁴² Ayasofya, 525.

¹³⁴³ Amcazâde Hüseyin, 290, 37b-40a. Müellif Nüshası

hadisi “*el-Ulemâu veresetü'l-enbiyâ*” ismiyle de geçmektedir.¹³⁴⁴ Müellif mukaddimede mezkûr hadisi zikrettiği için risale bu hadisin şerhi zannedilmiş olmalıdır. Müellif bu risalede, iftar'da acele etmek, sahur yapmak ve sahurunu geciktirmek ve hurmayla iftarı açmak konusunu açıklamıştır.¹³⁴⁵ Üç bâbdır. İlk bâb “ta‘cîlu'l-fitr”, ikinci bâb “fi's-sahûr ve te'hîrihi”, üçüncü bâb ise “fi't-terğîb fi'l-fitri ale't-temr'dir.”

Kutbuddinzâde İznîkî'nin *Şerhu Hadîsi ihticâci Âdem ve Mûsâ* (as) risâlesinde Âdem (as) ile Musa (as) arasında geçtiğine dair hadiste zikredilen tartışmayı ele almaktadır. Müellif risâlede hadisin *Sahîh-i Müslim*'de ayrıntılı olarak zikredilen metnini nakletmiştir.¹³⁴⁶ Şârih risâlede babası Kutbuddin İznîkî'den, ayrıca *Menhelü'l-yenâbi* isimli *Mesâbih* şerhinden nakil yapmıştır. Konuyu on vecihten açıklayan Kutbuddinzâde, Musâ as'ın Hızır ile birlikte yaptığı yolculuktan bahsetmiş ve Sadreddin Konevî'den nakille İbn Arabî'nin Hızır'la görüştüğünü ve Musâ as ile aralarında geçen olayı ona aktardığını zikretmiştir.

Kemal Ümmî'nin (ö. 880/1475), *Kırk Armağan* isimli risalesi ölümle ilgili bir hadisin iki yüz beyit halinde şerhi olarak nitelenmiştir.¹³⁴⁷ Kemal Ümmî manzûmesinde bir adamın Hz. Peygamber'e gelip tavsiye istemesi üzerine Hz. Peygamber'in ona vasiyyetini nazma dökmüştür.¹³⁴⁸

Hocazâde'nin “*Risale fi Şerhi Hadîsi ‘İnne li'llahi Teala Seb'ine Elf Hicab*”¹³⁴⁹ risalesi, özellikle yaratıcı ve insanın varlığı ile ilgili rivayetlerin diyâr-ı Rûm ulemâsının

¹³⁴⁴ Cihan, “Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Kırk Hadis Dışında Muayyen Sayıda Derlenen Hadis Mecmuaları ve Bir Hadis Üzerine Yapılan Risaleler”, s, 166.

¹³⁴⁵ Esad Efendi, 3594, 69b-74b.

¹³⁴⁶ اِحْتَجَّ آدَمُ وَمُوسَى عَلَيْهِمَا السَّلَامُ عِنْدَ رَبِّهِمَا، فَحَجَّ آدَمُ مُوسَى، قَالَ مُوسَى: أَنْتَ آدَمُ الَّذِي خَلَقَكَ اللَّهُ بِيَدِهِ وَنَفَخَ فِيكَ مِنْ رُوحِهِ، وَأَسْجَدَ لَكَ (مَلَائِكَتَهُ، وَأَسْكَنَكَ فِي جَنَّتِهِ، ثُمَّ أَهْبَطْتَ النَّاسَ بِخَطِيئَتِكَ إِلَى الْأَرْضِ، فَقَالَ آدَمُ: أَنْتَ مُوسَى الَّذِي اصْطَفَاكَ اللَّهُ بِرِسَالَتِهِ وَبِكَلَامِهِ وَأَعْطَاكَ الْأَلْوَاخَ فِيهَا نَبِيَّانَ كُلَّ شَيْءٍ وَقَرَّبَكَ نَجِيًّا، فَبِكُمْ وَجَدْتُ اللَّهَ كَتَبَ التَّوْرَةَ قَبْلَ أَنْ أُخْلَقَ، قَالَ مُوسَى: بَارِئِينَ عَامًّا، قَالَ آدَمُ: فَهَلْ وَجَدْتَ فِيهَا وَعَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى، قَالَ: نَعَمْ، قَالَ: أَفَتَلُمُنِي عَلَى أَنْ عَمِلْتُ عَمَلًا كَتَبَهُ اللَّهُ عَلَيَّ أَنْ أَعْمَلَهُ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَنِي بِأَرْبَعِينَ سَنَةً؟ " قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «فَحَجَّ آدَمُ مُوسَى» Müslim, Kader, 15. Hadisin diğer kaynakları için Bkz. Buhârî, Enbiyâ, 31; Kader, 11; Tevhîd, 37; Ebû Dâvûd, Sünne, 17; Tirmizî Kader, 2; İbn Mâce, Mukaddime, 10.

¹³⁴⁷ Ünver, İsmail, “Kemal Ümmî”, *DİA*, XXV, 230; Yazar Sadık, *Anadolu sahası*, 765-766.

¹³⁴⁸ Kemal Ümmî, *Kırk Armağan*, Esad Efendi, 1403, 41b-48a.

Mustafa'ya geldi bir gün bir racul / Dedi kim Ey Şâh-ı muhtâr-ı Rasûl

Bana bir düstûr ver Ey Şems-i rû / Ki ölümüm dileyim ondan geru

Bir dua kıl tezirek (tez yürek) öleyim / Mihnetinden dünyanın kurtalayım.

¹³⁴⁹ Nuruosmaniye, 2679, 88b-172b.

dikkatini çektiğini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca hadisin Râzi'nin tefsirinde geçmesi şerh edilen hadislerin diyâr-ı Rûm ulemasının fikri alt yapısını oluşturan eserlerden nakledildiğini göstermektedir.¹³⁵⁰ Bu bağlamda tek hadis şerhleri, İbn Arabî, Gazzâlî, Râzî, Molla Câmi gibi diyâr-ı Rûm ulemâsını etkilemiş ulemanın eserlerindeki hadislerden seçildiği anlaşılmaktadır.

Ahmed Çelebi b. Hızır Bey'in, *Şerhu hadisi "İnneme'l-a'mâlu bi'n-niyyât"* isimli risalesini Sultan Yıldırım Bayezid'e ithaf etmesi ise bu tür şerh yazımının ilmî yetkinliği ispat sadedinde kaleme alınmış olabileceğini de göstermektedir. Müellifin, eseri 899/1493-94'da kaleme aldığı eserin zahriyyesinde belirtilmiştir.¹³⁵¹

Şeyhulislam olan Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1533) hadisin farklı alanlarına dair yazdığı risaleler erken dönem Osmanlı düşüncesinin hadis ilmine yaklaşımını göstermesi açısından önemlidir. Kemalpaşazâde tek hadis şerhi konusunda da velûd yazarlardandır. Onun tek hadis şerhi risâleleri şunlardır; 1. *Şerhu hadisi "Seuhbirukum bi-evveli emri"* 2. *Risale fi şerhi hadisi "İza tehayyertum fi'l-umûri feste'inû"* 3. *İsale fi şerhi hadisi "el-Fakru Fahrî"* ve *Şerhu hadisi "el-Fakru sevâdu'l-vechi fi'd-dâreyn"* 4. *Dünyanın ömrü ile ilgili hadisin şerhi.*

Fakirlikle ilgili risâle "Risale fi tevfiki hadisi "el-Fakru fahrî ve'l-fakru sevâdu'l-vechi fi'd-dâreyni" ismiyle de kaydedilmiştir. Kemalpaşazâde bu küçük hacimli risâlesinde Kahire'de ikâmet ettiği sürede kendisine bu iki hadisin manasının sorulduğunu belirtmiştir. "*Sevâdü'l-vech*" ibâresinin zemm değil medh ifade ettiğini, vechden maksadın mümkün varlık olduğunu zikretmiştir.¹³⁵²

¹³⁵⁰ Râzî, **et-Tefsîru'l-kebîr**, I, 234; XXIII, 385; Hadis kaynaklarında hadisi daha uzun tariki zikredilmektedir: (إِنَّ اللَّهَ لَا يَنَامُ، وَلَا يَنبَغِي لَهُ أَنْ يَنَامَ، يَخْفِضُ الْقَسْطَ وَيَرْفَعُهُ، حِجَابُهُ النُّورُ، لَوْ كَتَفَهَا لَأَخْرَقَتْ سُبْحَاتُ وَجْهِهِ كُلَّ شَيْءٍ أَدْرَكَهُ بَصَرُهُ) Mukaddime, 13; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, IV, 401.

¹³⁵¹ Ayasofya, 575, 23 varak.

¹³⁵² Mehmed Nuri Efendi, 30, v. 108; Bağdatlı Vehbi, 447; Esad Efendi, 3646;1419;3618; Nuruosmaniye, 4920; Murad Molla 1834; Risâlenin birçok nüshası mevcuttur.

Kemalpaşazâde (ö. 940/1534), dünyanın ömrünün yedi bin yıl olduğuna dair hadisi¹³⁵³ Tirmizi'nin *Nevâdiru'l-usûl*¹³⁵⁴ isimli eserinden nakletmiştir. Ancak risalenin Kemalpaşazâde'ye aidiyeti sadece risalenin sonunda “*li-bni Kemal*” denilmesinden ibarettir.¹³⁵⁵ Konu hakkında diğer hadisleri de aktaran Kemalpaşazâde, ümmet-i Muhammed'in bin yılı tamamlaması üzerine kıyametin kopacağı ile ilgili dönemdeki tartışmalar üzerine bu konuyu ele almıştır. Nihayetinde Kemalpaşazâde Hz. Peygamber'den dünyanın yaratılmasından asr-ı saâdet dönemine kadar beş bin altı yüz sene geçtiği ile ilgili bir rivâyet aktarmış¹³⁵⁶ dolayısıyla dünyanın bir dört yüz yıl daha ömrünün olduğu sonucuna varmıştır.¹³⁵⁷

Taşköprüzâde'nin (ö. 968/1561) 10 Muharrem 939/2 Ağustos 1532 tarihinde yazdığı *er-Risâletu'l-ğarrâ fi halli hadîseyi'l-ibtidâ* risalesi de tek hadis şerhlerinde ele alınabilir. Müellif risalesinde bir işe başlarken besmeleyle veya hamdle başlanılmasını gerektiğini belirten hadisler arasını tevfiik etmiş ve besmele, tahmîd (hamd etme) ve tasliye (salât getirme) konularını ve bunların tertiplerinin nasıl olması gerektiği konusunu ele almıştır.¹³⁵⁸

II. Bâyezid döneminin saraya yakın isimlerinden olan Atûfî de (ö. 948/1541) *Meşâriku'l-envâr*'ı şerh ettikten sonra *Meşâriku'l-envâr*'in ilk hadisi olan (مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَبِرَسُولِهِ، وَأَقَامَ الصَّلَاةَ،)¹³⁵⁹ hadisini başına yeni bir mukaddime yaparak *el-Cevheratu'l-cinâniyye* ismiyle istinsahını yaparak Sultan

وَعَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّمَا الشَّقَاعَةُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لِمَنْ عَمِلَ الْكِبَائِرَ مِنْ أُمَّتِي ثُمَّ مَاتُوا عَلَيْهَا¹³⁵³ فهم في الباب الأول من جهنم لا تسود وجوههم ولا تزرق أعينهم ولا يعلون بالأغلال ولا يقرنون مع الشياطين ولا يضربون بالمقامع ولا يطرحون في الأدراك فمنهم من يمكث ساعة ثم يخرج ومنهم من يمكث فيها يوماً ثم يخرج ومنهم من يمكث فيها شهراً ثم يخرج ومنهم من يمكث فيها سنة ثم يخرج وأطوالهم مكثاً فيها مثل الذئب من يوم خلقت إلى يوم أقتت وذلك سبعة آلاف سنة

¹³⁵⁴ Hakîm Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, Dâru'l-cil, Beyrût, II, 36.

¹³⁵⁵ Kılıç Ali Paşa, 1025, 75a.

¹³⁵⁶ Kemalpaşazâde'nin Ahmed b. Hanbel'den aktardığı bu rivâyeti kaynaklarda tespit edemedik: بعثت و قد خلا (من الدنيا خمسة الاف سنة و ستمائة سنة لأنني أعرف كل زمان منها ما كان من الملوك و الأنبياء) Ben dünyadan beş bin altı yüz sene geçtikten sonra gönderildim. Zira ben o zaman zarfında geçen bütün melik ve enbiyayı biliyorum.

¹³⁵⁷ Kılıç Ali Paşa, 1025, 73b-75a.

¹³⁵⁸ Taşköprüzâde, *er-Risâletu'l-ğarrâ fi halli hadîseyi'l-ibtidâ*, Bağdatlı Vehbi, 2196, 35a-50a.

¹³⁵⁹ Buhârî, Cihad, 4.

Bâyezid'e ithaf etmiştir.¹³⁶⁰ Aynı zamanda bu ilk hadisin şerhine bir de hâşiye kaleme almıştır.¹³⁶¹

Sofyalı Bâlî Efendi (ö. 960/1553), *Şerhu hadisi "Küntü kenzen mahfiyyen"*¹³⁶² hadîsini şerh ederken insanın yaratılmadan önceki durumu ile ilgili konulara değinmiş, bezm-i elest ve çocuğun anne karnındaki şakî ve saîd olmasını bildiren hadisleri nakletmiştir. Her çocuk İslam fitratı üzere doğar hadisi ile batn-ı ümm'de insanın şakî-saîd olduğunu belirten ilgili hadisler bu açıdan izah edilmiştir. Bu bağlamda ihtilafu'l-hadis konusunda bir risale olarak değerlendirilebilir. Batn-ı ümm'ü mutasavvıfların ıstılahına göre farklı anlamlar vererek açıklamıştır. Risaleden sonra başka bir müellif tarafından şakî ve saîd olma durumunu anlamak için, âyetlerle diğer ayet ve hadisler, hadislerle diğer ayet ve hadisler arasındaki farkları anlayıp tevfiğ edebilmek gerektiğine dair bir not düşülmüştür.¹³⁶³

Sadrazam Lutfi Paşa b. Abdülmuîn el-İşkodravî (ö. 970/1563) *Halâsu'l-ümme fi ma'rifeti'l-eimme*¹³⁶⁴ isimli 13 ramazan 961 tarihinde tamamladığı risalesinde (الأئمة من قریش) hadîsini şerh etmiştir. Lütfî Paşa, risâlesini "mezkûr hadisin kendisine sorulması üzerine Abbasîlerden sonra kendi zamanına kadar gelen imamlar ve sultanların Halîfe ünvanlarını kullanmalarının câiz olup-olmadığı konusunda yazmıştır. Risâleyi, Arapça ve Farsça olarak iki ayrı dilde yazan Lutfi Paşa, Arapça nüshayı altına satır arası kelime meâli denilebilecek şekilde Türkçe'ye tercüme etmiştir. Lutfi Paşa, Özellikle Teftazânî ve Nesefî akâidinde geçen Kureyşten gayrısının imam olamayacağı konusunun kendisine sorulması üzerine muteber kitaplar dediği Fetevâ-yı Kâdihân, Mecmau'l-havâdis, Fetevâ-yı Ebu'l-Leys,

¹³⁶⁰ Atûfî, *el-Cevheratu'l-cinâniyye*, Topkapı III. Ahmed Kitaplığı, 607.

¹³⁶¹ Atûfî, *Hâşiyetu şerhi hadîsi evvel*, Fatih, 994, 253a-286b; Ayrıca risâle, Hacı Selim Ağa, 230 ve Kılıç Ali Paşa, 269'da Atûfî'nin *Meşârik* şerhinin ilk hadisinin hâşiyelerinde bulunmaktadır. Müellif'in *Mir'âtu'r-ru'yâ fi ta'biri'l-hâlâti'l-bedeniyyeti'l-uzmâ* isimli risalesi, "Hz. Peygamber'in, "Rüyada beni gören gerçekten görmüştür; çünkü şeytan benim suretime giremez" hadisinin şerhi olarak belirtilmiştir. (Bkz. Çakan, İ. Lutfi, "Atufî", *DİA*, IV, 99-100.) Ancak risale rüya ile tıbbın birlikte ele alındığı rüyada görülen şeylerin beden sağlığına etkisi bağlamında tıpla alakalı bir risaledir. (Bkz. Atufî, *Mir'âtu'r-ru'yâ*, Veliyyuddin, 3202, 1b-30b.)

¹³⁶² Hekimoğlu, 272, 77b-78a; Fatih 5381'deki nüsha 2 varaktır. Şehid Ali Paşa, 2725'te de 76b-77a'da bir nüshası bulunmaktadır. Burada risaleden sonra altı satır, müminlerin ruhlarının nerede oldukları ile ilgili bir rivayet aktarılmış.

¹³⁶³ Hekimoğlu, 272, 78a.

¹³⁶⁴ Ayasofya, 2876, Farsça; Ayasofya, 2877, Arapça; Yeni Cami, 1182, 153b-157b.

Fetevâ-yı Tatarhân, Fetevâ-yı Bezzâziyye, Bedâiu's-sanâî' ve Hidâye gibi fıkıh kitaplarına ayrıca *Meşârik* şerhi ile *Mesâbih*'ten konuyu izâh edeceğini belirtmiştir. Hadiste geçen Kureyş lafzının, bir kişinin hilâfetinin şeriatın kanunlarını ikâme etme ve nebevî ölçülere tabi olmak bakımından Rasûlullah'a niyâbet yönünden tabi olması anlamına geldiğini belirtmiştir.¹³⁶⁵ Zikrettiği eser sahiplerinden hiçbirinin İmam'ın ne Kureyşî ne Hâşimî ne de Abbâsîlerden izinli olmasını şart koştuğunu belirterek Neseffî'nin hata ettiğini ve sünnete muhalif hareket ettiğini söylemiştir. (6a.)

Yûsuf Sinan Efendi b. Ya'kûb el-Halvetî'nin (ö. 1571), *Tenbîhu'l-Gabî fi Ru'yeti'n-Nebî* isimli risalesi (مَنْ رَأَى فِي الْمَنَامِ فَسَيَّرَانِي فِي الْيَقَظَةِ وَلَا يَتَمَثَّلُ الشَّيْطَانُ بِي)¹³⁶⁶ hadisinin şerhi mahiyetindedir. Müellif, Sultan [III.] Murad'a ithaf etmek üzere bir risale yazmak niyetiyle *Sahîh-i Buhârî* hadislerini incelemeye başladığını bu sırada şeyhi Şeyh Ahmed el-Hazrevî'nin rüyasında Hz. Peygamber Efendimiz'den selam getirerek niyetlendiği işi tamamlaması yönünde aldığı işaret üzerine bu hadisi şerh etmeye başladığını belirtmiştir. Risale, Hz Peygamber'in rüyada görünmesinin keyfiyeti, rüya ile ilgili meşâyihden aktarılan hikâyeler ve meleklerin peygamberler ve ashab tarafından görülmesi olmak üzere üç bölüm olarak tertip edilmiştir. Hâtimede ise Efendimizi rüyada görmeğe sebep olan hasletlerin neler olduğu konusunda açıklamalar yapmaktadır.¹³⁶⁷

Sadrudinzade Mehmed Emin eş-Şîrvânî'nin (ö. 1036/1626) *Şerhu hadisi "Îzâ kâtele ehadukum fe'l-yectenibi'l-veche fe-innallâhe haleka Âdeme alâ sûretihî"*¹³⁶⁸ ve *Şerhu hadisi "Mâ beyne beytî ve minberî ravzatü'n-min riyâzi'l-cenne"* isimli risâleleri bulunmaktadır. Sadrudinzâde, ilk risâlede ulemanın bu hadisi anlamada ihtilaf ettiğinden bahsetmiş ve "*alâ sûretihî*" ibaresini Âdem'in kendi sureti olarak anlayanlar da olduğunu, ancak farklı rivâyetlerde "*alâ sûreti'r-rahman*" olarak geçtiğini, dolayısıyla Allah, Âdem'i suretinde

قيل ان الإمامة في قريش و هي عبارة عن خلافة شخص من الأشخاص نيابة عن رسول الله صلعم برياسة عامة في إقامة حدود القوانين (الشرعية بالموازين النبوية)

¹³⁶⁵ Buhari, Ta'bîr, 10; Müslim, Rü'yâ, 11; Ebu Davud, Edeb, 95.

¹³⁶⁶ Yusuf Sinan Efendi, *Tenbîhu'l-gabî fi ru'yeti'n-nebî*, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne, İstanbul, 1300/1883; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 200; Eser üzerine Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Ömer Sami Uzuner tarafından bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.

¹³⁶⁸ Esad Efendi, 1143.

yarattı demekten maksadın Allah'ın semî' ve basîr gibi sıfatlarını Âdem'e vermesi olarak anlaşılabilceğini ifade etmektedir.¹³⁶⁹ *Şerhu hadisi "Mâ beyne beytî ve minberî ravzatü'n-min riyâzi'l-cenne"* isimli risalede üç vecihten konuyu izah eden Şîrvânî, Efendimiz'in evi ile minberi arasının cennet bahçelerinden olmasının kıyamette mümkün olabileceğini, dünyadaki bir yerin kıyamete intikalinin ise mümkün olmayacağı ve dünyanın helak olacağı ile ilgili naslarla hadisi yorumlamıştır. Şîrvânî, hadisi kelâmî bir mesele olarak ele almış ve ihtilâfu'l-hadis bağlamında yorumlamıştır.¹³⁷⁰

Ahmed-i Rûmî el-Akhisârî'nin (ö. 1041/1631) *Risale fi beyani'l-bid'ati's-seyyie ve gayri's-seyyie* isimli risâlesi (فَإِنَّ خَيْرَ الْحَدِيثِ كِتَابُ اللَّهِ، وَخَيْرُ الْهَدْيِ هَدْيُ مُحَمَّدٍ، وَشَرُّ الْأُمُورِ مُخَدَّنَاتُهَا، وَكُلُّ مُخَدَّنَةٍ)¹³⁷¹ hadisinin şerhi olarak kaydedilmiştir.¹³⁷² Ancak eseri bid'at konusunda bir risâle olarak değerlendirmek de mümkündür.

18. yüzyıla girerken dönemin siyasetinde etkili âlimlerden olan Şeyhulislâm Debbağzâde Mehmed Efendi (ö. 1114/1702) ile Şeyhulislâm Feyzullah Efendi (ö. 1115/1703) tek hadis şerhleri kaleme almışlardır. Debbağzâde Mehmed Efendi *Reşhatu'n-nasîh mine'l-hadisi's-sahîh* isimli eserinde (الذَّيْنُ النَّصِيحَةُ)¹³⁷³ hadisini,¹³⁷⁴ Feyzullah Efendi ise *Şerhu hadisi't-tecdid* [*Şerhu hadisi "İnnallahe yüb'asü li-hâzihi'l-ümmeti"*]¹³⁷⁵ risâlesinde (إِنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ لِهَذِهِ الْأُمَّةِ عَلَى رَأْسِ كُلِّ مِائَةِ سَنَةٍ مَنْ يُجَدِّدُ لَهَا دِينَهَا)¹³⁷⁶ hadisini şerh etmiştir.¹³⁷⁷ Siyasi kimlikleri ağır basan bu iki âlimden Debbağzâde eserinde hadiste zikredilen imamlara nasihat kısmında

¹³⁶⁹ Esad Efendi, 1143, 104b-105a.

¹³⁷⁰ Lala İsmail, 703 vr. 121-126.

¹³⁷¹ Müslim, Cum'a, 43; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, III, 371.

¹³⁷² Ahmed-i Rûmî el-Akhisârî, **Risale fi beyani'l-bid'ati's-seyyie ve gayri's-seyyie**, Darulmesnevi, 258; Cihan, "Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Kırk Hadis Dışında Muayyen Sayıda Derlenen Hadis Mecmuaları ve Bir Hadis Üzerine Yapılan Risaleler", s, 170.

¹³⁷³ Buhârî, İman, 42; Müslim, İman, 95.

¹³⁷⁴ Bağdatlı, **İzahu'l-meknûn**, I, 573; Süleymâniye, İsmihan, 135; Hekimoğlu, 459; Fatih, 757, 2625; Ayasofya, 1822; Nuruosmaniye, 625-1997; Eser tercüme edilerek yayınlanmıştır. Debbağzade Mehmed Efendi, **Din dürüstlüktür -Reşhatü'n-nasîh mine'l-hadisi's-sahîh-**, çev. Atullah Şahyar, Darulhadis İlim Kültür Araştırma ve Yardımlaşma Derneği, İstanbul, 2005.

¹³⁷⁵ Hacı Mahmud Efendi, 2149; Reşid Efendi, 1008.

¹³⁷⁶ Ebû Dâvûd, Melâhim, 1.

¹³⁷⁷ Risalenin değerlendirmesi için bkz. Ulu, Arif, "Tecdid Hadisi Hakkında Feyzullah Efendi'nin Yazdığı Risale Üzerine Bir Değerlendirme", **Erzurumlu Şeyhulislam Seyyid Feyzullah Efendi Sempozyumu (31 Ekim - 2 Kasım 2014 Erzurum) -Tebliğler-**, 2015, s, 417-427

uzunca durmuş, Feyzullah Efendi ise risalesinde dönemin padişahı Sultan II. Mustafa'yı 18. yüzyılın müceddidi olarak ilan etmiştir. Âlimlerin siyasi kimlikleri risalelerine de yansımıştır.

Bu dönemde özellikle mutasavvıfların eserlerinde kullandığı hadisler hakkında birçok şerh kaleme alınmıştır. Muhammed Atâullah b. İbrahim el-Eyyûbî, (ö. 1127/1715), *Şerhu hadisi "Men arafe nefseh fe-kad arafe Rabbeh"*¹³⁷⁸ Saçaklızâde, Mehmed b. Ebu Bekr el-Mar'aşî, (ö. 1145/1732), *Şerhu hadisi "Kefâ bi'l-mevti vâizen"*¹³⁷⁹ isimli risaleleri kaleme almışlardır.

Muhammed b. Ahmed el-Cezâirî'nin (ö. 1139/1726), *Risaletü'l-menni ve's-selva fi hadisi "La adva"* isimli risalesi bulunmaktadır. Müellif risaleyi, 1139/1726 yılında kendisine "Lâ advâ" hadisi ile ilgili sorulan sorulara cevap olarak kaleme aldığını belirtmiştir. İstanbul'a yerleşen el-Cezâirî, eserini Köprülüzâde Hâfız Ahmed Paşa b. Numan Paşa'ya ithaf etmiştir.¹³⁸⁰

18. yüzyılın önemli mutasavvıflarından olan İsmail Hakkı Bursevî ile Ebû Saîd el-Hâdimî de birçok tek hadis şerhi kaleme almıştır. İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), 1. *Şerhu hadisi "el-Mü'minü mir'âtü'l-mü'min"*, 2. *Kenz-i mahfî, "Küntü kenzen mahfiyyen"* 3. *Şerhu hadisi "Le ene ekremü alellâhi min en yedeânî fi'l-arzi ekser min selâs"*¹³⁸¹ 4. *Şerhu hadisi "Îzâ tehayyertum fi'l-umûri feste'înu min ehli'l-kubûr"*¹³⁸² 5. *Şerhu hadisi 'l-Mi'râc*¹³⁸³ 6. *Şerhu hadisi 'l-vird*¹³⁸⁴ 7. *Şerhu şuabi'l-îmân, ["İman yetmiş küsur şubedir"* hadisinin şerhi]¹³⁸⁵ risaleleriyle bu alanda eser telif eden âlimlerdendir.

¹³⁷⁸ Laleli, 3653, Türkçe.

¹³⁷⁹ Kayseri, Raşid Efendi, 27536/11.

¹³⁸⁰ Köprülü Ahmed Paşa, 69. Müellif hattı, 13 varak.

¹³⁸¹ Hacı Selim Ağa, Hüdai, 467; 469.

¹³⁸² Esad Efendi, 1549, 67a-71a. Türkçe'dir.

¹³⁸³ Hacı Selim Ağa, Hüdai, 469.

¹³⁸⁴ Kastamonu, 267/10.

¹³⁸⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, II, 631; Bursevî, *Şerhu şu'abi'l-îmân*, Süleyman Efendi Matbaası, İstanbul, 1304; İman esaslarına tasavvufî bir bakış (Şerhu Şu'abi'l-İman), (yay. haz. Yakup Çiçek), İstanbul, Darulhadis, 2000.

Ebû Saîd el-Hâdimî, (ö. 1176/1762) 1. *Şerhu Hadisi “Ma raeytu min zi-limmetin ahsene fi hulletin hamrâe min Rasûlillâh*¹³⁸⁶ 2. *Lâ yeruddu ’l-kazâu ille’ d-duâ hadisi ile Lâ yezîdü ’l-umru ille’ l-birr hadislerinin şerhi* 3. *Risale fi te’lifi Hadiseyn* risalesi ise (خَيْرُ النَّاسِ) (مَثَلُ أُمَّتِي مَثَلُ الْمَطَرِ لَا يُدْرَى أَوْلُهُ خَيْرٌ أَمْ آخِرُهُ) ile (قَرْنِي، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ) için yazılmıştır.¹³⁸⁷

Mehmed b. Ahmed et-Tarsusi, (ö. 1145/1732) 1. *Şerhu hadisi “fe-yahşurûne min kubûrihim*¹³⁸⁸, 2. *Şerhu hadisi “el-Hamdu li’llâhi’l-lezi ce’ale’l-ibâdete miiftah*¹³⁸⁹ 3. *Şerhu hadisi “Hayru’l-hadisi Kitabu’llâhi*¹³⁹⁰ 4. *Şerhu hadisi “İnnallâhe haleka Âdeme alâ sûrati’r-Rahmân”*¹³⁹¹ 5. *Şerhu hadisi “Kıvami’d-din ve im’adi’s-şeria ale’n-nasiha”*¹³⁹² isimli risaleleriyle tek hadis şerhçiliğine dair önemli eserler vermiştir.

Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi’nin (ö. 1202/1787) *Şerhu hadîs-i men arafe nefseh*¹³⁹³ isimli bir risalesi bulunmaktadır. Osman bin İbrahim Bosnevî (ö. 18. yüzyıl), *Tahkîkü’n-niyyât*, Hekimoğlu Ali Paşa namına telif edilmiş niyet hakkındaki hadislerin şerhidir.¹³⁹⁴ Bosnevî *Sahîh-i Buhârî*’yi Allah’ın inâyeti ile okuduktan ve bazı şerhlerini mütalaa ettikten sonra bu şerhlerin uzun olmasından ve özellikle “İnneme’l-amalü bi’n-niyyat” hadisinin şerhlerinin çok uzun olmasından dolayı niyetin kısımlarını tahkik ettiğini belirtmektedir.¹³⁹⁵

¹³⁸⁶ Nafiz Paşa, 212, (مَا رَأَيْتُ مِنْ ذِي لِمَّةٍ أَحْسَنَ فِي حُلَّةٍ حَمْرَاءَ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ شَعْرُهُ يَضْرِبُ مَنْكَبَيْهِ بَعِيدَ مَا بَيْنَ) (الْمَنْكَبَيْنِ، لَيْسَ بِالطَّوِيلِ وَلَا بِالْقَصِيرِ).

¹³⁸⁷ Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 3672, 102b-107b.

¹³⁸⁸ Adana İl Halk Kütüphanesi, 151.

¹³⁸⁹ Adana İl Halk Kütüphanesi, 140.

¹³⁹⁰ Adana İl Halk Kütüphanesi, 151.

¹³⁹¹ Adana İl Halk Kütüphanesi, 140.

¹³⁹² Adana İl Halk Kütüphanesi, 218.

¹³⁹³ Hüsrev Paşa, 140.

¹³⁹⁴ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, 361.

¹³⁹⁵ Osman b. İbrahim el-Bosnevî, **Tahkîku aksâmi’n-niyyât**, Hacı Mahmud Efendi, 2125, 1b. Risale 11 varaktır ve 7 fasıldır. İlk fasıl, ameller niyetlere göredir hadisinin şerhidir. İkincisi niyet kelimesinin lügat ve ıstılah anlamı, üçüncüsü fazileti, dördüncü fasıl müminin niyeti amelinden hayırlıdır hadisi beş niyetin kısımları gibi konular ele alınmaktadır.

Mevlânâ Halid el-Bağdâdî en-Nakşibendi (ö. 1242/1827), *Şerhu'l-hadisi'l-mervi bi-enne Cebraile kale ahbereni*¹³⁹⁶ isimli risâle muhtemelen müellifin *Ferâidu'l-fevâid* ismiyle yayınlanmış eseri ile aynı risâledir. Risâlede Halid el-Bağdâdî “*Cibrîl Hadisi’ni*” Farsça olarak şerh etmiştir. Kemahlı Hacı Feyzullah Efendi eseri Türkçe’ye tercüme etmiştir. Tercüme ediliş hikâyesini aktarmıştır. Feyzullah Efendi, Şaban 1308/Nisan 1891 tarihinde Şam’a gitmiş ve Halid Bağdâdî’nin kabrini ziyaret etmiştir. Daha sonra Hâliidiye Tekkesi seccâde-nişîni olan Mehmed Es’ad Efendi ile beraber bulunmuş ve tekkede İmam Nevevî’nin Erbâin’ini beraber mütalaa etmiştir. Erbâin’in ikinci hadisi olan *Cibrîl hadisi*’ne gelince Hâlid Bağdâdî’nin mezkûr şerhini mütalaa ettiğini ve eserin kıymetini İbn Âbidîn’in de *Sellu'l-hisâmi'l-Hindî li-Nusratî Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî* isimli risâlesinde teyit ettiğini gördükten sonra tercüme etmeye karar verdiğini söylemiştir.¹³⁹⁷ Osmanlı döneminde hadis alanında yapılan yayın faaliyetlerinde tasavvufun önemli bir etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle 19. yüzyılda Şam’da Halid Bağdâdî ile yaygınlaşan Nakşibendilik tekkede okunan hadislerle hadis alanına bir canlılık getirmiştir. İstanbul’dan Şam’a giden bir tarikat müntesibi ile tekkede hadis dersi akdedildiği ve *Erbâin* okunduğunun zikredilmesi bile hadis tedrisinin bu dönemdeki durumunu görmek açısından mühimdir.

Mantıkî Mustafa Efendi b. İsmail el-Florinevî’nin (ö. 1244/1828-29), *Şerhu hadisi “Hubbibe ileyye min dünyâkum”*¹³⁹⁸ isimli risalesi bulunmaktadır. Florinevî mukaddimede şehrin hâkiminin kendisini davet ettiği Ramazan iftarında Efendimiz’in hadislerinin gündeme geldiğini bu şerhettiği hadisin mecliste kendilerine okunduğunu zikretmiştir.¹³⁹⁹ Hadisin farklı tariklerine değinmiş ve “selase” kelimesinin bazı rivayetlerde geçmediğini Sehâvî’den nakille “sadece *İhyâ* ve *Keşşâf*’ta bulunduğunu” dolayısıyla “namaz da gözümün nuru kılındı” kelâm-ı nebevîsinin bu üç şey içine girmediğinden bahsetmiştir. Ayrıca, Ali el-Kârî’nin *el-Mevzûat*’ını Süyûtî’nin *eş-Şifâ* hadislerini tahrîç ettiği [*Menahilü’s-safa fî tahrîci ehâdîsi’s-şifa*] eserinden, Buhârî’nin *et-Târîhu’l-kebîr*’inden alıntılar yapmıştır. Hadiste

¹³⁹⁶ Esad Efendi, 1205, 30 vr.

¹³⁹⁷ Hâlid el-Bağdâdî, **Feraidu’l-fevaid**, trc., Kemahlı Fazıl Hacı Feyzullah Efendi, Matbaatu’l-İlmiye, Kahire, 1313/1895, s, 3-5.

¹³⁹⁸ Yazma başlıklar, 7749. Nüshayı Hilmi Florinavî müellif nüshasından Cumâdelülâ 1317/ Ekim 1899 tarihinde istinsah etmiştir.

¹³⁹⁹ Yazma başlıklar, 7749, 1b-2b.

kadın ve kokunun sevdirmesinden bahsedildiği için uzunca nikâhla ilgili tavsiye ve örneklerden bahsetmiş, koku ve namaza da kısaca değinmiştir. Ayrıca İbn Fûrek'ten (ö. 406/1015) nakille hadiste geçen “*salât gözümün nuru kılındı*” ibaresindeki salât'ın namaz olarak değil Efendimiz'e salavat getirmek şeklinde tevîl edilebileceğini zikretmiştir.

Şeyh Mesnevîhân Feyzullah Efendi el-Eyyubi'nin (ö. 1284/1867) *Ahsenu't-tahdîs fi rivâyeti'l-hadîs* adlı bir risâlesi vardır.¹⁴⁰⁰ Risâlede (سَبَقَ الْمُفْرَدُونَ) hadisini şerh etmiştir. İbnü'l-Cezerî'nin *Hısnu'l-hasîn* isimli kitabını tedris esnasında bu hadis dikkatini çektiği için şerh ettiğini belirtmiştir.¹⁴⁰¹ Risâlede (سَبَقَ الْمُفْرَدُونَ ، قَالُوا: وَمَا الْمُفْرَدُونَ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: «الْمُسْتَهْتَرُونَ فِي ذِكْرِ اللَّهِ»)¹⁴⁰² hadisini naklettikten sonra (المُسْتَهْتَرُونَ) kelimesinin râ-i mülhemle ile (هتتر) açıklanması gerektiğini ancak *Tercüme-i kâmus*'un birinci cildinde (المفردون) lafzının (هز) lafzı ile açıklanmasının hatalı olduğunu tespit etmek için kaleme almıştır. Hakîm et-Tirmizî, İmam Nevevî, İmam Cezerî, Aliyyü'l-kârî, Münavî *et-Teysîr* ve *Feyzü'l-kadîr*'de ibareyi (هتتر) ile açıkladıkları halde hatta diğer sözlüklerde de doğru olarak açıklandığı halde *Tercüme-i kâmus*'un birinci cildinde hatalı olarak açıklandığını belirtmiştir.¹⁴⁰³

İbrahim Kırımı (ö. 1042/1632) *Şerhu hadîs-i “Seb ‘u’l-mesânî”*.¹⁴⁰⁴ Şeyh Abdülmecid es-Sivasi (ö. 1049/1639), *Tercüme-i şerh-i hilye-i Resûl*.¹⁴⁰⁵ Hâdim Ahmed Efendi (Ruhîzâde-Neşehrî) (ö. /1660), *Şerhu Hadîsi “Lâ advâ”*.¹⁴⁰⁶ Hakîm Mahmûd el-Hemedânî (ö. 1660'dan sonra), *Tefsîru “Men arefe'n-nufûs” [Men arafe nefseh hadîsinin şerhi]*.¹⁴⁰⁷ Abdulhalim Germiyani (ö. 1078/1688'den sonra), *Şerhu hadîsi “Leyse verâallâhi”*. Karabaş Veli (ö.

¹⁴⁰⁰ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 143; Bağdatlı, **Hediyye**, I, 824; Kehhale, **Mu‘cem**, VIII, 86; Feyzullah Efendi, **Ahsenu't-tahdîs**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1281/1864.

¹⁴⁰¹ Feyzullah Efendi, **Ahsenu't-tahdîs**, s, 7.

¹⁴⁰² Tirmizî, *Daâvât*, 129.

¹⁴⁰³ Feyzullah Efendi, **Ahsenu't-tahdîs**, s, 6.

¹⁴⁰⁴ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 23.

¹⁴⁰⁵ Serez, 3935. Gündoğdu, Cengiz, “Sivasi, Abdülmecid”, **DİA**, XXXVI, 286-287. Bir nüshası Uşşaki Tekkesi 368'de bulunmaktadır.

¹⁴⁰⁶ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 285.

¹⁴⁰⁷ Yazar, **Anadolu sahası**, s, 1068

1097/1688), *Şerhu hadisi “Hubbibe ileyne min dünyâküm”*.¹⁴⁰⁸ İbrahim b. Hasan el-Kûrani (ö. 1102/1690), *Î’mâlû’l-fikr ve ’r-rivâyât fi şerhi hadîsi “İnneme’l-a’mâlû bi’n-niyyât”*.¹⁴⁰⁹ Niyazi Mısri (ö. 1105/1694), Güneşin batıdan doğması hakkındaki hadisin dört manası olduğu.¹⁴¹⁰ Muhammed b. Mahmûd b. Cemâleddin el-Aksarayî, (912/1506) *Risâle fi şerhi hadîsi ‘İnnallahe haleka Âdeme alâ sûretihî*.¹⁴¹¹ İbn Bilal, Şemsüddin Muhammed b. Muhammed el-Aynî el-Halebi, (ö. 957/1550), *Şerhu hadisi “en-Nâsü niyâmün fe-iza mâtû intebehu (النَّاسُ نِيَامٌ فَإِذَا مَاتُوا انْتَبَهُوا)*.¹⁴¹² Alî b. Sultân Mehmed el-Kârî (ö. 1014/1605), *Şerhu hadîsi “Ene sâhibü’n-nuşûr”*.¹⁴¹³ Muhyî Gülşenî (ö. 1017/1608’den sonra), *Şerhu hadîsi Cibril*.¹⁴¹⁴ Yusuf b. Muhammed Han el-Karabaği (ö. 1035/1626), *Şerh alâ risâleti hadîsi “İnneme’l-a’mâlû bi’n-niyyât”*.¹⁴¹⁵ el-Kazâbâdî, Ahmed b. Muhammed b. İshak, Ebu’n-Nâfi, (ö. 1163/1750) *Risâle fi şerhi “Hadîsi’l-İhsân”*.¹⁴¹⁶ Davud b. Muhammed el-Karsî, 1169/1756, *Şerhu hadîsi “Amentu bi’llahi ve melaiketihî”*.¹⁴¹⁷ İbrahim Hanif b. Mustafa el-İstanbuli (ö. 1189/1775), *el-Asl ve’l-fer’ fi şerhi hadîsi “Ümmi Zer”*.¹⁴¹⁸ Süleyman Sadeddin Müstakimzâde (ö. 1202/1788), 1. *Şerhu hadîsi “Men arafe nefseh fekad arafe rabbeh”*¹⁴¹⁹, 2. *Şerhu hadîsi’l-feth*.¹⁴²⁰ Hacı Emirzade, Muhammed b. Hamza el-Aydini (ö. 1204/1789) *Şerhu Hadîsi “La yezdadu’l-umru illa Şiddeten”*.¹⁴²¹ Ataullah b. Muhammed Belgradi (ö. 1236/1818) *Şerhu hadîsi “Men arafe nefseh fekad arafe rabbeh”*.¹⁴²² Abdullah Zühdi Efendi (Tirevî) (ö. 1249/1833), *Risâle fi hadîsi ‘ehabbul kelâmi ilallâhi Subhânallâhi ve’l-*

¹⁴⁰⁸ Cihan, “Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Kırk Hadis Dışında Muayyen Sayıda Derlenen Hadis Mecmuaları ve Bir Hadis Üzerine Yapılan Risaleler”, s, 170; Bursalı, Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 148-149.

¹⁴⁰⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, **Îzâhu’l-meknûn**, I, 105. Esad Efendi, 1453; Kasidecizâde, 734; Şehid Ali Paşa, 2722, *Î’mâlû’l-fikr ve ’r-rivâyât fi beyâni hadîsi inneme’l-a’mâl bi’n-niyyât”* 24b-47b, bu Şehid Ali Paşa koleksiyonundaki nüsha, 12 Şevval 1073’te Pazar günü müellifin Medine’deki evinde tamamlanmış.

¹⁴¹⁰ Pertev Paşa, 619.

¹⁴¹¹ Kâtip Çelebi, **Keşfü’z-zünûn**, II, 874. Carullah, 1084.

¹⁴¹² Ebû Nuaym, **Hilyetü’l-evliyâ**, VII, 52.

¹⁴¹³ Milli Kütüphane, 3438; Yazar, **Anadolu sahası**, s, 1067.

¹⁴¹⁴ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 163.

¹⁴¹⁵ Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, 789.

¹⁴¹⁶ Nafiz Paşa, 1350; Esad Efendi, 393.

¹⁴¹⁷ Köprülü Mehmed Asım Bey, 250, Türkçe.

¹⁴¹⁸ Çelebi Abdullah, 70; Türkçe

¹⁴¹⁹ Hüsrev Paşa, 140, 1b-6a.

¹⁴²⁰ Yazar, **Anadolu sahası**, s, 1070.

¹⁴²¹ Reistülküttap, 1153.

¹⁴²² Laleli, 3653, vr. 164-165

*Hamdulillah ve Risâle fî hadisi ‘Âhiru mâ yuhricu min kulûbi’s-siddikîne hubbu’l-câh.*¹⁴²³ Gözübüyükzâde İbrahim Efendi (1253/1837), *Şerhu hadisi “Küllü emrin zî-bâlin”* [*Risâle-i Besmele*] ve *Şerhu hadisi “İnne mine’l-beyâni le-sihra”*.¹⁴²⁴ Ruhizâde Hadım Ahmed Efendi (ö. 1260/1844) *Şerhu hadisi “Lâ advâ”*.¹⁴²⁵ Hacı Muhammed Râğb Efendi (ö. 1264/1847-48), *Risâle-i mühimme fî tefsîri’l-âyât ve şerhi’l-ehâdîsi’l-vârideti fî hakkı’l-guzât.*¹⁴²⁶ İmamzâde Muhammed Esad Efendi (ö. 1267/1851), *“Fethu Konstantiniyye”*.¹⁴²⁷ Çerkeşi Şeyh Osman Ankaravî (ö. 1277/1860), *Şerhu hadisi “İnnallâhe yuhibbû’l-abde’t-takiyyel-ganiyyel-hafîy”*.¹⁴²⁸ Harîrîzâde Kemal Efendi (Derviş Mehmed Kemaleddin) (ö. 1299/1881), *Feyzu’l-muğnî fî şerhi hadîsi men talebeni* (من طلبني وجدني).¹⁴²⁹ Azmî Hüseyin Dede (ö. 1311/1893) *Temdîdü’l-hayât.*¹⁴³⁰ Fâik Muhammed Bey (ö. 1319/1901), *Şerhu hadisi “Mûtû kable en temûtû”*.¹⁴³¹ Kadıasker Yunus Vehbi b. Muhammed er-Rizevî er-Rûmî (ö.), *Umdetu’t-tâât ve iddetu’l-ibâdât fî tefsîri hadîsi “İnneme’l-â’mâlu bi’n-niyyât.*¹⁴³² Ahmed b. Hasan el-Kefevî (ö. ?), *Risale fî şerhi hadisi “el-Cünûdü’l-mücennede”*.¹⁴³³ Süleyman Kastamonî (ö. ?), *Niyet hadîsi şerhi.*¹⁴³⁴ Muhammed Müftizade Denizli, *Risale şerhi hadisi “el-Haceru’l-esved”*.¹⁴³⁵ Yusuf bin Muhammed Han el-Karabâğî, *Şerh alâ risâleti hadisi*

¹⁴²³ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 378.

¹⁴²⁴ Yıldırım, “XIX. yüzyıl”, s, 282-283; Atif Efendi Eki, 1144.

¹⁴²⁵ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 285.

¹⁴²⁶ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 317.

¹⁴²⁷ Hüsrev Paşa, 439, Yazma Bağışlar, 2246; İmamzâde Esad Efendi, **Değeri ve Tesiri Açısından Fetih Hadisi**, haz. Necdet Yılmaz, Dârulhadîs, İstanbul, 2002.

¹⁴²⁸ Hacı Mahmut Efendi, 561; Bağdatlı, **Hediyye**, I, 662; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 270; Mısır’da 1283 yılında basılmıştır.

¹⁴²⁹ Hüdâî Efendi, 584, 1a-11b.

¹⁴³⁰ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 134-135; “*es-Sadakatu teruddu’l-belâ ve tezîdu’l-umr*” hadisinin şerhi.

¹⁴³¹ Bağdatlı, **Hediyye**, II, 397; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 143; Kehhale, **Mu‘cem**, XI, 115.

¹⁴³² Bağdatlı İsmail Paşa, **İzâhu’l-meknûn**, II, 122.

¹⁴³³ Hacı Mahmut Efendi, 2008, 36 vr.

¹⁴³⁴ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 356.

¹⁴³⁵ Milli Ktp. 528.

“İnneme’l-a ‘mâlu bi’n-niyyât.”¹⁴³⁶ Halil el-Elmâlî el-Konevî’nin (Kara Halil) “es-Sadakatü teruddü’l-belâ”.¹⁴³⁷ Hafîd el-Vânî, “es-Sadakatü teruddü’l-belâ ve tezîdu’l-umr.”¹⁴³⁸

Ayrıca müellifi tespit edilemeyen bazı risâleler de şunlardır: Meçhûl, Niyet hadisinin şerhi.¹⁴³⁹ Meçhûl, “En-teşhede en-lâilaheillallah” hadisinin şerhi.¹⁴⁴⁰ Meçhûl, “La-tekûmu’s-saatu” hadisinin şerhi.¹⁴⁴¹ Meçhûl, “Eyne kâne rabbunâ kable en-yahluka halkahû”.¹⁴⁴² Meçhûl, “Men arafe nefseh”.¹⁴⁴³ Meçhûl, “Men arafe nefseh”.¹⁴⁴⁴ Meçhûl “Mûtû kable en temûtû”.¹⁴⁴⁵ Meçhûl, “İnne’l-Mustafa hayyun fî kabrihi”.¹⁴⁴⁶ Meçhûl, “Hubbibe ileyye min dünyâkum”.¹⁴⁴⁷ Meçhûl, “Hubbibe ileyye min dünyâkum”.¹⁴⁴⁸

c. Derlemeler

Osmanlı döneminde daha çok önceki dönemlerde yazılmış derleme eserler olan *Müsnedü’ş-şihâb*, *Câmi’u’l-usûl li-ehâdisu’r-Rasûl*, *Meşâriku’l-envâr*, *el-Câmi’u’s-sağîr* gibi eserler hem tedriste hem de telifte kullanılagelmiştir. Aynı zamanda bu dönemde yapılan derlemelerin de önceki derlemelerden yapılmış olması diyâr-ı Rûm ulemâsının kaynak metinleri ulaşma gibi bir düşüncesinin olmadığı anlaşılmaktadır. Özellikle hadis metinlerine ulaşmada kolaylık sağlayan harf sırasına göre tertip edilmiş mezkûr eserler Osmanlı dönemi hadis eserlerinin ilk kaynaklarıdır. Osmanlı döneminde ayrı bir başlık olarak ele alacağımız erbainlerden ayrı olarak edebiyat alanını da ilgilendiren “yüz hadis” “binbir hadis” gibi isimlerle hadis derlemeleri de yapılmıştır. Ancak bu yüz hadislerin birçoğu manzûm olduğu

¹⁴³⁶ Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, 789. 128b-153b.

¹⁴³⁷ Reşîd Efendi, 1017, 133a.

¹⁴³⁸ Yazma bağışlar, 6536, 1b-5a, risâlenin tarihi 1119’dur. Sonunda “*Min tahrîrâtı Hafîd el-Vânî*” ifadesi bu kişinin müstensih olabileceği ihtimalini de taşımaktadır.

¹⁴³⁹ Vahit Paşa, 2284, 24 varak.

¹⁴⁴⁰ Düğümlü Baba, 32, 36; Harbiye Matbaası, İstanbul, 1286.

¹⁴⁴¹ Süleymaniye, Denizli, 373.

¹⁴⁴² Hekimoğlu, 725’te 431b-432a’da bulunan bu şerh Farsçadır. Hadis (أَيْنَ كَانَ رَبُّنَا قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ خَلْقَهُ؟ قَالَ كَانَ فِي عَمَاءٍ) (ما تَخْتَهُ هَوَاءٌ وَمَا فَوْقَهُ هَوَاءٌ، وَخَلَقَ عَرْشَهُ عَلَى الْمَاءِ) Ibn Mace, Tefsîru’l-Kur’ân, 12.

¹⁴⁴³ Ali Nihat Tarlan koleksiyonunda 165 numarada 19b-23b nolu varaklarda “Men arafe sırrı beyan olunur” başlıklı risâledir.

¹⁴⁴⁴ Haşim Paşa, 13.

¹⁴⁴⁵ M Hilmi-F Fehmi, 239, 108b; Yarım sayfalık bu risâlenin altında “*Gâlibâ Molla Câmi’nin olmak gerek*” diye bir not düşülmüştür.

¹⁴⁴⁶ Bağdatlı Vehbi Efendi, 2077.

¹⁴⁴⁷ Esad Efendi, 1444.

¹⁴⁴⁸ Hamidiye, 188.

için manzûm tercüme başlığı altında ele alınacaktır. Bununla birlikte 19. yüzyılda Gümüşhânevî ve Abdullah Ahıskavî gibi âlimlerin derlemeleri bulunmaktadır ki önceki dönemlerde bu gibi eserlere rastlamak mümkün görünmemektedir.

Bu başlık altında hadis alanı ile diğer alanları da ilgilendiren bazı eserler zikredilecektir. Özellikle cihad, ahlak ve siyer konularında hadisler merkeze alınarak eserler yazılmıştır. Bu eserlerin temel özelliği halka yönelik eğitici ve irşâd-tebliğ temelli yazılmış olmalarıdır. Dolayısıyla bu eserlerin hadis ilminin özellikle usûlü ilgilendiren alanlarıyla herhangi bir irtibatı bulunmamaktadır. Bugünkü dille ifade edilecek olursa bu tür eserler hadis alanına (akademik/entelektüel) bir katkı sunmamaktadır. Bu bakımdan özellikle hadis ilmine katkıları sınırlıdır. Ancak bu eserlerin hadis tercüme, hadisleri yorumlama ve değerlendirme yöntemleri, hadisleri tertip ederken kullandıkları hadis metinleri veya şerhler dikkate alınarak Osmanlı dönemi hakkında bazı değerlendirmeler yapmak mümkündür.

I. Derleme Eserlerden Yapılan Yeni Derlemeler

İlk dönemlerde diyâr-ı Rûm'a gelmiş ve/veya Osmanlı yönetimiyle irtibat kurmuş âlimlerden olan İbnü'l-Cezerî'nin me'sûr dualardan derlediği *Hısnu'l-hasîn* isimli eseri hem istinsah olarak hem de ihtisar ve tercüme olarak diyâr-ı Rûm âlimlerinin ilgisini çekmiştir.¹⁴⁴⁹ Osmanlı dönemi hadis tarihi açısından önemli bir âlim olan Süleyman Fâzıl Efendi, (ö. 1134/1722), bazı hadis derlemeleri de kaleme almıştır. *Beyânu mevâzi'ı's-salât* isimli risâlesi, İbnü'l-Cezerî'nin *Miftâhu Hısnı'l-hasîn*'den özetle Hz. Peygamber'e salât getirilmesi gereken kırk yer/zaman sıralanmıştır.¹⁴⁵⁰ Aynı zamanda müellifin *Fevâidu's-salât*¹⁴⁵¹ *Müntehâb min kitâbi Miftâhi'l-Hısnı'l-hasîn*¹⁴⁵² isimli bir risâleleri bulunduğu belirtilmiştir ki bunlar yukarıda zikredilen *Beyânu mevâzi'ı's-salât* isimli risâlenin farklı isimlendirmeleri olmalıdır. Ayrıca müellifin büyük günahlar (Kebâir) hakkında bir risâlesi de mevcuttur. Süleyman Fâzıl Efendi bu risâlede İbn Hacer el-Heytemî'nin (ö. 974/1567) ez-

¹⁴⁴⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 669-670.

¹⁴⁵⁰ Amcazâde, 456; Esad Efendi, 3566; Reşid Efendi, 1039; 1215; Beyazıd, 1391; Veliyyüddin Efendi, 3200; Hacı Ahmed Paşa, 152;

¹⁴⁵¹ Şeyhî, *Vekâiyü'l-fudalâ*, II, 680.

¹⁴⁵² Hatiboğlu, İbrahim, "Süleyman Fâzıl Efendi", *DİA*, XXXVIII, 87.

Zevâcir en iktirâfi'l-kebâir isimli eserinden iktibasla dört yüz adet büyük günahı tek tek sıralamıştır.¹⁴⁵³ Dönemindeki birçok muhaddisten hadis icâzeti almış olan Süleyman Fâzıl Efendi'nin Hz. Peygamber Efendimiz'e salat getirme hakkında yazdığı risâle Osmanlı toplumunda hadis literatürünün Hz. Peygamber sevgisi ve onun şemâilî etrafında şekillendiğini gösteren örneklerden biridir. Ayrıca *Hısnu'l-hasîn*'den ve *ez-Zevâcir*'den yapılan derlemeler hem ikincil kaynakların kullanıldığını hem de hadisin toplumu irşâd etmede ve vaazlarda kullanılan bir ilim olarak ele alındığını göstermektedir. Ayasofya vâizi olan Süleyman Fâzıl Efendi'nin eserlerine bu yönü yansımıştır. Süleyman Efendi'nin *Risâle fî beyâni kelimeteyi's-şehâde* isimli risâlesi onun hadis eserleri arasında gösterilse de eser Kelime-i şehâdetin lügat yönünden incelenmesinden ibârettir.¹⁴⁵⁴

Saçaklızade'nin de (ö. 1145/1732) *Mecmû'atu ez-kâr ve ed'îye* isimli eserini *el-Hısnu'l-hasîn*, *el-Ezkâr*'ı ve *Mesâbihu's-sünne*'si gibi eserlerden derlemesi¹⁴⁵⁵ ikinci el kaynak kullanımının Şam ve Hicaz'dan icâzet alan ve nisbeten hadis literatürünü tanıyan âlimler arasında da yaygın olduğunu göstermektedir. Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi'nin (ö. 1202/1787) *el-Metnü'l-metîn fî şerhi'l-hısnu'l-hasîn*'i¹⁴⁵⁶ İbnü'l-Cezerî'nin mezkûr eserinin yaygınlığını göstermektedir.

Bergamalı İbrahim, (v.1014/1606), 1004/1595-96 tarihinde İstanbul Çarşıkapı Sinan Paşa Darulhadisi'ne müderris olarak tayin edilmiş ve vefat ettiği 1014 tarihine kadar dâruhâdîste müderrislik yapmıştır. Bergamavî, *Merâfîku'l-ahyâr fî tertîbi Meşâriki'l-envâr* isimli eserinde nahiv konularına göre alfabetik tertip edilmiş *Meşâriku'l-envâr*'ı *Mesâbih*'in fıkıh konularını esas alarak yeniden tertip etmiştir.¹⁴⁵⁷ Aynı müellif *Envaru'l-bevarık fî tertîbi Şerhi'l-Meşârik* ismiyle İbn Melek'in *Meşârik* şerhi *Mebâriku'l-ehâr*'ını yine *Mesâbih*'in fıkıh konularına göre tertip etmiştir.¹⁴⁵⁸ Ayrıca müellifi belli olmayan yeni bir tertipte

¹⁴⁵³ Esad Efendi, 3534; 3566.

¹⁴⁵⁴ Fatih, 5402; Esad Efendi, 1192; 3534; 3566; 3712;

¹⁴⁵⁵ Saçaklızâde, **Cuhdu'l-mukil**, thk., Salim Kadduri el-Hamed, Dâru Ammar, Amman, 2001/1422, s. 37 (muhakkikin önsözünde); Özcan, Tahsin, "Saçaklızâde Mehmed Efendi", **DİA**, XXXV, 370.

¹⁴⁵⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, **İzâhu'l-meknûn**, II, 426.

¹⁴⁵⁷ Fatih, 1144; Altuntaş, "Osmanlı hadis eğitiminde Meşâriku'l-envâr", **Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: İstanbul'un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar**, 2015, s. 162.

¹⁴⁵⁸ Süleymaniye, 279; Altuntaş, "Osmanlı hadis eğitiminde Meşâriku'l-envâr", s. 162.

müellifinin nahiv konularına göre tertip ettiği *Meşâriku'l-envâr*, hurûf-ı mu'cem'e göre yeniden tertip edilmiştir.¹⁴⁵⁹ Tüm bu tertipler Osmanlı döneminde *Meşârik*'in hadis kitabı denilince akla gelen ilk kitap olarak değerlendirildiğini göstermektedir.

Suyûtî'nin *el-Câmi'u's-sağîr*'i Osmanlı dönemi hadis derlemelerinin en temel kaynaklarından bir tanesidir. *el-Câmi'u's-sağîr* 999/1590-91 tarihinde *Risâle fî ehâdîsi'l-me'hûza* ismiyle fıkıh bablarına göre yeniden tertip edilmiştir.¹⁴⁶⁰ Yine *el-Câmi'u's-sağîr*'in fıkıh bablarına göre tertip edilmiş mürettibi belli olmayan başka bir derlemesi daha bulunmaktadır.¹⁴⁶¹ İbrahim b. Mustafa tarafından *el-Câmi'u's-sağîr*'den yapılmış bir derleme eserin diyâr-ı Rûm uleması arasında yaygınlığını göstermesi açısından önemlidir.¹⁴⁶² *Sahîh-Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* gibi iki temel hadis metnini yayına hazırlamış olan Mehmed Zihni Efendi (ö. 1913), bir hadis derlemesi yapacağı zaman aklına yine *Meşârik* ile *el-Câmi'u's-sağîr* gelmiş eserine *el-Hakaik mimma fi'l-Cami'i's-Sağir ve'l-Meşarık min hadisi hayri'l-halâik* ismini vermiş ve hadisleri mezkûr iki eserden derlemiştir.¹⁴⁶³ Mehmed Arif Bey (ö. 1897) *Binbir Hadis* ismiyle kaleme aldığı hadis derlemesi ve şerhinde bin hadisi Suyûtî'nin *el-Câmi'u's-sağîr*'inden intihâb etmiş sadece bir hadisi Münâvî'nin *el-Câmi'u's-sağîr* şerhinden iktibas etmiştir.¹⁴⁶⁴

Abdullatif Râzî b. Abdullah Efendi (ö. 1146/1733) İstanbul'da doğmuş, tahsilini ikmal ettikten sonra 1146'da İstanbul kadısı olmuştur. *Ahla'l-haber min kelâmi Seyyidi'l-*

¹⁴⁵⁹ Hekimoğlu, 278; Altuntaş, “Osmanlı hadis eğitiminde Meşâriku'l-envâr”, s, 163.

¹⁴⁶⁰ *Risâle fî ehâdîsi'l-me'hûza*, Hacı Mahmut Efendi, 694, 5b; Altuntaş, “Süyûtî'nin el-Câmi'u's-Sağîr'inin Osmanlı Hadis Eğitimindeki Yeri”, *Sahn-ı Semân'dan Dârulfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII.Yüzyıl*, 2017, s, 363.

¹⁴⁶¹ *Mürettebü'l-Câmi'i's-sağîr*, Süleymâniye, 218.

¹⁴⁶² Mehmed Asım Bey, 711.

¹⁴⁶³ Mehmed Zihni Efendi, *el-Hakaik mimma fi'l-Cami'i's-sagir ve'l-meşarık*, Bâb-ı Âlî 25 Numaralı Matbaa, İstanbul, 1310. Ahmet Turan Arslan eserin kalan bölümlerinin Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi'nde 293, 294, 295 numaralarda bulunduğunu belirtmiştir. Bkz. Arslan, Ahmet Turan, *Son devir Osmanlı âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, MÜİFV, İstanbul, 1999, s, 138; Ancak daha sonra yapılan bir çalışmada nüshaların yerinde bulunamadığı tespit edilmiştir. Bkz. Hatiboğlu, İbrahim, “Meşâriku'l-Envârî'n-Nebeviyye”, *DİA*, XXIX, 362.

¹⁴⁶⁴ Mehmet Arif Bey, *Binbir Hadis*, İstanbul Kitabevi, 1959, s. 11; Altuntaş, “Süyûtî'nin el-Câmi'u's-Sağîr'inin Osmanlı Hadis Eğitimindeki Yeri”, s, 363.

beşer isimli bir eseri bulunmaktadır.¹⁴⁶⁵ Risâlenin başında hadis rumuzlarını Suyûtî'den nakletmiştir. Hadisleri Suyûtî'nin derleme eserlerinden ve *Mesâbih*'ten derlemiş olduğu anlaşılmaktadır. İsmail Müfid Efendi'nin (ö. 1217/1802) *Kenzu'l-ummâl*'i ihtisar ettiği belirtilmiştir.¹⁴⁶⁶ Hafid Mehmed Efendi (ö. 1266/1849), *Câmi fi'l-hilâfe* isimli eserindeki ilk bölümlerde hadis ve âyetlerle hilâfetin faziletine ayırmış ve hilafetle ilgili hadisleri Suyûtî'nin *el-Câmi 'u's-sağîr* isimli eserinden tertip etmiştir.¹⁴⁶⁷

Mustafa b. İbrahim Gelibolî'nin (ö. 1176/1762), *Zübdetü'l-emsâl li-vukû'ihâ umdeti'l-akvâl* isimli bir eseri vardır. Müellif yirmi bâb üzere tertip ettiği eserinde hadisleri ve darb-ı meselleri bir araya toplamaya çalışmıştır. Mukaddime'de bu sözleri hangi kitaplardan derlediğini belirtmiştir. Bu eserler Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî en-Nîsâbü'rî'nin *Mecma'u'l-emsâl*'i; Zemahşerî'nin *el-Müstaksâ fi'l-emsâl*'i ve Muhammed b. Kâsım el-Hatîb'in *Ravzatu'l-ahyâr el-müntehab min rebî'i'l-ibrâr*'ıdır. Kimin söylediğini önemsemeyip sadece bablarda belirlediği konularla ilgili bütün sözleri biraraya getirmeye çalışmıştır. Her bâb altında öncelikli olarak sahih hadisleri zikredeceğini belirtmiş, ardından emsâl başlığı altında özlü sözler, atasözleri derlemiştir. Birçok hadis derlemesi itibariyle diyâr-ı Rûm hadisçiliği açısından değerlendirilmesi gereken bir eserdir.¹⁴⁶⁸

II. Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin Rivâyetleri'nin Derlemeleri

Osmanlı döneminde erbainlerden farklı olarak ele alınabilecek bir diğer hadis derlemesi de Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin rivâyet ettiği hadisleri bir araya getirmek olmuştur. Nûreddin el-Karâfî'nin (ö. 940/1533) derlediği *Nefehâtü'l-âbiri's-sârî bi-ehâdîsi Ebî Eyyûb el-Ensârî* isimli derlemesi bu konuda en çok yaygınlık kazanan eserlerdendir.¹⁴⁶⁹ İstanbul

¹⁴⁶⁵ İsmet Efendi, *Tekmiletü's-Şekâik*, s. 265-266; Kehhale, *Mu'cem*, VI, 12; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, III, 54; Beyazıt, 818; Hacı Mahmut Efendi, 669; Hamidiye, 198; Nuruosmaniye, 630; Ragıp Paşa, 245.

¹⁴⁶⁶ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 243; Ayrıca eserleri için Bkz. Bağdatlı, *Hediyye*, I, 223; Kehhale, *Mu'cem*, II, 297.

¹⁴⁶⁷ Revan Köşkü, 382.

¹⁴⁶⁸ Bağdatlı, *Hediyye*, II, 451; Eserin İstanbul Kütüphanelerinde birçok nüshası bulunmaktadır. Bazıları şunlardır: Ayasofya, 4025, 4026; Bağdatlı Vehbi, 1751; Atif Efendi, 2135.

¹⁴⁶⁹ Algül, Hüseyin, "Ebû Eyyûb el-Ensârî, *DİA*, X, 124.

kütüphanelerinde birçok nüshasının olması da bunu teyit etmektedir. Ayrıca Eyüp Camii İmamı Abdullah Eyyûbî, Karafî'nin bu risâlesini Türkçe'ye tercüme etmiştir.¹⁴⁷⁰

Atâî, Eyüp müderrisi olan Şâir Bâkî'nin (ö. 1008 / 1600) Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin rivâyet ettiği hadisleri cem ettiğini ve nüshanın ziyaretçilerin görebileceği şekilde bir rahlenin üzerinde türbeye konulduğunu belirtmiştir.¹⁴⁷¹ Şeyhülislâm Bâlizâde Mustafa Efendi (ö. 1073/1662) *Risâle fî mâ ravâhu Ebû Eyyûb el-Ensârî* ismiyle bir risale yazmıştır.¹⁴⁷² Müellif eserde Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin hayatını kısaca nakletmiş ardından “*şefî'-i ehl-i Rûm*” olan Ebû Eyyûb'un hadislerini Suyûtî'nin *el-Câmi'u'l-kebîr* ve *el-Câmi'u's-sağîr*'inden nakletmiştir.¹⁴⁷³ Bir nüshada derlenen hadislerin adedinin iki yüz olduğu belirtilmiştir.¹⁴⁷⁴

Abdülganî en-Nablusî'nin talebesi olan Abdülvehhâb eş-Şâmî, Şam'dan İstanbul'a gelmiş uzun yıllar İstanbul'da ikâmet etmiş ve Sultan III. Osman'ın 1168/1754'teki cülusu münasebetiyle Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin hadislerini cem etmiştir. Risalede kırk hadis derlediği için erbain başlığında ayrıca zikredilecektir.¹⁴⁷⁵

Ayrıca müellifi belli olmayan bir risâlede *Sahîh-i Müslim*'de Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin rivâyet ettiği hadisler biraraya getirilmiştir. Bu risâlede on dört bab başlığı altında on dört hadis nakledilmiştir. Sonunda Kirmânî'nin *Sahîh-i Buhârî* şerhinden bir varaklık Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin menâkıbı eklenmiştir.¹⁴⁷⁶ Hadisleri, derleme eserlerden değil de *Sahîh-i Müslim*'den iktibas etmesi yönüyle Osmanlı dönemi için önemli sayılabilecek bir derleme olabilir, ancak müellifin kimliği tespit edilememektedir.

Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin rivâyetlerinin zikredilen derlemeleri haricinde bibliyografya eserlerinde başka derlemelerin de olduğu belirtilmiştir. Şeyh Nizâmî Efendi'nin (ö.

¹⁴⁷⁰ Abdullah Eyyûbî, **Tercüme-i Nefahâtu'l-âbir**, H. Hüsnü Paşa, 203.

¹⁴⁷¹ Atâî, **Hadâiku'l-hakâik**, s. 434-439.

¹⁴⁷² Mehmed Nuri Efendi, 18; Ali Emiri, 2447; Veliyyüddin, 801; Topkapı III. Ahmed, 568; Uşşâkizâde, **Zeyl**, s. 270; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 258; Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî**, IV, 397.

¹⁴⁷³ Veliyyüddin, 801, 2b-3a.

¹⁴⁷⁴ Mehmed Nuri Efendi, 18, 1a.

¹⁴⁷⁵ Abdülvehhâb b. Mustafa, **el-Kevkebu's-sârî bi-ehâdîsi seyyidinâ Ebî Eyyûb el-Ensârî**, Darulmesnevi, 161, 84b-109a.

¹⁴⁷⁶ Esad Efendi, 3547, 4b-7a.

1153/1740-41) *Menâkıbu evliyâ* isimli risâlesinde Ebû Eyyûb el-Ensârî, Temîm ed-Dârî ve bazı evliyanın menâkıbını zikrettiği,¹⁴⁷⁷ Abdürrezzak Efendi'nin (ö. 1170/1757) ise *Hz. Hâlid'den menkul hadisler şerhi* isimli bir risalesinin olduğu belirtilmiştir.¹⁴⁷⁸ Muhammed b. Ahmed el-Cezâirî (ö. ?) *Miskü'l-hubûb fi ba'zı mâ nukile min ahbâri Ebî Eyyûb* isminde bir risalesinin olduğu ve risaleyi 1110/1698-99 tarihinde İstanbul'da yazdığı kaydedilmiştir.¹⁴⁷⁹

III. Me'sûr Dua ve Salavât'la İlgili Derlemeler

Vânî Mehmed Efendi (ö. 1096/1685) *A'mâlu'l-yevm ve'l-leyl* isimli risâlesinde hadislerde yer alan duaları biraraya getirmiştir. Risâlede esmâ-i hüsnâ, ism-i A'zam duası, sabah ve akşam okunan dualar, isti'âzeler, yatarken okunacak dualar bulunmaktadır. Bir nevi evrad türünde bir eser olarak değerlendirilebilir.¹⁴⁸⁰

Şeyh Abdülkerim b. Veliyyüddin el-Celvetî (ö. 1100/1689) *Mecmau'l-fevâid ve ma'denü'l-ferâid* isimli risâlesinde Hz. Peygamber'e salavat getirmekle ilgili hadisleri bir araya getirmiş, hadisleri alfabetik olarak sıralamış her hadisten sonra önemli gördüğü yerleri şerh etmiştir.¹⁴⁸¹ Bursalı Mehmed Tahir salavât getirmenin faziletine dair *Erbain* olarak değerlendirdiği eser bu olmalıdır.¹⁴⁸² Şeyh Abdülkerîm, bir diğer eseri olan *Fazîletu'z-zikr* isimli risâlesinde de me'sûr duaları alfabetik olarak derlemiş ve aynı zamanda şerh etmiştir. Risaleye teberrük kasdıyla (ﷻ) Allâhumme ile başlayan hadislerle başlamış daha sonra hece sırasını takip etmiştir.¹⁴⁸³ Ayrıca *Câmiu'l-ehâdîsi'l-envâriyye fi'l-ahbâri'l-Mustafaviyye*¹⁴⁸⁴ isimli eserinde ise Beyzâvî tefsirinde yer alan hadisleri derlemiş ve kısa bir değerlendirilmesini yapmıştır.¹⁴⁸⁵

¹⁴⁷⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, II, 560.

¹⁴⁷⁸ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, III, 103.

¹⁴⁷⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, II, 479.

¹⁴⁸⁰ Lala İsmail, 727, 47b-65a; Laleli, 164/1

¹⁴⁸¹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, II, 435; Veliyyüddin Efendi, 798; Bağdatlı Vehbi, 611; Esad Efendi, 333, 3632; M. Arif-M. Murad, 178; Reşid Efendi, 164; 584.

¹⁴⁸² Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 124.

¹⁴⁸³ Abdülkerîm el-Celvetî, *Fazîletu'z-zikr*, Esad Efendi, 333, 59b-134a.

¹⁴⁸⁴ Esad Efendi, 3632; H. Hüsnü Paşa, 232; Hacı Mahmut Efendi, 6386.

¹⁴⁸⁵ Yıldırım, "XVII. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", s. 172.

Muhammed b. Ahmed Çömezzâde el-Bursevî (ö. 1100/1688) *Zübdetü'l-makâl li-erbâbi'l-akli ve'l-keâm fi'l-hadîs ve kelâmi'l-kibâr ve durûbi'l-emsâl*¹⁴⁸⁶ isimli eserinde adından da anlaşılacağı üzere hadis, kelâm-ı kibâr ve atasözleri gibi hikmetli sözleri harf sırasına göre biraraya getirmiştir. Ancak hadislerin ve sözlerin kaynaklarına atıfta bulunmamıştır.

Arapzâde Şeyh Muhammed Ali b. Halil el-Edirnevî'nin (ö. 1130/1717) *Mecmau'd-dürer fi ehâdîsi seyidi'l-beşer* isimli bir eseri vardır. Bağdatlı ve Bursalı eserin Umûmî (Beyazıt) Kütüphane'de olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁸⁷ Ancak herhangi bir nüshası tespit edilememiştir.

Şeyh Nasûhî Muhammed Efendi (ö. 1130/1717) Üsküdar'da doğmuş, tahsilini ikmal ettikten sonra Eyüp Camii'nde vâzlik yapmıştır. Daha sonra Sultan Selâm Camii'ne tayin olunmuş ve nâkil-i hadîs olarak vazife yapmıştır.¹⁴⁸⁸ *Mecmuatü'l-ehâdîs* adında bir eserinin olduğu zikredilmiştir.¹⁴⁸⁹

Aziz Mahmud Hüdâî'nin halifelerinden olan Şeyh Ya'kub Afvî el-Celvetî ((ö. 1149/1736), *el-Vesiletü'l-uzmâ ilâ hazreti'n-nebiyyi'l-müctebâ* adında bir eserinin ilk beş bâbını salavât-ı şerîfe getirmenin faziletlerine, altıncı bâbı Resûlullah'ın mucizelerine tahsis etmiştir.¹⁴⁹⁰ Ebû Saîd el-Hâdimî'nin de otuz hadis ihtiva eden, Hz. Peygamber'e salat etme ile ilgili derlediği bir risâlesi bulunmaktadır.¹⁴⁹¹

¹⁴⁸⁶ Hacı Mahmud Efendi, 2431, vr. 82-94; Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, I, 612; Yıldırım, "XVII. Yüzyıl", s, 174.

¹⁴⁸⁷ Bağdatlı, *Hediyye*, II, 314; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 127; Kehhale, *Mu'cem*, XI, 68.

¹⁴⁸⁸ Şeyhî, *Vekâiyü'l-fudalâ*, II 432.

¹⁴⁸⁹ Bağdatlı, *Hediyye*, II, 314-315; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 176-177.

¹⁴⁹⁰ Süleymâniye, 746; Esad Efendi, 285; İsmet Efendi, s. 336-423; *Osmanlı müellifleri*, I, 201-202.

¹⁴⁹¹ el-Hâdimî, *Otuz hadis şerhi*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY1027, 34b-39a.

Ahmed İbni Mustafa el-İzmîrî'nin (ö. ?) *el-Menhu'l-ilâhiyye fi's-salâti hayri'l-beriyye*.¹⁴⁹² Nalbantzade Ali b. Abdülfettah 'ın (ö. ?), *Nuhbetu'n-nukûl fi şerhi's-salâti ale'r-Resul*¹⁴⁹³ isimli risâleleri de salavâtla ilgili eserler olarak değerlendirilebilir.

IV. Kudsî Hadis Derlemeleri

İbrâhim el-Kûrânî'den Hicaz'da icâzet alan Veliyyüddin Carullah Efendi (ö. 1151/1738), *Ehâdis-i kudsiyye* ismiyle bir risâle kaleme almıştır. Eser bu haliyle günümüze ulaşmamıştır.¹⁴⁹⁴ Bursalı Mehmed Tahir, risâleyi, *319 hadis-i kudsiyi câmi eser-i âli* olarak nitelemiştir.¹⁴⁹⁵ Eyüp Camii imamı Abdullah Efendi eseri ihvân'ın talepleri doğrultusunda Türkçe'ye tercüme etmiştir. Üç yüz hadisin tercümesi bulunmaktadır. Abdullah Efendi, mukaddimede Carullah Efendi'nin “*1099 senesinde cem' ve tertip ettiği kudsî hadisleri tercüme ettim*” demektedir.¹⁴⁹⁶

Muhammed Medenî et-Trabzonî'nin (ö. 1200/1786) *el-İthâfâtü's-seniyye fi'l-ehâdisi'l-kudsiyye* adlı kudsî hadislerle ilgili bir eseri vardır. Eserini üç bâb ve bir hâtîme olarak derlemiştir. Birinci babda “قال الله تعالى”, ikinci babda “يقول الله تعالى” lafzıyla başlayan hadisler zikredilmiş Üçüncü babda ise bu iki lafız dışında hadisler harf sırasına göre derlenmiştir. Hâtîme kısmında ise kudsî hadis tarifi etraflıca ele alınmıştır.¹⁴⁹⁷ İbrahim Sıdkı el-İşkodravî (ö. 1250/1834) *ed-Dürretü'l-yetimiyye fi'l-ehâdisi'l-kudsiyye* isimli eserinde kudsî hadisleri biraraya getirmiştir.¹⁴⁹⁸ Nazîr İbrahim Efendi'nin de (ö. 1188/1774-75) risâlelerinin bulunduğu bir mecmuada *Risale-i ehâdis-i kudsiye*, isimli bir eserin olduğu

¹⁴⁹² Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, II, 576.

¹⁴⁹³ Reşid Efendi, 1017.

¹⁴⁹⁴ Özcan, Tahsin, “Veliyyüddin Carullah”, *DİA*, XLIII, 38.

¹⁴⁹⁵ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 267.

¹⁴⁹⁶ Ali Emiri Şer'iyye, 71.

¹⁴⁹⁷ Fatih, 673; H. Hayri, 78; İzmirli İsmail Hakkı, 403; Kayseri Raşid Efendi, 131; Milli Ktp, 3786. Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, I, 13; Kehhale, *Mu'cem*, XII, 48.

¹⁴⁹⁸ Hacı Mahmud Efendi, 590, 24b-45a; Yıldırım, XIX yy. s, 276; Yılmaz, Hayati, “*Kudsî Hadis*”, *DİA*, XXVI, 319.

belirtilmiştir.¹⁴⁹⁹ Ayrıca müellifi belli olmayan, *Tercüme-i ehâdis-i kudsiyye* isimli eserde on beş kudsî hadis tercümesi bulunmaktadır.¹⁵⁰⁰

V. Geniş Hacimli Derlemeler

Abdullah Ahîskavî (ö. 1228/1813), *Levâmiu'l-envâr* adı ile bir hadis derlemesi yapmıştır. Diyâr-ı Rûm'da tertip edilen en önemli hadis derlemelerinden bir tanesidir. Müellif eserinin mukaddimesinde insanların hevâlarına tâbi olduklarını ve her grubun kendi elindekiyle yetindiği bir dönemde cedelden, kıyastan, insanların re'yelerinden hâlî, dinin ahkâmını ve düsturlarını biraraya getirecek bir eser telif etmeyi amaçladığını belirtmektedir. Dört cilt üzere tertip ettiği eserinde her cildin başına "*Lâmi*" başlığı ile hangi konuları ele alacağını kaydetmiştir.

Birinci ciltte *Sahîh-i Buhârî*'den 3457 hadis tertip etmiştir. Bu hadisleri Fatîha, iki Diâme ve Hâtîme olmak üzere dört başlıkta ele almıştır. Her başlığın altında bablar bulunmaktadır. Fâtîha başlığında; Ma'rifetullah, iman, İslam, ilim vb. konularda bablar açmıştır. İlk Diâme'de Hz. Peygamber'in doğumu, bi'seti, hicreti ve mucizeleri gibi konular bablar halinde ele alınmıştır. İkinci Diâme'de ise kitap ve sünnetle amel, ukûbat, ibâdât, muamelât ve cinâyât babları altında hadisleri serdetmiştir. Hâtîme'de ise ahiret, cennet ve cehennemle ilgili haberleri bablar altında bir araya getirmiştir.

İkinci cildde ise Ebû Dâvûd'dan 1631 hadis derlemiştir. Hadisleri kitap genel başlığı altından bablar açarak tertip etmiştir. Kitap isimleri; diyânât, salât, zekât, savm, hac, cihâd, cinâyât, istihsândır. Hâtîme başlığı altında ise fiten-melâhim ve mehdî-işrâtu's-sâat ile alakalı hadisleri derlemiştir.

Suyûtî'nin *Cem'u'l-cevâmi*'inden derlediği üçüncü ciltte ise müellif, iki "Kitap" üzere hadisleri tertip etmiştir. İlk kitapta harf tertibine göre hadisleri alfabetik olarak kaydetmiştir. İkinci kitabı ise müsned tertibinde düzenlemiş ve sırasıyla dört halife, aşere-i

¹⁴⁹⁹ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, II, 45-46.

¹⁵⁰⁰ Yazar, **Anadolu sahası**, s. 1073; Halet Efendi, 817.

mübeşşere, ehl-i beyt, muhâcir, ensâr, diğer sahâbiler ve kadın sahâbîlerin müsnedlerini kaydetmiştir. Hâtîme kısmında ise tabîinin mürsellerini zikretmiştir. Eserin girişinde hazırladığı fihristte her babda kaç hadis zikrettiğini kaydetmiştir.

Dördüncü cildi ise müellif tamamen râvîlere hasretmiş, sahabenin, tâbî'inin ve etbâu't-tâbîinin tercüme-i hallerini harf sırasına göre tertip etmiştir. Ayrıca hâtîme kısmında mürchie, mutezile, hâriciye, felâsife, kaderiye gibi itikâdi mezhepleri tanıtmış ve bilgi vermiştir. En sonda ise yine harf sırasına göre kabileler, ensablar, künyeler hakkında bilgi vermiştir. Ahîskavî'nin bu çok farklı kendine özgü olan bu derlemesi yaygınlık kazanmamış, müellif hattından başka istinsâhı yapılmamış ve müstakil herhangi bir çalışmada detaylı olarak ele alınmamıştır.¹⁵⁰¹ Ayrıca 5 ciltlik *Revâmizü'l-a'yân* isimli bir eseri vardır. Eserin birinci cildini ilim ve faziletine, ikinci cildini Hz. Peygamber ve ashabının menkıbelerine, üçüncü cildini de tabîinin büyüklerinin ve hadis imamlarının ve İmâm-ı Azam'ın menkıbelerine, dördüncü cildini diğer İmam Mâlik, İmam Şâfiî ve İmam Ahmed'in menkıbelerine, beşinci cildini Tabakât-ı mülûk ve ilim adamlarına tahsis etmiştir.¹⁵⁰²

Bu başlık altında değerlendirilmesi gereken bir diğer derleme eser Gümüşhânevî'nin (1813-1893) *Râmûzu'l-ehâdis*'idir. Ancak esere daha önceki bölümlerde değinildiği ve üzerine birçok çalışma yapıldığı için burada yeniden bir değerlendirmesi yapılmayacaktır. Zikredilmesi gereken önemi ise; *Râmuzu'l-ehâdis*'in Osmanlı döneminde matbu ilk hadis mecmuası olup hadis metinlerinin talebeler ve geniş halk kitleleri arasında yaygınlaşmasının öncüsü olmasıdır. Râmuz önceki eserlerin bir muhtasarı olması yönüyle yeni bir eser olmamakla beraber Osmanlı dönemi hadisçiliğine tekkede ders okutulması ve icazetlerinin verilmesiyle büyük bir canlılık getirmiştir.

¹⁵⁰¹ Abdullah Ahîskavî, *Levâmiu'l-envâr*, Esad Efendi, 421; 422; 423; 424; Yıldırım, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2004, sayı: 13, s. 269-272; Eseri ilk defa Selahattin Yıldırım zikredilen makalesinde ele almış ve tanıtmıştır. Ancak Yıldırım'ın "*Ahîskavî, Buhârî, Müslim, Tirmizî, Nesâî, Ebû Dâvûd ve İbn Mace'yi mükerrer rivayetleri hazfederek yeniden tasnif etmiştir*" ifadesi eserin detaylı bir şekilde incelenemediğini göstermektedir.

¹⁵⁰² Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 370-372; Âkifzâde Abdurrahim, *Kitâbü'l-mecmu' ve'l-meşhud*, s. 124-125; Es'ad Efendi, 2127; Halet Efendi, 583.

Yine Gümüşhânevî Tekkesi şeyhi olan Ömer Ziyaeddin Dağistânî (ö. 1339/1920) *Sünenü'l-akvâli'n-nebeviyye mine'l-ehâdîsi'l-Buhâriyye* ismiyle bir derleme yapmıştır.¹⁵⁰³ Ömer Ziyâeddin Efendi, bu derlemesinde *Sahîh-i Buhârî*'yi ihtisâr ederek **kavfî** hadisleri derlemiştir. 4541 hadisin bulunduğu derlemede hadislerin senedleri hafzedilerek sadece sahâbî râvîleri zikredilmiştir. *Sahîh-i Buhârî*'deki kitap sıralaması aynen korunmuş, bab başlıklarına yer verilmemiştir. Ömer Ziyâeddin Efendi, yer yer eserin kenarlarında Kastallânî'den “şârih” diye nakiller yapmıştır. *Sahîh*'in Bulak'ta yapılan baskısından önce yapılması itibariyle önemlidir. Bulak baskısından önce Ömer Ziyâeddin Efendi'nin *Sahîh-i Buhârî*'nin tekrarsız metnini hareketli olarak yayınlamış olması kayda değerdir. Ayrıca eserin başında 4541 hadisin tamamını alfabetik olarak sıralamış ve hadisin derlemenin kaçınıcı hadisi olduğunu kaydetmiştir. *Zübdetü'l-Buhârî* isimli derlemesi bu eserin tekrarlardan azade edilerek yeniden ihtisarıyla oluşmuş bir eserdir. Bu eserini “*Sünen-i akvâli'n-Nebeviyye'den manen müttehid olan ehâdîsin tevhiidiyle Zübdetü'l-Buhârî*” olarak nitelemiş ve daha sonra tercüme etmiştir.¹⁵⁰⁴

Diğer Derlemeler

Zikredilen eserlerin yanında Osmanlı döneminde yazılan cihâd vb. konuları ile ilgili risâleler de kataloglarda hadis alanında tasnif edilmiştir. Aynı zamanda Hz. Peygamber'in hayatı, ahlakı, günlerin, ayların fazileti ile ilgili risâleler de hadis eserleri olarak kaydedilmiştir. Örnek olması bakımında bu derlemelerden bazıları aşağıda kaydedilecektir:

İbn Melekzade Muhammed Efendi (ö. 854/1450-51), *Fezailu Receb Şaban ve Ramazan*.¹⁵⁰⁵ Mehmed Münib Efendi (ö. 1238/1823) *Temhîdü'l-mevlûd fî mehdi'l-vücûd*.¹⁵⁰⁶ İbrahim Sıdkî el-İşkodravi, *Cevâmi'u'l-keîm hadisler*.¹⁵⁰⁷ Kürtzâde Kâtip Mustafa Efendi (ö. 1279/1862-63) *Cihâdiyye*.¹⁵⁰⁸ Mir Fâik Salih b. Mir Ahmed el-Manastîrî (ö. 1317/1899)

¹⁵⁰³ Dağistani, *Sünenü akvâli'n-nebeviyye mine'l-ehâdîsi'l-Buhâriyye*, Mahmûd Bey Matbaası, İstanbul, 1890.

¹⁵⁰⁴ Dağistani, *Zübdetü'l-Buhârî Tercümesi*, İstikbal Matbaası, Trabzon, 1341, s. 6.

¹⁵⁰⁵ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 220.

¹⁵⁰⁶ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, II, 35; (*Doğum hakkındaki hadislerle ilgili bir eser*)

¹⁵⁰⁷ Hacı Mahmûd Efendi, 590; Bağdatlı, *Hediyye*, I, 44; Yıldırım, “XIX yy.” s. 276.)

¹⁵⁰⁸ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, II, 9.

Elfiyetü's-seniyye fi'l-âdâbi'l-Ahmediyye.¹⁵⁰⁹ Kirmastî Yusuf Efendi (ö. 920/1514-15) *Fezâil-i cihâd*.¹⁵¹⁰ Osman b. Hasan b. Ahmed Şakir (ö. 1224/1809), *Dürretü'n-nâsîhîn*.¹⁵¹¹ Hüsameddin b. el-Hâc Halil el-Bursevî er-Rûmî (ö. 1042), *Dürerü'l-ehâdîs*.¹⁵¹² Nuh bin Mustafa Konevî, (v. 1070) *Fezailü'l-cihâd*¹⁵¹³, *Matla'u'l-bedr fi fazîleti leyleti'l-Kadr, İkdü'l-mercân fi fazîleti leyleti'n-nısfî min Şa'bân*. Tarikatçı Emir Mustafa b. Abdullah er-Rûmî (ö. 1186), *Tezkiretü'n-nâsîn fi fezâil-i Yâsîn*.¹⁵¹⁴ Hasan Konevî (ö. 1198/1783) *ed-Dürerü'l-hisân fi fadli şehri Ramazan*.¹⁵¹⁵ Mehmed Şem'î b. Abdullah el-Köstendîlî er-Rûmî (ö. ?), *Râyâtü'n-nasr ve'l-irşâd fi fezâilî'l-cihâd*.¹⁵¹⁶ Abdurrezzak b. Mustafa el-Antâkî (ö.), *Zerîatü't-taâm fî mâ câe fihi mine'l-ehâdîsi ve'l-ahbâr*. Müellif bu eserini sonra *Hulâsatü'z-zerîa* ismiyle telhis etmiştir.¹⁵¹⁷

d. Erbaînler

Erbaîn türündeki ilk eseri İbnü'l-Mübârek'in (ö. 181/797) kaleme aldığı belirtilmiştir. İbnü's-Salâh'ın fıkıhın ana kaidelerinin esasını teşkil eden hadislerden yirmi altısını derleyerek kaleme aldığı *el-Ehâdîsü'l-küllîyye elletî aleyhâ medârü'd-dîn* adlı eserine Nevevî'nin on altı hadis ekleyerek kırk iki hadisten meydana getirdiği *el-Erbaûn'u*, erbaîn literatürünün tartışmasız en önemli eseri niteliğini kazanmıştır. Özellikle İbnü Dakîki'l-Îyd, İbn Receb, Teftazânî, Ali el-Kâri ve İsmail Hakkı Bursevî gibi âlimlerin Nevevî'nin *el-Erbaîn*'ine yazdığı şerhler, Babanzâde Ahmed Naîm'in tercümesi gibi bazı örnekler esere gösterilen ilgiyi ifade etmektedir.

¹⁵⁰⁹ Bağdatlı, *Îzâhu'l-meknûn*, III, 121; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, II, 375; Kehhale, **Mu'cem**, VIII, 46. Müellif eserinde bin hadisi bir araya getirmiş ve şerh etmiştir. Mekârim-i ahlak, mehâsin-i adâb, hikmet, siyaset, ulu'l-emre ve ebeveyne itaat, ilme râğbet ve içtimai konularla ilgili hadisleri derlemiş ve tercüme etmiştir.

¹⁵¹⁰ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, II, 53.

¹⁵¹¹ Atıf Efendi Eki, 223; 241;1944; Bağdatlı, **Hediyye**, I, 661; İzah, I, 462; Kehhale, **Mu'cem**, VI, 253.

¹⁵¹² Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, III, 463.

¹⁵¹³ Velîyyüddin, 728.

¹⁵¹⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, I, 278.

¹⁵¹⁵ Kehhale, **Mu'cem**, III, 272.

¹⁵¹⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, I, 547.

¹⁵¹⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, I, 543. *Hulâsatü'z-zerîa* için bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, I, 435. Beyazıd, 1445; Yozgat, 136, 140-180 v.

Hacı Bektâşi Velî, Sadreddin Konevî, Hamîdüddin Aksarâyî, İbnü'l-Cezerî gibi âlimlerin kırk hadis derlemeleri bu geleneğin diyâr-ı Rûm'daki ilk örneklerindendir. Bu eserlerde göze batan özellik her müellifin dünya görüşü ve ilmî duruşunu erbaîn üzerinden yansıtmış olmuştur.¹⁵¹⁸ Erbaîn türü eserler; toplumda görülen bir aksaklığın düzeltilmesi, yöneticiye uyarı veya hediye, ilmî yetkinliğini ispat, şairlerin manzûm derlemeleri, meslek veya mîzah gibi özel ilgi alanları ile ilgili olabilmıştır. Dolayısıyla bu eserler müelliflerin ilgileri veya yazıldığı dönemdeki ilmî düşünceyle ilgili önemli veriler içerebilmektedir. Kâtip Çelebi, kırk hadis hakkındaki rivâyetin zayıflığında âlimlerin ittifak ettiğini ancak bu rivâyetin, sayılamayacak kadar çok erbain edebiyatının oluşmasına etki ettiğini belirtmiştir. Erbaîn türüne ait telif, tertîp ve cem edebiyatının farklı amaçları olduğunu belirterek, ahkam, ibadet, mev'ıza ile alakalı metinler ve sahih ve âlî isnadları biraraya getirmek gibi amaçları zikretmiştir.¹⁵¹⁹

Harizm Türkçesi ile yazılan ve ilk Türkçe kırk hadis derlemesi olarak zikredilen *Nehcü'l-ferâdis* VIII/XIV. asırda kaleme alınmıştır. Kerderli Mahmud b. Ali tarafından yazıldığı kabul edilen bu öğüt tarzındaki eser¹⁵²⁰ yirmi müellifin eserinden derlenmiştir.¹⁵²¹ *Nehcü'l-ferâdis*'in en önemli kaynağı Begavî'nin *Mesâbîhü's-sünne*'sidir. Kitapta yer alan kırk hadisten 13'ü *Mesâbîh*, 4'ü Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin (ö. 373/983) *Tenbîhu'l-gafilîn*, 3'ü *Meşârik*, 2'ser de *Sahîh-i Buhârî*, *Müslim*, *Müsned-i şihâb* ve Gazzâlî'nin *İhya*'ndan alınmıştır.¹⁵²² Türkçe ikinci kırk hadis derlemesi Kemal Ümmî'nin *Kırk Armağan*'ı olarak kaydedilmiştir.¹⁵²³ Molla Câmî'nin derlediği *Erbaîn* ise, birçok eserinde olduğu gibi diyâr-ı Rûm âlimleri tarafından üzerine birçok çalışma yapılmıştır.¹⁵²⁴

¹⁵¹⁸ “Konevî seçtiği hadisleri esas itibariyle vahdet-i vücûd anlayışı doğrultusunda şerh etmeye çalışmıştır. Burada genel bir tespit olarak denebilir ki hadislerin seçimi ve şerhinde hadisin makbul olup olmamasından ziyade muhtevası etkili olmuştur. Belirleyici olanın vahdet-i vücûd anlayışı olduğu görülmektedir.” (Bkz. Konevî, *Kırk hadis şerhi*, thk ve trc. Abdullah Aydınlı, İFAV, İstanbul, 2015, s, 22)

¹⁵¹⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 52.

¹⁵²⁰ Karahan, *İslam Türk Edebiyatında Kırk Hadis*, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul, 1954, s. 136; Bilgin, A. Azmi, “Nehcü'l-ferâdis”, *DİA*, XXXII, 540-541.

¹⁵²¹ Karahan, *İslam Türk Edebiyatında Kırk Hadis*, s, 142.

¹⁵²² Mahmud b. Ali Kerderli, *Nehcü'l-feradis -Cennetlerin açık yolu-*, yay. Hamza Zülfikar, Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu, Ankara, ty.

¹⁵²³ Karahan, *İslam Türk Edebiyatında Kırk Hadis*, s, 146.

¹⁵²⁴ Karahan, *Cami'nin Erbaîn'i ve Türkçe tercümeleleri*, Osman Yalcın Matbaası, İstanbul, 1952.

Abdülkadir Karahan, erbainle alakalı çalışmasında Arapça, Farsça ve Türkçe erbaînleri beraber zikretmiş, Türkçe 80 adet erbaîn olduğunu belirtmiştir.¹⁵²⁵ Selahaddin Yıldırım Osmanlı'da Kırk Hadis isimli çalışmasında Osmanlı döneminde yazılmış, 20 Arapça, 39 Türkçe olmak üzere toplam 59 erbaîni tanıtmıştır. Sadık Yazar ise müellifi tespit edilemeyenlerle birlikte Türkçe 60 kırk hadis tercüme/şerhi tespit etmiştir.¹⁵²⁶ Kütüphanelerde hem müellifi tespit edilemeyen hem de ismi tespit edilemeyen birçok erbaînin olduğu da bir gerçektir. Bu alanda birçok eser verilmesinin sebebi, Osmanlı şâir ve edîblerinin kırk hadis tertibi/nazmını kendi şairliklerinin zorunlu bir ameliyesi gibi görmeleri olabilir. Karahan, bu konuda; “*Hemen her büyük Türk şairi, her asırda, fırsat ve münasebet düşünce, kırk hadis tertibini, bir nev'î zevk, vazife veya moda icabı saymıştır*”¹⁵²⁷ demektedir. Hilve sahibi Hâkânî Mehmed Efendi, erbain manzûmesinde şöyle demektedir: *Hıfz-ı ehâdis iledür zeyn-i dîn/ola hususan adedi erbain.*

Osmanlı medreselerinin ilk müderrisi olarak kabul edilen Davud el-Kayserî'nin (ö. 751/1350) tahkik ehlinin mezhebi ve anlayışına göre hazırlandığı belirtilen *Şerhu 'l-hadîsi 'l-erbaîn* isimli eserinin olduğu Kâtip Çelebi tarafından dile getirilmiştir,¹⁵²⁸ ancak son olarak eserin müellife aidiyetinin doğru olmadığı belirtilmiştir.¹⁵²⁹ Kâtip Çelebi'nin tahkik ehlinin mezhebine göre yazıldığını belirttiği durum diyâr-ı Rûm'da gelişen ilmî düşüncenin ürünü olduğunu vurgulaması bakımından önemlidir. Yıldırım Bâyezid zamanında Bursa'da yaşayan ve Ulu Câmîi'nin açılışında bulunan Hamîdüddin el-Aksarâyî'ye [Somuncu Baba] (ö. 815/1412) *Şerhu hadisi erbain* isimli bir eser nispet edilerek yayınlansa da¹⁵³⁰ eserin Somuncu Baba'ya aidiyeti kesin değildir.¹⁵³¹

¹⁵²⁵ Karahan, **İslam Türk Edebiyatında Kırk Hadis**, s, XVII. (Mukaddime'de)

¹⁵²⁶ Yazar, **Anadolu sahası**, s, 766.

¹⁵²⁷ Karahan, **İslam Türk Edebiyatında Kırk Hadis**, 306.

¹⁵²⁸ Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zünûn**, II, 1038; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 67-68.

¹⁵²⁹ Bayraktar, Mehmet, “Dâvûd-i Kayserî”, **DİA**, IX, 35.

¹⁵³⁰ Şeyh Hamid-i Veli, **Tuhfetü'l-ihvân -40 seçme hadis-i şerif meali izahı-**, trc, M. Şeyhmus Alkoç, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1977.

¹⁵³¹ Şahin, Haşim, “Somuncu Baba”, **DİA**, XXXVII, 378; Şerhu hadisi Erbaîn isimli eserin Cumhuriyet döneminde 28 Zilka'de 1358/14 Mart 1934 tarihinde tamamlanan bir tercümesi bulunmaktadır. Bkz. Abdülbâki [Gölpınarlı] b. Ahmed b. Mustafa, **İrşâdu'l-yakîn fi tercemeti Şerhi hadisi erbain**, Atatürk Kitaplığı, OE122, 1a-16a.

Yıldırım Bâyezid tarafından Bursa'ya davet edilen Cemâleddin el-Aksarâyî'nin (791/1388-89), *Hadîs-i erba'în* isimli eseri diyâr-ı Rûm'da Osmanlı'nın ilk döneminde yaşamış bir âlimin telifi olması bakımından önemlidir.¹⁵³² Kâtip Çelebi, müellifin eserini “*sûfi meşrebine göre şerhettiğini*” ifade etmiştir.¹⁵³³ Bu eserler Osmanlı döneminde gelişecek erbaîn literatürünün ilk örnekleri olması bakımından önemlidir.

Kemalpaşazâde ve İmam Birgivî'nin erbaînleri müelliflerinin güçlü temsilleri sebebiyle Osmanlı döneminde yazılan önemli kırk hadis derlemeleri olarak addedilebilir. Şeyhulislâm Kemalpaşazâde dört farklı erbaîn kaleme almıştır. Bu derlemelerin tamamı kırk hadis mecmuasından oluşmamaktadır. İki kırk hadis içeren bu derlemelerin diğer ikisi otuz ve yirmi dört hadis içermektedir.¹⁵³⁴ Kemalpaşazâde bu kırk hadis derlemelerinde özlü ve secîli hadisleri toplamıştır. Erbaîn şerhi mukaddimesinde (إِذَا حَدَّثْتُمْ عَنِّي بِحَدِيثٍ يُوَافِقُ الْحَقَّ فَخُذُوا بِهِ) “*Size benden hakka muvâfık bir hadis rivâyet edildiğinde ben söylemişsem de söylememişsem de onu tasdik ediniz.*”¹⁵³⁵ rivâyetini zikrederek hadis konusunda özelde kendisinin, genelde ise Osmanlı toplumunun hadise bakış açısını yansıtmaktadır. Bu bakış açısı, hadisin isnâdı ile ilgili herhangi bir değerlendirme yapmadan hadisin metnini anlamaya çalışmak ve onu kendi ilmî düşüncesiyle yorumlamaktır. Kemalpaşazâde'nin toplumsal konular olan çalgı aletleri, satranç, komşuluk ilişkileri gibi konularla ilgili hadislere yaptığı açıklamalar daha çok kendisine sorulan sorulara cevap ve fetvâ makamında olan bir kişinin fetvâ için tuttuğu notları andırmaktadır. Ayrıca Kemalpaşazâde'nin kendi döneminde tedâvülde olan fıkıh kitaplarında geçen hadisleri bazılarını Erbaîn'ine ekleyerek şerh etmesi Hanefî düşüncesi içerisinde hadis yorumculuğu açısından önemlidir.

¹⁵³² Veliyyüddin Efendi, 3200; Bağdatlı Vehbi, 2047.

¹⁵³³ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 58.

¹⁵³⁴ Uysal, Muhittin, *Erbau erbaînât, ve şurûhuhâ*, Aybil Yayınları, Konya, 2013, s. 23-31; Kemalpaşazâde'nin dört kırk hadis derlemesinin Kahraman Bulgurcu tarafından tahriri yapılmıştır. Bulgurcu bu çalışmasında Kemalpaşazâde'nin derlediği 133'hadisten 113'ü hakkında bir neticeye ulaşmış ve bunlardan 74'ünün sahih, 25'inin zayıf, 14'ünün ise mevzu olduğunu belirtmiştir. Bkz. Bulgurcu, Kahraman, “Kemalpaşazâde'nin Hadis İlmindeki Yeri (Kırk Hadisler Örneği)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 2004, s. 96.

¹⁵³⁵ Rivâyetin Dârekutnî'deki lafzı (إِذَا حَدَّثْتُمْ عَنِّي بِحَدِيثٍ تَعْرِفُونَهُ وَلَا تَتَكْرَهُونَهُ فَصَدِّقُوا بِهِ , وَمَا تَتَكْرَهُونَهُ فَكُذِّبُوا بِهِ) şeklindedir. Bkz. Dârekutnî, Sünen, V, 371; İbn Asâkir, *Mu'cem*, II, 1202. İbnü'l-Cevzî *el-Mevzûât*'ta zikretmiş ve Ukaylî'den nakille lafzın Efendimiz'e ait olmadığını belirtmiştir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, I, 258.

İmâm Birgivî ise *el-Erbaîn*'unun ilk yedi hadisine yine kendisi *Şerhu'l-ehâdisi'l-erbaîn* adıyla bir de şerh kaleme almıştır. Daha sonra ise Mehmed Akkirmânî kalan diğer hadisleri şerhetmiştir. Şerhte hadisin geçtiği temel kaynaklara işaret edilmiş, lafız farklılıkları gösterilmiştir. Mukaddimesinde; yazıldığı dönemle ilgili, cehâletin yaygınlık kazandığı, nehiy ve bidatlerin şuyu' bulduğu, insanların zayıf hatta mevzû rivâyetlerle dolu eserler yazdığı ve bunun insanlar arasında kabul gördüğünden bahsedilmiştir. Müellif, Allahu Teâlâ'nın kendisini sahihi sakiminden, kuvvetliyi zayıftan, doğruyu yanlıştan ayıracak aklî ve arabî ilimleri ile şer'î ve dînî bilgileri bahsettiğinden bahsederek eserin yazılış sebebini zikretmiştir. Müellif bidatleri tafsil edip, terkedilmiş sünnetleri beyan ederek, ulemanın ihtilaf ettiği hususları nakledeceğini belirtmiştir.¹⁵³⁶ Akkirmânî, Birgivî'nin usûlünü takip etmiş ve hadisi lügat, i'râb, belagat, şerh ve tefrî' maddeleri altında şerh etmiştir. Eseri 19. yüzyılda tercüme eden Mustafa Cem'î, "*Kitâb-ı mezkûr mesâil-i fıkhiyye ve nesâih-i âliyye şâmil ve hikâyât-ı mûkizayı müştemil olmağla vâiz-i kâmil hükmünde*" olarak nitelemiştir.¹⁵³⁷ Dolayısıyla Erbaîn edebiyatı incelendiğinde onun esas amaçlarından birinin toplumu irşâd etmek olduğu görülecektir. Osmanlı döneminde de vaaz, irşâd amaçlı olarak yaygın olarak kullanılmıştır. Birgivî, mukaddimedede *Erbaîn*'de derlediği hadisleri "*kütüb-i ehâdis-i mu'tebereden*" alacağını zikretmiştir. Ancak İbnü'l-Esîr'in *Câmiu'l-usûl*'ü ile karşılaştırıldığında hadislerin kaynaklarının bu eserden iktibâs edildiği anlaşılmaktadır. Birgivî, muhtemelen fıkıh kitaplarında tespit ettiği hadisleri Erbaîn'ine dâhil etmiş ve alfabetik olarak derlenmiş *Câmiu'l-usûl*'den hadisin kaynaklarını tespit ederek eserine almıştır.

Taşköprizâde'nin mizah konularını içeren *Letâifu'n-nebî* isimli erbaîni ise dar bir konuda yazıldığı için Birgivî ve Kemalpaşazâde'nin erbainleri gibi ilgi görmemiş sadece bir nüshasıyla günümüze intikal etmiştir.¹⁵³⁸

¹⁵³⁶ Birgivî-Akkirmânî, *Şerhu hadîsi erbaîn*, Matbaa-i Âmire, Dersaadet, 1289, s. 2-3; Ayasofya, 573, 1b-2a.

¹⁵³⁷ Birgivî-Akkirmânî, *Burhânu'l-müttekîn*, trc. Mustafa Cem'î, Matbaa-i Âmire, s. 2-3.

¹⁵³⁸ Taşköprizâde, *Letâifu'n-nebî*, Şehid Ali Paşa, 2767; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 56. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 346.

Bu eserlerin yanında 15 ve 16. yüzyıllarda şair, tarihçi, mutasavvıf kimliği öne çıkmış bazı müellifler tarafından birçok erbaîn kaleme alınmıştır:

Hâce Parsa (822/1420), *Tercüme-i hadîs-i erbaîn*,¹⁵³⁹ Uzun Firdevsî (1512'den sonra), *Tercüme-i hadîs-i erba'în*.¹⁵⁴⁰ İdrîs-i Bitlisî (926/1520), *Şerhu hadîs-i erbain*.¹⁵⁴¹ (Mütercimi belirsiz, tarihi 1523), *Tercüme-i hadîs-i erba'în*.¹⁵⁴² Hâzînî (ö.930/1524'ten sonra), *Tercüme-i Şerh-i Hadîs-i Erbaîn*.¹⁵⁴³ Cemâleddin İshak Karamânî (Çelebi/Cemal Halîfe) (933/1527), *Şerhu 'l-hadîsi 'l-erbaîn*.¹⁵⁴⁴ Molla Arab (938/1531) *Erbaüne hadîsen*.¹⁵⁴⁵ Usûlî, (ö. 945/1538), *Kırk hadîs tercümesi*.¹⁵⁴⁶ Emîr Muhaddis Mukaddes (ö. 951/1544'ten sonra), *Hadîs-i erbaîn-i kudî*.¹⁵⁴⁷ Dervîş Saâtî (ö. 1550-51'den sonra), *Kitâbun yantıku bi'l-Hak (Terceme-i Hadîs-i Erba'în)*.¹⁵⁴⁸ Melâmî Dede Abdülkerîm el-Hüseynî (ö. 960/1553'ten sonra), *Kırk hadîs tercümesi*.¹⁵⁴⁹ Fuzûlî (ö.963/1556) *Tercüme-i hadîs-i erbain*.¹⁵⁵⁰ Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561), *Letâîfü'n-nebî maa ashâbih*.¹⁵⁵¹ Lutfî Paşa b. Abdulmuîn el-İşkodravî (ö. 970/1563), *el-Künûz fî letâîfi'r-rümûz fî'l-hadîs*.¹⁵⁵² Abdüsselâm b. Alî el-Merdümî (ö. 971/1563) 513 beyitten müteşekkil olan *Tuhfetu'l-İslam* isimli eserinde 40 ayet ile 40 hadîsin manzum tercümeleri bulunmaktadır.¹⁵⁵³ Abdülcelîl b. Yûsuf el-Akhisarî (ö. 978/1571), *Zuhretü'l-âhire min ehâdîsi hayri'l-beriyye (Şerh-i Hadîs-i Erba'în)*.¹⁵⁵⁴ Fevrî Ahmed Efendi

¹⁵³⁹ Hekimoğlu, 725, 432b-433b; Farsça bir kırk hadîs tercümesidir.

¹⁵⁴⁰ Şair'in *Hadîs-i Ahsen* ismi ile zikredilen eseri bu olabilir.

¹⁵⁴¹ Lala İsmail, 30.

¹⁵⁴² Hacı Selim Ağa, Hüdâî Efendi, 155; Yazar, **Anadolu sahası**, 723.

¹⁵⁴³ Karahan, **İslam Türk Edebiyatında kırk hadîs**, s, 154; Avcı, İsmail, "Hazînî'nin Manzum Şerh-i Hadîs-i Erba'în Tercümesi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir Üniversitesi SBE, Balıkesir, 2007.

¹⁵⁴⁴ Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zünûn**, II, 1037. *Türkçe muhtasar bir şerhtir*.

¹⁵⁴⁵ eserin devamında ezberlenmesi kolay ve veciz ikinci bir erbaîn daha vardır. Esad Efendi, 431.)

¹⁵⁴⁶ Laleli, 494; Millet, Emiriye, 31; Kemankeş, 446; Karahan, **İslam-Türk Edebiyatında kırk hadîs**, s, 162. Manzûmdur.

¹⁵⁴⁷ Karahan, s, 164. Yazar, **Anadolu sahası**, 1066.

¹⁵⁴⁸ Yazar, **Anadolu sahası**, **Anadolu sahası**, s, 1066.

¹⁵⁴⁹ Karahan, s, 165; Sadık Yazar, s, 724. Müellif tercümeyle Mehmed Paşa'ya ithaf etmiştir. Karahan'ın ifadesiyle bu muhtemelen Sokullu Mehmed Paşa'dır.

¹⁵⁵⁰ Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zünûn**, II, 1037; Hekimoğlu, 168; Reşid Efendi, 1465; Topkapı Yeniler Kitaplığı, 3967; Milli Kütüphane, 3833; Abdurrahman el-Câmî'nin (Molla Câmî) (ö. 897) Farsça ve nazmen kaleme alıp şerhettiği bu kırk hadîs şerhini Fuzûlî Türkçe'ye yine nazmen tercüme etmiştir.

¹⁵⁵¹ Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zünûn**, I, 56. Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 346.

¹⁵⁵² Pertev Paşa, 90, 3b-71a; Bağdatlı İsmail Paşa, **İzâhu'l-meknûn**, II, 389.

¹⁵⁵³ Karahan, **İslam Türk Edebiyatı**, s, 172; Yazar, **Anadolu sahası**, s, 713, 725; Eser yayınlanmıştır. Bkz. Merdümü, **Tuhfetu'l-İslam**, haz. Ahmet Sevgi, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya, 1993.

¹⁵⁵⁴ Yazar, **Anadolu sahası**, s, 1067.

(ö. 978/1571) *Manzum hadîs-i erbaîn şerhi*¹⁵⁵⁵ ve *Kühl-i dîde-i a'yân*.¹⁵⁵⁶ Âşık Çelebi (Nettâî) (ö. 979/1572), *Tercüme-i Şerh-i ehâdîs-i erbaîn*.¹⁵⁵⁷ Muslihuddin el-Lârî (979/1571), *Şerhu'l-Erba'îni'n-Nevevîyye*.¹⁵⁵⁸ Şeyh Mustafa Selâmî el-İznîkî (ö. 993) *Manzûm hadîs-i erbaîn şerhi*.¹⁵⁵⁹ Latîfî (ö. 990/1582) Nûrî, (ö. 995/1585), *Çihl hadis*,¹⁵⁶⁰ Abdülmecid b. Nasûh (996/1588), *Arafâtü'l-ârifîn fî tercemeti hadîsi'l-erbaîn*.¹⁵⁶¹ Nev'î Yahyâ Efendi (ö. 1007/1599), *Tercüme-i hadîs-i erbaîn'i*.¹⁵⁶² Muharrem b. Ebu'l-Berekât İbn Hasan es-Sivâsî (ö. 1000/1591), *el-Kavlü'l-bedî' fî's-salâti 'ale'l-Habîbi's-şeft'*.¹⁵⁶³ Alaeddin Ali Dede el-Bosnevî (1007/1598), *Fezâilü'l-cihâd (Tercüme-i hadîs-i erbaîn ve hikâye-i erbaîn)*.¹⁵⁶⁴ Yenipazarlı Vâlî (ö. 1007/1598-99) *Çihl hadîs-i Resûl ve kırk hadîs tercümesi*.¹⁵⁶⁵

16. asırda şairlerin özellikle manzûm erbainleri var olmakla birlikte tebliğ-irşâd amaçlı erbainlere de rastlanılmaktadır. Ancak 17. yüzyıla gelindiğinde erbain konusunda hâkim unsur edebiyat ve şiiirdir. Bu dönemde şairlerin manzumeleri ağırlıklı bir erbain türünden bahsetmek mümkündür. Manzûmelerde hadis tercümelerine geçmeden önce Hz. Peygamber'in şemâilini içeren bir na'tla başlanılmakta daha sonra dönemin padişahına övgü

¹⁵⁵⁵ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 392.

¹⁵⁵⁶ Yazar, **Anadolu sahası**, s, 727.

¹⁵⁵⁷ Kemalpaşazâde'nin kırk hadisinin tercümesidir. Her hadisin şerhinin tercümesinden sonra hadisleri manzûm olarak da tercüme etmiştir. Karahan, bu manzumların bir ibtidâilik örneği olduğunu ve şairine hiç yakışmadığını ifade etmiş bunu da ya eserini ihtiyarlık döneminde yazması ya da didaktik yazma endişesi ile beceriksizliğe düşmesi olarak yorumlamıştır. Karahan, **İslam Türk Edebiyatı**, s, 177.

¹⁵⁵⁸ Amcazâde Hüseyin Paşa, 102; Fâtih, 781; Kılıç, Hulusi, Lari, Muslihuddin, **DİA**, XXVII, 103.

¹⁵⁵⁹ Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zünûn**, II, 1037-38; Bursalı, Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 81; Karahan, **İslam Türk Edebiyatı**, s, 182-183.

¹⁵⁶⁰ Karahan, **İslam Türk Edebiyatı**, s, 115; Murat Molla-Lala İsmail, 31'deki eser Farsça'dır.

¹⁵⁶¹ Karahan, **İslam Türk Edebiyatı**, s, 174-175; Yazar, **Anadolu sahası**, 726-727.

¹⁵⁶² Hacı Selim Ağa, Kemankeş, 50; Karahan, **İslam Türk Edebiyatı**, s, 172-174; Yazar, **Anadolu sahası**, 725-726; eser üzerine iki yüksek lisans tezi hazırlanmıştır: (Gülçin Aras, Nev'î'nin Nevâ-yı Uşşak ve Tercüme-i Hadîs-i Erbaîn Adlı Eserleri, 1997, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Semra Köse, Nev'î'nin Nevâ-yı Uşşâk, Tercüme-i Hadîs-i Erbaîn ve Faslün fî Fazîleti'l-Işk Adlı Eserleri, 2001, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Bkz. Sefercioğlu, Nejat, **DİA**, XXXIII, 53.

¹⁵⁶³ Bağdatlı, **Hediyye**, II, 5.

¹⁵⁶⁴ Reşîd Efendi, 1025; Müellif risâlesinde cihadla ilgili kırk hadisi derlemiş ve tercüme etmiş her hadisten sonra da bir manzume eklemiştir. İkinci babda ise cihadla ilgili kırk hikâye zikretmiştir devamında cihadla ilgili konuları zikrettikten sonra sonuna da duâ-i hizbu'n-nasr eklemiştir.

¹⁵⁶⁵ Yazar, **Anadolu sahası**, s, 730-731; Fatih 5427, (189b-193b.); Müellif iki kırk hadis nazmetmiştir. Fatih 5427, 189b-192a'da Vâlî'nin manzûmesinin kenarında ikinci bir manzûm manzûme bulunmaktadır. Hadisleri, *Meşârik'ten Sahîh-i Buhârî* ve *Müslim*'in ittifakla rivâyet ettiği hadislerden seçtiğini belirtmektedir. Fatih, 5427, 189b.

içeren dizelerden sonra hadislerin manzûm tercümesine geçilmektedir. 17. yüzyılda erbain türünde eser veren âlimler ve eserleri şöyledir:

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin (ö. 1008/1600), iki adet manzum kırk hadisi vardır.¹⁵⁶⁶ Mütercimi belirsiz -I. Ahmed devri- *Ravzatü'l-vâ'izîn fî ehâdisi seyidi'l-mürselîn*.¹⁵⁶⁷ Hâkânî Mehmed Bey (ö. 1015/1606) *Şerhu hadîs-i erbaîn*.¹⁵⁶⁸ Muhyî Gülşenî Ekmekçizâde, (ö. 1014/1605) *Şerhu'l-erba'în*.¹⁵⁶⁹ Feyzi Kefevî, (1025/1616), *Ravzatü'l-ubbâd*.¹⁵⁷⁰ Ayrıca manzûm bir kırk hadisi daha olduğuna işaret edilmiştir.¹⁵⁷¹ Okçuzâde Mehmed Şâhî Bey (ö. 1039/1629), *Ahsenü'l-hadîs*.¹⁵⁷² İsmâil-i Ankaravî (ö. 1041/1631), *Şerhu hadîs-i erbain*.¹⁵⁷³ Hüsameddîn b. Halil Bursevî (ö. 1042/1632), *Şerhu hadisi erbain*.¹⁵⁷⁴ Mehmed b. Mehmed el-Bursevi (ö. 1045/1636'dan sonra) *Manzum hadisi-i erbain tercümesi*.¹⁵⁷⁵ Şeyh Abdülehad en-Nûrî (ö. 1061/1650), *Ehâdis ebyatla ve hikâyâtla ilgili Erbaînîyyât*.¹⁵⁷⁶ Abdurrahman b. Hibri Edirnevî (ö. 1069/1659) *Riyâzu'l-ârifîn fî'l-hadîs-i'l-erbaîn*.¹⁵⁷⁷ Celeb Mûsâ Efendi (ö.

¹⁵⁶⁶ Akün, Ömer Faruk, "Âlî Mustafa Efendi", *DİA*, II, 419; Aksoy, Hasan, **Mustafa Âlî'nin manzûm kırk hadis tercümeleri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tesisleri, İstanbul, 1991.

¹⁵⁶⁷ Ayasofya Ktp. 1861; Yazar, **Anadolu sahası**, s, 1067.

¹⁵⁶⁸ Fatih, 740; Laleli, 1695; Topkapı Emanet Hazinesi, 680; Darulmesmevi, 66; Türkçe nazmen kaleme alınmış, Eğri'nin fethi sırasında yazılmış, *Miftâhu'l-futûhât* olarak isimlendirilmiştir. Bkz. Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zünûn**, II, 1037; Kılıç, Müzahir, "Hakanî Mehmed Bey, Hadis-i Erbaîn (İnceleme-tenkitli metin)", Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 1993.

¹⁵⁶⁹ Bağdatlı, **Hediyye**, II, 266; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 162-163.

¹⁵⁷⁰ Reşîd Efendi 137; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 60-61; Yıldırım, **Osmanlı'da Kırk Hadis**, s, 128-129.

¹⁵⁷¹ Karahan, **İslam Türk Edebiyatı**, s. 207-214.

¹⁵⁷² Manzum kırk hadis tercümesi ve bu hadislerin tasavvufî şerhi olduğu belirtilmiştir. Okçuzâde Mehmed Şâhî Bey, el-Makâmu'l-Mahmûd, s. 17; Okçuzâde Mehmed Efendi, *en-Nazmü'l-mübin fî'l-ayati'l-erbain ve Ahsenü'l-hadis fî ehâdisi'l-erbain*, Dâru't-tibâati'l-âmire, İstanbul, 1311. *Ahsenü'l-hadis* isimli manzum kırk hadis tercümesi yine manzum kırk âyet tercümesi *en-Nazmü'l-mübin* ile birlikte tab edilmiştir. Mutevven veznine muvafık olan hadisleri toplamıştır. Bkz. Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zünûn**, I, 17, 53.

¹⁵⁷³ Reisülkütub, 1183; Nafiz Paşa, 183; Lala İsmail, 15. Ankaravî'nin kırk hadis şerhini Mevlevî tarikat adabını hadislerden delillerini açıklamak için kaleme aldığı belirtilmiştir. Semâ mûsikî, def gibi âletlerin cevazı ile ilgili izahları bulunmaktadır. Ayrıca Farsça'nın "*lugat-i ehl-i nâr*" olduğunu söyleyenlere karşı cevaplar verdiği de belirtilmiştir. Bkz. Yılmaz, Hasan Kâmil, **Tasavvufî hadis Şerhleri**, s, 83.

¹⁵⁷⁴ Bağdatlı, **Hediyye**, I, 264; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 60.

¹⁵⁷⁵ Mehmed b. Mehmed el-Bursevi, **Manzûm hadisi-i erbaîn tercümesi**, Dersââdet, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1318.

¹⁵⁷⁶ Bağdatlı, **Hediyye**, I, 493.

¹⁵⁷⁷ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 713; Hacı Mahmut Efendi, 611; İstanbul Üniv. Kütüp, TY nr. 601; Eser, Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin (ö. 910/1504) *er-Risaletü'l-aliyye fî'l-ehâdisi'n-nebevîyye* isimli kırk hadis şerhinin tercümesidir. Bkz. Karahan, **İslam Türk Edebiyatı**, s, 228-230; Yıldırım, **Osmanlı'da Kırk Hadis**, s, 139.

1070/1660) *Cem‘u‘l-cevâmi‘ fi‘l-ehâdisi‘l-levâmi‘ Erbeûne hadîsen*.¹⁵⁷⁸ Rıfîkî Çelebi (ö. 1669’dan sonra), *Dürr-i Yektâ (Tercüme-i hadîs-i erbain)*.¹⁵⁷⁹ Hibri Ali Efendi, (ö. 1083/1672 [?]) *Şerhu hadîsi erbain*.¹⁵⁸⁰ Esîrî Mehmed el-Halebî Efendi (ö. 1684?), *Tercüme-i şerh-i hadîs-i erbain li‘l-Birgivi*.¹⁵⁸¹ Burhaneddin İbrahim b. Hasan el-Kürdi el-Kûrani, (ö. 1101/1690) *Erbaûne hadîsen müselleseten bi‘l-Ahmediyyin*.¹⁵⁸² İzmirî Süleyman Efendi, (ö. 1102/) *Hadîs-i erbain şerhine haşiye*.¹⁵⁸³ Fethî Karamanî, (Bülbülcüzâde Abdülkerîm Efendi) (ö. 1106/1694), *Tercüme-i Hadîs-i Erbain*.¹⁵⁸⁴

18. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı’da Hicaz ve Şâm âlimleriyle diyâr-ı Rûm âlimlerinin artan irtibatı neticesinde icâzetli hadis âlimlerinin de erbain türü eserlerine rastlanılmaktadır. Ancak buna rağmen özellikle erbain alanında hâkim unsurun şiir ve manzumeler olduğu dikkate alınmalıdır. 18. yüzyılda erbain türü eser veren âlimler ve eserlerinden bazıları şöyledir:

Şabanzâde Abdullah b. Mehmed b. Şaban el-Bosnevî (ö. 1115/1703’ten sonra), *Ahsenü‘l-haber min kelâmi seyidi‘l-beşer*.¹⁵⁸⁵ Nabi (ö. 1124/1712), *Tercüme-i hadîs-i erbain*.¹⁵⁸⁶ İshak Hocası Ahmed Efendi (ö. 1120/1708) *Hadîs-i erbain*.¹⁵⁸⁷ Süleyman Fâzıl Efendi (ö. 1134/1722) Nevevî’nin *Erbain*’ine yazdığı şerh.¹⁵⁸⁸ Şeyh Yahyâ Sıddık Efendi (ö. 1134/1721), Nevevî’nin *Hadîs-i erbain*’ine şerhi mevcuttur. Vahdetî Osman Efendi (ö.

¹⁵⁷⁸ Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şekâik*, s, 270-271; Şeyhî, *Vekâiyü‘l-fudalâ*, 271-272; Kâtip Çelebi, *Keşfü‘z-zünûn*, II, 597.

¹⁵⁷⁹ Ali Emiri, 813; Yazar, *Anadolu sahası*, s, 1068.

¹⁵⁸⁰ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 279.

¹⁵⁸¹ H. Hayri-Abd Efendi, 152; Yazar, *Anadolu sahası*, s, 1068.

¹⁵⁸² Reisülküttab, 1180.

¹⁵⁸³ Süleyman b. Abdullah el-İzmîrî, *Hâşiye alâ şerhi‘l-hadîsi‘l-erbain*, Esad Efendi, 3772, 76b-113a; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 231.

¹⁵⁸⁴ *Meşariku‘l-Envar*’dan derlenen elli bir hadisin manzum olarak Türkçe’ye tercümesidir. Bkz. Yılmaz, Hasan Kamil, *Tasavvufî Hadîs Şerhleri*, s, 86; Yıldırım, *Osmanlı’da Kırk Hadîs*, s, 141-142.

¹⁵⁸⁵ Hacı Beşir Ağa, 112; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu‘l-meknûn*, I, 33; Karahan, *İslam Türk Edebiyatı*, s. 234-236.

¹⁵⁸⁶ Beyazıt, 5273; Esad Efendi, 3433; Halet Efendi, 355; Lala İsmail, 734; Atıf Efendi, 2282. Daha birçok nüshası bulunmaktadır. Eser, Molla Câmi’nin *Erbain*’inin manzum çevirisidir.

¹⁵⁸⁷ Hafid Efendi, 473; Ayasofya, 4813; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 233; Fâzıl Ahmed Paşa’nın isteği üzerine derlemiştir. Bkz. Öngören, Reşat, “İshak Hocası”, *DİA*, XXII, 534.

¹⁵⁸⁸ Şeyhî, *Vekâiyü‘l-fudalâ*, II, 680; Bursalı, Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 325.

1135/1723) *Hadîs-i erbaîn şerhi*.¹⁵⁸⁹ Kerîmüddîn Hüseyin el-Ezherî (ö. 1135/1722'den sonra), *Şerh-i hadîs-i erbaîn fi't-terğîb*,¹⁵⁹⁰ *Şerh-i hadîs-i erbaîn fi't-terhîb*,¹⁵⁹¹ *Şerh-i hadîs-i erbaîn fi emri bi'l-ma'rûf*,¹⁵⁹² *Şerh-i hadîs-i erbaîn fi nehyi ani'l-münker*.¹⁵⁹³ Şeyh İbrahim Fitrî (ö. 1135/1722-23): *Tuhfetü'n-nebî*.¹⁵⁹⁴ Osmanzâde Ahmed Tâib Efendi (ö. 1136/1723), *Sıhhatâbâd*.¹⁵⁹⁵ İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725) *Şerhu hadisi erbain*.¹⁵⁹⁶ Köprülüzade, Ebu's-Saade Es'ad Beğ b. Mustafa (ö. 1139/1726), *el-Muin fi şerhi hadisi'l-erbaîn*.¹⁵⁹⁷ Hikmetî (XVIII. yüzyıl -III. Ahmed devri), *Şerh-i hadîs-i erbain*.¹⁵⁹⁸ Gürcüzâde Osman Fâik Efendi (ö. 1151/1738) Aliyyü'l-Kârî'nin *Hadîs-i erbaîn*'i üzerine bir çalışması vardır.¹⁵⁹⁹ Münif Mustafa Efendi (ö. 1156/1743) *Tercüme-i hadîs-i erbain*.¹⁶⁰⁰ Abdurrahîm et-Tabîb el-

¹⁵⁸⁹ Çelebi Abdullah, 391; Es'ad Efendi, 340; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 182; Kehhale, **Mu'cem**, VI, 258; Bursalı Esad Efendi nüshasının müellif nüshası olduğunu belirtmiştir. Yılmaz, H. Kâmil, **Tasavvufî Hadis Şerhleri**, s. 89.

¹⁵⁹⁰ Hacı Mahmud Efendi 571; Yazar, **Anadolu sahası**, s. 1069.

¹⁵⁹¹ Hacı Mahmud Efendi 562; Yazar, **Anadolu sahası**, s. 1069.

¹⁵⁹² Hacı Mahmud Efendi 562; Yazar, **Anadolu sahası**, s. 1069.

¹⁵⁹³ Hacı Mahmud Efendi 562; Yazar, **Anadolu sahası**, s. 1069.

¹⁵⁹⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, **Îzâhu'l-meknûn**, I, 261; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 394; Yıldırım, Selahattin, **Osmanlı'da Kırk Hadis**, s. 152-153; Şeyh İbrahim Fitrî'nin Yazma bağışlar koleksiyonunda iki erbaîn'i bulunmaktadır. Me'sûr dualardan seçilen bu risâlelerde müellif ilk erbaînde; yeme-içme adabı, camiye girip-çıkarken, evden dışarıya çıkarken, sefere gidiş-seferden dönüşlerde ve uykudan uyanınca okunacak duaları derlemiştir. Fitrî Efendi, kaynak olarak. Hatîb et-Tebrizî'nin *Mişkât*'ını, Suyûtî'nin *el-Câmi'u's-sağîr*'ini ve Kastallânî'nin *Sahîh-i Buhârî* şerhini kullanmaktadır. İkinci risâlede ise halkın Yahudilerin yalancılarına gidip onlardan şifa talep etmesi üzerine me'sûr duaları derlemiştir. Psikolojik hastalıklardan ve bedeni acılardan tedavi olmak için bu risaleyi kaleme aldığını ve muhtaç olanların faydalanması için icmâlî olarak Türkçe şerh ettiğini zikretmiştir. Kaynak olarak Kastallânî, Ali el-Kârî'nin şerhlerini kullanmaktadır. Bkz. Yazma Bağışlar, 3889.

¹⁵⁹⁵ Topkapı Revan Köşkü, 329; Topkapı, Hazine Kit., 49; İstanbul Ktp., 2250; Tekelioğlu, 802; Hamidiye, 229, 230, 248, 387; Bağdatlı, **Hediyye**, I, 171; Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî**, I, 242; Karahan, **İslam Türk Edebiyatı**, s. 237-239; Yıldırım, Selahattin, **Osmanlı'da Kırk Hadis**, s. 157-158; Sultan III. Ahmed hastalanınca iyileşmesi halinde böyle bir eser yazacağını nezretmiş, padişah iyileşince de 1120/1708 tarihinde eserini cem etmiştir.

¹⁵⁹⁶ Bursevî eserinde İmam Nevevî'nin kırk hadisini geniş bir şekilde Türkçe olarak şerhetmiştir. Osmanlı döneminde 1253 ve 1317 yılında iki defa basılmıştır. Bkz. Avcı, Seyit, **Suflerin hadis anlayışı**, s. 32; Bursevî'nin ayrıca bir de *sahîhatu'l-mesânîd ve kaviyyetu'l-esânîd* isimli bir Erbaîn'i daha bulunmaktadır. *Riyâzü's-sâlihîn*'den kısa hadisleri şerhettiği bir eserdir. Müellif nüshası Bursa Genel, 38'de kayıtlıdır. Bkz. Karahan, **İslam Türk Edebiyatı**, s. 243; Uysal, Muhittin, **Bursevî'nin hadisçiliği**, s. 29.

¹⁵⁹⁷ Köprülü Ahmed Paşa, 352.

¹⁵⁹⁸ Yazar, **Anadolu sahası**, s. 1069.

¹⁵⁹⁹ İstanbul Üniversitesi Ktp., Arapça, 3907'; Âkifzâde Abdurrahim, **Kitâbü'l-mecmû' ve'l-meşhûd**, s. 116-117; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 366; Bağdatlı, **Hediyye**, I, 659; Kehhale, **Mu'cem**, VI, 263.

¹⁶⁰⁰ Eser Molla Câmî'nin derlediği Erbaîn'in manzûm tercümesidir. 1331 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye Matbaası'nda basılmıştır. Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, II, 418; Karahan, **İslam Türk Edebiyatı**, s. 246-249; Yıldırım, **Osmanlı'da kırk hadis**, s. 164-165.

Bursevî (ö. 1743'ten sonra), *Tercüme-i Şerh-i çihil hadîs*.¹⁶⁰¹ Abdülgaaffâr b. Hasan Kırımı (ö.1744), *Şerh-i hadîs-i erbaîn*.¹⁶⁰² İsmail el-Aclûnî (ö. 1162/1749), *Ikdu'l-cevheri's-semîn fi erbaîne hadisen min ehâdîsi Seyyidi'l-mürselîn*.¹⁶⁰³ Ebu'l-Vefâ Ahmed Müslim Efendi (ö. 1166/1752), *Şerhu hadîsi erbaîn*.¹⁶⁰⁴ Hâfız Sâlih b. Süleymân (ö. 1760'tan sonra), *Tercüme-i hadîs-i erbaîn*.¹⁶⁰⁵ Nazir İbrahim b. Mustafa Efendi (ö. 1188/1774), *Risale erbaîn alâ kelimeteyn, Risale-i ehadis-i erbain-i sülasiyye*.¹⁶⁰⁶ Mostar Müftîsi Ahmed Efendi (ö. 1776), *Tercüme-i hadîs-i erbaîn*.¹⁶⁰⁷ Hâfız Ahmed b. Mustafâ Sincanî (ö. 1190/1776'dan sonra), *Şerh-i hadîs-i erbain*.¹⁶⁰⁸ İsmail b. Muhammed b. Mustafa Konevî (ö. 1195/1780), *Hadîs-i erbain*.¹⁶⁰⁹ Mehmed b. Yûsuf el-İspirî (ö. 1194/1780), *Şerh-i hadîs-i erbaîn*.¹⁶¹⁰ Nüzhet Ömer Efendi (ö. 1196/1782), *Hadîs-i erbaîn şerhi*.¹⁶¹¹ Mustafa b. Mahmud Turhâlî (ö. 1197/1782) *Hadîs-i erbaîn şerhi ve el-Bedru'l-münîr fî ehâdîsi'l-beşîri'n-nezîr*.¹⁶¹² Hasan Konevî (ö. 1198/1784'ten sonra) *Hadîs-i erbaîn şerhi*.¹⁶¹³ Müstakimzâde Süleyman (ö. 1202/1787) *Hucetü'l-hattu'l-hasen fî erbaîne hadisen*,¹⁶¹⁴ *Âsâr-ı adîde*,¹⁶¹⁵ *el-Âsârü'l-ehab li-meyli hubbi'l-Arab*,¹⁶¹⁶ *Hüccetü'l-hatti'l-hasen*,¹⁶¹⁷ *Tuhûru's-selâm li-ahrâri'l-İslâm*.¹⁶¹⁸ Feyzî Süleymân Paşa (ö.1792), *Hüsnü's-sülûk fî şâni'l-mülûk (Tercüme-i hadîs-i erbaîn)*.¹⁶¹⁹

¹⁶⁰¹ Yazar, **Anadolu sahası**, s, 1070.

¹⁶⁰² Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, III, 99-100; Yazar, **Anadolu sahası**, s, 1070.

¹⁶⁰³ Bağdatlı Vehbi, 262; Laleli, 449; İstanbul'da Amedi Matbaası'nda 1344'te basılmıştır.

¹⁶⁰⁴ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 166.

¹⁶⁰⁵ Yazar, **Anadolu sahası**, s, 1070.

¹⁶⁰⁶ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, II, 45.

¹⁶⁰⁷ Yazar, **Anadolu sahası**, s, 1070.

¹⁶⁰⁸ Yazma Bağışlar 2209; Yazar, **Anadolu sahası**, s, 1070.

¹⁶⁰⁹ Âkifzâde Abdurrahim, **Kitâbü'l-mecmû' ve'l-meşhûd**, s, 136; Kehhale, **Mu'cem**, II, 294.

¹⁶¹⁰ H. Hayri-H. Abdullah 152; Yıldırım, Selahattin, **Osmanlı'da kırk hadis**, s. 167-170; Yazar, **Anadolu sahası**, s, 1070.

¹⁶¹¹ Pertev Paşa, 422; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, II, 460; Yıldırım, **Osmanlı'da Kırk Hadis**, s, 165-167, (Manzum).

¹⁶¹² Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 108; Kehhale, **Mu'cem**, XII, 286.

¹⁶¹³ Kehhale, **Mu'cem**, III, 272.

¹⁶¹⁴ Bağdatlı, **Hediyye**, I, 405; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 168; Zirikli, **el-A'lâm**, III, 127.

¹⁶¹⁵ Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, 625.

¹⁶¹⁶ Pertev Paşa, nr. 614.

¹⁶¹⁷ Pertev Paşa 614; Fâtih, nr. 5451

¹⁶¹⁸ Pertev Paşa, nr. 614; Müstakimzâde'nin erbainlerinin değerlendirmesi için Bkz. Karahan, **İslam Türk Edebiyatı**, 250-252; Yıldırım, **Osmanlı'da kırk hadis**, s, 170-175.

¹⁶¹⁹ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY. 7341; Yazar, **Anadolu sahası**, s, 1071.

Seyyid Mehmed Cârullâh eş-Şâzelî el-Halvetî el-Kudsî (XVIII. yüzyıl –III. Selîm devri-), *Hüsnü's-sülûk fî Şâni'l-Mülûk (Şerh-i Hadîs-i Erbaîn)*.¹⁶²⁰

19. yüzyıl

İsmail Müfid Efendi (ö. 1217/1802) Nevevî'nin *Erbaîn*'ine şerh.¹⁶²¹ Hanif İbrahim Efendi (ö. 1217/1803) *Şerhu hadîsi erbain bi-lafzateyn*.¹⁶²² Hanif İbrahim Efendi, (ö. 1189/1775) *ed-Dürrü's-semîn fî şerhi hadîsi'l-erbaîn li-Alî el-Kârî [Cem'u'l-cevâmi' min dürreri'l-levâmi']*;¹⁶²³ *Sehmü'l-isâbe fî fezâili'r-remyi ve's-sahabe*;¹⁶²⁴ *Ed-Dürrü's-sahâbe fî fedâili'l-hattî ve'l-kitâbe*;¹⁶²⁵ *Erbaüne hadîsen bi-lafzateyn*.¹⁶²⁶ Hafid Muhammed Efendi (ö. 1226/1811), *Hadîs-i erbaîn şerhi*.¹⁶²⁷ Köstendilî Süleyman Şeyhî (ö. 1235/1819-20), *Te'vilâtü hadîs-i erbain*.¹⁶²⁸ Hikmet (ö. 1243/1828'den sonra), *Kırk hadîs tercümesi*.¹⁶²⁹ Reîsü'l-kurrâ Abdullah Eyyübî (ö. 1252/1836), *Tezkiratu'r-rumât*;¹⁶³⁰ *Minhâtü'l-bârî*;¹⁶³¹ *Hayatî Efendi'nin derlediği ehadîs-i erbaîn şerhi*.¹⁶³² Babakaleli Abdülaziz Ahmed Efendi, *Kırk hadîs şerhi*.¹⁶³³ Sadık Efendi (ö. 1290/1873), *1001 Kelam* isimli hadîs-i erbaîn şerhi.¹⁶³⁴

¹⁶²⁰ Bağdatlı Vehbi 1048; Yazar, **Anadolu sahası**, s, 1071.

¹⁶²¹ Fatih, 5442, Hasan Hüsnü Paşa, 237, Akşehir Küt. 72; Bağdatlı, **Hediye**, I, 223; Kehhale, **Mu'cem**, II, 297; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 243.

¹⁶²² Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 281.

¹⁶²³ Esad Efendi, 311.

¹⁶²⁴ Esad Efendi, 311.

¹⁶²⁵ Esad Efendi, 311.

¹⁶²⁶ Esad Efendi, 311.

¹⁶²⁷ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 283. Hafid Efendi, 29.

¹⁶²⁸ İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., TY, 822; Hacı Mahmud Efendi, 2710; M. Arif-M. Murad, 213; Bağdatlı İsmail Paşa, **İzâhu'l-meknûn**, I, 220; Yıldırım, **Osmanlı'da Kırk Hadîs**, s, 179; Yıldırım, "XIX. yy. muhaddisleri ve eserleri", s, 272. *Te'vilât-ı Erbaîn* müellifin rüya ve mektuplarını topladığı diğer erbain eserleri ile birlikte yüksek lisans tezinde günümüz diline aktarılmıştır. Öksüz, Hadîcetül Kübra, "Köstendilli Süleyman Şeyhî'nin *Mektûbât-ı Erbaîn*, *Terkîbât-ı Erbaîn* ve *Te'vilât-ı Erbaîn* İsimli Eserleri (İnceleme Ve Metin)", Marmara Üniversitesi SBE, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul, 2010.

¹⁶²⁹ Karahan, **İslam Türk Edebiyatı**, s, 258-260.

¹⁶³⁰ Ok atmanın fazileti ile ilgili kırk hadîstir. Topkapı Sarayı Emanet Hazinesi, 1418; İÜ. Merkez Ktp. TY. 3826/1 Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 381; Yıldırım, **Osmanlı'da Kırk Hadîs**, s, 181-182; Yıldırım, XIX yy. s, 281.

¹⁶³¹ Aliyyü'l-Kârî'nin iki kelimeli *Ehadîsi erbaîn*'inin şerhidir. Bkz. Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 380.

¹⁶³² Hayatî Efendi'nin derlediği *Ehadîs-i erbaîn* şerhidir.; Bkz. Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 380.

¹⁶³³ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 384; Karahan, **İslam Türk Edebiyatı**, s, 260.

¹⁶³⁴ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 343-344; Karahan, **İslam Türk Edebiyatı**, s, 260.

Mustafa Cem‘î (ö. 1298) *Burhânu’l-müttakîn*.¹⁶³⁵ Vahyî Mustafa Efendi (ö. 1295/1878), *Hezzü’z-zâkirîn*.¹⁶³⁶ Ahmed Atâullah, Hamdullah Re’fet Efendizâde (ö. 1300/1883’den sonra), *Tercüme-i el-İşrâk fî mekârimi ahlâk*.¹⁶³⁷ Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî (ö. 1311/1893), *Hadîs-i Erbaîn*.¹⁶³⁸ Hüseyin Remzi Bey (ö. 1314/1896), *Tıbb-ı Nebevî*.¹⁶³⁹ Yanyavî Refi Efendi, (1320), *Âyât ve ehâdis-i erbaîn tercümesi*.¹⁶⁴⁰ Ömer Ziyaeddin Dağüstânî (ö. 1339/1920) *Hukuk-ı selatin fî ehâdisi’l-erbaîn*.¹⁶⁴¹ Muhammed Edîb b. Muhammed Cerrâh (ö. 1336/1918), *Ehâdisu’l-erbaîni’l-kudsiyye mine’s-suhufi’l-İbrâhimiyye ve’l-Müseviyye*.¹⁶⁴²

Tarihi veya müellifi belirlenemeyen bazı erbainler de şunlardır:

Nasirüddin Nebi b. Mürsel et-Tokâdî (ö. ?), *el-Hadisü’l-erbaînü’l-veciz*.¹⁶⁴³ Mahmud Nizam Minhac, *Hadis-i erbaînin hıfzı hakkında risale*.¹⁶⁴⁴ Mehmed Çelebi Balıkesîrî, *Erbaîn*.¹⁶⁴⁵ Kara Cafer, *Erbaîn*.¹⁶⁴⁶ Ali er-Rûmî, *Zübdetü’l-ahbâr fî ehâdisi nebiyyi’l-*

¹⁶³⁵ Mustafa Cem‘î, **Burhânu’l-müttakîn terceme-i hadîs-i erbaîn**, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, İstanbul, 1298. İlk yedi hadisini Birgivi’nin İmam Birgivi’nin kalan hadisleri Mehmed Akkirmânî’nin tamamladığı eserin tercümesidir. Karahan, **İslam Türk Edebiyatı**, s, 260-264.

¹⁶³⁶ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 184.

¹⁶³⁷ Ahmed Hamdullah, **Tercüme-i el-İşrâk fî mekârim-i ahlâk**, Âlem Matbaası, İstanbul, 1313; Ahmed b. Hüseyin b. Bedrân el-Hüseynî’nin *el-İşrâk fî mekârimi ahlâk* isimli erbaîninin tercümesidir. Bkz. Ahmed b. Hüseyin b. Bedrân, **el-İşrâk fî mekârimi ahlâk**, el-Matbaatü’l-edebiyye, Beyrût, 1303; Müellifin hakkında bilgi için bkz. Kehhâle, **Mu‘cem**, I, 201.

¹⁶³⁸ Gündüz, İrfan, Gümüşhanevi Hayatı, Eserleri, s. 103; Gündüz, Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâüddin”, DİA, XIV, 277; 1290 yılında tab edilmiştir. Matbu bir nüshası Atıf Efendi Eki, 169’da bulunmaktadır.

¹⁶³⁹ Bir doktor olan Miralay Remzi Bey’in derlediği bu eserde müellifin mukaddimede de söylediği üzere kırk iki hadis-i şerif izah edilmiştir. Hadis eserinden çok bir sağlık ve tıp ile ilgili bilgileri içermektedir. Bkz. Yıldırım, **Osmanlı’da Kırk Hadis Çalışmaları**, s. 186; Hadîs-i Erbaîn olmakla birlikte eski tıbbı dair öğütleri içermektedir. Bkz. Karahan, **İslam Türk Edebiyatı**, s, 265; Müellifin kırk hadis ezberlenmesiyle ilgili hadisi (مَنْ حَفِظَ عَلَى أُمَّتِي أَرْبَعِينَ حَدِيثًا مِمَّا نَحْتَاجُونَ إِلَيْهِ كُنْتُ لَهُ يَوْمَ شَافِعًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ) olarak nakletmesi de zikredilmesi gereken farklılıklardandır. Bkz. Hüseyin Remzi, **Tıbb-ı Nebevî**, Mekteb-i Sanâyi, İstanbul, 1309, s, 4.

¹⁶⁴⁰ “*İtaat-ı sultan hakkındaki ehâdis-i şerîfedir*”. Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 318-319.

¹⁶⁴¹ Saltanatı ve hilâfeti savunan kırk hadis derlemesidir. Eserin yazma nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi’ndedir (TY, nr. 3729). 1326 tarihinde yayınlanmıştır Bkz. Karahan, **İslam Türk Edebiyatı**, s, 266-268; Yıldırım, **Osmanlı’da Kırk Hadis Çalışmaları**, s. 187-189; Eser hakkında bir makale kaleme alınmıştır. Bkz. Demirel, Harun Reşit, “Dağüstânî ve “Hadis-i Erbaîn fî Hukûkî Selâtin” İsimli Risâlesi”, **Dinî Araştırmalar**, 2005, cilt: VII, sayı: 21, s, 265-276.

¹⁶⁴² Zirikli, **el-A‘lâm**, I, 286; Kehhâle, **Mu‘cem**, IX, 36; 1332 yılında Musul’da tab edilmiştir.

¹⁶⁴³ Adana il halk kütüphanesi, 143, 165b-170b.

¹⁶⁴⁴ Hacı Selim Ağa, 587.

¹⁶⁴⁵ Mehmed Çelebi Balıkesîrî, **Erbaîn**, Beyazıt, 1204, 182a-183b.

¹⁶⁴⁶ Kâtip Çelebi, **Keşfü’z-zünûn**, I, 57.

muhtâr.¹⁶⁴⁷ Ebu'l-Feth b. Alî, *Ahdaku'l-Ahbâr (Tercüme-i hadîs-i erbaîn)*.¹⁶⁴⁸ Meylî, *Şerh-i hadîs-i erbaîn*.¹⁶⁴⁹ Abdullâh el-Kâtib, *Tercüme-i hadîs-i erbaîn li-fezâili'r-remy*.¹⁶⁵⁰ Mustafâ b. Abdülkerîm Sirozî, *Ehâdisü'l-erbaîn fî tergîbi'l-cihâd*.¹⁶⁵¹ İbrâhîm el-Kurrâ, *Misbâhu'l-münîr fî halli elfâzi'l-beşîr ve'n-nezîr (Şerh-i hadîs-i erbaîn)*.¹⁶⁵² Serezli Mustafa, *Tercüme-i şerh-i hadîsü'l-erbaîn fî tergîbi'l-cihâd*.¹⁶⁵³ Meçhûl, *Hulâsatü'l-kavli'l-bedî fi's-salâti ale'l-Habîbi'ş-şefî'*.¹⁶⁵⁴ Meçhûl, *Tercüme-i hadîs-i erbaîn*.¹⁶⁵⁵ Meçhûl, *Şerh-i hadîs-i erbaîn fi'l-gazâvât*.¹⁶⁵⁶ Meçhûl, *Tercüme-i hadîs-i erbaîn fi'l-cihâd*.¹⁶⁵⁷ Meçhûl, *Tercüme-i ehâdis-i Nebî*.¹⁶⁵⁸ Meçhûl, *Tercüme-i ehâdis-i erbaîn fî fezâil-i selâtîn ve hukûki'l-merâ'i'l-âdilîn*.¹⁶⁵⁹ Meçhûl, *Tercüme-i hadîs-i erbaîn fî fezâili'l-gazâ*.¹⁶⁶⁰

e. Tercümeler

Osmanlı döneminin ilk asırlarından itibaren Türkçe telif ve tercümeler özellikle halka yönelik olarak kaleme alınmıştır. Bu tercümeler ilk dönemlerde daha dar alanda ve sayı olarak daha azken Osmanlı'nın son dönemine doğru hem çeşitlenmiş hem de sayısı artmıştır. Bazı padişah ve devlet adamlarının teşvikiyle önemli tercümeler yapılmıştır. Genellikle halkı irşâd etmek ve talebelere faydalı olmak gibi gâyelerle ve padişahın talebi ile yapılan bu tercümelerin ana gayesi Birgivi'nin de Türkçe bir eserinde ifade ettiği gibi umumun faydasıdır. Özellikle *Erbaîn* literatürü mensûr ve manzum tercümelerin büyük oranını temsil etmektedir. Ayrıca *Şifâ*, *Şemâil* gibi eserlerin tercüme edilmesi bu eserlere halkın çokça ilgi duyması ve halkı irşâd etmek için akdedilen meclislerde okunması ile yakından irtibatlıdır.

¹⁶⁴⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, I, 609.

¹⁶⁴⁸ H. Hüsnü Paşa 242; Yazar, *Anadolu sahası*, s, 1071.

¹⁶⁴⁹ Yazar, *Anadolu sahası*, s, 1071.

¹⁶⁵⁰ Tercüman 32; Yazar, *Anadolu sahası*, s, 1072.

¹⁶⁵¹ İbrahim Efendi 190; Yazar, *Anadolu sahası*, s, 1072.

¹⁶⁵² İzmir 97; Yazar, *Anadolu sahası*, s, 1072.

¹⁶⁵³ Süleymaniye, İbrahim Efendi, 190.

¹⁶⁵⁴ Molla Arab'ın asrında yaşamış olan vaizlerden bir âlim bu eserinde kırk sahabeden kırk hadis derlemiştir.

Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 719.

¹⁶⁵⁵ Osman Huldi 25; Yazar, *Anadolu sahası*, s, 1072.

¹⁶⁵⁶ Nafiz Paşa 152; Yazar, *Anadolu sahası*, s, 1072.

¹⁶⁵⁷ Nafiz Paşa 152; Yazar, *Anadolu sahası*, s, 1072.

¹⁶⁵⁸ Yazar, *Anadolu sahası*, s, 1072.

¹⁶⁵⁹ Lala İsmail 32; Yazar, *Anadolu sahası*, s, 1072.

¹⁶⁶⁰ Nafiz Paşa 152; Yazar, *Anadolu sahası*, s, 1072.

Bunun yanında medreselerde çokça okutulan bazı ders kitaplarının da talebelere faydalı olabilmek için zaman içerisinde tercüme edildiği görülmektedir. *Meşârik* ve *Mesâbih* tercümeleri ile usûl-i hadisten *Nuhbe* tercümeleri de bu kabîldendir. Özellikle Arap coğrafyasında kâdî olarak görev yapmış bir âlimin görev yaptığı bölgede karşılaştığı bir eseri İstanbul'a getirip önemine binaen tercüme etmesi sıklıkla karşılaşılan bir durumdur.

Manzum olarak yazılan tercümeleri hadis edebiyatı içinde değil divan edebiyatı içinde değerlendirmek de mümkündür. Zira manzum olarak kırk hadis tercümesi yazan şâirler bu eserlerini kendi divânlarının bir parçası olarak değerlendirmişlerdir. Hilye, na't ve manzum kırk hadisler birçok şâirin kaleme aldığı türlerdir ki bu şâirliğin vazgeçilmesi olarak değerlendirilmiştir.¹⁶⁶¹

Türk edebiyatında kırk hadisler ile ilgili ilk çalışmayı Abdullah Karahan yapmış ve burada manzûm ve mensûr olan kırk hadisleri ayrıntılı olarak ele almıştır. Daha sonra Nihat Öztoprak tarafından Klasik Türk Edebiyatında manzum yüz hadisler isimli bir doktora çalışması daha yapılmış ve burada (altı manzum bir mensûr) yüz hadisler tanıtılmıştır. Sadık Yazar, "*Anadolu sahası klâsik Türk edebiyatında tercüme ve şerh geleneği*" isimli tezinde edebiyat sahasına giren manzum ve mensûr hadis eserleri ve tercümelerini kaydetmiştir.¹⁶⁶²

I. Mensûr Tercümeler

Osmanlı döneminde yapılan tercümeler genellikle ahlak ve vaaz alanına yönelik eserlerdir. Bunun yanında hadis alanında ulemanın başucu kitapları olan *Meşârik*, *Mesâbih* ve *el-Câmi 'u's-sağîr* gibi eserlerin tercüme edilmesi Osmanlı dönemi hadisçiliğinin mahiyeti hakkında önemli veriler sunmaktadır. Zira bu eserler tercüme edilirken genellikle devlet adamlarından bu yönde yönlendirmelerinin olduğundan bahsedilmiştir. Ayrıca yapılan tercümelerin talebelerin istifadesi için yapıldığı belirtilmiştir. Ayrıca Osmanlı döneminde

¹⁶⁶¹ "*Divan ve mesnevilerde ise tevhid ve münâcâttan sonra bir na'tın varlığı hemen hemen zaruret sayılmıştır.*" Bkz. Yeniterzi, Emine, "Nat", *DİA*, XXXII, 436.

¹⁶⁶² Yazar, *Anadolu sahası*, s, 766.

Buhârîhânlık uygulaması ile toplum nezdinde bilinen bir eser olan *Sahîh-i Buhârî*'nin tercüme edilmemiş olması zikredilen mezkûr derleme eserlerin ihtiyacı görmesi sebebiyledir.

Müellifi kesin olarak bilinmeyen ancak Erzurumlu Mustafa b. Yusuf ed-Darîr'e (ö. 796/1393'ten sonra) nispet edilen *Yüz hadis yüz hikâye* isimli eser Türkçe ilk hadis tercümelerinden addedilebilir. Müellif eserde hadisleri nakletmiş, tercüme ettikten sonra bir de konuyla ilgili bir hikâye zikretmiştir.¹⁶⁶³ Eserin, Emîr Çolpan'ın isteği üzerine, Fazlullah b. Nâsîru'l-Gavrî el-Îmâdî'nin *Tuhfetü'l-Mekkiyye ve ahbârü'n-nebeviyye* isimli eserinden derlenip tercüme edildiği belirtilmiştir.¹⁶⁶⁴

Ahmed-i Dâî'nin (ö. 824/1421'den sonra), Ebû Nuaym'ın (ö. 430/1038) *Tıbbu'n-Nebevî*'sinin muhtasarının tercümesi olan *Tercüme-i Tıbb-ı Nebevî*, isimli eseri (*bu kitabın tercümesine, te'lîfine ve tertibine sebab-i bâis olan*) Timurtaş oğlu Umûr Bey'in emriyle diyâr-ı Rûm'da tercüme edilen ilk hadis eserlerinden bir diğeridir.¹⁶⁶⁵ Ayrıca Bedreddîn b. Himmet (ö. 839/1435'ten sonra) isimli müellif *Tercüme-i ehâdis* isimli eserinde ilk olarak 475-500 civarında hadisin tercümesini yapmakta ardından dört halifenin yüzer rivayetinin tercümesini vermektedir.¹⁶⁶⁶

Meşârik Tercümeleri

Meşârik'in ilk tercümesi ise 10/16. asırda yapılmıştır. Müellifinin isminin açıkça kaydedilmediği bu eser Cafer b. Abdullah ve Mirlivâ Pir Mehmed adlarına kaydedilmiştir.¹⁶⁶⁷

¹⁶⁶³ İzmir, 108, Pertevniyal, 438; Ali Emiri Şry, 1287; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, III, 137; Öztoprak, Nihat, **Manzûm yüz hadisler**, 30-32; Darir Mustafa Efendi, **Yüz hadis yüz hikâye**, (haz: Selahattin Yıldırım, Necdet Yılmaz), Darülhadis Yayınları, İstanbul, 2001; Yazar, **Anadolu sahası**, 716-717.

¹⁶⁶⁴ Öztoprak, Nihat, **Manzûm yüz hadisler**, 30-32; Erkan, Mustafa, "Darîr", **DİA**, 498-499.

¹⁶⁶⁵ Fatih, 3540; Kadızâde Mehmed, 349; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, II, 171-172.

¹⁶⁶⁶ Yazar, **Anadolu sahası**, s, 968, 1066. Yazar eserin İstanbul Üniversitesi'nde bitirme tezi olarak çalışıldığını ifade etmektedir. (Bkz. Erdoğan Yılmaz, "Ahâdis-i Nebî (ve Sad Kelimât-ı Çâr Yâr-ı Güzîn) (1a-125a)", (Bitirme Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, 1970; Kadriye Ülker, "Ahâdis-i Nebî (ve Sad Kelimât-ı Çâr Yâr-ı Güzîn) (125a-207b)", (Bitirme Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, 1970.)

¹⁶⁶⁷ Daha önceki bir çalışmamızda eserin Mirlivâ Mehmed'a ait olduğunu zikretmiş, çalışmanın ikinci baskısında bunun Cafer b. Abdulah da olabileceğini ifade etmiştik. Ancak son tahlilde kesin olmayan bu sonuçların ihtiyatlı kullanılması gerektiğini söyleyebiliriz. Bkz. Altuntaş, "Osmanlı Hadis Eğitiminde Meşâriku'l-Envâr", **Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: İstanbul'un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar**, 163-167; Yazar, **Anadolu sahası**, s, 1067.

Eserin birçok nüshası bulunmaktadır.¹⁶⁶⁸ *Meşârik* hadislerinin tamamının tercüme edildiği bu eser 16. yüzyıl Osmanlı Türkçesiyle *Sahîh-i Buhârî ve Müslim*'den derlenmiş hadislerin tercümelerini ihtiva etmesi açısından önemlidir. Ayrıca İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda bulunan bir baskısında eserin Osmanlı döneminde matbaada basıldığı anlaşılmaktadır. Ancak tercümenin ilk yirmi dört sayfası bulunmaktadır.¹⁶⁶⁹

Meşârik'in zikredilen ilk tercümesinden sonra 18. yüzyılın başlarında Sultan III. Ahmed ve Sadrazam Şehid Ali Paşa ile yakın irtibatı bulunan Osmanzâde Ahmed Tâib Efendi (ö. 1136/1724) *Meşârik*'in ilk kısmının (Dibâce) hadislerini tercüme etmiştir. Aynı zamanda devrinin önemli şairlerinden olan Ahmed Tâib Efendi, tercümesinde ağıdalı bir dil kullanmış şair kimliğini tercümesinde yansıtmıştır.¹⁶⁷⁰

20. asra gelindiğinde de Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi (ö. 1931) *Tâcü'l-mefârik fi îzâhi'l-Meşârik* isimli bir *Meşârik* tercümesi daha kaleme almıştır. 1341/1923 yılında tamamlanan bu eser nispeten günümüze yakın bir dili olması hasebiyle kıymetlidir. Ayrıca zikrettiğimiz bu üç *Meşârik* tercümesi de İbn Melek'in *Meşârik* şerhi *Mebâriku'l-ehzâr*'ın tercümesi mahiyetindedir. Zira mütercimler hadisleri tercüme ederken büyük ölçüde *Mebârik*'ten istifade etmişlerdir. Mehmed Lübbî Efendi'ye (ö. 1752-53), ait olduğu söylenen bir *Meşârik* tercümesinin olduğundan söz edilse de bu eserin varlığıyla ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.¹⁶⁷¹

Osmanlı döneminde tercüme edilen bir diğer önemli hadis eseri ise *Mesâbihü's-sünne*'dir. *Mesâbih*'ten derlenen eserlerin manzûm tercümelerine aşağıda "*Manzum Tercüme*" başlığında değinilecektir. 10/16. asırda Sinâneddin Yusuf el-Amâsî, *Mesâbih*'ten seçtiği hadisleri tercüme ettiği eserine *Müntehâbat-ı Mesâbih Tercümesi* adını

¹⁶⁶⁸ Ayasofya, 901; Fâtih, 715; 716; Laleli, 418; İbrahim Efendi, 177; Mihrişah Sultan, 54.

¹⁶⁶⁹ **Meşârik-i şerîf tercümesi**, 1329. İBB, Atatürk Kitaplığı, 437.

¹⁶⁷⁰ Osmanzâde Ahmed Tâib Efendi, **Dibâce-i tercüme-i Meşârik**, Atıf Efendi, 421.

¹⁶⁷¹ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, II, 12; Yazar, **Anadolu sahası**, s, 1070.

vermiştir.¹⁶⁷² Ayrıca *Tercüme-i ba'zu'l-ehâdisi's-şerîfe min Mesâbîhi's-sünne*¹⁶⁷³ *Tercüme-i ehâdis-i şerîfe min Mesâbîhi's-sünne*¹⁶⁷⁴ isimli tercüme bulunmaktadır.

Meşârik ile *Mesâbîh*'in yanında Osmanlı dönemi için önemli olan bir diğer eser Suyûtî'nin *el-Câmi'u's-sağîr*'idir. Eser, 11/17. asırda Kadrî Bigavî (Vehbî el-Yemânî) tarafından tamamı tercüme edilmiştir. Ancak bu tercüme de Osmanlı dönemi tercümelerinin genel özelliği olan mezkûr eserin şerhinin tercümesi niteliğindedir. Kadrî Bigavî *el-Câmi'u's-sağîr*'i tercüme ederken Münâvî'nin *et-Teysîr* isimli şerhini tercüme etmiştir.¹⁶⁷⁵ Tercüme üç cilttir ve 1043/1633-34 senesinde tamamlanmıştır.¹⁶⁷⁶

Bu üç eserle birlikte Osmanlı döneminde tabakât, ahlâk alanlarını da ilgilendiren bazı tercüme yapılmıştır. Sarı Abdullah Efendi'nin (ö. 1071/1660) *Vasiyyetü's-sâlik* isimle 560 hadîsin tercümesini yaptığı belirtilmiştir.¹⁶⁷⁷

***el-İstîâb*'in Tercümesi**

Zübdetü't-tevârih isimli eserin müellifi olan İmam-ı Sultânî Sâfi Mustafa Efendi (ö. 1025/1616)¹⁶⁷⁸ İbn Abdilberr'in *el-İstîâb* isimli sahabe biyografilerini içeren eserini Sultan I. Ahmed'in emri ile tercüme başlanmış ancak vefatı sebebiyle tercüme (ح) harfine kadar tamamlayabilmiştir. (حنظلة بن الربيع) biyografisi tercüme edilen son sahâbîdir. Mütercim Mustafa Efendi tercümenin girişinde kendi metodunu zikretmiş, Hazret-i Peygamberin sîretini kısa tutacağını belirtmiştir. Ayrıca İstîâb'daki isnadları hafzedeceğini, farklı tarihlerle gelen bir haberin ecma' ve erfa' olanını tercih edip geri kalanını terk ettiğini belirtmiştir. Ayrıca alfabetik tertipte muhtemelen İbn Abdilberr'in mağrib alfabesi tertibini uyguladığı

¹⁶⁷² H. Hüsnü Paşa, 239; Reşid Efendi, 126.

¹⁶⁷³ Hacı Mahmud Efendi, 658

¹⁶⁷⁴ Atatürk Kitaplığı, 1445.

¹⁶⁷⁵ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 403; Altuntaş "Suyûtî'nin el-Câmi'u's-Sağîr'inin Osmanlı Hadis Eğitimindeki Yeri", s. 346-354.

¹⁶⁷⁶ Hamidiye, 312-313-314; Şehid Ali Paşa, 457-458-459-460-461-462.

¹⁶⁷⁷ Bağdatlı, **İzâhu'l-meknûn**, II, 711.

¹⁶⁷⁸ Mustafa Safi Efendi, *İstîâb* tercümesinin başında kendisini İmam-ı Sultânî olarak tanıtmaktadır. Nuruosmaniye, 723, 2b.

için oluşan farklılığı yeniden ele alarak tertip edeceğini belirtmiştir.¹⁶⁷⁹ Ayrıca müellif kendisini “*İşbu kalîlü’l-bidâa ve kesîru’l-izâa unfuwân-ı şebâb ve âvân-ı iktisâb-ı esbâb her fasl u bâbdan beru tâlib-i fenn-i hadîs-i nebevî ve râgıb-ı ahbâr-ı siyer-i Mustafavî olub tettebbu-ı envâ-ı kütüb-i siyer ve tefahhus-ı âsâ-ı hayru’l-beşer etmekle ruvât-ı ehâdis ve ahbâr ve nekale [nâkil-i] sünen ve âsâr olan sahâbe-i kibâr ve fudala-i zevi’l-fihârın esâmî-i celîleleri tesaffuhi ile me’lûf*”¹⁶⁸⁰ olarak nitelemesi de hadis ve siyere olan ilgisinin erken yaşlardan itibaren devam ettiğini belirtmesi önemlidir.¹⁶⁸¹

Sâfi Mustafa Efendi’nin vefatıyla yarım kalmış *Tercüme-i istîâb’a*, Taşkoprîzâde Mehmed Kemâleddin Efendi (ö. 1030/1621) yine Sultan’ın emriyle devam etmiştir. Sultan I. Ahmed’in vefatıyla o da yarım kalmıştır. Kemâleddin Efendi’nin tercümesi (حمران بن جابر) isimli sahabînin tercümesiyle başlamakta ve (رعية السحيمي) isimli sahabî ile bitmektedir. Nuruosmaniye koleksiyonundaki nüshada tercümenin sonuna İbn Abdilberr’in menâkıbı derç edilmiştir.¹⁶⁸² Bunun yanında Taşkoprîzâde Kemâleddin Efendi, daha önce değinildiği üzere Sultan I. Ahmed’in emri üzerine *Miskiyetu’l-hitam fi ehadis-i seyyidi’l-enam* ismiyle Farsça’dan bir hadis tercümesi yapmıştır.¹⁶⁸³

Arîfi, Muslihuddîn Mustafâ b. el-Hâc Hasan b. el-Hâc Ramazân b. Fethullâh (ö. 1005/1596’dan sonra) *Zuhrü’l-Ârifîn fi yevmi’d-dîn* isimli eserinde zâhid Şerefüddin Mahmûd b. Muhammed ed-Derkizîni’nin (Hemedân’da bir köy) (ö. 743/1342) *Nüzülü’s-*

¹⁶⁷⁹ Safi Mustafa Efendi, **Tercüme-i İstîâb**, Nuruosmaniye, 723, 3a.

¹⁶⁸⁰ Safi Mustafa Efendi, **Tercüme-i İstîâb**, Nuruosmaniye, 723, 1b.

¹⁶⁸¹ Mustafa Sâfi Efendi’nin “*Vesiletü’l-vusûl ila mahabbeti’r-Resul*” isimli eseri de bu ilgisini gösteren başka bir eseridir. Reşid Efendi, 169.

¹⁶⁸² İkinci kısmın başında bu tercümenin tamamlanması için yapılan duanın (يسر الله حسن الإختتام بحرمة سيد الأنام) altında Mahmud imzası bulunmaktadır. Altında ise bu imzanın Üsküdarî Mahmud Efendi’ye ait olduğu belirtilmiştir. Bu Taşkoprîzâde Mehmed Kemâleddin Efendi’nin şeyhi Aziz Mahmûd Hüdâyî’nin imzâsıdır. Ayrıca nadir de olsa var olan (منه) minhû’lerin Şeyhülislam Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi’ye ait olduğu belirtilmiştir. (Nuruosmaniye, 723, 210a.)

¹⁶⁸³ Taşkoprîzâde Kemâleddin, **Miskiyetü’l-hitâm**, Şehid Ali Paşa, 416; Fatih, 5427, 171b-185b.

*sâirîn fî ehâdisi seyyidi'l-mürselîn*¹⁶⁸⁴ isimli harf sırasına göre tertip edilmiş eserini tercüme etmiştir.¹⁶⁸⁵ Ayrıca mütercim bazı hadisleri *Mesâbih*'ten aktardığını zikretmektedir.

Vecdî Ahmed Efendi'nin (ö. 1043/1633'den sonra) *Mürşidü'l-hûdâ fî tercümeti'l-ehâdis* isimli eseri vardır. Hz. Peygamber'in soyu ve silsilesinde bulunan isimlerin okunuşları, Peygamberler ve Hz. Peygamber'in ebeveyninin durumu ve Necm süresindeki âyetler ve bununla irtibatlı olarak ele alınan İsrâ ve Miraç gecesi yaşananlar gibi konuların hadislerle açıklandığı Türkçe bir risâledir.¹⁶⁸⁶

Sivaslı olan Şeyh Abdülmecid b. Muharrem (ö. 1049/1639), amcası Şemseddin Sivâsî'nin vefatından sonra zaviyeye şeyh olmuştur.¹⁶⁸⁷ Sultan Ahmed'in [I.] emri üzerine *Letâifü'l-ehzâr ve lezâizu'l-esmâr* isimli eserinde hadisleri tercüme etmiştir. Seçilen hadisler daha çok va'z ve irşâd amaçlı kaleme alındığını göstermektedir. İman, İhlas, tevbe, tevhid, Allah için sevmek gibi konularda hadisleri zikretmiş daha sonra tercüme ederek hadislerle Türkçe bir vaaz kitabı kaleme almıştır. Hadislerin kaynağına ve râvîlerine işaret edilmiştir. Karşılaştırıldığında hadislerin neredeyse tamamının Suyûtî'nin *el-Câmi'u's-sağîr*'inden iktibas ettiği anlaşılmaktadır.¹⁶⁸⁸ Sivâsî, *Bidâ'atu'l-vâ'izin* isimli eserinde de tasavvufî manalar içeren hadisleri seçmiş ve tercüme etmiştir. Bu risaledeki hadislerin de *el-Câmi'u's-sağîr*'den alındığı anlaşılmaktadır. Ayasofya, Sultan Ahmed, Şehzâde, Sultan Selîm Camii'lerinde vaaz verdiği düşünüldüğünde eserlerinin bu derslerin bir ürünü olduğu söylenebilir. Nitekim kendisi için “*nakl-i hadîs ve tefsîr ettiler*” denilmiştir.¹⁶⁸⁹

Ahmed-i Rûmî Akhisârî'nin (ö. 1041/1632) *Mecâlisü'l-ebrâr* isimli *Mesâbih*'ten derlediği hadisleri şerh ettiği eserini Süleyman b. Hayreddin (ö.?) isimli bir mütercim *Tercüme-i Mecâlisü'l-ebrâr* ismiyle tercüme etmiştir. Vaaz ve ahlak türü bir eser niteliği

¹⁶⁸⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1937; Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 183; Kehhâle, *Mu'cem*, XII, 199; Bağdatlı, *Hediyye*, II, 408; Eser, Deylemî'nin el-Firdevsî'den ihtisar edilmiştir.

¹⁶⁸⁵ Ârifî, *Zuhrü'l-ârifîn fî yevmi'd-dîn*, Beyazıt, 1072; Hacı Mahmut Efendi, 607; Milli Ktp. 4975; Yazar, *Anadolu sahası*, s, 1067.

¹⁶⁸⁶ Esad Efendi, 428; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, II, 50; Yazar, *Anadolu sahası*, s, 1137.

¹⁶⁸⁷ Bağdatlı, *Hediyye*, I, 620; Bağdatlı, *Îzâhu'l-meknûn*, II, 401-403; Kehhale, *Mu'cem*, VI, 170.

¹⁶⁸⁸ Abdülmecid es-Sivâsî, *Letâifü'l-ehzâr ve lezâizu'l-esmâr*, Mihrişah Sultan, 255.

¹⁶⁸⁹ Uşşâkizâde, *Zeyl-i Şekâik*, s, 51; Şeyhî, *Vekâiyü'l-fudalâ*, 62-65.

taşısa da hadislerle belirlenmiş konuları açıklaması bakımından Türkçe bir hadis şerhi olarak değerlendirilebilir.¹⁶⁹⁰

Ebu'l-Fazl Muhammed es-Sincârî (971/1467), *Tercüme-i Ehâdis-i Muhtelifi fi Fazileti Mekke-i Mükerrime (Kâ'benâme)* isimli eserinde Kâbe'nin inşası, Mekke ve Kâbe'nin fazileti ve Haccın fazileti hakkındaki hadisleri tercüme etmiştir. Eserin Fatih Kütüphanesi'ndeki nüshasında 22 varak Mekke, Mescid-i Haram ve Hac yerleriyle alakalı onlarca renkli çizim yer almaktadır.¹⁶⁹¹ Ayrıca Sincârî, Medine'nin faziletine dair başka bir tercüme eser daha kaleme almıştır. Eserini Şeyh Ahmed Becâyî'nin “*cem ettiği uslûb üzere Türkî'ye tercüme*” etmiştir.¹⁶⁹² Eserde Medine'nin ve Mescid-i Nebevî'nin fazileti ile ilgili rivâyetler ile Medine'de bulunan önemli mekânlar zikredilmiştir. Siyer alanıyla irtibatlı olsa da Fethi Ali Efendi Osman Beyzade'nin (ö. 1274/1857-58) *Sermaye-i necât* isimli eseri de bazı hadis tercüme ve şerhlerini ihtiva etmektedir.¹⁶⁹³

Bu eserlerin yanında *Sahîh-i Buhârî*'yi ihtisar eden Ömer Ziyaeddin Dağistânî (ö. 1339/1920) *Zübdetü'l-Buhârî Tercümesi* (I-II, Trabzon 1341-1345) isimli eserinde *Sahîh*'in hadislerinden bir kısmını tercüme etmiştir.¹⁶⁹⁴ Ayrıca Osmanlı dönemindeki tercümelerin genellikle derleme eserlerden yapılmasına rağmen Dağistânî'nin hem *Sahîh*'i ihtisar etmesi hem de tercüme etmesi 19. ve 20. yüzyılda matbaanın da etkisiyle olsa gerek ana metinlere ulaşıldığını göstermektedir. Zira Dağistânî'nin *Sahîh-i Buhârî* çalışmaları muhtemelen Mısır'da 1282/1865 tarihinde basılan *Sahîh-i Buhârî*'ye dayanmaktadır.

¹⁶⁹⁰ Süleyman b. Hayreddin, **Tercüme-i Mecâlisu'l-ibrâr**, Mehmed Asım Bey, 133 Eserin istinsah tarihi 11 Ramazan 1141/10 Nisan 1729 olduğuna göre müellifin vefatı bu tarihten önce veya bu tarihe yakın olmalıdır.

¹⁶⁹¹ Ebu'l-Fazl Muhammed es-Sincârî, **Tercüme-i ehâdis-i muhtelifi fi fazileti Mekke-i Mükerrime**, Fatih, 4513, 147b-186b; Kadızâde Mehmed, 550; 85b-92a.

¹⁶⁹² Ebu'l-Fazl Muhammed es-Sincârî, **Medine-i Tayyibe'nin fazileti**, Kadızâde Mehmed, 92b-106a. Kadızâde Mehmed Koleksiyonu'nda bulunan bu nüsha Şaban 986/Ekim 1578 tarihinde İstanbul Papasoğlu Dârulhadîsi'nde istinsah edilmiştir.

¹⁶⁹³ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 395; Hacı Mahmud Efendi, 3076.

¹⁶⁹⁴ Binatlı, Yusuf Ziya, “Dağistânî Ömer Ziyâeddin”, **DİA**, VIII, 407.

II. Manzum Tercümelere

Osmanlı döneminde manzûm hadis tercümelerinin ekserisi Erbaîn literatüründe verilmiştir. Erbaîn başlığında bu eserlerden birçoğu zikredilmiştir. Bu başlıkta erbain haricinde yapılan manzûm hadis tercümelere zikredilecektir. Osmanlı döneminde “yüz hadis”in manzûm olarak tercüme edildiği eserlerin yanında farklı sayılarda yapılan manzûm tercümelere de bulunmaktadır. Bu eserler edebiyat alanını ilgilendirdiği için daha çok edebiyatçılar tarafından çalışılmıştır. Bu tür eserlerde tevhid, na‘t, sebeb-i telif gibi konularla manzumeye başlanılmış, genelde dönemin veya eserin kendisine takdim edildiği padişah hakkında methiyeler yazılmış daha sonra hadislerin tercümesine geçilmiştir.

Hatîboğlu'nun (ö. 838/1435'ten sonra) Ferahnâme isimli manzum yüz hadisi bu tür eserler içinde en erken yapılanıdır.¹⁶⁹⁵ Daha önce mensûr tercümelere başlığında zikredilen Erzurumlu Darîr'in “*Yüz Hadis Yüz Hikaye*” isimli eserinin nazma çekilmiş halidir. Müellif eserini Sultan II. Murad'a takdim etmiştir.¹⁶⁹⁶ Bu alanda yazılmış eserler örnek olması bakımından manzumenin üçüncü hadisi olan “*müselsel bi'l-evveliyye*” olarak bilinen ve Osmanlı döneminde icazetlerinin verildiği “*Rahmet hadisi*”nin manzûm tercümesi zikretmek yerinde olacaktır.¹⁶⁹⁷

¹⁶⁹⁵ Şahin, Hatice, “Hatiboğlu Ferah-name (Dil özellikleri, metin, sözlük) (3 cilt)”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi SBE, Malatya, 1993; Zümrütler, Hüsamettin, “Hatiboğlu, Ferahname (transkribe metin)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri, 1994; Yazar, **Anadolu sahası**, s, 717-718.

¹⁶⁹⁶ Öztoprak, Nihat, **Klasik Türk Edebiyatında manzum yüz hadisler**, s, 32; Erkan, Mustafa “Ferahnâme,”, **DİA**, 360; Yazar, **Anadolu sahası**, s, 717.

¹⁶⁹⁷ Öztoprak, **Klasik Türk Edebiyatında manzum yüz hadisler**, s, 136-138.

*Ey güzîn-i sâhibu sıdk-ı safâ
Din yolunda bekleyen ahd u vefâ
Gel şeriat silkine diz özünü
Zulmet içinde koma kendözünü
Aç gözün gaflet uyhusundan uyar
Dünye cünbişlerinin kıl târ u mâr
Bir saat aklunu divşür başuna
Hayr sangıl işüne yoldaşuna
Tut kulağın al bu maniden haber
Gör ne buyurmuş Resûl-i muteber
Sahh Abdullah kılmuştur ayan
İbn Amru 'l-Âs 'dur bellü beyan
Tirmizî vü hem Ebû Dâvûd-i yâr
Kıldı isithrâc bellü âşikâr
Mesnedi bunlar durur bu maninün
İmdi gelün maniyi bundan umun
Ol Resûlullah sözüñ bildür ayan
İşbu üçüncü hadisi kıl beyan
Ol Resûlu 'l-Hâşimî bedr-i münîr
Âsilere cümle oldur dest-i gîr
Hoş buyurmuş bu hadisi Mustafa
Rahm kıl müminlere göster vefa
Kıl şefaâ rahm idüp her kişiye
Sana şefkatten ü rahmet işiye
Nitekim uşda Resûl virdi haber*

*Bir haberdür kim azîz u muteber
Şol kişilerde şefkat var olan
Rahmet anun ile bile yâr ola
Kankı müminin ki gönlinde i yar
Şafkat u rahmet bile kıla karar
Rahm idüp esirgeyecek bir kull
Rahmete gider anun togru yolu
Hak esirger rahmet ider ol kula
Rahmet içinde ebed bâkı kala
Rahmete kavuşdura Allah seni
Kıl şefekat bir zaife ya ganî
Hem esirge bu yir ehlin iy ede
Kim sana gök ehli hep şefkat ide
Sen yir ehlini esirgersen i yar
Gökler ehli hep seni kılar kibâr
Bir hadisin hükmü böyledir haber
Tut hadisin hükmünü iy muteber
İtikad it bu hadise iy kişi
Olasın yarın Muhammed yoldaşı
Buhadis okınuğundan iy kibar
Hükmünü kılmak gerekdür ihtiyâr
Yohsa ger yüzbin hadisi kıl beyan
Dutmayıcak hükmünü girü heman
Buyruğın tut bu hadisün râğıb ol
Rahm-ı rahmet işiğini kıl kabul*

Hisârî (ö. 906/1500'den sonra), *Tuhfetu'l-Mu'mîn* isimli risalesinde *Mesâbih*'den derlediği hadisleri manzûm olarak tercüme etmiştir.¹⁶⁹⁸ Usûlî (ö. 941/1534), isimli bir şâir de *Tercüme-i Ehâdis* isimli eserinde 79 hadisi (69'u Hz. Peygamber'den, 10'u Hz. Ali'den mervî) tercüme etmiştir.¹⁶⁹⁹

¹⁶⁹⁸ Ayasofya 1701; Yazar, **Anadolu sahası**, s. 761-762.

¹⁶⁹⁹ Ceyhan, Adem, "Usûlî'nin Hadis ve Vecize Tercümeleri", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 2001-2003, C. XXX, s. 147-88; Yazar, **Anadolu sahası**, 763.

Latîfi'nin (ö. 990/1582), *Sübhatü'l-Uşşâk* isimli manzûm yüz hadis tercümesi 347 beyitten müteşekkildir. Nüsha itibariyle Osmanlı döneminde türleri içinde en çok ilgi gösterilen eserdir.¹⁷⁰⁰ Allah korkusu, sultana itaat, güzel ahlak, temizlik, günahlardan kaçınma, gibi konularla ilgili yüz hadisi dörtlüklerle tercüme etmiştir. Kısa hadislerden yapılan bu manzûm camilerde yazılan hatlar ve halk arasında yaygın olan rivâyetlerden seçildiği anlaşılmaktadır. İlk hadis olan (من أراد أن يتكلم مع الله فليقرأ القرآن) hadisini tercümesi şöyledir:¹⁷⁰¹

*Her kim isterse hak ile kelimât
Dâim itsün kıraât Kur'an
Ola Tur-ı tilâvetinde kelîm
Reşg ise anâ Musâ-i İmrân*

Kadrî (ö. 1032/1622'den önce) mahlaslı bir şâirin “*Manzûm Yüz Hadis Tercümesi*” isimli eserinin ne zaman yazıldığı ve müellifi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Seçilen hadisleri halk arasında bilinen kısa hadisler olduğu belirtilmiştir. Sade bir dille, camide vaaz verir bir üslupla yazıldığı için edebî açıdan çok fazla değer verilmemiştir.¹⁷⁰² Ayrıca İlmî mahlaslı bir şâirin *Manzûm Hadîs-i Erbaîn* ismiyle kaydedilmiş ve seksen hadisin tercümesini içeren bir eseri bulunmaktadır. *Manzûme, Manzûm yüz hadis tercümesi* olarak neşredilmiştir.¹⁷⁰³

Kuloğlu Mustafa (ö. 1045/1635'ten sonra), *Şerh-i Dîvân-ı Mesâbîh* isimli manzûmesinde yaklaşık olarak 286 hadisin manzum olarak tercüme ve şerh etmiştir. Müellif ilk olarak Peygamber Efendimiz'in medhi ve dört halife hakkında beyitler yazdıktan sonra şeyhi Aziz b. Şeyh Sinan ve Sultan IV. Murad'a övgü içeren beyitler yazmıştır. Daha sonra ise Cibrîl hadisinin manzum şerhine başlamıştır. Bağdat Fatih

¹⁷⁰⁰ Latîfi, *Sübhatü'l-uşşâk*, haz. Ahmet Sevgi, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1993; Öztoprak, “Klasik Türk Edebiyatında manzum yüz hadisler”, s, 58; Sevgi, Ahmet, “Latîfi”, *DİA*, XXVII, 112; Yazar, *Anadolu sahası*, s, 718-719;

¹⁷⁰¹ Öztoprak, “Klasik Türk Edebiyatında manzum yüz hadisler”, s, 397.

¹⁷⁰² Öztoprak, “Klasik Türk Edebiyatında manzum yüz hadisler”, s, 51-56.

¹⁷⁰³ Donuk, Suat, “İlmî Mahlaslı Bir Şaire Atfedilen Manzum Yüz Hadis Tercümesi”, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt, 1, Sayı, 2, Aralık, 2017, s, 55-97.

olarak anılan Sultan Murad'a bu fetihten önce şöyle seslenmiştir: “*Ki hakdan dilerim feth ola Bağdad, Vire Nusret hüda Sultan Murad'a ide ânı iki âlemde dil-şâd*”¹⁷⁰⁴

Bu eserlerin haricinde şâirlerin “*Gül-i sad-berk*” yüz yapraklı gül adını verdikleri manzûm hadis tercümeleri de bulunmaktadır. Halvetî Muhyî'nin (ö. ?) *Gül-i Sad-berg'i*,¹⁷⁰⁵ Visâlî Mehmed Kütahyevî'nin (ö. 1056/1647) *Gül-i Sad-berg-i Vâlide-i Pâdişâh-ı Cihân*'¹⁷⁰⁶ ve Beliğ İsmail b. Seyyid İbrahim Bursevî'nin (ö. 1142/1729) *Gül-i sad-berg* isimli manzûm yüz hadis tercümeleri bulunmaktadır.¹⁷⁰⁷ Bu eserlerin ortak özelliği hadislerin Osmanlı döneminde yaygın olarak kullanılan *Mesâbîh* ve *Meşârik* gibi derleme eserlerden seçilmiş olmasıdır. Her ne kadar müellifler bazen eserin kaynağı olarak *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim* gibi ifadeler kullanıyorlarsa da bu kaynaklar derleme eserlerin işaret ettiği kaynaklar olmalıdır.¹⁷⁰⁸

Alî Halîfe'nin (ö. ?) *Tercüme-i Enîsü'l-münkati 'în li-ibâdeti rabbi'l-âlemîn* isimli tercümesi, Ebû Muhammed Mu'âfi b. İsmâîl el-Mevsilî'nin (ö. 630/1232-33) *Enîsü'l-müttakîn* isimli üç yüz hadis ve üç yüz hikâyeyi muhtevî eserinin tercümesidir. Müellif tercümesini ismini vermediği bir Vâlide Sultan için kaleme almıştır. Üç yüz hadisin metnini yazıp altında geniş bir şekilde tercüme etmiştir.¹⁷⁰⁹

Kemal İsmail Sadık Paşa'nın (Vecihi Paşazade) (ö. 1310/1892),¹⁷¹⁰ *Âsâr-ı Kemâl* isimli bin on bir hadisin manzûm tercümesini içeren matbu bir eseri bulunmaktadır. Eser klasik manzûm türünün özelliklerini yansıtmaktadır. Bütün peygamberlere ve Kur'an'da zikredilen (ashâb-ı kehf gibi) kıssalardaki kişilere na'la başlanılmış ardından bin on bir hadisin manzûm tercümesi yapılmıştır. Hadisin Arapça

¹⁷⁰⁴ Beyazıt, 1222.

¹⁷⁰⁵ Öztoprak, *Klasik Türk Edebiyatında manzum yüz hadisler*, s, 69.

¹⁷⁰⁶ Öztoprak, *Klasik Türk Edebiyatında manzum yüz hadisler*, s, 74.

¹⁷⁰⁷ Bağdatlı, Hediye, I, 220.

¹⁷⁰⁸ Ayrıca Sadık Yazar, müellifi belli olmayan bir yüz hadis daha tespit etmiş ve çalışmasında tanıtmıştır. Bkz. Meçhul, *Tercüme-i hadîs-i mie*, Tercüman 175; Yazar, *Anadolu sahası*, s, 721.

¹⁷⁰⁹ Bâyezid, 1426; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 178; Yazar, *Anadolu sahası*, s, 760; Sadık Yazar müellifin, başka tercümeleri de olan Alî Halîfe b. Mehmed Antalyavî (ö. 1063/1652'den sonra) olabileceğini ifade etmiştir.

¹⁷¹⁰ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, II, 403.

metni verilmiş daha sonra manzûm olarak tercüme edilmiştir. Hadislerin kaynağı ve sahâbî râvîsi zikredilmemiştir. Ancak hadislerin Suyûtî'nin *el-Câmi 'u's-sağîr'* inden derlendiği anlaşılmaktadır. İlk olarak Nevevî'nin Erbaîn'inden kırk iki hadisi nakletmiştir. İsmail Hakkı Bursevî'nin Nevevî'nin mezkûr eserini “şerh-i a'lâ” diyerek eserin başında teberrûken zikretmiştir.¹⁷¹¹ Hadislerin manzumesinden sonra ise ashabdan bazı kişilere, evliyâ ve tasavvuf erbabına na'atlar yazılmıştır. Eserin sonunda ise babası Vecîhi paşa ile annesi Müslim'e hanım'ın tercüme-i hâllerini nakletmiştir.¹⁷¹² İlk hadis olan niyet hadisini tercümesi şöyledir:

*Niyet ile olur işlerde sevâb ile ikâb
Hayr u şerri kişiye niyyeti eyler da'vet
Hicreti Hak u Resûl'i için iden âdem
Eylemiş olur ibâdet ile hüsn-i hizmet
Dünyevî nef' u tezevvüc ise kasdı andan
Kendünün matlabı için demek olur hicret¹⁷¹³*

Ayrıca müellifi belirsiz yüz hadis ve erbainlerden farklı olarak manzum tercüme de bulunmaktadır. Bunlar; *Tercüme-i Ehâdîsü's-Seb'in*,¹⁷¹⁴ *Tercüme-i Hadîs-i Hamsîn*¹⁷¹⁵ isimli eserlerdir. Bunların yanında Şeyhulislam Mirza Mustafa Efendi'nin (ö. 1135/1722) *Eşrâtü's-sâa'* ismi ile bir manzum tercümesinin bulunduğu belirtilmiştir.¹⁷¹⁶ Ayrıca kütüphane kataloglarında Kemalpaşazâde'ye (ö. 940/1534), ait olduğu belirtilen *Manzum Yüz Hadis Tercümesi*¹⁷¹⁷ bulunmaktadır. Ancak bibliyografik çalışmalarda Kemalpaşazâde'ye böyle bir eser atfedilmemektedir.

¹⁷¹¹ Kemal İsmail Sâdık Paşa, *Âsâr-ı Kemâl*, s. 3.

¹⁷¹² Celal Ökten, 88; Hamidiye, 411; Eser üzerine bir yüksek lisans tezi bir de makale yazılmıştır. Bkz. Işıl, Fatih, *Edebiyatımızda hadis-i şerifler ve Âsâr-ı Kemâl'deki Bin Ehâdîs Şerhi (İnceleme-transkripsiyonlu metin)*, Çukurova Üniversitesi SBE, Adana, 2015; Tatlı, Bekir, “İsmail Sâdık Kemal'in Âsâr-ı Kemâl'deki Hadisçiliği”, *Dinî Araştırmalar*, 2015, cilt: XVIII, sayı: 46, s. 45-65

¹⁷¹³ Kemal İsmail Sâdık Paşa, *Âsâr-ı Kemâl*, s. 3.

¹⁷¹⁴ Milli Ktp. Arapça Yazmalar, 2403; Yazar, *Anadolu sahası*, s. 764.

¹⁷¹⁵ Nafiz Paşa 208; Yazar, *Anadolu sahası*, s. 765.

¹⁷¹⁶ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fudalâ*, II-III, 537.

¹⁷¹⁷ Pertevniyal, 192, 14 varaktır.

f. Şemâil, Şifâ, Mevlid, Hilye türü eserler

Osmanlı toplumunun hadis alanındaki çalışmaları incelendiğinde eser yazımında en önemli faktörün Hz. Peygamber sevgisi etrafından şekillenen bir düşünce olduğu görülecektir. Dolayısıyla Osmanlı medreselerinde siyer diye bir dersin olmadığı da düşünürsek hadis ilmi Hz. Peygamber'in sîretinin konu edildiği alanlardandır. Mevlid türü eserlerin yaygınlığı ve Mevlid'in Osmanlı'dan günümüze toplumun değer verdiği en önemli metin olması da bunu desteklemektedir. Bu bağlamda, Şemâil, Delâil, Şifâ ve Hilye türü eserler Osmanlı uleması ve halkının en fazla rağbet ettiği eserlerdir.

Ebû Hâmid el-Kudsî'nin (ö. 888/1483) ilk dönem Osmanlı toplumunun yapısını değerlendirdiği eserinde İslam'a girdikten sonraki İslam'a yaptıkları hizmetlerini anlattığı bölümde Türklerin, Mushaf'ın yanında hadis-i şerif de yazdıklarını özellikle *Sahîhayn* ile *Kitâbu 'ş-Şifâ'* yı istinsah ettiklerini zikretmesi bu bakımdan önemlidir.¹⁷¹⁸ Son dönem hattatlarından Abdullah Hamdi Bey'in (1832-1899) II. Abdülhamid tarafından reîsü'l-hattâtîn ünvanı verilmesi akabinde *Şifâ-i şerîf* yazmaya memur edilmesi¹⁷¹⁹ bu durumun altı yüzyıllık Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden son dönemlerine kadar geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum âlimlerin eser telifine doğrudan etki etmiştir. Nitekim teberrük kasdıyla sıkıntılı zamanlarda *Sahîh-i Buhârî* okutulması yönünde vazifeliler tayin eden Osmanlı Devleti, sıkıntılı zamanlarda "*Şifâ-i şerîf*" istinsâh edilmesi için de emirler çıkarmıştır. 1271/1854-55 tarihli bir belgede "*Donanmâ-yı Hümayûn'un selâmeti için Şifâ-i şerîf tahrir ettirilmesi talep edilmiştir.*"¹⁷²⁰ Ayrıca *Şifâ-i şerîf muharrirliği* vazifesiyle devletten atıyye alan kişiler bulunmaktadır.¹⁷²¹ Bu başlık altında diyâr-ı Rûm uleması

¹⁷¹⁸ Ebû Hâmid el-Kudsî, **Düvelü'l-İslâmî's-şerîfeti'l-behiyye**, thk. Subhi Lebib, Ulrich Harman, eş-Şeriketü'l-Müttehede, Beyrut, 1997/1418, s, 106

¹⁷¹⁹ Ülker, Muammer, "Abdullah Hamdi Bey", **DİA**, I, 103-104.

¹⁷²⁰ BOA, A. MKT. NZD. 146/98; Altuntaş, "Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık" s, 130.

¹⁷²¹ BOA, A. AMD, 10/52; BOA, A. MKT. MHM, 17/11; BOA, A. MKT. MHM, 44/36; BOA, İ. DH, 180/9841; BOA, İ. DH, 200/11430; A

tarafından bu tür eserlere gösterilen ilginin tespit edilebilmesi amacıyla eserlerden bazıları ve özellikleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

I. Şemâil

Şemâil, Hz. Peygamber'in şahsiyeti, bedenî yapısı, karakteri, yaşayış ve giyiniş tarzını konu edinen hadisleri bir araya getiren çalışmaların genel adıdır. Tirmizî'nin *eş-Şemâilü'n-nebeviyye* isimli eserinden sonra Şemâil denilince onun eseri akla gelir olmuştur. Osmanlı döneminde Tirmizî'nin *eş-Şemâil*'i ve onun etrafında önemli sayılabilecek oranda bir literatür oluşmuştur.¹⁷²²

Osmanlı döneminde Abdurrahman el-Câmî'nin Şemâil'le ilgili *Şevâhidü'n-nübüvve* isimli eseri hem istinsahları hem de tercümeleriyle ulemanın ilgi gösterdiği eserlerdendir. Delâil türü eserler kelimelerle ilgili olsa da muhtevanın büyük çoğunluğunun rivayetler olmasından dolayı hadis alanı ile de yakından ilgilidir. Câmî'nin eseri *Şevâhidü'n-nübüvve*, Senâî Mehmed Efendi,¹⁷²³ Ahîzâde Abdülhalim Efendi (ö. 1013/1604)¹⁷²⁴ ve Lâmiî Çelebi¹⁷²⁵ tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Kemalpaşazâde'nin, *Efdaliyyetü nebiyyinâ alâ sâiri'l-enbiyâ*¹⁷²⁶ Âbirî'nin *Efdaliyyetü nebiyyinâ alâ sâiri'l-enbiyâ*¹⁷²⁷ Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi'nin (ö. 922/1516), *Risâle fî ta'zîmi'n-nebi*¹⁷²⁸ ve Feyzî diye meşhur olan Abdullah İbni Dursun'un (ö. 1019/1610-11) *er-Risâle fî mu'cizâti'l-enbiyâ*¹⁷²⁹ isimli risâleleri Hz. Peygamber şahsı etrafında şekillenen literatürün örneklerindendir.

¹⁷²² Okiç, Tayyip, Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler, s. 145-150; Yardım, “Şemâil Nev'inin Doğuşu ve Tirmizî'nin Kitâbu's-Şemâilî”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1983, sayı: 1, s. 349-410; Yardım, *Peygamberimiz'in şemâilî*, Damla Yayınevi, İstanbul, 1997; Yardım, Tirmizî'nin *eş-Şemâil*'i etrafında sadece Osmanlı döneminde değil genel olarak 61 Arapça, 12 Türkçe olmak üzere 73 eser tespit etmiştir.

¹⁷²³ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, II, 119.

¹⁷²⁴ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 228.

¹⁷²⁵ Kut, Günay, “Lâmiî Çelebi”, *DİA*, XXVII, 96.

¹⁷²⁶ Esad Efendi, 3551, 3618; Laleli, 3698; Dügümlü Baba, 351; Uzun Mustafa, “Muhammed”, *DİA*, XXX, 459.

¹⁷²⁷ Hacı Mahmut Efendi, 4489, Türkçe'dir; Ahatlı, Erdinç, “Hasâisu'n-nebi”, *DİA*, XVI, 281; Uzun Mustafa, “Muhammed”, *DİA*, XXX, 459.

¹⁷²⁸ Şehid Ali Paşa, 1713

¹⁷²⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 891.

İslam dünyasını dolaşıp ilim tahsil ettikten sonra Suyûtî'den icâzet alıp İstanbul'a gelen Molla Arap, (ö. 938/1531) *Tehzîbu'ş-Şemâil fi-men hassahullâhu bi-ekmeli'l-fezâil* isimli eserinin mukaddimesinde daha önce aklından Hz. Peygamber'in şemâilini derleyeceği bir eser kaleme almak geçtiğini ancak muvaffak olamadığını İstanbul'a (Konstantiniyye) geldikten sonra ise eseri yazmaya başladığını zikretmiştir. Eserini şeriatın hâmisisi, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak vafettiği II. Bayezid'e ithaf etmiştir.¹⁷³⁰ İstanbul'a geldikten sonra böyle bir eser yazmaya muvaffak olmasında Osmanlı toplumunun bu tür eserlere ilgisinin etkisi olsa gerektir.

Şeyhülislâm Hoca Sadeddin Efendi, (ö. 1008/1599) *Terceme-i Şemâil-i şerîf* isimli eserinde Hz. Peygamber'in mucizeleri, dış görünüşü, nesebi ile ilgili rivayetleri nakletmiş ve tercüme etmiştir. Eserini Farsça ve Türkçe şiirlerle zenginleştirmiştir.¹⁷³¹

Altıparmak Mehmet Efendi'nin (ö. 1033/1623-24) *Delâil-i Nübüvveti Muhammedî ve Şemâil-i Fütüvveti Ahmedî* isimli bir tercümesi bulunmaktadır. Eser Molla Miskîn'in (ö. 907/1501) *Meâricu'n-nübüvve fi medârici'l-fütüvve* isimli Farsça eserinin tercümesidir.¹⁷³²

Şeyh Azîz Mahmud Hüdâyî (ö. 1038/1628) *Hulâsatü'l-ahbâr fi ahvâli'n-Nebiyi'l-muhtâr*¹⁷³³ isimli 4 baktan müteşekkil eserinde, âlemin yaratılışı, Âdem as'ın yaratılışı ve meleklerin ona secde etmesi gibi konulardan sonra Hz. Peygamber'in doğumu ve hayatını zikretmiş ve şemâili ile ilgili rivâyetleri biraraya getirmiştir. Eser zikredilen konular ile ilgili hadislerin açıklaması mâhiyetindedir. Seccâdenişin Gülşenî Mehmed Efendi eseri tercüme etmiştir.¹⁷³⁴ İshak Hocası Ahmed Efendi, (ö.

¹⁷³⁰ Molla Arap, **Tehzîbu'ş-Şemâil**, Laleli, 1547; 1b-2a; Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zünûn**, II, 1060. Özcan, Tahsin, "Molla Arap", **DİA**, XXX, 240-241.

¹⁷³¹ Fatih, 5427, 1-10.

¹⁷³² Hamidiye, 925; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 212; Karaismailoğlu, Adnan, "Altıparmak Mehmed Efendi", **DİA**, II, 542.

¹⁷³³ Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zünûn**, II, 717.

¹⁷³⁴ Müellif nüshası, Hüdai Efendi, 628; Aziz Mahmud Hüdayi, **Alemin yaratılışı ve Hazreti Muhammed'in zuhuru**, trc. Kerim Kara, Mustafa Özdemir, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997.

1120/1708) *Akvemu'l-vesâil fî tercemeti's-Şemâil* ismiyle Tirmîzî'nin *eş-Şemâil*'i üzerine bir şerh yazmıştır.¹⁷³⁵

İbrahim bin Mustafa Vahdî er-Rûmî'nin (ö. 1126/1714-15) *Nebzetü's-Şemâil ve zübdetü'd-delâil* isimli bir eseri vardır. Müellif, Şehid Ali Paşa koleksiyonunda kendi hattıyla olan mecmuada Hilve ve Şemâil konusunda dört risale kaleme almıştır. Şemâil risalesinde *Muhtasar Hilyetu'r-Rasûl* isimli eserinden sonra Hz. Peygamber'in hâtem-i nübüvveti ile alakalı bir risaleyi yazmak istediğini belirtmiştir. İlk olarak Sâib b. Yezîd'den Tirmîzî'nin rivâyet ettiği hadisi nakletmiş daha sonra ise Hz. Peygamber'in şemâiline dair diğer rivayetleri aktarmıştır. Eser, *eş-Şemâil*'den yapılan bir derleme ve şerh mahiyetindedir.¹⁷³⁶

Ömrünün son dönemlerinde Dârulhadis müderrisi olan Muhammed bin Mustafa Dede Efendi'nin (ö. 1146/1733-34)¹⁷³⁷ *el-Medhatü'l-kübrâ min kelâmi'l-kadîm fî hakkı seyyidinâ Muhammed Mustafa* isimli bir eseri bulunmaktadır. Eser hâmişinde *el-Vesiletü'l-Uzmâ fî şemâili'l-Mustafa hayri'l-verâ* isimli eserle birlikte Bulak'ta 1301'de basılmıştır. Müellif baskısı yapılan *Medhatü'l-kübrâ*'yı Türkçeye tercüme etmiştir. Ayrıca müellif *en-Nüşatü'l-kübrâ fî vilâdeti hayri'l-verâ* isimli Arapça eserini Mağosa'da iken *Kitâbü's-Şemâil fî hakkı hayri'l-evâhir ve'l-evâil* ismiyle Türkçeye tercüme etmiştir.¹⁷³⁸ Radiyyuddin et-Tabersî'nin *Mekârimu'l-ahlâk* isimli 1311/1893-94 tarihinde basılan eserinin hâmişinde de yayınlanmıştır.

Mazlumzâde Mustafa b. el-Hüseyin el-Halebî (ö. 1158/1745-46'dan sonra), Tirmîzî'nin *Şemâilü'n-nebi*'sini 1158/1745-46 senesinde nazmen tercüme etmiştir.¹⁷³⁹ Ahmed bin İbrahim el-Konevî'nin (ö. 1162/1748-49) *Şerh-i Şemâil-i şerîf*'i Türkçe

¹⁷³⁵ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 233; Esad Efendi, 272; Lala İsmâil, 26; Kasıdecizâde, 75.

¹⁷³⁶ Vahdî, **Nebzetü's-Şemâil ve zübdetü'd-delâil**, Şehid Ali Paşa, 549.

¹⁷³⁷ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 307.

¹⁷³⁸ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 307.

¹⁷³⁹ Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zünûn**, II, 1060; Yardım Ali, “Şemâil Nev'inin Doğuşu”, s, 395.

muhtasar bir şerhtir.¹⁷⁴⁰ Muhammed b. Veli b. Resûl (ö. 1165/1751-52), Tirmizî'nin *eş-Şemâil*'ine İsamüddin el-İsferaîni'nin yazdığı şerhe *Hâşiye alâ Şerhi's-Şemâil* ismiyle bir haşiye yazmıştır.¹⁷⁴¹

Mehmed Akkirmanî'nin (ö. 1174/1760), Türkçe *Şemâil-i şerîf*'i bulunmaktadır.¹⁷⁴² Hz. Peygamber'in fiziki yapısını nakleden hadislerin (hilye hadisleri) tercümesidir. Müellif mukaddimede Hz. Peygamber'i rüyada görme konusuna değinmiş Hz. Peygamber'in bedenî yapısını bildiren *Şemâil* hadislerini bilmenin rüyanın sahih olup olmadığını tahkik etmede önemli olduğunu zikretmiştir.¹⁷⁴³

İbrahim b. Muhammed el-Halebî'nin (ö. 1190/1776) de *Nazmu sîreti'n-nebî ve şerhu* isimli bir risâlesi vardır.¹⁷⁴⁴ Eser yanlışlıkla *Mülteka'l-ebhûr* sahibi İbrahim el-Halebî'ye (ö. 956/1549) atfedilmiştir.¹⁷⁴⁵ Ebû Saîd el-Hâdimî'nin oğlu Saîd el-Hâdimî'nin de (ö. 1213/1798-99), *Şerhu şemâili şerif* isimli bir eserinin olduğu belirtilmiştir, ancak kütüphanelerde tespit edilememiştir.¹⁷⁴⁶

İsmail Müfid Efendi el-İstanbûlî (ö. 1217/1802-03), *Şerhu's-Şemâil* ismiyle *Şemâil*'in yedi şerhinden bir seçki yaparak hadisleri tercüme etmiş ve kısa kısa şerhlerden yaptığı alıntılarını hadisin altında tercüme etmiştir. Bu yedi şerh, Mirekşâh, Hanefî?, İsamüddin İsferaîni, Muslihuddîn el-Lârî, İbn Hacer el-Heytemî, Münâvî ve Aliyyü'l-Kârî'nin şemâil şerhleridir. 1199 senesinin Şevval ayında risaleye başlamış, 1203 senesi Zilhicce ayında yaklaşık dört yılda (1785-1789) tamamlamıştır. Esad

¹⁷⁴⁰ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, s. 238; Okiç, **Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler**, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1959, s. 148. (Mehmed Murad, 462); Yardım, Ali, “Şemâil Nev‘inin Doğuşu ve Tirmizî'nin Kitâbu's-Şemâili”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1983, sayı: 1, s. 395.

¹⁷⁴¹ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 237-238.

¹⁷⁴² Ali Emiri Şry, 78; Hacı Mahmut, 705; Mihrîşah Sultan, 208; Şazeli Tekkesi, 30; Okiç, **Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler**, s. 148; Yardım, “Şemâil Nev‘inin Doğuşu”, s. 395-396; Yıldız, Sakıp, “Akkirmânî”, **DİA**, 270.

¹⁷⁴³ Hacı Mahmut, 705, 1b-2a.

¹⁷⁴⁴ Murâdî, **Silkü'd-dürer**, I, 39.

¹⁷⁴⁵ Has, Şükrü Selim, “Halebî, İbrahim b. Muhammed”, **DİA**, XV, 232.

¹⁷⁴⁶ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 298.

Efendi koleksiyonundaki nüsha müellif nüshasıdır ve kenarlarında müellifin hâşiyeleri de bulunmaktadır. Müellif, ferağ kaydında Üsküdar kazasından ma‘zûl olduğunu dile getirmiştir.¹⁷⁴⁷

Molla Halil Siirdî Efendi'nin (ö. 1257/1841-42) *Mahsûlü'l-mevâhibi'l-ehadiyye fi'l-hasâis ve 'ş-şemâili'l-Ahmediyye* isimli eserinin olduğu belirtilmiştir.¹⁷⁴⁸

Hüsâmeddin Hasan bin Muhammed en-Nakşibendî (ö. 1280/1863), Tirmizî'nin *Şemâil*'ini terceme etmiştir. 19. asırda matbaada defaatle basılmıştır.¹⁷⁴⁹ Eyyub Sabri Paşa, (ö. 1308/1890) *Tercümetü 'ş-şemâil*'ini Hüsâmeddin Efendi'nin tercümesini esas alarak oluşturmuştur.¹⁷⁵⁰ Raif Efendi İstanbûlî'nin de (ö. 1309/1891-92), *Muhtasar Şemâil-i Şerif Tercümesi* bulunmaktadır.¹⁷⁵¹ Bu eserler genel olarak *Şemâil* literatürünün özellikle tasavvuf erbâbı tarafından daha fazla ele alındığını ve tercümelerinin tasavvuf düşüncesi etrafında yapıldığını göstermektedir.

II. Şifâ

Osmanlı döneminde *Şifâ-i şerif* olarak anılan Kâdî İyaz'ın *eş-Şifâ bi-ta'rifi hukûki'l-Mustafa* isimli eseri üzerine en çok çalışma yapılan hadis eserlerinden bir tanesidir. Şerhleri, ihtisâları ve tercümeleri yapılmıştır. Ayrıca vakıflardan yapılan görevlendirmelerle *Şifâhân* olarak adlandırılan dersîâmlar, camilerde, türbelerde ve sıkıntılı zamanlarda *Şifâ-i şerif* okumuşlardır.¹⁷⁵² Sıdkî Mustafa Efendi'nin (ö.1204/1790) mülâzemet yıllarında tuttuğu günlükte “*Zilhiccetü 'ş-şerife çehârşenbe*

¹⁷⁴⁷ İsmâil Müfid, *Şerhu'ş-Şemâili'n-nebeviyye*, Esad Efendi, 362; Bursalı, **Osmanlı müellifleri**, I, 243.

¹⁷⁴⁸ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, II, 37.

¹⁷⁴⁹ Bağdatlı, **Hediyye**, I, 302; İzah, II, 54; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 67; Kehhale, Mu'cem, III, 281; Hasan Hüsameddin Efendi, *Şerhu'ş-Şemâil*, Bulak 1254; İstanbul 1248, 1287, 1313, 1316, 1322; Bkz. Kandemir, Yaşar, “eş-Şemâilü'n-Nebeviyye”, **DİA**, 500-501.

¹⁷⁵⁰ Yardım Ali, “Şemâil Nev'inin Doğuşu”, s, 398-399.

¹⁷⁵¹ Raif Efendi İstanbûlî, **Muhtasar Şemâil-i Şerif Tercümesi**, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1304, 1311.

¹⁷⁵² Kandemir, M. Yaşar, “eş-Şifâ”, **DİA**, XXXIX, 135; Yılmaz, Ahmet, “Kâdî İyaz'ın Kitâbü'ş-Şifâ Adlı Eseri ve Osmanlı'da Şifâhânlık Geleneği”, (Yayınlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2015.

*gecesi bugün ki arefedir Şifâ-i şerîf kitabına bed eyledim*¹⁷⁵³ ifadesinden medrese müfredâtında yer alması da *Şifâ*'nın özel meclislerde ve derslerde okunduğunu göstermektedir.

“Şeyh Şihâb” olarak anılan Şihâbüddin el-Hafâcî'nin (ö. 1069/1659), *Nesîmü'r-Riyaz fî şerhi's-Şifâ li'l-kâdı İyâz* isimli eseri *Şifâ* üzerine yapılan çalışmaların en önemli kaynağıdır. Onlarca yazma nüshasının olması da bunu kanıtlamaktadır. Osmanlı döneminde Bulak'ta 1257'de İstanbul'da 1267'de basılmıştır. Şeyhülislam İshak Efendi (Ebûishakzâde) (ö. 1147/1734), *el-İstisfâ fî tercümeti's-Şifâ* isimli eserinde *Şifâ*'yı tercüme etmiş, eserini Sultan III. Ahmed'e ithâf etmiştir.¹⁷⁵⁴

eş-Şifâ üzerine yazılan diğer eserler şunlardır: Muhammed Eşrefî bin Halil Baba (ö. 1025/1616-17), *Muhtasarü's-Şifâ*. Ahmed bin Hayreddin Gözhisarî (ö. 1120/1708-09) *Şerhu's-Şemâili's-şifâiyye*. Esmâ'î Efendi (ö. 1147/1734) *Şifâ-i Şerîf Tercümesi*.¹⁷⁵⁵ Müderris Hâfız Seyyid Muhammed Lübbî (ö. 1166/1752) *Tercemetü's-Şifâ fî şemâili sâhibi'l-istifâ (Şifâ-i Şerîf Tercümesi)*.¹⁷⁵⁶ İsmail Nureddin Üsküdârî (ö. 1182/1768), *Şifâ Şerhi*.¹⁷⁵⁷ Hanîf İbrahim Efendi (ö. 1189/1775), *Hulâsatü'l-vefâ fî şerhi's-şifâ*.¹⁷⁵⁸ Müezzinzâde Ahmed b. Abdullah el-Bursevî (ö. 1205/1790) *Muhtasar Şifâ*.¹⁷⁵⁹ Talib Hocazâde İshak Necib Karsî,¹⁷⁶⁰ (ö. 1213/1798'den sonra) *Tercüme-i Şifâ-i şerif*.¹⁷⁶¹ Abdullah Necib bin Seyyid Muhammed Ayntâbî (ö. 1219), *Kenzü'l-vefâ bi-şerhi's-Şifâ*. Mantıkî Mustafa Efendi (ö. 1244/1828) *Zübdetü'l-hakâyık ve umdetü'd-dekâik fî şerhi's-Şifâ*¹⁷⁶² Yusuf Bahri, (ö. 1245/1830), *Atâu'l-feyyâz*.¹⁷⁶³

¹⁷⁵³ Ali Aslan, 18. yüzyıl Osmanlı ilim hayatından bir kesit: Sıdki Mustafa Efendi'nin günlüğü ve mülazemet yılları, (Yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2015, s. 67.

¹⁷⁵⁴ Lâleli, 397; Yahya Tefkik, 45; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 236.

¹⁷⁵⁵ Yılmaz, Ahmet, “Kâdî İyaz”, s. 82.

¹⁷⁵⁶ Bursalı, **Osmanlı müellifleri**, II, 12.

¹⁷⁵⁷ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 33; Kehhale, **Mu'cem**, II, 278.

¹⁷⁵⁸ Hanîf İbrahim Efendi, **Hulâsatü'l-vefâ fî şerhi's-şifâ**, Bulak, 1257, İstanbul 1314-1317.

¹⁷⁵⁹ Bağdatlı; **Hediyye**, I, 181.

¹⁷⁶⁰ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, I, 285.

¹⁷⁶¹ Pertev Paşa, 59, 60; Milli Ktp., 4900.

¹⁷⁶² Ali Emîrî, Şry, 276; 361; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, II, 36.

¹⁷⁶³ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, II, 57.

Muhammed Emin b. Hasan Ofi, *Tercüme-i hulâsa-i Şifa-i şerîf*.¹⁷⁶⁴ Sabit Mehmed Efendi Kayserî, (ö. 1311/1893-94), *Aynü'r-rahmeti ve'n-nûr*.¹⁷⁶⁵ Mustafa Münîb Hacı Biberzâde (ö. ?), *Şifâ-i Şerîf Tercümesi*. Hüseyin et-Trabzonî (ö. ?), *Tercüme-i Şifâ-i Şerîf*. Bursalı Abdurrahman Darîr, *Tercüme-i Şifâ-i şerîf*.¹⁷⁶⁶

III. Mevlid

İslâm Dünyası'nda Mevlid'in tören olarak ilk defa Mısır'da Şîi Fâtımî Devleti'nde Muiz-lidînillâh döneminde (m. 972-975) kutlanıldığı belirtilmiştir.¹⁷⁶⁷ Osmanlı döneminde ise Kânûnî zamanında saraya merâsim olarak girmiş, ancak III. Murad zamanında resmî bir hüviyet kazanmıştır.¹⁷⁶⁸ Ancak mevlid literatürü bu resmî merasimlerden çok daha öncedir. İlk olarak Arap Edebiyatında örnekleri görülen mevlidler aynı zamanda bir siyer niteliği de taşımaktadır. İlk Türkçe mevlid ise Süleyman Çelebi'nin (825/1422), 812/1409 tarihinde kaleme aldığı *Vesîletü'n-Necât*'tır.¹⁷⁶⁹

Mevlidler, muhtevasını rivâyetlerin belirlemesi açısından hadis ilminin konusu dâhilinde değerlendirilebilir. Ancak nakledilen rivâyetlerin birçoğunun siyer ve tasavvuf literatüründen derlendiği anlaşılmaktadır. Mevlidlerde çizilen Hz. Peygamber tasavvuru, daha çok nûr-i Muhammedî düşüncesi etrafında oluşturulmuştur. Süleyman Çelebi'nin Mevlid'inin muhteva olarak hadislerden dayanakları ve kaynaklarına ilişkin bazı çalışmalar yapılmıştır.¹⁷⁷⁰ Özellikle nûr-i Muhammedî düşüncesiyle

¹⁷⁶⁴ Muhammed Emin b. Hasan Ofi, *Tercüme-i hulâsa-i Şifa-i şerîf*, Bolulu İbrahim Efendi Matbaası, İstanbul, 1304.; Hacı Mahmut Efendi, 1700.

¹⁷⁶⁵ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, I, 265.

¹⁷⁶⁶ Kütahya Vâhid Paşa Kütüphânesi, 1245; Topkapı Emanet Hazinesi, 649.)

¹⁷⁶⁷ Özel, Ahmet, "Mevlid", *DİA*, XXIX, 475.

¹⁷⁶⁸ Şeker, Mehmet, "Mevlid", *DİA*, XXIX, 479.

¹⁷⁶⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1910-1911.

¹⁷⁷⁰ Hatiboğlu, İbrahim, "Hadis Arkapları ve Kaynakları Açısından Vesîletü'n-Necat" **Süleyman Çelebi ve Mevlid, Yazılışı, Yayılışı ve Etkileri**, ed., Mustafa Kara-Bilal Kemikli, Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2007, s. 95-105; Kurt, Ali Osman, "Süleyman Çelebi'nin Mevlid (Vesîletü'n-Necat)'inde Mitolojik Unsurlar", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* -, 2006, cilt: X, sayı: 29, s. 179-190; Karacabey, "Vesîletü'n-Necat'ın Hadis İlmi Açısından Analizi", *Yazılışının 600. Yılında Bir Kutlu Doğum Şaheseri Uluslararası Mevlid Sempozyumu*, 2010, s. 274-291; Hatiboğlu, "Vesîletü'n-Necat'ın Kaynaklarının Anlaşılmasına Dair Birkaç Mülâhaza", *Yazılışının 600. Yılında Bir Kutlu Doğum Şaheseri Uluslararası Mevlid Sempozyumu*, 2010, s. 319-323; Onay, İsa,

paralellik gösteren rivâyetler zayıf veya mevzu olarak değerlendirilmiştir. Bunun haricinde miraç, esmâu'l-hüsna, nasihat ve ahlak konularını içeren rivâyetler ise sahih olarak nitelendirilmiştir.¹⁷⁷¹ Süleyman Çelebi'nin Mevlid'i tercümelere de hesaba katılırsa Balkanlar'dan Ortaadoğu'ya, Kırım'dan Afrika'ya; Arapça, Çerkesce, Rûmca, Kürtçe, Tatarca, Arnavutça, Boşnakça ve Sevâhilî dilindeki tercümeleriyle neredeyse bütün bir İslam dünyasında yaygınlık kazanmıştır.¹⁷⁷² Bugün bile hala toplumların dinle irtibatı büyük ölçüde mevlid ve mevlid merasimleriyle olabilmektedir. Dolayısıyla Mevlid'in Osmanlı toplumunun ortak peygamber tasavvurunun oluşmasında önemli bir etkisi olmuştur. Süleyman Çelebi'nin Mevlid'nden sonra da birçok mevlid yazılmıştır. Türkçe'de kaleme alınan mevlidlerin sayısı 200 civarındadır. Bunlar üzerinde yapılan çalışmalar, bir kısmının Süleyman Çelebi'nin eserine aynen benzediğini, bir kısmının bazı motifler yönünden ayrılık gösterdiğini, geri kalanların ise tamamen farklı olduğunu ortaya koymuştur.¹⁷⁷³ Mevlidlerden yetmiş tanesinin şairleri tespit edilmiştir.¹⁷⁷⁴

IV. Hilye

Osmanlı döneminde erken dönemlerden itibaren hadislerin teberriken okunması yaygın bir uygulamadır. Daha önce de zikredildiği üzere Fatih Sultan Mehmed, derse başlamadan önce bir miktar hadis nakledip daha sonra derse başlanılmasını ferman buyurmuştur.¹⁷⁷⁵ Özellikle Sultan I. Mahmûd döneminde Ayasofya'dan başlayan *Sahîh-i Buhârî* hatimleri daha sonra yaygınlaşmıştır. Hz. Peygamber'in fiziksel özelliklerinin anlatıldığı hadisler diyâr-ı Rûm ulemasının dikkatini çekmiş bu hadislerin ayrı istinsahları, şerhleri, mensûr ve manzûm

“Mevlid ve naatlarda Peygamber tasavvuru”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun, 2013; Şirin, Halil, “Süleyman Çelebi'nin Vesiletü'n-Necat (Mevlid-i Şerif) adlı eserindeki hadis kaynakları ve değerlendirilmesi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Isparta, 2016.

¹⁷⁷¹ Karacabey, Salih, “Vesiletü'n-Necat'ın Hadis İlmi Açısından Analizi”, s. 288-290.

¹⁷⁷² Okiç, “Çeşitli Dillerdeki Mevlidler ve Süleyman Çelebi Mevlidinin Tercemeleri”, **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, 1975, sayı: 1, s. 17-78.

¹⁷⁷³ Süleyman Çelebi, **Vesiletü'n-necat: Mevlid**, nşr. Pekolcay, Ankara 1993, s. 38.

¹⁷⁷⁴ Aksoy, Hasan, **DİA**, XXIX, 482-484.

¹⁷⁷⁵ Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilatı**, s. 11, dipnot, 3; Ünver, **Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı**, s. 125; Karacabey, “Osmanlı Döneminin Son Döneminde Hadis Öğretimi”, s. 152.

tercümeleri yapılmıştır. Aynı zamanda hattatlar tarafından bu hadisler levhâ şeklinde düzenlenmiş ve hilye adını alan bu levhalar hattın önemli bir çeşidini oluşturmuştur. İlerleyen dönemlerde ise hilyelerin çerçevesi genişletilmiş, dört halifenin, aşere-i mübeşşere'nin, evliyanın da hilyeleri kaleme alınmıştır.¹⁷⁷⁶ Hilyelerde bulunan rivâyetler genellikle Tirmizî'nin *eş-Şemâil*'inden ve Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ*'sından seçilmiştir. Hilyeler hakkında Edebiyat ve Sanat Tarihi alanlarında birçok lisansüstü çalışma yapılmıştır. Ayrıca Manzûm hilyeleri inceleyen iki doktora tezi yapılmıştır.¹⁷⁷⁷ Manzûm hilyeler aynı zamanda mevlid türüne benzemektedirler ve manzumelerdeki düşünce mevlidlerde olduğu gibi ekseriyetle nûr-i Muhammedî düşüncesi çerçevesindedir. Ayrıca bu manzumelerde aktarılan rivâyetlerin bazıları muhaddislerin zayıf olarak addettikleri eserlerde geçen rivayetlerdir. Ayrıca birçok şâirin divanının içerisinde *Hilye-i şerîfe* tarzında şiirler bulunmaktadır. Aşağıda mensûr ve manzûm hilyeler müellifleri ve hilyelerinin isimleri zikredilecektir.

Mensûr Hilyeler¹⁷⁷⁸

İbrahim b. Muhammed Halebî (ö. 956/1549) *el-Hilyetü 'ş-şerîfe*¹⁷⁷⁹. Mustafa b. Muhammed Edirnevî (ö. 1050/1640) *Hilye-i nevâzili*.¹⁷⁸⁰ Ahmed Neşâtî er-Rûmî el-Mevlevî (ö. 1090/1679-80) *Hilyetü 'l-enbiyâ*.¹⁷⁸¹ Hâkim Seyyid Muhammed Efendi (ö. 1184/1770) *Nazîre-i Hilye-i Hâkânî*.¹⁷⁸² İbrahim Vahdî er-Rûmî (ö. ?) *Tuhfetü 'l-elbâb fî hilyeti 'l-enbiyâ ve 'l-ashâb*.¹⁷⁸³ Abdülmecîd Sivâsî (ö. 1049/1639), *Şerh-i hilye-i Resûl-i Ekrem*.¹⁷⁸⁴ Abdülvahab Dursun, Hamidiye, 390, 107-117. Ahmed b. Receb el-İstanbulî, *Nüzhetü 'l-ahyâr fî şerhi Hilyeti 'l-muhtâr*.¹⁷⁸⁵ Akkirmânî, Muhammed b.

¹⁷⁷⁶ Uzun, Mustafa, "Hilye", *DİA*, XVIII, 44-47.

¹⁷⁷⁷ Güngör, Zülfikar, "Türk edebiyatında Türkçe manzum Hilye-i Nebeviler ve Nesimi Mehmed'in Gülistan-ı Şemâil'i", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2000; Erdoğan, Mehtap, *Türk edebiyatında manzum hilyeler*, Kitabevi, İstanbul, 2013.

¹⁷⁷⁸ Mehtap Erdoğan, *Türk edebiyatında manzum hilyeler*, s, 65-68.

¹⁷⁷⁹ Lâleli, 1543; Pertev Paşa, 603.

¹⁷⁸⁰ Beyazıt, 3345; Bağdatlı, *Hediyye*, II, 440.

¹⁷⁸¹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, I, 419.

¹⁷⁸² Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, II, 142.

¹⁷⁸³ Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, I, 242.

¹⁷⁸⁴ Serez, 3935, 4a-17b

¹⁷⁸⁵ İstanbul Üniversitesi, 1896; Nuruosmaniye, 4891.

Mustafa, *Hilye-i saâdet*.¹⁷⁸⁶ Ali Molla, *Hilye-i şerîf-i Resûlullah*.¹⁷⁸⁷ Cafer b. Ahmed b. Ali, *Hilye-i şerîf*.¹⁷⁸⁸ Dursunzâde Abdülbâki, *Hilyetü'l-enbiyâ ve hilye-i çehâr-ı yâr-i güzîn*.¹⁷⁸⁹ Erzurûmî Mehmed Hanefî Efendi, *Hilye-i şerîfe*. Fethî Mehmed Ali Efendi (ö. 1274/1857), *Hilye-i saadet tercümesi*. Halil b. Ali el-Kırîmî, *Hilye-i nebevî*.¹⁷⁹⁰ Hilmi Efendi, *Hilye-i Muhammed*.¹⁷⁹¹ Hulusi Arif Eskişehirî, *Şerh-i hilye-i nebevî*. Kemalpaşazâde, *Hilye-i şerîfe şerhi*.¹⁷⁹² Vecîhî Paşa, İsmail Sâdık Kemal b. Muhammed, *Hilye-i şerîfe-i cenâb-ı Peygamberî*.¹⁷⁹³ Kâdı Şâmî, *Hilye-i şerîfe*.¹⁷⁹⁴ Müstakimzâde Süleyman (ö. 1202/1787) *Hilyetü'n-nebevîyye ve hulefâu'l-erbaa*,¹⁷⁹⁵ Mantîkî Mustafa Efendi, (ö. 1244/1828) *Mufassal Hilye-i şerîfe*, Müstakîmzâde Süleymân Sadeddin, *Hilye-i Nebeviyye ve Hulefâ-i erbaa*. Sa'dî Çelebi, *Tercüme-i Hilye-i şerîf*.¹⁷⁹⁶ Şemseddin Sivâsî, *Tercüme-i Hilye-i şerîf*.¹⁷⁹⁷ Şeyhî, *Hilye-i nebeviyye*; Şeyhülislam Hoca Sadeddin Efendi, *Hilye-i celîle ve şemâil-i aliyye*.¹⁷⁹⁸ Şeyhülislam Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Hilyetü'l-enbiyâ Mir'âtü's-safâ, fî ahvâli'l-enbiyâ*.¹⁷⁹⁹ Vahdî İbrahim b. Mustafa, *Terceme-i Hilye-i şerîf*.¹⁸⁰⁰ Vecdî Ahmed, *Hilye-i Nebî*. Ayrıca müellifi belli olmayan 30 tane daha mensûr hilye vardır.

Manzûm Hilyeler

Manzum hilyeler Mehtap Erdoğan'ın “*Türk Edebiyatı'nda Manzûm Hilyeler*” çalışmasında ayrıntılı olarak incelenmiş ve metinleri günümüz harflerine aktarılmıştır. Bu yüzden aşağıda sadece isimlerini zikretmekle yetineceğiz.

¹⁷⁸⁶ Hacı Mahmud, 4420.

¹⁷⁸⁷ Atatürk Kitaplığı, 224.

¹⁷⁸⁸ Diyarbakır il Halk Kütüphanesi, 21;

¹⁷⁸⁹ Hamidiye, 390; Fatih, 5427.

¹⁷⁹⁰ Emanet hazinesi, 1153.

¹⁷⁹¹ Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, İsmail Saib Sencer bölümü, 3656.

¹⁷⁹² Hüsrev Paşa, 758; Hacı Mahmûd, 4102.

¹⁷⁹³ Şehid Ali Paşa, 2869/5.

¹⁷⁹⁴ Fatih, 5427; Âşir Efendi, 426.

¹⁷⁹⁵ Bağdatlı, *İzâhu'l-meknûn*, I, 421.

¹⁷⁹⁶ Esad Efendi, 287.;

¹⁷⁹⁷ Uşşâkî Tekkesi, 368.

¹⁷⁹⁸ Laleli, 1715; Hacı Mahmud Efendi, 4423.

¹⁷⁹⁹ Millet Ktp. 34.

¹⁸⁰⁰ Âşir Efendi, 59. Hasan Hüsni Paşa, 211.

Muhammed b. Abdülcelil er-Rûmî (ö. 1015) *Hilye-i Nebeviyye*. Şerîfî, *Hilyetü'r-Resûl*. Hâkânî, *Hilye-i Saadet*. Vânî Mehmed Efendi, (ö. 1096/1685), *Hilyetü'l-manzûme*. Merâmî, *İcmâl-i Hilye-i Nebî*. Muradoğlu Ali Hızır (Hızri), *Hilye-i şerîf*. Mehmed Es'ad Efendi, *Gülistân-ı şemâil*. Nüvâzî, *Riyâzü'l-hilye*. Bosnalı Mustafa, *Tercüme-i Hilyetü'n-Nebî*. İdî, *Na't ve Hilye-i şerîf*. Nahîfî, *Hilyetü'l-envâr*. Arif Süleyman Bey, *Hilye-i Nebî*. Hâkim Seyyid Mehmed Efendi, *Hilye-i Hâkimâ*. Mehmed Necib Efendi, *Nazîre-i Hâkânî*. Mustafa Fevzî b. Nu'mân, *Şumûsu's-safâ fî evsâfi'l-Mustafa*. Âşık Kadrî, *Hilye-i şerîf*.

2. Osmanlı Döneminde Hadis İstinsâh ve Matbuat Faaliyetleri

a. Hadis İstinsâh Faaliyetleri

Osmanlı döneminin kuruluş yıllarından itibaren farklı bölgelerde ilim tahsil etmiş âlimlerin, önemli nüshaları Osmanlı coğrafyasına taşıdığı bilinmektedir. Örneğin; Musannifek (ö. 875/1470) kendi kütüphanesini Fatih Kütüphanesi'ne bağışlamıştır. Musannifek, kütüphaneye hadis eserleri olarak; Mağribî hat, başında ilm-i hadisle ilgili risâle olan bir *Sahîh-i Buhârî*, dört cild olan farklı bir *Sahîh-i Buhârî*, *Mesâbîh*, kendi eseri ve hattı olan *Mesâbîh* şerhi ve *Câmi'u'l-usûl fî ehâdîsi'r-resûl* nüshaları vakfetmiştir.¹⁸⁰¹ Âlimlerin kendi kütüphaneleri ve devletin imkânlarıyla ilk dönemlerden itibaren medreselerde kütüphaneler oluşmuştur. Molla Fenârî'nin kitap istinsahı için tatil günlerine bir gün daha eklettirmesi o dönemde kitap istinsahının önemini göstermektedir.¹⁸⁰²

Köprülüler zamanında ise gerek İstanbul'a davet edilen âlimler vasıtasıyla, gerekse Köprülü ailesinin kitaba ilgileri ve ilk müstakil kütüphaneyi kurmalarıyla önemli hadis eserleri İstanbul'a nakledilmiştir. İlmi değeri yüksek sema kayıtlı usûl ve hadis kitapları Köprülü Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. İstanbul kütüphanelerinde erken tarihli birçok eserin olması önemli olmakla birlikte o eserlerin ne zaman

¹⁸⁰¹ TSMA.d, 9559, 44a-45b.

¹⁸⁰² İpşirli, "Medrese", *DİA*, XXVIII, 331.

İstanbul'a geldiği ve gelen bu eserlerin Osmanlı hadis eğitimine katkısının ne olduğu konumuz açısından önemlidir. İmam Birgivi'ye atfedilen hadis usûlü risâlesinin istinsahlarının Dâvûd-i Karsî'nin 18. yüzyılda şerh etmesiyle birlikte artış göstermesi ilk dönemlerde özellikle hadis usûlü alanında istinsahların çok nadir olduğunu göstermektedir. Hatta hadis usûlü eserlerinin diyâr-ı Rûm'da tedâvülde olduğunu gösterecek ciddi kanıtlara ihtiyaç vardır. Köprülü Kütüphanesi'nde bulunan İbnü's-Salâh'ın *Marifetu envâi ulûmi'l-hadîs (Mukaddimetü İbni's-Salâh)* nüshasının 978/1570-71 tarihli temellük kaydında Bursa Emir Sultan Camii Hatibi'nin imzasının bulunması istisnâî bir örnek de olsa bazı hadis usûlü eserlerinin erken dönemde Osmanlı coğrafyasında tedâvülde olduğunu göstermesi açısından önemli bir bilgidir.¹⁸⁰³ Bu bölümde Osmanlı döneminde özellikle hadis tedrisinin sonucu olarak ortaya çıkmış bazı istinsahlar söz konusu edilecektir. Bunun içinde hadis usûlü eserleri örneklem olarak seçilmiştir. Zira bütün hadis eserlerinin istinsahlarından bahsetmek bir çalışmanın boyutlarını aşan bir konudur.

Hacı Beşir Ağa Koleksiyonlarında bulunan Nüzhetü'n-nazar nüshaları 17. yüzyılda İstanbul'da usûl eserlerinin okunduğunu ve istinsâh edildiğini göstermesi açısından önemlidir. Mahmud (Çelebi) b. Muhammed (el-Esmer) tarafından 1066/1655-56 tarihinde Üsküdar'da istinsah edilen *Nüzhetü'n-nazar* nüshasının kenarında bir icâzet yer almaktadır. İcâzeti veren Mahmûd el-Kudsî, nüshanın müstensihi Mahmûd Çelebi el-Esmer'e babası Şâfiî Müftüsü eş-Şeyh Yahya'dan, babasının da müellif İbn Hacer'den aldığı *Nüzhe* ve *Sahîh-i Buhârî* icâzetini vermiştir.¹⁸⁰⁴ Ayrıca Cemâziyelâhir 1098 tarihinde¹⁸⁰⁵ ve 1139 tarihinde¹⁸⁰⁶ istinsah edilen iki nüsha daha bulunmaktadır.

Ayasofya Kütüphanesi'nde bulunan *Nuhbetü'l-fiker* ve şerhi *Nüzhetü'n-nazar* nüshaları, Şehzâde yakınlarındaki Mimar Ağa Medresesi'nde Hüseyin b. Mehmed

¹⁸⁰³ Köprülü, 291, 1a, 129a.

¹⁸⁰⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, Hacı Beşir Ağa, 81, 50b.

¹⁸⁰⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, Hacı Beşir Ağa, 82.

¹⁸⁰⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, Hacı Beşir Ağa, 83.

tarafından istinsâh edilmiştir.¹⁸⁰⁷ Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu'nda bulunan Dâvûd-i Karsî'nin *Şerhu Usûli hadîs*'inin kenarlarında Aliyyü'l-Kârî'nin *Şerhu Şerhi'n-Nuhbe* ve Suyûtî'nin *et-Tedrib*'inden haşiyeler bulunan nüshası İstanbul'da Cerrah Mehmed Paşa Medresesi'nde 1208/1793-94 yılında istinsah etmiştir.¹⁸⁰⁸ Darulmesnevî 62'de bulunan Irakî'nin Elfiye'si 1163 senesi Muharrem ayının son günlerinde (Ocak 1750) Esad Efendi Medresesi'nden munfasıl Mustafa b. Ahmed tarafından Sultan Mehmed Han (Sahn-ı Semân) medreselerinde sakin iken kaleme aldığı belirtilmiştir. Nüshanın kenarlarında şerhlerden nakil talikler vardır. Tüm bu bilgiler 17. yüzyıldan başlayarak özellikle de 18. yüzyılda hadis usûlü tedrisinin sonucu olarak bazı hadis usûlü eserlerinin istinsahının yapıldığını göstermektedir.

Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü'nde bulunan Himmâtzâde'nin *Kalâidü'd-dürer* nüshası, Himmâtzâde'nin öğrencisi Attar Ömer Efendi tarafından istinsah edilmiştir.¹⁸⁰⁹ Nüshanın sonundaki mukabele kaydında Himmâtzâde, kendi el yazısıyla bu nüshanın kendisindeki asıl nüsha ile mukabele edildiğini belirtmiştir.¹⁸¹⁰ Dolayısıyla müellif eserini diyâr-ı Rûm'da yazmakla birlikte talebelerine okutmuştur. Diyâr-ı Rûm'da hadis alanında özellikle usûl-i hadis alanında yaptığı faaliyetlerle hadis ilminin seviyesinin yükselmesine katkı veren en önemli âlimlerden olan Himmâtzâde'nin eserlerinin tedrisi istinsah faaliyetlerine de yansımıştır. Bunun yanında Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde bulunan *Nüzhetü'n-nazar* nüshalarından 1114/1703 tarihinde¹⁸¹¹ ve 1118/1707 tarihinde İstanbul'da Dırağman Tekkesi'nde istinsâh edilen iki nüsha hem hadis usûlü tedrisinin bu dönemlerde yaygınlaşmaya başladığını hem de tekkelerde hadis usûlü okunduğunu göstermesi açısından önemli bir örnektir.¹⁸¹²

¹⁸⁰⁷ İbn Hacer, *Nuhbetü'l-fiker*, Ayasofya, 442, 5a; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, Ayasofya, 442, 46a.

¹⁸⁰⁸ Dâvûd-i Karsî, *Şerhu Risâleti usûli'l-hadîs*, Hacı Mahmud Efendi, 730, 24b-25a.

¹⁸⁰⁹ Himmâtzâde, *Kalâidü'd-dürer*, Konya Bölge Yazma Eserler Müdürlüğü, 81, 25a.

¹⁸¹⁰ Himmâtzâde, *Kalâidü'd-dürer*, Konya Bölge Yazma Eserler Müdürlüğü, 81, 92a.

¹⁸¹¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, Hacı Selim Ağa, 147M-2, 77a.

¹⁸¹² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, Hacı Selim Ağa, 147M-1.

1270/1853-54 tarihinde Seyyid Muhammed Hulûsî'nin talebelerinden Ali Talat b. Mustafa tarafından yapılan ve kenarlarında Aliyyü'l-Kârî'nin *Şerhu Şerhi'n-Nuhbe* ve Suyûtî'nin *et-Tedrib*'inden nakiller yapılarak hâşiye düşülen Dâvûd-i Karsî'nin *Şerhu Risâleti usûli'l-hadis*'i¹⁸¹³ 14 Safer 1106/4 Ekim 1694 tarihinde İstanbul'da istinsah edilen *Nüzhetü'n-nazar*,¹⁸¹⁴ 1130/1717-18 tarihinde Tarikatçı Emir diye meşhur olan Mustafa b. Abdullah tarafından İbn Cemaa'nın (ö. 819/1416) *Zevâlü't-terah fi şerhi Manzûmeti İbn Ferah*'i,¹⁸¹⁵ 1146/1733-34 tarihinde İstanbul Aksaray'da bulunan Bayram Kaftânî Camii İmamı ve Sarıçayır Kazası hatibi Mehmed b. Abdullah Efendi tarafından Aliyyü'l-Kârî'nin *Şerhu Şerhi'n-Nuhbe'si*,¹⁸¹⁶ 12 Cumâdelülâ 1204/28 Ocak 1790 tarihinde Fatih Camii imamı Yusuf Efendi'nin oğlu olan Hafız-ı Kütüb Ahmed Rüşdî tarafından Aliyyü'l-Kârî'nin *Şerhu Şerhi'n-Nuhbe*'sinin istinsahlarının yapılması¹⁸¹⁷ hadis usûlü alanında 18. yüzyılda, Dâvûd-i Karsî ve Aliyyü'l-Kârî'nin eserlerinden faydalanılarak hadis usûlünün tedris edildiğini göstermektedir.

b. Hadis Matbuat Faaliyetleri

İbrahim Müteferrika tarafından 1139/1727 yılında Sultan III. Ahmed'in emriyle açılan matbaa, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar farklı isimlerle ve farklı bölgelerde ara sıra kesintiye uğrayarak faaliyetini devam ettirmiştir.¹⁸¹⁸ İstanbul'daki matbaaya paralel olarak Mehmed Ali Paşa (ö. 1849) tarafından Bulak'ta kurulan ve 1237/1821'de açılan matbaa birçok isimle anılmakla birlikte son olarak Matbaatu Bulâkı'l-Âmiriyye olarak anılmıştır.¹⁸¹⁹ İstanbul'daki Matbaa-i Âmire, 1852 yılında Topkapı Sarayı'ndaki yerine taşınıncaya kadar birçok mekânda faaliyet göstermesine rağmen bu faaliyetlerin kişisel olması sebebiyle çok sık kesintiye uğramıştır.

¹⁸¹³ Dâvûd-i Karsî, *Şerhu Risâleti usûli'l-hadis*, Hacı Mahmud Efendi, 716.

¹⁸¹⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, İzmir,

¹⁸¹⁵ İbn Cemaa, *Zevâlü't-terah fi şerhi Manzûmeti İbn Ferah*, Fatih, 5404, 88a-91a.

¹⁸¹⁶ Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu Şerhi'n-Nuhbe*, Ayasofya 443,224b.

¹⁸¹⁷ Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu Şerhi'n-Nuhbe*, Fatih, 662.

¹⁸¹⁸ Kut, Turgut, "Dârüttıbaa", *DİA*, IX, 10-11.

¹⁸¹⁹ Kut, Turgut, "**Bulak**", *DİA*, VI, 389.

III. Ahmed'in fıkıh, tefsîr, hadis ve kelam ilmine dâir eserlerin basılmaması şartıyla izin verdiği¹⁸²⁰ matbaada ilk olarak *Vankulu lügati* basılmış, daha sonra genellikle coğrafya ve tarih kitapları basılmaya devam etmiştir.¹⁸²¹ Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi (ö. 1156/1743) matbaada basılacak eserlerin lügat, mantık, hikmet ve heyet emsâli âlet ilimlerine ait olması şartıyla izin vermiştir. Nitekim matbaanın kurucusu İbrahim Müteferrika matbaanın kurulması için saraya sunduğu arzında lügat, heyet, tıb, hesap, hendese ve coğrafya konularına ait eserleri tab edeceklerini ilk olarak ise Cevherî'nin *Sıhah*'ı ile *Vankulu lügatini* basmak istediklerini belirtmiştir.¹⁸²² Uzun yıllar dinî alanda eser tab etmeyen matbaada sonraları şer'î ilimlere dair eserler de basılmaya başlanmıştır. Ancak hadis usûlü gibi konularda eser basılmasına rağmen hadis metinlerinin matbaada basılması daha geç olabilmıştır.

Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî, kaleme aldığı *Râmuzu'l-ehâdis*'in matbaada tab edilmesi için Meclis-i Vâlâ'ya bir arzuhal göndermiş Meclis-i Vâlâ'da görüşülen konu Evkâf Nâzırı Safvetî Paşa tarafından kitabın tetkiki ve görüş almak için Maârif Nezâreti'ne havâle edilmiştir. *Râmuzu'l-ehâdis* Maarif Nezâreti tarafından tetkik edilmiş ve basımı "*kitab-ı mezkûr, meclis-i maârife i'ta ile mutala'a olundukda bu ana kadar bu misillü ehâdis-i nebeviyye tab' u temsil olunmadığına nazaran bunun tab'ı dahi ğayr-i câiz bulunduğu*"¹⁸²³ denilerek uygun görülmemiştir. Eserin basımının uygun görülmediği tarih 5 Ramazan 1276/28 Mart 1860'dır. Maarif Nazırı Abdurrahman Sâmi Paşa (ö. 1881) imzalı belgede gerekçe olarak o zamana kadar ehâdis-i nebeviyenin basılması gibi bir uygulamanın olmadığı gösterilmiştir. Belgede 1860 tarihine kadar Osmanlı'da hiçbir hadis metnin basılmadığının zikredilmesi önemlidir. Ancak *Râmuzu'l-ehâdis*'in ilk baskısının 1860 yılında câiz görülmemesine rağmen Gümüşhanevî'nin bu konuda ısrarcı olup Râmûz'un tab edilmiş olması Osmanlı dönemi hadis neşriyatı açısından önemli bir adımdır. Zira *Râmûzu'l-ehâdis*

¹⁸²⁰ Ahmet Refik, **Onikinci asr-ı hicrîde İstanbul hayatı**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 90.

¹⁸²¹ **Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi**, IV, II. Bölüm, 513-517.

¹⁸²² Ahmet Refik, **Onikinci asr-ı hicrîde İstanbul hayatı**, s. 92.

¹⁸²³ BOA, MVL. 356/51; Altuntaş, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Fatma Sultan Camii'nin Gümüşhanevî Dergâhına Dönüşme Süreci", s. 93.

ilk defa 1275/1858-59 Kışla-yı Hümâyûn olarak zikredilen matbaada tab edilmiştir. Tarihlerle bakıldığında izin alınmadan önce tab edilmesi; ya eserin yayınlanma sürecinin uzun sürmesi gibi o dönemdeki yayın faaliyetleri ile alakalı bir durumdur, ya da Gümüşhanevî, izin alınmadan önce yayının faaliyetine girişmiştir. Zira Gümüşhanevî, eserin tab' edilmesine sebep olarak “*Mahzâ kütüb-i hadîsin nüshası bulunmadığından talebe yedinde değil belki ekser-i müderris ve kibâr-ı meşâyihin bile yedlerinde nüshası bulunmayup*” diyerek 19. yüzyılın ikinci yarısına gelinceye kadar herhangi bir hadis kitabının tabının gerçekleşmediğini ifade etmektedir.¹⁸²⁴

Matbaa-i Âmire'nin yanında özellikle son dönemlerde hem özel matbaa sahipleri hem de nâşir ve musahhihlerin faaliyetleri ile birçok eserin matbaada tab'ı gerçekleştirilmiştir. Bu eserlerin basımındaki sâiklerin başında yeni açılan mekteplere ders kitabı ihtiyacının temin edilmesi olmuştur. Ayrıca çok okunan kitapların basımı da bir ticari yayın faaliyeti olarak sürdürülmüştür. Bunun yanında özellikle nâşirlerin ilgi duydukları veya Osmanlı medreselerinde uzun yıllardan beri ders kitabı niteliği taşımış eserlerin basımı da çokça görülmektedir.

Osmanlı döneminde yayınlanan hadis eserlerini birlikte görmek o dönemde hangi eserlerin revaçta olduğunu gösterdiği gibi medreselerde uzun yıllar hangi hadis kitaplarının okunduğuna dair bilgi de sunacaktır. Ayrıca bu yayınların, yayıncılık açısından kalitesi de Osmanlı'da hadis ilminin ve bu alandaki hadis hocaları ve nâşirlerinin ilmî seviyeleri hakkında bazı ipuçları sunacaktır.

Şeyhülislâm Yasincizâde Abdülvehhâb Efendi'nin *Hulâsatu'l-burhan fi itâati's-sultân* isimli sultana itaat etmenin gerekliliği konusunda yirmi beş hadis içeren evâhir-i Şaban 1247/Şubat 1832 tarihinde yayınlanan risâlesi Osmanlı matbuatının neşrettiği hadise dair tespit edebildiğimiz ilk eserdir. Hem Arapça hem de Türkçe olarak kaleme alınan eserin özellikle Arapça da kaleme alınması Sultan II. Mahmûd döneminde Vehhâbî olaylarıyla ortaya çıkan karışıklıkla irtibatlı olduğunu akla

¹⁸²⁴ Gümüşhanevî, **Râmuzu'l-ehâdis**, s. 7, Taşkışla-yı Hümâyûn Matbaası, Beyoğlu, 1275, s. 7.

getirmektedir. Eserin sultana itaat gibi münhasır bir konuyu içermesinden dolayı yaklaşık beş yıl sonra 1253/1837 yılında yayınlanan İsmail Hakkı Bursevî'nin İmam Nevevî'nin kırk hadisini Türkçe olarak şerh ettiği eser hadis alanında neşredilen bir başka açıdan ilk eser olarak değerlendirilebilir. Yine Sultan II. Mahmûd zamanında yapılan bu baskı Sahaflar Şeyhîzâde Esad Efendi'nin Tabhâne-i Âmire Nazırlığı döneminde yapılmıştır.

Bu dönemde hadis alanında değerlendirilebilecek diğer bir neşir ise 1254/1838 yılında yayınlanan *Delâilü 'l-hayrât*'tır. İlk baskısı bin iki yüz adet olarak yapılan eser 1255/1839'da aynı adetle ikinci baskıyı yapmıştır.¹⁸²⁵ İbrahim Hanîf'in Kâdı İyâz'ın *eş-Şifâ bi-hukuki 'l-Mustafa* isimli eserinin Türkçe şerhi olan *Hulâsatü 'l-vefâ fi şerhi 'ş-Şifâ* isimli eseri önce 1257/1841-42'de Bulak'ta tek cilt olarak, daha sonra İstanbul'da iki cilt olarak tab edilmiştir.

Buraya kadar zikredilen ve matbaada ilk tab edilmiş eserlerden bu dört eserin ilki devlet tarafından verilmiş siyasi bir konuyla alakalı talep üzerine yazılmıştır. Diğer üç eser ise Osmanlı döneminde yaygınlaşan ve ulemâ ile toplumun ilgisinin yoğunlaştığı Erbaîn ve Delâil/Şemâil literatüründe olması dikkat çekicidir.

Bu eserlerden sonra Ahmed Fatih tarafından tercüme edilerek 1261/1845 yılında Matbaa-i Âmire'de tab edilen *Tercüme-i Nuhbetü 'l-fiker* isimli eser, hadis usûlü alanında Osmanlı döneminde yayınlanan ilk eserdir. Eser dönemin padişahı Sultan Abdülmecîd'e ithaf edilmiştir.

Aliyyü'l-Kârî'nin *eş-Şifâ* şerhi İstanbul'da ilk olarak 1264'ten başlayarak 1319'a kadar 10 defa tab edilmiştir. 1275'te Bulak'ta, 1327'de Matbaa-i Âmire'de basılmıştır. Kastallânî'nin (ö. 923/1517) *İrşâdü's-sârî* isimli *Sahîh-i Buhârî* şerhi

¹⁸²⁵ Öz, Necdet, "Tabhâne ile Takvimhâne'nin Birleşmesi ve Basılan Eserler (1824-1840)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2012, s, 118.

Bulak'ta ilk olarak 1267/1850-51 yılında tab edildikten sonra birçok defa yayınlanmıştır.

Dâvûd-i Karsî'nin Birgivî'nin *Usûl-i hadîs*'i üzerine yazdığı şerhi İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de ilk olarak 1272/1855-56 yılında tab edildikten sonra defaatle yayınlanmıştır. Babakaleli Abdülaziz Efendi tarafından *Mukarribu't-tâlibîn* ismiyle yapılan tercümesi ise yine Matbaa-i Âmire'de 1290/1873-74 yılında tab edilmiştir.

Osmanlı döneminde hadis metinlerine dair yayınlanan ilk eser ise 1275/1859 yılında yayınlanan *Râmûzu'l-ehâdîs*'tir. Yukarıda da temas edildiği üzere 1276 yılında basılması için devlet tarafından izin verilmemesine rağmen bir yıl önce Kışla-i Hümâyun Matbaası tarafından yayınlanmıştır. *Râmûzu'l-ehâdîs*'in şerhi *Levâmi'u'l-ukûl* ise 1292/1875 yılında tab edilmiştir. Bunun yanında *Gârâibü'l-ehâdîs* (tarihsiz) ve *Hadîs-i Erbaîn* (1290) Gümüshânevî'nin hadis alanında yayınlanan diğer eserleridir.

1870 yılına gelindiğinde ise hadis eserleri açısından giderek artan bir basım faaliyetinin olduğu görülmektedir. Münâvî'nin *et-Teysîr bi-şerhi'l-Câmi'i's-sağîr* isimli şerhi Bulak'ta Dâru't-Tıbâati'l-Âmire'de 1286/1869-70 yılında tab edilmiştir. Medrese eğitiminde okunan hadis usûlü eseri *Nuhbetu'l-fiker fi istilâhu ehli'l-eser* ise İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de 1288/1871-72 yılında tab edilmiştir.

Birgivî'nin derlediği, ilk yedi hadisini kendisi kalanını Akkirmânî Mehmed Efendi'nin şerh ettiği Erbaîn şerhi, Mustafa Cem'î tarafından tercüme edilerek ilk olarak Matbaa-i Âmire'de 1289/1872-73 yılında tab edilmiştir. Tercüme yapan Mustafa Cem'î, tercümenin önsözünde Bodrumî Ömer Lutfî Efendi'den mücâz olduğunu dile getirmiştir.¹⁸²⁶ 1323/1905-06 yılında yeniden Akkirmânî'nin Birgivi şerhi, kenarında Teftazânî'nin *Şerhu'l-ehâdîsi'l-erbaîn li'n-Nevevi* isimli şerhi ile birlikte neşredilmiştir. İkdâm Matbaası'nda neşredilen bu eserin nâşiri Servili Hafız

¹⁸²⁶ Birgivî-Akkirmânî, *Burhânu'l-Müttekîn tercüme-i Hadîs-i Erbaîn*, trc. Mustafa Cem'î, s, 3.

Mehmed'tir. *Teftazânî'nin Şerhu'l-erbaîn*'i daha önce de Ahmed Rıfat Karahisârî tarafından Matbaa-i Âmire'de 1316 yılında yayınlanmıştır.

Bu dönemde hadis alanında eserleri en çok yayınlanan müelliflerde biri Aliyyu'l-Kârî olmuştur. Aliyyu'l-Kârî'nin *Mevzuat*'ı İstanbul'da ilk olarak 1289/1872-73 yılında Matbaa-i Âmire'de yayınlanmıştır. Daha sonra 1890/1307-08 yılında Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye matbaasında tab edilmiştir. Nâşiri ve Şirketin müdürü el-Hac Ahmed Hulusî *Mevzuat*'ın başında şirketin İstanbul, İzmir, Konya, Trabzon, Bartın ve Selanik'te şubelerinin olduğunu belirtmiştir. Sahafiye-i Osmaniye matbaasında neşredilen bu eserin Anadolu ve Balkanlar'da da dağıtımının gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Yine 1289/1872-73 yılında Aliyyu'l-Kârî'nin, *el-Esrâru'l-merfû'a fi'l-ahbâri'l-mevzû'a* isimli eseri tab edilmiştir. Tirmizi'nin *Şemâili* üzerine yazdığı *Cem'u'l-vesâil fi şerhi's-Şemâil* isimli şerhi ise İstanbul'da 1290/1873-74'te neşredilmiştir.

Hıfînî'nin Azîzî'nin *el-Câmi'u's-sağîr* şerhi üzerine yazdığı hâşiye Bulak'ta Matbaa-i Âmire'de 1290/1873 yılında neşredilmiştir. Yusuf b. Osman Harpûti'nin (ö. 1292/1875) *Hâşiyetu Risâle fi usûli'l-hadis* isimli Birgîvî'nin *Usûl-i hadis*'i üzerine yazdığı haşiyesi İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de 1293 tarihinde tab edilmiştir. Hâdimî'nin *Risaletün fi'l-hadisi'd-daîf la yesbutu bihi'l-ahkâmu's-şer'îyye* isimli eseri, Matbaa-i Âmire'de 1302 yılında tab edilmiştir. Mustafa Şevket Efendi, Dâvûd-i Karsî'nin şerhini kenarlarında kendi hâşiyesi ile birlikte yayınlamıştır. 1307 ve 1314 ve 1326 senelerinde yayınlanan bu nüshanın sonunda Birgîvî'nin *Risâle fi Usûli'l-hadis* metni de ayrıca eklenmiştir.

Ömer Ziyâeddin Dağîstânî'nin *Sünenu akvali'n-nebeviyye mine'l-ehâdîsi'l-Buhariyye* isimli *el-Câmi'u's-sahîh* ihtisarı İstanbul'da Mahmud Bey Matbaası'nda 1307-08/1890 yılında tab edilmiştir. Daha sonra bu ihtisardan yaptığı seçkinin tercümesi olan *Zübdetü'l-Buhârî* Trabzon İstiklal Matbaası'nda yayınlanmıştır. *Es'ile ve evcibe fi ilmi usuli'l-hadisi'l-mürettebeten* isimli usule dair eseri ise Bursa'da Hüdâvendigâr Vilâyet Matbaası'nda 1307/1890 yılında yayınlanmıştır.

İbn Melek'in *Mebâriku'l-ezhâr* isimli eseri Osmanlı döneminde birkaç defa matbaada tab edilmiştir. 1309/1891-92'de Hacı Hüseyin Efendi Matbaası'nda; 1309-1311 yılları arasında Şirket-i Sahafiye-i Osmâniye'de basılan *Mebârik*, 1328 yılında Dâru't-tıbbâti'l-Âmire'de, 1329'da Ahmed Kamil Matbaası'nda basılmıştır. 25 Cemaziyevvel 1329/24 Mayıs 1911 yılında Ahmed Kamil matbaasında yapılan baskısında metin kenarlarına hadislerin *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'de hangi bablarda geçtiği kaydedilmiş özellikle eserin ilk hadislerinin ayrıntılı tahriri yapılmıştır.¹⁸²⁷

Mehmed Zihni Efendi'nin *el-Hakaik mimma fi'l-Camii's-sagîr ve'l-Meşarik min hadisi hayri'l-halâik* isimli hadis râvîlerinin hayatlarını zikrettiği eserinin ilk cildi, 1310/1892-93 tarihinde İstanbul'da neşredilmiştir.

Okçuzâde'nin *Ahsenü'l-hadis* isimli eseri İkdâm Gazetesi sahibi ve başmuharriri Ahmed Cevdet (1862-1935) tarafından İstanbul'da İkdâm Matbaası'nda 1313/1895-96 yılında tab edilmiştir.

Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i Bulak'ta 1313-1315 yılları arasında tab edilmiştir. Abdülhamid'in emriyle Yunînî nüshası esas alınarak yapılan bu baskı Sultâniye baskısı olarak anılmaktadır. Mehmed Zihnî Efendi de 1315 yılında tashih ederek ve bazı tasarruflarda bulunarak *Sahîh-i Buhârî*'yi İstanbul'da yeniden tab etmiştir. Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh*'i ise ilk olarak 1290/1873-74'te Bulak'ta neşredilmiştir. Mehmed Zihnî Efendi, *Sahîh-i Buhârî* gibi *Sahîh-i Müslim*'i de 1329-1332 yılları arasında sekiz cilt olarak yayınlamıştır.

Aliyyu'l-Kârî'nin *Nuhbetü'l-fiker* şerhi olan *Şerhu şerhi'n-Nuhbe* İstanbul'da Mehmed Esad tarafından Uhuvvet Matbaası'nda 1327/1909-10 senesinde tab edilmiştir. Mehmed Esad Efendi kitabın kapağında basım hakkında bilgi vermiş, yirmi dokuz sene evvel elde edilen nüsha-i nâdiresinin basımına izin verildiği halde her

¹⁸²⁷ Altuntaş, "Osmanlı hadis eğitiminde Meşâriku'l-envâr" s, 158.

nasılsa bunun gerçekleşmediği, kendisinin de bu izne binaen basımı gerçekleştirdiğinden bahsetmiştir.¹⁸²⁸

Ebu'l-Hasen es-Sindî'nin (ö. 1138) *Sahîh-i Buhârî* üzerine kaleme aldığı hâşiye, Matbaa-i Osmaniye'de 1312/1894-95 yılında 4 cilt olarak tab edilmiştir.

Aliyyu'l-Kârî'nin *el-Ehâdisü'l-kutsiyetü'l-erbaîniyye* isimli kırk hadisi ilk önce Aksekili Köse Mehmed Efendi tarafından 1312/1894-95 yılında haşiyelerle neşredilmiştir.¹⁸²⁹ Daha sonra ise Maarif Nezâreti'nin 1316/1898-99 tarihli ruhsatnamesiyle Arif Efendi Matbaası'nda tab edilmiştir. Kenarında “şerh” diye not düşülen açıklamalar bulunmaktadır.

Mahmud Esad Seydîşehrî'nin Türkçe kaleme aldığı *Usûl-i hadis* isimli eseri ikinci olarak 1316/1898 yılında İstanbul'da Cemal Efendi matbaasında tab edilmiştir.

Mehmed Şükrü tarafından yazılan Arapça Hadis Usûlü 1326'da Matbaa-i Osmaniye tarafından yayınlanmıştır.

Meşâriku'l-envâr İstanbul'da Reşâdiye Matbaası'nda 1329'da tab edilmiştir.

İmam Nevevî'nin Kırk hadisi Babanzâde Ahmed Naîm Efendi tarafından yayına hazırlanarak Matbaa-i Âmire'de h. 1341 yılında tab edilmiştir.

Yapılan bu yayın faaliyetlerinden Osmanlı'nın son dönemlerinde XIX. yüzyılda hadis alanında *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh- Müslim* gibi hadis eserlerinin yanında hem usûl hem de şerh alanında birçok eserin yayınlandığı görülmektedir. Nâşirlerin bu yayınlar yapılırken tashih ve harekeleme konusundaki titizlikleri ilmî anlamda yeterli donanımda olduklarını göstermektedir. Yayınlanan eserlerin kenarında şerhleri

¹⁸²⁸ Ali el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, Uhuvvet Matbaası, İstanbul, 1327.

¹⁸²⁹ Özel, Ahmed, Ali el-Kârî, *DİA*, II, 404.

ve hâşiyeleri ile birlikte tab edilmeleri dönemin şartları dikkate alındığında önemli bir yayıncılık faaliyetidir.

Osmanlı döneminde *Nuhbe* üzerine şerh, hâşiye ve tercüme gibi eserler kaleme alındığı gibi *Nuhbe*'nin ve *Nuzhe*'nin matbaada basımı da gerçekleştirilmiştir. Özellikle Dârulfunûn'da ve ıslah için açılan medreselerde okutulmak için basılan bu eserlerde Osmanlı dönemi âlimlerinin ilmî seviyeleri hakkında da ipuçları bulmak mümkündür. Örneğin, *Nuzhetu'n-nazar*'ın Atik Nişancı Paşa Medresesi müderrisi Mehmed Hilmî Niğdeborî tarafından Mehmed Hulûsî matbaasında yapılan baskısı, Aliyyü'l-Kârî şerhi ve Kâsım b. Kutluboğa hâşiyesinden açıklamalar ile beraber neşredilmiştir.¹⁸³⁰

Osmanlı dönemindeki yayın faaliyetlerinin esas muharrik gücü özellikle medreseye alternatif olarak kurulan mektep/okullar olmuştur. Rüşdiye, İdâdî gibi isimlerle açılan okullarda talebenin ihtiyacı için birçok eser kaleme alınmış ve tab edilmiştir.

3. Osmanlı Dönemi Hadis Eserlerinin Değerlendirilmesi

Osmanlı dönemi yazılan eserlerin öncekilere göre farklılık arz etmesinin nedenlerinden bir tanesi eğitim sistemi ile alakalıdır. Kısa süreli medreselerde okutulan eserler de kısa hâşiye ve ta'lik türünde olmuştur. Medrese eğitiminin amaçlarından bir tanesi bürokrasiye yetkin eleman yetiştirmektir. Bunun içinde gerekli asgarî şartları yerine getirmek yeterli görünüyordu. Osmanlı döneminde *Fethu'l-bârî* gibi bir eserin yazıl/a/mayışının nedeni bu kadar uzun süreli hoca talebe ilişkisinin olmayışı idi.

Tehzîb dönemi olarak adlandırılan ve hadis ilimlerinin ve eserlerinin temel metinlerinin kaleme alınıp bu eserler üzerine çalışmaların yapıldığı döneme denk gelen dönemlerde artık hadisin isnadından ziyade metni ile iştilgal olunmuş, hadisler

¹⁸³⁰ İbn Hacer, *Nuhbetü'l-fiker*, yay. Mehmed Hilmi, Mehmed Hulûsî Matbaası, İstanbul, 1305/1888.

eser merkezli olarak tetkik edilmiş ve derleme ve seçme hadis metinleri, yeniden tertipler yapılmıştır.

a. Muhteva Açısından

Osmanlı döneminde yazılan hadis eserlerinin büyük çoğunluğu herhangi bir hadis tedrisinin sonucu ortaya çıkmış görünmemektedir. Özellikle usûl konusunda yazılanları dışarıda bırakırsak yazılan eserlerin telif sebepleri büyük çoğunlukla, lügat, kelam, tasavvuf ve edebiyat alanlarının konularını mesele edinmiştir. Daha çok edebî bir yazım türü olan manzumeler de dikkate alındığında yazılan eserleri edebî, kültürel yönleri de olan bir tür olarak değerlendirmek mümkündür. Yazılan eserlerin, birçoğunun daha önceki derlemelere dayanması, Hz. Peygamber sevgisi, sîreti, ahlâkı gibi konuları işlemesi, tebliğ ve irşâd için hadislerden derlemeler yapılması, tasavvuf ve kelâmın ilmî meselelerini konu edinmesi gibi durumlar bu eserlerin hadis ilminin temel konularıyla doğrudan bir bağının olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla hadis ilmi Osmanlı döneminde ağırlıklı olarak edebiyat, sanat, şiir, ahlak, tarih, menkıbe gibi konuları içeren daha geniş bir alandır. Bu sebeple birçok eserin yazılmasına rağmen hadis usûlü ve rical konuları gibi hadis ilminin merkezinde yer alan konularda yapılan çalışmalar nispeten daha az olmuştur.

Osmanlı dönemi hadis eserlerinde rivâyet ve usûl konularından çok dil, mantık ve metni anlama konularına ağırlık verilmesi dönemin ilim anlayışının bir sonucudur. Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemlerine bakıldığında zaman dönemin âlimleri hadis ilmini önemli merkezlerde ve önemli âlimlerden tahsil etmiştir. Dolayısıyla hadis ilminin aktarılamaması değil bilinçli bir şekilde ilim anlayışındaki dönüşümden bahsedilebilir. Fahreddin Acemî, Molla Lutfî ve Kemalpaşazâde gibi Edirne Dârulhadisi'nde müderrislik yapmış bir âlimlerin yetersizliği değil tercihi gündeme getirilmelidir. Mudakkik ve muhakkik âlim olmanın övüldüğü bir dönemde rivâyet konusu geri planda bırakılarak anlama ve yorumlama üzerinde daha çok mesai sarfedilmiştir.

17. yüzyılda Kâdîzâdeliler-Sivâsîler tartışmasının da etkisiyle İstanbul'da hadis tahrici eseri yapılmış ve uzun süre gündemi meşgul etmiştir. Kâdî Beyzâvî'nin tefsirinin ve İmamzâde Muhammed b. Ebû Bekir'in (ö. 573/1177) *Şir'atu'l-İslâm*'ının hadislerinin tahriçlerinin yapılması hadis çalışması olarak daha çok Osmanlı medreselerinin ve toplumunun rağbet gösterdiği eserler merkezli çalışmaların yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak 18. yüzyıldan itibaren artan bir şekilde sebetler ve icâzetler İstanbul'a taşınarak hadisin sadece metninin değil senedinin değerlendirildiği çalışmalar da gündeme alınmıştır.

18. yüzyılın önemli hadis âlimlerinden olan İsmail el-Aclûnî'nin *Sahîh-i Buhârî*'nin bab başlıklarını ele aldığı eserinin başında Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'z-züh'd*'de İbn Uyeyne'nin sözü olarak naklettiği "*Salihler zikredildiğinde rahmet iner*" rivâyetini İbnü'l-Arabî'nin *el-Kevkebü'd-dürrî fi menâkibi zi'n-nûn el-Mısırî* isimli eserinden nakletmesi¹⁸³¹ de göstermektedir ki Osmanlı dönemi boyunca hâkim düşünce olan tasavvuf diğer alanları özellikle de hadisi etkisi altına almıştır. Dolayısıyla bu dönemde yazılan hadis eserleri tasavvuf ilminin meselelerinin tetkik edildiği bir alan haline gelmiştir.

İrşâd ve tebliğ amaçlı olarak yapılan telif faaliyetleri de hadis alanında etkilerini göstermiştir. İmam Birgivî'nin 18. yüzyılda takipçisi olan Akkirmânî (ö. 1174/1760), Birgivî'nin *Erbâin*'i üzerine yazdığı şerhte insanların sünneti terk ederek bidatlere tutunduğundan bahsetmiş ve eserini bu sâikle kaleme almıştır. Mehmed Arif Bey'in de *Binbir Hadis* isimli eseri dönemdeki modernizmin ve Batı kültürünün etkisine cevap mahiyetinde yazılmış ve toplumda görülen sorunlara hadisler üzerinden cevaplar verilmeye çalışılmıştır.

b. Sıhhat Açısından

Osmanlı döneminde özellikle diyâr-ı Rûm merkezli ulema arasında hadislerin sıhhati ve sübutu hakkında umumiyetle herhangi bir tartışma bulunmamaktadır.

¹⁸³¹ Aclûnî, *el-Fevâidü'd-derârî*, Atıf Efendi, 1865, 1b-2a.

Kâdizâdeliler-Sivâsîler arasında yaşanan, hadislerin sıhhati ile ilgili tartışma daha çok iki grubun kendini haklı çıkarmak ve muhalifini ilzâm etmek için öne sürdüğü bir iddiadır. Son dönemde İzmirli İsmail Hakkı ile Şeyh Safvet (ö. 1950) arasındaki tartışma, İzmirli İsmail Hakkı'nın tasavvuf erbabına yönelik eleştirilerinin bir ürünüdür. İzmirli'nin “*Şurası unutulmasın ki ahlak ve tasavvuf kitaplarında ehâdis-i Nebî olarak gösterilen akvâl, muhaddisîn indinde hadîs-i Nebî değildir. Belki pek çoğu kibâr, mutasavvife sözleridir*” cümleleriyle başlamıştır.¹⁸³² Daha sonra İzmirli ile Şeyh Safvet arasında karşılıklı reddiyeler yazılmıştır.

Zikredilen istisnaların haricinde Osmanlı döneminde hadisın sıhhati ile ilgili araştırma ve tartışmaların olmamasının ilk sebebi olarak hadis ilminin cerh-ta'dîl, ricâl ve usûl ilimleri gibi alanlarının diyâr-ı Rûm uleması arasında çok ilgi görmemiş olması zikredilebilir. Bir diğer sebep ise Osmanlı döneminde hadis tedrisinde okunan ve telifte yararlanılan kaynaklar olan *Meşârik* ve *Mesâbih*'in *Sahîhayn* ve *Kütüb-i sitte* merkezli yazılmış olması olmalarıdır. Zira bu eserlerle ilgili sıhhat tartışmaları o dönemlerde yok denecek kadar azdır. Telifte en çok kullanılan eser olan *el-Câmi 'u's-sağîr*'in de tarih ve zayıf hadis içeren kaynaklara dayanmakla birlikte büyük ölçüde temel hadis kaynaklarına dayanması da sıhhat tartışmalarının çok gür çıkmamasının sebepleri olarak zikredilebilir. Ancak zikredilen bu eserlerle birlikte Osmanlı döneminde özellikle ulema ve halk arasında medrese eğitiminin haricinde yaygın eğitimde ve irşadda kullanılan eserler, büyük ölçüde hadis âlimleri tarafından kaynağı tespit edilemeyen veya zayıf/mevzû rivâyetlere dayanmaktadır.

Şârihler tarafından özellikle tek hadis şerhlerinde şerhi yapılan hadisın sıhhati üzerinde herhangi bir değerlendirme yapılmamıştır. Kemalpaşazâde *Erbaîn* şerhi risâlesine başlarken Dârekutnî'den rivâyetle, (*Size benden bir şey tahdis edildiğinde o hakka muvâfıksa onu tasdik ediniz*) rivâyetini serdederek hadislerin sıhhati ile ilgili tartışmalara girmeyeceğinin işaretini vermiştir. Lutfî Paşa da, “*hadisin dirâyeten*

¹⁸³² İzmirli İsmail Hakkı-Şeyh Safvet, **Ahlak ve tasavvuf kitaplarındaki hadislerin sıhhati**, tenkitli neşir, İbrahim Hatiboğlu, Darulhadis, İstanbul, 2001, s. 45.

manasının sahih olduğuna kanaat getirildiğinde rivâyetin onun sahihliği gerekmez” demiş ardından Kemalpaşazâde’nin rivâyet ettiği “Size benden bir şey tahdis edildiğinde o hakka muvâfiksa onu tasdik ediniz” rivâyetini zikretmiştir.¹⁸³³

Bu tutum manen şeriatın zahirine aykırı görünen ve mevzu olarak nitelenip sistem dışı bırakılan bir rivâyetin Osmanlı döneminde dilin imkânları da kullanarak şer’î çizgide yorumlandığı bir tavrı göstermektedir. Her ne kadar rivâyet bağlamından kopmuş görünse de yeni anlamlar verilerek işlevsel hale getirilmiştir. “Kemalpaşazâde’nin, “*İnsanların en yalancıları boyacılarıdır.*” rivayetini sözlerini süsleyenler olarak nitelemesi bu tavra bir örnek olarak değerlendirilmiştir.¹⁸³⁴

Kemalpaşazade, kırk hadisinde zikrettiği (إِذَا تَحَيَّرْتُمْ فِي الْأُمُورِ فَاسْتَعِينُوا بِأَهْلِ الْقُبُورِ) “*İşlerinizde kararsızlığa düştüğünüzde kabir ehlinden yardım isteyin*”¹⁸³⁵ hadisinin sonunda “*ehl-i kuburdan maksat ‘ölmeden önce ölünüz’ emrine imtisalen mevt-i bi’l-ızdırar değil mevt-i bil ihtiyar olanlar olabilir*” demiştir. Yani kâbir ehlinden yardım istemenin dünyada iken kendini kabir ehlinden addedip o şekilde yaşayanlardan istemek anlamına da gelebileceğine işaret etmiştir. Kemalpaşazâde bu şekilde aslı olmayan bir hadisi nasihat ve ahlak için kullanılabilir bir malzeme olarak değerlendirmiştir.

Meslekten hadisçi olarak kabul edebileceğimiz ve diyâr-ı Rûm ulemasıyla arasının bozuk olduğu Hafâcî’nin tavrı ise daha farklıdır. “*İşlerinizde kararsızlığa düşerseniz kabir ehlinden yardım isteyin*” rivâyeti hakkında; “*Bu rivâyet Kemalpaşazâde’nin Erbaîn’inde iddia ettiği gibi hadis değildir. Onun eserlerinde başka mevzû hadisler de bulunmaktadır. Rumların câhilleri gibi ğâfil olma*

¹⁸³³ Lutfi Paşa, **el-Künûz fî letâifi’r-rumûz**, Pertev Paşa, 90, 4a.

¹⁸³⁴ Özer, Salih, “Şeyhu’l-İslam Kemâl Paşazâde’nin (ö. 1534) Hadis İlmine İlişkin Faaliyetleri, Şerhçiliği ve Hadis Usûlü Risâlesinin Tercümesi”, **Dinî Araştırmalar**, (Eylül-Aralık, 2006), c., 9/26, s. 203.

¹⁸³⁵ Ali el-Kârî, rivâyeti hadis olarak değil bir söz olarak nakletmektedir. Ali el-Kârî, **Mirkâtu’l-mefâtiḥ**, IV, 1259; Ali el-Kârî, **Şerhu müsnedi Ebî Hanîfe**, s, 227.

demektedir.”¹⁸³⁶ İstanbul’la sıkı ilişkileri olan Aclûnî ise aynı hadis hakkında sadece “İbn Kemal Paşa’nın el-Erbain’inde bu şekilde nakledilmiştir” demekle yetinmiş, hadisin sıhhati hakkında hiçbir yorum yapmamıştır.¹⁸³⁷ Ayrıca Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*’nın mukaddimesinde, İbn Arabî’den; “Nice hadisler vardır ki tarikleri sahih bile olsa ehl-i nakl onunla amel etse bile mükâşefe ehli Hz. Peygamber’e hadisin sıhhatini [keşfen] sorduğu için onun mevzu olduğunu bilir ve amel etmez. Aynı şekilde mevzû veya zayıf olması dolayısıyla amel edilmeyen nice hadis vardır ki ehl-i mükâşefe Hz. Peygamberle mülâkâlerinde hadisi ondan işittikleri için sahihtir” görüşünü nakletmiştir.¹⁸³⁸

Mehmed Arif Bey de “Kabirleri ziyaret ediniz, Zira âkabet ve âhiretinizin, tezekkürünü mücibdir.”¹⁸³⁹ hadîs-i şerifinin açıklamasında “Mezarlara riâyet edelim, onları mahfuz tutalım, seleflerimizin, kardeşlerimizin medfeni oldukları için. Yoksa onları put ittihâz etmeyelim. Onlara adaklar adamayalım (إذا تحيرتم في الأمور) diye halk arasında söylenen fakat ne olduğu malûm olmayan bir sözü, hadis suretinde nakletmeyelim. Bu sözün başka manası da olabilir. Nemize lâzım bilmediğimiz şeyi, bildiğimizle mübadeleden sakıyalım.” demiştir.¹⁸⁴⁰ Mehmed Arif Bey’in bu tavrı modern dönemde söylenildiği için farklı bir tasnifte değerlendirilmesi gerekebilir. Ancak onun da rivâyetin sıhhati hakkında olumsuz bir tavır takınmayarak temkinli bir dil kullanması dikkat çekicidir. Bununla birlikte Mehmet Arif Bey şerh ettiği hadis derlemesi hakkında bilgi verirken zayıf hadis konusunda da değerlendirmede bulunmuştur: “İhtiyar etmekte olduğum ehâdîs-i şerîfeyi toplarken İmâm Süyûtî

¹⁸³⁶ Hafâcî, *Reyhânetü’l-elibbâ*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi, Kahire, 1967, II, 308.

¹⁸³⁷ Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, thk. Abdülhümejd Hindâvî, el-Mektebetü’l-Asriyye, 2006, I, 97. (Aclûnî’nin kardeşinin oğlu tarafından istinsâh edilen Atıf Efendi kataloğundaki *Keşfu’l-Hafâ* nüshasında kenarda Hafâcî’nin “zannedildiği gibi hadis değildir” dediği not edilmiştir. Aclûnî, *Keşfu’l-hafâ*, Atıf Efendi, 43a.) Süleymâniye Dârulhadîsi’nde müderrislik de yapan Şa’rânîzâde Ebussuûd Efendi, Şam kadısı iken azledildiğinde “İşlerinizde kararsızlığı düşerseniz kabir ehlinden yardım isteyin” hadisinin emriyle İbn Arabî’nin kabrine gittiği ve daha sonra Kudüs kadısı olduğu nakledilmiştir. Bkz. Muhibbi, *Hulâsatü’l-eser*, I, 121; Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şekâik*, 382-384. Hikâyeyi aktarırken Şam âlimi olan Muhibbi’nin mezkûr hadisi zikretmemesi sadece olaydan bahsetmesi Şam ve Rûm âlimlerinin farklı tavırlarını göstermektedir.

¹⁸³⁸ Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, I, 14

¹⁸³⁹ İbn Mâce, Cenâiz, 47. (رُوزُوا الْقُبُورَ فَإِنَّهَا تُدَكِّرُكُمْ الْأَجْرَةَ)

¹⁸⁴⁰ Mehmed Arif Bey, *Binbir Hadis*, s. 178.

hazretlerinin *el-Câmi‘u’s-sağîr*’inde bir hadîs-i şerîf görülmüş idi. Üzerinde zayıf işareti konulmuş olmasına mebni kitabımızda derç olunan başlıca ehâdis sırasına konulmadı. Lakin hadisin mücerret zayıf olması, sıhhat ihtimâlini reddetmeyeceğinden *saded-i bahse uygun olması dolayısıyla buracığa dercolundu.*”¹⁸⁴¹

Bursevî, Kemalpaşazâde’nin şerh ettiği “*el-fakru fahrî*” hadisini açıklarken şöyle demiştir: “*Bu söz inde ‘l-huffâz mevzûdur. Velakin erbâb-ı hâl lisânında hadîs-i sahih olmak üzere dâir olduğundan mâadâ tasniflerinde dahî resm-i hadîs üzere Fahr-i âlem (sav)’e mensubdur. Nitekim nâzım (Yazıcızâde) dahî âna zâhib oldu. Bu fakirin fehm ittiği budur ki, erbâb-ı kâl lafza, ashâb-ı hâl manaya nâzırdır. Kelâm-ı mezkûrun ise manası sahihtir.*”¹⁸⁴²

19. yüzyılda Kemalpaşazâde’yle aynı tavrı takınan Gümüşhânevî, *Râmûzu’l-ehâdis*’in mukaddimesinde bütün hadisleri zabt etmek zor olduğu için âlimlerin hadisin sıhhati konusunda ihtilaf ettiğini kimisinin sahih dediğine kimisinin mevzû dediğini belirtmiştir. Bunun için de mukaddimesinde (إِذَا حَدَّثْتُمْ عَلَيَّ بِحَدِيثٍ يُوَافِقُ الْحَقَّ فَخُذُوا بِهِ) (حَدَّثْتُ أَوْ لَمْ أُحَدِّثْ) “*Size benden **hakka muvâfik** bir hadis rivâyet edildiğinde ben söylemişsem de söylememişsem de onu tasdik ediniz.*” hadisinin tashîh ve taz’ifte bir ölçü olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiş görünmektedir.¹⁸⁴³

Osmanlı ulemasının hadis kaynakları arasında önemli bir yeri de tefsir kitapları almaktadır. Keşşâf ve Beyzâvî gibi tefsirler medrese programı içerisinde okutulduğundan bu eserler içerisinde bulunan hadisler daha sonra kaleme alınan risalelerde kendilerine yer bulabilmişlerdir. Diyâr-ı Rûm’un en müdakkik âlimlerinden biri olan Kâtip Çelebi’nin, tefsirinde zayıf hadisler kullanan Beyzâvî için, “*kalp gözü açılmış ve rabbinin ilhamlarına mazhar olmuş bir âlim için cerh ve ta’dîl kaidelerinden yüz çevrilebileceğini*” belirtmesi kayda değerdir.”¹⁸⁴⁴ Aynı Kâtip Çelebi,

¹⁸⁴¹ Mehmed Arif Bey, **Hadisleri anlamada toplumsal boyut**, yay. haz. İbrahim Hatiboğlu, Dârulhadîs, İstanbul, 2000, s. 98.

¹⁸⁴² Uysal, Muhittin, **Bursevî’nin hadisçiliği, Ferahu’r-ruh örneği**, s. 63, 67.

¹⁸⁴³ Gümüşhânevî, **Râmûzu’l-ehâdis**, I, 8.

¹⁸⁴⁴ Yavuz, Yusuf Şevkî, “Beyzâvî”, **DİA**, VI, 101; Kâtip Çelebi, **Keşfü’z-zunûn**, I, 188.

Kâdîzâdeliler-Sivâsîler tartışmasından sonra tartışmaları ele aldığı eserinde bu konu hakkında şöyle demektedir: “Zaman ve mekân muktezâsı ne ise edâ oluna, fezâil-i eyyâm ve şuhûr ve amel-i yevm ve ’l-leyle’de vârid olan ahbâr ve âsâr nakl ve avâma tercüme ve ta’lîm oluna. Mevzû hadisten gayrı ehâdîs-i daîfe naklinde beis yoktur. Hakkında ahbâr ve âsâr vârid olan nevâfil ve ibâdâta terğîb olunup âdete mebni olan namazlar ve ibâdetler zikr olunmaya, belki ol-babda kağıt? korlarsa dahî sükût oluna.”¹⁸⁴⁵

İsmail Hakkı Bursevî’nin *Kenz-i mahfî*, isimli “Küntü kenzen mahfiyyen” hadîsinin şerhettiği risâlenin girişinde hadis hakkında “keşfen sahîh, naklen gayr-i sâbit” demektedir. Suyûtî’nin “لا اصل له” dediğini aktardıktan sonra “inde ’l-mukâşifîn hadis sahîhidir, zira huffâz sened ile naklederler, mükâşifûn ise fem-i nebevîden sallallahu aleyhi ve sellem bizzat ahz edip söylerler, ve bir nesnenin senedi malumu olmamakdan fi-nefsi ’l-emr adem-i sübûtu lâzım gelmez. Belki keşf-i sahîh olacak esahh olur. Zira keşfde vehm ve hayal olmaz. Belki ayân-ı tâmm ve hakka ’l-yakîn olur ve ilhâmât ve vâridât mu’tekadlere göre hüccet olmak kâfidir. Gerekse zâhire göre burhân olmasın. Zîrâ onlar huffâş gibidir ki âfitâb-ı rûşeni göremez ve ayne ’l-yakîn nedir bilmez. Pes bizim muhabbetimiz o makûle ile değildir.”¹⁸⁴⁶ demiştir.

Diyâr-ı Rûm ulemasının zayıf ve mevzu hadisler konusunda yukarıda da ifade edilen bu mütesâhil tavırları hadislerin genellikle medrese tedrisinde okutulan tefsir, fıkıh ve ahlak kitaplarından seçilmiş olmasıyla irtibatlı olarak değerlendirilebilir. Zira diğer ilimlerde otorite olarak kabul edilen bir âlimin naklettiği hadisler, üzerinde herhangi bir şüphe duyulmadan aynen iktibas edilmiş ve yorumlanmıştır. Diyâr-ı Rûm âlimlerinin bu tavrı bir hadis ilmi açısından bir noksanlıktır. Ancak âlimlerin şerh ettikleri veya eserlerinde naklettikleri zayıf/mevzû hadisleri genellikle şer’î çizgide yorumladıkları da dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla İslam’ın genel anlayışına ters ve İslam dairesinin dışında olan rivâyetler tenkit edilerek yanlış anlayışların terk edilmesi

¹⁸⁴⁵ Kâtip Çelebi, *Mîzânü’l-hakk fî ihtiyâri’l-ehakk*, s, 149-150.

¹⁸⁴⁶ Bursevî, *Kenz-i mahfî*, Hacı Mustafa Efendi Matbaası, İstanbul, 1290, s, 1b-2a.

konusunda çalışmalar yapılmalıdır. Bunun yanında dönemin şartları gereği zayıf rivâyetleri hiçbir şüphe duymadan nakleden Osmanlı âlimleri bu konuda mazur görülmelidir.

SONUÇ

Siyasi olarak altı yüz yıldan fazla hüküm süren Osmanlı Devleti'nde herhangi bir ilim alanında yapılan faaliyetler bir çalışmaya sığamayacak kadar çok ve çetrefillidir. Hz. Peygamber'den günümüze kadar devam eden bir süreç olan hadis ilmi tarihinin Osmanlı dönemi, bu çalışmada tarih, eğitim, ulema etkileşimi, icâzetler ve eserler üzerinden tetkik edilmeye çalışılmıştır.

Kuruluş döneminde Osmanlı Devleti'nin kurulduğu diyâr-ı Rûm coğrafyasında ilk dönemlerde Memluk dönemi hadis âlimleri diyâr-ı Rûm'a gelerek ilmî faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ancak bu âlimlerin diyâr-ı Rûm'a gelmeden önce muhaddis kimlikleri etkili olsa da diyâr-ı Rûm'a geldikten sonra hadis tedris ve telif faaliyetleri yapmamalarında bölgenin ilmî düşüncesi etkili olmuştur. Kuruluş yıllarında Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunan bölge medreselerinde yetişen âlimlerin ise hadis telifi noktasında geri durdukları anlaşılmaktadır. Nadir de olsa yazılan eserlerde ise kelimeler ve tasavvufun etkileri hadis alanından daha fazla görülmektedir.

Mısır ve Hicaz'ın Osmanlı Devleti'ne katılmasıyla bölge âlimleri arasındaki irtibat daha da güçlenmiş ve devletin vakıflar ve medrese üzerindeki etkisiyle özellikle yüksek rütbeli âlimlerin bölge âlimleriyle irtibatı hadis alanına etki edecek bir hareketliliği beraberinde getirmiştir. Bazı âlimler İstanbul'a yerleşmişler hadis tedrisi ve tedrisinde bulunmuşlardır.

Kâdîzâdeliler-Sivâsîler tartışmasının hemen akabinde yönetime gelen Köprülü ailesi ilk olarak bu tartışmayı bitirmiş akabinde Fazıl Ahmed Paşa ve Fazıl Mustafa Paşa hem hadis ilmine önem vermiş hem de Hicaz-Şâm hadis uleması ile irtibat kurmuştur. Köprülülerin Hicâz-Şâm ulemasına yönelişinde İstanbul'da yaşanan tartışmaların etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Kurulan bu irtibat sayesinde İstanbul'da ilk temsilcisi Süleyman Fazıl Efendi olan muhaddis olarak tesmiye edebileceğimiz âlimler ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Süleyman Fâzıl Efendi Osmanlı dönemi diyâr-ı Rûm merkezli hadisçiliğin dönüm noktasıdır. Ayrıca bu dönemden sonra İstanbul'a gelen veya İstanbul'da hadis dersi okutan âlimlere rastlanılmaktadır.

Osmanlı dönemi ilimler tasnifi eserlerine bakıldığında da hadis ilmi fıkıh tasavvuf, kalam, felsefe ve mantık ilimlerine göre daha az ele alınmıştır. Diğer ilimlere ait birçok eser zikredilirken hadisle ilgili yüzyıllar boyunca değişmeyen dar bir literatür bulunmaktadır. Bununla birlikte hadis ilminin durumunu gösteren en önemli unsur ilimler tasnifi eserlerinde ve bunun uygulaması olan medrese eğitiminde diğer ilimlerde Osmanlı döneminde diyâr-ı Rûm âlimleri tarafından yazılan eserler okutulmakta iken hadis ilminde diyâr-ı Rûm âlimlerinin eserleri Osmanlı'nın ancak son dönemine doğru medrese eğitimine dâhil olabilmıştır. Bu durum diyâr-ı Rûm âlimlerinin entelektüel ilmî hayatlarında hadis ilminin etkisinin azlığını göstermektedir. Ayrıca bazı ilimler tasnifi eserlerinde siyer, tarih ve mev'ıza türü eserlerin hadisin alt başlığı olarak ele alınması hadis ilminin tebliğ ve irşâd konusunda kendisinden istifade edilen bir ilim konumunda değerlendirildiğini göstermektedir.

İlimler tertibi konusunda yazılan manzumelerde de hadis ilmi için aynı durum geçerlidir. Hem eserler dar bir çerçevede ele alınmış hem de ilmî canlılığı gösterecek yeni şerh/hâşiyeler yazılarak medrese eğitimine dâhil olunamamıştır. Hadis ilminin en son okutulacak dersler arasında zikredilmesi ise medrese eğitiminde âlet ilimlerini tamamladıktan sonra tefsir/hadis ilimlerine yönelmesi gerektiğini ifade etmesi açısından doğal bir durumdur. Ancak âlet ilimlerine ömrünün önemli bir zamanını harcayan âlimlerin tabiatları bu çerçevede geliştiği için âlet ilimleri konusunda canlı olan tedris/telif faaliyeti hadis alanına yansıtılamamıştır.

Osmanlı dönemi medrese eğitim sisteminin kendine özgü yapısı nedeniyle kısa süreli olan ve sürekli bir üst aşamanın var olduğu bu eğitim yapısında uzun yıllar aynı medresede talebe okutmuş ve alanında ihtisaslaşmış bir âlime rastlamak zor görünmektedir. Osmanlı dönemi âlim tipolojisinin hâkim niteliği birçok ilimde behresi olan Allâme vasfıdır. Dolayısıyla bu dönemde daha önceki dönemlerdeki gibi bir “muhaddis” aramak anakronik bir hatadır. Olsa olsa bu dönemde İstanbul merkezli düşünülürse “diyâr-ı Rûm muhaddisi” veya genel anlamda Suyûtî sonrası müteahhir dönem muhaddisi bulunabilir. Bu dönem muhaddisleri de, mantık ve fıkıh usûlünü

bilen ve bu dille konuşan/yazan, tasavvufla içiçe geçmiş felsefî/nazarî düşüncenin meselelerini konu edinen âlimlerdir.

Osmanlı döneminde ise devletin kendi iç dinâmikleri açısından ihtisaslaşmanın çok fazla görünür olmadığını söylemek mümkündür. Zira devlet eliyle gerçekleştirilen medrese eğitimi daha çok devlette istihdam esasına göre şekillenmiştir. Bu yüzden esas amaç aşılması gereken silsileleri geçip devlette kadro almak, müderris, kadı, vs. olmaktır. Medreselerde kısa dönem görev yapma ve görevden almaların sıklıkla görülmesi bir âlimin yıllarca bir ilim dalına yoğunlaşmasını engellemiş, fakat bu rekabeti beraberinde getirmiş ve eğitime nisbi bir kalite sağlamıştır. Osmanlı medrese eğitiminden geçen âlimlerin ansiklopedik geniş eserler vücuda getirmesinden ziyade küçük ve dar konularda yazılmış risâleler kaleme alması bu eğitim sisteminin sonucu olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı'nın kuruluş yıllarında Kâhire'deki ulemayla kurulan irtibâtın neticesi olan ilmî birikim ilk dönemlerde Edirne Dârulhadîsi, daha sonra Sahn-ı Semân ve Süleymâniye Medreseleri ve müstakil olarak kurulan dârulhadîslere yansıtılamamıştır. Bu dönemde İstanbul'a gelen hadis icâzetli âlimlerin kurumsal anlamda hadis tedrisi yaptığı bilinmemektedir.

Kurumsal olarak yüksek bir hadis tahsilinin yapılamadığını tespit ettiğimiz Osmanlı Devleti'nde hadis tedarik-tederrüsü daha çok kişisel ilgi ve irtibat sonucunda ilerlemiştir. Darulhadîslerin sayısına bakılarak Osmanlı döneminde yüksek hadis tedrisatının yapıldığının söylenemeyeceği gibi dârulhadîslerde hadis eğitiminin yüksek seviyede tedarik edilememesi sebebiyle Osmanlı döneminde hadis ilminin tedrisinin olmadığını da söylemek doğru olmasa gerektir. Kurumsal olarak diğer ilimlere nazaran arka planda kalmış hadis ilmi ilk dönemlerde Mısır/Kâhire sonraki dönemlerde ise Şam/Hicaz bölgesindeki ulemâ ile irtibat kuran âlimlerin icâzetleri sayesinde aktarılmaya çalışılmıştır. Osmanlı âlimlerinin İslam coğrafyasını dolaşarak hadis icâzeti almaları, diyâr-ı Rûm'a önemli hadis âlimlerinin gelmesi ve âlimlerin ilmî donanımları dikkate alınınca hadis ilmi ile alakalı durumun bir noksanlık değil bir tercih olduğu kanısına varılmıştır. Bu Osmanlı ilmî düşüncesindeki bürokratik

düşüncenin de bir sonucudur. Zira kurulan onca dâruhadîse rağmen hadis ilminde ileri konumda olan bir âlimin atandığı bir dâruhadîs neredeyse bulunmamaktadır. Atananlar olmuşsa da bunlar da daha çok kıraat vb. diğer alanlarda tedris yapmak üzere tayin edilmişlerdir.

Osmanlı dönemi hadisçi kimliği ise önceki asırlara göre farklılık arz etmektedir. Herşeyden önce Osmanlı döneminde hâkim düşünce tasavvufur ve sûfî düşüncenin bu etkisi hem âlimlerin kimliklerine hem de eserlerine yansımıştır. Aynı zamanda lügat ilimlerine ağırlık verilen medrese eğitiminin etkisiyle telif edilen hadis eserlerinde de bu eğitimin etkisini görmek mümkündür. Bu eserler bazen sadece lügat açısından bir kelimenin veya bir cümlenin nasıl anlaşılması gerektiğine odaklanmış veya sufi düşünce üzerinden bir okuma gerçekleştirilmiştir. Osmanlı müelliflerinin tek hadis şerhlerindeki maksadı genellikle dil, mantık ve tasavvufî konuları izah sadedinde olmuştur.

Osmanlı'da fehm ve istinbât anlamında dirâyetü'l-hadîs ilmi açısından önemli telifler bulunmaktadır. Bu bağlamda hadis yorumları yapılmış ve hadisin metni üzerinde zamanına göre güncel yorumlar yapılmıştır. Hadisin sübutu tartışmalarının neredeyse yok olması ise bu konuda ulemâ arasında herhangi bir tartışmanın olmadığını göstermektedir. Günümüzde hadis etrafında yapılan tartışmaların birçoğunun modern düşüncenin ortaya attığı sorular etrafında olması ve bu sorulara cevap sadedinde çalışmaların yapılıyor olması gündemin içeriden belirlendiği hadis tarihinden uzaklaştığını da göstermektedir. Osmanlı döneminde hadis usûlü konularında çok fazla çalışmanın yapılmamış olması eksiklik olarak kabul edilebilirse de buna zamanın ihtiyacına göre bakıldığında normal olarak karşılamak gerekmektedir. Zira ıstılah sözlüğü gibi kısım metinlerle ihtiyaç giderilmiş, usul konusundaki meseleler de fıkıh usûlünün sünnet bahiserinde tartışılmıştır. Bugün akademik çalışmalarda erken döneme ağırlık verilmesi güncel tartışmalar muvacehesindedir. Oysa modernitenin ve fikirlerinin etkili olmadığı Osmanlı'da bu soruların cevabının aranmaması bir eksiklik olmasa gerektir. Osmanlı döneminde zayıf bağlantılarla da olsa hadis tarihinin içerisinde kalınmaya çalışılmıştır. Ancak

günümüzde yapılan çalışmaların gerek tadrîs ve icâzet olarak gerekse mesâil olarak hadis tarihinin sonlandırıldığı ve bu tarihin dışına çıkılarak dışarıdan bir bakışla çalışmaların yapıldığı bir döneme tekâbül ettiği söylemi yanlış olmasa gerektir.

Müderreslerin kadıların bürokratik görevlerinin yoğunluğundan dolayı eser telifinde geri kaldıkları ve fazla eser telif edemedikleri bizzat Osmanlı dönemi âlimlerinin dilinden ifade edilmiştir. Kâdîlık vazifesi gibi resmî görevlerden dolayı telif konusunda yaşanan noksanlık sadece telife vakit kalmaması ile ilgili değil âlimlerin kâdîlık gibi vazifelerini öncelermelerinin bir sonucudur. Zira bilinmektedir ki İstanbul'da bulunan kâdîlar atandıkları kazalara gitmeyip yerine o bölgedeki medreselerden mezun olan kişileri nâib olarak atamışlardır. Dolayısıyla kendileri de İstanbul'da kalmışlardır. Dolayısıyla eser telifindeki noksanlığın sadece vazife yoğunluğundan kaynaklandığı söylenemez. İmam Birgivî ve Kâtip Çelebi'nin eleştirilerinde olduğu gibi âlimlerin ilmi terkedip kâdîlık vazifesinin peşine düşmeleri telif konusunda bir eksikliğe sebebiyet vermiştir.

Osmanlı devletinin en büyük özelliğinden bir tanesi de Hanefî geleneğe sıkı sıkıya bağlı olmasıdır. Bu o kadar etkindir ki takip edilen âlimler, eserler ve görüşler bu çerçevede değerlendirilmiştir. Bir eserin veya müellifinin Hanefî olması onun eserinin Osmanlı düşüncesinde yer edinebilmesini sağlamıştır. Bu Hanefî düşüncesinin baskın olması hadis ilminin Osmanlı dönemindeki konumunu da etkilemiş görünmektedir.

İstanbul'un merkezinde yer aldığı diyâr-ı Rûm ilim geleneğinde aklî ilimlerin naklî ilimlere göre ön planda olması da hadis ilminin durumuna etki etmiştir.

Osmanlı âlimlerinden Kazasker ve Şeyhülislam olanların bu göreve gelmeden önce Şam, Haleb, Mekke ve Mısır gibi bölgelerde kadılık yapmış olmaları, Müderres olanların ise özellikle Süleymâniye Darulhadis müderresliğinden sonra aynı bölgelere kadı olarak tayin edilmiş olmaları dönemin âlimlerinin birbiriyle sıkı bir irtibat içinde olmalarını sağlamıştır. Bu irtibat sayesinde farklı bölgelerde yaşayan ulemanın birbirlerinden ilim almaları mümkün olabilmiştir. Ancak bu alışveriş müselsel

rivâyetler ve derleme hadis eserleri çerçevesinde gelişmiştir. İcâzetlerin ve sebetlerin İstanbul'a taşınması ulemanın zihninde hayatiyetini sürdüren bir hadis ilmi düşüncesini göstermesi açısından önemlidir. Hissedilen en önemli eksiklik ise hadis icâzeti alan ulemanın bu icâzetlerini tadrise yansıtıp kendileri de hadis icâzeti veren bir konuma yükselememeleridir.

Osmanlı döneminin altı yüz yıllık süren hâkimiyetinde diyâr-ı Rûm'da Şam-Hicâz uleması ile irtibata geçmeden hadis tedrisi yapan veya hadis icâzet silsilesine eklenecek ulema bulunmamaktadır. Yusufendizâde gibi bir-iki istisnanın haricinde kendileri bizzat Şam-Hicaz uleması ile irtibata geçmeden muhaddis kimliği öne çıkan bir âlim görülememektedir.

Osmanlı hadis geleneğinin tenkit edilmesi gereken en önemli noktası İstanbul'un hadis ilminin merkezi haline getirilememesidir. Fıkıh, tefsir, kelam, felsefe, tasavvuf, kıraat, mantık ve dil ilimlerinde dönemin en önemli âlimleri İstanbul'da yetişmiş ve eser telif etmişlerdir. Ancak İstanbul'da hadis faaliyetleri Arap coğrafyasından getirilen âlimlerle yürütülmüş ve gerek İstanbul'da bu âlimlerden ders alan gerekse o bölgelere gidip icâzet alan âlimler hadis ilmini kendileri tevârüs etseler bile bir gelenek olarak kendilerinden sonrakilere intikâl ettirememişlerdir. Kendilerinden sonra gelen âlimler hadis öğrenmek için yine farklı bölgelere seyahat etmek zorunda kalmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde kurumsal anlamda hadis ilminde derinlemesine tedrisat yapılan herhangi bir faaliyet görülmemektedir. Hadis ilmi 18. yüzyıldan itibaren kişisel irtibat ve çabalarla icâzetli bir şekilde tedris edilmeye başlanmıştır. Bu durum diyâr-ı Rûm'da hadis ilmine nispeten canlılık getirmiştir. Ancak bu dersler de Ayasofya Camii, Nuruosmaniye Camii ve Ayasofya Kütüphanesi gibi mekânlarda medrese müfredâtından ayrı olarak tedris edilmeye başlanmıştır. Hadis icâzetlerinin yaygınlaştığı ve İstanbul'da bu hadis icâzetlerinin tasavvuf icâzeti gibi algılanıp yaygınlaşmasıyla hadis, tasavvuf erbabının bir faaliyeti olarak ilerlemiştir.

Cumhuriyet döneminde özellik İlahiyat Fakülteleri ve burada verilen dersler bağlamında Osmanlı dönemindeki birikimden yeterince faydalanılmamıştır. Özellikle Osmanlı'nın son dönemlerine hadis alanında artan matbu eserlerden yeterince istifade edilememiştir.

Osmanlı medreselerinde okutulan hadis eserleri derleme hadis kitaplarıdır. Belli bir amaca matuf yazılan bu kitaplar bir fihrist niteliği de taşımalarından dolayı âlimlerin eser telifinde de ilk planda olmuşlardır. Dolayısıyla Osmanlı döneminde telif edilen bir eserin kaynak değerlendirilmesi yapılırken buna dikkat edilmelidir. Bazı âlimlerin eserlerinde kaynak olarak zikredilen Kütüb-i sitte, müsnedler, musannefler ve mu'cemleri o eserin kaynakları arasında zikretmek yerine daha sonraki asırlarda yazılmış derleme kitaplardan alındığının belirtilmesi daha isabetli olacaktır.

Hadis yorumlama faaliyeti olarak hadis şerhleri/tek hadis şerhleri Osmanlı ulemâsının hadis alanında en özgün ürünlerini verdiği alandır. Felsefe, kelam ve tasavvuf ilimlerinin ağırlığını hissettirdiği bu eserler Osmanlı düşüncesinin ürünleri olması hasebiyle değerlendirilmelidir. Ancak bu eserlerin sadece hadis ilmi ölçüleri dikkate alınarak yapılan değerlendirmeleri, eserlerin hadisçilik açısından zayıf kaldığı yorumlarından öteye gitmemektedir. Oysa Osmanlı âlimlerinin hadis şerhleri sadece hadisçilik açısından değerlendirilemeyecek kadar farklı alanların ürünleri olarak da değerlendirilmelidir.

Aynı zamanda Osmanlı döneminde yapılan hadis tercümeleleri Osmanlı hadis telifatının titizlikle değerlendirilmesi gereken alanlarından biridir. Zira bu tercümelerde toplumun diline ve âdetlerine sirâyet etmiş düşüncenin izlerini takip etmek mümkündür. Bu tercümeler sadece hadisçilik açısından değil edebiyat ve şiirle içiçe bir değerlendirmeyi elzem kılmaktadır. Belli bir dönemden sonra hadis ilminin râvî ve isnâd incelemeleri kısmı ihmâl edilmiş metin kısmı fıkıh ilminin konusu olarak medreselerde fıkıh; genel eğitimde ise ilmihalin içine dercedilmiş Hz. Peygamberimizin hayatı mevlid ve delâil-şemâil literatürü içerisine katılmıştır. Manzum türü eserlerle hem hadisler hem de asr-ı saadet dönemi şiirlerle ifade edilmiştir. Ayrıca hatimle hadis okuma geleneği yaygınlaştırılarak manevi anlamda

insanlarda meydana getirdiği etki ile hadis ilmine büyük kesimler tarafından ilgi ve alaka oluşması sağlanmıştır.

Ahmed Cevdet Paşa'nın ifadesiyle “*diyarımızda garib kalmış hadis usûlü*” ise Osmanlı ulemasının en az ilgisini çeken alanlardan birisi olmuştur. Birgivi'ye atfedilen hadis usûlü risâlesinden sonra yüzyıllar boyunca herhangi bir hadis usûlü kaleme alınmamıştır. 18. yüzyılda âlimlerin ilgi alanına giren hadis usûlü, asıl ürünlerini 19. yüzyılda vermiştir. Bu eserlerden birkaçı haricinde çoğunun ders kitabı ve tercüme mâhiyetinde olmasından dolayı Osmanlı döneminde hadis usulüne dair derinlikli çalışmaların yapılamadığı söylenebilir.

Osmanlı dönemi ile ilgili hadis alanında ilk olarak özellikle ilk dönemlerde sayıları az da olsa yapılan şerhlerin yayınlanması önem arz etmektedir. Kutbüddîn İznîkî ve Musannifek gibi müelliflerin şerhleri hala yazma nüsha olarak durmaktadır. Bunun yanında özellikle 18. yüzyılda hem Arab coğrafyasında hem de Anadolu ve İstanbul'da yazılan hadis eserlerinin tenkitli neşirleri yapılmalıdır. Ayrıca Osmanlı döneminde Arap müellifler tarafından yazılan tabakât kitapları birçok çalışmaya konu edilmeli Osmanlı Devleti ve İstanbul'da bulunan ulemâ ile Arab coğrafyasındaki âlimler arasındaki irtibatın mahiyeti net bir şekilde ortaya konulmalıdır. Bunun için o dönemde yazılmış seyahat/rıhle eserleri de gözden geçirilmelidir.

Osmanlı döneminde yapılmış hadis tercümelerinin de birçoğu yazma olarak durmaktadır. Bu eserlerin tenkitli neşirleri, eserlerin Osmanlı dönemindeki dînî, kültürel birçok unsuru içermesinden dolayı kültür tarihimiz açısından son derece önemlidir. Ancak bu eserlerin şiir, edebiyat, farsça, tasavvuf gibi alanlara âşına kişiler tarafından yapılması bu eserlerin kavranılması açısından önem arz etmektedir.

Osmanlı döneminde özellikle Mısır'ın Osmanlı topraklarına ilhakından sonra İslam ulemasından İstanbul'a gelip yerleşen âlimler/ulemâ aileleri bulunmaktadır. Şa'rânî ailesi bunların en bariz örneğidir. Özellikle İstanbul'da yüksek rütbe elde etmiş âlimlerin ve ailelerin tanıtılması ve eserlerinin tam olarak ortaya çıkarılması diyâr-ı Rûm'da ilmî faaliyetlere yönelik yeni bakış açıları kazandıracaktır. Aynı zamanda

Osmanlı idaresindeki Hicaz ve Şam'da hadis tedrisatı yapan, Kûrânî ailesi, Hanbelî ailesi, Sindî ailesi, Kûzberî ailesi, Basrî ailesi, Aclûnî ailesi gibi ulema ailelerinin Osmanlı Devleti ile ve İstanbul'da bulunan ulema ile irtibatı hem hadis ilmi hem de diğer ilimlere ait önemli faaliyetleri günyüzüne çıkaracaktır. Bu açıdan bu ailelerin diyâr-ı Rûm'la irtibatı derinlemesine tetkikata ihtiyaç duymaktadır.

Tabakat kitaplarında bir müellife talikatı vardır/hâşiyesi vardır diyerek atfedilen ancak kütüphanelerde ve kataloglarında bulunamayan eserlerin birçoğunun aslında kendisine hâşiyeye/ta'lik yazılan eserlerin kenarlarında olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bunun kesin tespitinin zor olduğu aşikârdır. Kütüphane koleksiyonlarının içerisine dâhil olmuş dar koleksiyonların sahiplerinin tespiti, kütüphaneler kurulurken hangi kitapların oraya intikal ettiği gibi bilgiler daha net olarak ortaya konulacak olursa temel kaynakların kenarlarında bulunan hâşiyeye ve taliklerin müellifleri tespit edilip o eserler yayımlanabilir. Müellifi tespit edilemese bile hâşiyeli eserlerin kenarlarındaki hâşiyelerle birlikte yeniden yapılacak baskıları hem ilim dünyasına bir birikim katacak hem de Osmanlı döneminde yazılan bu hâşiyelerin alana katkısı daha net anlaşılacaktır.

KAYNAKÇA

- Abay, Muhammet : “Osmanlı Dönemi Müfessirleri,” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi SBE. Tefsir Anabilim Dalı, Bursa, 1992.
- Abdullah b. Salim el-Basri : **el-İmdad fi ma’rifeti uluvvi’l-ismad**, Reisülküttab, 116; Tırnovalı, 298; Mekteb-i Sanâî Matbaası, Dersaâdet, 1311; thk. el-Arabi ed-Daiz el-Feryati, Darü’t-Tevhid, Riyad, 2006/1427.
- : **Hatmu Süneni’l-İmam Ebî Davud**, tahkik ve talik, Muhammed Muhammedi b. Muhammed Hamid en-Nuristani, Edvaü’s-Selef, Riyad, 2004/1425.
- Abdullah b. Yahya el-Alâiyevî : **İcâzet** (li-İsmâil Zühdi Efendi), Atatürk Kitaplığı, KO242.
- Abdullah Eyyûbî : **İcâzetnâme**, Tercüman 646.
- : **Tercüme-i Nefahâtu’l-âbir**, H. Hüsnü Paşa, 203.
- Abdullah Muhammed el-Habeşî : **Câmi’u’s-şurûh ve’l-havâşî: mu’cemun şâmil li-esmâi’l-kütübi’l-meşrûha fi’t-türâsi’l-İslami ve beyâni şurûhihâ**, Darü’l-Minhac, Cidde, 2017/1439.
- Abdurrahîm el-Abbâsî : **Feyzü’l-Bârî**, Hamidiye, 298; Atıf Efendi, 529; Ragıp Paşa, 298, 299;
- : **Menhu rabbi’l-beriyye fi fethi Rodosi’l-ebiyye**, Topkapı Sarayı Ktp. III. Ahmed, 518.
- Abdülazîz b. Faysâl er-Râcihî : **Hedyü’s-sârî ilâ esânîdi eş-Şeyh İsmâil el-Ensârî**, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad, ty.
- Abdülazîz Efendi : **Mukarribü’t-tâlibîn**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1290.
- Abdülbâkî el-Hanbelî : **el-Ayn ve’l eser fi akâidi ehli’l-eser**, Laleli 3767; Dâru’l-me’mûn li’t-türâs, Beyrût, 1987.
- : **Rıyâzu ehli’l-cenne fi âsâri ehli’s-sünne**, Aşir Efendi, 37; Aşir Efendi, 48. Laleli, 454M; iht. Ebu’l-Feyz Muhammed el-Fâdânî, Dâru’l-Besair, Dimaşk, 1985.
- Abdülkerîm el-Celvetî : **Fazîletu’z-zikr**, Esad Efendi, 333.
- Abdülkerîm Veliyyüddin b. : **Müzîlü’l-iştibâh fi esmâi’s-sahâbe**, Esad Efendi, 1710; Hacı Mahmûd Efendi, 651; Reşîd Efendi, 680; Nûruosmâniye, 1211.
- Abdülmeccid es-Sivâsî : **Letâifü’l-ezhâr ve lezâizu’l-esmâr**, Mihrişah Sultan, 255.
- Abdülvehhâb Mustafa b. : **el-Kevkebu’s-sârî bi-ehâdisi seyyidinâ Ebî Eyyûb el-Ensârî**, Darulmesnevi, 161.
- Abdürrezzâk Hasan el-Baytar b. : **Hilyetü’l-beşer fi tarihi’l-karni’s-sâlisi aşar**, thk. Muhammed Behcet el-Baytâr, Dâru Sadır, Beyrut, 1993/1413.
- : **Netîcetü’l-fiker fi-men derrase tahte kubbeti’n-nesr**, Dâru’l-beşâiri’l-İslâmiyye, Beyrût, 1998.

- Aclûnî, İsmâil b. : **Hilyetu ehli'l-fazl ve'l-kemal bi-ittisâli'l-esânid bi-kümmeli'r-ricâl**, thk. Muhammed İbrahim el-Hüseyin, Darü'l-Feth, Amman, 2009/1430; Aşir Efendi, 37; Dârulmesnevi 63.
- : **el-Fevâidü'd-derârî fi tercemeti'l-İmâmi'l-Buhârî**, Atıf Efendi, 1865.
- : **İkdü'l-cevheri's-semîn**, Laleli, 449; Bağdatlı Vehbi, 262.
- : **Keşfu'l-Hafâ**, Atıf Efendi, 43; thk. Abdülhümejd Hindâvî, el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006.
- : **Sebetü'l-Aclûnî**, Hafid Efendi, 24M.
- Adanavîzâde : **er-Risâletü's-salâhiyye**, Hüdâî Efendi, 179.
- Âdil Nüveyhiz : **Mu'cemu a'lâmi'l-Cezâir min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâdir**, Müessesetu Nüveyhizi's-Sekafiyye, 1980/1400, Beyrut.
- Ahatlı, Erdiñç : "Hasâisu'n-nebî", **DİA**, XVI.
- Ahmadov, : "Ahmed Cevdet Paşa ve İcâzetnâme'si" , **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2016, sayı: 5.
- Rashadat
- Ahıskavî, : **Levâmiu'l-envâr**, Esad Efendi, 421, 422, 423, 424.
- Abdullah
- Ahmed b. Ali : **İcâzet**, Konya Bölge Yazma Eserler, BY2002.
- et-Tatarpazarcıkî
- Ahmed b. Hanbel : **Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel**, Matbaatü'l-Meymeniyye, Kahire, 1313/1895.
- Ahmed b. : **Risâletü'l-menni ve's-selvâ fi hadisi 'Lâ advâ**, Köprülü
- Muhammed Ahmed Paşa, 69.
- el-Cezâirî
- Ahmed Cevdet : **Târîh-i Cevdet**, Matbaa-i Osmaniye, Dersâadet, 1309.
- Paşa
- Ahmed Cevdet : **Tezâkir 40-Tetimme**, (yay. haz. Cavid Baysun) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.
- Paşa
- Ahmed er-Rufâî : **İcâzet**, Atatürk Kitaplığı, 959.
- Ahmed : **en-Nücûmu'd-derâri ilâ irşâdi's-sârî**, Beyazıt, 1033.
- Hamdullah
- Ahmed : **İnayetü'l-muhaddisin bi-tevsiki'l-merviyyat ve eseru zâlike**, Dâru'l-Me'mun li't-Türas, Dımaşk, 1987.
- Muhammed
- Nurseyf
- Ahmed Şâkir : **Delail İcâzeti**, İzmir, 462.
- Ahmed Vâsif : **Mehâsinu'l-âsâr ve hakâiku'l-ahbâr**, yay. Mücteba İlgürel, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1978.
- Efendi
- Akhisârî, : **Risale fi beyani'l-bid'ati's-seyyie ve gayri's-seyyie**, Darulmesnevi, 258.
- Ahmed-i Rûmî
- Ahmet Refik : **Onikinci asr-ı hicrîde İstanbul hayatı**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988.

- Akdağ, Eyyûp : “Rüştiye Okulları ve Kazancızâde Emîn Edîb’in Tuhfe-i Hulûsiyye fî Usûli’l-Ehâdîsi’n-Nebeviyye Adlı Hadis Usulü Ders Kitabı”, **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2016, cilt: X, sayı: 10.
- Akifzâde Abdurrahîm el-Amâsî, Akkirmânî, Mehmed Mustafa Akgündüz, Murat : **Kitâbü’l-mecmu’ ve’l-meşhûd**, Ali Emiri, 2527.
- : **Şerhu hadîs-i Erbaîn**, Ayasofya, 573.
- : **Osmanlı medreseleri**, Beyan yayınları, İstanbul, 2004.
- Akpınar, Cemil : “Dâvûd-i Karsî”, **DİA**, IX.
 ----- : “Hacı Paşa” **DİA**, XIV.
 ----- : “Hasan Çelebi, Fenârî”, **DİA**, XVI.
 ----- : “İbrahim Hanif Efendi”, **DİA**, XVI.
 ----- : “İcâzet”, **DİA**, XXI.
 ----- : “Kefevî Hüseyin Efendi”, **DİA**, XXV.
- Aksarâyî, Cemâleddin : **el-Es’ile ve’l-ecvibe**, Ayasofya, 70; 71; 72.
 ----- : **Risâle fî hadisi ‘İnnallahe Haleka Âdeme ala sûratihi’**, Carullah, 1084.
- Aksoy, Hasan : “Mevlid”, **DİA**, XXIX.
 ----- : **Mustafa Âlî’nin Manzûm Kırk Hadis Tercümeleri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tesisleri, İstanbul, 1991.
- Akşehirli Ömer Efendi : **İcâzet**, Kasidecizâde, 752; Kasidecizâde, 758; Ömer İşbilir, 150.
- Aktepe Münir : “Ahmed III” **DİA**, II.
- Akûn, Ömer Faruk : “Âlî Mustafa Efendi”, **DİA**, II.
- Alak, Musa : “Meşihat Müsteşarı Eğinli İbrahim Hakkı Efendi’nin Vaz’ İlmine Dair Risalesinin Tahkik ve Tahlili” **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2011, sayı: 25.
- al-Alaween, Raed : “Tireli Muhammed İbn Melek’in ‘Şerhu Mesâbîhu’s-Sünne’ adlı eserinin edisyon kritiği ve değerlendirilmesi (İman-nikâh bölümü)”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 2012.
- Algül, Hüseyin : “Ebû Eyyûb el-Ensârî”, **DİA**, X, 124.
- Aslan, Ali : “18. yüzyıl Osmanlı ilim hayatından bir kesit: Sıdkî Mustafa Efendi’nin günlüğü ve mülazemet yılları”, (Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2015.

- Ali b. Hasan b. Sadaka : **İdrâkü'l-hakîka fî tahrîci ehâdisi't-Tarîka**, Çorlulu Ali Paşa, 82; Kılıç Ali Paşa, 184; Süleymaniye Kütüphanesi Reşîd Efendi, 1237; Veliyyüddin Efendi, 1933, 1934.
- Ali el-Kâri : **el-Esrâru'l-merfûa fî ahbâri'l-mevzûa**, (thk. Muhammed es-Sabbâğ), Dâru'l-Emâne, Beyrût, ty.
- : **el-Masnu' fî marifeti ahbâri'l-mevzu'**, (thk. Abdülfettah Ebû Gudde), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1398.
- : **Mirkâtu'l-mefâtih**, Dâru'l-fikr, Beyrût, 1422/2002.
- : **Şerhu müsnedi Ebî Hanîfe**, thk. Halil Muhyiddin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1985.
- : **Şerhu Nuhbeti'l-fiker**, Uhuvvet Matbaası, İstanbul, 1327.
- : **Şerhu şerhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahâti ehli'l-eser**, thk. Heysem Nizar Temim, Muhammed Nizar Temim, Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut, ty; Ayasofya 443; Fatih, 662.
- Ali Emîri Efendi : **Tezkire-i Şuarâ-i Âmid**, . Matbaa-i Amedi, Dersâadet, 1910/1328.
- Ali Uşâkî Derûnî : **Kaside fi'l-kütübi'l-meşhure fi'l-ulum**, Köprülü Asım Bey, 720.
- Altıkulaç, Tayyar : "İbnü'l-Cezerî", **DİA**, XX.
- Altuntaş, Mustafa : "Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 2010.
- Celil : "Osmanlı Daru'l-Hadis Medreselerindeki Görev Dağılımı", **Anadolu'nun İslamlaşma Sürecinde Dâru'l-Hadisler 08-09 Eylül 2012**, 2013.
- : "Osmanlı Hadis Eğitiminde Meşâriku'l-Envâr", **Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: İstanbul'un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar**, 2015.
- : "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Fatma Sultan Camii'nin Gümüşhânevî Dergâhına Dönüşme Süreci", **Doğumunun 200. Yılı Hatırasına Uluslararası Gümüşhânevî Sempozyumu: "İlim ve İrşadla Geçen Bir Ömür" Bildiriler**, 1-2 Haziran 2013, İstanbul, 2014.
- : "Suyûtî'nin el-Câmi'u's-Sağîr'inin Osmanlı Hadis Eğitimindeki Yeri", **Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler)-XVII.Yüzyıl**, İstanbul, 2017.
- al-Zeidan, Abdullah : "Osmanlı mühaddisi Kemahlı Osman b. Yakub (ö. 1171/1757) ve El-Muhayyâ adlı Muvatta şerhi", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2010.
- Ankaravî Mehmed Şükrü : **Miftâhu'l-Buhârî**, Sahafiye-i Osmaniye, İstanbul, 1313.

- Anonim : **Anonim Tevârih-i Âli Osman**, haz., Nihat Azamat, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 192.
- Arapgirli, Hüseyin : **İcâzetnâme**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Avni YZ0335.
- Arslan, Ahmet : **Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi**, MÜİFV, İstanbul, 1999.
- Turan
- Ata, Tayyazâde : **Târîh-i Enderun (Osmanlı Saray Tarihi)**, Kitabevi, İstanbul, 2010.
- Atâî, Nev'îzâde : **eş-Şekaiku'n-nu'maniyye ve zeyilleri; Hadâikü'l-hakâik fi tekmileti's-Şekaik**, neşre hazırlayan Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989.
- Atay, Hüseyin : "1914'te Medrese Düzeni", **İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi** [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi], 1982
- : **Osmanlılarda yüksek din eğitimi: medrese programları, icazetnameler, ıslahat hareketleri**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1983.
- Atçıl, Abdurrahman : "Osmanlı Devleti'nin Ulemâsı"/Osmanlı Âlim-Bürokratlar Sınıfı (1453-1600), **Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: İstanbul'un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar**, 2015.
- Atûfi, Hayreddin : **el-Cevheratu'l-cinâniyye**, Topkapı III. Ahmed Kitaplığı, Hızır 607.
- : **Hâşiyetü şerhi hadîsi evvel**, Fatih, 994.
- : **Mir'âtu'r-ru'yâ**, Veliyyuddin, 3202.
- Avcı, Casim : "Uceymî", **DİA**, XLII.
- Avcı, İsmail : "Hazîni'nin Manzum Şerh-i Hadîs-i Erba'în Tercümesi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir Üniversitesi SBE, Balıkesir, 2007.
- Avcı, Seyit : **Sufilerin hadis anlayışı; Bursevi örneği**, Ensar Yayıncılık, Konya, 2004.
- Ayaz, Kadir : "Hadis İlimlerinin Tadrîsâtı Açısından Osmanlı Dârulhadisleri", **Osmanlı Araştırmaları=The Journal of Ottoman Studies**, 2016, sayı: 47.
- : "Köprülülerin Şam, Mısır ve Hicâz Ulemâsı ile Münasebetlerinin Osmanlı Hadis Çalışmalarına Yansımaları (İcâzet ve Kütüphane)", **Sahn-ı Semân'dan Dârulfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) XVII.Yüzyıl**, 2017.
- : "Molla Gürânî ve el-Kevserü'l-Cârî ilâ Riyâdı Ehâdisi'l-Buhârî", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, Konya, 2014.
- : "Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi", **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**

- Dergisi [Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi],** 2015, sayı: 40.
- Aydın, Arafat : “İcâzetnâme (Sebet): Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî'nin Kendi Kaleminden Ahmed Ziyâeddin-i Gümüşhânevî'ye İcâzetini Verdiği İlimler, Eserler ve Tarikatlar”, **Doğumunun 200. Yılı Hatırasına Uluslararası Gümüşhânevî Sempozyumu: “İlim ve İrşadla Geçen Bir Ömür” Bildiriler**, 1-2 Haziran 2013, İstanbul, 2014.
- Aydın, Arafat- : Yunûnî, “Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular: Bulak Baskısı, Yûnînî Yazmaları ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî Nüshası”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, 2016, sayı: 35.
- Albayrak, Ali
- Aydiner, Mesut : “Ragıp Paşa”, **DİA**, XXXIV.
- : **Subhî Tarihi**, Kitabevi, İstanbul, 2007.
- Aydînî, Musa b. : **Fevâidu'l- Kulûb**, Fatih, 970; Esad Efendi, 390; Affân
- Aydînî, İsmâil b. : **Esmâu ricâli'l-hadîs**, Kadızâde Mehmed, 556.
- Muhammed
- Aydınlı, Abdullah : “es-Seyyid Hamid el-Bandırmaevî ve Eseruhu Ukûdü'd-Dürer fî Hudûdi 'İlmi'l-Eser (es-Seyyid Hâmid el-Bandırmaevî (111-1172/1699-1758 veya 1759) ve Ukûdü'd-Dürer fî Hudûdi 'İlmi'l-Eser adlı eseri”, **Hadis Tetkikleri Dergisi**, 2003, cilt: I, sayı: 2.
- : “Osmanlı Hadis Âlimlerinden Bandırmalı Küçük Hâmid Efendinin (1111-1172/1699-1758 veya 1759) Hayatı ve Eserleri”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2003, sayı: 8.
- Aydoğdu, Rukiye : **19. yy. Osmanlı Toplumunda Tasavvuf-Hadis İlişkisi - Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevi Özelinde**, Ankara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, 2008, (Yüksek Lisans).
- Aykut, A. Sait : “İbn Battûta”, **DİA**, XIX.
- Ayyâşî, Ebû Sâlim : Ayyâşî, **er-Rihletü'l-Ayyâşîyye**, Dâru's-Süveydî li'n-neşr ve't-Tevzî, Abu Dabi, 2006.
- Abdullah b. Muhammed
- Aziz Mahmud : **Alemin yaratılışı ve Hazreti Muhammed'in zuhuru**, çev. Kerim Kara, Mustafa Özdemir, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997.
- Hüdayi
- Babakaleli : **İcâzetnâme**, Hacı Mahmut Efendi, 6361.
- Abdülaziz Efendi
- : **Mukarribu't-tâlibîn**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1290.
- Babanzâde, : **Sahîh-i Buhârî muhtasarı tercümesi ve şerhi**, Diyanet İşleri Reisliği, Ankara, 1936.
- Ahmed Naîm
- Bâbertî, : **Tuhfetü'l-ebrâr**, Fatih, 987; Veliyyüddin Efendi, 728; Ekmelüddîn
- Ayasofya, 713.

- Muhammed b. Mahmûd Bâbilî, Şemsüddîn : **Müntehabü'l-esânîd fî vasli'l-müsennefât ve'l-eczâi ve'l-mesânîd (Sebetü Şemsiddîn el-Bâbilî)**, tahrir İsa b. Muhammed es-Sealibi el-Mağribi; i'tena bih Muhammed b. Nâsır, Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrut, 2004/1425; Reisülküttap, 442; Hekimoğlu, 271; Akşehir Ktp, 84.
- : **Fezâil-i Âşûrâ**, Bağdatlı Vehbî, 2077.
- Bağcı, H. Musa : **Hadis Tarihi ve Metodolojisi**, Ankara Okulu, Ankara 2012.
- Bağdatlı İsmail Paşa : **İzâhü'l-meknun fî zeyl-i ala Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn**, tsh. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1971.
- : **Hediyetü'l-arifin esmaü'l-müellifin ve asaru'l-musannifin**, istinsah ve tsh. İbnülemin Mahmûd Kemal İnal, Avni Aktuç, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1955.
- Baltacı, Câhid : **"Hadâiku's-şakâik ve Hadâiku'l-hakâik"**te bulunmayan Ulemâ Hakkında Notlar", **İslâm Medeniyeti**, c. IV, sy. 2 (Kasım 1979).
- : "Arpalık", **DİA**, III.
- : "Fahreddin-i Acemî", **DİA**, XII.
- Banathı, Yusuf Ziya : "Dağıştânî, Ömer Ziyâeddin", **DİA**, VIII.
- Bandırmalı Hâmid Efendi : **Tanînü'l-mücelcelât**, Veliyyüddin Efendi, 822; Dâru'r-Risâle, Kâhire, 2013.
- Başaran, Selman-Sönmez, M. Ali : **Hadis Usûlü ve Tarihi**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1993.
- Başoğlu, Tuncay : **Fahreddin er-Râzî Mektebi**, İsam yayınları, Ankara, 2014.
- Bayraktar, Mehmet : "Dâvûd-i Kayserî", **DİA**, IX.
- Baysal, Jale : **Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1968.
- Behçetî İsmâil : **Silsiletü'l-âsafîyye fî Hâkâniyyeti'l-Devleti'l-Osmâniyye (Târih-i Sülâle-i Köprülüzâde)**, Hacı Ahmed Paşa, 212.
- Benli, Ali : "Trabzonî, Mehmed", **DİA**, XLI.
- : **Beyânu'l-hak dergisi**, aded 12; 13; 15; 65.
- Beydilli, Kemal : **Türk bilim ve matbaacılık tarihinde Mühendishane Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin : **Şu'abu'l-îmân**, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1423/2003.
- Beyhakî, Ebu'l-Hasen Zahîrüddîn Alî b. Zeyd : **Tarîhu Beyhak**, Dâru İkrâ, Dımaşk, 1425.
- Beyler, Muhammed : "Bâbertî'nin Tuhfetü'l-Ebrâr fî Şerhi Meşâriki'l-Envâr İsimli Eserindeki Hadis Şerh Metodu", **Ekmelüddîn**

Bâbertî'yi Keşif Yolunda I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu, 2014.

- Bilge, Mustafa : “Arif Hikmet Bey”, **DİA**, III.
----- : **İlk Osmanlı medreseleri**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1984.
- Bilgen, Osman : “Dâvûd-i Karsî (1169/1756)’nin “Şerh alâ Usûli’l-Hadîs” İsimli Eserinin Metodu ve Kaynakları Üzerine”, **Turkish Studies, Türkoloji Araştırmaları**, 2016, cilt: XI, sayı: 5.
- Bilgin, A. Azmi : “Nehcü’l-ferâdis”, **DİA**, XXXII.
Binatlı, Yusuf Ziya : “Dağıstânî Ömer Ziyâeddin”, **DİA**, VIII.
Birgivi, : **Usûlu hadis**, mütercim, Talha Alp, Yasin yayınevi, İstanbul, 1998.
Takıyyüddin
Mehmed
----- : **Vasiyyet**, Hamidiye, 783.
- Birgivi - : **Burhânu’l-Müttekîn tercüme-i Hadîs-i Erbaîn**, terc.
Akkirmânî : Mustafa Cem’i, Matbaa-i Âmire, İstanbul.
Birişik, : “İbn Akîle”, **DİA**, XIX.
Abdülhamit
- Birmâvî, İbrâhîm b. : **İcâzet**, Aşir Efendi, 413.
Muhammed
- Brockelmann, Carl : **Tarihu’l-edebi’l-Arabi**, nakalehu ile’l-Arabiyye Ya’kub Bekir, Abdülhalim en-Neccâr, el-Heyetü’l-Mısriyyeti’l-Âmme li’l-Kitâb, Kahire, 1993.
- Bosnevî, Abdullah : **Ahsenu’l-haber min kelâmi seyyidi’l-beşer**, Hacı Beşir b. Muhammed Ağa, 112.
- Bosnevî, Osman b. : **et-Tahkîku aksâmi’n-niyyât**, Hacı Mahmud Efendi, İbrahim 2125.
- Buhârî, Ebû : **Sahîhü’l-Buhari**, nşr. Mustafa Dib el-Buga, Dımaşk, Abdillâh 1990.
Muhammed b.
İsmâil
- Bulgurcu, : “Kemalpaşazâde’nin Hadis İlmindeki Yeri (Kırk Hadisler Kahraman Örneği)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 2004.
- Bursalı Mehmed : **Osmanlı Müellifleri**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1333.
Tahir
- Cafer b. Abdullah : **Tercüme-i Meşâriku’l-envâr**, Fatih, 716.
Canan, İbrahim : **Hadis Usûlü ve Tarihi**, Akçağ, İstanbul, 1998.
Cebertî, : **Târîhu acâibi’l-asar fi’t-teracim ve’l-ahbar**, Dâru’l-Cil, Abdurrahman b. Beyrût, ty.
Hasan
- Ceyhan, Adem : “Usûlî’nin Hadis ve Vecize Tercümelere”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 2001-2003, C. XXX.
- Ceyhan, Semih : “Salâhî Efendi”, **DİA**, XXXVI.
Cici, Recep : “İmamzade Esad Efendi”, **DİA**, XXII.

- : “Kûrânî”, **DİA**, XXVI.
- Cihan, Sadık : “Hayreddin Hıdır b. Mahmud b. Ömer el-Atufi “Kastamoni” ve Hadis Eserleri”, **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, 1979, sayı: 3.
- : “Muhammed B. Pir Ali Birgivi ve “Risâle fi Usuli’l-Hadis”in Tercümesi”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1987, sayı: 2.
- : “Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Kırk Hadis Dışında Muayyen Sayıda Derlenen Hadis Mecmuaları ve Bir Hadis Üzerine Yapılan Risaleler”, **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, 1977, sayı: 2.
- : “Nüzhet Ömer Efendi ve Hadis-i Erbaîn Tercümesi”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1991, sayı: 5, s. 35-66
- : “Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü’l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümelere”, **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, 1975, sayı: 1.
- : “Şeyhi ve Hadis-i Erbaîn Tercümesi”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1997, sayı: 9, s. 5-27.
- : “Taşköprizâde Ahmed Efendi’nin ‘Letâifu’n-Nebi’ İsimli Kırk Hadisi”, **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, 1980, sayı: 4, s. 41-75;
- Çakan, İsmail Lutfi : “Atufi”, **DİA**, IV.
- : “Hadis Çalışmaları Bibliyografyası”, **İslam Medeniyeti**, Dilek Matbaası, 1980.
- Çavuşoğlu,
Semiramis : “Kadızedeliler” **DİA**, XXIV.
- Çeker, Orhan : “Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî’nin Mecâmiu’l- Hakâik Adlı Eseri”, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1998, sayı: 8.
- Çelebi, İlyas : “Kemaļpaşazâde” **DİA**, XXV.
- Çelik, Murat : “Gelibolulu Mustafa Âlî ve Dönemin Eğitim Sistemine Yönelik Eleştirileri”, **Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2014, sayı: 4.
- Çetin, Nihad : “Latîfi”, **İA**, VII.
- Çiftçi, Mehdi : **Süleymaniye Dârulhadisi (XVI-XVII. asırlar)**, Kitabevi, İstanbul, 2013.
- Çubukçu, Asri : “ed-Dav’ü’l-Lâmi””, **DİA**, IX.
- : “ed-Dürerü’l-Kâmine”, **DİA**, X, 29.
- Dağıstânî, Ömer : **Es’ile ve ecvibe fi ilmi usûli’l-hadis mürettebeten**, Hüdâvendigâr Vilâyet Matbaası, Bursa, 1307.
- Ziyâeddin

- : **Sünenu akvali'n-nebeviyye mine'l-ehâdîsi'l-Buhariyye**, Mahmûd Bey Matbaası, İstanbul, 1890.
- : **Zübdetü'l-Buhârî Tercümesi**, İstikbal Matbaası, Trabzon, 1341.
- : Sünenü'd-Dârekutnî, (Thk. Şuayb Arnavut), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1424/2004.
- Darir Mustafa : **Yüz Hadis Yüz Hikâye**, (hazırlayan: Selahattin Yıldırım; Efendi Necdet Yılmaz), Darülhadis Yayınları, İstanbul, 2001.
- Davûd el-Karsî : **Şerhu usulî'l-hadis li'l-Birgivi**, Haşiye, Mustafa Şevket, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1326.
- : **Şerhu risâleti usûlî'l-hadis li'l-İmâm el-Birgivî**, Hacı Mahmud Efendi, 716; 730; Hasan Hüsnü Paşa 201; thk, Halil İbrahim Kutlay, Ervika, 2016, yy.
- Debbağzade : **Din dürüstlüktür -Reşhatü'nasîh mine'l-hadisi's-sahih-**, çev. Atullah Şahyar, Darulhadis İlim Kültür Araştırma ve Yardımlaşma Derneği, İstanbul, 2005.
- Mehmed Efendi
- Defterdâr Sarı : **Zübde-i Vekâiyât**, yay. haz. Abdülkadir Özcan, Ankara, Mehmed Paşa 1995.
- Demir, Ziya : **XII.-XVI. y. y. arası Osmanlı müfessirleri**, Ensar neşriyat, İstanbul, 2006.
- Demirci, Selim : "Molla Gürani ve el-Kevseru'l-Cari Adlı Buhari Şerhi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi İlahiyat Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, 2009.
- Demirel, Harun : "Dağistanî ve "Hadis-i Erbaîn fî Hukûkî Selâtîn" İsimli Reşit Risâlesi", **Dinî Araştırmalar**, 2005, cilt: VII, sayı: 21.
- : "Dağistanî'nin Usûl-i Hadise dair 'Es' ile ve Ecvibe fî İlmi Usûlî'l-Hadis Mürettebeten' isimli eserinin tercüme ve değerlendirmesi", **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2003, sayı: 5.
- : "Şihâbuddin es-Sivâsî'nin Hayatı, Eserleri ve Hadis Usûlüne Dair Riyâdu'l-Ezhâr fî Cilâi'l-Ebsâr İsimli Eseri", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2005, cilt: IX, sayı: 2 [Sivaslı Din Bilginleri Özel Sayısı].
- Demirer, Macit : **Hadis ilimleri açısından Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî ve Levâmi'u'l-ukûl adlı eseri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, 2007.
- Der'î Ahmed b. : **er-Rihletü'n-Nâsırıyye**, Dâru's-Süveydî li'n-neşr ve't-tevzî, Abu Dabi, 2011.
- Muhammed b. Nâsır
- Devvânî, : **Enmûzecu'l-ulûm**, Esad Efendi, 3592.
- Celâlüddîn
- Muhammed b. Es'ad

- : **Selasu resâil**, Mecmau'l-Buhusi'l-İslâmiyye, Meşhed, 1991.
- DİÂ : “Ahmed el-Menînî” **DİÂ**, II.
- Dilbaz, Mahmut : “Modern İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devrinde İstanbul-Mısır Etkileşimi: İbnü'l-Annâbî-Esad Efendi Örneği, **Muhafazakâr Düşünce**, 2016, cilt: XII, sayı: 47.
- : **Askeri modernleşmenin dini müdafaası: Es'ad Efendi'nin şerhli es-Sa'yül-Mahmud tercümesi -metin ve tahlil-**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2014.
- Doğan, İshak : **Osmanlı müfessirleri**, İz yayıncılık, İstanbul, 2011.
- Donuk, Suat : “İlmî Mahlaslı Bir Şaire Atfedilen Manzum Yüz Hadis Tercümesi”, **Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt, 1, Sayı, 2, Aralık, 2017.
- Dursunzade : **Tuhfetü'l-hesnâ fî şerhi alâ mieti hadis min Meşâriki'l-Envâr**, Beyazıt, 1226.
- Abdullah Feyzi Efendi : **Müstahrec**, (thk. Eymen b. Arif ed-Dımeşkî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1419/1998.
- Ebu Avâne, Ya'kub b. İshâk : **Sünenu Ebî Davud**, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut, ty.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as : **Düvelü'l-İslâmî's-şerîfeti'l-behiyye**, thk. Subhi Lebib, Ulrich Harman, eş-Şeriketü'l-Müttehede, Beyrut, 1997/1418.
- Ebû Hâmid el-Kudsî : **Hilyetu'l-evliyâ Dâru'l-Kütübi'l-Arabî**, Beyrût, ty.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî : **Raidü't-tecdidi'l-İslâmî Muhammed b. el-Annabi, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî**, Beyrut, 1990.
- Ebu'l-Kâsım Sa'dullah : **Meşyehatu Ebi'l-Mevâhib el-Hanbelî**, Aşir Efendi, 37; Dâru'l-fikr, Beyrût, 1990.
- Ebu'l-Mevâhib el-Hanbelî : **Huzur Dersleri**, yay. haz. İsmet Sungurbey, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1956.
- Ebu'l-Ûlâ el-Mardînî : **Türk edebiyatında manzum hilyeler**, Kitabevi, İstanbul, 2013.
- Erdoğan, Mehtap : Seydişehirî, **DİÂ**, XXXVII.
- Erdoğan, Ali Eren, Mehmed : “Muhaddislerin Hadis İlmindeki Dereceleri ve Meşhur Hadis Âlimlerine Dair İki Önemli Kaynak”, **Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]**, 2004, cilt: IV, sayı: 2.
- : “Çorum'daki İlmî Hayata Önemli Katkısı Olan Bir Osmanlı Âlimi: Yûsuf Bahrî (1245-1860)”, **Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu**, 2008, cilt: I.
- : “Kınalızâde Ali Efendi ile Bedreddin el-Gazzî Arasında İlmî Bir Tartışma”, **Uluslararası Kınalızâde Ailesi**

- Sempozyumu Bildiriler Kitabı 31 Mayıs 1-2 Haziran, 2014.**
- : “Osmanlı Muhaddislerinden Yûsuf Bahrî’nin (ö. 1245/1830) Çalışmaları”, **İSTEM: İslâm San‘at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi**, 2009, cilt: VII, sayı: 13, s. 166.
- : **Hadis ilminde rical bilgisi ve kaynakları**, İsam, İstanbul, 2012.
- Ergin, Osman Nuri : **Türk Maarif Tarihi**, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1940.
- Erkan, Mustafa : “Ferahnâme,” **DİA**, XII.
- : “Darîr”, **DİA**, VIII.
- Erunsal, İsmail E., : “İstanbul, İstanbul Kütüphaneleri”, **DİA**, XXIII.
- : **Osmanlılarda Kütüphane ve Kütüphanecilik**, Timaş, İstanbul, 2015.
- Erzincânî, : **Hadâiku’l-ezhâr**, Ayasofya, 715.
- Vecîhüddin : **Târîh-i silsile-i ulemâ**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 2142.
- Evliya Çelebi : **Seyahatnâme**, yay. haz., Seyit Ali Kahraman, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.
- Eyice, Semavi : “Ahmed III Kütüphanesi”, **DİA**, II.
- Fatih Ahmed : **Tercüme-i Nuhbetü’l-fiker**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1261/1845.
- Efendi : “İbnu’l-Annâbî ve es-Sa‘yu’l-Mahmûd fi nizâmi’l-cunûd adlı eseri”, **Dîvân: İlmî Araştırmalar**, 1996, cilt: I, sayı: 1.
- Fazlıoğlu, İhsan : “İznic’te Ne Oldu? Osmanlı İlmî Hayatının Teşekkülü ve Dâvûd Kayserî”, **Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 2017, cilt: IV, sayı: 1.
- Fazlıoğlu, Şükran : “Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları”, **Değerler Eğitimi Dergisi**, 2003, cilt: I, sayı: 1.
- : “Nebi Efendi-zade’nin “Kaşide fi el-Kutub el-Meşhure fi el-Ulûm’una Göre Bir Medrese Talebesinin Ders ve Kitap Haritası”, **Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları**, 2003, sayı: 3.
- : “Ta‘lîm ile İrşâd Arasında: Erzurum İbrahim Hakkı’nın Medrese Ders Müfredatı”, **Dîvân: İlmî Araştırmalar**, 2005/1, cilt: X, sayı: 18.
- : Osmanlı Medrese Müfredatına Dair Çalışmalar: Nereden Nereye?, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 2008, cilt: VI, sayı: 12 [Türk Eğitim Tarihi].
- Fazlullah b. İsâ : **Hâşiye alâ Şerhi Meşâriki’l-envâr**, Şehid Ali Paşa, 2744.
- Fevzi Efendi : **Taksîm-i hadîs-i şerîf**, Âlem Matbaası, Dersaadet, 1310.
- Feyzullah b. : **Ahsenu’t-tahdîs**, Dâru’t-Tıbbâti’l-Âmire, İstanbul, 1279.
- Abdullah el-Eyyûbî

- Fındıklılı İsmet : eş-Şekaiku'n-nu'mâniyye ve zeyilleri, Tekmiletü's-Şekaik fi hakki ehli'l-hakâik, neşre hazırlayan Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989.
- Gâzî, Abdullah b. Muhammed : Nazmü'd-dürer fi ihtisâri neşri'n-nûr ve'z-zehr fi terâcimi efâzili ehli Mekke mine'l-karni'l-âşir ile'l-karni'r-râbi' aşer, (dirase ve tahkik Abdülmelik b. Abdullah b. Dehiş) Mektebetü'l-Esedî, Mekke, 2014/1435.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed : İhyau ulumi'd-din, Dâru'l-marife, Beyrût, 1983.
- Gazzî, Ebu'l-Berekât Bedrüddîn Muhammed b. Radıyyiddîn : el-Metâli'u'l-bedriyye fi'l-menâzili'r-Rûmiyye, Dâru's-Süveydî, Beyrut, 2004.
- Gazzî, Ebu'l-Mekârim Necmüddîn Muhammed b. Muhammed : el-Kevakibü's-saire bi-a'yani'l-mieti'l-âşire, thk. Cebraîl Süleyman Cebbur, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, 1979.
- Gelibolulu Mustafa Âlî : Mevâ'ıdu'n-nefâis fî kavâidu'l-mecâlis (Tıpkıbasım), haz. Cavid Baysun, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1956.
- Gök, İlhan : Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 numaralı 909-933/1503-1527 tarihli İn'âmât Defteri, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2014.
- Gökbulut, Hasan : "Kâfiyeci", DİA, XXIV.
- Gökçe, Ferhat : "Türkiye'de Memlükler Dönemi Hadis Çalışmaları", TALİD, 11(21), 2013.
- Gökçek, Mehmet Fatih : Behcetî Seyyid İbrahim Efendi, Târîh-i Sülâle-i Köprülü, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.
- Görgün, Tahsin : "Osmanlı Düşüncesi Nasıl Anlaşılabilir? -Osmanlı Düşüncesi'nin Araştırılmasında Karşılaşılan Bazı Zorluklar Üzerine-", Türklük Araştırmaları Dergisi, 13-14. sayı, İstanbul, 2003.
- Gül, Ahmet : Osmanlı Medreselerinde eğitim-öğretim ve bunlar arasında Dâru'l-hâdislerin yeri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, 1989.
- Güler, Zekeriya : "Hadislerin Anlaşılmasında Rivâyet-Dirâyet Bütünlüğü", İLAM Araştırma Dergisi, 1996, cilt: I, sayı: 2.
- Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin : İcâzetnâme (li- Abdurrahman Şükrî el-Aydosî), MÜİFK, Nadir Eserler, 4778.
- : Râmuzu'l-ehâdis, Taşkışla-yı Hümâyûn Matbaası, Beyoğlu, 1275.
- Gündoğdu, : "Sivasi, Abdülmecid", DİA, XXXVI.

- Cengiz
Gündoğdu, Râşit : “Uşşâkîzâde İbrahim Efendi”, **DİA**, XLII.
Gündüz, İrfan : Ahmed Ziyâüddin”, **DİA**, XIV.
----- : **Gümüşhanevi Ahmed Ziyaüddin: hayatı, eserleri, tarikat anlayışı ve Halidiyye tarikatı**, Seha Neşriyat, İstanbul, 1984.
- Gündüz, Mustafa : **Osmanlı Eğitim Mirası: klasik ve modern dönem üzerine makaleler**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013.
- Güney, Ahmet : Gaza Devrinde Kur’ân’ı Yorumlamak: Fetih Öncesi Faruk Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Eserleri, **Dîvân: İlmî Araştırmalar**, 2005/1, cilt: X, sayı: 18.
- Güngör, Zülfikar : **Türk edebiyatında Türkçe manzum Hilye-i Nebeviler ve Nesimi Mehmed’in Gülistan-ı Şemâil’i**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), AÜSBE, Ankara, 2000.
- Gürler, Kadir : “Gümüşhanevî Dergâhından Osmanlı-Türk Modernleşmesine Bir Destek: Ömer Ziyaüddin Dağüstânî”, **I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, (03-05 Ekim 2013 Gümüşhane), 2014.
- Hâdimî, Ebû Saîd : Ebû Saîd el-Hâdimî, **İcâzet**, Reşid Efendi, 1017.
Mehmed b.
Mustafa
----- : **el-Evveliyât**, Yusuf Ağa Kütüphanesi, 8546.
----- : **Hakku’l-erbaîn**, Yusuf Ağa Kütüphanesi 8546.
----- : **Mecâmi‘u’l-hakâik ve’l-kavâid**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1273/1857.
----- : **Otuz hadis şerhi**, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY1027.
----- : **Risale fi’l-hadisi’d-da’îf lâ yesbutu bihi’l-ahkamü’s-Şer‘iyye**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1302.
- Hâdimî, : **Risâle fî usûli’l-hadîs**, Reşid Efendi, 1026.
Muhammed b.
Abdullah,
Hafâcî, Şihâbüddîn : **Reyhânetü’l-elibbâ ve zehretü’l-hayati’d-dünya**, thk. Ahmed b. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi, Kahire, 1967.
Muhammed : **Erbâîn**, Hafîd Efendi, 29.
Hafîd Muhammed : **Erbâîn**, Hafîd Efendi, 29.
Efendi
Hakîm Tirmizî, : **Nevâdiru’l-usûl**, Dâru’l-cîl, Beyrût, II, 36.
Ebû Abdillâh
Muhammed b. Alî
Hâkim, : **el-Müstedrek**, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût, Muhammed b. 1411/1990.
Abdillâh en-
Nisâbüri

- Hakkı Efendi : **Hamîdiye (Risâle fî usûli'l-hadîs)**, Hacı Mahmûd Efendi, 752.
- Hâlid el-Bağdâdî, Ziyâüddîn Hâlid b. Ahmed : **Feraidu'l-fevaid**, trc., Kemahlı Fazıl Hacı Feyzullah Efendi, Matbaatu'l-İlmiye, Kahire, 1313/1895.
- Halil b. Halil : **Evâil**, Aşir Efendi, 271.
- Hanîf İbrahim Efendi : **Hulâsatü'l-vefâ fî şerhi's-şifâ**, Bulak, 1257; İstanbul 1314-1317.
- Hansu, Hüseyin : **Secdede biten bir ömür Babanzade Ahmet Naim**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.
- Has, Şükrü Selim : "Halebî, İbrahim b. Muhammed", **DİA**, XV.
- Hasan Hüsameddin Efendi : **Şerhu's-Şemâil**, Bulak 1254; İstanbul 1248, 1287, 1313, 1316, 1322.
- : **Şerhu's-Şemâil**, Yahya Efendi Matbaası, İstanbul, 1287.
- Hatiboğlu, İbrahim : "Anadolu'da Hadis Tarihine İlişkin Çalışmalar Üzerine", **Anadolu'da Hadis Geleneği ve Daru'l-Hadisler**, 2011.
- : "Hadis Arkaplanı ve Kaynakları Açısından Vesiletü'n-Necat" **Süleyman Çelebi ve Mevlid, Yazılışı, Yayılışı ve Etkileri**, Edt., Mustafa Kara-Bilal Kemikli, Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınlan, Bursa 2007.
- : "Meşâriku'l-Envâri'n-Nebeviyye", **DİA**, XXIX.
- : "Süleyman Fâzıl Efendi", **DİA**, XXXVIII.
- : "Vesiletü'n-Necat'ın Kaynaklarının Anlaşılmasına Dair Birkaç Mülâhaza", **Yazılışının 600. Yılında Bir Kutlu Doğum Şaheseri Uluslararası Mevlid Sempozyumu**, 2010.
- Hısım Ali Çelebi : **İkdu'l-manzûm**, (eş-Şekâik'in sonunda), Beyrut, 1975.
- Hıyârî, İbrahim b. Abdurrahman : **Tuhfetu'l-udebâ ve selvetu'l-gurabâ**, thk. Recâ Mahmûd Samarrâî, 1969; Esad Efendi, 2534.
- Hîbetullah el-Ba'lı : **Mezîdü'n-ni'me fî hadîsi'r-rahme**, Esad Efendi, 344.
- Himmâtzâde, Muhammed b. Hasan : **et-Tenkît ve'l-ifâde fî tahrîci ehâdîsi hâtimeti Sifri's-saâde**, thk. Ahmed Bezre, Dâru'l-Me'mun li't-Türâs Dımaşk, 1987/1407.
- : **Kalâidü'd-dürer**, Konya Bölge Yazma Eserler Müdürlüğü, 81.
- : **Umdetü'l-isbât**, Atatürk Kitaplığı, 418.
- : **Şerhu hulâsati'n-Nuhbe**, Hacı Mahmud Efendi, 745.
- : **Tuhfetu'r-râvî fî tahrîci ehâdîsi'l-Beyzâvî**, Esad Efendi, 280; Ayasofya, 462.
- Hoca Sadeddin Efendi : **Tâcu't-tevârih**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1280.
- Hodgson, M.G.S. : **İslam'ın Serüveni**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- Hüseyin el-Kudsî, es-Sâdâtî, : **el-Kavlü'l-bedi' fî usûli ehâdîsi'n-nebiyyi's-şefî**, Esad Efendi, 3529.

- Hüseyin el-Mîmî : **Hulâsatu'l-esânid**, Aşir Efendi, 36.
- Hüseyin Remzi : **Tıbb-ı Nebevî**, Mekteb-i Sanâyi, İstanbul, 1309.
- Irmak, Mustafa : “Bir Belagat Kitabı Olarak Mutavvel ve Osmanlı Medreselerinde Okunuş Biçimi Üzerine Bir Risale”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2012, cilt: I, sayı: 42.
- Işıl, Fatih : “Edebiyatımızda hadîs-i şerîfler ve Âsâr-ı Kemâl’deki Bin Ehâdîs Şerhi (İnceleme-transkripsiyonlu metin)”, Çukurova Üniversitesi SBE, Adana, 2015.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer : **Sebetu İbn Abidin -Ukûdu'l-leâli fi'l-esânîdi'l-avâli-**, thk. Muhammed b. İbrahim el-Hüseyin, Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, Beyrut, 2010/1431.
- İbn Akîle, Muhammed b. Ahmed : **el-Fevâidü'l-celile**, Aşir Efendi, 68.
- : **el-Mevâhibü'l-cezile fi merviyâti Muhammed b. Ahmed el-Akîle**, Aşir Efendi, 65.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen : **Mu‘cemu’s-şuyûh**, (thk. Vefâ Takiyyüddin), Dâru'l-Beşair, Dımeşk, 1421/2000.
- İbn Cema, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr : **Zevâlü't-terah fi şerhi Manzûmeti İbn Ferah**, Fatih, 5404.
- İbn Hacer Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî : **el-Mecma‘u'l-müesses**, Aşir Efendi, 75; thk. Yusuf Abdurrahman Mar‘aşli, Dâru'l-Ma‘rife, Beyrut, 1992.
- : **İnbâu'l-gumr bi-ebnai'l-umr fi't-tarih**, thk. Hasan Habeşî, Lecnetu İhyai't-Türasi'l-İslami, Kahire, 1389/1969.
- : **Nuhbetü'l-fiker**, yay. Mehmed Hilmi, Mehmed Hulûsî Matbaası, İstanbul, 1305/1888.
- : **Nüzhetü'n-nazar**, Hacı Beşir Ağa, 81; 82; 83; Hacı Selim Ağa, 147M-1; Hacı Selim Ağa, 147M-2; Ayasofya, 442.
- İbn Haldûn, Ebü Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed : **Mukaddime**, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1988.
- İbn Hibbân, Ebü Hâtim Muhammed b. Hibbân : **Sahîhu İbn Hibbân**, (thk. Şuayb el-Arnâvut) Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1408/1988.
- İbn Huzeyme, Ebü Bekr Muhammed b. İshâk : **Sahîhu İbn Huzeyme** (thk. Mustafa el-A‘zamî), el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1980.

- İbn Mâce, Ebû : **Sünenu İbn Mâce**, nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki, Kahire, 1975.
- Abdillâh
Muhammed b.
Yezîd
İbn Melek : **Mebâriku'l-ezhâr**, Murad Molla, 520; Süleymaniye, 277; Şehid Ali Paşa 493.
- İbnü'l-Bârizî, : **Tecridu Camii'l-usûl fî ehâdîsi'r-Resûl**, Fazıl Ahmed Şerefüddîn Paşa, 257.
- Hibetullah b.
Abdirrahîm
İbnü'l-Cevzî, : el-**Mevzûat**, nşr, Muhammed Abdülmuhsin Sâhibu Mektebeti's-Selefiyye, Medine, 1386/1966.
- Ebü'l-Ferec b.
Abdurrahmân
Alî
İbnü'l-Cezerî, : **el-Hidâye fî ilmi'r-rivâye**, Lâleli, 70; Servili, 52.
- Ebu'l-Hayr b.
Muhammed
Muhammed
İbnü'l-Ekfânî, Ebû : **İrşâdu'l-kâsîd ilâ esne'l-mekâsîd**, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire.
- Abdillâh
Şemsüddîn b.
Muhammed
İbrâhîm
İbnü'l-İmâd, Ebu'l- : **Şezarâtü'z-zeheb**, (thk. Mahmûd Arnavûd), Dâru İbn Felâh Abdülhay b. Kesîr, Dımeşk, 1406/1986.
- Ahmed b.
Muhammed
İbnü's-Salâh, Ebû : **Marifetü envâ'i ulûmi'l-hadîs**, Nureddin Itr, Dâru'l-fikr, Suriye, 1986.
- Amr Takıyyüddîn b.
Osmân
Salâhiddîn
İbnü't-Tayyîb : **Şerhu hizbi'n-Nevevî**, Dâru'l-Mesnevî, 161; Yazma Bağışlar, 776.
- : **Uyûnu'l-mevâridi's-silsile min uyûni'l-esânidi'l-müselsele**, Bağdatlı Vehbi, 317.
- İbrahim el-Halebî : **Fusûlu'l-erbaîn**; Reşîd Efendi, 242.
- İbrâhîm Hanîf : **İcâzet**, Yusuf Ağa Kütüphanesi, 667.
- Efendi
İbrahim Sıdkı el- : **Risale fi usuli'l-hadis**, Hacı Mahmûd Efendi, 590.
- İşkodravî
 : **İcâzet**, Aşir Efendi, 414.
 : **İcâzet**, Darulmesnevi, 135.
 : **İcâzet**, Esad Efendi, 3543.
 : **İcâzet**, İzmirli İsmail Hakkı, 4214.
 : **İcâzet**, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY3120.

- : **İcâzet**, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY5848.
- : **İcâzet**, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY140.
- : **İcâzet**, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY1633.
- : **İcâzet**, Laleli, 3418.
- : **İcâzet**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, YZ0335.
- : **İlmiye Salnâmesi**, Matbaa-i Âmire, Dâru'l-hilâfeti'l-aliyye, [t.y.].
- İmamoğlu, Abdullah Taha – Gümüş, Fatih : “İskilipli Mehmed B. Ömer’in Nuhbetü'l-Fiker Haşiyesi ve Tercümesinin Neşri”, **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2016, cilt: X, sayı: 10.
- : “Anadolu’da Usul Çalışmaları: Ramazanzade Abdünnafi İffet Efendi’nin Nuhbetü'l-Fiker, Şerhi: “*El-Eserü'l-Muteber fi Tercemeti Nuhbeti'l-Fiker*””, **Anadolu’da Hadis Geleneği ve Daru’l-Hadisler**, Samsun 2011.
- : “Bir Asır Sonra Dâvûd-i Karsî’nin Hadis Usulü Şerhini Okutmak: Babakaleli Ahmed Abdülaziz Efendi ve Mukarribu’t-Talibin Adlı Tercümesi”, **Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu**, (edit. Bünyamin Çalık), Kars, 2017.
- : “Cumhuriyet Devri Osmanlı Hadis Araştırmaları” **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 2013, cilt: XI, sayı: 21.
- : “Taşköprüzâde’ye Göre Hadis İlmi ve Letâifü’n-Nebî Adlı Kırk Hadis Risâlesinin Tahlili”, **Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: İstanbul’un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar**, 2015.
- İmamzâde Esad Efendi : **Değeri ve Tesiri Açısından Fetih Hadisi ve Feth-i Kostantiniyye**, haz. Necdet Yılmaz, Dâru’lhadîs, İstanbul, 2002.
- : **Feth-i Kostantiniyye**, Muhib Matbaası, İstanbul, 1285.
- İnalcık, Halil : **Devlet-i Aliyye**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- İnce, İrfan : “12./18. Yüzyıl Medîne Şehrinde Hadis Merkezli Mezhep Eleştirisi: Ebu’l-Hasen es-Sindî El-Kebîr (ö. 1138), İlişkiler Ağı, İlmi Kişiliği, Mezhep Eleştirisi” “Modernleşme, Protestanlaşma ve Selefilik-Modern islami yorumlarda metnin/nassın araçsallaştırılması-” 23 Eylül 2017 (Yayınlanmamış tebliğ).
- İpşirli, Mehmet : “Ders Vekâleti”, **DİA**, IX.
- : “Lale Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler” **Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri: 1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu**, İstanbul, 3-5 Nisan 1987, İstanbul, 1987.
- : “Medrese”, **DİA**, XXVIII.

- İshak b. Hasan et Tokâdî : **Nazmu'l-ulûm**, (Şemseddin es-Sivâsî'nin *Menâkıb-ı İmâm-ı A'zam*'ı ile beraber) Hattat Tevfik Efendi Matbaası, İstanbul, 1291.
- İsmail Ankaravi : **Hadislerle tasavvuf ve Mevlevî erkânı**, (Şerh-i Ehâdis-i Erbain), yay. haz. Semih Ceyhan, Darulhadis, İstanbul, 2001.
- İsmail Hakkı Bursevî : **Kenz-i mahfî**, Hacı Mustafa Efendi Matbaası, İstanbul, 1290.
- : **Şerhu şu'abi'l-îmân**, Süleyman Efendi Matbaası, İstanbul, 1304; İman esaslarına tasavvufî bir bakış (Şerhu Şu'abi'l-îman), (yay. haz. Yakup Çiçek), İstanbul, Darulhadis, 2000.
- İsmâil Müfid : **Şerhu's-Şemâilî'n-nebeviyye**, Esad Efendi, 362.
- İsmâil Necâti Efendi : **İcâzetnâme-i nefis li-Râmûzu'l-ehâdis**, AÜK, Seyfettin Özege Koleksiyonu, SÖ5880.
- İstanbul Dârulfunûn Talebe Rehberi : **İstanbul Dârulfunûn Talebe Rehberi (1926-1927)**, Yeni Matbaa, İstanbul.
- : **İstanbul Dârulfunûn Talebe Rehberi (1927-1928)**, Yeni Matbaa, İstanbul.
- : **İstanbul Dârulfunûn Talebe Rehberi (1928-1929)**, Yeni Matbaa, İstanbul.
- İzgi, Cevat : İzgi, Cevat, **Osmanlı medreselerinde ilim**, İz yayıncılık, İstanbul, 1997.
- İzgör, Ahmet Zeki, Çelebi, İlyas İzmirli, İsmail Hakkı : "Beyâzî Ahmed Efendi", **DİA**, VI.
- : **Hadis Tarihi**, tenkitli neşir, İbrahim Hatiboğlu, Darulhadis, İstanbul, 2001.
- : **İcâzet**, İzmirli İsmâil Hakkı, 4211.
- İzmirli, İsmail Hakkı-Şeyh Safvet : **Ahlak ve tasavvuf kitaplarındaki hadislerin sıhhati: ahlak ve tasavvuf kitaplarındaki ehâdis hakkında Darü'l-Hikme ve Tetkik-i Müellefat arasındaki münakaşat-ı ilmiyye**, tenkitli neşir, İbrahim Hatiboğlu, İstanbul, Darulhadis, 2001.
- İzniki, Kutbuddin Muhammed b. Muhammed : **Tevfikâtu'l-mesâbih**, Ayasofya, 476.
- Kadrî Bigavî : **Tercüme-i Câmiu's-sağîr**, Hamidiye, 312-314; Şehid Ali Paşa, 457-462.
- Kafadar, Cemal Kâfiyeci : **Kendine Ait Bir Roma**, Metis, Mayıs, 2017.
- : **el-Muhtasar fî ilmi ehli'l-eser**, Risâletân fî mustalahi'l-hadis, thk. Ali Zevin, Riyad, Dârü'r-Rüşd, 1987.
- : **el-Muhtasar fî ilmi'l-eser**, Reisülküttap, 1187.
- : **Hulâsatu'l-akvâl**, Ayasofya, 525.

- Kahraman, Hüseyin : “Osmanlı Son Dönemi Müelliflerinden Mahmud Es‘ad’ın Usûl’i Hadis’i”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1999, cilt: VIII, sayı: 8.
- Kalaycı, Mehmet : “Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetin Osmanlı’daki İzdüşümleri”, **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, 2016, cilt: XX, sayı: 2.
- Kal‘î, Tâcuddin Muhammed b. Abdülmuhsin : **Muhtasarü’t-Tirmizî**, Hekimoğlu 273.
- Kallek, Cengiz : İbn Receb, **DİA**, XX.
----- : “el-Bedrü’t-tâli”, **DİA**, V.
- Kâmil, Ekrem : “Gazzî Mekkî Seyahatnâmesi” **Tarih Semineri Dergisi**, İstanbul, 1937, 1-2. sayı.
- Kâmilî, Muhammed b. Ali : **Sebetü Kâmilî**, Aşir Efendi, 37.
- Kandemir, M. Yaşar : “eş-Şifâ”, **DİA**, XXXIX.
----- : “Hadis”, **DİA**; XV.
----- : “Muhaddis”, **DİA**, XXX.
----- : “Mukaddimetü İbni’s-Salah”, **DİA**, XXXI.
----- : “el-Câmiu’s-Sahîh”, **DİA**, VII.
----- : “eş-Şemâilü’n-Nebeviyye”, **DİA**.
----- : “Fehrese”, **DİA**, XII.
----- : “Muvatta”, **DİA**, XXXI.
- : **Kanunname-i Osmani**, Esad Efendi, 2362.
- Kaplan, Hayri : “Şarani”, **DİA**, XXXVIII.
- Kara Halil el-Boyâbâdî : **Hâşiye alâ hâşiyeti’l-Kürdî alâ Şerhi Nuhbe fî usûli’l-hadîs**, Yazma bağışlar, 23.
- Karacabey, Salih : “Osmanlı Medreselerinin Son Dönemi’nde Hadis Öğretimi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1999, cilt: VIII, sayı: 8.
----- : “Şemseddin Sivasi ve Hadis İlmi”, **İlim ve Kültür Tarihinde Sivasiler Ulusal Sempozyum Tebliğleri**, 30 Nisan - 1 Mayıs 2010 Sivas, 2011.
----- : “Vesîletü’n-Necât’ın Hadis İlmi Açısından Analizi”, **Yazılışının 600. Yılında Bir Kutlu Doğum Şaheseri Uluslararası Mevlid Sempozyumu**, 2010.
----- : “XV. ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1992, cilt: IV, sayı: 4.
- Karahan, Abdülkadir : **Cami’nin Erbaîn’i ve Türkçe tercümeleri**, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1952.
----- : **İslam Türk edebiyatında kırk hadis, toplama, tercüme ve şerhleri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1954.

- Karaismailoğlu, Adnan : “Altıparmak Mehmed Efendi”, **DİA**, II, 542.
- Kasım Ertaş : “Gelibolu’lu Mustafa Âlî’nin Nasîhatu’s-selâtin İsimli Eserinin Tenkidli Metni”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2008, s, 98.
- Kâsımî, Cemâlüddin Kâtib Çelebi : **Kavâidü’t-tahdîs**, Dâru’n-Nefâis, Beyrut, 2010.
- : **Fezleke-i Tarih-i Osmani**, Ceride-i Havadis Matbaası, İstanbul, 1287.
- : **Düstûru’l-amel li-islâhi’l-halel**, haz. Ali Can, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1982.
- : **Mîzânu’l-hakk fî ihtiyâri’l-ehakk**, Ebuzziya Matbaası, İstanbul, 1306.
- Kehhâle, Ömer Rıza : **Mu’cemu’l-müellifin: terâcimu musannifi’l-kütübi’l-Arabiyye**, Mektebetü’l-Müsenna, Beyrut, 1957.
- Kemâhî, Osman b. Yâkub : **el-Müheyyâ**, Kılıç Ali Paşa, 260
- Kemal İsmail Sâdık Paşa : **Âsâr-ı Kemâl; Esmâ ve akaid şerhi; Bin onbir hadis şerhi; Şerh-i esma-i enbiyanın evliyanın kıssası**, yy. ty.
- Kemal Ümmî : **Kırk Armağan**, Esad Efendi, 1403.
- Kemalpaşazâde, Şemseddin Ahmed b. Süleyman : “Risale fî şerhi hadisi -Seuhbiruküm bi-evveli emrî”, **Resâilu İbn Kemâl**, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1316.
- : **Râhatu’l-ervâh fî ahvâli’t-tâûn**, İ. İsmail Hakkı, 3672.
- : **Risale fî Mustalahati’l-Muhaddisin**, Esad Efendi, 3652; Bağdatlı Vehbi, 2041; Darulmesnevi 30.
- : **Risâle fî müddeti hayâti’d-dünyâ**, Kılıç Ali Paşa, 1025.
- : **Şerhu Riyazi’s-salihin = el-Fevaidü’mütra’atü’l-hiyaz fî şerh-i kitabî’r-riyaz**, tahkik ve dirase Nureddin Talib vd. Darü’n-Nevadir, Beyrut; Vizaretü’l-Evkaf ve’s-Şuuni’l-İslamiyye, Dımaşk, 2014/1435.
- Kepenek, Muhammed Yakup : “Molla Lutfi’nin ‘Talîkât alâ Evâili Sahîhi’l-Buhârî’ Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne Üniversitesi SBE, Edirne, 2018.
- Kettânî, Abdülhay : **Fihrisü’l-fehâris ve’l-esbât ve mu’cemü’l-me’âcim ve’l-meşyahât ve’l-müselselât**, Dâru’l-garbi’l-İslâmî, Beyrut, 1982.
- Kevâkib-i seb’a risâlesi : **Kevâkib-i seb’a risâlesi**, neşr, Nasuhi Ünal Karaarslan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.
- Kevserî, M. Zâhid : **et-Tahrîrü’l-vecîz fî mâ yebtegîhi’l-müstecîz**, 1360/1952, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Mektebetü’l-matbaâti’l-İslâmiyye, Haleb.
- : **İrgâmu’l-merîd**, Bekir Efendi Matbaası, İstanbul, 1320.
- : **İcazetü’l-İmam Muhammed Zahid el-Kevseri li-Muhammed İbrahim b. Sa’dullah el-Hutenî el-Medeni**, Dâru’l-feth, Amman, 2002.

- : **Mukaddimâtu'l-İmâm el-Kevserî**, Dârü's-Süreyya, Dımaşk, 1997/1418.
- : "Gelenbevî İsmâil Efendi", trc. Musa Alak, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2005, sayı: 11.
- Kılıç Hulusi : "Fîrûzâbâdî", **DİA**, XIII.
- : "Lari, Muslihuddin", **DİA**, XXVII.
- Kılıç, Müzahir : **Hakanî Mehmed Bey, Hadis-i Erabin (İnceleme-tenkitli metin)**, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 1993.
- Koç, Aylin : "Sinan Paşa", **DİA**, XXXVII.
- Koçi Bey : **Koçi Bey risâlesi**, (Yay. Haz. Yılmaz Kurt), Ecdad Yayınları, Ankara, 1994.
- : **Koçi Bey risâlesi**, Matbaa-i Ebüzziya, Kostantiniye, 1303.
- Koçyiğit, Talat : **Hadis Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.
- Koçyiğit, Yakup : "Hâdimî'nin el-Berîka'da İzlediği Hadis Metodolojisi ve Hadis İlmindeki Yeri", (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Selçuk Üniversitesi SBE, 2010.
- Konevî, Sadrüddîn : **Kırk Hadis Şerhi**, thk ve trc. Abdullah Aydınli, İFAV, Muhammed b. İstanbul, 2015.
- İshâk
- Korkmazer, : "Kadıızâdeliler-Sivâsiler Çatışmasının Hadis Gülsüm Şerhlerindeki Tezahürleri (Bidâatü'l-Vâizîn ve Mecâlisü'l-Ebrâr)", **Sahn-ı Semân'dan Dârulfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII.Yüzyıl**, İstanbul, 2017.
- Köksal, A.Cüneyd : **Fıkıh usulünün mahiyeti ve gayesi**, İSAM, İstanbul, 2008.
- Kuloğlu Mustafa : **Şerh-i Dîvân-ı Mesâbîh**, Beyazıt, 1222.
- el-Kûrânî, Ebu'l- : **Cenâhu'n-necâh**, Fazıl Ahmed Paşa, 279.
- İrfân Burhânüddîn
- İbrâhîm b. Hasen
- : **el-Emem li-îkâzi'l-himem**, Matbaatu Dâireti'l-Maarifi'n-Nizamiye, Haydarabad, 1328; Amcazâde Hüseyin 447; H. Hüsnü Paşa 248; Carullah 2069; Hekimoğlu 271; Reisülküttap 1179; Reisülküttap 1180; Esad Efendi 3626; Akşehir Ktp, 84.
- : **İcâzet**, Esad Efendi, 3626.
- : **Kitâbü'l-ehâdîsi'l-müselsele**, Carullah, 2069.
- : **İthâfu'z-zekî bi-şerhi tuhfeti'l-mürsele ile'n-nebî**, Fazıl Ahmed Paşa, 820.
- Kurt, Ali Osman : "Süleyman Çelebi'nin Mevlid (Vesiletü'n-Necât)'inde Mitolojik Unsurlar", **EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler -**, 2006, cilt: X, sayı: 29.
- Kut, Günay : "Lâmî Çelebi", **DİA**, XXVII.
- Kut, Turgut : **Bulak**, **DİA**, VI.
- : **Dârüttıbaa**, **DİA**, IX.

- Kürkçüoğlu, Kemal Edip Kütükoğlu, Mübahat S. : **Süleymâniye Vakfiyesi**, Vakıflar Umum Müdürlüğü, Ankara, 1962.
- : “1869'da Faal İstanbul Medreseleri” **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, İstanbul, 1976/1977, 7-8. sayı.
- : “Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri”, **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, 1978, cilt: VII, sayı: 1-2.
- Küzberi Abdurrahman İbn Muhammed Küzberî, Latîfî : **Sebetü'l-Küzberi**, Dâru'l-Besâir, Dımaşk, 1983.
- Küzberî, Latîfî : **İcâzet**, Aşir Efendi, 37.
- Latîfî : **Sübhatü'l-Uşşâk**, (hazırlayan: Ahmet Sevgi), Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1993.
- Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhay Muhammed Lutfi Paşa : **el-Fevâidü'l-behiyye**, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, Kâhire, ty.
- b. : **el-Künûz fî letâifi'r-rumûz**, Ayasofya, 2877; Pertev Paşa, 90.
- : **Tevârîh-i Âlî Osman**, Kültür Bakanlığı, Haz. Kayhan Atik, Ankara, 2001.
- Lütfullah Muhammed Erzurumi, Macit, Yunus b. el- : **Mustalahu'l-Hadis**, Şehid Ali Paşa, 2812.
- : **Osmanlı İmparatorluğu gerileme döneminde hadis çalışmaları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, 1990.
- Mahmud Kerderli b. Ali : **Nehcu'l-feradis -Cennetlerin açık yolu-**, yay. Hamza Zülfikar, Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu, Ankara, ty.
- Mahmûd Efendi Esad : **Usûlü'l-hadîs**, Cemal Efendi Matbaası, İstanbul, 1316.
- Makdisi, George : **Ortaçağda yüksek eğitim**, Klasik, İstanbul, 2012.
- Maksudoğlu, Mehmed : “Cebertî”, **DİA**, VII.
- Manastırlı, İsmail Hakkı : **Mevâhibü'r-rahman fî menâkıbi'l-İmam Ebî Hanifeti'n-Nu'man**, Mahmud Bey Matbaası, Dersaâdet, 1310.
- Martı, Huriye : “Birgili Mehmed Efendi'nin hadisçiliği ve et-Tarîkatü'l-Muhammediyye (Tahkik ve tahlil)”, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 2015.
- : **Birgivi Mehmed Efendi**, TDV, Ankara, 2008.
- : **et-Tarîkatü'l-Muhammediyye**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2012.

- Mecdî Mehmed : **Hadâikü’ş-Şekâik (Tercüme-i Şekâik)**, Dâru’t-tibâati’l-
Efendi âmire, İstanbul, 1853/1269.
- Meçhul : **Mürettebü’l-Câmi’i’s-sağır**, Süleymâniye, 218.
- Meçhul : **Risâle fi ehâdîsi’l-me’hûza**, Hacı Mahmut Efendi, 694.
- Meçhul : **Risale fi ma’rifeti ebvabi’l-hadis**, Hüdayi, 1710.
- Meçhul : **Tercüme-i hadîs-i Mie**, Tercüman 175.
- Mehmed Arif Bey : **Binbir Hadis**, Ceride Matbaası, Kahire, 1325; İstanbul
Kitabevi, 1959.
- : **Hadisleri Anlamada Toplumsal Boyut**, yay. haz. İ.
Hatiboğlu, Dâruhâdis, İstanbul, 2000.
- Mehmed Atıf : **İcâzet**, Atatürk Kitaplığı, 984.
- Efendi
- Mehmed b. : **Manzum hadîsi-i erbain tercümesi**, Dersââdet, Mahmud
Mehmed Bey Matbaası, İstanbul, 1318.
- el-Bursevi
- Mehmed Çelebi : **Erbaûn**, Beyazıt, 1204.
- Balikesîrî
- Mehmed Emin : **Risale fi şerhi’l-hadis ‘İza kâtele ehadukum’**, Esad
Şîrvânî Efendi, 1143.
- Mehmed Süreyya : **Sicill-i Osmânî yâhud tezkire-i meşâhîr-i Osmâniye**,
Matbaa-i Amire, İstanbul, 1308.
- Mehmed Şükrü : **Miftâhu’s-sahîhayn**, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye,
Dersââdet, 1313.
- : **Usûlu’l-hadîs**, Matbaa-i Osmâniye, İstanbul, 1326.
- Mehmed Zihni : **el-Hakaik mimma fi’l-Cami’i’s-sagır ve’l-meşarık**,
Efendi Bâb-ı Âlî 25 Numaralı Matbaa, İstanbul, 1310.
- Menînî Ebu’n- : **el-Kavlü’s-sedîd fi ittisâli’l-esânîd**, Nuruosmâniye, 625;
Necâh Şihâbüddîn Aşîr Efendi, 34; Veliyyüddin Efendi, 814; Tekelioğlu, 34.
- Ahmed b. Ali
- : **İcâzetnâme** (li-Beşîr Ağa), Nuruosmaniye, 625.
- : **Şerhu esmâi ehli Bedr**, Hacı Mahmud Efendi, 3969; Tahir
Ağa Tekke.
- Mercimekçi : “Taşköprülüzâde’nin eş-Şakâiku’n-Nu’mâniye fi
(Bayram), Hülya ulemâi’d-Devleti’l-Osmâniyye adlı eserinde adı geçen
muhaddislerin incelenmesi”, (Yayınlanmamış Yüksek
Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri
Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, 2006.
- Merdümi : **Tuhfetü’l-islam**, haz. Ahmet Sevgi, Selçuk Üniversitesi
Yay., Konya, 1993.
- Michot, Yahya : “Akhisârî, Ahmed-i Rûmî”, **DİA**, Ek, I.
- Molla Arab, : **es-Sedâd fi fadli’l-cihâd**, Ayasofya 1985.
- Muhammed b.
- Ömer el-Antâkî
- : **Tehzîbü’ş-Semâil**, Laleli, 1547.
- Molla, Kemal : “Mehmed Şah Fenâri’nin Enmûzecu’l-Ulûm Adlı Eserine
Faruk Göre Fetih Öncesi Dönemde Osmanlılar’da İlim Anlayışı

- ve İlim Tasnifi”, **Dîvân: İlmî Araştırmalar**, 2005/1, cilt: X, sayı: 18.
- Muallim Cevdet : “Dâru’lmuallimîn’in yetmişinci sene-i devriyesi münasebetiyle verilen konferans” **Tedrisat mecmuası**, 10 Rebiulâhir 1334/15 Şubat 1916, No: 6/32.
- Muhammed Abdülbâkî Hanbelî b. el- : **Meşyehatü Ebi’l-Mevâhib el-Hanbelî**, (nşr. M. Mutî’ el-Hâfız), Dâru’l-fikr, Beyrut 1410/1990.
- Muhammed Abdülvehhâb b. : **el-Kevkebü’s-sârî bi-ehâdîsi Seyyidinâ Ebî Eyyûb el-Ensârî**, Dârulmesnevi, 161.
- Halebî Muhammed b. Ömer : **Tercüme-i menâkıbü’l-İmâmi’l-A’zam Ebî Hanîfe li’l-Kerderî**, Nuruosmaniye, 2615.
- : **Tercüme-i menâkıbü’l-İmâmi’l-A’zam Ebû Hanîfe li’l-Kerderî**, Nuruosmaniye, 2615.
- Muhammed Ebû Bahrî el-Alâî : **İcâzet** (li-Osman Yatağânî), Konya Bölge Yazma Eserler, BY7979.
- Muhammed Emin b. Hasan Ofî : **Tercüme-i hulâsa-i Şifa-i şerîf**, Bolulu İbrahim Efendi Matbaası, İstanbul, 1304; Hacı Mahmut Efendi, 1700.
- Muhammed Şah : **Şerhu sülâsiyyâti Buhârî**, Musalla Medrese, 74.
- Muhammed Şerîf et-Tokâdî : **Miftâhu’s-Sahîhâyn**, Şirket-i Sahâfiye-i Osmaniye, Dersaadet, 1313.
- Muhammed Ziyad b. Ömer et-Tükle : **Mecmû’un fihî icâzâtün mine’l-Allâmeti’l-Cezâir İbni’l-Annâbî el-Eserî**, Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, Beyrut, 2008.
- Muhibbi, Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh : **Hulâsatu’l-eser fî a’yani’l-karni’l-hâdi aşer**, Matbaatü’l-Vehbiyye, Kahire, 1284.
- : **Nefhatü’r-reyhâne**, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Dâru İhyai’l-Kütübi’l-Arabiyye, Kahire, 1967.
- Muhyiddin Seydi Çelebi : **Buhari’de yönetim esasları (Müstahrec mine’l-Buhari)**, çev. Mehmet Erdoğan, Darulhadis, İstanbul, 2000.
- Muîd İbrahim Ahmed b. : **Savâibü’l-efkâr**, Murad Molla, 380.
- Murâdî, Ebu’l-Fazl Muhammed Halil b. Ali b. Muhammed : **Silkü’l-dürer fî a’yâni’s-sânî aşer**, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1988.
- Musa Kazım Efendi : **Medreselerde Tedrîsâtın Islahı, Sırât-ı Müstakîm**, adet 54.
- Musâcalızâde : **Minhacü’n-necah ila Mi’raci’l-felah**, Ferâizcizâde matbaası, Bursa, 1307; Süleymâniye, Zühdü Bey, 41.
- Musannifek, Alâüddîn Alî b. Muhammed : **Şerhu’l-Mesâbih**, Fatih, 966.

- Mustafa b. : **ed-Dürü'l-masûn fi şerhi Manzûmeti'l-Beykûn**, H. Hüsni Paşa, 244.
- Mahmûd el-Verdî : Hüsni Paşa, 244.
- Mustafa b. Yusuf : **Seyfu'l-meslûl li-reddi'l-cehûl**, Topkapı Hazine Kitaplığı, 52; Lala İsmail, 687; Halet Efendi, 41.
- Mustafa b. Yusuf : **Usûlu'l-hadis**, Hüdai Efendi, 160.
- Mustafa Şevket Efendi : **Hâşiye ala Şerhi Davud el-Karsi** 1307; Sahâfiyye-i Osmâniyye Şirketi, 1314; Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1326.
- Uğur, Mücteba : "el-A'lâm", **DİA**, II, 335.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf : **el-Kevakibü'd-dürriyye fi teracimi's-sadeti's-sûfiyye**, thk. Abdülhamid Salih Hamdân, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, Kahire.
- : **Feyzü'l-kadîr**, thk. Hamdi ed-Demirdaş Muhammed, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Mekke, 1998/1418.
- Müslim b. el-Haccâc : **Sahîhu Müslim**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992/1413.
- Müstakimzâde Süleyman Sadeddin : **Mecelletü'n-nisâb fi'n-nesebi ve'l-künâ ve'l-elkab**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000; Halet Efendi, 628.
- : **Şerhu hadisi 'Men arafe nefseh'**, Hüsrev Paşa, 141.
- : **Tuhfe-i hattâtîn**, naşir İbnülemin Mahmud Kemal Türk Tarih Encümeni, Ankara, 1928.
- Mütercim Asım Efendi : **Okyanûsu'l-basît**, Matbaa-i Bahriye, İstanbul, 1305.
- : **Okyanûsu'l-basît**, yayına hazırlayanlar Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi, Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2013.
- Nablusî, Abdülganî b. İsmâîl : **el-Mecalisü's-şamiyye fi mevaizi ehli'l-biladi'r-Rumiyye**, thk. Hibetü'l-Malih, Daru Nuru's-Sabah, Dımaşk, 2011.
- : **İcâzet**, Şehid Ali Paşa, 484.
- : **Müraselatü'n-Nablusî vesâili't-tahkîk ve resâili't-tevfîk**, dirase ve tahkik: Bekri Alaeddin, Dâru Ninova, Dımeşk, 2010.
- : **el-Hadîkatü'n-nediyye şerhü't-tarikati'l-Muhammediyye ve's-sireti'l-Ahmediyye**, Matbaa-i Âmire, Kahire, 1279.
- Nahlî, Ahmed : **Buğyetü't-tâlibîn**, Esad Efendi, 1412; 3626; Esad Efendi, 3680; Hacı Mahmut Efendi,; 684; 4617; Hekimoğlu, 271; Reisülküttap, 442; Veliyyüddin Efendi, 475.
- Nâimâ Mustafa : **Naima tarihi: Ravzatü'l-Hüseyn fi hulâsati ahhâri'l-hafikeyn**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1280.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb : **Sünenü'n-Nesâî**, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992/1413.

- Nev'î Efendi : **Netâyicü'l-fünûn ve mehâsinü'l-mütûn, (İlimlerin Özü)**, yay. haz. Ömer Tolgay, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref : **el-Ezkâr**, thk. Abdülkâdir Arnavut, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1994.
- Nuh b. Mustafa el-Konevî : **Şerhu'l-Câmi'i's-sağîr**, Hamidiye 315; Hekimoğlu 192; Nuruosmaniye 947.
- Ocak, Ahmet Yaşar : "Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı", Hasan Celal Güzel v. dğr. (ed.), **Türkler**, 2002, XI.
- Okçuzâde Mehmed Şahi Bey : **en-Nazmü'l-mübîn fi'l-ayati'l-erbain ve Ahsenü'l-hadis fi ehadisi'l-erbain**, Dâru't-Tıbbâati'l-Âmire, İstanbul, 1311.
- : **el-Makamu'l-Mahmud**, Tercüme Hür Mahmud Yücer, Mehmet Ruzi, Darulhadis, İstanbul, 2006.
- Okiç, M. Tayyib : **Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler**, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1959.
- : "Çeşitli Dillerdeki Mevlidler ve Süleyman Çelebi Mevlidinin Tercemeleri", **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, 1975, sayı: 1.
- Okuyan, Mustafa : "Muhammed İbn Himmat ed-Dımeşki'nin Neticetü'n-Nazar fi İlmi'l-Eser adlı eserinin tahkiki", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 2005.
- Onay, İsa : "Mevlid ve naatlarda Peygamber tasavvuru", Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun, 2013.
- Osmanzâde, Ahmed Tâib Efendi : **Dîbâce-i Tercüme-i Meşârik**, Atıf Efendi, 421.
- Öksüz, Hadicetül Kübra : "Köstendilli Süleyman Şeyhî'nin Mektûbât-ı Erbaîn, Terkîbât-ı Erbaîn ve Te'vîlât-ı Erbaîn İsimli Eserleri (İnceleme Ve Metin)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2010.
- Akün, Ömer Fâruk : "Sehî Bey", **İA**, X.
- Ömer Fevzi : "İslâh-ı medâris", **Beyânu'l-hak dergisi**, aded 15, 18 Zilhicce 1326.
- Ömer Ziyâeddin : **Fihristü Muhtasari'l-Buhârî alâ hurûfi'l-Mu'cem**, Atatürk Kitaplığı, 1841.
- Öngören, Reşad : "Kutbuddin İzniki" **DİA**, XXVI.
- : "İshak Hocası", **DİA**, XXII.
- Öz, Necdet : "Tabhâne ile Takvimhâne'nin Birleşmesi ve Basılan Eserler (1824-1840)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul, 2012.
- Özafşar, Mehmet Emin : **Hadis ve Kültür yazıları**, Kitâbiyât, Ankara, 2015.
- : "'Hadisin Neliği' Sorunu ve Akademik Hadisçilik", **İslâmiyât**, 2000, cilt: III, sayı: 1.

- : Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis, **Türkler**, 2002, XI.
- Özcan, Abdülkadir : “Ali Çelebi Hısm” , **DİA**, II.
- : “Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa” **DİA**, XXVI.
- : “Süleyman II”, **DİA**, XXXVIII.
- Özcan, Tahsin : “Konevî, Alaeddin”, **DİA**, XXVI.
- : “Molla Arap”, **DİA**, XXX.
- : “Pirizâde İbrahim”, **DİA**, XXXIV.
- : “Ragıb Efendi”, **DİA**, XXXIV.
- : “Saçaklızâde Mehmed Efendi”, **DİA**, XXXV.
- : “Veliyyüddin Carullah”, **DİA**, XLIII.
- Özel, Ahmed : Ali el-Kârî, **DİA**, II.
- : “Haskefi” **DİA**, XVI.
- : “Mehmed Münîb Ayıntâbî”, **DİA**, IV.
- : “Mevlid”, **DİA**, XXIX.
- Özer, Salih : “Şeyhu’l-İslam Kemâl Paşazâde’nin Hadis İlmine İlişkin Faaliyetleri, Şerhçiliği ve Hadis Usûlü Risâlesinin Tercümesi”, **Dinî Araştırmalar**, 2006, cilt: IX, sayı: 26.
- Özkan, Halit : “Bir Muhaddis-Sûfinin Rüyalari: İbn Ebî Cemre ve el-Merâî’l-Hisan’ı”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2011/2, sayı: 41, s, 33-58.
- : “Suyûtî”, **DİA**, XXXVIII.
- : **Memlüklerin son asrında hadis: Kahire 1392-1517**, Klasik, İstanbul, 2012.
- Öztoprak, Nihat : “Klasik Türk Edebiyatında manzum yüz hadisler”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1993.
- Öztürk, Saîd : “Sultan I. Mahmûd’un Ayasofya Kütüphanesi ve Kütüphane Vakfı”, **1. Ulusal İslam Elyazmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, TÜRCÜK, İstanbul, 2009.
- Özyılmaz, Ömer : **Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2002.
- Pakalın, M. Zeki : **Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü**, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1983.
- Pîrizâde İbrahim : **Fethu’r-Rahmânî**, Yusuf Ağa Ktp., 173.
- Raif Efendi : **Muhtasar Şemâil-i Şerif Tercümesi**, İstanbul, Matbaa-i Osmanîye, 1304; 1311.
- Ramehürmüzi, İbn : **el-Muhaddisu’l-fasıl beyne’r-ravi ve’l-va’i**, thk. Hallâd el-Hasen b. Muhammed Accac Hatîb, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1971/1391.
- Abdirrahmân : **et-Tefsîru’l-Kebîr**, Dâru ihyâi turâsî’l-Arabî, Beyrût, 1420.
- Râzî, Fahrüddîn : **et-Tefsîru’l-Kebîr**, Dâru ihyâi turâsî’l-Arabî, Beyrût, 1420.
- Muhammed b. Ömer : **İcâzet (li-Mustafa Efendi)**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Öğüt Koleksiyonu, 575.
- Reyhânîzâde Mehmed Şükri

- Rudânî, Şemsüddîn : **Cem‘u’l-fevâid**, Âşir Efendi, 38; Reisülküttap, 128.
 Muhammed b.
 Muhammed

- : **Sılatü’l-halef bi-mevsuli’s-selef**, thk. Muhammed Hacci, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut, 1988; Aşir Efendi, 65; Halet Efendi, 89; Ayasofya, 3292; Şehid Ali Paşa 510.
- Saçaklızâde, : **Tertîbu’l-ulûm**, Thk, Muhammed İsmail es-Seyyid
 Mehmed Efendi : Ahmed, Dâru’l-beşâiri’l-İslâmiyye, Beyrut, 1988.

- : **Cuhdu’l-mukil**, thk., Salim Kadduri el-Hamed, Dâru Ammar, Amman, 2001/1422.
- Safi Mustafa : **Tercüme-i İstîâb**, Nuruosmaniye, 723.
 Efendi
- Sagânî, : **el-Mevzûât**, thk. Necm Abdurrahman Halef, Dâru’l-
 Radıyyüddîn Hasen : Me’mûn li’t-Türas, Dımaşk 1985.
 b. Muhammed
- Sarı, Necmi : “İsmail Hakkı Bursevî’nin Şerhu Nuhbeti’l-Fiker Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya, 2017.
 : **Sebetu Şeyhi’l-İslam el-Kâdî Zekerıyyâ b. Muhammed el-Ensari**, tahrîc: Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdırrahmân b. Muhammed Şehâvî, thk. Muhammed b. İbrahim el-Hüseyn, Daru’l-Beşair, Beyrut, 2010/1431.
- Seâlibî, İsâ b. : **Müsnedü’l-İmâm Ebî Hanîfe**, Köprülü Fazıl Ahmed
 Muhammed : Paşa, 420.
- Sefercioğlu, Nejat : “Nev‘î”, **DİA**, XXXIII.
 Sehâvî, Ebu’l-Hayr : **ed-Dav‘u’l-lâmi‘**, Dâru Mektebeti’l-hayât, Beyrût, ty.
 Şemsüddîn
- Muhammed b. :
 Abdırrahmân

- : **el-Mekâsıdu’l-hasene, fî beyâni kesîrin mine’l-ehâdîsi’l-müştehire ale’l-elsine**, Dâru’l-kütübi’l-arabî, Beyrût, 1405/1985.
- Serkis Orpilyan, : **Mahzenü’l-ulûm**, (A. Asaduryan) Şirket-i Mürettibiye
 Abdülzade : Matbaası, İstanbul, 1308.
 Muhammed Tahir
- Sevgi, Ahmet : “Latîfi”, **DİA**, XXVII.
 Seydi Çelebi : **Buhârî’de Yönetim Esasları**, yay. haz. Mehmet Erdoğan, Dâruhadis, İstanbul, 2000.
- Seyyid Hasan b. : **Esâmî’r-ruvât li-Sahîhi’l-Buhârî**, Matbaa-i Âmire,
 Hasan Sofizâde : İstanbul, 1282/1865.
 Seyyid Muhammed : “Mısır” Osmanlılar Dönemi, **DİA**, XXIX.
 es-Seyyid
- Sıddik Hasan Han : **Ebcedu’l-ulum**, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1978.
 Sincârî, Ebu’l-Fazl : **Medine-i Tayyibe’nin fazileti**, Kadızâde Mehmed, 550.
 Muhammed

- : **Tercüme-i Ehâdis-i Muhtelifi fî Fazîleti Mekke-i Mükerreme**, Fatih, 4513; Kadızâde Mehmed, 550.
- Sindî, Ebu'l-Hasen : **Bedru'l-münîr fî'l-keşf an mebâhisi Fethi'l-kadîr**, İÜ
Muhammed b. Nadir Eserler Kütüphanesi, 824.
Abdilhâdî
- Sindî, Ebu'l-Hasen : **Sebet**, Hasan Hüsnü Paşa, 409.
Muhammed b.
Sâdık
- Sindî Muhammed : **Ta'rîfâtü'n-Nakşibendiyye**, Konya Bölge Yazma
Hayât Eserler, BY5848.
- Sofizâde Hasan : **Mecma'u'l-âdâb**, 1292/1875.
Efendi
- Subhi es-Salih : **Hadis ilimleri ve hadis istilahları**, trc. M. Yaşar
Kandemir, İFAV, İstanbul, 1997.
- Sureyya Fârûkî : "16. yüzyıl sonlarında Osmanlı uleması", **Osmanlı eğitim mirası**, haz. Mustafa Gündüz, Doğubatı yay. Ankara, 2013.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl : **Buğyetü'l-vuat fî tabakati'l-lugaviyyin ve'n-nühât**, thk.
Celâlüddîn Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1979.
Abdurrahmân b.
Ebî Bekr
- : **el-Hâvî li'l-fetâvâ**, Dâru'l-fikr, Beyrût, 2004.
- : **el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân**, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl
İbrahim, el-Heyetü'l-Mısriyye, Mısır, 1974.
- : **İtmâmü'd-dirâye li-kurrâ'i'n-Nukâye**, Dâru'l-Kütübi'l-
İlmiyye, Beyrût, 1985.
- : **Mâ ravâhu'l-vâûn fî ahbâri't-tâûn**, Nuruosmaniye,
4948.
- : **Tabakâtu'l-huffâz**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût,
1983.
- : **Tedrîbu'r-râvî**, haşiye Ahmed b. Ahmed el-Acemi; thk.,
Muhammed Avvame, Darü'l-Yüsr, Medine; Darü'l-
Minhac, Cidde, 2016/1437.
- Sübki, Tâceddîn : **Muîdü'n-ni'am**, Dâru'l-kütübi'l-Arabî, Mısır, 1948.
Süleyman b. : **Hâşiye alâ şerhi'l-hadîsi'l-erbaîn**, Esad Efendi, 3772.
Abdullah el-İzmîrî
- Süleyman b. : **Tercüme-i Mecâlisu'l-ebrâr**, Mehmed Asım Bey, 133.
Hayreddin
- Süleyman : **İcâzet (li-Muhammed Galib)**, MÜİFK, Öğüt
el-Girîdî Koleksiyonu, 1174.
- Süleyman Fâzıl : **Buğyetü'l-müslim ve ğunyetü'l-muğnim fî zabti'l-
Elfâzi'l-ğarîbeti'l-vâride fî Sahîhi Müslim**, Ayasofya,
Efendi 584.
- Süleyman Sırrı : **Îzâhu'l-Meşârik ser-tâcu'l-mefârik**, Bâyezid,
Efendi Veliyyüddin Efendi, 3907.

- Süveydî, Ebu'l- : **en-Nefhatü'l-miskiyye fi'r-rıhleti'l-mekkiyye**, thk.
Berekât Abdullah : Imâd Abdüsselam Rauf, el-Mecmeu's-sekâfi, Abu Dabi,
b. Hüseyin : 2003.
Şahin, Haşim : "Somuncu Baba", **DİA**, XXXVII.
Şahin, Hatice : "Hatiboğlu Ferah-name (Dil özellikleri, metin, sözlük) (3
cilt)", (Basılmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi
SBE, Malatya, 1993.
- Şeker, Mehmet : "Mevlid", **DİA**, XXIX.
Şenburç, : "Osmanlı müelliflerinden Yusuf Zahir Efendi ve Usul-i
Muhammed : Hadis'e dair eseri", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi),
Masum : Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2004.
Şensoy, Sedat : "Silkü'd-dürer", **DİA**, XXXVII.
Şerâbâtî, : **İnâletü't-tâlibîn**, Aşir Efendi, 35; Hafid Efendi, 23.
Abdülkerîm b.
Ahmed
- Şevkânî, Ebû : **Bedru't-tâli bi-mehâsini men ba'de karni's-sâbi'**,
Abdillâh : Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ty.
Muhammed b. Alî
- Şeyh Hamîd-i Veli : **Tuhfetü'l-ihvân -40 seçme hadis-i şerif meali izahı-**, trc,
M. Şeyhmus Alkoç, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1977.
- Şeyhî Mehmed : **eş-Şekaiku'n-nu'maniyye ve zeyilleri, Vekâyiü'l-**
Efendi : **fudalâ**, neşre hazırlayan Abdülkadir Özcan, Çağrı
Yayınları, İstanbul, 1989.
- Şeyhzâde, : **Şerhu Meşâriki'l-envâr**, Ayasofya, 714.
Muhyiddin
Muhammed b.
Mustafa
- Şimşek, Halil : "Murad Buhârî", **DİA**, XXXI.
İbrahim
- Şirin, Halil : "Süleyman Çelebi'nin Vesiletü'n-Necat (Mevlid-i Şerif)
adlı eserindeki hadis dayanakları ve değerlendirilmesi",
Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Isparta, 2016.
- Şirvânî, : **el-Fevâidü'l-hâkâniyye**, Amcazâde Hüseyin, 321;
Sadreddinzâde : Nuruosmaniye, 4132.
Taberânî, Ebu'l- : **el-Mu'cemu'l-evsât**, Dâru'l-Harameyn, Kâhire, ty.
Kâsım Süleymân b.
Ahmed
- Tânevî : **Kavâid fi ulûmi'l-hadîs**, thk. Abdülfettah Ebû Gudde,
Mektebü'l-Matbûati'l-İslamiyye, Halep 1392/1972.
- Tantâvî : **İcâzet**, Nadir Eserler Ktp., AY, 3453; Yusuf Ağa
Kütüphanesi, 667.
- Tanyıldız, Ahmet : "İsmâil Rusûhî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmûatu'l-
letâif ve matmûratu'l-maârif)", (Yayınlanmamış Doktora
Tezi), Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri, 2010.
- Tarsûsî, İmâdüddin : **Minhâcu's-sabâh tercemetü Minhâci'n-necâh**, Zühdü
Bey, 41; Ferâizcizâde matbaası, Bursa, 1307.

- Tarsûsî, Mehmed : **İcâzet**, Reşid Efendi, 1017.
- b. Ahmed
- Taşköprîzâde : **eş-Şekâikun-nu‘mâniye fî ulemâi‘d-Devleti‘l-Osmâniye**
Ahmed Efendi (neşir, Ahmed Subhi Furat), İstanbul 1985.
- : **el-İsti‘âb li-ma‘rifeti‘l-ashâb tercümesi**, Nuruosmaniye,
723.
- : **er-Risâletü‘l-ğarrâ fî halli hadîseyi‘l-ibtidâ**, Bağdatlı
Vehbi, 2196.
- : **Letâifu‘n-nebî**, Şehid Ali Paşa, 2767.
- : **Mevzûatü‘l-ulûm**, (trc. Kemaleddin Mehmed Efendi),
İkdam Matbaası, Dersaadet, 1313.
- : **Miftâhu‘s-saâde**, (thk. Kamil Kamil Bekri, Abdülvehhab
Ebü‘n-Nur), Dârü‘l-Kütübi‘l-Hadîse, Kahire, 1968.
- : **Risâle müte‘allika bi-Sahîhi Buhari ve şerhihi li‘l-Fâdil
el-Kirmânî**, Carullah, 2098; Nuruosmaniye, 4902;
Veliyyüddin Efendi, 3275.
- Taşköprîzâde : **Miskiyyetü‘l-hitâm fî ehâdîsi Seyyidi‘l-enâm**, Şehid Ali
Kemâleddin Efendi Paşa, 416; Fatih, 5427.
- Tatlı, Bekir : “İsmail Sâdik Kemal’in Âsâr-ı Kemâl’deki Hadisçiliği”,
Dinî Araştırmalar, 2015, cilt: XVIII, sayı: 46.
- Tekeli, Hamdi : “Gazzî Ahmed Efendi”, **DİA**, XIII.
- : Ahmed Gazzî’nin hayatı ve tasavvufî görüşleri”,
(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi
SBE, Bursa, 1991.
- : “Gazzizade Abdullatif’in hayatı, eserleri ve Vakıât’ı:
İnceleme-metin”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ
Üniversitesi SBE, Bursa, 2000.
- Tekindağ, : “Medrese Dönemi”, **Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul
Şehâbeddin, Üniversitesi**, İstanbul Üniversitesi, 1973, s. 31.
- Temîmî, : **Tabakâtü‘s-seniyye fî teracimi‘l-hanefiyye**, thk.
Takıyyüddin b. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Dârü‘r-Rifai, Riyad,
Abdülkâdir 1983.
- Tirmizî, Ebû İsâ : **Sünenü‘t-Tirmizî**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992/1413.
- Muhammed b. İsâ
- Tobay, Ahmet : “Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi ve hadis
şerhçiliğindeki yeri”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi),
Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 1991.
- Topatan, Mustafa : “Mevlevî Menâkıbnâmelerinde Sadreddin Konevî”, **I.
Uluslararası Sadreddin Konevî Sempozyumu
Bildirileri**, 2010.
- Trabzoni, : **ed-Dureru‘s-semîne fî fezâili‘l-âyâti ve‘l-azîme**,
Mehmed Medenî Süleymaniye, 1041.
- Trabzonî, : **Hâşiye alâ Nuhbeti‘l-fiker**, İnebey, Haraççioğlu, 350.
- Mehmed
- Turhan, Halil : “Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmî’nin İnâyetü‘l-Meliki‘l-
İbrahim Mün‘im fî Şerhi Sahîhi Müslim Adlı Eserindeki Şerh

- Metodu”, **Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Amasya, 2017, cilt: I.
- Türker, Ömer : “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi**, 2011/1, 22. sayı.
- Uceymî : **İcâzet**, Yusuf Ağa Kütüphanesi, 667.
- Muhammed b. Hasan
- Ulu, Arif : “Tecdid Hadisi Hakkında Feyzullah Efendi’nin Yazdığı Risale Üzerine Bir Değerlendirme”, **Erzurumlu Şeyhulislam Seyyid Feyzullah Efendi Sempozyumu (31 Ekim - 2 Kasım 2014 Erzurum) -Tebliğler-**, 2015.
- Uludağ, Süleyman : “Süleyman Uludağ ile söyleşi”, **Tasavvuf: ilmi ve akademik araştırma dergisi**, yıl 3, sayı 7, Eylül-Aralık, 2001.
- Uşşakizade Seyyid İbrahim Efendi : **Zeyl-i Şekâik**, herausgegeben Hans Joachim Kissling, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1965.
- Uysal, Muhittin : **Bursevi’nin hadisçiliği, Ferahu’r-ruh örneği**, Adal Ofset, Konya, 2007.
- : **Erbau erbainât, ve şurûhuhâ**, Aybil Yayınları, Konya, 2013.
- Uzun, Mustafa : “Muhammed”, **DİA**, XXX.
- : “Hilye”, **DİA**, XVIII.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı : **Osmanlı Devletinin ilmiye teşkilatı**, TTK Basımevi, Ankara, 1988.
- : **Osmanlı tarihi: kuruluşun İstanbul’un fethine kadar**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1947.
- Ülker, Muammer : “Abdullah Hamdi Bey”, **DİA**, I.
- Ünal, Halit : “el-Fevâidü’l-behiyye”, **DİA**, XII, 502.
- Ünver, Ahmet : **İstanbul Üniversitesi tarihine başlangıç Fatih, külliyesi ve zamanı ilim hayatı**, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, İstanbul, 1946.
- Süheyl
- Ünver, İsmail : “Kemal Ümmî”, **DİA**, XXV, 230.
- Ürkmez, Ahmed : “Kadızedeliler-Sivasiler tartışmalarının hadis ilmine etkisi ve İdraku’l-Hakika örneği”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 2000.
- : “Bir Muhalefet Aracı Olarak Tahrîc”, **Hadis Tetkikleri Dergisi**, 2004, cilt: II, sayı: 2.
- Vahdî : **Nebzetü’ş-Şemâil ve zübdetü’d-delâil**, Şehid Ali Paşa, 549.
- Vaseer, Eminullah : “Hind-Pakistan Yarımadası Âlimlerinin İmam Buhârî’ye ve Onun Cami’u’s-Sahihî’ne Gösterdikleri İtina”, **Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhâri (811-569)-Uluslararası Sempozyum-**, 18-20 Haziran, 1987, Kayseri, 1996.

- Vâsıf Ahmed : **Mehâsinu'l-asar ve hakâiku'l-ahbâr**, yay. Mücteba Efendi İlgürel, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978.
- Voll, John Obert : “Hadis Âlimleri ve Tarikatlar: 18. yüzyıl Haremeyn Ulema Grubu ve İslam Dünyasındaki Etkileri” trc. Mustafa Ertürk, **Türkiye Günlüğü**, sayı, 61. Ankara 2000.
- Yağcı, Hızır : “Hayreddin Hızır Atûfi'nin “Keşfü'l-Meşârik” Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya, 2017.
- Yahya ed-Dücânî. : **İcâzet**, Atatürk Kitaplığı, K0221.
- Yaran, Rahmi : “Birmâvî”, **DİA**, VI.
- Yardım, Ali : “Aclûnî, İsmail b. Muhammed”, **DİA**, I.
- : “Dârülhadîs”, **DİA**, VIII.
- : “Temel Kültür Müesseselerimizden Dârülhadîsler”, **Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı**, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1995.
- : “Osmanlı Devrinde Dârülhadîsler”, **Osmanlı: Bilim**, VIII. Ankara, 1999.
- : **Peygamberimiz'in şemâili**, Damla Yayınevi, İstanbul, 1997.
- : “Şemâil Nev'inin Doğuşu ve Tirmizi'nin Kitâbu's-Şemâili”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1983, sayı: 1.
- Yavuz, Yusuf : “Beyzâvî”, **DİA**, VI.
- Şevkî
- Yazar, Sadık : **Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2011.
- Yazıcı, Emre : **Muhtasar hadis usulü tarihi ve Seydişehir'in Usul-i hadisi**, Yasin Yayınevi, İstanbul, 2009.
- Yazıcızâde Mehmed Efendi : **Muhammediye**, haz. Âmil Çelebioğlu, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1996.
- Yemli hazâde, Mustafa Kâmil el-Elbistânî : **Ta'likât kâfiye alâ manzûmeti Nuhbeti'l-fiker fi fenni'l-hadîs ve'l-eser**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1283.
- Yeniterzi, Emine : “Nat”, **DİA**, XXXII.
- Yıldırım, Selahaddin : **Osmanlı İlim Geleneğinde Edirne Dârulhadisi ve müderrisleri**, Dârulhadîs, İstanbul, 2001.
- : “XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, 2004, sayı: 13.
- : “XVII. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, 2004, sayı: 14.
- : **Osmanlı'da Kırk Hadis Çalışmaları**, Osmanlı Hadis Araştırmaları, İstanbul, 2000.

- : “el-Muhaddisûnu’l-Osmâniyyun fi’l-Karnî’s-Sâminî ‘Aşer ve Mü’ellifâtuhum”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2015, sayı: 39.
- : “Osmanlı Muhaddislerinden el-Kemâhî ve el-Müheyyâ Adlı Muvatta Şerhi”, **Ekev Akademi Dergisi**, (İstanbul, Yaz-2004), 20.
- : “Osmanlı dönemi Anadolu muhaddisleri (H. VII-IX asır)”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, 1994.
- Yıldız, Murat : “Vakfiyelerine Göre Veziriazam Amcazade Hüseyin Paşa Evkafı”, **Vakıflar Dergisi**, 35. Sayı, Ankara, 2011.
- : **Amcazâde Hüseyin Paşa Vakfı**, Bayrak Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- Yıldız, Sâkıb : “Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevi’nin Hayatı”, **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, 1975, sayı: 1.
- : “Akkirmânî”, **DİA**, II.
- Yılmaz, Ahmet : “Kâdî İyâz’ın Kitâbü’ş-Şifâ Adlı Eseri ve Osmanlı’da Şifâhânlık Geleneği”, (Yayınlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2015.
- Yılmaz, H. Kâmil : **Tasavvufî hadis şerhleri ve Konevi’nin kırk hadis şerhi = Şerhu’l-erbain hadisen**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, İstanbul, 1990.
- Yılmaz, Hayati : “Kudsî Hadis”, **DİA**, XXVI.
- Yılmaz, Macit : “Mûsâ Kâzım Efendi’de Eğitim Öğretim ve Medreselerin Islahı”, **Erzurumlu Şeyhulislam Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu -Tebliğ ve Müzakereler-**, Erzurum, 2014.
- Yılmaz, Muhammet : “Sadreddin Konevi’nin Huzurunda Okunan İbnü’l-Esîr’in *Câmi’u’l-Usûl* Adlı Eserinin Semâ Kayıtları”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2013, cilt: XIII, sayı: 2.
- Yiğit, İsmail : “Memlükler”, **DİA**, XXIX.
- Yurdağür, Metin : “Bergamalı İbrahim”, **DİA**, V.
- : “Arapkirli Hüseyin Avni”, **DİA**, III.
- Yusuf Abdurrahman Mar’aşlı : **Mu’cemü’l-me’âcim ve’l-meşyehât ve’l-fehâris ve’l-berâmic ve’l-esbât**, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad, 2002.
- Yusuf b. Ahmed : **es-Seyfu’l-meslûl alâ unuki külli mu’ânidin cehûl**, Mehmed Asım Bey, 459.
- Yusuf b. Hüseyin el-Halebî : **Kifâyetü’r-râvî ve’s-sâmî**, Veliyyüddin, 793.
- Yusuf Sinan Efendi : **Tenbîhu’l-gabî fi ru’yeti’n-nebî**, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası, İstanbul, 1300/1883.
- Yusuf Şükrî Harpûtî : **Yusuf Şükrî Harpûtî, Şerh alâ şerhi usûli’l-hadîs li-Dâvûd Karsî**, Dâru’t-Tıbbâti’l-Âmire, İstanbul, 1293.

- Yusufefendizâde,
Abdullah Hilmi : **Necâhü'l-Kârî li-Sahîhi'l-Buhârî**, Fatih, 844.
- Yüce, Nuri : “Brockelmann, Carl”, **DİA**, VI.
- Yücel, Ahmet : **Hadis Tarihi**, İFAV, İstanbul, 2011.
- Yücel, Ekrem : “Osmanlı Devri Dâru'l-Hadisleri ve Hadis Eğitimi”,
(Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE,
Ankara, 2012.
- Yüksel, Emrullah. : “Birgivi”, **DİA**, VI.
- Zebîdî, Ebu'l-Feyz : **el-Mürebâ el-kâbulî fi-men ravâ ani's-Şems el-Bâbilî**,
Muhammed el- Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût, 2004.
- Murtazâ b.
Muhammed
Zebîdî, Ebu'l- : **et-Tecrîdü's-sarîh**, Dâru'n-Nefâis, Beyrût, 1985.
- Abbas Ahmed b.
Ahmed
Zeyyânî, Ebu'l- : **et-Tercemânetü'l-kübrâ fi ahbâri'l-mâ'mûr berren ve**
Kâsım b. Ahmed **bahren**, thk. Abdülkerim Fîlâlî, Dâru Neşri'l-Ma'rifet,
Rabat, 1991.
- Zirikli, Muhammed : **el-A'lâm: Kamusu teracimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ**
Hayrüddîn b. **mine'l-Arabi'l-mübta'ribîn ve'l-müsteşrikîn**, Dâru'l-
Mahmûd İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1984.
- Zümrütler, : **Hatiboğlu, Ferahname (transkribe metin)**, (Basılmamış
Hüsamettin YL Tezi), Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri, 1994.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

BOA, A.AMD, 10/52.
BOA, A.DVNSMHH.d, 25/1176.
BOA, A.DVNSMHH.d, 62/563.
BOA, A.DVNSMHH.d, 74/603.
BOA, A.MKT. NZD. 146/98.
BOA, A.MKT.MHH, 17/11.
BOA, A.MKT.MHH, 44/36.
BOA, A.MKT.NZD, 55/63.
BOA, AE.SABH.I, 209/13875.
BOA, AE.SABH.I, 360/25141.
BOA, AE.SMHD.II, 118/9900.
BOA, AE.SMST.III, 25/1727.
BOA, C.ADL, 33/1949.
BOA, C.ADL, 88/5271.
BOA, C.ADL, 92/5525.
BOA, C.EV. 646/32566.
BOA, C.MF, 10/468.
BOA, C.MF, 100/4988.
BOA, C.MF, 179/8940.
BOA, C.MF, 45/2207.
BOA, C.MF, 59/2902.
BOA, C.MF, 67/3310/3.
BOA, C.MF, 80/3952.
BOA, C.MF, 98/4893.
BOA, C.MF. 184/9182. 1.
BOA, HAT, 1461/21.
BOA, HAT, 1539/33.
BOA, HAT, 186/8786.
BOA, İ. DH, 180/9841.
BOA, İ. DH, 200/11430.
BOA, İ.E. EV, 46/5195.

BOA, MAD.d, 4868.

BOA, MFB, 43.

BOA, MFB, 774.

BOA, MVL. 356/51.

BOA, Y.EE, 37/53.

BOA, Y.EE.37/111.

BOA, Y.MTV. 74/75.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Belge ve Defterleri

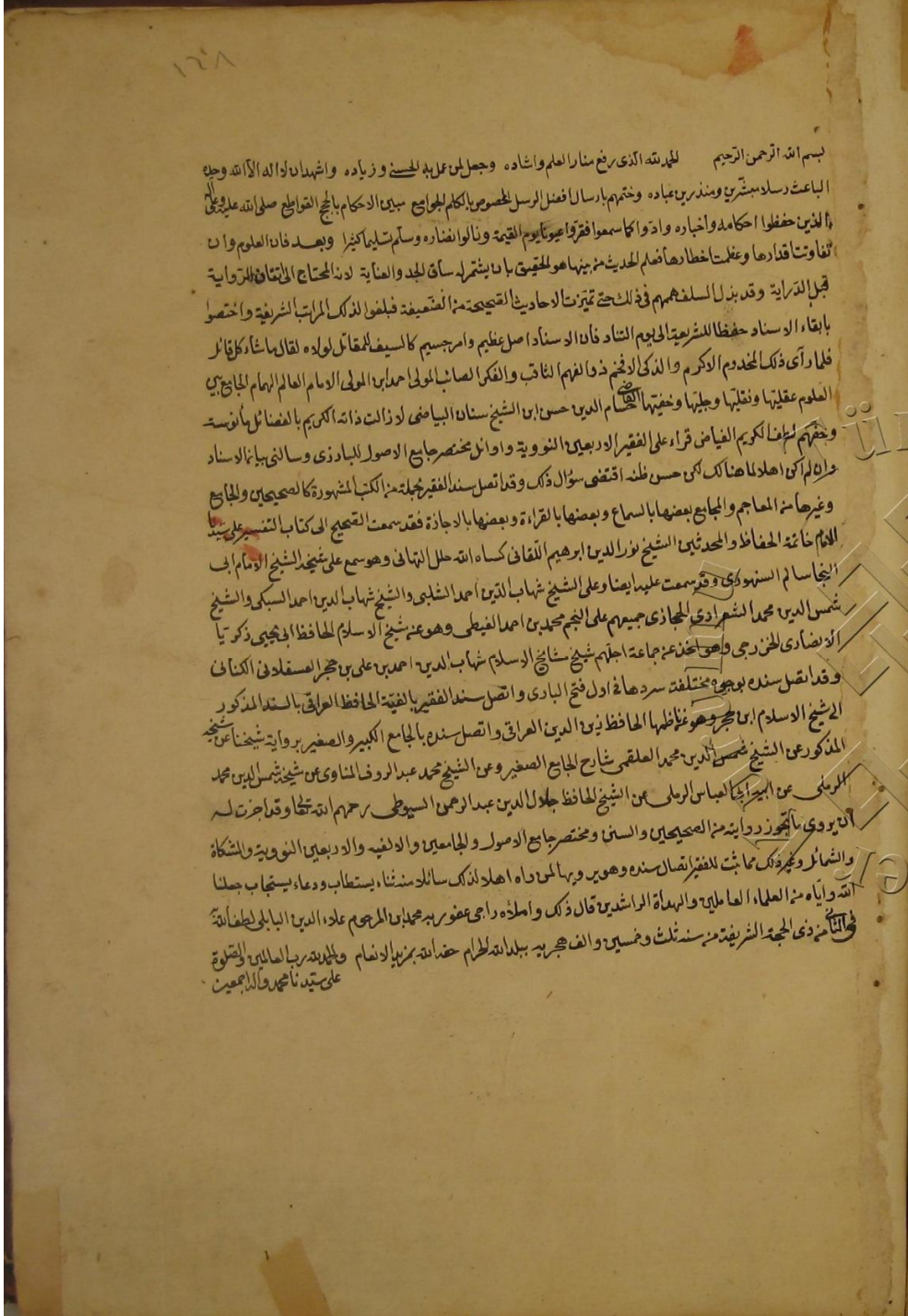
TSMA.d, 4284/2.

TSMA.d, 9559.

TSMA.e, 598/115.

TSMA.e, 705/10.

Ekler

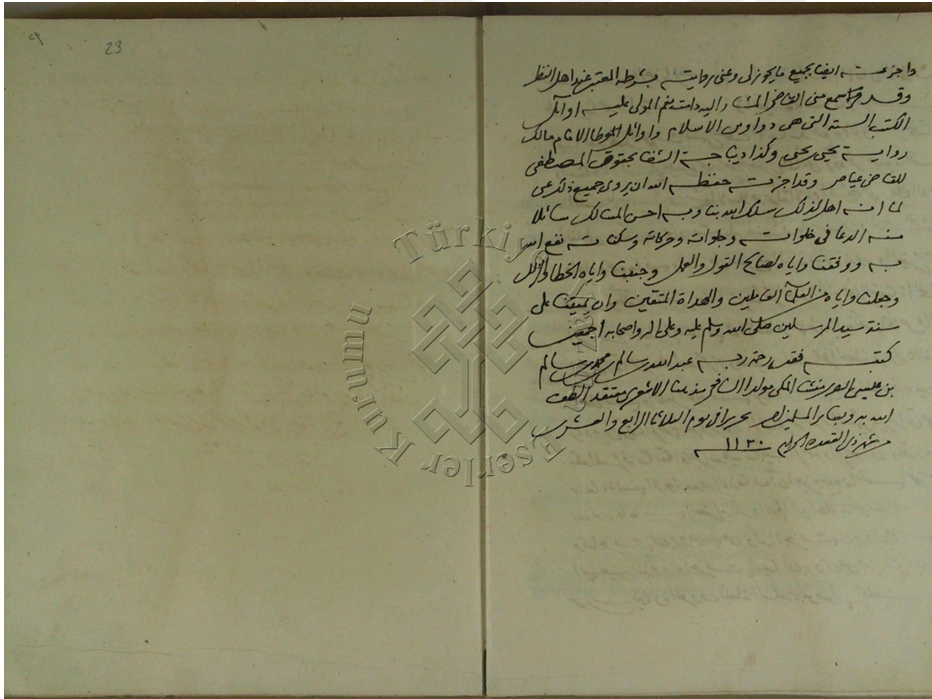
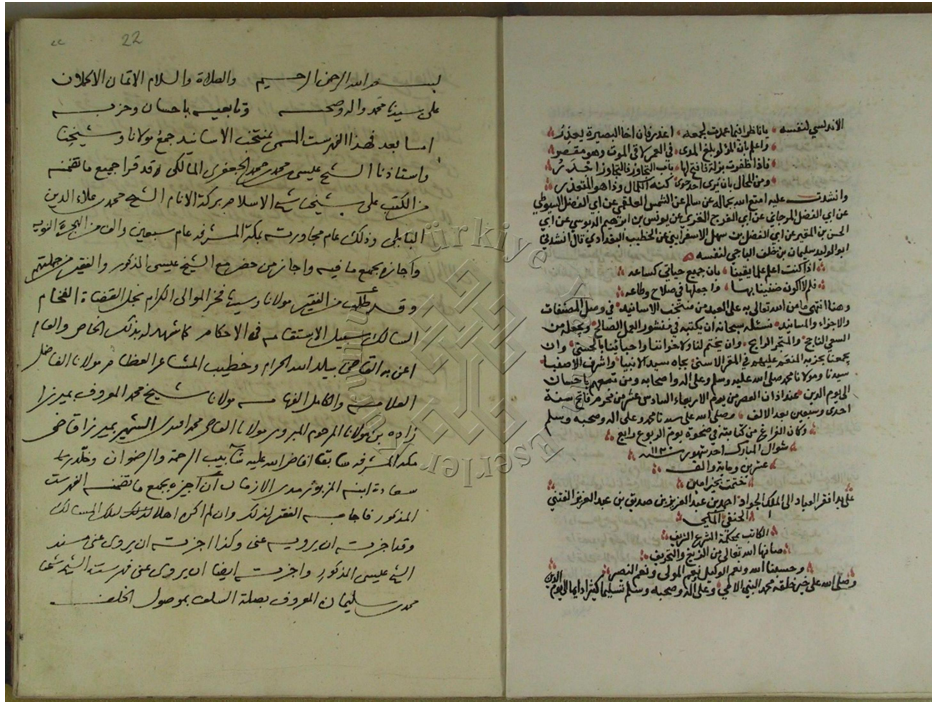

Ek: 1. Bâbilî'nin, Mekke ve İstanbul kadılıkları yapan Beyâzî Hasan Efendi'ye (ö. 1063/1653) 2 Zilhicce 1053/11 Şubat 1644 tarihinde Mekke'de verdiği icâzet.

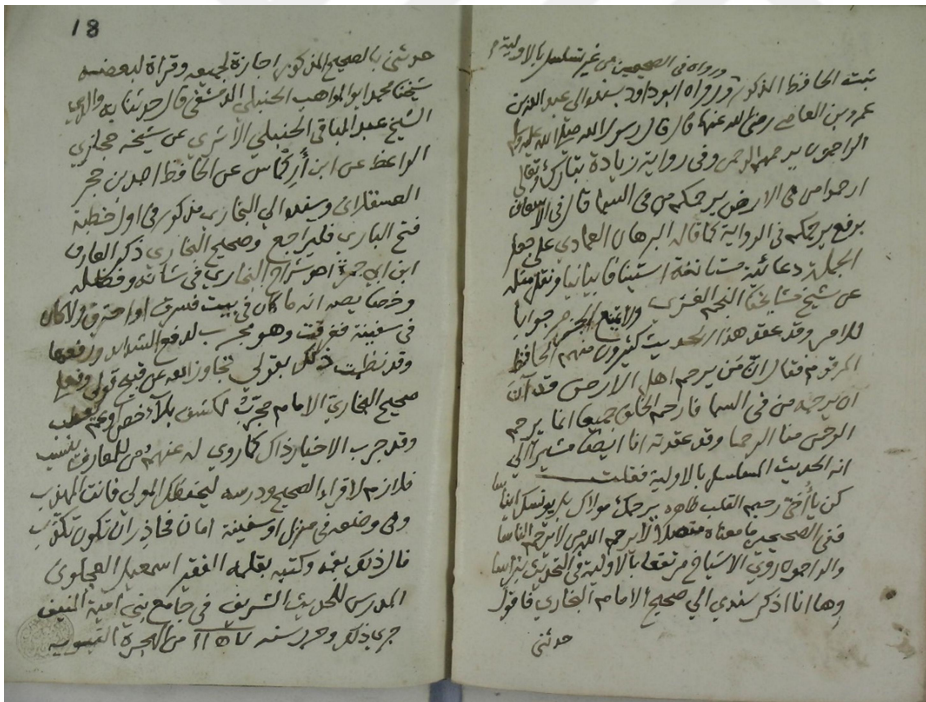
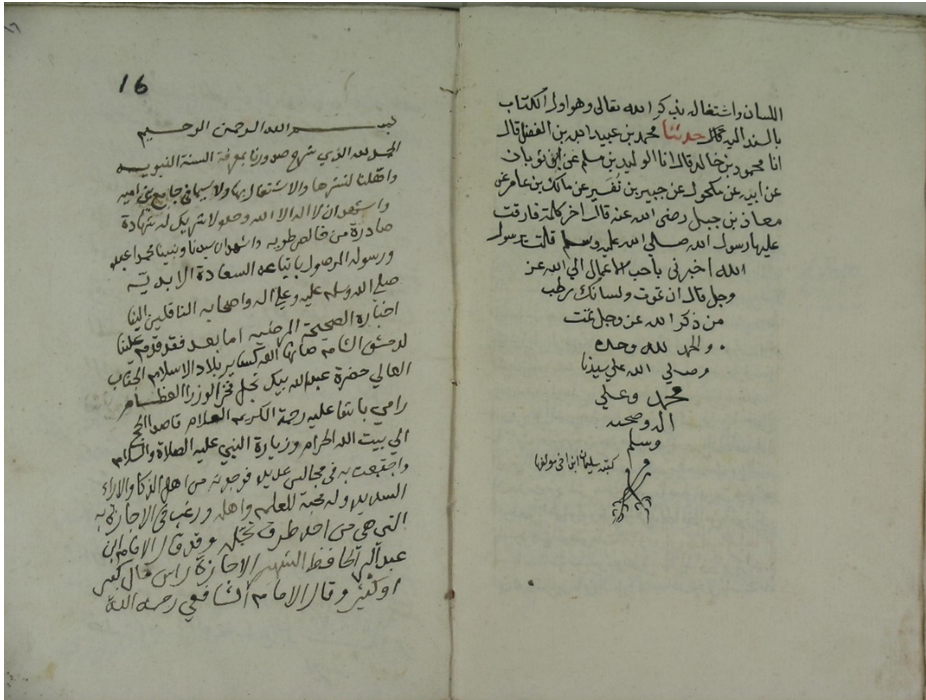
أحمد العلي الاعلى والصلاة والسلام الايمان الاكملان على صاحب القادر الأسمى
وعلى آله واصحابه الذين اقتفوا آثاره صلوا عليه ولم يقلوا عنه الأجداد المحسنين
وبعد فقد التفت من الفصحى إلى سجع الفاضل المدقق الفهيم
مولانا سليمان افندي أن أجزئه برواية الكتب التي تضمنتها فهرست
مولانا المرحوم شيخ الاسلام علم الاعلام شيخ السنة السيد محمد بن سليمان
الغزالي إلى كل الموسوم بجملة ألف موصول الخلف وقد اجزيت
بجميع ما تضمنته الفهرست المذكور بحق اخذ من له عن مولانا شيخنا
المذكور فانه من ان ينفع به المسلم ويمتدح به في الدين
والمشور من ان لا يفتل وصالح دعواته في خلواته وجاوباته
كسيرة العمري السيد سحابة عبدالله سالم المكي مولانا البصر محمدي
الذي منى به الاسرار معتقدا عاملا الله والمسلم بلطفه اعمل له

209

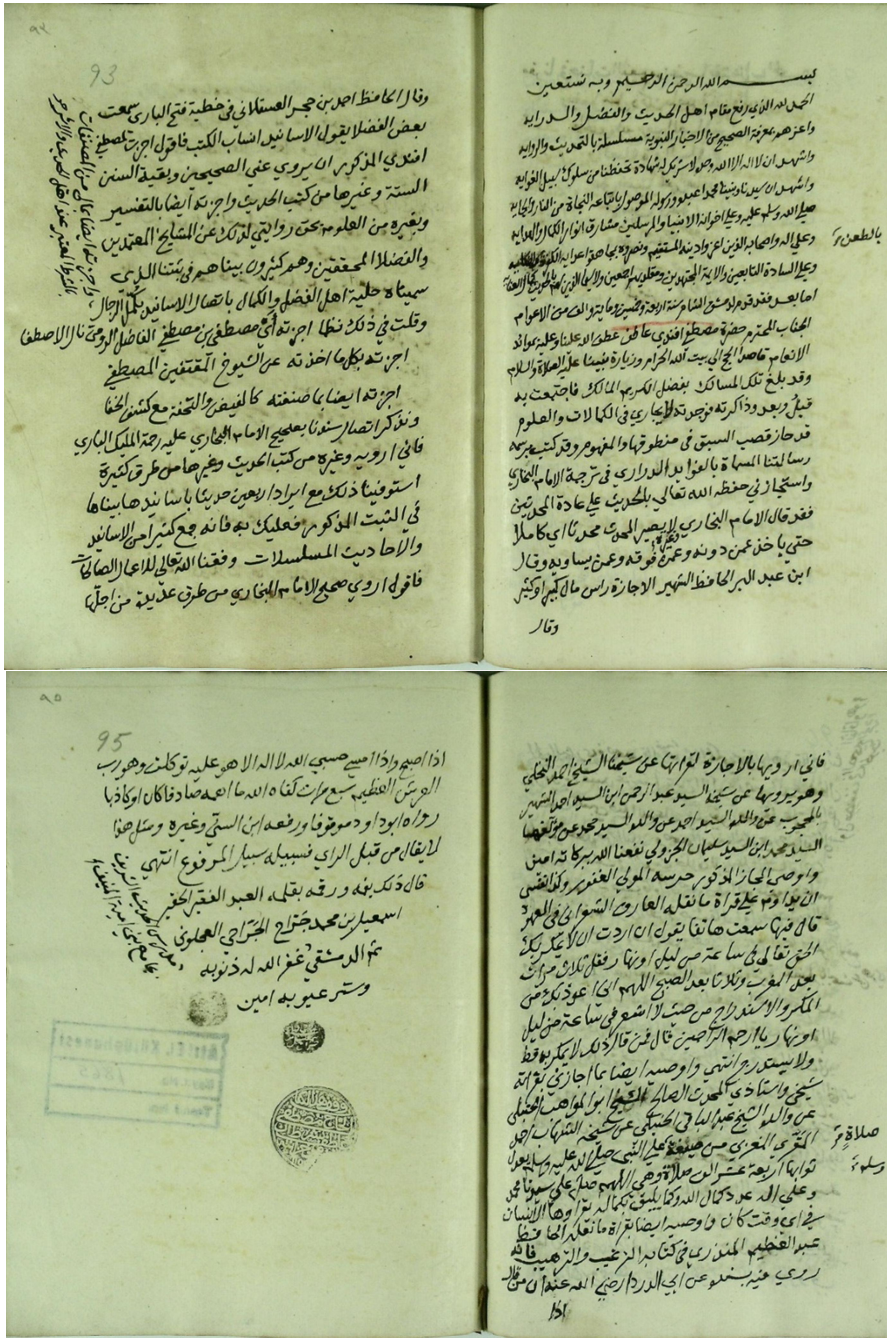
Ek: 2. Rudânî'nin talebesi Abdullah b. Sâlim el-Basrî'nin, Rudânî'nin *Sılatü'l-halef* isimli sebetinin Süleyman Fazıl Efendi'ye verdiği icâzeti.

Ek: 3. Abdullah b. Sâlim el-Basrî'nin, Bâbilî'nin sebetini cem eden ve nakleden talebesi İsâ b. Muhammed es-Seâlibî'den aldığı icâzeti, Rudânî'nin *Sılatü'l-halef* isimli sebetinin icâzetini ve kendi sebeti *el-İmdâd*'ın icâzetini Mekke Kadısı Mirzâ Efendi'nin oğlu Şeyhülislâm Mirzâzâde Mehmed Efendi'ye 24 Zilkâde 1120/4 Şubat 1709 tarihinde verdiği icâzet.

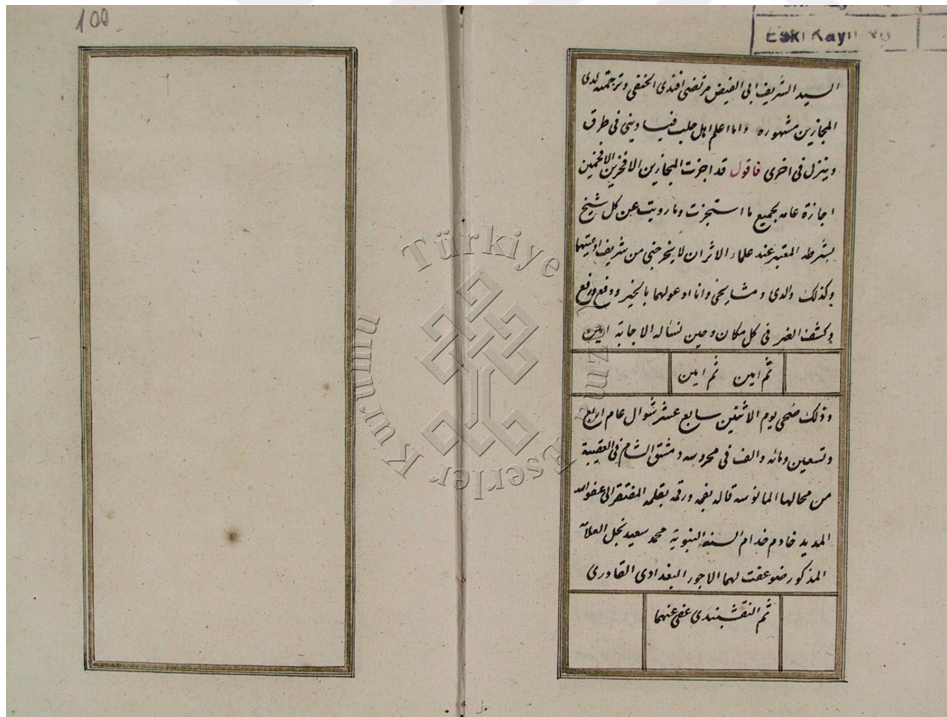
Ek: 5, İsmail el-Aclûnî, 1157/1744-45 tarihinde Emeviye Câmîinde hadis müderrisi iken hac kasdıyla yola çıkan ve Şam'da konaklayan Vezir-i azam Râmi Paşa'nın neclinden (oğul-turun) Abdullah Bey'e kendi el yazısıyla *müsel sel bi'l-evveliyye*, *Delâilü'l-hayrât* ve bir miktar okudukları *Sahîh-i Buhâri* icâzetinin ilk ve son sayfası.

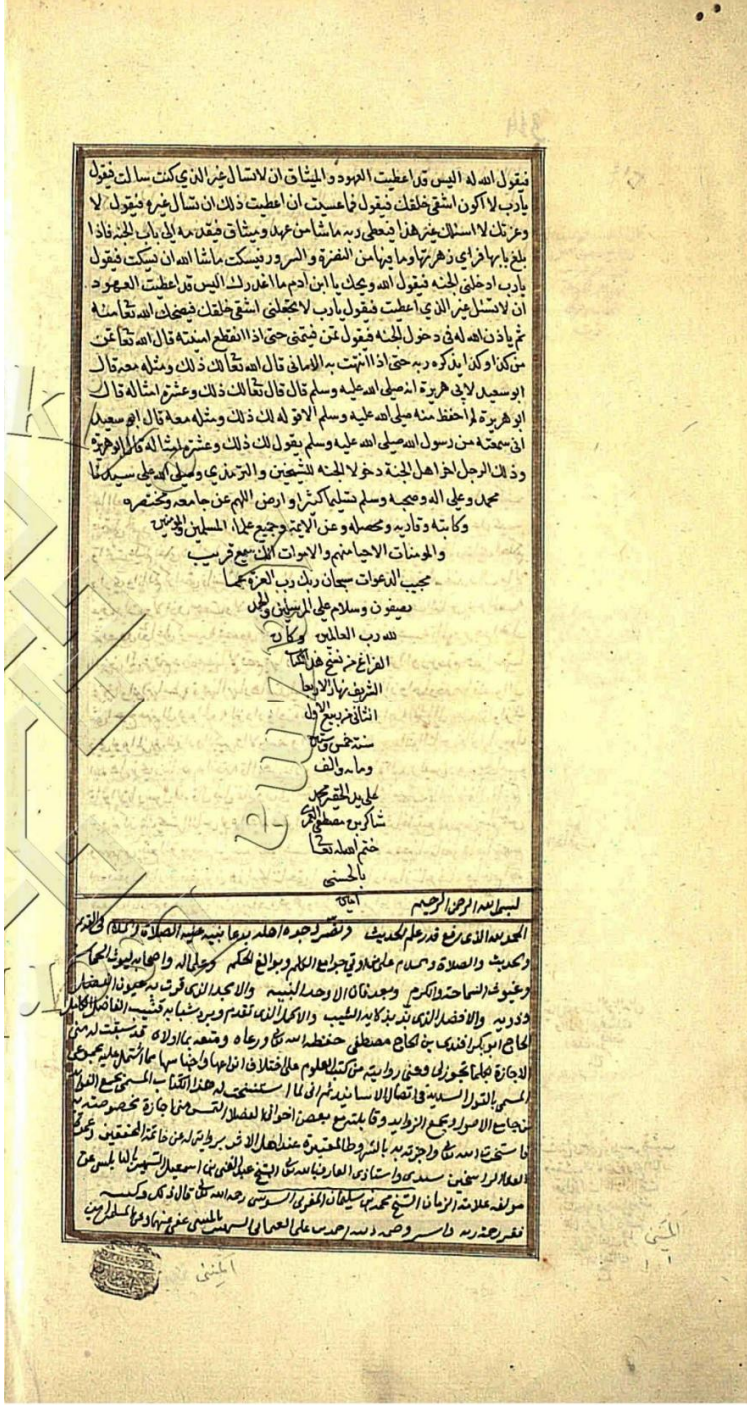
Ek: 6. İsmail el-Aclûnî'nin Atf Efendi'ye el-Fevâidü'd-derârî fi tercemeti'l-İmâmi'l-Buhârî isimli eserini takdîm etmiş ve arkasına Atf Efendi için hadis icâzeti eklemiştir. Aclûnî'nin kendi yazdığı ve mühürllediği bu icâzette *Sahîh-i Buhârî* ve diğer *Kütüb-i sitte* eserlerinin yanında sebeti *Hilyetü ehli'l-fazl*'ın da icâzetini vermiştir. İmam Buhârî'ye ulaşan silsilesini zikreden el-Aclûnî, daha sonra *Delâilü'l-hayrât* icâzeti vermiş ve Atf Efendi için me'sûr dualardan bazılarını tavsiye olarak icâzetin sonuna eklemiştir. İcâzetin ilk ve son sayfası görülmektedir.

Ek: 7. Şam'da Emeviye Câmii'nde imam olan Ahmed b. Ubeyd b. Abdullah el-Attâr'ın 1189/1775 senesinde İstanbul'a geldiği zaman Beyzâde Mustafa Efendi b. Ali b. Muhammed (ö. 1200/1786) ile *Sahîh-i Buhârî*'nin ilk dörtte birini müzâkereli olarak okuduklarını ve hocası İsmâil el-Aclûnî'den aldığı sebette zikredilen eserlerin icâzetini Beyzâde Mustafa Efendi'ye verdiği belirttiği kayıt.

Ek: 8. Muhammed Saîd es-Süveydî'nin, Mustafa Âşir Efendi ile oğlu Saîd ile Hafîd Mehmed Efendi'ye verdiği genel icâzetin ilk ve son sayfası. Süveydî aynı zamanda rivâyet hakkına sahip olduğu, Aclûnî, Nablusî, Abdullah b. Sâlim el-Basrî gibi muhaddislerin sebetinin de icâzetini verdiği belirtilmiştir.

Ek: 9. Ahmed el-Menîni'nin, el-Hâc Ebû Bekir Efendi b. el-Hâc Mustafa Efendi'ye verdiği Cem'u'l-fevâid icazeti. Ahmed el-Menîni'nin hocası Nablusî, Nablûsî'nin de müellif Muhammed b. Süleymân er-Rûdânî'den aldığı bu icâzette Menîni, el-Kavlü's-sedîd fi ittisâli'l-esânîd isimli sebetinin ve Cem'u'l-fevâid'in icâzetini verdiğini belirtmektedir.

Ek: 10. Mustafa Aşir Efendi, İbn Hacer'in kendi hattıyla yazdığı *el-Mecmau'l-müesses li'l-mu'cemi'l-müfrehes* isimli eserinin başında bu eserin Muhammed Saîd es-Süveydî < İbn Akîle silsilesi icazetine sahip olduğunu belirtmiştir.

صاحب الرضا والحديد. والآثار السديدة، والمجاهد
السني، والفضيل، والاضلاع الرضية، الخنازير
الغالي، والكوكب المنير الملتالي، السيد الوزير الاعظم
والمشهور الكبير لا تخم، هانز فضيلتي السيف والقلم
على الاسم والمقام، ومليح الخاص والعام، نصيب
الله تعالى له رايت السعادة والاقبال، واية
بالمهابة والاجلان، وادام له الهداية والتوفيق
وجعلها له خير رفيع، وكان مساعدا له في كل
شئة وصنيت، بحمة النبي والصديق، **توفيق**
أجبتنا حفظه الله تعالى أن ينظم لنا تسلك اهل
التفسير والحديث، المشهور فضلهم في القرنين
والحديث، وان يدخل في اسنادهم، كما اسما قديم
لم بالرخاء وإمدادهم، عسى أن تشملهم انفا سقيم
الظاهرة، ودعواتهم الباهرة، فيجوزوا في الدنيا
والآخرة، فاستخزنا الله تعالى الذي ما خاب

ما خاب مرة له استخار، وربك خلقت ما يشاء
ويختار، وأجرتنا، أن يرزقنا عما نحتاج الامام
الحافظ الجليل الى عبد الله محمد بن اسمعيل البخاري
رحم الله تعالى، وتكتب جميع الامام الحافظ الى الختاج
مصلح بن الختاج القشيري النسب بوري رحم الله تعالى
وتكتب سنن الامام الحافظ ابو داود سليمان
ابن الأشعث السجستاني رحم الله تعالى، وتكتب
سنن الامام الحافظ ابو عيسى محمد بن عيسى بن
سؤرة القشيري رحم الله تعالى، وتكتب سنن
الامام الحافظ ابو عبد الرحمن احمد بن شعيب القشيري
رحم الله تعالى، وتكتب سنن الامام الحافظ
ابن عبد الله محمد بن يزيد القزويني المعروف بابن فاحه
رحم الله تعالى، وتكتب في الشفا، في تعريف حقوق
المصطفى، للقاضي الختاج الى الفضل عياض بن موسى
ابن عياض السبتي رحم الله تعالى، وتكتب

المغفرة الطاهرين، المديون الله تعالى بالفتح والنصر
والمحفوظ بسورتي الفتح والنصر، حرق مولانا
السلطان الاعظم، والختان الأكرم، السلطان
القاضي المظفر احمد خان، ادام الله تعالى ظلال
دولته العلية على جميع المؤمنين مدا الأزمات
ولا بر منصورا ملحوظا بعين العناية الالهية ما تشاء
المؤمن، وكذلك نحن بكم الرفيع، وقد ركبتم في
المنيع، ان الله تعالى يخطكم بعين الطاعة التي
لا تنام، ويحفظكم بما يات، كلام القديم مدا اللبالي
والايام، ويمدكم بمد الرحمان، وينظر اليكم
بنظرة السجاني، ويديمكم النصر والبقاء، ويجعل
لكم في معارج السعادة الارتقا، ويجزيكم عن خبير
الجزا الوافي، ويكون لكم معينا في كل احوالكم وكافي
بحضرة محمد علي افضل الصلوة والسلام، وآدم وصاحب
الطاهرين الأكرم، وكذلك بعتنا اخواننا المؤمنين في كل

فكل وقت وحين، انه ولي الإجابة، واليه الانساب
والمأمول ان لا تنسوننا واولادنا من الدعوات
الصالحه في اوقات الصلوات، ومواطن الاجابات
ان الله تعالى يختصنا جميعا بحسنه، ويجمعنا في المقام
الاسنى مع الذين انعم عليهم من النبيين والصديقين
والشهداء والصالحين، وحسن أولئك رفيقا والحمد لله
العالمين، **وقته** حررنا هذه الاجارة المباركة بعون
الله تعالى وحسن توفيقه في اول شهر ربيع الثاني من شهر
سنة ست وعشرين وماية والف احسن الله ختامها
بالحمد لله محمد وآله وصحبه الكرام
قال ذلك العبد الفقير اليه سبحانه وتعالى
عبد الغني بن اسمعيل بن عياض
اسماعيل الشهير بابن النابلسي
القشيري الكشي في دار
الشرف بالمدرسة الحسينية
بشوشم حاد
مصادقا

Ek: 11. Abdülgani en-Nablusî'nin 1126/1714 tarihinde o dönemde Sadrazam olan Şehid Ali Paşa'ya verdiği sonunda kendi mührünü taşıyan hadis icazetinin ilk ve son sayfası.

بسم الله الرحمن الرحيم وبه ثقتم
 يقول الفقير عبد الله بن محمد بن عامر الشبراوي الشافعي ستر الله
 عيبه الحمد لله الذي به القوة والموالفة ومنه المنة والصلوة والصلوة
 والسلام على افضل نبي مرسل واكم من به الي الرب الكرم بتوسل
 وعلى اهله الاطهار وصحابة الاخيار بع زلفى قدر المولى
 عز وجل بالاجتماع بافضل وزراء الدولة الخاقانية والفضل
 العصابة العثمانية بمجمع ازمة المعارف وكرتدقايق اللطائف
 حاكم مصر وحامها وكافها وكافها مولانا الوزير عبد الله باشا
 الكبورى ابن المحرم الشهيد الوزير مصطفى باشا الكبورى
 المغازى استكنه الله الجنان وافاض عليه سجال الرضوان حين
 حل بالديار المصرية وطلعت في افقها شمس ذاته العلمية ستة
 اثنى واربعين ومائة والف اجتمعت به مرارا واقطعت من
 يافع فضله غارا وشاهدت زواجر الفخر تتناثر من شيايله وجواهر
 المجد تتفاخر بالاندراج في سلك نضائيه وقدمه افاضل مصر
 وشعراؤها بقصا بدطنانه منها قصيدة جابقتا رديها
 • تامل قدره المولى واربعه لقد سعدت بعبد الله مصر سنة
 وطال ما سا ركنه بمطالعة كتب حجة وطارحته في مساحك سهم
 نهر في بعض المجالس بقدرنا من ادركناه من مسانحة وافاضل
 عصرنا فمن لطفه ونواضعه طلب الاجارة بما قرأه على الفقير من
 كتب الحديث وغيره وما رواه وبيان مراد ركنه من الشيوخ والرواة
 وكتابة السند على الخط الممتاد وايضا ما روته عن الائمة
 الابجدية فلم استطع له رداه لم احد من امتثال امره سدا
 هـ زار قد اخذ الاكابر عن الاصغره وذلك معدود من المفارق

١١

Ek: 12. Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın 1142/1729-30 senesinde Mısır'da bulunduğu sırada muhaddis Abdullah b. Muhammed b. Âmir eş-Şebrâvî'den (ö. 1172/1758-59) aldığı hadis icazetinin ilk sayfası.

Ek: 13, Şam Emeviye Camii'nde müderris, muhaddis ve cüzhan olarak görev yapan Abdulganî en-Nablusî'nin kendi talebiyle görevlerinin oğulları Muhammed Tahir ve Mustafa Efendi'ye devredildiğine dair 20 Rebîulâhir 1108/16 Kasım 1696 tarihli berat.

Özgeçmiş

Mustafa Celil Altuntaş, Selçuklu/Konya’da doğdu. Orta ve Lise eğitimini Konya İmam Hatip Lisesi’nde tamamladı. 2006 tarihinde Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun oldu. 2006 yılında Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde çalışmaya başladı. 2008 tarihinde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde formasyon (Tezsiz Yüksek Lisans) eğitimini tamamladı. 2009 yılında Düzce’de askerliğini yaptı. 2010’da Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde yüksek lisans eğitimini tamamladı. 2011 yılında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde doktora eğitimine başladı. 2016 yılından beri İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde araştırma görevlisi olarak görev yapmaktadır.

